ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 44 (1989)

ΜΕΡΟΣ Β΄ 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1995

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 44 (1989)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1995

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ
ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠΠΟ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευαγγελία Κυπραίου
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ντιάνα Ζαφειροπούλου
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Αγγελική Ανδριτσοπούλου
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: COMTEKO ΕΠΕ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64

ISSN 0570-622X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΒ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Ιωαννίνων, Αρχαιολογική Συλλογή Λευκάδας, Μουσείο Νικόπολης). Ανασκαφικές εργασίες - Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Νομός Ιωαννίνων (Γήπεδο κοινότητας Κρύας). Νομός Άρτας (Οδός Μπιζανίου, Οδός Μακρυγιάννη 14, Γωνία οδών Γρηγορίου Παλαμά και Σολωμού, Οδός Πριοβόλου 6, Διάνοιξη οδού μεταξύ των οδών Κομμένου και Ζάρρα, Οδός Κομμένου, Οδός Πριοβόλου 4, Οδός Αγίου Βασιλείου 28, Οδός Πορφυρίου Μητροπολίτου, Οδός Μακρυγιάννη 3, Γωνία οδών Αγίου Βασιλείου και Αγίας Θεοδώρας, Οδός Φιλελλήνων 18, Πάροδος Αγίου Βασιλείου 43, Οδός Αγίας Παρασκευής, Γωνία οδών Ζάρρα και Μουργκάνας, Οδός Ζάρρα, Οδός Κομμένου, Τμήματα του αρχαίου τείχους, Οδός Κομμένου, Γωνία οδών Καμηλών και ανώνυμης οδού, Εντοπισμός αρχαίων στον Αμυντικό Στρατώνα και στην κοίτη του Αράχθου). Νομός Πρέβεζας (Αγροτεμάχιο αριθ. 103, Θέση Κούκος, Οικόπεδο Σπυρ. Τόλια). Νομός Λευκάδας: Δήμος Λευκάδας (Οικόπεδο Αλεξ. Κόκλα, Οικόπεδο Ασπρογέρακα, Κτήμα Άγγ. Σουλαϊδόπουλου). Καθαρισμοί - Αποτυπώσεις μνημείων. Νομός Πρέβεζας: Αρχαία Νικόπολη (Αγροτεμάχιο αριθ. 8, Αγροτεμάχιο αριθ. 242, Αγροτεμάχιο αριθ. 306, Αγροτεμάχιο αριθ. 272, Αγροτεμάχιο αριθ. 273, Αγροτεμάχιο αριθ. 245, Αγροτεμάχιο αριθ. 246, Αγροτεμάχιο αριθ. 166, Αγροτεμάχιο αριθ. 187, Αγροτεμάχιο αριθ. 188, Αγροτεμάχιο αριθ. 224, Αγροτεμάχιο αριθ. 218, Αγροτεμάχιο αριθ. 223, Αγροτεμάχιο αριθ. 191, Αγροτεμάχιο αριθ. 284, Αγροτεμάχιο αριθ. 290). Παράδοση - Περισσυλογή αρχαιοτήτων. Νομός Ιωαννίνων. Νομός Πρέβεζας (Περιφέρεια κοινότητας Βαλανιδορράχης, Αρχαία Νικόπολη). Νομός Λευκάδας. Πανεπιστημιακές ανασκαφές - Συστηματικές έρευνες (Σ χ έ δ. 1-22) ..... Σελ. 251-279

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερεώσεις μνημείων. Νομός Ιωαννίνων: Γεωργάνοι (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου). Νομός Άρτας: Άρτα (Ναός Ελεούσας). Μουσειακές εργασίες: Άρτα (Αρχαιολογική συλλογή Παρηγορήτισσας), Κέρκυρα (Μουσείο Αντιβουνιώτισσας). Καθαρισμοί - Εργασίες συντήρησης. Νομός Άρτας. Νομός Θεσπρωτίας: Παραμυθιά (Κάστρο Αγίου Δονάτου). Νομός Κέρκυρας: Κασσιώπη (Ναός Παναγίας Κασσωπίτρας), Παξοί (Οζιά, Παναγία Βελλιανιτών, Καλτσονήσι), Κέρκυρα (Μουσείο Αντιβουνιώτισσας, Ναός Αντιβουνιώτισσας). Περιοδείες - Καταγραφές. Νομός Ιωαννίνων: Νέον Αμαρούσιον (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου), Δερβίζιανα (Ναός Αγίου Δημητρίου), Έλαφος (Ναός Αγίου Νικολάου), Κατσικά, (Ναός Αγίας Παρασκευής). Νομός Πρέβεζας: Ριζά (Κάστρο της Ρινιάσας). Νομός Άρτας: Στρογγυλή (Ναός Αγίας Αικατερίνης). Νομός Θεσπρωτίας: Παραμυθιά (Λόφος Γαλατά, ιδιοκτησία Φ. Παππά, Ιδιοκτησία Κωνστ. Μπάρμπα), Μαργαρίτι (Κάστρο, Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Καταβόθρα, Τσαμαντάς (Ναός Αγίου Γεωργίου Καμύτσανης). Νομός Κερκύρας: Αγραφοί (Ναός Αγίου Νικολάου Γουλάτων), Άφρα (Ναός Υπεραγίας Θεοτόκου Λαμποβίτισσας), Νυφές (Ναός Αγίου Γεωργίου Ξαχειράδων, Ναός Παναγίας στη θέση Βαριές, Ναός Αγίου Νικολάου Καλυβιών, Ναός Αγίου Νικολάου Νυφών). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Ιωάννινα (Κάστρο Ιτς-Καλέ). Νομός Άρτας: Άρτα (Ναός Ελεούσας, Οδός Κομμένου). Νομός Κερκύρας: Κέρκυρα (Ναός Παναγίας Αντιβουνιώτισσας) (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 151-165)..... » 280-294

Η' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Αρχαιολογικό Μουσείο, Μουσείο Ασιατικής Τέχνης). Εκθέσεις αρχαιοτήτων (Ένας αιώνας Αρχαιολογίας στη Μεγάλη Ελλάδα, Περούτζια: Μια πόλη και το αρχείο της, Υδάτινοι δρόμοι και αρχαίοι οικισμοί της Θεσπρωτίας). Ανασκαφικές εργασίες. Κέρκυρα: Φιγαρέτο (Οικόπεδο Μικάλεφ), Παλαιόπολη (Οικόπεδο κληρονόμων Α. Κοκοτού, Οικόπεδο Κατέχη. Οικόπεδο Κασφίκη), Γαρίτσα (Οδός Κύπρου 13), Αλμυρός (Οικόπεδο αδελφών Κοσκινά), Αχαράβη (Θέση Άγιος Παντελεήμονας - οικόπεδο Αικ. Μαρτζούκου-Κουλούρη), Κασσιώπη (Οικόπεδο αδελφών Σαλβάνου). Νομός Θεσπρωτίας: Γιτάνη, Σμέρτο (Οικόπεδο Γόγολου, Νεκροταφείο), Λάκκα Ηγουμενίτσας, Κοινότητα Πηγαδουλίων (Δόλιανη), Κοινότητα Πέρδικας (Δυμόκαστρο). Τυχαία ευρήμα-

τα - Περισυλλογή αρχαιοτήτων - Περιοδείες - Αποτυπώσεις. Νομός Κέρκυρας. Νομός Θεσπρωτίας (Σ χ έ δ. 1-10· Π ί ν. 166-171) ..... Σελ. 295-316

ΙΣΤ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Κιλκίς, Μουσείο Πολυγύρου, Μουσείο Θεσσαλονίκης). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Οικόπεδο οδών Κασσάνδρου-Μακεδονικής Αμύνης-Παστέρ, Οδός Σελευκιδών, Ελληνιστικό τείχος), Θέρμη (Νεολιθικός οικισμός, Αρχαίο νεκροταφείο), Λητή (Οικόπεδο Β. Τουμπέλη, Οικόπεδο Γ. Τριανταφύλλου), Τούμπα (Οδός Εμπεδοκλέους 17), Πλαγιάρι (Αγροτεμάχιο αριθ. 1030). Νομός Πιερίας: Περιοχή Ολύμπου (Καραούλι του Βελή, Καστράκι Άι-Βασίλης), Περιοχή αρχαίας Πέτρας (Τρεις Ελιές, Καλόγηρος, Αγία Μαρίνα-Σταντσιά, Κρυόβρυση), Περιοχή Αγίου Δημητρίου (Σπάθες), Λείβηθρα, Μακρύγιαλος (Αγροτεμάχιο αριθ. 947). Νομός Χαλκιδικής: Πολύχρονο (Θέση Γηρομοίρι, Θέση Νύφη, Θέση Παναγία), Μένδη (Προάστειον, Παράλιο νεκροταφείο, Ποσείδι), Σιθωνία, Νέα Ρόδα (Θέση Τρυπητή), Ιερισσός (Οικόπεδο αριθ. 77, Οικόπεδο αριθ. 8 (Β), Οικόπεδο αριθ. 161), Ποτίδαια, Αρχαία Όλυνθος, Άγιος Μάμας. Νομός Κιλκίς: Ευρωπός. Παραδόσεις αρχαίων. Νομός Θεσσαλονίκης. Νομός Κιλκίς (Ευρωπός, Αξιοχώρι, Δίβουνο, Χωρύγι, Κολχίδα). Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Αρχαία Αγορά). Νομός Χαλκιδικής: Όλυνθος. Αρχαιομετρικές εργασίες (Σ χ έ δ. 1-5· Π ί ν. 172-182) ..... » 317-334

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Οδός Θεοφίλου 7, Οδός Ισιδώρου 6 και Ικαρίας 7, Κοιμητήριο Δημοτικού Νοσοκομείου, Ναός Προφήτη Ηλία, Οδός Σακελλαρίου 13, Οδός Μ. Κυριακού 5 και Ολύμπου 140, Οδός Μενελάου-Εγνατίας-Μητροπολίτου Γενναδίου, Οδός Χείρωνος, Οδός Εράσμου και Τυρνάβου, Οδός Βλαχάβα και Ολυμπιάδος, Οδός Μ. Κυριακού 16, Οδός Καπετάν Άγρα 8, Οδός Απολλωνιάδος 41, Οδός Αμπελώνων 88, Οικόπεδο Βυζαντινού Μουσείου, Οδός Ηπείρου 9, Οδός Αποστόλου Παύλου 41Α, Οδός Βλατάδων 13, Οδός Ολυμπιάδος 90), Τρίλοφος. Νομός Πιερίας: Μεσοβυζαντινή επισκοπή Κίτρους, Πλαταμώνας (Κάστρο). Στερέωση μνημείων. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Ροτόντα Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίας Σοφίας, Ναός Αγίου Παντελεήμονα, Ναός Αγίων Αποστόλων, Ναός Αγίας Αικατερίνης). Τείχη Θεσσαλονίκης (Δυτικά τείχη, Τείχος ακρόπολης, Τμήμα τείχους στην οδό Παπαδοπούλου, Τμήμα τείχους στην οδό Παπαδοπούλου 12, Δυτικά τείχη περιοχής Βαρδαρίου). Άνω πόλη (Κρήνη στην οδό Δημητρίου Πολιορκητού), Σοχός (Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Πιερίας: Άνω Σκοτίνα (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου). Νομός Κιλκίς: Μικρό Δάσος (Ναός Αγίων Ταξιαρχών). Εργασίες συντήρησης. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη. Τοιχογραφίες (Ροτόντα, Ναός Αγίου Παντελεήμονα, Ναός Νέας Παναγίας, Ναός Αγίας Σοφίας, Ναός Αγίου Νικολάου Ορφανού, Ναός Αγίων Αποστόλων, Ναός Αγίου Αθανασίου στο Λιβάδι, Τάφοι, Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα). Νομός Πιερίας: Πλαταμώνας (Κάστρο), Εργαστήριο. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη. Ψηφιδωτά (Ναός Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίας Σοφίας, Ροτόντα, Οικόπεδα, Εργαστήριο). Νομός Πιερίας: Κάτω Μηλιά. Εικόνες. Γλυπτά. Νομίσματα-Αγγεία. Αισθητική παρουσίαση (Κλειδί Ροτόντας). Αισθητική αποκατάσταση (Ναός Αγίας Σοφίας). Επανέκθεση. Διαμορφώσεις. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Οδός Αγράφων, Οδός Επταπυργίου και Βενιζέλου, Οδός Χατζηανδρέου, Περιοχή Δήμου Συκεών). Νομός Πιερίας: Αιγίνιο (Ναός Αγίου Αθανασίου) (Σ χ έ δ. 1-14· Π ί ν. 183-192) ..... » 335-364

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 364

ΙΖ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Κοζάνης. Ανασκαφικές εργασίες: Αιανή, Κίτρινη Λίμνη. Παραδόσεις - Περισυλλογές - Εντοπισμός νέων αρχαιολογικών χώρων: Αιανή, Γούλες, Κοιλάδα, Βοσκότοπος Κίσας - Καπνοχωρίου, Αρχαιολογική συλλογή Πύργων Εορδαίας (Π ί ν. 193-196) ..... » 365-367

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 367

ΙΗ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Καβάλας. Θάσος: Λιμένας Θάσου (Οικόπεδο Σ. Καρακατσά-

νη, Μουσείου Θάσου, Οικόπεδο νέας πτέρυγας του Μουσείου Θάσου, Νεκρόπολη), Σκάλα Σωτήρος (Έρευνες στη βόρεια πλευρά του λόφου, Έρευνες στη δυτική πλευρά του λόφου, Έρευνες στο εσωτερικό του περιβόλου, Ναός Αναλήψεως, Άνω Καζαβίτι, Αρχαιολογικός Χάρτης Θάσου), Φίλιπποι (Αρχαίο θέατρο, Τυχαία ευρήματα), Προϊστορικός οικισμός στη θέση Ντικιλί Τας, Κηπιά - Ακροβούνι (Ιερό Ήρωος Αυλωνείτου), Νέα Πέραμος, Ορφάνι, Αμφίπολη (Γυμνάσιο, Νεκρόπολη), Νέα Κερδύλλια (Αγρόκτημα Γ. Ψαρρά), Αηδονοχώρι, Σταθμός Αγγίστας (Μακεδονικός τάφος, Νεκρόπολη) (Σ χ έ δ. 1-5· Π ί ν. 197-212) ..... Σελ. 368-379

Θάσος: Αρχαίο λιμάνι. Προϊστορικός οικισμός Ντικιλί Τας (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 213-215) ..... » 379-381

ΙΘ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 382

Σαμοθράκη (Δυτικός λόφος, Στοά, Το μνημείο της Νίκης, Μουσείο) ..... » 382

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Σερρών: Σιδηρόκαστρο (Κάστρο), Σέρρες (Οδός Λάζαρου Κούση). Νομός Καβάλας: Νέα Πέραμος (Ανακτορούπολις), Κάρυανη (Οικόπεδο Αθ. Δέλτσιου), Πυργοχώρι, Θάσος (Οικόπεδο Αρχαιολογικού Μουσείου Θάσου). Νομός Έβρου: Διδυμότειχο (Βυζαντινός οικισμός στο κάστρο, Ταφικό μνημείο «Πυρωστιά»), Φίλιπποι (Βασιλική του Μουσείου). Τυχαία ευρήματα - Περιοδείες - Επισημάνσεις. Νομός Σερρών: Ευκαρπία (Μονή Ταξιάρχη Μιχαήλ), Σέρρες (Οδός Βοσπόρου 16, Οδός Εμμ. Παπά 26). Νομός Καβάλας: Γαληψός. Νομός Ξάνθης: Λευκόπετρα. Νομός Έβρου: Μάκρη. Αναστηλωτικές εργασίες - Συντήρηση μνημείων. Νομός Σερρών: Σέρρες (Τζιντζιρλί τζαμί), Σιδηρόκαστρο (Βυζαντινό κάστρο). Νομός Καβάλας: Καβάλα (Αρχοντικό Τόκου), Φίλιπποι (Βρύση Οκταγώνου). Θάσος: Λιμένας (Οικόπεδο Θεολογίτη). Νομός Έβρου: Φέρρες (Μονή Κοσμοσώτειρας), Διδυμότειχο (Κάστρο, Ναοί Αγίου Αθανασίου και Σωτήρος Χριστού). Νομός Ροδόπης: Κομοτηνή (Οδός Σωκράτους 5-7). Συντήρηση Κεραμικών (Σ χ έ δ. 1-7· Π ί ν. 216-224) ..... » 383-396

Κ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες - Επισκευές μουσείων, αποθηκών και κτιρίων διοικητικού τομέα. Περιοδείες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου. Χίος: Περιοχή Φραγκομαχαλά (Οδός Γ. Βοριά, Οδός Σκαραμαγκά), Περιοχή Αγίου Ιακώβου (Οδός Αλ. Βρατσάνου 43), Περιοχή Ταμπάκικα (Οδός Καλουτά 7), Πόλη της Χίου (Οδός Δαμιανού, Οδός Φαβιέρου, Οδός Κουντουριώτου, Οδός Πατέρα, Οδός Κανελλάκη). Νομός Λέσβου. Λέσβος. Επαρχία Μυτιλήνης: Περιοχή Καμάρες, Περιοχή Επάνω Σκάλας (Οικόπεδο Μ. Βενέτα, Οικόπεδο Χατζησάββα, Οδός Ναυμαχίας Έλλης), Περιοχή Κιόσκι (Οδός 8ης Νοεμβρίου, Οδός Κατσακούλη), Περιοχή Μητρόπολης (Οικόπεδο Ζουμπαδέλλη), Μυτιλήνη (Οδός Καβέτσου, Οδός Βοστάνη και Ιακωβίδου), Περιοχή Σουράδα (Οδός Ελ. Βενιζέλου), Περιοχή Μαύρα Σίδερα (Οδός Θεόφιλου Χατζημιχαήλ), Περιοχή αεροδρομίου Μυτιλήνης (Οικόπεδο Μ. Γρηγορίου-Πολίτη), Περιοχή Λακέρδα (Εθνική οδός Μυτιλήνης-Καλλονής), Πύργοι Θερμής (Οικόπεδο Τ. Αγιασσώτη, Οικόπεδο Στ. Αλμπάνη), Κλειού (Θέση Άγιος Βλάσης). Επαρχία Μηθύμνης. Μήθυμνα (Περιοχή Δημοτικού σχολείου, Οικόπεδο Μεν. Δημητρίου-Τζ. Σταυράκη), Σκάλα Ερεσσού (Περιοχή ακρόπολης). Επαρχία Λήμνου. Μύρινα: Περιοχή Τσας (Οικόπεδο Β. Σοφρά, Οικόπεδο ιδιοκτησίας Τεχνικού Επαγγελματικού Λυκείου), Περιοχή Ρηχά Νερά (Οδός Αργοναυτών, Κτήμα Παντελίδη), Συνοικισμός Μαϊτανά (Οδός Ιάσωνος και Ναυμαχίας Λήμνου), Περιοχή Τυροκομείο. Ξένες Σχολές. Παραδόσεις αρχαίων (Μουσείο Μυτιλήνης, Μουσείο Λήμνου) (Σ χ έ δ. 1-8· Π ί ν. 225-232) ... » 397-410

Λήμνος: Χλόη, Πολιόχνη ..... » 410-412

ΚΑ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σίφνος (Μουσείο, Αρχαιολογικός χώρος), Πάρος (Οικόπεδο Φεβρ. Κυριαζάνου), Νάξος, Ικαρία: Άγιος Κήρυκος, Νας (Σ χ έ δ. 1-5· Π ί ν. 233-238) ..... » 413-416

Δήλος (Θέατρο, Αγροικία με παραστάδες από γρανίτη) (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 239-240) ..... » 417-419

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 419

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερέωση μνημείων. Θήρα (Γουλάς Εμπορείου). Συντήρηση τοιχογραφιών. Νάξος: Σαγκρί (Ναός Αγίου Ιωάννη Κακνάδος, Ναός Αγίου Ιωάννη στην περιοχή Αυλωνίτσας), Χαλκί (Ναός Παναγίας της Δαμιώτισσας, Ναός Αγίας Άννας, Ναός Αγίου Γεωργίου Διασορίτη, Ναός Θεοτόκου του Δήμου Απειράνθου). Συντήρηση εικόνων. Σέριφος, Νάξος, Μύκονος, Θήρα. Καταγραφή εικόνων και κειμηλίων. Θήρα: Πύργος, Μεγαλοχώρι. Εργαστήριο συντήρησης. Περιοδείες. Κέα (Ναός Αγίου Νικολάου στα Ελληνικά, Ναός Αγίου Παντελεήμονα «Στο νερό», Μονή Αγίας Μαρίνας, Ναός Παναγίας της Ρεματιανής). Σέριφος: Κουταλάς (Ναός Αγίας Ειρήνης), Χώρα, Λιβάδι. Θήρα (Ναός Αγίου Μηνά, Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, Ναός Χριστού ή Μεταμόρφωσης του Χριστού, Ναός Αγίας Ειρήνης, Ναός Αγίου Στυλιανού του Φράγκου, Ναός Αγίας Σοφίας της Φράγκισσας). Τήνος (Οικία Ευαγγελίας Πολέμη, Οικία Μαργαρίτας Γάφου). Μύκονος (Ναός Παναγίας «του Κουζή», Οικία Δρακοπούλου, Ναός Αγίας Τριάδας). Ανασκαφικές εργασίες. Νάξος (Οικόπεδο Αντ. Μαρούλη). Θήρα: Περίσσα (Οικόπεδο Μαυρομμάτη, Οικόπεδο Δαρζέντα) (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 241-244) ..... Σελ. 420-427

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου: Καστέλλι Πεδιάδος. Επιφανειακή έρευνα - Περισυλλογή. Κεντρική Κρήτη. Επαρχία Πυργιωτίσσης: Περιοχή Φαιστού (Αγρός Στ. Καλοχριστιανάκη, Φαλαγγάρι, Θέση Αλησαντράκι, Άγιος Σπυρίδων, Περιοχή Καλυβιανής, Αγωγοί κοινότητας Φανερωμένης, Αγρός Μιχ. Χανιωτάκη, Κουσές), Πόροι Άι-Γιάννη Φαιστού (Κτήμα Καπαηδονάκη), Θέση Αφρατιάς (Κτήμα Χρυσ. Καπετανάκη), Κομμός, Μάταλα, Πιτσίδια. Επαρχία Πεδιάδας: Σμάρι (Σ χ έ δ. 1-12· Π ί ν. 245-246) ..... » 428-447

Γόρτυνα. Αγία Τριάδα (Κτίριο W, Τομέας του λεγόμενου Τάφου των Χρυσών) ..... » 447-448

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Χανίων. Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες: Πόλη Χανίων (Ελληνοσουηδική ανασκαφή, Οικόπεδο Ν. Παπαδοπούλου, Οδός Συμβρακάκηδων 149). Επαρχία Κισάμου: Καστέλλι (Οικόπεδο Εμμ. Σοφουλάκη), Αγία Ειρήνη Κολυμβαρίου. Επαρχία Σελίνου: Καμπανός. Επιφανειακή έρευνα στα Σφακιά. Παραδόσεις - Περισυλλογές. Νομός Ρεθύμνου. Ανασκαφικές εργασίες: Πατσός Αμαρίου, Σύβριτος, Σφακάκι Παγκαλοχωρίου (Οικόπεδο Πολιουδάκη) (Σ χ έ δ. 1-4· Π ί ν. 247-254) ..... » 449-460

Φαλάσαρνα ..... » 460

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες: Άγιος Νικόλαος (Θέση Σταυρός, Οδός Ν. Πλαστήρα-Νίκωνος 1, Οδός Πλαστήρα-Κνωσού), Σχίσμα Ελούντας (Οικόπεδο Αρναουτάκη, Οικόπεδο Κ. Ζερβαντωνάκη), Καρφί Πεδιάδος (Θέση Μνήματα) (Π ί ν. 255-257) ..... » 461-464

Μάλια (Εργαστήριο των Σφαγίδων, Συνοικία «Μ») (Σχέδ. 1· Π ί ν. 258-262) ..... » 464-467

Καβούσι: Βροντάς (Νοτιοδυτική περιοχή, Περιοχή δυτικά του λόφου, Λόφος), Κάστρο (Δυτική πλαγιά, Ανατολική πλαγιά, Ψευδοκορυφή, Νότια πλαγιά). Μόχλος. Βρόκαστρο. Ψείρα .. » 468-471

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 471

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος: Πόλη της Ρόδου, Αρχαίο τείχος (Δυτική οχύρωση, Ανατολική οχύρωση, Οικόπεδο Κασαπίδη). Μεσαιωνική πόλη (Κατάστημα αδελφών Μπακλαβατζή). Βόρειο τμήμα νέας πόλης (Οδός Αμαράντου 43), Ακτή Μαούλη, Οδός Αρκαδίου 5, Οδός Παπαλουκά 31). Δυτικό τμήμα νέας πόλης (Οδός Π. Μελά, Οδός Θεμ. Σοφούλη και Πίνδου). Νότιο τμήμα νέας πόλης (Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου 13-15, Οδός Αγίας Αναστασίας και Παλαιών Πατρών Γερμανού, Οδός Στέφ. Καζούλη (Οικόπεδο Αντ. Φραγκεσκάκη), Οδός Στέφ. Καζούλη 7 (Οικόπεδο Γιαννά), Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου και Γαριβάλδη, Βόθρος οικοπέδου Αν. Χαστά, Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και Βασιλέως Ηρακλείου). Ανατολικό τμήμα νέας πόλης (Οδός Κοδριγκτώνος, Βενετοκλέων και Ερν. Μπέβιν). Δυτική και κεντρική νεκρόπολη (Στρατόπεδο του Μόντε Σμιθ, Οδός Μ. Πετρίδη, Οδός Πλατανίων, Οδός Γ. Παπανδρέου και Λαχανιάς, Οδός Έμπωνας, Οδός Κ. Υδραίου, Οδός Δημ. Αναστασιάδη, Οδός Ρόδου-Λίνδου). Ανατολική νεκρόπολη (Οικόπε-

δο Γ. Κυπριάδη, Οικόπεδο Μ. Παπανικολάου, Οικόπεδο Γ. Κατσαρά, Κεντρικός αποχετευτικός αγωγός ΔΕΥΑΡ), Ιαλυσός (Οδός Ιερού Λόχου, Λεωφόρος Ρόδου-Παραδεισίου, Πάροδος 9ης Μαΐου, Οδός Δωριέα, Οικόπεδο Α. Μαρίνου, Οδός Ιερού Λόχου (έργα κοινότητας Ιαλυσού), Οικόπεδο Στ. Λιαμή, Οδός Μεταξά, Οδός Ιερού Λόχου (οικόπεδο Ελ. Αλούπη), Μόσχου Βουνάρα (Βόθρος οικοδομής Μιχ. Κουλούμπρη, Έργα κοινότητας Ιαλυσού-Τριάντα), Κρεμαστή (Κτήμα Μ. Παμπάκα), Θεολόγος (Ιερό Ερεθιμίου Απόλλωνος). Ίστριος (Αγρός Ν. Ψέλλα, Αγρός Εμμ. Ψέλλα). Αναστηλωτικές εργασίες. Ρόδος: Λίνδος. Ανασκαφικές εργασίες. Κως: Πόλη Κω (Οδός Γρηγορίου Ε', Οικόπεδο Χ. Λαγού, Οικόπεδο Κ. Καπρινιώτη), Περιοχή αεροδρομίου Αντιμάχειας (Οικόπεδο εταιρείας «Κως Τροφοδοσίες Α.Ε.»). Νίσυρος: Μανδράκι (Οικόπεδο ΟΤΕ) (Σ χ έ δ. 1-16· Π ί ν. 263-282) ..... Σελ. 472-509

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος: Μεσαιωνική πόλη (Οδός Αγησάνδρου, Πλατεία Πεισιδώρου, Οδός Γαβαλά 6, Οδός Ιπποτών, Πλατεία Σύμης, Οδός Περικλέους 25Θ). Ύπαιθρος. Λαχανιά (Οικόπεδο Αντ. Φραγκεσκάκη, Αγρόκτημα Αντ. Ερίνη), Μονόλιθος, Σάλακος, Σιάννα, Αρχάγγελος (Ναός Αγίου Νικολάου). Κως: Πόλη Κω (Οδός Ιωαννίδου), Κέφαλος (Αγρόκτημα Σ. Κεφαλιανού). Αστυπάλαια: Λειβάδι (Οικόπεδο Δημ. Καλή). Κάλυμνος: Βαθύς (Οικόπεδο Μιχ. Χαλκίτη). Καστελλόριζο: Παλαιόκαστρο (Εκκλησία Αρχάγγελου Μιχαήλ). Στερέωση - Διαμόρφωση - Αναστήλωση μνημείων. Ρόδος: Μεσαιωνική πόλη (Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, Άγιος Γεώργιος / Χουρμαλί Μεδρεσέ, Ναός Αγίας Παρασκευής, Ναΰδριο Αγίων Αποστόλων / Ιμαρέτ, Ναός Αγίου Αθανασίου, Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ / Ντεμιρλί, Ιπποτικός θόλος πλατείας Σύμης, Οδός Θεοφιλίσκου 8, Πλατεία Ευδήμου), Ιαλυσός, Λίνδος (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, Ναός Αγίου Ιωάννη του Μερογλίτη), Λάρδος (Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Παναγίας της Καθολικής), Πυλώνα Κυρά (Ναός Παναγίας Ευαγγελίστριας), Μεσαναγρός (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου), Μονόλιθος (Ναός Αγίου Θωμά). Κως: Πόλη Κω (Αρχαιολογικό Μουσείο, Μεσαιωνικό Φρούριο, Ωδείον, Ξενώνας). Κάλυμνος, Ποθέα (Αρχαιολογικό Μουσείο). Νίσυρος: Μανδράκι (Ναός Αγίου Ιωάννη Αρμά), Εμπορειό (Ναός Ταξιάρχη Μιχαήλ), Νικειά (Ναός Μεταμόρφωσης του Χριστού, Ναός Τιμίου Σταυρού, Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης). Πάτμος, Χώρα (Αρχοντικό Νικολαΐδη). Τήλος, Μεγάλο Χωριό (Ναός Ταξιάρχη Μιχαήλ, Ναός Αγίου Νικολάου, Κάστρο, Μονή Αγίου Παντελεήμονος). Γραφείο μεσαιωνικής πόλης Ρόδου, Προγραμματική σύμβαση δήμου Ρόδου - ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ. Πρόγραμμα αποκατάστασης παραχωρηθέντων ακινήτων (Συγκρότημα κατοικιών οδού Περικλέους 25Κ, Κτίριο οδού Αγίου Φανουρίου 66-68, Κτίριο οδού Γαβαλά 2-4, Κτίριο οδού Τληπολέμου 12, Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης, Ιπποτικό συγκρότημα παρόδου Πυθαγόρα 49Ν). Εργασίες σε μεμονωμένα μνημεία διαχείρησης ΤΑΠΑ (Κτίριο Καστελλανίας - Τμήμα Δημόσιας Βιβλιοθήκης, Κατάλυμα Αγγλίας, Κατάλυμα Ισπανίας, Κατάλυμα Προβηγκίας). Πρόγραμμα αποκατάστασης μεσαιωνικών οχυρώσεων (Εσωτερικό τείχος Κολλάκιου προς την οδό Ορφέως, Τμήμα τείχους στο εσωτερικό του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου, Εσωτερικό θαλάσσιας οχύρωσης στη θέση της Καστελλανίας, Όψη πύλης D' Amboise, Τμήμα της θαλάσσιας οχύρωσης ανατολικά της πύλης της Παναγίας). Πρόγραμμα πολεοδομικών επεμβάσεων (Λήψη επειγόντων σωστικών μέτρων, Θέατρο μεσαιωνικής τάφρου). Συντήρηση τοιχογραφιών. Αμοργός, Κατάπολα (Ναός Ευαγγελισμού). Συντήρηση εικόνων - ψηφιδωτών. Καταγραφή γλυπτών. Καταγραφή μεταλλίνων. Καταγραφή - ταξινόμηση μεσαιωνικής κεραμικής (Σ χ έ δ. 1-12· Π ί ν. 283-292) ..... » 510-543

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ - ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Καλαμπάκα (Σπήλαιο Θεόπετρας) (Σ χ έ δ. 1) ..... » 544-546

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 546

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ (Π ί ν. 293-298) ..... » 547-552

ΙΒ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το έτος 1989 την ευθύνη για τον προγραμματισμό και την υλοποίηση των έργων της Εφορείας είχε η υπογράφουσα, στην οποία ανατέθηκαν καθήκοντα προϊσταμένης από τον Αύγουστο του 1988. Οι πολυπληθείς σωστικές ανασκαφές στους τέσσερις νομούς αρμοδιότητας της ΙΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (νομοί Ιωαννίνων, Άρτας, Πρέβεζας και Λευκάδας) απορρόφησαν το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας του συγκριτικά ελάχιστου επιστημονικού και λοιπού προσωπικού, καθώς και των πιστώσεων της Εφορείας, και καταβλήθηκε προσπάθεια για παράλληλη συντήρηση, ταξινόμηση και ασφαλή φύλαξη των κινητών ευρημάτων στις αποθήκες των τοπικών Μουσείων και των αρχαιολογικών Συλλογών. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στο πρόγραμμα καθαρισμού και αποτύπωσης μνημείων κρυμμένων κάτω από την πυκνή βλάστηση στον ερειπιώνα της αρχαίας Νικόπολης σε συνδυασμό με τη συστηματική απογραφή-χαρτογράφηση των από δεκαετίες συλλεγέντων κινητών ευρημάτων. Ένας άλλος στόχος για την επίτευξη του οποίου κινητοποιήθηκε όλο σχεδόν το προσωπικό του Μουσείου Ιωαννίνων, ήταν η δραστηριοποίηση του μουσείου, του μόνου οργανωμένου περιφερειακού μουσείου του ΥΠΠΟ, στον ενεργητικό παιδευτικό του ρόλο ως φορέα και πομπού πολιτιστικών μηνυμάτων, των οποίων η απομονωμένη Ήπειρος δε γνωρίζει υπερπροσφορά.

Όλοι οι μόνιμοι αρχαιολόγοι της Εφορείας (συνολικά τέσσερις για το 1989) μοιράστηκαν το βάρος της διεκπεραίωσης του πολυσχιδούς έργου της, παράλληλα με την επίβλεψη ανασκαφών και το συντονισμό ειδικών τομέων εργασιών, όπως αυτές τους ανατέθηκαν και για τις οποίες υπέβαλαν τις εκθέσεις που ακολουθούν με την υπογραφή τους.

Την ευθύνη του συντονισμού των έργων στην αρχαία Νικόπολη και στο νομό Πρέβεζας είχε ο αρχαιολόγος Δρ. Κ. Ζάχος, στην παρακολούθηση των ανασκαφών στην Άρτα ήταν πολύτιμη η εμπειρία της αρχαιολόγου Παρ. Καρατζένη-Χατζηγιάννη, ενώ η αρχαιολόγος Φωτ. Λιάπη βοήθησε στη διεκπεραίωση του διοικητικού έργου ως αναπληρώτρια της υπογράφουσας. Σε ανασκαφικές κυρίως εργασίες, αλλά και στην τακτοποίηση αποθηκών και αρχείων στους νομούς Ιωαννίνων, Άρτας και Λευκάδας, προσέφεραν περιοδικά τις υπηρεσίες τους οι πτυχιούχοι αρχαιολογίας Δρ. Ευγ. Αδάμ, Ανδρ. Ζωγράφου, Μαγδ. Κουμπαρέλου, Βασ. Ορφανού, Γ. Πλιάκου, Ι. Χριστογιώργου. Στις ανασκαφικές και μουσειακές εργασίες και αποτυπώσεις μνημείων της περιοχής της αρχαίας Νικόπολης εργάστηκαν υπό την εποπτεία της Εφορείας τα μέλη του Γραφείου Επιτροπής Νικόπολης Άγγ. Παληκίδης και Ειρ. Καλογιάννη, αρχαιολόγοι, Κωνστ. Παπαβασιλείου και Αικ. Μαυρίδου, αρχιτέκτονες, Αθηνά Κοτσάνη, σχεδιάστρια, και Μαρίνα Κυριάκη, διοικητική υπάλληλος. Η αποτύπωση των αρχιτεκτονικών ευρημάτων των ανασκαφών οφείλεται στους συμβασιούχους σχεδιαστές Αθ. Κουτσογιώργου και Δημ. Ρούσσο, όπως και στο μόνιμο σχεδιαστή Αγησ. Μαστοράκη, ενώ η φωτογράφηση των κινητών ευρημάτων στο φωτογράφο της Εφορείας Βασ. Πτηνόπουλο. Το έργο της συντήρησης του μεγάλου όγκου κινητών ευρημάτων, καθώς και την τεχνική επιμέλεια των περιοδικών εκθέσεων που οργανώθηκαν στο Μουσείο Ιωαννίνων ανέλαβαν με ζήλο οι συντηρητές της Εφορείας Κ. Σακκάς, Π. Σύμπας, Γαλ. Γιαννούλη, με την εθελοντική προσφορά συνεργασίας ως προς τις τελευταίες εκδηλώσεις από τους υπαλλήλους της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Γ. Σμύρη, αρχιτέκτονα, και Περ. Μπέχλη, καλλιτέχνη-συντηρητή.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Ιωαννίνων

Πέρα από τις αναγκαίες και συνήθεις εργασίες συντήρησης του κτιριακού συγκροτήματος του Μουσείου, πραγματοποιήθηκαν εργασίες τακτοποίησης αποθηκών αρχαίων και ταξινόμησης υφιστάμενων αρχείων, ενώ δημιουργήθηκε και αρχείο διαφανειών από ανασκαφές και κινητά ευρήματα. Κατά τη διάρκεια του έτους η Εφορεία, σε συνεργασία με διάφορους πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς φορείς, διοργάνωσε στις αίθουσες του Μουσείου Ιωαννίνων τις ακόλουθες περιοδικές εκθέσεις: 1) Την έκθεση με θέμα «Νέα κτίρια Μουσείων στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας» σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Γκαίτε Θεσσαλονίκης και το Ίδρυμα Κ. Κατσάρη (16.12.88-3.2.89). Στα πλαίσια της έκθεσης έγιναν εισηγήσεις και συζήτηση με θέμα «Το Μουσείο στην Ελλάδα: ιστορία και προοπτικές». 2) Τη φωτογραφική έκθεση με θέμα «Ένας αιώνας Αρχαιολογίας στη Μεγάλη Ελλάδα» σε συνεργασία με το Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο (9.4 - 7.5.89). 3) Την έκθεση με πιστές ανακατασκευές του Γ. Πολύζου από «Αρχαία ελληνικά μουσικά όργανα» (7.8 -3.9.89). 4) Την έκθεση έργων χαρακτικής του ζωγράφου-χαράκτη P. Pandolfini με τίτλο «Κλασικές εικόνες» (25.11.89-7.1.90).

Αρχαιολογική Συλλογή Λευκάδας

Στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο πρώην Κούρτη, στη Σπασμένη Βρύση Καρυωτών, σε μικρό παλαιό κτίσμα

που χρησιμοποιείται ως αποθήκη αρχαίων σε ενίσχυση του μικρού αποθηκευτικού χώρου, τον οποίο διαθέτει η ενοικιαζόμενη αίθουσα της επισκέψιμης μικρής Αρχαιολογικής Συλλογής στην πόλη της Λευκάδας, ανεγέρθηκε προσθήκη, εμβαδού 40 τ.μ., κατ' επέκταση της παλαιάς αποθήκης. Μετά την τοποθέτηση ραφιών ντέξιον μεταφέρθηκαν από τη Συλλογή και ταξινομήθηκαν εκεί τα ευρήματα των πρόσφατων σωστικών ανασκαφών.

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

Μουσείο Νικόπολης

Με την επίβλεψη της Εφορείας και τη συμμετοχή του επιστημονικού προσωπικού του Γραφείου Επιτροπής Νικόπολης συνεχίστηκαν οι εργασίες αποψίλωσης από την πυκνή βλάστηση, αποτύπωσης μνημείων (όπως περιγράφεται στην ενότητα: Καθαρισμοί - Αποτυπώσεις μνημείων), περισυλλογής και καταγραφής των κινητών ευρημάτων του ευρύτερου χώρου της Νικόπολης. Επειδή ο εκτεταμένος ερειπιώνας της Νικόπολης καταλαμβάνει έκταση πολλών δεκάδων στρεμμάτων, κρίθηκε σκόπιμο τα μνημεία και τα κινητά ευρήματα να ταξινομηθούν στο εξής με βάση το κτηματολόγιο της περιοχής και τον αριθμό κάθε αγροτεμαχίου. Καταρτίστηκαν καρτέλες, στις οποίες περιγράφονται εν συντομία τόσο τα επιστημονικά δεδομένα που έχουν προκύψει έως σήμερα στο συγκεκριμένο αγροτεμάχιο, όσο και η σχετική αλληλογραφία της Εφορείας με τους ιδιοκτήτες. Για τη συμπλήρωση κάθε καρτέλας προηγήθηκε επισταμένη έρευνα στα αρχεία της Εφορείας, ταύτιση ευρημάτων στις αποθήκες του Μουσείου Νικόπολης, καθώς και επιφανειακή έρευνα σε κάθε αγροτεμάχιο. Η επεξεργασία των δεδομένων των καρτελών από ειδικό πρόγραμμα βάσης δεδομένων και η συνεχής τροφοδότησή του θα συμβάλει τόσο στη σύνθεση των επιστημονικών πληροφοριών, που αναφέρονται στην αρχαία Νικόπολη, όσο και στο έργο προστασίας και ανάδειξης των μνημείων. Ασφαλώς οι μελλοντικές συστηματικές ανασκαφικές έρευνες στη Νικόπολη θα ωφεληθούν τα μέγιστα από την υποδομή αυτού του έργου. Κάθε καρτέλα φέρει πληροφορίες ως προς τον αριθμό του αγροτεμαχίου, το έτος διανομής, τη θέση, το όνομα του αρχικού ιδιοκτήτη, τις μεταβολές ιδιοκτήτη, τα όρια, την έκταση, τις γεωγραφικές συντεταγμένες, απόσπασμα χάρτη, αριθμούς φωτογραφικού και σχεδιαστικού αρχείου, αλληλογραφία, παρατηρήσεις, περιγραφή μνημείων, αριθμούς ευρετηρίου κινητών ευρημάτων, βιβλιογραφία.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γήπεδο κοινότητας Κρύας

Στη θέση του γηπέδου της κοινότητας Κρύας, όπου το 1988 κατά τη διάρκεια εργασιών ισοπέδωσης του χώρου εντοπίστηκαν λείψανα προϊστορικής κατοίκησης, πραγματοποιήθηκε εφέτος συστηματική ανασκαφική έρευνα σωστικού χαρακτήρα. Ο χώρος του γηπέδου στο νοτιοδυτικό άκρο του οικισμού εκτείνεται στις υπώρειες του ορεινού όγκου του όρους Μιτσικέλι, στις όχθες αποστραγγισμένων σήμερα λιμνοελωδών εκτάσεων της λεκάνης των Ιωαννίνων. Προηγήθηκε περισυλλογή των διάσπαρτων επιφανειακών κινητών ευρημάτων και ανοίχτηκαν συνολικά επτά ανασκαφικές τομές (I-VII). Στις τομές I, II, IV και V σε βάθος 0,50-0,60 μ. παρουσιάστηκε το παρθένο αργιλώδες έδαφος των λιμναίων ιζημάτων. Στις τομές III και VI, όπου οι επιχώσεις έφταναν σε βάθος 1,20-1,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, παρατηρήθηκαν δύο στρώματα κατοίκησης και εντοπίστηκαν υπολείμματα από πυρές (αδιαμόρφωτες εστίες). Μόνο στις τομές I και IV υπήρχαν υπολείμματα πιθανώς αρχιτεκτονικών κατασκευών, σωροί από ακατέργαστες πέτρες (λιθορριπές) χωρίς συγκεκριμένο σχήμα. Στις τομές I, IV, VII και κυρίως στις III και VI αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων και οστών ζώων, λίγα πήλινα σφονδύλια, καθώς επίσης εργαλεία από πυριτόλιθο και κόκαλο. Μία χάλκινη περόνη, μήκ. 0,23 μ., με στέλεχος κυκλικής διατομής διογκωμένο ατρακτοειδώς λίγο κάτω από την αποστρογγυλεμένη κεφαλή, ανήκει στο γνωστό τύπο περονών της υπομυκηναϊκής-πρωτογεωμετρικής περιόδου[1].

Λόγω της μεγάλης έκτασης του γηπέδου και του επείγοντος χαρακτήρα της έρευνας έγιναν σε διάφορα ακραία σημεία τέσσερις στενές δοκιμαστικές τομές με μηχανικό εκσκαφέα, προκειμένου να ελεγχθούν τα αρχαιολογικά και γεωλογικά στρώματα ως προς το βάθος και την κατανομή τους στο χώρο. Σε πολλά σημεία το παρθένο έδαφος αποκαλύφθηκε λίγα μόλις εκατοστά κάτω από την επιφάνεια που είχε δημιουργήσει ο μηχανικός προωθητήρας κατά τις αρχικές εργασίες ισοπέδωσης.

Προς το ανατολικό άκρο του γηπέδου αποκαλύφθηκαν υπολείμματα χονδρότοιχων χειροποίητων αγγείων, που ανήκουν σε δώδεκα πίθους. Από τους πε-

1. Βλ. I. Kilian-Dirlmeier, Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes, PBF XIII, 8, 1984, σ. 66-69, εικ. 6: 182-187 και εικ. 116: D2.

ρισσότερους πίθους, που ήταν τοποθετημένοι κατακόρυφα (όρθιοι) μέσα σε καθαρό κοκκινωπό πηλό (terra rosa), σώθηκε μόνο το κατώτερο τμήμα με την οξυπύθμενη βάση στερεωμένη εξωτερικά με μικρές πέτρες. Στο εσωτερικό όσων διατηρήθηκαν σε μεγαλύτερο ύψος υπήρχε καθαρό χώμα και λίγες πέτρες.

Εκτός από ελάχιστο αριθμό τροχήλατων εισηγμένων οστράκων, η κεραμική από το γήπεδο της Κρύας είναι χειροποίητη. Σε μια πρώτη ταξινόμηση διακρίνουμε τις εξής βασικές κατηγορίες: 1) Άβαφη χονδροειδής κεραμική διακοσμημένη με πλαστικές εμπίεστες ή εγχάρακτες ταινίες και πλαστικά επίθετα δισκάρια (κατηγορία ΙΙ κατά την ταξινόμηση του Σ. Δάκαρη, ΠΑΕ 1951, σ. 178). 2) Άβαφη ημιχονδροειδής κεραμική, ενίοτε στιλβωμένη σε γκρι, μαύρες και καστανές αποχρώσεις (κατηγορία ΙΙΙ κατά τον ίδιο συγγραφέα, ό.π., σ. 178-179). 3) Άβαφη πορτοκαλέρυθρη κεραμική με εύθρυπτο πηλό. Χαρακτηριστικό σχήμα αυτής της κατηγορίας (η οποία σημειωτέον αν και παρουσιάζεται στα σύνολα από την Καστρίτσα και τη Δωδώνη δεν αναφέρεται από τον Δάκαρη ως χωριστή κατηγορία, ό.π.) είναι η κύλικα με ψηλό πόδι του τύπου Εξαλόφου[2]. 4) Γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική βορειοδυτικής Ελλάδος (κατηγορία ΙV κατά Δάκαρη, ό.π., σ. 180-183). 5) Η τελευταία κατηγορία, γνωστή και ως κεραμική τύπου Μπουμπούστι, διακρίνεται σε μια πρώιμη φάση, κατά την οποία ο πηλός είναι καλοψημένος και στην ενίοτε στιλβωμένη επιφάνεια η διακόσμηση γίνεται πριν από το ψήσιμο με αποτέλεσμα να μην απολεπίζεται η βαφή, και σε μια ύστερη φάση, κατά την οποία η τεχνική της κεραμικής είναι κατώτερη και η διακόσμηση γίνεται μετά το ψήσιμο. Η πρώιμη φάση της βορειοδυτικής αμαυρόχρωμης κεραμικής χρονολογείται από τα μέσα του 12ου έως και τις αρχές του 9ου αι. π.Χ., ενώ η ύστερη φάση (της οποίας η εμφάνιση και διάρκεια εκτιμάται με τη βοήθεια εισηγμένων γεωμετρικών αγγείων στους τάφους της Βίτσας) από τα μέσα του 9ου αι. π.Χ. έως και τους υπογεωμετρικούς χρόνους[3].

Η συνύπαρξη, στο σύνολο της Κρύας, αμαυρόχρωμης κεραμικής των δύο φάσεων σε συνδυασμό με την παρουσία της περόνης υπομυκηναϊκού-πρωτογεωμετρικού τύπου επιτρέπουν τη χρονολόγηση της εγκατάστασης στο χώρο αυτό γύρω στο 10ο αι. κατά τη μεταβατική περίοδο απο τη Χαλκοκρατία στην εποχή του Σιδήρου.

Τα κεραμικά σύνολα από τις ανασκαφές της γειτονικής Καστρίτσας και τα ευρήματα από το Κουτσελιό τοποθετούν τις τρεις αυτές θέσεις στην ίδια περίπου φάση εξέλιξης[4]. Εκτός της χρονολογικής συσχέτισης οι τρεις εγκαταστάσεις σχετίζονται και τοπογραφικά, καθώς αναπτύχθηκαν σε λιμνοελώδεις εκτάσεις, στις παρυφές της Παμβώτιδος, όπου ασφαλώς οι κάτοικοι ασκούσαν παρόμοιες παραγωγικές δραστηριότητες. Η έλλειψη καλλιεργήσιμης έκτασης αποκλείει τις γεωργικές δραστηριότητες, ενώ αντίθετα η υποχώρηση της στάθμης των λιμναίων υδάτων κατά τους θερινούς μήνες απελευθέρωνε εκτάσεις με άφθονη βλάστηση, ιδανικούς βοσκότοπους για νομάδες κτηνοτρόφους.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Κρίθηκε σκόπιμο πριν από την απαρίθμηση των πολυάριθμων σωστικών ανασκαφών οικοπέδων στην Άρτα, να προταχθεί ο χάρτης με τα εντός σχεδίου οικοδομικά τετράγωνα της πόλης (Σ χ έ δ. 1), έτσι ώστε να διευκολυνθεί ο αναγνώστης στον εντοπισμό του εκάστοτε περιγραφόμενου οικοπέδου και στο συσχετισμό των οικοδομικών λειψάνων των οικοπέδων μεταξύ τους. Οι αριθμοί που σημειώνονται στο χάρτη αντιπροσωπεύουν το έως σήμερα επιτελεσθέν σωστικό ανασκαφικό έργο της Εφορείας στην Άρτα, που άρχισε με αργό ρυθμό μεταξύ 1950-1960, και συνεχίστηκε με προοδευτικά αυξανόμενο ρυθμό σύμφωνα με την επιταχυνόμενη ανοικοδόμηση της πόλης.

Επιλεκτικά διευκρινίζονται εδώ οι θέσεις των επιφανέστερων ανασκαμμένων μνημείων της Άρτας: Αριθ. Χάρτη 1, Οδ. Βασ. Πύρρου (οικ. Μπακαγιάννη): υστεροαρχαϊκός ναός. Αριθ. Χάρτη 46, Οδ. Αγίου Κωνσταντίνου 13 (ιδιοκτ. Εμπορικού Επιμελητηρίου): το μικρό θέατρο της Αμβρακίας. Αριθ. Χάρτη 56, Οδ. Τσακάλωφ (οικ. Λιόγκα-Μηλιώνη): το μεγάλο θέατρο. Αριθ. Χάρτη 63, Οδ. Κομμένου (οικ. Μανάρα-Χαρίτου): ταφική οδός με περιβόλους και τάφους του 6ου-3ου αι. π.Χ., μεταξύ των οποίων και το αρχαϊκό κενοτάφιο-πολυάνδριο των Αμβρακιωτών και των συμμάχων τους Κορινθίων.

2. Βλ. K. A. Wardle, Cultural Groups of the Late Bronze Age and Early Iron Age in Northwest Greece, Godisnjak XV, 1977, σ. 180-181. Δ. Ρ. Θεοχάρης, Ο τύμβος του Εξαλόφου και η εισβολή των Θεσσαλών, ΑΑΑ Ι (1968), σ. 290-291, Εικ. 1.

3. Βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης, Αθήνα 1986, τ. Α, σ. 227-228, 255-272.

4. Βλ. Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1951, σ. 173-183· 1952, σ. 362-386. N. Hammond, BSA 32 (1931-32), σ. 131 κ.ε. Ο ίδιος, Epirus, 1967, σ. 301. Δ. Ευαγγελίδης, ΠΑΕ 1952, σ. 179.

Σχέδ. 1. Τοπογραφικός χάρτης της Άρτας.

Αριθ. Χάρτη 133, Οδός Μπιζανίου (οικόπεδο Δ. Σεργιάννη)

Στο σχετικά μικρό οικόπεδο, όπου το 1987 είχαν εντοπιστεί αρχαία[5], αποκαλύφθηκαν με κανονική ανασκαφική έρευνα τρεις αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι από αργολιθοδομή που ανήκουν σε ορθογώνιο δωμάτιο ελληνιστικής οικίας. Από το κατώτερο αναμοχλευμένο στρώμα προέρχονται λίγα όστρακα κεραμικής των αρχών του 6ου αι. π.Χ.

Αριθ. Χάρτη 128, Οδός Μακρυγιάννη 14 (οικόπεδο Κατσαούνου)

Στο κέντρο του ανασκαμμένου χώρου, εμβαδού περίπου 45 τ.μ., αποκαλύφθηκε αγωγός με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., πλ. 0,40 και σωζ. μήκ. 2,75 μ. Το βορειοδυτικό του τοίχωμα σχημάτιζαν όρθιες ασβεστολιθικές πλάκες, ενώ το νοτιοανατολικό ήταν κτιστό. Το δάπεδο ήταν πλακοστρωμένο και σωζόταν μία από τις παχιές καλυπτήριες πλάκες. Εκατέρωθεν του αγωγού αποκαλύφθηκαν οι γωνίες δύο οικιών με θεμέλια από ακανόνιστους αργούς λίθους, των οποίων οι προσόψεις στη νοτιοδυτική πλευρά διατάσσονται κατά μήκος χαλικόστρωτου δρόμου (στον οποίο εκβάλλει και ο αγωγός) με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Οι δύο οικίες φαίνεται ότι ανεγέρθηκαν και ήσαν σε χρήση εντός του 3ου αι. π.Χ.

Αριθ. Χάρτη 130, Γωνία οδών Γρηγορίου Παλαμά και Σολωμού (οικόπεδο Μονής Οσίου Γρηγορίου)

Το μέγιστο τμήμα του ανασκαμμένου χώρου, διαστ. περίπου 21 × 5 μ., καταλαμβάνεται από αρχαία λεωφόρο, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 20 μ. και σε βάθος 4,50 μ. περίπου κάτω από το επίπεδο της οδού Σολωμού, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. (Σ χ έ δ. 2). Το οδόστρωμα είναι επιστρωμένο με ορθογώνιες επιμήκεις, αμμολιθικές κυρίως, πλάκες, μέσων διαστάσεων 2 × 1 × 0,12 μ., έχει πλάτος 3,50 μ., ενώ κατά μήκος των κρασπέδων του διαμορφώνονται με ελαφρά υπερύψωση πεζοδρόμια, πλ. 1 μ., στην κατασκευή (ή επισκευή:) των οποίων έγινε χρήση και ασβεστόλιθου. Σε ορισμένα σημεία διακρίνονται ρηχές ή βαθύτερες αυλακώσεις που δημιουργήθηκαν από τη μακρόχρονη διέλευση τροχοφόρων.

Κατά μήκος του βορειοδυτικού πεζοδρομίου αποκαλύφθηκε σε μήκος περίπου 10,50 μ. ο τοίχος πρόσοψης οικίας, κατασκευασμένος από ανισομεγέθεις αδρά λαξευμένους λίθους. Η είσοδος στην οικία φρασσόταν με ξύλινη δίφυλλη θύρα, της οποίας αποκαλύφθηκε το λίθινο μονολιθικό κατώφλι, μήκ. 1,62, πλ. 0,43 και πάχ. 0,30 μ., με τους αντίστοιχους ακραίους και κεντρώους τόρμους. Στη διακόσμηση της θύρας πρέπει να ανήκουν δύο σιδερένιες εφηλίδες.

Η χρηστική, κυρίως άβαφη, κεραμική που προήλθε από το εσωτερικό των δύο εντοπισμένων δωματίων της οικίας και περιλαμβάνει πινάκια, λεκανίδες, σκυφίδια και μαγειρικά σκεύη, χρονολογεί την κατασκευή της οικίας στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ., οπότε πρέπει να πλακοστρώθηκε και η λεωφόρος, και την κατάρρευσή της γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., οπότε και η λεωφόρος αρχίζει βαθμιαία να επιχώνεται. Ένας μεταβυζαντινός «αποθέτης» που αποκαλύφθηκε στην επίχωση, 2,50 μ. πάνω από το αρχαίο οδόστρωμα, μαρτυρεί για το διαμορφωμένο επίπεδο του χώρου κατά την περίοδο αυτή.

Αριθ. Χάρτη 126, Οδός Πριοβόλου 6 (οικόπεδο Γ. Μάνου)

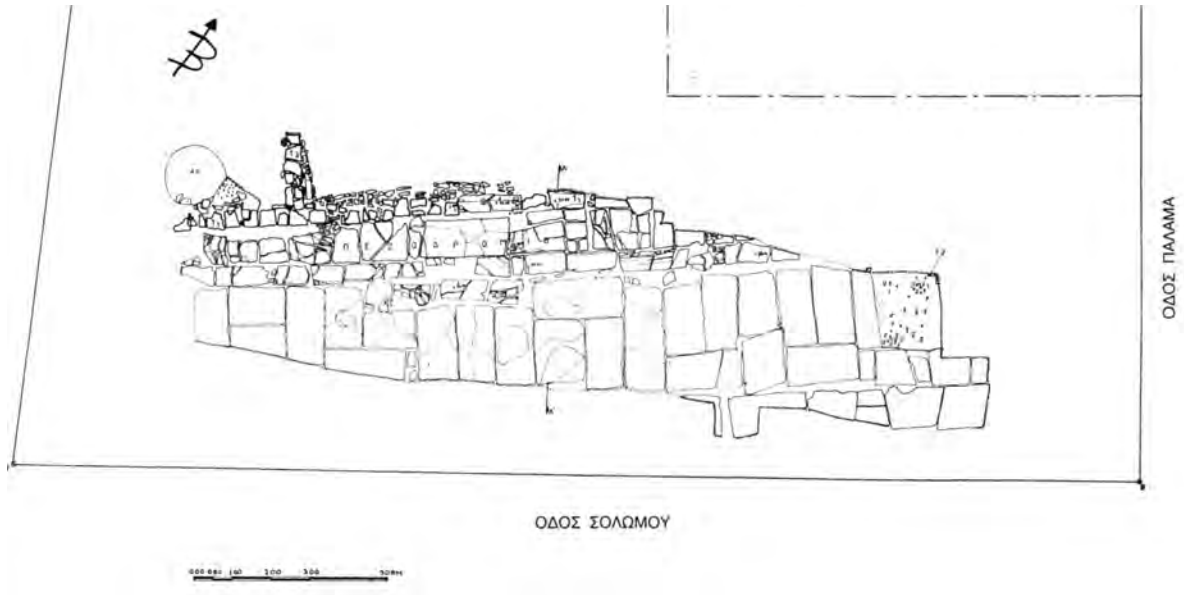
Στον ανασκαφικά ερευνημένο χώρο, εμβαδού 125 τ.μ., αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,20-3 μ. από το επίπεδο της οδού Πριοβόλου, τμήματα δύο ελληνιστικών οικιών, των οποίων οι ορθογώνιοι χώροι διατάσσονται κατά μήκος του δυτικού πεζοδρομίου αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση Α.-Δ. (Σ χ έ δ. 3).

Η οικία Α, της οποίας εντοπίστηκαν τρία ορθογώνια δωμάτια, I-III, ορίζεται από το μακρό Τ. 1 της πρόσοψης και τον κάθετο προς αυτόν Τ. 4, που πάνω από τη θεμελίωση σώζουν τρεις ως τέσσερις δόμους λιθόπλινθων, συνολ. ύψ. έως 1,60 και πλ. 0,50 μ., με κυρτή προσεκτικά λαξευμένη εξωτερική επιφάνεια, ενώ οι εσωτερικοί Τ. 2, 3, 5 είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή.

Της οικίας Β, με τους εντοπισμένους χώρους I-IV, από τους οποίους ο κεντρικός χώρος IV φαίνεται να ήταν υπαίθριος με υπόστυλο τμήμα στη νότια τουλάχιστον πλευρά του (εσωτερικό αίθριο με περιστύλιο;), δεν αποκαλύφθηκε η παρόδια πρόσοψη, αλλά ο κάθετος προς αυτήν Τ. 6, όμοιος κατά το βάθος και το πλάτος (0,80 μ.) της θεμελίωσης, την τοιχοδομία και το σωζόμενο ύψος με τον Τ. 4. Οι εσωτερικοί τοίχοι της οικίας Β, από αργολιθοδομή, πατούν πάνω σε σειρά από ποταμίσιες κροκάλες. Τα σύνολα κινητών ευρημάτων από κάθε χώρο, που περιλαμβάνουν τις συνήθεις για τον 3ο αι. π.Χ. κατηγορίες χρηστικής κεραμικής, λίγα νομίσματα, λύχνους, αγνύθες κτλ., φανερώνουν το χαρακτήρα των κτιρίων ως κατοικιών και τη διάρκεια χρήσης τους από τα τέλη του 4ου έως τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. με μικρές επισκευές.

Το οδόστρωμα της οδού, επί της οποίας έχουν πρόσοψη οι οικίες Α και Β, συνίσταται από πατημένο χώμα με λεπτά χαλίκια, ενώ το δυτικό πεζοδρόμιο, μέσου πλ. 1 μ., είναι επιστρωμένο με αμμολιθικές ή ασβεστολιθικές πλάκες.

5. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 315.

Σχέδ. 2. Άρτα. Οδός Γρηγορίου Παλαμά και Σολωμού. Κάτοψη της ανασκαφής.

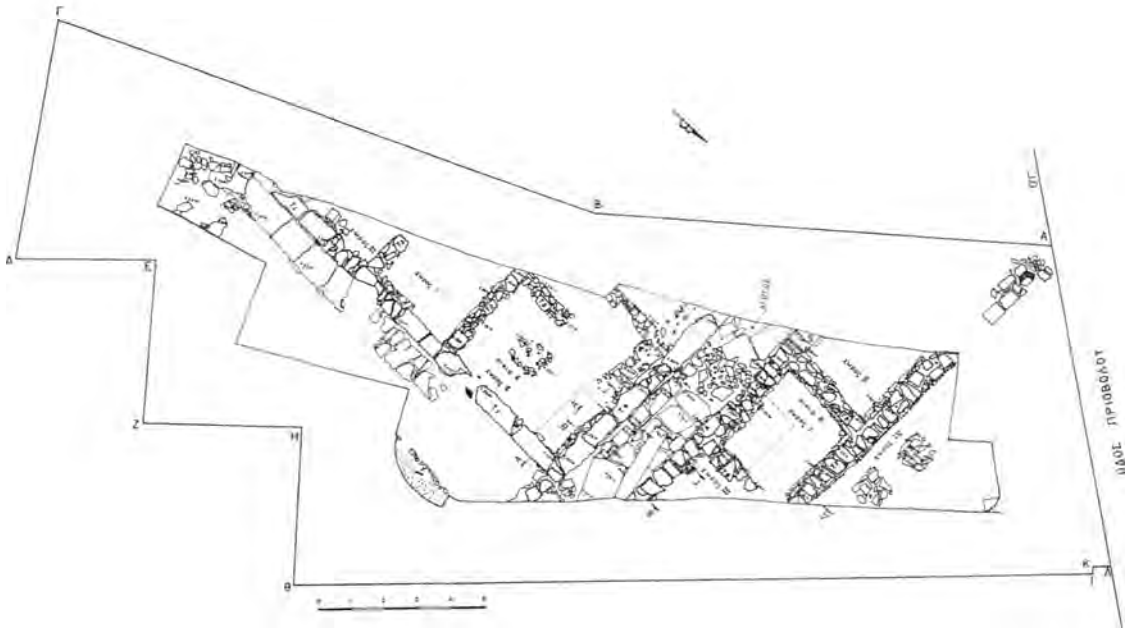
Μεταξύ των δύο οικιών και με κατεύθυνση Α.-Δ., κάθετη προς το δρόμο, αποκαλύφθηκε σκεπαστός αποχετευτικός αγωγός (συνέχεια εκείνου που περιγράφεται στο ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 195 και σημειώνεται στο Χάρτη αριθ. 36), πλ. 1,70 και (εσωτ.) ύψ. περίπου 0,70 μ., ως κατακόρυφα τοιχώματα του οποίου χρησιμεύουν οι όψεις των Τ. 4 και 6 (με κατ' αποστάσεις εμπηγμένες όρθιες πλάκες για στήριξη των αποσπασματικά διατηρούμενων καλυπτηρίων), το δάπεδό του είναι επιστρωμένο με ασβεστολιθικές πλάκες και η διάρκεια λειτουργίας του αντιστοιχεί με εκείνη των οικιών Α και Β. Σε δύο στρωματογραφικές τομές που ανοίχτηκαν στους χώρους ΑΙΙ και ΒΙΙ διαπιστώθηκε η ύπαρξη βαθύτερα ενός στρώματος με λίγη κεραμική υστεροαρχαϊκής εποχής.

Αριθ. Χάρτη 134, Διάνοιξη οδού μεταξύ των οδών Κομμένου και Ζάρρα

Κατά τη διάνοιξη της προβλεπόμενης στο πολεοδομικό σχέδιο συνδετήριας οδού (πλ. 20 και μήκ. περίπου 60 μ.) μεταξύ των οδών Κομμένου και Ζάρρα και πριν από την ασφαλτόστρωσή της (σε επίπεδο 2-6 μ. πάνω από το επίπεδο των αρχαίων) κρίθηκε σκόπιμη η ανασκαφική διερεύνηση του χώρου, δεδομένου ότι αυτός εκτείνεται λίγες δεκάδες μέτρα προς το εσωτερικό του τείχους της αρχαίας Αμβρακίας, όπου η αναμενόμενη πύλη προς την «Ιερά Οδό» με τα περιφανή ταφικά μνημεία[6]. Έτσι, κατά μήκος του δυτικού κρασπέδου της οδού Κομμένου (τομή α) και κατά πλάτος της υπό διάνοιξη οδού (τομές β-στ) διανοίχθηκαν μακρές παράλληλες τομές, πλ. 1,50-2,50 μ., οι οποίες αποκάλυψαν ότι το φυσικό ασβεστολιθικό ανάγλυφο παρουσιάζει απότομη κλίση από την οδό Κομμένου προς Δ. Κατ' ακολουθία το επίπεδο της αρχαίας οικοδομικής δραστηριότητας, που ακολουθεί το φυσικό υπόστρωμα, εκτείνεται στην περιοχή αυτή από βάθους 1,50-2 μ. κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα της οδού Κομμένου μέχρι 6 μ. στις ακραίες δυτικές τομές.

Στα στενά όρια των τομών αποκαλύφθηκαν ημιδιαλυμένα λείψανα τοίχων από αργολιθοδομή που ανήκουν σε αραιά κτισμένες οικίες του 5ου έως και 3ου αι. π.Χ., με θεμέλια τοποθετημένα άλλοτε πάνω στο λαξευμένο βράχο κι άλλοτε πάνω σε στρώμα κόκκινου άγονου χώματος. Το μέγιστο τμήμα της επίχωσης που κάλυψε τα αρχαία στρώματα φαίνεται να αποτελείται από ιλύ και σποραδικές, διαφοροποιούμενες από τομή σε τομή, λεπτές στρώσεις χαλικιών ή λίθων. Η συσσώρευσή της πρέπει να συντελέστηκε στους αιώνες που ακολούθησαν την κατάρρευση του τείχους, όταν η φυσική λεκάνη της νοτιοδυτικής περιοχής της πόλης κατακλυζόταν συχνά από τις πλημμύρες του Αράχθου.

6. Πρβλ. αριθ. Χάρτη 63. ΑΔ 41 (1986): Μελέτες, σ. 425 κ.ε.

Σχέδ. 3. Άρτα. Οδός Πριοβόλου 6. Κάτοψη της ανασκαφής.

Αριθ. Χάρτη 102, Οδός Κομμένου (οικόπεδο Κωσταδήμα)

Αφού ολοκληρώθηκε η έρευνα των μεταβυζαντινών οικοδομικών λειψάνων, που αποκαλύφθηκαν σε ανώτερη στάθμη, επιχειρήθηκε η διάνοιξη δοκιμαστικών τομών σε μεγαλύτερο βάθος, οι οποίες αποκάλυψαν αρχαίο ελληνιστικό οδόστρωμα δυτικά του μεταβυζαντινού τοίχου. Η έρευνα διακόπηκε εξαιτίας των λυμάτων, που ανέβλυζαν και κάλυπταν το χώρο.

Αριθ. Χάρτη 108, Οδός Πριοβόλου 4 (οικόπεδο Εμπορικού - Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου)

Στη μικρή έκταση του ερευνηθέντος χώρου (50 τ.μ.) αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,30-3,20 μ. από το οδόστρωμα της οδού Πριοβόλου, οικοδομικά λείψανα της αρχαίας Αμβρακίας χρονολογούμενα από τον 5ο έως τα μέσα περίπου του 3ου αι. π.Χ. Στην κλασική οικοδομική φάση ανήκουν μικρά τμήματα τοίχων που ορίζουν ορθογώνιους χώρους και είναι θεμελιωμένα μέσα σε στρώμα, που περιέχει λίγη κεραμική του τέλους του 7ου έως τον 6ο αι. π.Χ., και το οποίο εδράζεται πάνω στο φυσικό αργιλώδες ερυθρό άγονο χώμα. Μέσα σε αυτό το τελευταίο αποκαλύφθηκε ταφικός πίθος υστερογεωμετρικών χρόνων τοποθετημένος σε πλάγια θέση μέσα σε λάκκο, του οποίου το στόμιο φρασσόταν με λίθινη πλάκα. Τα σκελετικά λείψανα είχαν σχεδόν εντελώς αποσυντεθεί και από το μοναδικό κτέρισμα, ένα χάλκινο δακτύλιο, σώθηκε η μισή στεφάνη. Η κλασική οικία φαίνεται ότι καταστράφηκε στη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ. και ο χώρος έμεινε για αρκετό χρόνο αχρησιμοποίητος. Στο διάστημα αυτό ο χώρος κατακλύστηκε από διαδοχικές πλημμύρες, μάρτυρες των οποίων είναι δύο λεπτές στρώσεις από φερτά υλικά (ιλύ και λεπτές κροκάλες).

Περί τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. χτίστηκαν με τον ίδιο προσανατολισμό οι οικίες Α και Β, τμήματα τοίχων των οποίων σώζονται εκατέρωθεν αποχετευτικού αγωγού, πλ. 1,50 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. και με δάπεδο και κάλυψη από λίθινες πλάκες. Όλος ο χώρος υπέστη έντονες αναμοχλεύσεις κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, στην οποία ανήκουν επτά κυκλικοί αποθέτες με πληθώρα οστράκων.

Αριθ. Χάρτη 123, Οδός Αγίου Βασιλείου 28 (οικόπεδο Γρηγ. Τάχου)

Το οικόπεδο Τάχου, το οποίο ερευνήθηκε σε έκταση 170 τ.μ.[7], συνορεύει δυτικά με το οικόπεδο Κούρτη,

7. Η επισήμανση των αρχαίων αναφέρεται στο ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 314.

όπου το 1976 είχαν αποκαλυφθεί τμήματα μιας αρχαϊκής και μιας ελληνιστικής οικίας[8]. Η παλαιότερη χρήση του χώρου χρονολογείται στον 8ο αι. και ο μεγάλος αριθμός αγγείων αυτής της εποχής, που βρέθηκε είτε σε αμιγείς στρώσεις είτε σε αποθέτες, ερμηνεύεται ως βέβαιη ένδειξη οικιστικής δραστηριότητας. Παρόμοια ευρήματα είχαν εντοπιστεί κάτω από τα θεμέλια της αρχαϊκής οικίας Ζ του όμορου οικοπέδου Κούρτη[9]. Οικοδομικά λείψανα της αρχαϊκής εποχής δε βεβαιώθηκαν στο οικόπεδο Τάχου.

Η επόμενη οικοδομική φάση εγκαινιάζεται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. και διαρκεί (με διαδοχικές επισκευές, προσθήκες, νέες διαρρυθμίσεις) έως τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Στη φάση αυτή ανήκει το σύνολο χώρων νότια του Τ. 8 και δυτικά του Τ. 1 (Σ χ έ δ. 4). Εξωτερικά του Τ. 1 αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο πεζοδρόμιο της διερχόμενης οδού με κατεύθυνση Β.-Ν., της οποίας η χάραξη ανήκει ήδη στην κλασική περίοδο, η πλακόστρωση όμως πραγματοποιήθηκε μάλλον στους ελληνιστικούς χρόνους. Τη βόρεια όψη της οικίας (που «βλέπει» πιθανώς σε έναν πρώτο αύλειο χώρο) ορίζει ο Τ. 8, στον οποίο σώζεται πολύθυρο με τρία συνεχή κατώφλια, μήκ. 2 μ. το καθένα. Η διάταξη των ζευγών των ακραίων τόρμων για υποδοχή των όλμων και η απόσταση μεταξύ τους (στα δύο πλαϊνά κατώφλια απέχουν 1 μ., ενώ στο μεσαίο 1,20 μ., στο οποίο επιπλέον υπάρχει και ζεύγος κεντρώων τόρμων) κάνουν φανερό ότι η μεσαία θύρα ήταν δίφυλλη και άνοιγε προς Β. ενώ οι δύο πλαϊνές ήταν μονόφυλλες και άνοιγαν προς Ν. Μεταξύ των θυρών φαίνεται ότι υπήρχαν κτιστοί πεσσοί-παραστάδες. Οι εξωτερικοί Τ. 1 και 8, σε αντίθεση προς τους λοιπούς εσωτερικούς διαχωριστικούς τοίχους από αργολιθοδομή, είναι κατασκευασμένοι από μεγάλες προσεκτικά ορθογωνισμένες λιθόπλινθους που εδράζονται πάνω σε ισχυρή θεμελίωση από σειρές αργών λίθων.

Στο παρόν προκαταρκτικό στάδιο μελέτης και συσχετισμού των ευρημάτων δεν προκύπτει σύνδεση της κλασικής οικίας Τάχου με την «ελληνιστική» οικία Κούρτη, αφού με δυσκολία συνδυάζονται οι αποκαλυφθέντες στα όμορα οικόπεδα τοίχοι και δεν αποκαλύφθηκε εδώ η συνέχεια της «στενωπού» με τον αγωγό που είχε εμφανιστεί στο οικόπεδο Κούρτη. Εξωτερικά (βόρεια) του Τ. 8 βρέθηκαν αρκετά νομίσματα, εφηλίδες, τεμάχια κορινθιακών στρωτήρων και κεραμική από τον πρώιμο 5ο-2ο αι. π.Χ., ενώ νότια του Τ. 8 τα στρώματα, αρκετά αναμοχλευμένα από τη διάνοιξη τριών μεγάλων μεταβυζαντινών αποθετών, περιείχαν καλής ποιότητας μελαμβαφή όστρακα αττικών σκύφων, κυλίκων, κρατήρων, ενίοτε με ερυθρόμορφες παραστάσεις. Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση κατασκευάστηκαν οι Τ. 9 και 7, που ανήκουν σε κτίριο εκτεινόμενο προς Β. του ανασκαμμένου χώρου. Η κεραμική που σχετίζεται στρωματογραφικά με τους τοίχους αυτούς[10] χρονολογεί την ανέγερση της βόρειας οικίας στα τέλη του 3ου αι. και την κατάρρευσή της περίπου στα τέλη του 2ου αι. π.Χ.

Αριθ. Χάρτη 137, Οδός Πορφυρίου Μητροπολίτου (οικόπεδο Κ. Λιαπάτη)

Στο βόρειο άκρο του ανασκαμμένου χώρου, εμβαδού 170 τ.μ., αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου με κατεύθυνση Α.-Δ. με οδόστρωμα από σκληρό πατημένο χώμα με λεπτά χαλίκια και ποταμίσια βότσαλα, χωρίς ιδιαίτερα διαμορφωμένο πεζοδρόμιο (Σ χ έ δ. 5).

Η οδός φαίνεται ότι επιστρώθηκε στον 4ο αι. π.Χ., ενώ λίγα όστρακα του 5ου αι. που βρέθηκαν κάτω από το οδόστρωμα υποδηλώνουν τη χρήση του ως υπαίθριου χώρου κυκλοφορίας ήδη κατά την α΄ οικοδομική φάση που μαρτυρείται στα αρχιτεκτονικά λείψανα του οικοπέδου. Η παλαιότερη χρήση του χώρου, πιθανότατα ως πεδίου αραιών ταφών σε πίθους, ανάγεται στον 7ο αι. π.Χ., στον οποίο ανήκουν σχεδόν ακέραιος χειροποίητος πίθος, ύψ. 0,56 μ., με λείψανα σκελετού, καθώς και τμήματα παρόμοιων χονδροειδών αγγείων, που βρέθηκαν διάσπαρτα στο οικόπεδο μέσα στο σκληρό φυσικό ερυθρό χώμα από βάθος 1,60 μ. Η οικιστική χρήση του χώρου πρέπει να άρχισε στα τέλη του 6ου αι., από την οποία σώζεται άφθονη χρηστική κεραμική. Η ευρύτερη περιοχή του οικοπέδου Λιαπάτη έχει εξάλλου δώσει έως τώρα πυκνές, ανασκαφικά και στρωματογραφικά βεβαιωμένες, μαρτυρίες για την πολεοδομική ένταξη και την οικιστική εκμετάλλευσή της ήδη στον 6ο αι. π.Χ. (πρβλ. αριθ. Χάρτη 136). Η παλαιότερη οικοδομική φάση, που μαρτυρείται από τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα, χρονολογείται στον 5ο αι. και διήρκεσε τουλάχιστον έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Σε αυτή ανήκουν δύο ορθογώνιοι χώροι οριζόμενοι από τους τοίχους 1, 2, 4 και 6.

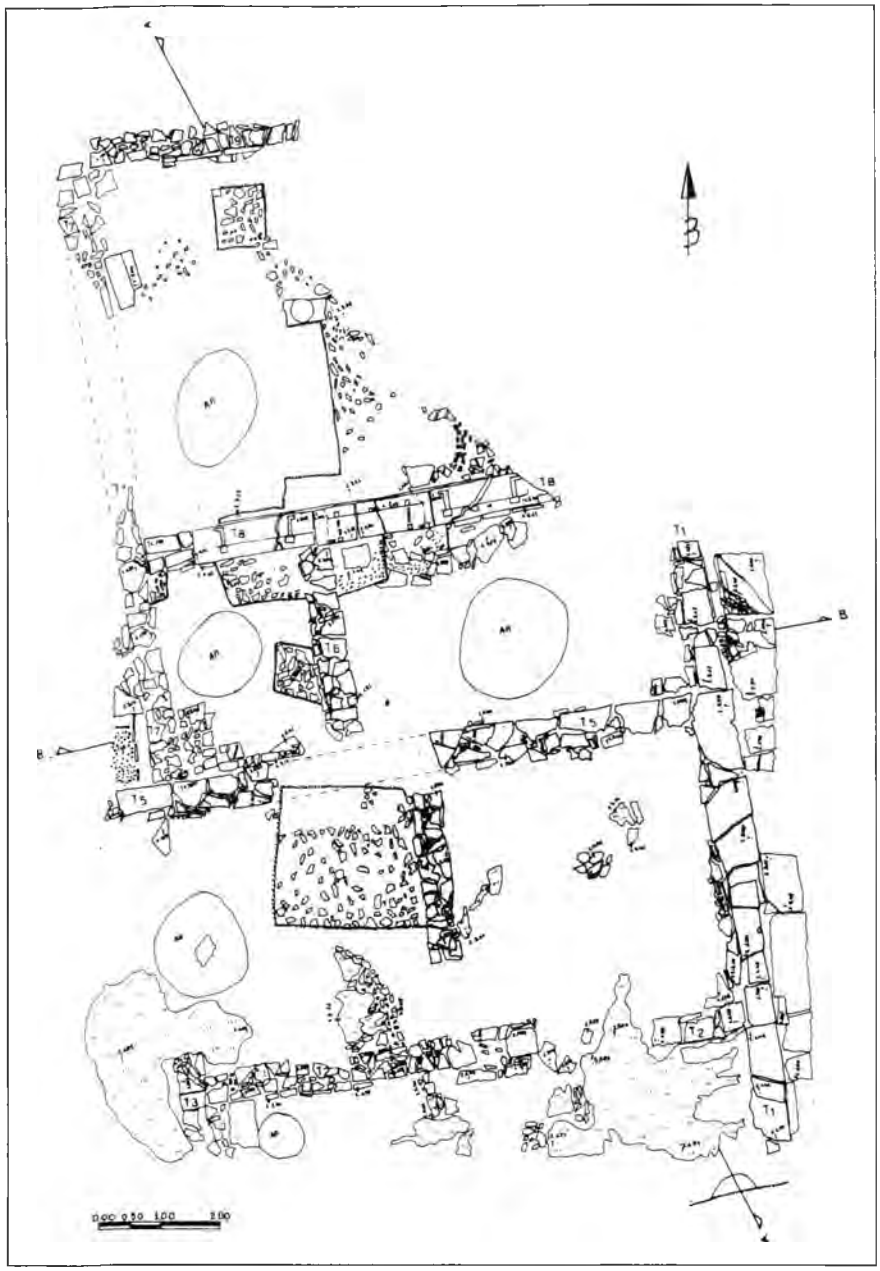
Στα πλέον ενδιαφέροντα ευρήματα της φάσης αυτής ανήκει ομάδα μικκύλων αγγείων και τμήμα μεγάλου ερυθρόμορφου πινακίου με εσωτερική παράσταση ιχθύων και οπές επιδιόρθωσης που σώζουν τους μολύβδινους συνδέσμους.

Στη β΄ οικοδομική φάση, που θεμελιώθηκε στα μέσα του 4ου αι. και διήρκεσε έως τα τέλη του 3ου αι. π.Χ.,

8. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 196.

9. Πρβλ. Ι. Βοκοτοπούλου, Annuario LX N.S., XLIV (1982), σ. 78.

10. Πρβλ. Hesperia 60 (1991), σ. 85.

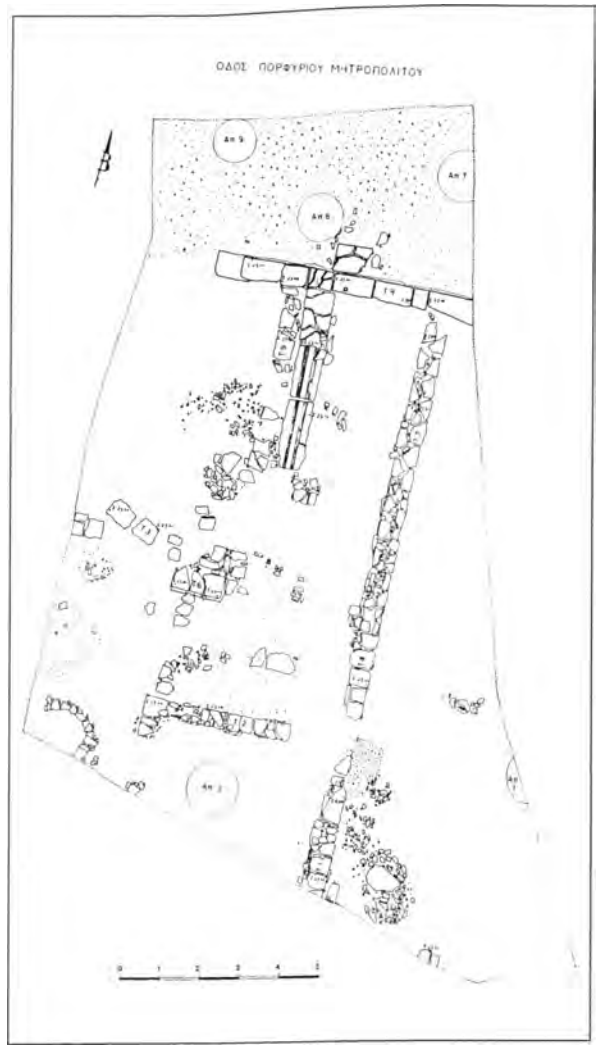

Σχέδ. 4. Άρτα. Οδός Αγίου Βασιλείου 28. Κάτοψη της ανασκαφής.

ανήκει η οικία που ορίζεται από τον τοίχο πρόσοψης Τ. 8 (από λιθόπλινθους) και τους εσωτερικούς Τ. 5,7 και 9 (από αργολιθοδομή). Τμήμα λίθινου λαξευτού αγωγού με καλυπτήριες πλάκες ανήκει στην ίδια οικία και χρησιμεύει ίσως για συλλογή των υδάτων της στέγης ενός εσωτερικού αιθρίου και διοχέτευσή τους στο δρόμο. Όλος ο χώρος του οικοπέδου είχε δραστικά αναμοχλευθεί από τη διάνοιξη πολλών κυκλικών αποθετών μεταβυζαντινής εποχής.

Αριθ. Χάρτη 138, Οδός Μακρυγιάννη 3 (οικόπεδο Θ. Καρασούλα - Αν. Σταυρούλα)

Στο μικρό οικοδομήσιμο χώρο και σε βάθος 2,10-2,30 μ. κάτω από το επίπεδο της οδού Μακρυγιάννη αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα θεμέλια δύο κάθετων τοίχων από αργολιθοδομή, που ανήκουν σε οικία της πρώιμης ελληνιστικής εποχής, και ένας μεταβυζαντινός αποθέτης.

Σχέδ. 5. Άρτα. Οδός Πορφυρίου Μητροπολίτου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Αριθ. Χάρτη 139, Γωνία οδών Αγίου Βασιλείου και Αγίας Θεοδώρας (οικόπεδο Θ. Καρασούλα)

Ο ανασκαμμένος χώρος έχει εμβαδόν 126 τ.μ. (Σ χ έ δ. 6). Στο νοτιοανατολικό πρανές αποκαλύφθηκε το κατώτερο τμήμα κεραμικού κλιβάνου, διαμ. 1,30 μ., επενδυμένου εσωτερικά με παχιά στρώση πηλού, μέσα στον οποίο βρέθηκαν άφθονα θραύσματα μελαμβαφούς και άβαφης κεραμικής με πολλά δείγματα αποτυχημένης όπτησης. Το κεραμικό περιεχόμενο του κλιβάνου, στο οποίο περιλαμβάνονται πολλοί σκύφοι κορινθιακού τύπου[11], χωρίς να απουσιάζουν και δείγματα αττικών σκύφων με φαρδύτερη βάση, όπως και λίγα θραύσματα μεγάλων ειδωλίων, χρονολογείται στον ύστερο 5ο έως τον πρώιμο 4ο αι. π.Χ. Τυπολογικά όμοια κεραμική με εκείνη του κλιβάνου προέρχεται από το βαθύτερο στρώμα πάνω από το φυσικό γύρω από τους Τ. 2 και 3.

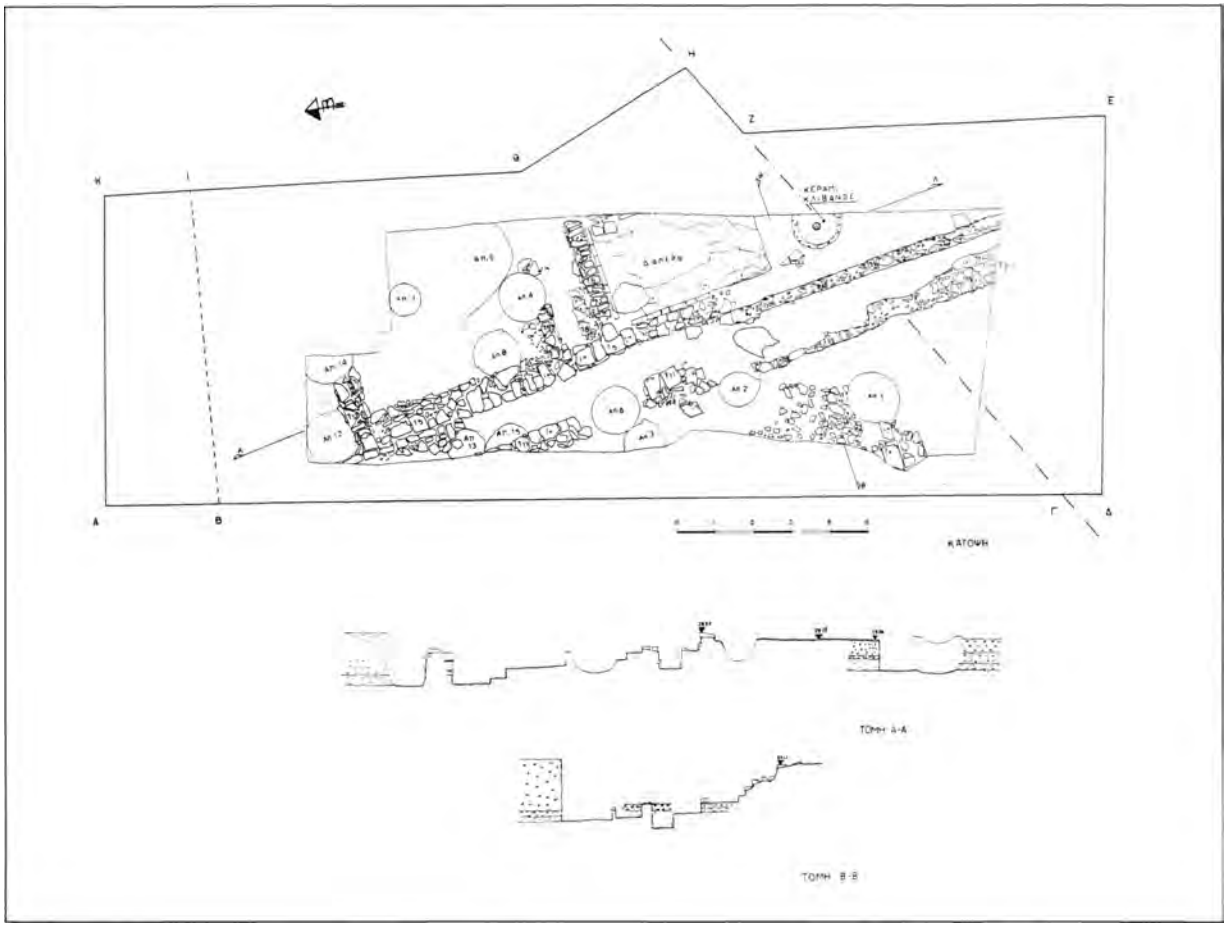
Από τη διασπορά της κλασικής κεραμικής στο νοτιοδυτικό μισό του ανασκαμμένου χώρου, που – πρέπει να σημειωθεί – είχε δραστικά αναμοχλευθεί από τέσσερις μεγάλους μεταβυζαντινούς αποθέτες, συμπεραίνεται ότι στο σημείο αυτό υπήρχαν πρόχειρες κατασκευές για εξυπηρέτηση των λειτουργιών του κεραμικού κλιβάνου, ενώ οι εγκαταστάσεις για καθαρισμό και προετοιμασία του πηλού, όπως και εργαστήριο για το πλάσιμο των αγγείων, μάλλον εκτείνονται προς Α.-ΝΑ. στα όμορα μη ερευνημένα οικόπεδα.

Η λειτουργία του κεραμικού εργαστηρίου φαίνεται ότι έπαυσε πριν από τα μέσα του 4ου αι. και γύρω στα τέλη του ίδιου αιώνα ανεγέρθηκε στη θέση αυτή η οικία, που εκτείνεται προς Α. του εξωτερικού μακρού Τ. 5. Από τους δύο εντοπισμένους ορθογώνιους χώρους της ο χώρος Α ήταν κυριολεκτικά διάτρητος από μεταβυζαντινούς αποθέτες, ενώ στο χώρο Β σώθηκε δάπεδο επιστρωμένο με μείγμα από σκληρό ασβεστοκονίαμα και λεπτά βότσαλα. Ρηχό αυλάκι διατηρήθηκε κατά μήκος των Τ. 5 και 6, ενώ στα κινητά ευρήματα από την επίχωση πάνω από το δάπεδο συμπεριλαμβάνονται πολλά τμήματα λεκανών και ευρύστομων αγγείων. Τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν για την ερμηνεία του δωματίου ως λουτρού.

Παράλληλος προς τον Τ. 5 αποκαλύφθηκε ο Τ. 11, που προφανώς αποτελούσε την αντίστοιχη πρόσοψη μιας δεύτερης, σύγχρονης προς την πρώτη, οικίας. Μεταξύ των μακρών Τ. 5 και 11 διέρχεται αγωγός, πλ. 1 μ., αρχικά επιστρωμένος με λεπτές και καλυμμένος με παχύτερες πλάκες. Η κατασκευή του πρέπει να έγινε συγχρόνως με την ανέγερση των ελληνιστικών οικιών, οι οποίες φαίνεται ότι έπαυσαν να χρησιμοποιούνται γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. και τα δομικά υλικά τους κατέχωσαν τον αγωγό.

Η εκσκαφή των πολυάριθμων μεταβυζαντινών αποθετών είχε ως αποτέλεσμα την αναμόχλευση του κατώτατου στρώματος πάνω από το φυσικό ερυθρό υπόστρωμα και τη μεταφορά του περιεχομένου του προς τα πάνω. Το κατώτατο αυτό στρώμα περιείχε άφθονη κεραμική υστερογεωμετρική και κορινθιακή αρχαϊκή, με αρκετό ποσοστό εγχώριων χειροποίητων αγγείων. Από την αρχαϊκή φάση χρήσης του χώρου διασώθηκε ένα ενδιαφέρον κλειστό σύνολο, ο «αποθέτης 13», στο περιεχόμενο του οποίου ανήκει μεταξύ άλλων τμήμα τριφυλλόστομης οινοχόης με παράσταση Ηρακλή και Τρίτωνα.

11. Πρβλ. The Athenian Agora XII, 2, πίν. 15, σ. 322-327.

Σχέδ. 6. Άρτα. Οδός Αγίου Βασιλείου και Αγίας Θεοδώρας. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

Αριθ. Χάρτη 141, Οδός Φιλελλήνων 18 (οικόπεδο Μητσιάνη)

Σε χώρο εμβαδού 50 τ.μ. περίπου και σε βάθος 2,60 μ. από το επίπεδο της οδού αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων μιας ελληνιστικής οικίας, διαταραγμένα έντονα από πυκνούς μεταβυζαντινούς αποθέτες. Σε βαθύτερο των θεμελίων στρώμα απαντούν όστρακα από αρχαϊκές κορινθιακές κοτύλες, με τα οποία συνυπάρχουν λίγα θραύσματα εγχώριων χειροποίητων αγγείων.

Αριθ. Χάρτη 144, Πάροδος Αγίου Βασιλείου 43 (οικόπεδο Πεκλάρη)

Μεταξύ αποσπασματικά διατηρουμένων θεμελίων μιας οικίας του 3ου αι. π.Χ., τα οποία είχαν αναμοχλευθεί από τη διάνοιξη πολυάριθμων αποθετών μεταβυζαντινής εποχής, εντοπίστηκαν πάνω στο φυσικό βράχο, σε βάθος 3 μ. περίπου, λείψανα στρώματος με αρκετά όστρακα σκύφων υστερογεωμετρικής εποχής, με γραπτή διακόσμηση από οριζόντιες ταινίες και ενδιάμεσες ζώνες λοξού δικτυωτού.

Αριθ. Χάρτη 145, Οδός Αγίας Παρασκευής (οικόπεδο Αν. Σαβίκη)

Στην ανασκαμμένη έκταση εμβαδού 60 τ.μ. αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου, ενώ το ανατολικό μισό του οικοπέδου ήταν ελεύθερο κτισμάτων και φαίνεται ότι αποτελούσε κοινόχρηστο χώρο (πλατεία ή δρόμο, που πρέπει να σχετίζεται με το τείχος που διέρχεται 15 μ. μακρύτερα προς Α.) με διαδοχικά οδοστρώματα.

Στην ύστερη αρχαϊκή εποχή ανήκουν δύο κάθετοι τοίχοι, ο ένας από τους οποίους αποτελεί την πρόσοψη επί του δρόμου. Στην κλασική εποχή με τον ίδιο προσανατολισμό και χρησιμοποιώντας τον ίδιο τοίχο της πρόσοψης οικοδομείται μια νέα οικία. Σε αυτήν ανήκουν μικρά σωζόμενα τμήματα δαπέδου από αραιά στρωμέ-

να βότσαλα. Από την κεράμωση της κλασικής οικίας, που επισκευάστηκε τουλάχιστον μία φορά, προέρχονται αρκετοί κορινθιακοί στρωτήρες και καλυπτήρες. Η εγκατάλειψη ή καταστροφή της κλασικής οικίας πρέπει να επήλθε στο β' μισό του 4ου αι., ενώ ο διερχόμενος δρόμος ήταν σε χρήση έως τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. και το τελευταίο του οδόστρωμα πρέπει να συσχετιστεί με την ελληνιστική οικοδομική φάση που αποκαλύφθηκε στο όμορο προς ΒΑ. οικόπεδο Μπούρη - Αναγνώστου (αριθ. Χάρτη 160, βλ. ΑΔ 46 (1991), υπό εκτύπωση).

Από επιχώσεις που έχουν σχέση με το παλαιότερο οδόστρωμα, που εντοπίστηκε 0,50 μ. κάτω από το ελληνιστικό, προέρχεται τμήμα λακωνικής κεράμου που σώζει το μισό κυκλικού σφραγίσματος με απεικόνιση βαιτύλου και τα αρχικά *Δ Α [Μ] Ο*. Είναι βέβαιο ότι κανένα από τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν στα οικόπεδα Σαβίκη και Μπούρη δεν παρουσιάζει χαρακτηριστικά δημόσιου κτιρίου. Επομένως, στην περίπτωση της ενσφράγιστης κεραμίδας έχουμε ίσως μια ακόμα ένδειξη ενισχυτική της άποψης, ότι η ανωδομή του οχυρωματικού περιβόλου σε ορισμένα τουλάχιστον τμήματά του ήταν κατασκευασμένη από πλίθρες με προστατευτικό επιστέγασμα από κεραμίδες[12]. Στα κινητά ευρήματα από το χώρο της κλασικής οικίας ανήκει πλήθος άβαφης και μελαμβαφούς χρηστικής κεραμικής, νομίσματα (τα περισσότερα οξειδωμένα), ενώ τα χρονολογικά ενδεικτικότερα ευρήματα από το ελληνιστικό οδόστρωμα είναι θραύσματα «μεγαρικών» σκύφων. Στα στρώματα μεταβυζαντινής περιόδου που κάλυπταν τα αρχαία, αποκαλύφθηκαν μικρά τοιχάρια, τέσσερις κυκλικοί αποθέτες και τρεις ταφές σε λάκκους, η μία από τις οποίες απέδωσε ζεύγος χάλκινων ενωτίων.

Αριθ. Χάρτη 135, Γωνία οδών Ζάρρα και Μουργκάνας (οικόπεδο Χρ. Κουρκούμπα-Ντουλαγιαννάκη)

Σε δύο παράλληλες δοκιμαστικές τομές, διαστ. 21 × 3 μ., οι οποίες ανοίχτηκαν με μηχανικό εκσκαφέα μέχρι βάθους 5 μ. και με εργατικά χέρια μέχρι 6,50 μ., αποκαλύφθηκαν διάσπαρτα μεταβυζαντινά όστρακα και αποσπασματικά σωζόμενα θεμέλια ελληνιστικής οικίας. Στο στρώμα καταστροφής της υπήρχαν μεγάλα θραύσματα από τη λακωνική κεράμωση, ένα χάλκινο νόμισμα Αμβρακίας και κεραμική του 3ου αι. π.Χ.

Τα οικοδομικά λείψανα σχετίζονται ασφαλώς με εκείνα που είχαν αποκαλυφθεί παλαιότερα σε αντίστοιχο βάθος στο προς Α. όμορο οικόπεδο Σπαή (αριθ. Χάρτη 62). Η ισχυρού πάχους επίχωση από πρασινωπή ιλύ οφείλεται στις εκχειλίσεις του Αράχθου και παρατηρείται σε όλη την παραποτάμια έκταση της πόλης.

12. Βλ. Π. Καρατζένη, ΗπειρΧρον 28 (1986-87), σ. 13.

Οδός Ζάρρα (Νοσοκομείο Άρτας)

Δοκιμαστική τομή στον περίβολο του Νοσοκομείου, που εκτείνεται μεταξύ των οδών Αράχθου και Ζάρρα, προκειμένου να επιτραπεί η ανέγερση μικρής επέκτασης του κτιριακού συγκροτήματος, αποκάλυψε βαθιές αμμώδεις επιχώσεις, πάχ. 7 μ., στο βάθος των οποίων δεν εντοπίστηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα.

Αριθ. Χάρτη 187, Οδός Κομμένου (Εθνικό Γήπεδο Άρτας)

Κατά τη διάρκεια εργασιών ισοπέδωσης-διαμόρφωσης του γηπέδου στην ανατολική του πλευρά προς την οδό Κομμένου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου από λιθόπλινθους, που προφανώς ανήκει σε ταφικό περίβολο που εκτείνεται κάτω από το οδόστρωμα, και περισυλλέχθηκαν θραύσματα λίθινων επιτύμβιων στηλών. Πρόκειται για την προς Ν. συνέχεια του νότιου νεκροταφείου της Αμβρακίας, τμήματα του οποίου έχουν εντοπιστεί σε πυκνή διάταξη κατά μήκος της οδού Κομμένου.

Αριθ. Χάρτη 146, 180, 185 (τμήματα του αρχαίου τείχους)

Κατά τη συνέχιση και εφέτος των εργασιών κατασκευής αποχετευτικού αγωγού στο Δήμο Άρτας αποκαλύφθηκαν – αναγκαστικά αποσπασματικά λόγω των τεχνικών δυσκολιών για διεύρυνση του σκάμματος – τμήματα του τείχους της Αμβρακίας στα εξής σημεία:

Γωνία των οδών Μ. Ασίας και Πόντου (146): Λιθόπλινθος, διαστ. 2 × 2,20 μ., από τη θεμελίωση του τείχους.

Οδός Ζάρρα (180): Λιθόπλινθος, διαστ. 2,30 × 1,50 μ. σε βάθος 4,60 μ., η δυτική πλευρά της οποίας αποτελεί τη δυτική όψη του τείχους.

Γωνία των οδών Μ. Ασίας και Β. Ηπείρου (185): Μεγάλες λιθόπλινθοι σε βάθος 0,55 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα σε ύψος δύο δόμων.

Τα παραπάνω τμήματα βρίσκονται δυτικά των λειψάνων του τείχους, που εντοπίστηκαν στην περιοχή του Στρατώνα (βλ. παρακάτω) και συμπίπτουν με τη συμπληρούμενη πορεία του νότιου σκέλους του.

Αριθ. Χάρτη 188, Οδός Κομμένου (αποχετευτικός αγωγός)

Οι εργασίες διάνοιξης του αποχετευτικού αγωγού περιορίστηκαν από το φθινόπωρο του 1988 έως τα μέσα του 1989 σε έργα επί δευτερευουσών οδών (βλ. παραπάνω) που εκβάλλουν προς την οδό Κομμένου, όπου διέρχεται ένας από τους βασικούς συλλεκτηρίους. Τους τελευταίους μήνες του 1989 και έως το Φεβρουάριο του 1990 συνεχίστηκε η εκσκαφή του αγωγού επί της οδού

Κομμένου μεταξύ των αριθ. 85-79 σε μήκος περίπου 58 μ. από το σημείο όπου είχε διακοπεί το 1988 (περίπου μπροστά από το οικόπεδο αριθ. Χάρτη 73 και προς Β.).

Στα όρια του σκάμματος, μέσ. πλ. 2,50 μ., και σε βάθος 1,50-3,50 μ. από την επιφάνεια της οδού, αναλόγως της διαμόρφωσης του φυσικού αναγλύφου, αποκαλύφθηκαν σε αραιή διάταξη έξι τμήματα τοίχων διάφορων κατευθύνσεων, από τα οποία δύο ανήκουν σε μεταβυζαντινά κτίσματα και τα υπόλοιπα προφανώς σε ημιδιαλυμένους ταφικούς περιβόλους. Στην παρειά του σκάμματος εντοπίστηκαν υπολείμματα κατεστραμμένης ταφής κλασικών χρόνων και θραύσμα επιτύμβιας στήλης με την επιγραφή *ΚΑΛΛΙ[---]*, καθώς και κιβωτιόσχημος ρωμαϊκός τάφος με πήλινα και γυάλινα αγγεία, σιδερένια και χάλκινα καρφιά και θραύσματα ελασμάτων (τάφος 86 στη σειρά των τάφων που έχουν αποκαλυφθεί στα όρια του αποχετευτικού αγωγού επί της οδού Κομμένου από το 1987 και εξής).

Τα ταφικά λείψανα από το τμήμα αυτό της οδού Κομμένου εντάσσονται στο σύνολο ταφικών ευρημάτων που έχει έρθει σε φως σε ανασκαφές οικοπέδων εκατέρωθεν της οδού Κομμένου σε μεγάλη έκταση και πυκνότητα, και ανήκουν στο νότιο νεκροταφείο της αρχαίας Αμβρακίας που αρχίζει ακριβώς στο σημείο αυτό. Το τείχος διέρχεται λίγα μέτρα προς Β. μεταξύ των οικοπέδων με αριθ. Χάρτη 20 και 79 διασχίζοντας κατά πλάτος την οδό Κομμένου, κάτω από το οδόστρωμα της οποίας ελάχιστα ίχνη του σώζονται.

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

Αριθ. Χάρτη 127, Γωνία οδού Καμηλών και ανώνυμης οδού (οικόπεδο Βάνα-Ραβανού)

Στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται πίσω από το Νοσοκομείο της Άρτας, στη γωνία της οδού Καμηλών με νέα ανώνυμη οδό, αποκαλύφθηκε τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της αρχαίας Αμβρακίας. Στη διεξαγωγή της ανασκαφικής έρευνας σοβαρές δυσκολίες προκάλεσαν τα αναβλύζοντα από το έδαφος νερά του ποταμού Αράχθου. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι μέχρι πρόσφατα τα νερά του ποταμού κατέκλυζαν κατά τους χειμερινούς μήνες τις παρυφές της πόλης, πράγμα που σταμάτησε να συμβαίνει μόνο μετά την κατασκευή του υπερυψωμένου καταστρώματος της εθνικής περιφερειακής οδού στις αρχές της δεκαετίας του '60. Καθώς φαίνεται όμως κάτω από την περιφερειακή οδό έχουν διατηρηθεί υπόγειες φλέβες του ποταμού, στις οποίες βρίσκει διέξοδο μια σημαντική ποσότητα του νερού.

Για τους παραπάνω λόγους οι στόχοι της έρευνας περιορίστηκαν στην αποκάλυψη του τείχους, ώστε να είναι δυνατή η ένταξή του στο τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας Αμβρακίας. Τούτο πρέπει να θεωρηθεί πολύ σημαντικό δεδομένου ότι μέχρι σήμερα η πορεία του τείχους στη νοτιοδυτική πλευρά της πόλης ήταν άγνωστη. Στο οικόπεδο Βάνα-Ραβανού (Σ χ έ δ. 7) αποκαλύφθηκε σε μήκος 9,50 μ. η εξωτερική παρειά του τείχους και μέρος του γεμίσματος. Η εξωτερική παρειά αποτελείται από μια σειρά ορθοστατών, ύψ. 0,96 μ., οι οποίοι εδράζονται σε εξέχουσα κρηπίδα, ύψ. 0,47 μ., κάτω από την οποία φάνηκε η αρχή της υποθεμελίωσης. Η εσωτερική παρειά του τείχους δε βρέθηκε μέσα στα όρια του οικοπέδου, είναι όμως πολύ πιθανό να σώζεται στο διπλανό οικόπεδο, το οποίο δεν έχει ερευνηθεί.

Το τείχος στο οικόπεδο Βάνα-Ραβανού είναι της ίδιας κατασκευής με το τμήμα του τείχους που αποκαλύφθηκε το 1977 στο οικόπεδο Γιαννάκη, το οποίο έχει χρονολογηθεί βάσει των ανασκαφικών δεδομένων στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.[13].

Εντοπισμός αρχαίων στον Αμυντικό Στρατώνα και στην κοίτη του Αράχθου

1. Στην κορυφή του λόφου Περράνθη (Βαλαώρα), στη θέση Αμυντικός Στρατών, όπου σήμερα λειτουργεί Κέντρο Εκπαίδευσης Υγειονομικού του Στρατού, εντοπίστηκαν μετά από επιτόπια έρευνα λείψανα του οχυρωματικού περιβόλου της αρχαίας Αμβρακίας. Η Αμβρακία, κτισμένη στους βόρειους πρόποδες του λόφου, περιβαλλόταν από ισχυρό τείχος, η περίμετρος του οποίου σύμφωνα με τη μαρτυρία του Λίβιου ήταν περίπου 4 ρωμαϊκά μίλια (±5,50 χλμ.)[14].

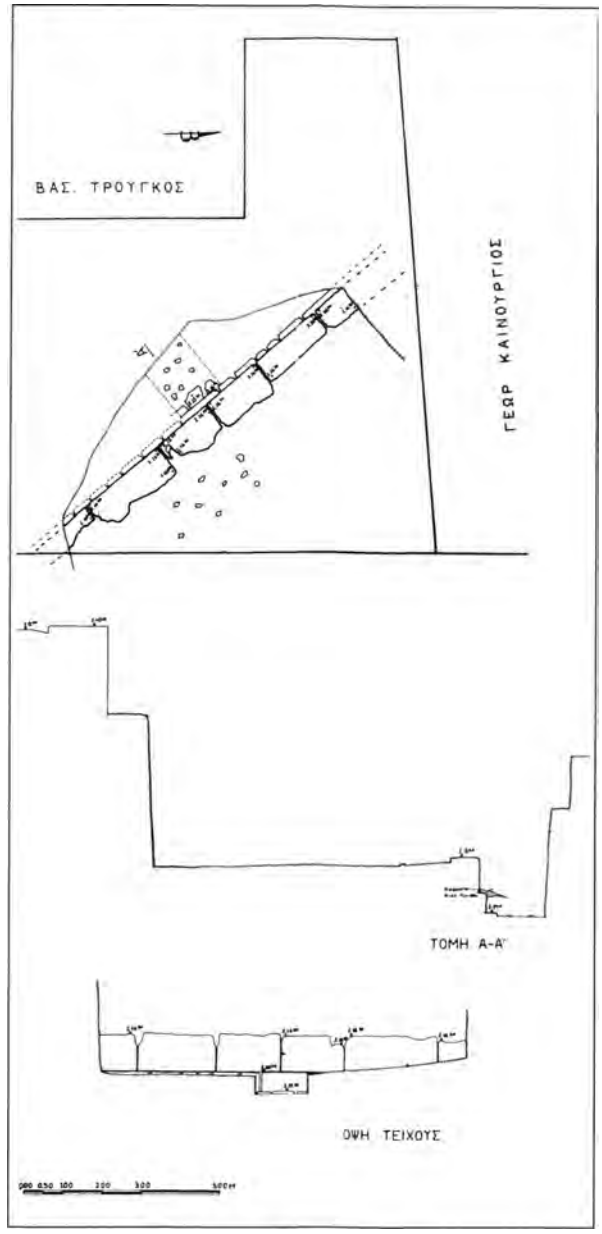
Μέχρι τη δεκαετία του '60 τμήματα του τείχους της Αμβρακίας ήταν ορατά μόνο στη βόρεια και την ανατολική πλευρά της πόλης Άρτας[15]. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες αποκαλύφθηκαν τμήματα της οχύρωσης και στη δυτική πλευρά της πόλης[16]. Η πορεία του τείχους στη νότια πλευρά ήταν γνωστή σε γενικές μόνο γραμμές από τις μαρτυρίες του Leake και του μητροπολίτη Άρτας Σεραφείμ Ξενόπουλου (1864-1890). Ο άγγλος περιηγητής, ο οποίος επισκέφθηκε την Άρτα στις αρχές του περασμένου αιώνα, είδε λείψανα του τείχους στην

13. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 152.

14. Λίβιος 38.4.

15. N. Hammond, Epirus, 1967, σ. 141 κ.ε. Γ. Τσούτσινος, Ο έντιμος θάνατος της Αμβρακίας, Ηπειρ. Εστία 16 (1967), σ. 479-489.

16. Οικόπεδα Ζιώγα (αριθ. Χάρτη. 30), Πανταζή (αριθ. Χάρτη 27), Γιαννάκη (αριθ. Χάρτη 40), Μέλιου-Φούντα (αριθ. Χάρτη 90/92), Καλδάνη-Τσαβαλά (αριθ. Χάρτη 70), Βάνα-Ραβανού (αριθ. Χάρτη 127) και επί της οδού Αράχθου. Πρβλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 209· 32 (1977): Χρονικά, σ. 152· 37 (1982): Χρονικά, σ. 263· 41 (1986): Χρονικά, σ. 111-112.

Σχέδ. 7. Άρτα. Οδός Καμηλών και ανώνυμη οδός. Κάτοψη, τομή και όψη του τείχους.

κορυφή του λόφου[17]. Στη θέση αυτή το 1864 η οθωμανική κυβέρνηση έκτισε πάνω στα λείψανα του «πανάρχαιου, εκ πελωρίων λίθων φρουρίου του μεγάλου Πύρρου... στρατώνα περιφανή», όπως αναφέρει ο μητροπολίτης Σεραφείμ[18]. Στα χρόνια που ακολούθησαν ό,τι απέμεινε από το τείχος στην περιοχή του Αμυντικού Στρατώνα καλύφθηκε από επιχώσεις. Ο Hammond αναφέρει ότι είδε κάποιους ογκόλιθους[19], έκτοτε όμως και αυτοί εξαφανίστηκαν κάτω από τις ρίζες των δένδρων, τα οποία φυτεύθηκαν μετά τον πόλεμο.

Στον εντοπισμό των λειψάνων του αρχαίου τείχους οδηγηθήκαμε μετά από παρατήρηση της διαμόρφωσης του εδάφους στον περιβάλλοντα χώρο του στρατοπέδου. Προσέξαμε δηλαδή αρχικά ότι στην ανατολική βραχώδη πλαγιά του υψώματος, στην κορυφή του οποίου βρίσκονται τα στρατιωτικά κτίρια, υπάρχει μια ζώνη, πλ. 7-8 μ., χωρίς βράχους. Η ζώνη αυτή ανηφορίζει από το χαμηλότερο σημείο του υψώματος προς την κορυφή και η νοητή προς Β. προέκτασή της οδηγεί στα λείψανα του τείχους, που σώζονται στην περιοχή της οδού Κανάρη. Μετά από προσεκτικότερη παρατήρηση διακρίναμε εδώ κι εκεί, κάτω από παχύ στρώμα από πευκοβελόνες, γωνίες λαξευμένων ογκόλιθων. Ένας πρόχειρος καθαρισμός απέδειξε ότι πρόκειται για απομεινάρια του τείχους. Οι ίδιες παρατηρήσεις έγιναν και στη δυτική πλαγιά του υψώματος, όπου επίσης εντοπίστηκαν και καθαρίστηκαν ορθογώνιοι ογκόλιθοι. Η προς Δ. προέκταση αυτού του σκέλους της οχύρωσης συναντά το τμήμα του τείχους που σώζεται στον περίβολο του ναού της Οδηγήτριας. Ο επανεντοπισμός των λειψάνων του τείχους στον Αμυντικό Στρατώνα, όπου τοποθετείται η ακρόπολη της Αμβρακίας[20], καθώς και οι ανακαλύψεις στη δυτική πλευρά της πόλης, συμβάλλουν στην ασφαλή χάραξη της γραμμής του οχυρωματικού περιβόλου της Αμβρακίας.

2. Μετά από υπόδειξη του αρχαιοφύλακα της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Π. Γαλάνη, εντοπίστηκαν στις όχθες του ποταμού Αράχθου, στο ύψος της πόλης Άρτας, η οποία είναι κτισμένη πάνω στα ερείπια της αρχαίας Αμβρακίας, λείψανα εγκαταστάσεων προσόρμισης πλοίων. Από τις αρχαίες πηγές γνωρίζουμε ότι η Αμβρακία μετά την ίδρυσή της στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. εξελίχθηκε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα σε υπολογίσιμη ναυτική δύναμη[21]. Κτισμένη σε απόσταση 80 σταδίων (±15 χλμ.) από τη θά-

17. W. Leake, Travels in Northern Greece, I, 1835, σ. 206-207.

18. Σεραφείμ Ξενόπουλου του Βυζάντιου, Δοκίμιον Ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης, 1884, Έκδοση Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτας «Σκουφάς», Άρτα 1986, σ. 6.

19. N. Hammond, ό.π., σ. 141.

20. W. Leake, ό.π., σ. 209, 213. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ Β', Αθήναι 1936, σ. 151. Γ. Τσούτσινος, ό.π., σ. 487. Ο Hammond τοποθετεί την ακρόπολη λίγο χαμηλότερα, ανάμεσα στο Στρατώνα και τη Φανερωμένη, N. Hammond, ό.π., σ. 143, σημ. 2, 144 και 141, χάρτης 6.

21. Ηρόδοτος Θ, 45. M. Tod, A Selection of Greek Historical Inscriptions, I, 1946, σ. 3, αριθ. 2. Ι. Ανδρέου, Τα επιγράμματα του Πολυάνδριου της Αμβρακίας, ΑΔ 41 (1986): Μελέτες, σ. 425 κ.ε.

λασσα[22] διέθετε στη βόρεια ακτή του Αμβρακικού κόλπου, πλησίον των εκβολών του Αράχθου, οχυρωμένο λιμάνι, τον Άμβρακο[23]. Το ποτάμι, όπως ρητά αναφέρει ο Λίβιος[24], ήταν πλωτό μέχρι την πόλη για τα μικρά προφανώς πλοία. Οι αποβάθρες, στις οποίες άραζαν τα πλοιάρια και οι βάρκες, εντοπίστηκαν σε τρία σημεία. Το πρώτο βρίσκεται στη δυτική όχθη του ποταμού κάτω από το ύψωμα του Μαρατιού, όπου το εργοστάσιο χυμών «Εσπερίς», απέναντι δηλαδή από το λόφο της Μητρόπολης. Μέσα στο νερό διακρίνεται μια βαθμιδωτή κατασκευή από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες σε σχήμα ανοικτού Π. Λίγο βορειότερα διακρίνεται τοίχος από ορθογώνιους λίθους, ενώ σε ψηλότερο επίπεδο, έξω από το νερό, σώζεται τοιχάριο από μικρούς αργούς λίθους. Σε όλη την περιοχή υπάρχουν πολλά κεραμίδια και όστρακα.

Τα άλλα δύο σημεία όπου εντοπίστηκαν λείψανα από αποβάθρες βρίσκονται ±2 μ. νότια της σύγχρονης γέφυρας, στην ανατολική και τη δυτική όχθη του ποταμού. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι τα παραπάνω λείψανα δεν είναι πάντοτε ορατά, εφόσον συχνά καλύπτονται από κροκάλες και άμμο που παρασύρουν κατά τη ροή τους τα νερά του ποταμού.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Αγροτεμάχιο αριθ. 103 (ιδιοκτησία ελληνικού Δημοσίου)

Μικρή ανασκαφική έρευνα στο αγροτεμάχιο 103, όπου διέρχεται το ανατολικό άκρο του ρωμαϊκού τείχους, σε μικρή απόσταση από το βορειοδυτικό πύργο των παλαιοχριστιανικών τειχών, αποκάλυψε τμήμα του καταχωσμένου ρωμαϊκού τείχους και τετράγωνο πρόσκτισμα (πύργο;) στη βόρεια πλευρά του τείχους. Στο πρόσκτισμα έχει εντοιχιστεί οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση, όπως τμήματα αρράβδωτων κιόνων. Από τις επιχώσεις του «πύργου» περισυλλέχθηκε κεραμική, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας ανήκει στην κατηγορία των αρρητινών αγγείων, καθώς και δύο χάλκινα νομίσματα. Το πρώτο νόμισμα από την ανώτερη στάθμη των επιχώσεων ανήκει στα λεγόμενα «αυτόνομα» του νομισματοκοπείου της Νικόπολης, τα οποία χρονολογούνται μετά το 28 π.Χ.[25], ενώ το δεύτερο, από το κατώτερο στρώμα της επίχωσης, ανήκει στην κατηγορία των αναμνηστικών νομισμάτων της περιόδου 330-346 μ.Χ., τα οποία κόπηκαν μετά το θάνατο του Μεγάλου Κωνσταντίνου[26]. Με βάση αυτό το νόμισμα η κατασκευή του προσκτίσματος-πύργου θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην περίοδο 330-346 μ.Χ. Εξάλλου, λιθόπλινθος που ίσως προέρχεται από βωμό, εντοιχισμένη σε τμήμα του ρωμαϊκού τείχους που ανασκάφηκε, πιστοποιεί μεταγενέστερη επισκευή του τείχους, προφανώς σύγχρονη με την κατασκευή του πύργου.

Θέση Κούκος, περιφ. κοινότητας Μιχαλιτσίου

Κατά τη διάρκεια εργασιών διαπλάτυνσης αγροτικού δρόμου από το Δασαρχείο Πρέβεζας αποκαλύφθηκαν δύο αρχαίοι τάφοι, που ερευνήθηκαν σε σύντομη ανασκαφική έρευνα. Ο πρώτος τάφος, κεραμοσκεπής, καταστράφηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου από το εκσκαφικό μηχάνημα. Διασώθηκαν τμήματα των καλυπτήριων κεραμίδων, αναμοχλευμένα οστά και δύο οξειδωμένα χάλκινα νομίσματα. Ο δεύτερος τάφος, κιβωτιόσχημος με ασβεστολιθικές πλάκες, βρέθηκε συλημένος. Συγκεντρώθηκαν όστρακα, θραύσματα χάλκινου επιχρυσωμένου κοσμήματος, χάλκινα ενώτια και χάλκινο νόμισμα Ανακτορίου της περιόδου 250-167 π.Χ.[27].

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

Κοινότητα Καστρί Μεσοποτάμου, οικόπεδο Σπυρ. Τόλια (αριθ. διαν. 14, 15)

Στην επικλινή νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου, πάνω στον οποίο σώζονται σε καλή κατάσταση οι επάλληλοι οχυρωματικοί περίβολοι ελληνιστικής ακρόπολης[28], είναι κτισμένος ο οικισμός Καστρίου, κατά το μέγιστο τμήμα του μέσα στα αρχαία τείχη, στο χαμηλότερο επίπεδο της αρχαίας πόλης και επί της επαρχιακής οδού προς Πάργα-Ηγουμενίτσα. Τόσο στην αδόμητη περιοχή της ανώτερης ακρόπολης όσο και εντός του οικισμού διακρίνονται τμήματα αναλημμάτων πολυγωνικής τοιχοδομίας και θεμέλια οικιών από λιθόπλινθους ή αργολιθοδομή, τα οποία αναμένουν τη συστηματική τους ανασκαφική διερεύνηση.

Στο οικόπεδο Σπυρ. Τόλια, που βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικισμού, ζητήθηκε να γίνει κατε-

22. Διον. Καλλιφώντος 30-31.

23. Πολύβιος IV, 61.7. N. Hammond, ό.π., σ. 138.

24. Λίβιος 38, 3.11.

25. Βλ. Μ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως, 1975, σ. 63-67, πίν. 1-4.

26. Βλ. D. Sear, Roman Coins and their Values, 1981, σ. 316.

27. BMC, Thessaly, σ. 171, πίν. XXVII.11.

28. Πιθανότατα της αρχαίας Πανδοσίας, βλ. S. Dakaris, Cassopaia and the Elean Colonies, 1971, εικ. 42.

δάφιση παλαιάς και ανέγερση νέας οικίας. Μετά από μια δοκιμαστική τομή στην αυλή της παλαιάς οικίας (1986) ακολούθησε, όταν οι δυνατότητες της Εφορείας το επέτρεψαν, ανασκαφική έρευνα σε όλο τον ελεύθερο χώρο, η οποία κατέδειξε ότι σε επίπεδο συγκρατούμενο από ορατό σήμερα αναλημματικό τοίχο είχε ανεγερθεί στον 4ο αι. π.Χ. οικία, της οποίας σώζονται τα θεμέλια δύο ορθογώνιων χώρων.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Δήμος Λευκάδας

Θέση Τσεχλιμπού, οικόπεδο Αλεξ. Κόκλα

Το οικόπεδο Αλεξ. Κόκλα βρίσκεται στη δεξιά πλευρά της επαρχιακής οδού Λευκάδας-Νυδρίου, λίγο μετά τη διασταύρωση προς την κοινότητα Καρυάς, στην περιοχή Τσεχλιμπού, όπου εκτείνεται το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Λευκάδας.

Κατά την εκσκαφή θεμελίων έως βάθος 1,50 μ. από τη σύγχρονη οδό (χωρίς προέγκριση και παρακολούθηση της Εφορείας) ήρθε σε φως λίθινη βάση, διαστ. 0,70 × 0,55 μ., με τόρμο για στήριξη επιτύμβιας στήλης. Από τον ίδιο χώρο περισυλλέχθηκαν μία καλυπτήρια λακωνικού τύπου (προερχόμενη ασφαλώς από κατεστραμμένη ταφή), ένα πήλινο φιαλίδιο (ένας πήλινος λύχνος με αριθ. Μουσ. Λευκ. 751 είχε παραδοθεί παλαιότερα, βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 233) και σχεδόν ακέραια επιτύμβια στήλη με επίστεψη κυματίου, σωζ. ύψ. 0,75, πλ. 0,30 και μέγ. πάχ. 0,16 μ. (αριθ. Μουσ. Λευκ. 769) στην οποία σώζεται η επιγραφή:

ΚΛΕ.ΣΤΡΑΤΟΣ
ΣΩΣΙΓΕΝΗΣ
ΧΑΙΡΕ
ΦΙΛΙΣΤΟΣ
ΧΑΙΡΕ

Οικισμός Καλλιγονίου, οικόπεδο Ασπρογέρακα

Στο οικόπεδο Ασπρογέρακα, που βρίσκεται στο νότιο άκρο του οικισμού Καλλιγονίου και λίγες δεκάδες μέτρα εσωτερικά (δηλαδή νότια) του βόρειου σκέλους του τείχους που περιέκλειε την αρχαία πόλη της Λευκάδας, αποκαλύφθηκε κατά τις οικοδομικές εργασίες μακρός τοίχος, σωζ. μήκ. 13,30 μ., κατασκευασμένος από προσεκτικά λαξευμένες λιθόπλινθους, με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος αυτός και κάποια λείψανα τοίχων από αργολιθοδομή ανήκουν προφανώς σε κτίσμα της ελληνιστικής πόλης.

Περιφ. οικισμού Καλλιγονίου (εκτός οικισμού), θέση Σουλαϊδοπουλαίικα: Κτήμα Άγγ. Σουλαϊδόπουλου

Η εξ αδιαιρέτου ιδιοκτησία Σουλαϊδόπουλου καλύπτει έκταση 22,60 στρεμμάτων και εκτείνεται εντός των τειχών της αρχαίας πόλης της Λευκάδας, στα όρια ακριβώς της περιφ. (εκτός) οικισμού Καλλιγονίου και της βόρειας περιοχής της κοινότητας Καρυωτών (θέση Σπασμένη Βρύση), στην ανατολική πλευρά της επαρχιακής οδού Λευκάδας-Νυδρίου και μάλιστα πολύ κοντά στη σημερινή παραλία με τις αλυκές. Η πρόθεση του εκ των συνιδιοκτητών Άγγ. Σουλαϊδόπουλου να εκμεταλλευθεί για ανέγερση οικοδομής το ανατολικό όριο του κτήματος, κοντά στο οποίο ήταν και πριν από την έρευνα αποσπασματικά ορατοί ογκώδεις κυβόλιθοι, που ανήκουν στο νότιο και στο ανατολικό (παράκτιο) σκέλος του τείχους, προκάλεσε τη διενέργεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας στον οικοδομήσιμο κατ' αρχήν χώρο, η οποία διεξήχθη σε δύο στάδια.

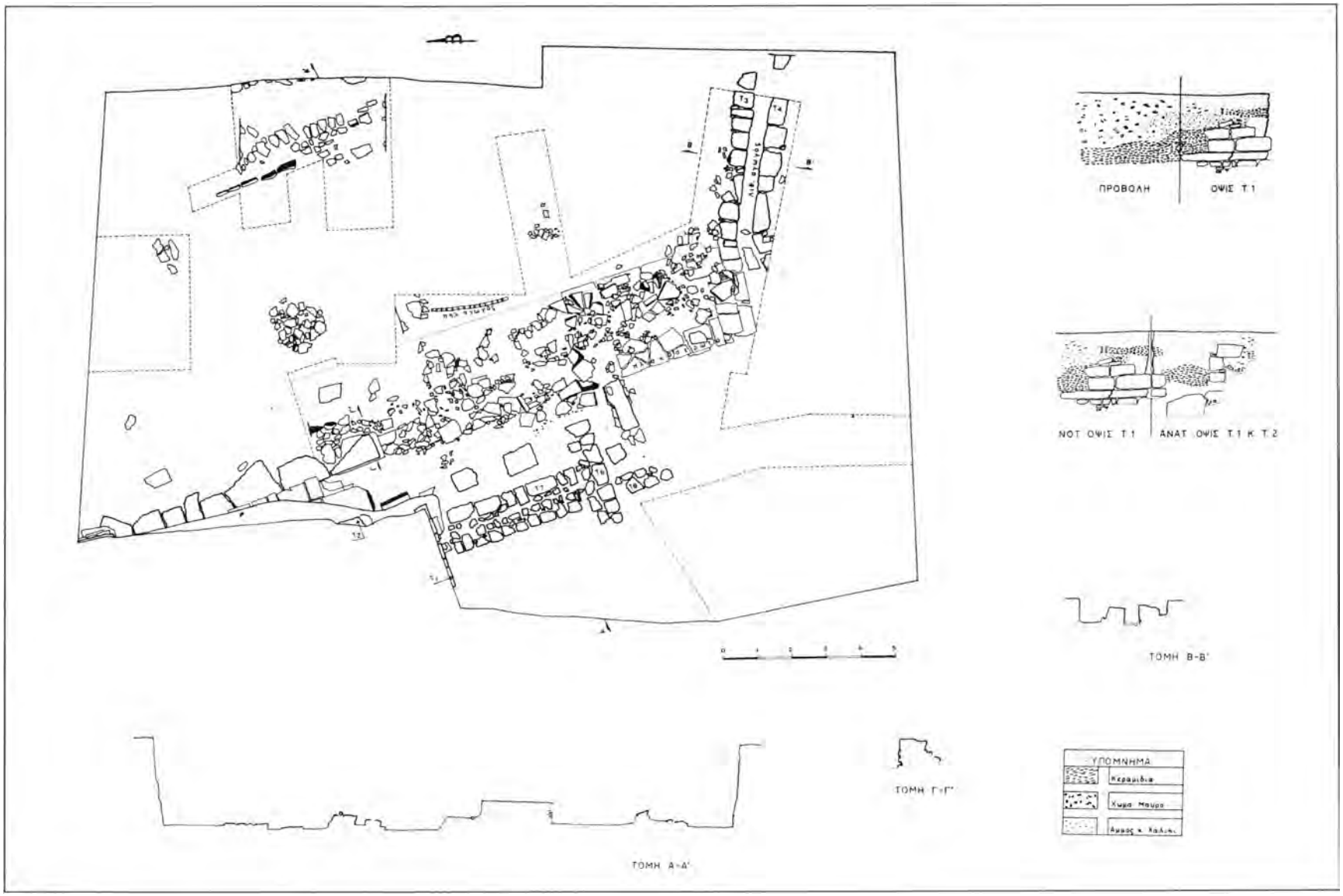
Τα αποτελέσματα της πρώτης περιόδου, κατά την οποία ερευνήθηκαν ανώτερες στρώσεις και τμήμα μόνο του οικοπέδου εκτίθενται από την ανασκαφέα στα Χρονικά του ΑΔ[29], ενώ περιγραφή τους δίδεται και σε σχετική δημοσιευμένη ανακοίνωση[30]. Τα τελικά συμπεράσματα, που έγινε δυνατό να εξαχθούν μετά από πολύμηνη — λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών — έρευνα εντός του 1989 δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι στη θέση αυτή υπήρχε συγκρότημα κτιρίων και χώρων δημόσιας χρήσης (Σ χ έ δ. 8), που πιθανότατα αποτελεί τμήμα της Αγοράς, η οποία είναι φυσικό να αναμένεται κοντά στις αποβάθρες και τις λιμενικές εγκαταστάσεις, τμήματα των οποίων διακρίνονται καταβυθισμένα.

Η κεραμική και τα νομίσματα χρονολογούν την οικοδομική δραστηριότητα στο σημείο αυτό από τις αρχές του 4ου έως τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. και οι συχνές ισοπεδώσεις, θεμελιώσεις, αλλαγές χρήσεων έχουν επιφέρει έντονες αναμοχλεύσεις στις παλαιότερες φάσεις. Συγκεκριμένα, κάτω από ένα στρώμα ύστερων επιχώσεων που σωρεύτηκαν με το χρόνο λόγω της κλίσης του εδάφους προς Α. (προς τη θάλασσα) διαπιστώθηκε ένα παχύ στρώμα (πάχ. κατά τόπους 0,20-0,90 μ.) από όστρακα κυρίως μεγάλων αγγείων, ανάμεσα στα οποία υπάρχει σημαντικά μεγάλος αριθμός άβαφων αποθηκευτικών αγγείων και ενσφράγιστων στις λαβές οξυπύθμενων αμφορέων. Η κεραμική του στρώματος αυτού χρονολογείται από τα τέλη του 4ου έως και το 2ο αι. π.Χ.

Μετά την αφαίρεση του στρώματος αυτού αποκαλύφθηκε άτακτη μάζα λίθων και κεράμων που κάλυπτε μια πλακόστρωτη επιφάνεια, μήκ. τουλάχιστον 13 και πλ. 3 μ. Περίπου στο ίδιο βάθος με το πλακόστρωτο (που οι στρωματογραφικές μας παρατηρήσεις αποδί-

29. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 306-307.

30. Βλ. Ι. Ανδρέου, Ελληνιστική κεραμεική Λευκάδος, Πρακτικά Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την ελληνιστική κεραμεική, Αθήνα 1990, σ. 54-57.

Σχέδ. 8. Λευκάδα. Καλλιγόνι. Οικόπεδο Άγγ. Σουλαϊδόπουλου. Κάτοψη, τομές και όψεις της ανασκαφής.

δουν σε μια παλαιότερη (α) οικοδομική φάση και χρήση του χώρου περίπου στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.) είναι θεμελιωμένοι οι τοίχοι 3, 4 και 6, 7 που σώζουν θεμέλιο από αργούς λίθους και προφανώς ανήκουν σε υστερότερη (β) οικοδομική φάση, πρωιμότερη ωστόσο του υπερκείμενου στρώματος οστράκων.

Στο βορειοδυτικό άκρο του οικοδομήσιμου χώρου, 0,60 μ. πάνω από το πλακόστρωτο, αποκαλύφθηκε σειρά πλακών, πάνω στις οποίες πατά ο τοίχος 5. Στο ίδιο σημείο διακρίνεται η πρόσοψη δύο κάθετων ισοδομικών τοίχων (Τ. 2 και 1), πού σώζονται σε αρκετό ύψος και ίσως αποτελούν τη γωνία ενός αναλήμματος, αφού η έρευνα στην εσωτερική πλευρά τους αποκάλυψε παραγέμισμα με χώμα, λατύπη και όστρακα.

Η έρευνα στο ανατολικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου αποκάλυψε διαλυμένα θεμέλια στενών τοίχων, λείψανα ενός κτιστού και ενός πήλινου αγωγού καθώς και ένα νεότερο πηγάδι. Αξιοσημείωτη είναι η αποκάλυψη μιας ορθογώνιας κατασκευής, διαστ. 0,60 × 0,70 μ., πάνω στο νότιο άκρο του μεγάλου πλακόστρωτου, που ήταν αμελώς κατασκευασμένη από θραύσματα κορινθιακών στρωτήρων και αργούς λίθους με λεπτή επένδυση από μείγμα πηλού, άμμου και ασβέστη. Σε ακτίνα 1 μ. γύρω από αυτή (που με επιφύλαξη θα χαρακτηρίζαμε «βωμό») βρέθηκαν πολυάριθμα πήλινα ειδώλια και πλακίδια με παραστάσεις νεκροδείπνων και άλλα συμπλέγματα γυναικείων και ανδρικών μορφών, που χρονολογούνται στον 4ο και τον 3ο αι. π.Χ. Εξάλλου, από το στρώμα οστράκων αποθηκευτικών αγγείων και από άλλα σημεία των ελληνιστικών επιχώσεων προέρχονται 69 θραύσματα ενσφράγιστων λαβών (επιπλέον των 24, που συγκεντρώθηκαν κατά την αρχική έρευνα[31]), η μελέτη των οποίων θα είναι αποκαλυπτική για τις πολιτικές-εμπορικές σχέσεις των κατοίκων της ελληνιστικής Λευκάδας.

Μετά την εξάντληση του οικοδομήσιμου χώρου, αλλά και των διαθέσιμων πιστώσεων, η έρευνα διακόπηκε με την ελπίδα ότι θα δοθούν οι σχετικές εγκρίσεις και τα μέσα για τη συνέχισή της προς Δ. πέραν των ορίων της οικοδομής, ελπίδα που όμως διαψεύσθηκε.

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Αρχαία Νικόπολη

Ο τοπογραφικός χάρτης του Leake[32] και αυτός που εκπονήθηκε το 1922 από αξιωματικούς του μηχανικού του Ε' Σώματος Στρατού Ηπείρου και δημοσιεύτηκε από τον Φιλαδελφέα το 1926[33], αποτελούσαν έως πρόσφατα τους μόνους δημοσιευμένους τοπογραφικούς χάρτες της αρχαίας Νικόπολης. Με βάση τους χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, εκπονήθηκε από το ΤΑΠΑ τοπογραφικό διάγραμμα της ευρύτερης περιοχής του αρχαιολογικού χώρου, το οποίο αν και παρουσιάζει αρκετές ελλείψεις είναι το πληρέστερο που διαθέτουμε έως σήμερα. Οι χάρτες της περιοχής εντός των παλαιοχριστιανικών τοιχών των ιταλικών στρατευμάτων κατοχής, που δημοσιεύθηκαν πρόσφατα παρουσιάζουν επίσης αξιόλογο ενδιαφέρον[34]. Το πρόγραμμα της συστηματικής αποψίλωσης και ταυτόχρονης αποτύπωσης των διάσπαρτων κτιρίων του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου αποσκοπεί στον εντοπισμό νέων μνημείων και στη συμπλήρωση του χάρτη που εκπονήθηκε από το ΤΑΠΑ (Σ χ έ δ. 9). Σε όλη την έκταση του αρχαιολογικού χώρου συστάδες με πυκνή βλάστηση καλύπτουν ερείπια οικοδομημάτων, οι τοίχοι των οποίων συχνά διατηρούνται σε μεγάλο ύψος. Η εκτεταμένη αποψίλωση που προηγήθηκε της αποτύπωσης αποκάλυψε πολλές φορές οικοδομήματα άγνωστα στη βιβλιογραφία.

Αγροτεμάχιο αριθ. 8 (Μαυσωλείο - διανομής Μύτικα 1938) (Σ χ έ δ. 10-12)

Υπέργειο ταφικό μνημείο στη θέση Ασύρματος όπου τοποθετείται και το Νότιο νεκροταφείο της Νικόπολης. Το κτίριο, που είναι κτισμένο με χυτή τοιχοποιία, επενδεδυμένη με επάλληλες σειρές οπτόπλινθων εξωτερικά, είναι ορθογώνιο, ενώ οι εσωτερικές του όψεις διασπώνται από αψίδες και μικρές κόγχες. Η θολωτή στέγη στηριζόταν σε τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα.

Αγροτεμάχιο αριθ. 242 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ) (Σ χ έ δ. 13)

Τα ερείπια στο αγροτεμάχιο 242, το οποίο γειτνιάζει με το νότιο σκέλος των παλαιοχριστιανικών τειχών, απεικονίζονται για πρώτη φορά στο τοπογραφικό σχέδιο του Leake με ορθογώνια κάτοψη, ενώ στο τοπογραφικό που δημοσίευσε ο Φιλαδελφέας το 1926[35] αποδίδονται με την ωοειδή κάτοψη των ρωμαϊκών αμφιθεάτρων και γι' αυτό το λόγο προφανώς το μνημείο είναι γνωστό στη βιβλιογραφία ως «αμφιθέατρο».

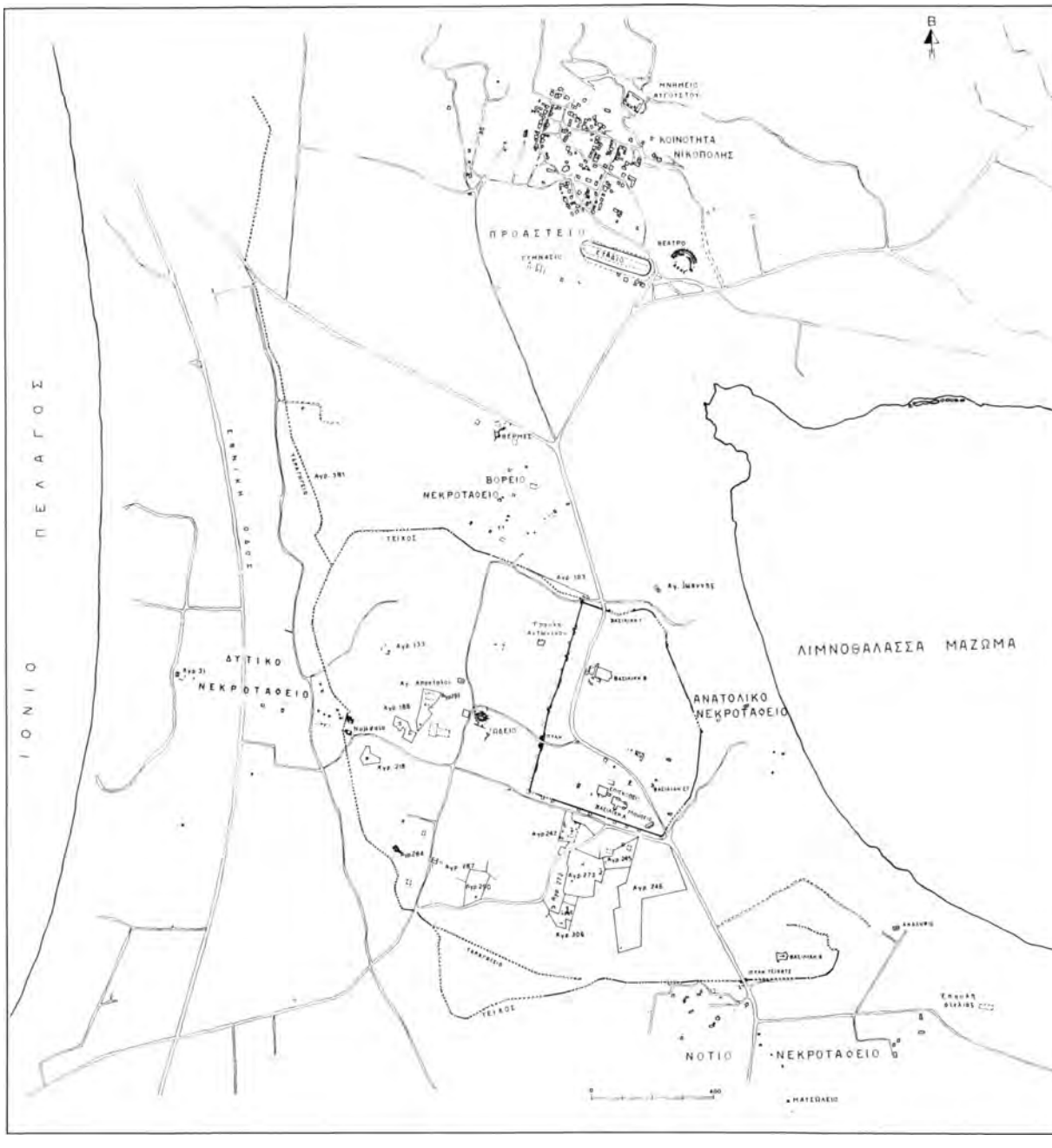
31. Πρβλ. Ι. Ανδρέου, ό.π.

32. W. Leake, ό.π, σ. 208.

33. ΠΑΕ 1926, σ. 128.

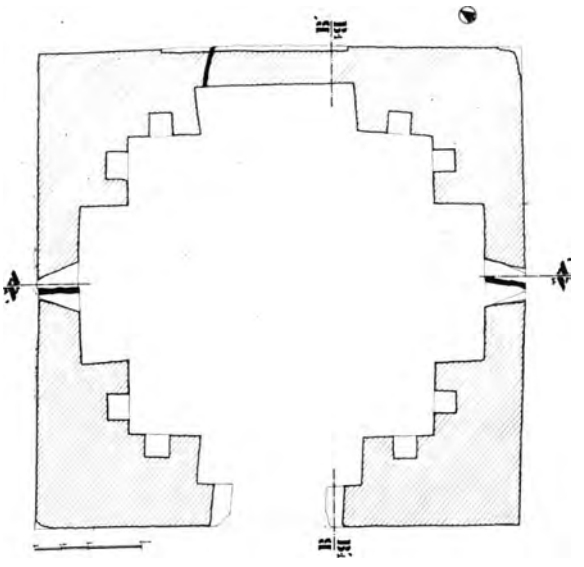
34. W. P. White, Plans of Nicopolis in the Archives of the Scuola Archeologica Italiana di Atene, Annuario LXIV-LXV N.S., XLVII-XLIX (1986-87), σ. 295-325.

35. ΠΑΕ 1929, σ. 28.

Σχέδ. 9. Νικόπολη. Τοπογραφικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής.

Τα ορατά ερείπια του μνημείου καλύπτουν μια έκταση 70 × 56 μ., ενώ περιμετρικός τοίχος που διατηρείται κυρίως στην ανατολική πλευρά καθόριζε τα όριά του και επιβεβαιώνει την ορθογώνια κάτοψη του οικοδομικού συγκροτήματος. Το κεντρικό τμήμα του ορθογώνιου χώρου καλύπτουν όγκοι τοιχοποιίας μετατοπισμένοι από την αρχική τους θέση. Στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα αποκαλύφθηκαν κτίσματα με συμμετρική διάταξη μεταξύ τους, καμαροσκεπείς διάδρομοι με τετράγωνες κόγχες εξωτερικά, δωμάτια που επικοινωνούν με στοές και τοιχία με γένεση καμάρας. Το βόρειο τμήμα δείχνει ότι αποτελεί διαφορετική ενότητα: στα βορειοανατολικά σχηματίζεται μεγάλη ορθογώνια αίθουσα με τοίχο, πάχ. 1,22 μ. Το καλύτερα σωζόμενο

Σχέδ. 10. Νικόπολη. Αγροτεμάχιο αριθ. 8. Κάτοψη του μαυσωλείου.

τμήμα του συγκροτήματος βρίσκεται στη δυτική πλευρά, όπου αποκαλύφθηκε τοίχος με γένεση καμάρας και τοξωτή είσοδο στοάς που συνεχίζεται κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Στο σημείο αυτό υπάρχουν επίσης αρχιτεκτονικά στοιχεία τα οποία συνηγορούν για την ύπαρξη δεύτερου ορόφου στο κτίριο.

Το οικοδομικό συγκρότημα, κτισμένο με επάλληλες σειρές οπτόπλινθων (opus testaceum) επιχρισμένων με ασβεστοκονίαμα, το οποίο διατηρείται σε ορισμένα σημεία, ακολουθεί τον άξονα cardo maximus της ρωμαϊκής χάραξης (Β.-Ν.).

Αγροτεμάχιο αριθ. 306 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ) (Σ χ έ δ. 14)

Το μνημειακό συγκρότημα στο αγροτεμάχιο 306 ιδιοκτησίας ελληνικού δημοσίου, εντοπισμένο από τον Leake και τον Φιλαδελφέα, βρίσκεται στο νότιο τμήμα της ρωμαϊκής πόλης, όπου η παρουσία ερειπίων από μνημειώδη κτίρια στα γειτονικά αγροτεμάχια 242 και 273 μαρτυρεί τη συγκέντρωση δημόσιων κτιρίων στην περιοχή αυτή. Η πυκνή βλάστηση με θάμνους και δένδρα είχε παντελώς εξαφανίσει τα ερείπια, τα οποία διατηρούνται σε μεγάλο ύψος. Στο βόρειο τμήμα του συγκροτήματος των ερειπίων αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι από επάλληλες σειρές οπτόπλινθων (opus testaceum). Οι δύο τοίχοι είναι παράλληλοι με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 12,70 μ. ο ανατολικός και 14,40 μ. ο δυτικός, ενώ ο τρίτος κάθετος προς αυτούς νοτιότερα είναι ελάχιστα ορατός. Σε απόσταση 30 μ. περίπου νοτιότερα αποκαλύφθηκε κτιριακό συγκρότημα, στο οποίο κυριαρχούν ο κύκλος και η έλλειψη σε κάτοψη, η διάσπαση της μονοτονίας των επιφανειών με ημικυκλικές κόγχες και ορθογώνιες εσοχές και η στέγαση με καμάρες. Η τοιχοποιία διακρίνεται σε δύο κατηγορίες: α) την εναλλαγή ζωνών από επάλληλες σειρές οπτόπλινθων με ζώνες από αδρά δουλεμένες πέτρες σε διάταξη ιχθυάκανθας (opus mixtum) και β) τις ομοιόμορφες όψεις με επάλληλες σειρές οπτόπλινθων (opus testaceum).

Η κάτοψη των ερειπίων μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το κτιριακό συγκρότημα αποτελούσε τις νότιες θέρμες της πόλης σε αντιστοιχία με τις βόρειες γνωστές ως Μπεντένια[36].

Αγροτεμάχιο αριθ. 272 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας Ι. Σούγκα) (Σ χ έ δ. 15)

Στο νοτιοανατολικό άκρο του αγρού εντοπίστηκε κυκλικό κτίσμα, διαμ. 3,90 μ., με τοιχοποιία από επάλληλες σειρές οπτόπλινθων (opus testaceum). Σώζεται περίπου το ημικύκλιο του κτίσματος, το οποίο φέρει εσωτερικά τρεις κόγχες. Η άμεση γειτνίαση του οικοδομήματος με τα ερείπια του αγροτεμάχιου 306 ενισχύει την πιθανότητα της ένταξής του σ' ένα ενιαίο μνημειακό σύνολο.

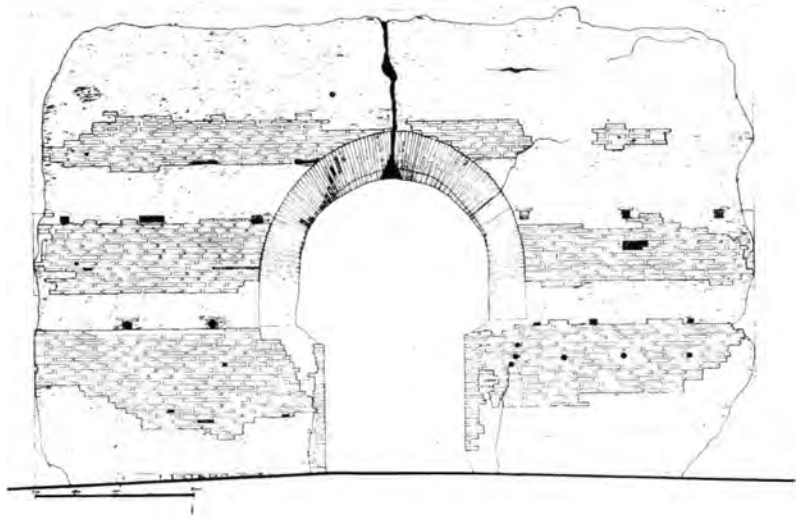
Αγροτεμάχιο αριθ. 273 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας Ελ. Μπατσούλη) (Σ χ έ δ. 16)

Σε διάφορα σημεία του αγρού εντοπίστηκαν ερείπια κτιρίων από επάλληλες σειρές οπτόπλινθων (opus testaceum). Στο μέσο του βόρειου ορίου του αγρού αποκαλύφθηκε μικρό κτίσμα, ενώ στο δυτικό τμήμα του αγροτεμάχιου μεμονωμένοι τοίχοι και γωνία κτιρίου σε μεγάλο ύψος με ημικυκλική κόγχη. Στα μπάζα που συσσώρευσε ο μηχανικός εκσκαφέας κατά τη διάρκεια εργασιών χωρίς την άδεια της Εφορείας εντοπίστηκαν τα εξής αρχιτεκτονικά μέλη: α) στόμιο φρέατος από πωρόλιθο, β) δύο τμήματα κίονα από κόκκινο μάρμαρο, γ) απότμημα περιθυρώματος που φέρει κυμάτιο, δ) τμήμα κίονα από φαιό μάρμαρο.

Αγροτεμάχιο αριθ. 245 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας Ιω. Ντάγκα)

Το αγροτεμάχιο βρίσκεται 20 μ. νότια του νότιου σκέλους του παλαιοχριστιανικού τείχους. Στο μέσον του αγρού, μετά από καθαρισμό, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά ερείπια κτιρίων:

36. Πρβλ. J. B. Ward-Perkins, Roman Imperial Architecture, The Pelican History of Art, 1981, σ. 384, εικ. 252.

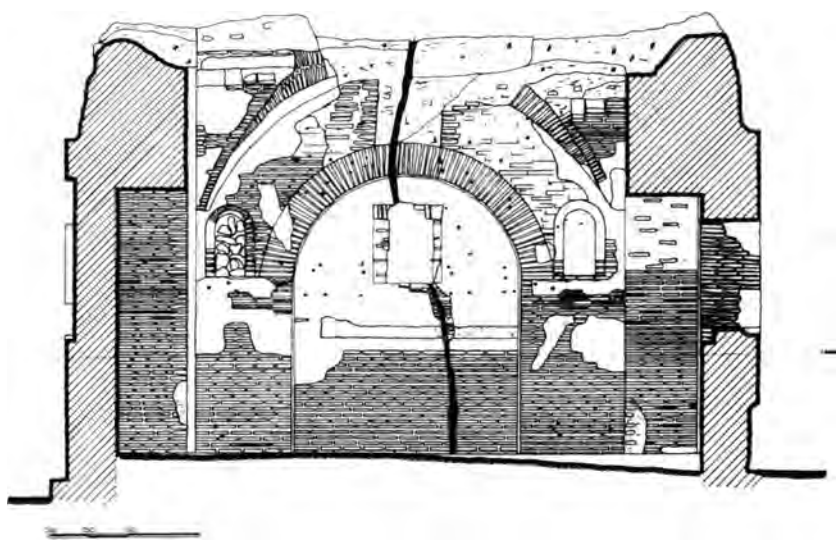
Σχέδ. 11. Νικόπολη. Αγροτεμάχιο αριθ. 8. Όψη της δυτικής πλευράς του μαυσωλείου.

Δυτικό τμήμα. Σε έξαρμα του εδάφους από αργούς λίθους και κεραμίδια ξεχωρίζει τοιχοποιία από επάλληλες οπτόπλινθους (opus testaceum). Το μακρύ τοίχο τέμνει κάθετα τοιχίο, ενώ στο ανώτερο τμήμα της τοιχοποιίας σώζεται η γένεση τόξου που προφανώς πιστοποιεί την παρουσία δυτικής εισόδου στο κτίσμα.

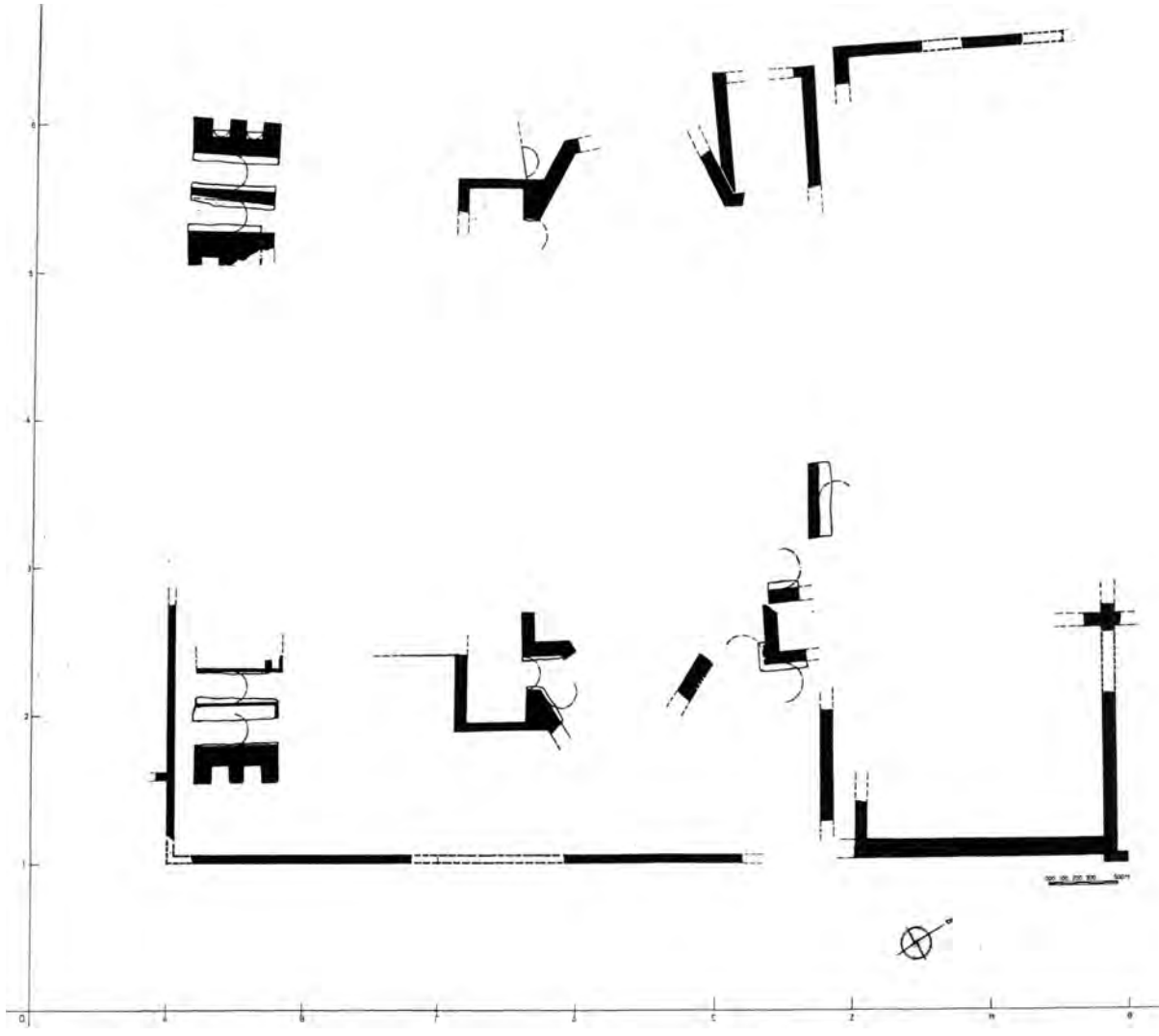
Ανατολικό τμήμα. Ίχνη οικοδομήματος με τοιχοποιία από επάλληλες σειρές οπτόπλινθων (opus testaceum). Διατηρούνται τρεις γωνίες ενός μακρόστενου χώρου, ο οποίος έχει υποστεί ισοπεδωτική καταστροφή από την άροση στα υπόλοιπα σημεία του.

Αγροτεμάχιο αριθ. 246 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας Χ. Παππά)

Από το αγροτεμάχιο αυτό προέρχεται μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή που φυλάσσεται στο Μουσείο Νικόπολης (αριθ. ευρ. 39). Στο νοτιοανατολικό άκρο του αγρού σώζεται τοίχος, ύψ. 1 μ., κτισμένος με ζώνες

Σχέδ. 12. Νικόπολη. Αγροτεμάχιο αριθ. 8. Τομή Β1-Β'1 του μαυσωλείου.

Σχέδ. 13. Νικόπολη. Αγροτεμάχιο αριθ. 242. Κάτοψη των ερειπίων.

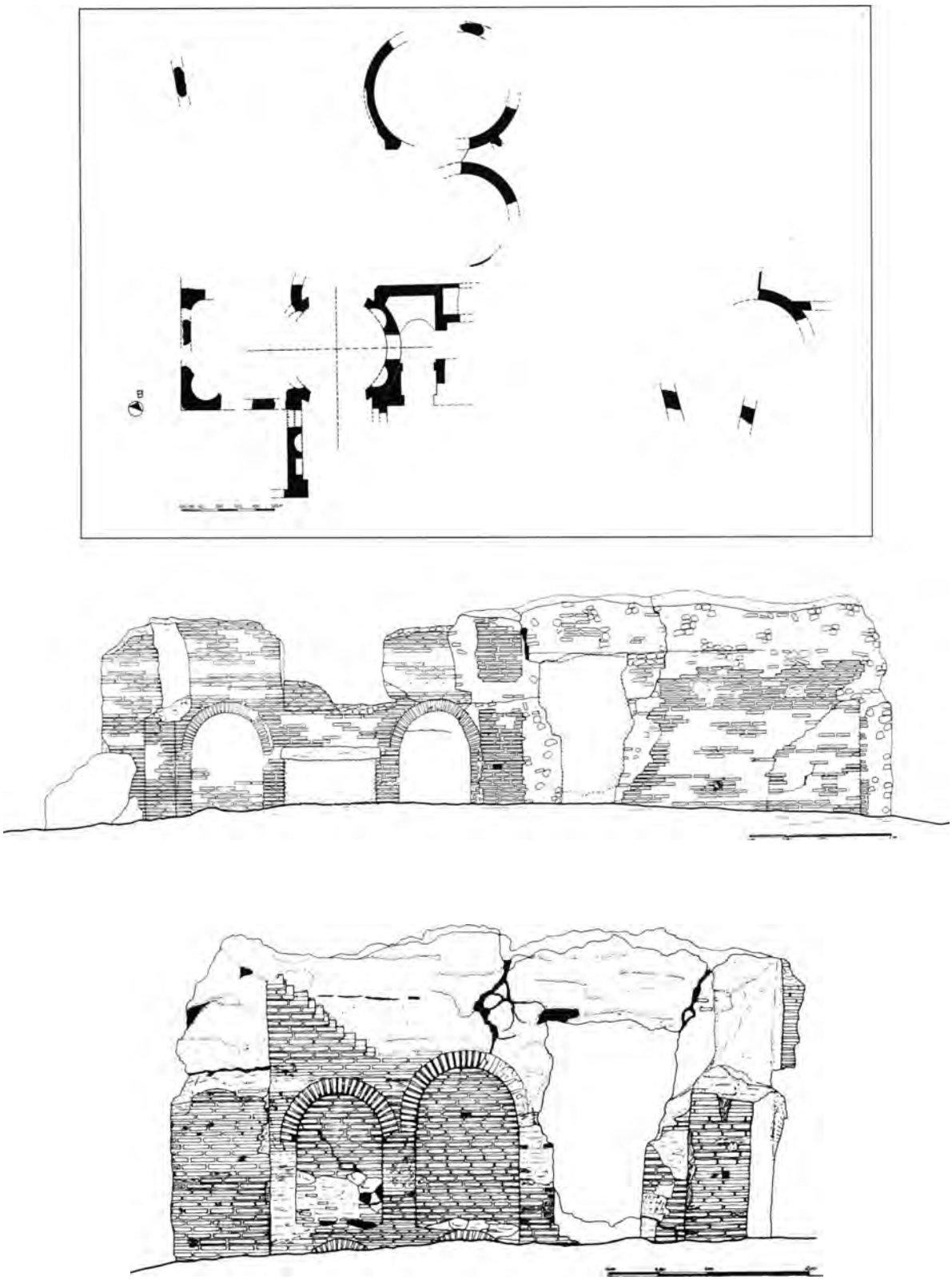
από τρεις σειρές επάλληλων οπτόπλινθων εναλλασσόμενων με αργολιθοδομή. Αρχιτεκτονικά μέλη μεγάλων διαστάσεων (κίονες, κατώφλια, βάθρα, βωμοί) έχουν μεταφερθεί από τους κατά καιρούς καλλιεργητές στα όρια του αγρού.

Αγροτεμάχιο αριθ. 166 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ) (Σ χ έ δ. 17)

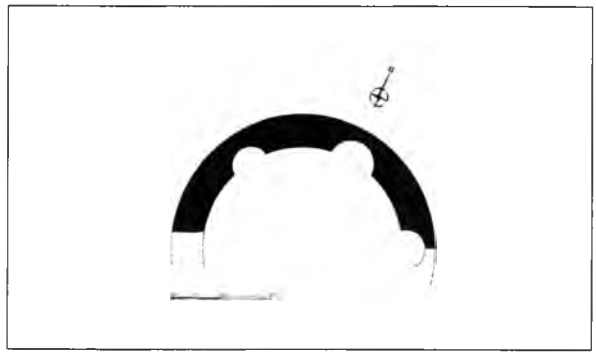
Στο αγροτεμάχιο αυτό, που βρίσκεται δυτικά του παλαιοχριστιανικού τείχους και νότια της ρωμαϊκής έπαυλης του Αντωνίνου (αριθ. αγροτ. 143, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 408-410), εντοπίστηκαν αποσπασματικά ερείπια ορθογώνιου οικοδομήματος κτισμένου με επάλληλες σειρές οπτόπλινθων (opus testaceum). Η χρήση του κτιρίου, του οποίου σε πολλά σημεία οι τοίχοι σώζονται μέχρι ύψους 2 μ., μας είναι άγνωστη.

Αγροτεμάχιο αριθ. 187 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας Ηλ. Τζαμουράνη)

Στο αγροτεμάχιο αυτό που συνορεύει με τα ερείπια του Νυμφαίου (Μπούφι) αποκαλύφθηκε μετά από καθαρισμό κτίσμα ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 6,50 × 4,30 μ., κτισμένο με επάλληλες σειρές οπτόπλινθων (opus testaceum). Στο μέσο του νοτιοδυτικού τοίχου του κτίσματος διακρίνεται το πλίνθινο τοξωτό υπέρθυρο της εισόδου (;) του κτιρίου.

Σχέδ. 14. Νικόπολη. Αγροτεμάχιο αριθ. 306. Κάτοψη, δυτική όψη και εσωτερική όψη του νότιου κτιρίου.

Σχέδ. 15. Νικόπολη. Αγροτεμάχιο αριθ. 272. Κάτοψη των ερειπίων.

Αγροτεμάχιο αριθ. 188 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ (Σ χ έ δ. 18)

Κτίσμα με ορθογώνια κάτοψη (διαστάσεις ορατών τοίχων 5,50 × 5,60 μ.). Σώζεται καλύτερα ο βόρειος τοίχος, μέγ. ύψ. 1,94 μ., ενώ ο ανατολικός ελάχιστα διακρίνεται. Στις εσωτερικές όψεις των στενών πλευρών του κτίσματος σώζονται δύο ημικυκλικές κόγχες χωρίς συμμετρική σχέση μεταξύ τους. Το κτίριο είναι κτισμένο εξωτερικά από εναλλασσόμενες ζώνες αργολιθοδομής με κροκάλες και τρεις επάλληλες σειρές οπτόπλινθων (opus mixtum) και εσωτερικά με επάλληλες σειρές οπτόπλινθων (opus testaceum). Στο χώρο του κτιρίου υπάρχουν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη από ασβεστόλιθο και αμμόλιθο.

Αγροτεμάχιο αριθ. 224 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ)

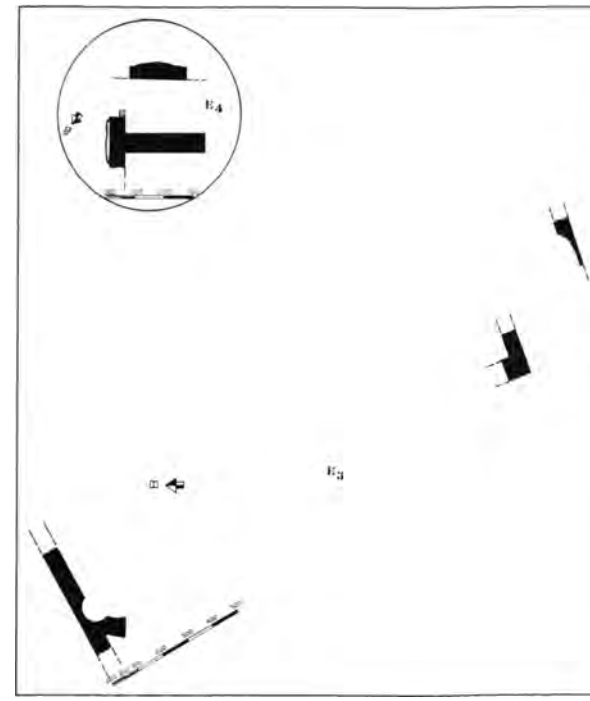
Στο αγροτεμάχιο αυτό εντοπίστηκαν ερείπια δύο παράλληλων τοίχων που απέχουν μόλις 0,60 μ. και συγκλίνουν προς Δ. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι από μικρές τετραγωνισμένες πέτρες και συνεκτικό κονίαμα σε δύο αποχρώσεις (λευκό-ροζ). Νοτιότερα, δύο τοιχία κτισμένα από επάλληλες σειρές οπτόπλινθων σχηματίζουν γωνία που ανήκει προφανώς σε άλλο κτίριο.

Αγροτεμάχιο αριθ. 218 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ) (Σ χ έ δ. 19)

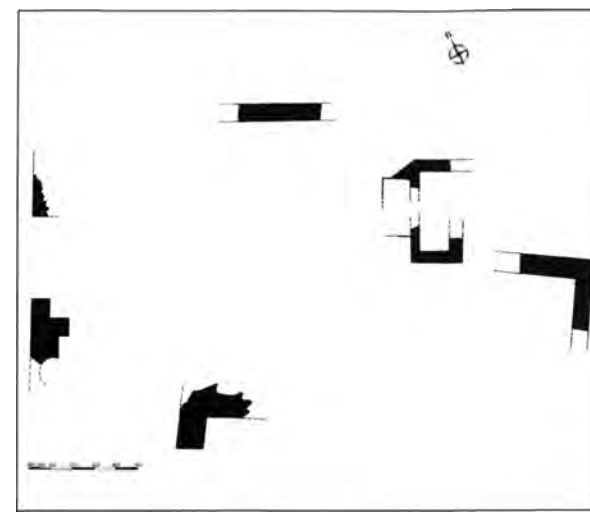
Κτίριο επιχωσμένο στο μεγαλύτερο μέρος του. Οι τοίχοι των ερειπίων στα ανατολικά δημιουργούν δύο αψίδες, ενώ προς Δ. υπάρχει άνοιγμα θύρας, πλ. 0,80 μ. Οι επιφάνειες των τοίχων είναι επιχρισμένες. Στο χώρο υπάρχουν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη.

Αγροτεμάχιο αριθ. 223 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας Ιω. Νάτσου)

Στο δυτικό τμήμα του αγροτεμάχιου εντοπίστηκε

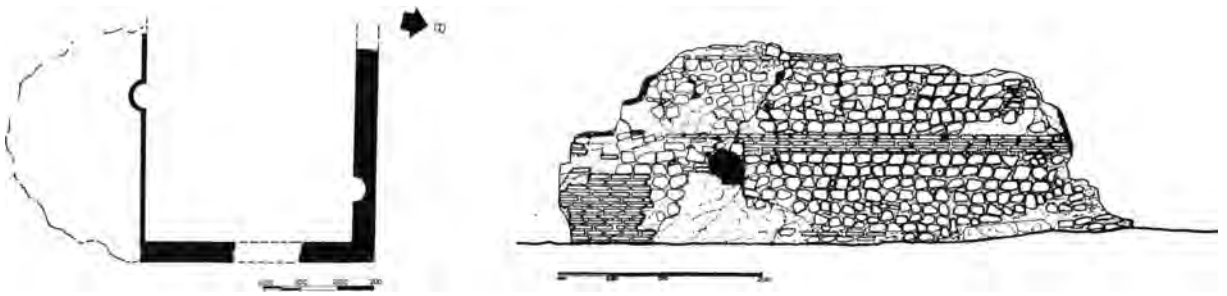

Σχέδ. 16. Νικόπολη. Αγροτεμάχιο αριθ. 273. Κάτοψη των ερειπίων.

Σχέδ. 17. Νικόπολη. Αγροτεμάχιο αριθ. 166. Κάτοψη των ερειπίων.

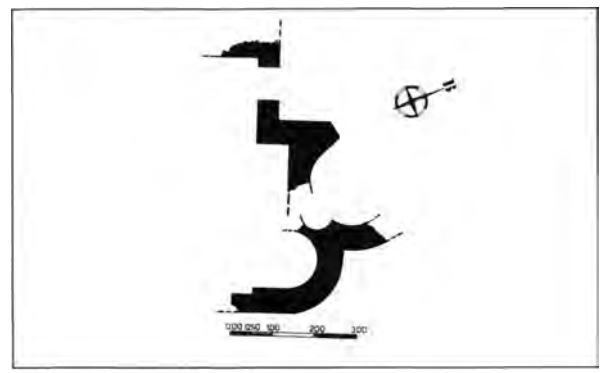
ορθογώνιο οικοδόμημα, του οποίου μόνο τρεις αποσπασματικοί τοίχοι είναι ορατοί (δύο παράλληλοι, μήκ. 10 μ. και ο τρίτος, μήκ. 6 μ. κάθετος προς τους προηγούμενους), κτισμένοι με κροκάλες και συνδετικό κονίαμα σε διάταξη ιχθυάκανθας. Ορισμένες λιθόπλινθοι που βρέθηκαν στον ίδιο χώρο θα πρέπει να συνδέονται με το οικοδόμημα.

Σχέδ. 18. Νικόπολη. Αγροτεμάχιο αριθ. 188. Κάτοψη και βόρεια όψη του κτιρίου.

Αγροτεμάχιο αριθ. 191 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ) (Σ χ έ δ. 20)

Το αγροτεμάχιο βρίσκεται στη θέση Παλαιόκαστρο εντός των ρωμαϊκών τειχών. Στο βόρειο τμήμα του αγρού εντοπίστηκε μεγάλο ορθογώνιο κτίριο, διαστ. 15,12 × 21,60 μ. Στο εσωτερικό του κτιρίου, που είναι κατασκευασμένο με επάλληλες σειρές οπτόπλινθων (opus testaceum), υπάρχουν πεσμένοι όγκοι τοιχοποιίας, ενώ η πυκνή βλάστηση έχει προκαλέσει σοβαρές ρωγμές στα σωζόμενα τμήματα των τοίχων. Στο νότιο τμήμα του αγρού εντοπίστηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι μεγάλου πάχους (1,23 μ. ο νότιος και 1,78 μ. ο βόρειος), ενώ το ύψος τους φθάνει τα 2,50 μ. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με επάλληλες σειρές οπτόπλινθων (opus testaceum) και στη μία όψη του νότιου τοίχου διατηρούνται δοκοθήκες.

Σχέδ. 19. Νικόπολη. Αγροτεμάχιο αριθ. 218. Κάτοψη των ερειπίων.

Αγροτεμάχιο αριθ. 284 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ) (Σ χ έ δ. 21)

Μακρόστενο οικοδόμημα, μήκ. 22 μ. περίπου, με επιμελημένη τοιχοποιία από σειρές οπτόπλινθων (opus testaceum). Το κτίριο χωρίζεται εσωτερικά σε τρεις χώρους (I-III) με κάθετους προς τις μακριές πλευρές τοίχους που προεκτείνονται και εξωτερικά της βόρειας πλευράς σχηματίζοντας αντηρίδες. Ο χώρος ΙΙΙ προεκτείνεται και πέραν της νότιας μακράς πλευράς του κτιρίου σχηματίζοντας πιθανότατα πρόπυλο. Στο βόρειο τοίχο του χώρου ΙΙΙ διατηρείται η γένεση καμάρας που προφανώς κατέληγε στον τοίχο της νότιας πλευράς στεγάζοντας έτσι το χώρο. Μέσα στο κτίριο βρέθηκε κομμάτι ψηφιδωτού δαπέδου, το οποίο μεταφέρθηκε στο Μουσείο. Στο βορειοανατολικό τμήμα του γειτονικού αγροτεμάχιου αριθ. 285 εντοπίστηκε υπόγεια στοά, ύψ. 3μ. περίπου. Επίσης, στο κέντρο περίπου του γειτονικού αγροτεμάχιου αριθ. 286 εντοπίστηκαν ίχνη λαθρανασκαφής και περισυλλέχθηκαν κομμάτια γυάλινου αγγείου, όστρακο με έκτυπη διακόσμηση γενειοφόρου μορφής, καθώς και κωνικό κάλυμμα τεφροδόχου κάλπης από αμμόλιθο.

Αγροτεμάχιο αριθ. 290 (διανομής Μύτικα 1930, ιδιοκτησίας Μ. Ζαρβαλιά) (Σ χ έ δ. 22)

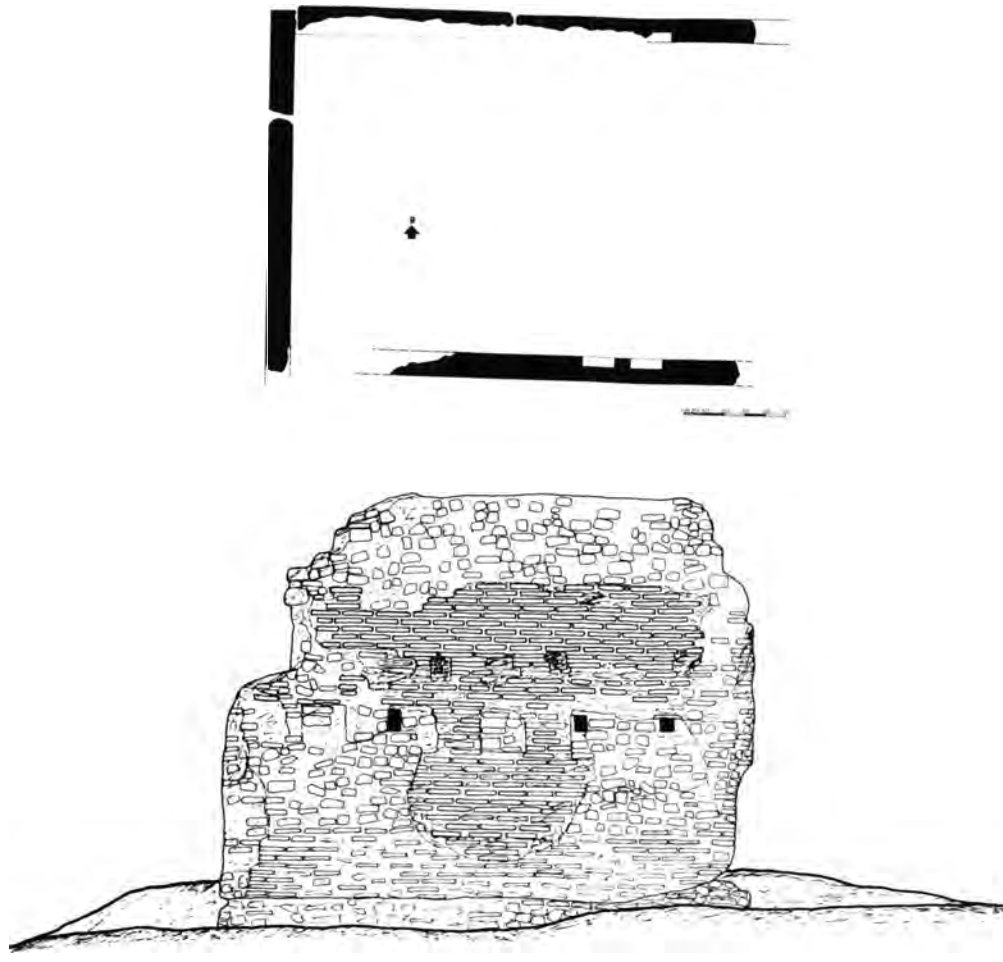
Στο βορειοανατολικό άκρο του αγροτεμαχίου αποκαλύφθηκαν ερείπια κυκλικού οικοδομήματος κτισμένου με σειρές οπτόπλινθων (opus testaceum). Το οικοδόμημα σώζεται σε ύψος 5 μ. και στο εσωτερικό φέρει τρεις ημικυκλικές κόγχες. Νότια του οικοδομήματος και προς το κέντρο του αγρού εντοπίστηκαν τρεις αρράβδωτοι σπόνδυλοι κιόνων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΗ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1. Χάλκινο νόμισμα Αμβρακίας, 2ου-1ου αι. π.Χ., παραδόθηκε από τον αρχαιοφύλακα Δωδώνης κ. Ι.

Σχέδ. 20. Νικόπολη. Αγροτεμάχιο αριθ. 191. Κάτοψη και νότια όψη του κτιρίου.

Λώλο και προέρχεται από τα μπάζα της πανεπιστημιακής ανασκαφής στο ιερό της Δωδώνης.

2. Χάλκινος διπλούς πέλεκυς της ύστερης εποχής του Χαλκού βρέθηκε στο χώρο της μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Γηρομερίου και παραδόθηκε από τους κ. Ι. και Ζ. Γρατσάνη, συντηρητές της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

3. Όστρακα από ταφικά αγγεία και ένα σφονδύλι βρέθηκαν στη θέση Μπουζνίκια Χρυσοβίτσας Μετσόβου και παραδόθηκαν από τον κ. Δ. Τσαπραλή. Ακολούθησε μικρή έρευνα στο χώρο. Από τον ίδιο παραδόθηκαν επίσης τμήματα δύο λίθινων πελέκεων από τις θέσεις Πηγάδι και Τσερούκα Χρυσοβίτσας.

4. Πήλινη αγνύθα από τη θέση Μεσογέφυρα περιοχής Κεφαλόβρυσου και υφαντικό βάρος από τη θέση Ωραιόκαστρο ή Λαχανόκαστρο παραδόθηκαν από τον κ. Φ. Ραπακούση.

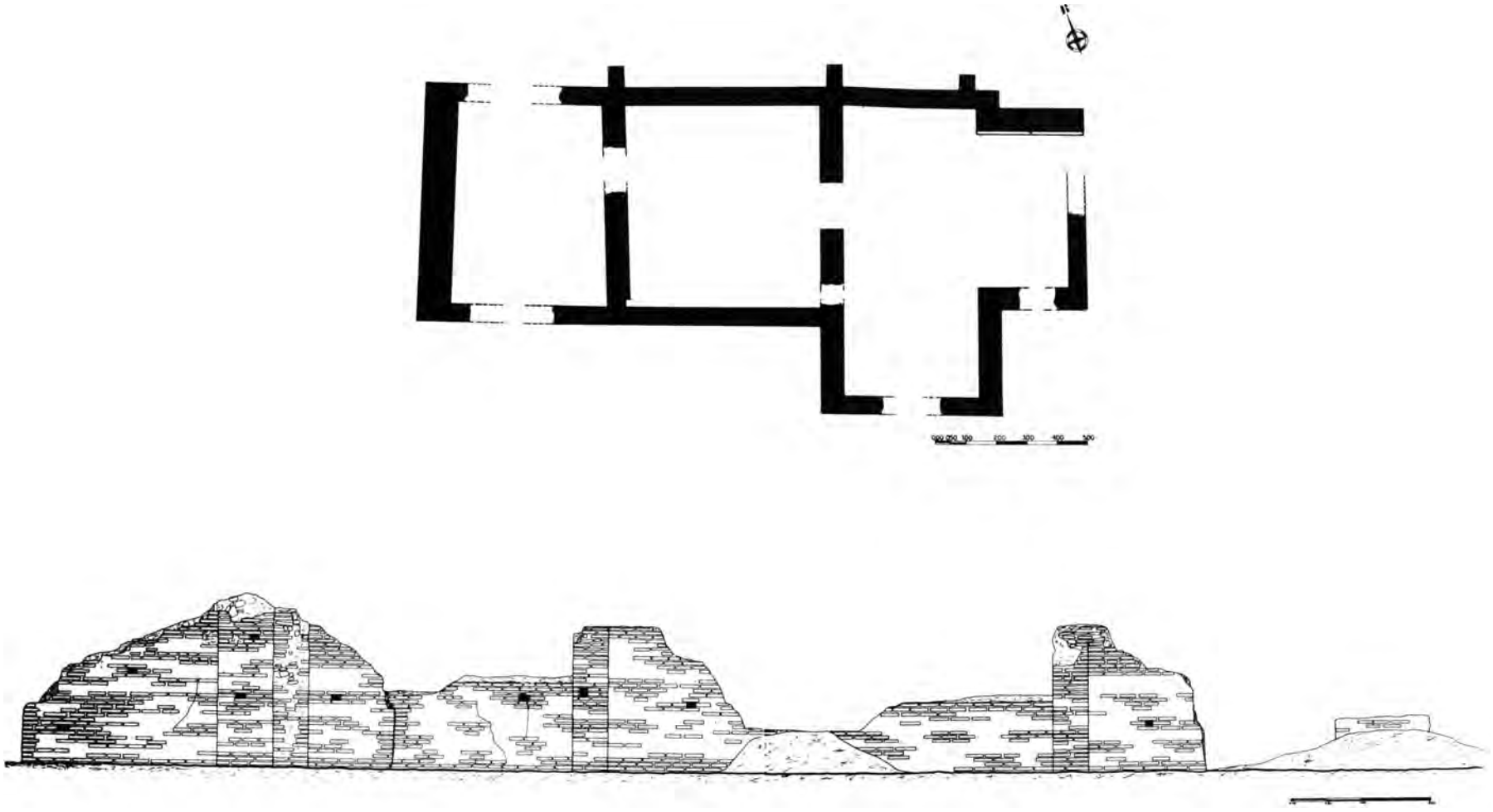
5. Χάλκινος δακτύλιος θραυσμένος προερχόμενος από τη θέση Μιάλος περιφ. Μελιγγών παραδόθηκε από τον κ. Θ. Σακκά.

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

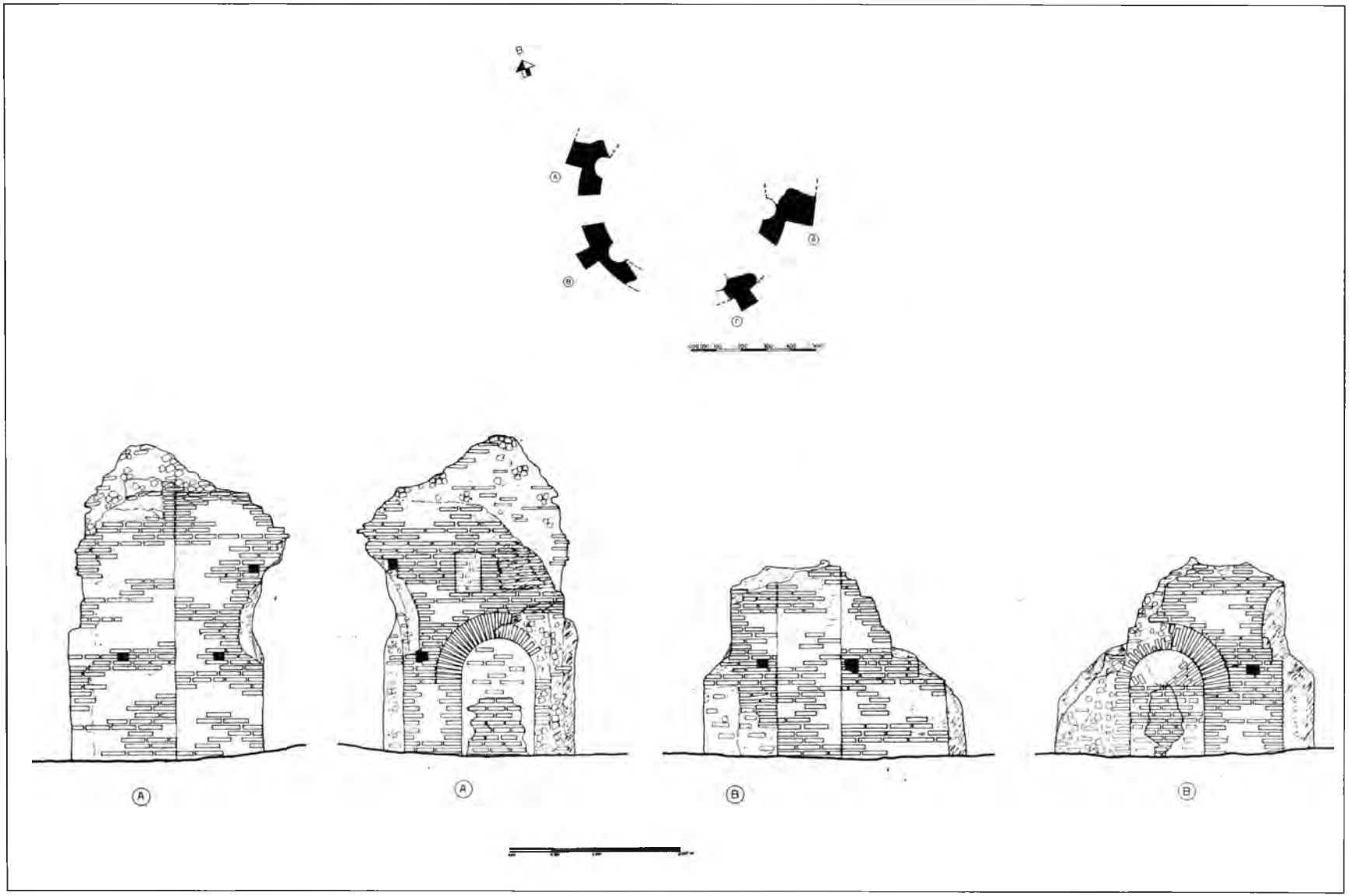
ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Περιφ. κοινότητας Βαλανιδορράχης

Σε περιοχή όπου πρόκειται να γίνει αναδασμός της κοινότητας Βαλανιδορράχης, δυτικά της εθνικής οδού Πρέβεζας-Ηγουμενίτσας, και σε έκταση πολλών στρεμμάτων περισυλλέχθηκαν 115 τέχνεργα από πυριτόλιθο, τα περισσότερα μουστέριας τεχνολογίας. Αποθέσεις ερυθρογής σημαντικού πάχους είναι ορατές σε πολλά σημεία της περιοχής ανάμεσα στην πυκνή θαμνώδη βλάστηση. Κηλίδες γκρίζου πηλού ανάμεσα στις στρώσεις ερυθρογής παρουσιάζουν παρόμοια εικόνα, όπως οι αποθέσεις στον Κοκκινόπηλο στην κοιλάδα του Λούρου.

Σχέδ. 21. Νικόπολη. Αγροτεμάχιο αριθ. 284. Κάτοψη και βόρεια όψη του κτιρίου.

Σχέδ. 22. Νικόπολη. Αγροτεμάχιο αριθ. 290. Κάτοψη του κτιρίου και όψεις των τοίχων Α και Β.

Αρχαία Νικόπολη

1. Από το νότιο τομέα του παλαιοχριστιανικού τείχους περισυλλέχθηκαν μαρμάρινη πλίνθος με συμφυές δεξί πέλμα αγάλματος (αριθ. Μουσείου Νικοπόλεως 979).

2. Στα όρια των αγροτεμάχιων αριθ. 236 και 267 βρέθηκε μαρμάρινος ακέφαλος κορμός Αρτέμιδος (αριθ. Μουσείου Νικοπόλεως 985).

3. Στον αγρό Τιμ. Παππά στη θέση Νικολάρα βρέθηκε μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, ενεπίγραφη στις δύο όψεις (αριθ. Μουσείου Νικοπόλεως 976).

Στην α' όψη σώζεται η επιγραφή:

ΒΑΚΧΕ..
ϙΧΑΙΡΕ
...ΤΕΙΛΙ

Στη β' όψη σώζεται χαραγμένη με κατεύθυνση κάθετη προς εκείνη της άλλης όψης:

. Α Π..
..Ο Υ..
.. Ι Θ.

Ύψ. γραμμ. 3,4 εκ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

1. Από τον ιδιοκτήτη αλιευτικού κ. Β. Γαρύφαλλο παραδόθηκαν στον αρχαιοφύλακα Λευκάδας κ. Π. Κονιδάρη και μεταφέρθηκαν για καθαρισμό-καταγραφή στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων 27 πήλινα αγγεία, στην πλειονότητά τους αμφορείς με πολλά θαλάσσια όστρεα και ιζήματα, τα οποία ανασύρθηκαν από τη θαλάσσια περιοχή νότια του νησιού Αντίπαξοι και σαφώς προέρχονται από βυθισμένο κατά τους ελληνιστικούς χρόνους εμπορικό πλοίο.

2. Παλαιός οικισμός Καρυωτών: Κατά τις εργασίες καθαρισμού του κοινοτικού έργου ύδρευσης στον εγκαταλελειμμένο οικισμό Καρυωτών, στο πρανές κάτω από την εκκλησία των Ταξιαρχών περισυλλέχθηκαν πολλά θραύσματα πήλινων γυναικείων ειδωλίων ελληνιστικών χρόνων. Στον ίδιο χώρο είχαν και παλαιότερα[37] συλλεγεί ειδώλια και είχε υποτεθεί ότι προέρχονται από κάποιο ιερό Νυμφών.

3. Μεγανήσι, θέση Παλιόλακκος: Κατά τη διαπλάτυνση αγροτικού δρόμου από την κοινότητα Μεγανησίου, κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του νησιού στη θέση Παλιόλακκος καταστράφηκε κιβωτιόσχημος τάφος ελληνιστικής εποχής. Σε σύντομη έρευνα συγκεντρώθηκαν λείψανα των κτερισμάτων του τάφου: μία ακέραιη γυάλινη δακρυδόχος, ύψ. 0,12 μ., θραύσματα μιας δεύτερης γυάλινης δακρυδόχου και μιας οινοχόης, χάλκινος δακτύλιος και όστρακα πήλινου κλειστού αγγείου.

4. Λόφος Κάθισμα: Σε περιοδεία στο λόφο που υψώνεται πάνω από την παραλία Κάθισμα, στη δυτική ακτή του νησιού, περισυλλέχθηκαν περίπου 27 χειροποίητα όστρακα προϊστορικών χρόνων, που ανήκουν σε δύο κατηγορίες: α) χονδρότοιχα από ερυθρό πηλό με πολλά εγκλείσματα και ανώμαλη επιφάνεια, β) λεπτότοιχα από ερυθροκίτρινο καθαρό πηλό. Στη δεύτερη ομάδα απαντούν επίπεδες βάσεις, κατακόρυφες ταινιωτές λαβές και θραύσμα χείλους φιάλης γυριστού προς τα έξω, στο οποίο διακρίνεται σκοτεινή διακόσμηση.

5. Το εντοπισμένο στο κτήμα Ξ. Χαλκιά, στο Καλλιγόνι, τμήμα επιγραφής[38], μεταφέρθηκε στην Αποθήκη Καρυωτών και καταγράφηκε στο Εφ. Μουσείου Λευκάδος με αριθ. 856.

6. Από το κτήμα Σπ. Ζέρφου, στη Σπασμένη Βρύση Καρυωτών, μεταφέρθηκε στην Αποθήκη Καρυωτών σπόνδυλος αρράβδωτου κίονα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ - ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

1. Συνεχίστηκε και το 1989 η ανασκαφική έρευνα που διεξάγει το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων υπό τη διεύθυνση του καθηγητή κ. Σ. Δάκαρη στο χώρο του Πρυτανείου του ιερού της Δωδώνης[39].

2. Μετά τη συμπλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στην παλαιολιθική βραχοσκεπή στο Κλειδί Αρίστης Ζαγορίου από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή και το Πανεπιστήμιο του Cambridge[40], συνεχίστηκε και εφέτος η μελέτη των διάφορων κατηγοριών ευρημάτων που φυλάσσονται σε ενοικιαζόμενο οίκημα στην Αρίστη.

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

37. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 332.

38. Βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 156, Πίν. 96 α.

39. Βλ. Το Έργον 1989, σ. 63 κ.ε.

40. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 322 κ.ε.

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΣΤΕΡΕΩΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γεωργάνοι

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου (ενοριακός)

Με δαπάνη του εκκλησιαστικού συμβουλίου έγιναν επισκευές (συρράψεις των ρηγματώσεων που είχαν υποστεί τα φουρνικά της στέγης κτλ.) στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Πρόκειται για τον ενοριακό ναό, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον παλαιότερο ομώνυμο ναό[1].

Σύμφωνα με την ανάγλυφη επιγραφή που υπάρχει στο λίθινο υπέρθυρο της νότιας εισόδου, ο ναός χτίστηκε: *1881 Απρίλιον 27,* και είναι μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική που στεγάζεται με φουρνικά. Εσωτερικά ο τοιχογραφικός διάκοσμος περιορίζεται στα φουρνικά και σε μια ζώνη ολόσωμων αγίων στους πλευρικούς τοίχους. Στη δυτική είσοδο που οδηγεί στο νάρθηκα υπάρχει η τοιχογραφία της Κοίμησης και η επιγραφή: *Δαπάνη Παν. Ν. Ζήκου 1906.* Μια άλλη επιγραφή *(Εζωγραφίσθη ο Παντοκράτωρ και Ευαγγελισταί δι εξόδων αδελφών Λάμπρου Τζώρτζη 1900)* υπάρχει στο κεντρικό φουρνικό βόρειο τόξο. Στο γυναικωνίτη, που διατηρεί το παλιό ξυλόγλυπτο ταβάνι και χωρίζεται με καφασωτό από τον κυρίως ναό, φυλάσσεται σήμερα το τέμπλο του παλαιότερου ναού. Το λίθινο υπέρθυρο της νότιας εισόδου είναι στην κάτω πλευρά τριφυλλόσχημο και έχει ανάγλυφη διακόσμηση με δράκους και σταυρούς. Σε αυτό υπάρχει επίσης η επιγραφή: *ΔΙΑ ΣΥ(Ν)-ΔΡΟ/ΜΗΣ ΚΗΝΟ/ΤΗΣ ΕΠΗΣ/ΤΑΣΗΑΣ / Κ.Δ.Ε. ΖΗΚΟ(Υ).*

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρτα

Ναός Ελεούσας

Στο μικρό ναό της Ελεούσας[2], από τον οποίο σώζεται σήμερα η τρίπλευρη αψίδα και τμήμα του νότιου τοίχου, έγιναν εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου και στερεώσεις στο μνημείο. Η έλλειψη περίφραξης του ναού είχε ως αποτέλεσμα ο χώρος γύρω από αυτόν να χρησιμοποιείται ως σκουπιδότοπος.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών, έγιναν τα εξής: α) Στερεώθηκε περιμετρικά η τοιχοποιία της αψίδας. β) Τοποθετήθηκαν κεραμίδια στην κόγχη της αψίδας. γ) Κατασκευάστηκε μικρός μανδρότοιχος στην πλευρά του δρόμου και τοποθετήθηκε σε αυτόν κιγκλίδωμα. δ) Συμπληρώθηκε και αποκαταστάθηκε ο υπάρχων τοίχος νότια, με τον οποίο χωρίζεται από τη διπλανή ιδιοκτησία. ε) Έγινε σύντομη ανασκαφική έρευνα[3] στην ανατολική πλευρά. στ) Έγινε αποχωμάτωση στο κάτω μέρος της αψίδας, που ήταν μπαζωμένο έως την ποδιά του παραθύρου.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Άρτα

Αρχαιολογική συλλογή Παρηγορήτισσας

Έγιναν εργασίες καθαρισμού στα κελιά της Παρηγορήτισσας, σε μερικά από τα οποία τοποθετήθηκαν ράφια, και ταξινομήθηκαν όλα τα όστρακα από τις σωστικές ανασκαφές της Εφορείας στην Άρτα.

Τοποθετήθηκαν επίσης τα ευρήματα (γλυπτά, μικροαντικείμενα, εικόνες) που φυλάσσονται στο νότιο παρεκκλήσι της Παρηγορήτισσας και το οποίο επίσης χρησιμοποιείται από παλιά ως αποθήκη. Κατά την τακτοποίηση και τον καθαρισμό του χώρου βρέθηκε τυλιγμένο σε παλιές εφημερίδες τμήμα της πήλινης εφυαλωμένης εικόνας των Τριών Ιεραρχών του 15ου αι., από το ναό του Αγίου Βασιλείου πόλης. Πρόκειται για απεικόνιση της κεφαλής του Ιωάννη Χρυσοστόμου που είχε καταστραφεί από παλιά (στις φωτογραφίες που υπάρχουν στην πρώτη δημοσίευση του Α. Ορλάνδου, βλ. ΑΒΜΕ Β', 1936, σ. 122-123, η μορφή του Χρυσοστόμου ήταν ήδη κατεστραμμένη). Σήμερα οι δύο πήλινες εφυαλωμένες εικόνες του ναού του Αγίου Βασιλείου φυλάσσονται στην αποθήκη της Παρηγορήτισσας. Στη θέση τους έχουν τοποθετηθεί αντίγραφα που έγιναν στα εργαστήρια εκμαγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Κέρκυρα

Μουσείο Αντιβουνιώτισσας

Προκειμένου να αρχίσει η ανασκαφή και στη συνέχεια οι εργασίες ενίσχυσης της υποθεμελίωσης του ναού της Αντιβουνιώτισσας (ο ναός λειτουργεί από το

1. Για τον παλιότερο ναό της Κοίμησης, του 18ου αι., βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 209.

2. Ο ναός χρονολογείται στην περίοδο 1350-1450, βλ. Κ. Τσουρής, Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος (διδακτορική διατριβή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), Καβάλα 1988, σ. 29, 194. ΑΒΜΕ Β', 1936, σ. 178.

3. Βλ. παρακάτω, σ. 291.

1984 ως Μουσείο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Κέρκυρας) απομακρύνθηκαν όλα τα αντικείμενα που βρίσκονταν εκτεθειμένα εκεί. Οι εικόνες τοποθετήθηκαν σε μεταλλικά ράφια στο γυναικωνίτη του ναού, ο οποίος διαμορφώθηκε κατάλληλα, ασφαλίστηκε με σιδερένιο κιγκλίδωμα και τα ανοίγματά του κλείστηκαν με νάυλον για να προστατευθούν οι εικόνες από την υγρασία. Στον ίδιο χώρο φυλάχθηκαν και τα υπόλοιπα σκεύη, βιβλία κτλ.

Με την ευκαιρία αυτή καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν όλα τα αντικείμενα του Μουσείου (συντηρημένα και μη). Παράλληλα μεταφέρθηκαν στην Αντιβουνιώτισσα όλα τα αντικείμενα αρμοδιότητας της Εφορείας που φυλάσσονται σε αποθήκες του Σινοϊαπωνικού Μουσείου και του Παλαιού Φρουρίου.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Έγιναν καθαρισμοί από τη βλάστηση σε όλα τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Άρτας: Άγιο Βασίλειο Γέφυρας, Άγιο Δημήτριο Κατσούρη, Άγιο Νικόλαο Ροδιάς, Βλαχέρνα, Παναγία Κορωνησίας, Παρηγορήτισσα, Κάστρο, Άγιο Λουκά, Άγιο Βασίλειο πόλης, Παναγία του Μπρυώνη, Άγιο Νικόλαο στη θέση Πάντα-Κοψιά, Καστράκι στο Τοπ-Αλτί, Φεϋζάλ Τζαμί, Ιμαρέτ κτλ.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Παραμυθιά

Κάστρο Αγίου Δονάτου

Έγιναν αποψιλώσεις και εργασίες καθαρισμού σε μεγάλο τμήμα του κάστρου, που βρίσκεται πάνω από την Παραμυθιά, στις πλαγιές του βουνού Κορίλα. Πρόκειται για οχυρή θέση που χρησιμοποιήθηκε από τα αρχαία χρόνια έως και την ύστερη τουρκοκρατία. Το κάστρο ταυτίζεται με αυτό του Αγίου Δονάτου[4] που σύμφωνα με τις πηγές επισκευάστηκε από τον Ιουστινιανό[5]. Το 15ο αι. το κάστρο του Αγίου Δονάτου αποτελούσε το όριο[6] της επικράτειας του Δεσποτάτου των Ιωαννίνων[7]. Αποτελείται από ένα μεγάλο περίβολο και ένα δεύτερο μικρότερο, το réduit[8], στην κορυφή. Είναι χτισμένο με ακανόνιστες πέτρες και αρκετά κεραμίδια τοποθετημένα κατά διαστήματα. Πιο συχνή είναι η χρήση των κεραμιδιών στους τοίχους του δεύτερου περιβόλου, όπου παρατηρούνται επίσης και σειρές οριζόντιων πλίνθων (ανά τρεις σειρές κατά διαστήματα). Σε μερικά σημεία του έχουν ενσωματωθεί τμήματα του αρχαίου τείχους[9]. Η κεντρική πύλη, μισοκατεστραμμένη σήμερα, διατηρεί ένα τμήμα από το τόξο που έφερε (Πίν. 151 α). Βορειοανατολικά της εισόδου το τείχος σχηματίζει καμπύλη για την καλύτερη άμυνα της πύλης. Ο εσωτερικός χώρος του κάστρου είναι γεμάτος ερείπια σπιτιών[10].

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κασσιώπη

Ναός Παναγίας Κασσωπίτρας[11]

Με δαπάνες του εκκλησιαστικού συμβουλίου έγιναν επισκευές στο μεγάλο μαρμάρινο προσκυνητάρι του ναού. Το προσκυνητάρι διακοσμείται με ανάγλυφα μπαρόκ διακοσμητικά στοιχεία που είχαν μετακινηθεί. Για το λόγο αυτό χρειάστηκε να διαλυθεί σχεδόν ολόκληρο, προκειμένου να επανέλθουν τα διακοσμητικά στοιχεία στη θέση τους. Κατά την απομάκρυνσή τους βρέθηκαν, πίσω από αυτό, 32 χάλκινα βενετσιάνικα νομίσματα, αρκετά οξειδωμένα, που παραδόθηκαν και φυλάσσονται στο Μουσείο Αντιβουνιώτισσας.

4. Βλ. N. G. L. Hammond, Epirus, Οξφόρδη 1967, σ. 73. W. Leake, Travels in Northern Greece, τ. IV, 1835, σ. 60. Επίσης, βλ. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 623.

5. Βλ. Προκόπιου, De Aedificiis, Libri IV 37,4, εκδ. Hauru, Λειψία 1964.

6. ... *Ἦτον σιμά τό σύνορον, ὁ ἅγιος Δονάτος...*, βλ. G. Schiro, La Cronaca dei Tocco, Ρώμη 1975, σ. 330, στ. 1483 και *κ' ἔφθασε εἰς τήν Παραμυθιάν, στόν ἅγιον Δονάτον*, ό.π., στ. 1498.

7. Ο δεσπότης των Ιωαννίνων Θωμάς Πρελιούμποβιτς το είχε αγοράσει το 1380 από τον *μίρσι Ρομβέρτο*, βλ. Λ. Βρανούσης, Το Χρονικό των Ιωαννίνων, Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου 12 (1962), σ. 90, παρ. 23.

8. Πρόκειται για το γουλά που αναφέρει το Χρονικό: *καί τόν γουλάν τόν ἔδωκαν. ἔβαλαν τζακρατόρους* ..., G. Schiro, ό.π., στ. 1509.

9. N. G. L. Hammond, ό.π., σ. 73. Σ. Δάκαρης, Θεσπρωτία, στη σειρά Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις, αριθ. 15, Αθήναι 1972, σ. 201.

10. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή αναφέρει εκτός των άλλων ότι στο φρούριο υπήρχε και τζαμί χτισμένο από το Σουλτάνο Βαγιαζήτ. Βλ. Χρ. Σούλης, Ταξίδι Τούρκου περιηγητού στήν Ήπειρο, Ηπειρωτικά Γράμματα, Ιωάννινα 1944, σ. 247.

11. Κατά την παράδοση ο ναός είναι χτισμένος στη θέση αρχαίου ναού, που ήταν αφιερωμένος στον Δία Κάσσιο. Λατινόγλωσση επιγραφή του 1590, εντοιχισμένη στην είσοδο του μνημείου, μας πληροφορεί ότι ο ναός επισκευάστηκε από τους Ενετούς μετά την καταστροφή του από τους Τούρκους. Επίσης, βλ. P. Soustal - J. Koder, Nikopolis und Kephallenia, TIB III, Βιέννη 1981, σ. 172 όπου και η σχετική βιβλιογραφία για το μνημείο και την πόλη και ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 650. Για τις τρεις φάσεις του μνημείου έως το 1590, βλ. D. Triantaphyllopoulos, RbK II, λ. Korfu und die Ionischen Inseln.

Παξοί

Οζιά

Με χρηματοδότηση της κοινότητας Γαΐου Παξών και την επίβλεψη του φύλακα της Εφορείας κ. Βραχωρίτη έγιναν καθαρισμοί από τη βλάστηση στα ερείπια των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Αγίας Μαρίνας (Π ί ν. 151 β) και του Αγίου Στεφάνου[12].

Παναγία Βελλιανιτών[13]

Βρίσκεται στη νησίδα της Παναγίας, κοντά στη νήσο του Αγίου Νικολάου Παξών. Με τη χρηματοδότηση του εκκλησιαστικού συμβουλίου και την οικονομική ενίσχυση του ΥΠΠΟ έγινε αντικατάσταση των κεραμιδιών της στέγης του ναού.

Καλτσονήσι

Έγιναν εργασίες ανάσυρσης της στέγης και καθαρισμοί στο μικρό ιδιόκτητο ναό του Αγίου Σπυρίδωνα.

Κέρκυρα

Μουσείο Αντιβουνιώτισσας

Με χρηματοδότηση της ΕΟΚ έγιναν εργασίες στο χώρο του βόρειου και του νότιου παρανάρθηκα, καθώς και στο νάρθηκα του ναού, προκειμένου να απομονωθεί η υγρασία που προερχόταν από το δάπεδο και η οποία είχε δημιουργήσει προβλήματα στα εκθέματα του Μουσείου.

Μετά τη συστηματική ανασκαφή που έγινε στους παραπάνω χώρους, απομακρύνθηκαν όλες οι επιχώσεις και στη θέση τους δημιουργήθηκε ένα νέο υγιές υπόστρωμα. Συγκεκριμένα, τοποθετήθηκαν σε διαδοχικές στρώσεις σκύρα, ψηφίδα και θαλάσσια άμμος. Το στρώμα της άμμου καλύφθηκε με νάυλον και στη συνέχεια κατασκευάστηκε δάπεδο από οπλισμένο σκυρόδεμα, στο οποίο επανατοποθετήθηκαν οι αρχικές πλάκες των δαπέδων, οι οποίες είχαν αριθμηθεί και αποτυπωθεί πριν την αφαίρεσή τους. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της ΔΑΒΜΜ κ. Α. Μαζαράκη και τον αρχιτέκτονα Σπ. Δουκάκη.

Ναός Αντιβουνιώτισσας

Παράλληλα με τις εργασίες στο δάπεδο του ναού της Αντιβουνιώτισσας, άρχισαν και οι εργασίες συντήρησης της ξυλόγλυπτης ουρανίας, που παρουσίαζε πολλά προβλήματα. Συγκεκριμένα, τμήμα της νοτιοδυτικής πλευράς, που είχε παλαιότερα αποκολληθεί, αποτελούσε μόνιμο κίνδυνο για τους επισκέπτες και τα εκθέματα του Μουσείου, ενώ κατά καιρούς είχαν επίσης αποκολληθεί αρκετά από τα ξυλόγλυπτα διακοσμητικά.

Η ουρανία αποτελείται από 38 ένθετα φατνώματα, που στηρίζονται σ' έναν ξύλινο φορέα με τετράγωνα ανοίγματα για την ένθεση των φατνωμάτων. Καθένα από αυτά (Π ί ν. 152 α) περιβάλλεται από μια απλή κορνίζα σε γαλάζιο χρώμα (όπως και το βάθος των φατνωμάτων). Ακολουθεί μια δεύτερη ξυλόγλυπτη κορνίζα με καμπυλόκυρτο κυμάτιο, που περιβάλλει τέσσερα πρόσθετα διακοσμητικά, ένα σε κάθε γωνία. Το κέντρο κάθε φατνώματος κοσμεί ξυλόγλυπτος ρόδακας με πρόσωπο αγγέλου. Παρόμοιες κορνίζες υπάρχουν επίσης στον ξύλινο φορέα και διαχωρίζουν τα φατνώματα μεταξύ τους. Περιμετρικά των τοίχων του ναού, στη βάση της ουρανίας, υπάρχει μια πλατιά ζωγραφιστή ταινία, η οποία μιμείται γεισίποδες που δίνουν την εντύπωση ξυλόγλυπτου.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών στο εσωτερικό του ναού τοποθετήθηκαν μεταλλικές σκαλωσιές και δημιουργήθηκε δάπεδο εργασίας (Π ί ν. 152 γ). Στη συνέχεια έγινε αρίθμηση των φατνωμάτων και λεπτομερής φωτογράφηση. Ακολούθησε η απομάκρυνσή τους από τον ξύλινο φορέα και η μεταφορά τους στα εργαστήρια συντήρησης του Μουσείου.

Κατά την απομάκρυνσή τους παρατηρήθηκαν τα εξής: Οι σανίδες των φατνωμάτων είναι στοκαρισμένες και χρωματισμένες με γαλάζιο ελαιόχρωμα. Τα ξυλόγλυπτα διακοσμητικά και μερικές από τις κορνίζες καλύπτονται με φύλλα από ασήμι και έχουν χρωματιστεί με βερνίκι για να δίνουν την εντύπωση χρυσού. Πολλές από τις σανίδες έχουν σαπίσει ή έχουν προσβληθεί από έντομα. Αρκετές παρουσιάζουν ρωγμές, ενώ σε πολλά σημεία ο στόκος έχει απολεπιστεί, καθώς επίσης και το χρώμα.

Ανάλογα προβλήματα παρουσιάζουν και οι κορνίζες. Προβλήματα επίσης έχουν δημιουργήσει τα καρφιά που συγκρατούν τα ξύλινα διακοσμητικά, τα οποία έχουν οξειδωθεί, καθώς επίσης και η κάπνα των κεριών που είχε επικαθήσει παλαιότερα (όταν ο ναός λειτουργούσε) στην ουρανία.

Οι εργασίες που πρόκειται να γίνουν είναι: Αντικατάσταση, μερική ή ολική, του ξύλινου φορέα της ουρανίας και του σανιδώματος των φατνωμάτων, στα σημεία που αυτό παρουσιάζει προβλήματα. Αφαίρεση των ξύ-

12. Για τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές των Παξών, βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 374-375· 25 (1970): Χρονικά, σ. 342. Επίσης, βλ. D. Pallas, Monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1958 à 1973, Ρώμη 1977, σ. 146.

13. Ο ναός έχει μεγάλη τρίκογχη αψίδα, βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 375.

λινων διακοσμητικών και των κορνιζών, τα οποία θα συμπληρωθούν και θα καθαριστούν. Αφαίρεση των σιδερένιων καρφιών, τα οποία θα αντικατασταθούν με μπρούντζινες βίδες. Ήδη άρχισε ο καθαρισμός των ξυλόγλυπτων διακοσμητικών, από τα οποία αφαιρούνται τα οξειδωμένα βερνίκια, παραμένει όμως το αρχικό, που έδινε την εντύπωση του χρυσού.

Οι εργασίες γίνονται από τους συντηρητές του Μουσείου Αντιβουνιώτισσας, Σπ. Σουρτζίνο, Φιλ. Χειμαριώτη, Πρ. Παπαδάτο, με χρηματοδότηση της Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Νέον Αμαρούσιον (τ. Δόλιανη)

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Μεγάλων διαστάσεων τρουλαία βασιλική που καταλήγει ανατολικά σε τρεις αψίδες και φέρει νεότερο χαγιάτι στη νότια πλευρά. Ο ναός στεγάζεται με δίριχτη στέγη που διακοσμείται με οδοντωτή ταινία και είκοσι αβαθείς κόγχες. Εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 19ου αι. Στην αψίδα εικονίζονται συλλειτουργούντες ιεράρχες, η Μετάληψη των Αποστόλων και πάνω η Πλατυτέρα με αγγέλους.

Στην πρόθεση υπάρχει ζωγραφισμένη η σκηνή της Αποκαθήλωσης και η επιγραφή: *Δι' ἐξόδων τοῦ κυρίου Ἰωάννου Μπόρογλου ἀγγελικής και των τέκνων αὐτοῦ, 1836 Σεπτ. 22.*

Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του ναού φέρουν παραστάσεις ολόσωμων αγίων, ενώ στο δυτικό, πάνω από την είσοδο που οδηγεί στο γυναικωνίτη, υπάρχει η σκηνή της Κοίμησης, που πλαισιώνεται με τις ολόσωμες μορφές των αποστόλων Πέτρου και Παύλου.

Πάνω από τη νότια είσοδο του ναού υπάρχει η επιγραφή: *Ἱστορήθησαν τὰ παρόντα τροῦλλα καί οἱ με/γαλομάρτυρες κατ' ὄνομα καί ἐχρυσώθη τό κου/βούκλιον. Δι' ἐξόδων τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν κατά / τό ΑΩΛΖ ἐπιστατοῦντος κυρίου ἰωάννου Μπόρου / και Φιλίππου υἱοῦ αυτοῦ, ἐφημερεύοντος κυρίου / Διονυσίου διά χειρός Θεοδοσίου και Κωνσταντίνου υἱού αὐτοῦ / ἐπιτροπευούσης της Κυρίας Καλλινρόης Μοναχής και προσκυνήτριας και διδάσκαλος / ὧν Ἰωάννης Ἀναγνώστου Καραγιάννης / 1837 Ιουνίου 2.*

Το τέμπλο είναι ξυλόγλυπτο, καλοδουλεμένο. Πάνω από τη νότια είσοδό του είναι σκαλισμένη η επιγραφή: *+ 1815 Αυγούστου 15'ΙΟΑΝΙΝΟΝ ΓΑΒΡΙΥΛ* και στη βόρεια: *+ ΕΠΙΕCΤΑΤΙC ΤΟΥ ΔΙΟ ΠΙΛΟΝ ΔΙΟΝΙCΙΟC ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟC* (Επιστάτης των δύο πυλών Διονύσιος ιερομόναχος).

Στον επισκοπικό θρόνο υπάρχει η εικόνα του αγίου Νικολάου με την επιγραφή: *1769 δέησις του δούλου / του θεού Χρη/στοφόρου η/ερομονάχου.*

Εξωτερικά η νότια είσοδος του ναού κοσμείται με λιθανάγλυφους ρόδακες και αγγεία με λουλούδια. Εντοιχισμένα πιάτα διακοσμούν επίσης το χώρο πάνω από τις αψίδες στην ανατολική πλευρά.

Σε μικρή απόσταση από το ναό βρίσκεται εξαγωνικό πυργοειδές καμπαναριό με μικρή οξυκόρυφη πύλη. Σε αυτή σώζεται η επιγραφή: *ΙΟΑΝΙΣ ΑΔΑΜΙΔΙΣ 1864 AB 15* και πάνω από αυτή ανάγλυφος σταυρός με στεφάνι.

Σε δασώδη περιοχή, έξω από το χωριό, που ονομάζεται Βριζάτσανο εντοπίστηκαν τα παρεκκλήσια του Αγίου Γεωργίου σε ερείπια, της Αγίας Παρασκευής, του Αγίου Νικολάου και των Αγίων Αποστόλων. Τα περισσότερα έχουν δεχθεί επισκευές.

Δερβίζιανα

Ναός Αγίου Δημητρίου

Βρίσκεται στην περιοχή Μεσιανών, δυτικά του ναού των Αγίων Αποστόλων. Ο ναός – μονόχωρη βασιλική – ήταν αρχικά καθολικό μονής, που σήμερα έχει διαλυθεί. Στο εσωτερικό φέρει τοιχογραφίες του τέλους του 18ου αι., σε τέσσερις ζώνες (διακοσμητικά θέματα, ολόσωμοι άγιοι, στηθάρια αγίων, σκηνές Χριστολογικού κύκλου).

Το τέμπλο είναι κτιστό και έχει δύο εισόδους. Είναι τοιχογραφημένο και στην πίσω πλευρά, στην οποία εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι και ιεράρχες (Άνθιμος, Λάζαρος, Κύριλλος, Ελευθέριος). Στη δυτική πλευρά, εξωτερικά, σώζονται δύο από τα πινάκια που ήταν εντοιχισμένα εκεί. Πάνω από την αψίδα, στο πρέκι του δίλοβου παραθύρου, υπάρχει χαραγμένη η χρονολογία *1784.* Νότια του ναού, σώζονται ερειπωμένοι τοίχοι των κελιών της μονής.

Ο ναός βρίσκεται σήμερα σε άσχημη κατάσταση εξαιτίας των ρηγματώσεων που έχει υποστεί.

Έλαφος

Ναός Αγίου Νικολάου

Μονόχωρος ναΐσκος με νάρθηκα και κτιστό τέμπλο. Παλαιότερα ο ναός ήταν ολόκληρος τοιχογραφημένος. Σήμερα σώζεται μόνον ο διάκοσμος της δυτικής πλευράς, με τοιχογραφίες σε τρεις σειρές (ολόσωμοι άγιοι, στηθαίοι άγιοι, σκηνές χριστολογικού κύκλου). Το κτιστό τέμπλο είναι τοιχογραφημένο και στην πίσω πλευρά με φυτά σε δοχεία με έντονα χρώματα. Σήμερα παρουσιάζει πολλές ρωγμές και βρίσκεται σε κακή κατάσταση.

Εξωτερικά ο ναός καταλήγει ανατολικά σε ημικυ-

κλική αψίδα με πέντε αβαθή αψιδώματα, στο πάνω μέρος των οποίων υπάρχουν άλλα μικρότερα. Η αψίδα καταλήγει σε διπλή σειρά οδοντωτής ταινίας. Είναι κατασκευασμένη με πωρόλιθους, όπως πιθανώς είναι και οι υπόλοιποι τοίχοι του ναού, που σήμερα είναι επιχριμένοι. Ο ναός έχει υποστεί παλαιότερα πολλές κακότεχνες επεμβάσεις.

Κατσικά

Ναός Αγίας Παρασκευής

Στην κορυφή πευκόφυτου λόφου έξω από τον οικισμό της Κατσικάς και λίγα χιλιόμετρα από την πόλη των Ιωαννίνων, υπάρχει ο ναός της Αγίας Παρασκευής. Ο ναός εξακολουθεί έως και σήμερα να ανήκει στη συντεχνία των ραφτάδων (τερζήδων) των Ιωαννίνων. Πρόκειται για μονόχωρο μικρών διαστάσεων ναό, ο οποίος σύμφωνα με επιγραφή, που υπάρχει πάνω από την είσοδο χτίστηκε το 1837: *Ο ΙΕΡΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ / Η ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΑ/ΛΟΥΜΕΝΟΣ ΕΚΤΙΣΘΗ / ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟΝ 1837 / ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΘΗ ΔΙΑ / ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΕ/ΧΝΕΙΟΥ, ΤΩΝ ΤΕΡΖΙΔΩΝ / ΙΟΑΝΝΗ ΧΑΖΙΚΟΣΤΑ.*

Μεταγενέστερες επεμβάσεις (όπως οι τσιμεντένιες αντηρίδες, το ακαλαίσθητο χαγιάτι κτλ.) έχουν αλλοιώσει αρκετά τη μορφή του ναού. Εσωτερικά η κόγχη και ο τρούλος φέρουν τοιχογραφίες, που χρονολογούνται το 19ο αι. Στους πεσσούς υπάρχουν νεότερες τοιχογραφίες ολόσωμων αγίων, όπως π.χ. η παράσταση του νεομάρτυρα αγίου Γεωργίου με την επιγραφή: *Αφιέρωμα Παλιάγκα Ζωγράφου 1923.*

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Ριζά

Κάστρο της Ρινιάσας

Σε απότομο ψηλό λόφο, κοντά στην ακτή του Ιονίου, 500 μ. δυτικά του χωριού Ριζά και κοντά στο χωριό Λυγιά, βρίσκεται το κάστρο της Ρινιάσας[14] (Πίν. 153 α). Η θέση του κοντά στη θάλασσα ήταν αρκετά σημαντική, γιατί δέσποζε της περιοχής και έλεγχε το θαλάσσιο πέρασμα και την ηπειρωτική ενδοχώρα.

Το κάστρο ταυτίζεται με το Θωμόκαστρο – γνωστό από τις βυζαντινές πηγές του 14ου αι.[15] – που ήταν στην εξουσία του Δεσπότη της Ηπείρου. Αργότερα ονομάζεται Ρινιάσα και πρέπει να είναι το ίδιο με το Κάστρο της Arevessa, στο οποίο κατέφυγε ο Nikolo de Martoni[16], όταν στα 1395 ταξίδευε από τη Λευκάδα στην Κέρκυρα. Στις αρχές του 15ου αι., το κάστρο αγοράστηκε από τον Κάρολο Τόκκο[17], ενώ λίγο αργότερα καταλήφθηκε από τους Αλβανούς[18], που στη συνέχεια δέχθηκαν τη βενετσιάνικη επικυριαρχία[19]. Αυτή την εποχή η Ρινιάσα γίνεται αγορά των σιτηρών της ηπειρωτικής ενδοχώρας.

Το κάστρο αποτελείται από τέσσερις περιβόλους. Ο πρώτος δε σώζεται ολόκληρος, αντίθετα με το δεύτερο που υπάρχει σε ολόκληρο σχεδόν το μήκος του και στον οποίο οδηγεί μια καμαροσκέπαστη είσοδος. Ο τρίτος περίβολος είναι σχετικά μικρών διαστάσεων. Μια σκάλα οδηγεί στα τείχη του, που σώζουν επάλξεις με πολεμίστρες λοξής διατομής. Ακόμη μικρότερος είναι ο τέταρτος περίβολος – το τελευταίο καταφύγιο – στον οποίο φτάνει κανείς από μια ράμπα. Εδώ υπάρχουν δύο δεξαμενές (η μία βρίσκεται ακριβώς στην κορυφή του βράχου). Τα τείχη είναι χτισμένα με ακανόνιστες πέτρες – αμμόλιθους της περιοχής – και διάσπαρτα κεραμίδια. Η τοιχοδομία τους αλλά και η τοξωτή είσοδος του β' περιβόλου θυμίζουν περισσότερο τα αντίστοιχα κάστρα του Μαργαριτίου και της Παραμυθιάς. Είναι γνωστό ότι τα τείχη δέχθηκαν επισκευές και προσθήκες κατά την ύστερη τουρκοκρατία[20], που είναι αρκετά εμφανείς. Το κάστρο σώζεται ολόκληρο από την πλευρά της θάλασσας, ενώ αντίθετα δεν υπάρχουν τείχη από την πλευρά που σήμερα έχει διανοιγεί δρόμος. Πιθανώς αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι εδώ τα βράχια είναι σχεδόν κατακόρυφα και συνεπώς δεν ήταν αναγκαία η ύπαρξη τειχών στο σημείο αυτό.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Στρογγυλή

Στην πεδιάδα που σχηματίζει ο ποταμός Λούρος,

14. Για τη Ρινιάσα, βλ. P. Soustal - J. Koder, ό.π., σ. 250-251. Επίσης, βλ. Σερ. Ξενόπουλος, Δοκίμιον Ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης, Αθήναι 1884 (Άρτα 1986), σ. 241. Π. Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου, Αθήναι 1856 (Γιάννενα 1969), σ. 142.

15. Βλ. J. Schopen, Ioannis Cantacuzeni Imperatoris Istoriarum Libri, Βόννη 1828-1832, I, σ. 509-514, 525-527, 530· II, σ. 75.

16. Ο N. Martoni αναφέρει ότι υπήρχε στο Κάστρο Ναπολιτάνος διοικητής, βλ. L. Legrand, Relation du pèlerinage à Jerusalem de Nikolas de Martoni notaire italien (1394-1395), Revue de l'Orient Latin III, 1895, σ. 665.

17. Ο Κάρολος Tocco αγόρασε το Κάστρο από τον άρχοντα Πικερνές. Βλ. D. M. Nicol, The Despotate of Epiros 1267-1479, Cambridge 1984, σ. 172.

18. Βλ. D. M. Nicol, ό.π., σ. 176.

19. Η Ρινιάσα ήταν γνωστή στους Βενετσιάνους από το 1410 ως Larnasa, βλ. P. Soustal - J. Koder, ό.π., σ. 251 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

20. Βλ. W. Leake, Travels in Northern Greece, 1835, τ. IV, σ. 48-49, ο οποίος αναφέρει ότι ο Αλή πασάς επισκεύασε το κάστρο και έκτισε «τρία-τέσσερα σπίτια για τη διαμονή της φρουράς».

νότια του κάστρου των Ρωγών[21], κοντά στη λιμνοθάλασσα της Ροδιάς, βρίσκεται το χωριό Στρογγυλή. Η περιοχή είναι από παλιότερα γνωστή, γιατί σε αυτή έχουν εντοπιστεί λείψανα αρχαίων κτιρίων[22]. Ανατολικά του χωριού στο βουνό Μαυροβούνι, υπάρχει το σπήλαιο του Αγίου Βλασίου[23], που είναι κυρίως προσιτό από τη λιμνοθάλασσα.

Στο εσωτερικό του σπηλαίου είχε δημιουργηθεί μικρός ναΐσκος, όπως φαίνεται από τα λείψανα τοίχων που εφάπτονται στις πλευρές του σπηλαίου. Οι τοίχοι έφεραν τοιχογραφίες που σήμερα ελάχιστα διακρίνονται, γιατί έχουν καταστραφεί από χαράγματα. Διακρίνεται μορφή ολόσωμου αγίου και σε σημείο της βόρειας πλευράς στοιχεία επιγραφής με μαύρα κεφαλαία γράμματα με βυζαντινούς χαρακτήρες. Η οροφή του σπηλαίου έχει δεχθεί λάξευση και δημιουργεί είδος μικρού τρούλου επιχρισμένου, που πιθανώς έφερε τοιχογραφίες. Το σπήλαιο, σύμφωνα με πληροφορίες, συνεχίζεται σε βάθος όπου σκαλιά οδηγούσαν σ' ένα δεύτερο χώρο. Σήμερα είναι αδύνατο να προχωρήσει κανείς, γιατί ολόκληρο το εσωτερικό του είναι γεμάτο από τις ακαθαρσίες ζώων, αφού τον περισσότερο καιρό χρησιμεύει ως καταφύγιο των κοπαδιών της περιοχής. Γύρω από την είσοδο του σπηλαίου περισυλλέχθηκαν όστρακα εφυαλωμένα και άβαφα, πλίνθοι κτλ.

Ναός Αγίας Αικατερίνης

Έξω από το χωριό Στρογγυλή σε μικρή χερσόνησο που δημιουργείται νοτιοδυτικά, βρίσκεται ο ναός της Αγίας Αικατερίνης. Είναι μικρός μονόχωρος με χαγιάτι στη δυτική και τη νότια πλευρά και τρίπλευρη αψίδα ανατολικά. Τοιχογραφίες φέρει μόνο στο ιερό, αλλά πιθανώς υπάρχουν και στους υπόλοιπους τοίχους που έχουν ασβεστοχριστεί. Στη νότια είσοδο, πάνω από το υπέρθυρο, σε μικρή κόγχη, υπάρχει εντοιχισμένο τμήμα, πιθανώς παλαιοχριστιανικού, θωρακίου. Διακοσμείται με ανάγλυφο κυμάτιο και αλληλοτεμνόμενους κύκλους, που σώζουν υπολείμματα κόκκινου χρώματος (Π ί ν. 152 β). Δίπλα σε αυτό άλλη εντοιχισμένη πλάκα φέρει αδιάγνωστη επιγραφή και τη χρονολογία *1872 Μαρτίου 31*[24]. Εσωτερικά υπάρχει ξυλόγλυπτο τέμπλο και ταβάνι. Οι εικόνες είναι νεότερες του 1931. Στο νότιο προσκυνητάρι και στη μεγάλη εικόνα της αγίας Αικατερίνης σώζεται η επιγραφή: *1931 ζωγράφος Γεώργιος Γεωργίτσης από Πέτα*. Στο καμπαναριό του ναού αδιάγνωστη επιγραφή φέρει τη χρονολογία *1887*.

Στο χώρο του νεκροταφείου εντοπίστηκε λίθινο επίκρανο αρχαίας παραστάδας. Κοντά στο δρόμο που οδηγεί στο χωριό, στους πρόποδες του μικρού λόφου και σε χώρο που πρόσφατα έγινε χωματοληψία για να μπαζώσουν την πλατεία της κοινότητας, εντοπίστηκαν πολλά όστρακα κυρίως μελαμβαφή, κεραμίδια στέγης και πλίνθοι. Σύμφωνα με πληροφορίες η μικρή χερσόνησος ήταν διαμορφωμένη παλαιότερα σαν νησίδα, γιατί περιβαλλόταν παντού από τη λιμνοθάλασσα και από την ελώδη πεδιάδα. Σήμερα έχει ενωθεί με τη Στρογγυλή με χωματόδρομο. Βγαίνοντας από το χωριό, ανατολικά, και στους πρόποδες του Μαυροβουνίου, κατά μήκος του αγροτικού δρόμου που ανοίχθηκε πρόσφατα, εντοπίστηκαν σε μεγάλη έκταση πλήθος διάσπαρτων οστράκων, καθώς επίσης και τετράγωνες κεραμίδες με χιαστί δακτυλιές.

Στην ίδια περίπου περιοχή είχαν εντοπιστεί παλαιότερα τα ερείπια ρωμαϊκού λουτρού[25] (Π ί ν. 153 β) που είναι στο μεγαλύτερο μέρος επιχωμένο. Σε μικρή απόσταση από αυτό υπάρχουν λίθινα τριβεία, ελαιοπιεστήρια, ληνοί κτλ., λαξευμένα σε ντόπια γκρίζα πέτρα. Τουλάχιστον έξι είναι εμφανή σε μικρή σχετικά απόσταση (Π ί ν. 154 α-β).

Ο διπλανός λόφος είναι γεμάτος από λείψανα αρχαίων κτιρίων. Μεγάλα μονολιθικά κατώφλια και υπέρθυρα βρίσκονται διάσπαρτα σε ολόκληρη σχεδόν την επιφάνειά του. Σε αυτόν σώζονται επίσης σε αρκετά σημεία λείψανα ψηφιδωτών δαπέδων. Το ένα από αυτά αποτελείται από ταινία με σύνθετο πλοχμό, αγγείο στη γωνία και κύκλο στον οποίο εγγράφεται ρόμβος (Π ί ν. 155 α). Σ' ένα δεύτερο δάπεδο υπάρχουν ταινίες (Π ί ν. 155 β) με ελισσόμενη κληματίδα, κισσόφυλλα και αστράγαλο. Στην κορυφή σχεδόν του λόφου εντοπίστηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι, ένας από τους οποίους ήταν πρόσφατα ανοιγμένος· στη νοτιοανατολική πλευρά του λόφου, σε συστάδα θάμνων εντοπίστηκε επίσης τμήμα αρχαίου τείχους[26] (Π ί ν. 156 α). Σώζεται τουλάχιστον σε ύψος τριών δόμων και είναι εμφανής μόνον η εξωτερική του πλευρά.

21. Για το κάστρο των Ρωγών, βλ. Γ. Σωτηρίου, ΗπειρΧρον 1927, σ. 97 κ.ε. Σ. Δάκαρης, Το κάστρο των Ρωγών, Δωδώνη ΣΤ' (1977), σ. 201 κ.ε. Κοντά στο χωριό έχει εντοπιστεί η παλιά κοίτη του ποταμού Λούρου, που σήμερα έχει μετατοπιστεί πιο μακριά. Για την αλλαγή της κοίτης του Λούρου, βλ. Σ. Δάκαρης, ό.π., σ. 201-202.

22. Βλ. Φ. Πέτσας, ΑΕ 1950-51, Χρονικά, σ. 40-41.

23. Σ. Ξενόπουλος, ό.π., σ. 172.

24. Ο Ξενόπουλος αναφέρει ότι ο ναός ανοικοδομήθηκε το 1825, βλ. Σ. Ξενόπουλος, ό.π., σ. 44.

25. Κάτοψη του μνημείου δίνει ο Φ. Πέτσας, ό.π. Ο Σ. Δάκαρης αναφέρει ότι πρόκειται για λουτρά ρωμαϊκής βίλας, βλ. S. Dacaris, Cassopaea and the Elean Colonies, Αθήνα 1971, σ. 95.

26. Το τείχος βρίσκεται στην πεδιάδα και συνεπώς δεν πρόκειται για το ίδιο με αυτό που αναφέρουν ο Σ. Ξενόπουλος και ο Σ. Δάκαρης, βλ. Σ. Ξενόπουλος, ό.π., σ. 45 και S. Dacaris, ό.π., σ. 79.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Παραμυθιά

Λόφος Γαλατά

Στο δρόμο που οδηγεί από τη Φωτική[27] στην Παραμυθιά[28] και στο βορειοανατολικό άκρο της κωμόπολης, υπάρχει χαμηλός λόφος, που ονομάζεται Γαλατάς. Η θέση είναι φυσικά οχυρή και προσπελάσιμη μόνον από σημείο του σημερινού δρόμου.

Στο λόφο εντοπίστηκαν λείψανα οχύρωσης με λαξευμένους δόμους (σε πολλά σημεία φέρουν κονίαμα) από ντόπιο πωρόλιθο. Σε αρκετά σημεία λαξευμένοι βράχοι σχηματίζουν σημεία έδρασης ή σκαλοπάτια. Ο λόφος δε φαίνεται να ήταν ολόκληρος οχυρωμένος, ίσως γιατί είναι απόκρημνος και φυσικά οχυρός.

Στο τμήμα που βλέπει στο δρόμο εντοπίστηκε ορθογώνια κατασκευή μικρών σχετικά διαστάσεων. Ο νότιος τοίχος της (Π ί ν. 156 β), ο οποίος σώζεται και σε μεγαλύτερο ύψος, αποτελείται από πέντε σειρές οριζόντια τοποθετημένων πλίνθων. Πάνω από αυτές υπάρχει διακοσμητική ταινία με πλίνθους που σχηματίζουν Γ και ακολουθούν άλλες, οριζόντιες επίσης, πλίνθοι.

Ο Προκόπιος στο «Περί κτισμάτων» έργο του, αναφέρει ότι ο Ιουστινιανός οχύρωσε την περιοχή με δύο κάστρα του Αγίου Δονάτου. Αν δεχθούμε ότι το ένα από αυτά είναι το κάστρο της Παραμυθιάς, που βρίσκεται στην κορυφή του λόφου πάνω από την πόλη, στο οποίο όμως δεν έχει εντοπιστεί παλαιοχριστιανική φάση, πιστεύουμε ότι το άλλο κάστρο θα πρέπει να ήταν στο λόφο του Γαλατά. Άλλωστε στον ίδιο χώρο υπήρχε επί τουρκοκρατίας φρούριο, το οποίο επισκευάστηκε από τον Αλή Πασά[29]. Σήμερα από αυτό δε σώζεται σχεδόν τίποτα, ίσως γιατί ο λόφος δέχθηκε πολλές επεμβάσεις από τα ορύγματα που ανοίχθηκαν κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου.

Ιδιοκτησία Φ. Παππά

Στη νεότερη οικοδομή ιδιοκτησίας Φ. Παππά βρίσκεται ενσωματωμένη παλιά τούρκικη κρήνη. Η οικοδομή έχει καταστρέψει το πλίνθινο τόξο που την περιέβαλλε καθώς επίσης και τους πλευρικούς τοίχους. Στο τύμπανο του τόξου υπάρχουν δύο οξυκόρυφες κόγχες κατασκευασμένες με πλίνθους. Η κρήνη σήμερα έχει ασβεστοχριστεί, γεγονός που δεν επιτρέπει να γίνουν σαφείς παρατηρήσεις για τον τρόπο κατασκευής της. Η ύπαρξη πλίνθων στην τοιχοδομία δεν αποκλείει τυχόν χρονολόγησή της στα βυζαντινά χρόνια. Άλλωστε στην Παραμυθιά σώζονται αρκετά μνημεία[30] που χρονολογούνται στην εποχή αυτή.

Ιδιοκτησία Κωνστ. Μπάρμπα

Σε χώρο ιδιοκτησίας Κωνστ. Μπάρμπα βρίσκεται τζαμί (Π ί ν. 157 α) που είναι σήμερα σε κατάσταση ετοιμορροπίας. Πρόκειται για ορθογώνιο τρουλοσκεπές κτίριο που αποτελείται από την αίθουσα προσευχής και ένα μισοκατεστραμμένο μιναρέ. Το τζαμί πιθανώς έφερε ρεβάκ, δηλαδή είδος προστώου ή χαγιάτι, στην πλευρά της εισόδου, όπως φαίνεται από τις δοκοθήκες που σώζονται εδώ. Δυστυχώς, στην πλευρά αυτή έχει χτιστεί σε επαφή με το μνημείο, νεότερο ακαλαίσθητο κτίσμα. Ο κύριος χώρος εσωτερικά καλύπτεται με μεγάλο θόλο. Η μετάβαση από την τετράγωνη αίθουσα στο θόλο γίνεται με τη βοήθεια σφαιρικών τριγώνων που φέρουν τέσσερα μικρά τόξα. Τα σφαιρικά τρίγωνα διακοσμούνται με μικρές πολυεδρικές επιφάνειες που σχηματίζουν σταλαγμιτοειδή διακοσμητικά. Πολυεδρικές επιφάνειες διακοσμούν και το μιχράμπ (κόγχη προσευχής) που εγγράφεται σε ορθογώνιο πλαίσιο. Στη βορειοανατολική γωνία σώζεται η τετράγωνη βάση του μιναρέ με τμήμα του πύργου του, καθώς και τμήμα της περιστρεφόμενης σκάλας. Η βόρεια πλευρά του τζαμιού έχει στο μεγαλύτερο μέρος της καταρρεύσει. Η δυτική και η νότια φέρουν δύο τετράγωνα παράθυρα στο κάτω μέρος και δύο μικρότερα με τοξοειδή απόληξη πάνω. Ένα άλλο μικρότερο παράθυρο ανοίγεται ενδιάμεσα λίγο πιο κάτω από τη στέγη. Εξωτερικά το τύμπανο του τρούλου είναι οκτάπλευρο.

Στην Παραμυθιά[31] σώζονται επίσης από την εποχή της τουρκοκρατίας λουτρά στη θέση Τάτση. Η Κούλια

27. Για τη Φωτική και τα μνημεία της, βλ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Η μεσαιωνική Φωτική και η θέση της στην παλαιά Ήπειρο, Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne, 1980, τ. ΙΙ, σ. 578. P. Soustal - J. Koder, ό.π., σ. 36-37 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

28. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ό.π., σ. 582.

29. W. Leake, ό.π., σ. 61 και 68.

30. Πρόκειται για ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου (βλ. D. Pallas, ό.π., σ. 292), το Κάστρο του Αγίου Δονάτου, το βυζαντινό λουτρό και λείψανα βυζαντινής οικίας (βλ. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 624). Στη Θεσπρωτία, στο χωριό Κρυσταλλοπηγή υπάρχει κρήνη που η χρονολόγησή της θεωρείται βέβαιη στα βυζαντινά χρόνια.

31. Περιγραφή της Παραμυθιάς του 17ου αι. κάνει ο Εβλιγιά Τσελεμπή στο βιβλίο του «Σεγιαχάτ-ναμέ», όπου δίνει αρκετές πληροφορίες για τις συνοικίες, το κάστρο, τα τζαμιά αλλά και άλλες λεπτομέρειες για την πόλη. Βλ. Χρ. Σούλης, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 247. Πληροφορίες για την πόλη δίνει επίσης και ο Άγγλος περιηγητής W. Leake, όταν στα μέσα του 19ου αι. την επισκέφθηκε, βλ. W. Leake, ό.π., σ. 60. Στην Παραμυθιά λέγεται ότι υπήρχαν εννέα τζαμιά, βλ. Σ. Μουσελίμης, Ιστορικοί περίπατοι ανά τη Θεσπρωτία, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 124.

των Μπολατάτων[32] (ψηλό πυργοειδές οικοδόμημα) και μια σειρά από σπίτια σχεδόν καθημερινά εξαφανίζονται. Η Παραμυθιά διέσωζε έως πρόσφατα τον παραδοσιακό της χαρακτήρα.

Μαργαρίτι[33]

Μικρή κωμόπολη της Θεσπρωτίας, που βρίσκεται στην εύφορη πεδιάδα του Φαναρίου, σε μικρή απόσταση από την Παραμυθιά. Ήταν περίφημη για τους Μαργαριτιώτες αγάδες της που βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση με τον Αλή Πασά των Ιωαννίνων.

Το Μαργαρίτι κατοικούνταν στο μεγαλύτερο μέρος από Τσάμηδες τουρκαλβανούς και ήταν έδρα τούρκου επαρχιακού διοικητή. Σήμερα σώζεται το διοικητήριο χτισμένο στις αρχές του αιώνα. Πρόκειται για ένα στενόμακρο διώροφο κτίριο στο κέντρο του οποίου υπάρχει προστώο με δύο πεσσούς που στηρίζουν όροφο. Από τα δύο τζαμιά που αναφέρει ο Εβλιγιά Τσελεμπή[34] σώζεται σήμερα μόνον ένας μιναρές. Επίσης, διατηρούνται ακόμη μερικά από τα αρχοντικά του[35], αφού το Μαργαρίτι κάηκε κατά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο.

Κάστρο

Βρίσκεται στην κορυφή λόφου, πάνω από την κωμόπολη (Π ί ν. 157 β). Είναι μικρών διαστάσεων, σε σχήμα τραπεζίου. Στη νοτιοδυτική του πλευρά υπάρχει κυκλικός πύργος, στο πάνω μέρος του οποίου ανοίγεται καταχύστρα («φονιάς»).

Το κάστρο Μαργαριτίου είναι γνωστό για τους αγώνες που έκαναν οι Ενετοί[36] προκειμένου να το κατακτήσουν, γιατί με βάση αυτό μπορούσαν να ελέγχουν τον εύφορο κάμπο του Φαναρίου και κατ' επέκταση την ηπειρωτική ενδοχώρα. Η σπουδαιότητα που είχε το κάστρο για τους Ενετούς φαίνεται και από την απεικόνιση της πολιορκίας του σε πίνακα[37] που βρίσκεται στο Παλάτσο Ντουκάλε της Βενετίας (Π ί ν. 158 α).

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα, που φέρει μικρά τοξοειδή ανοίγματα με καφασωτά. Ο ναός στεγάζεται με φουρνικά στο κεντρικό κλίτος και με μικρές καμάρες στα πλάγια. Σύμφωνα με επιγραφή, που σήμερα δε σώζεται, χτίστηκε το 1824. Χαρακτηριστικά είναι τα έκτυπα φυτικά κοσμήματα (αγγεία με λουλούδια) με τα οποία διακοσμείται η μία πλευρά των κιονοκράνων των κιονοστοιχιών.

Καταβόθρα (τ. Γλιοράτι ή Γιοράτι)

Στο χωριό Καταβόθρα, απέναντι από το Μαργαρίτι, επισημάνθηκαν μερικά κτίρια[38] της ύστερης τουρκοκρατίας. Πρόκειται για τα ερείπια δύο τζαμιών και ενός μεγάλου κτιρίου που βρίσκεται στην πλαγιά του λόφου.

Το πρώτο τζαμί (Π ί ν. 158 β) ονομάζεται «Κάτω τζαμί» και βρίσκεται κοντά σε νεότερο ναΐσκο. Από αυτό σώζεται μόνον ο πολυεδρικός πύργος του μιναρέ, που διακοσμείται στη βάση του σερεζέ (το μικρό μπαλκόνι όπου έβγαινε ο χότζας), με τέσσερις σειρές οδοντωτών ταινιών.

Το «Επάνω τζαμί» (Π ί ν. 159 α) αποτελείται από μια ορθογώνια λιθόκτιστη αίθουσα, ένα προστώο (ρεβάκ) και το μιναρέ, που βρίσκεται σε δυσαναλογία με τις μικρές διαστάσεις του τζαμιού. Η αίθουσα προσευχής θα πρέπει να στεγαζόταν με ξύλινη τετράριχτη στέγη, γιατί δε σώζει ίχνη θολωτής κάλυψης. Στο κάτω μέρος κάθε πλευράς της έφερε από δύο τοξωτά παράθυρα και ήταν εσωτερικά επιχρισμένη. Το μιχράμπ (κόγχη προσευχής) είναι χωρίς διάκοσμο με απλή οξυκόρυφη απόληξη. Η πλευρά της εισόδου έχει σήμερα καταρρεύσει. Στη βορειοανατολική γωνία της κύριας αίθουσας, εξωτερικά εξέχει ο μιναρές, που στηρίζεται σε χαμηλή πολυεδρική βάση. Πάνω σε αυτή υψώνεται ο επίσης πολυεδρικός πύργος του. Η βάση του σερεζέ διακοσμείται με επάλληλες απλές λίθινες ταινίες σε κλιμακωτή διάταξη. Σε επαφή με το μιναρέ και στην ίδια ευθεία με αυτόν υπάρχει τοίχος με δύο τόξα, που πατούν σε λίθινο κίονα. Πρόκειται για μία από τις πλευρές του ρεβάκ (οι υπόλοιπες σώζονται σε ερείπια).

Το κτίριο (Π ί ν. 159 β), φρουριακού χαρακτήρα, βρίσκεται στην πλαγιά του λόφου στην άκρη του χω-

32. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 200.

33. Βλ. Π. Αραβαντινός, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 103.

34. Βλ. Χρ. Σούλης, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 248.

35. Ο Εβλιγιά αναφέρει ότι στο Μαργαρίτι υπήρχαν 1.200 λιθόκτιστα σπίτια, έξι συνοικίες, δύο χάνια και δεκαεπτά μαγαζιά.

36. Οι Ενετοί το κατέλαβαν το 1572, λίγο μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Ενδιαφέρουσα είναι η αλληλογραφία μεταξύ του Δόγη και του ναυάρχου Βενιέρο που σώζεται στα αρχεία της Βενετίας και η οποία αναφέρεται στους αγώνες για την κατάληψη του Κάστρου, βλ. Archivio di Stato di Venezia, έτος 1571, σ. 257 και 262.

37. Ο πίνακας είναι έργο του Αντωνίου Βασιλάκη (1556-1629), που υπήρξε μαθητής του Βερονέζε.

38. Για τα κτίρια αυτά πρόκειται να γίνει από την υπογράφουσα εκτενέστερος λόγος αλλού, όπου θα δημοσιευθούν όλα τα μουσουλμανικά μνημεία της Θεσπρωτίας.

ριού, έχει κάτοψη σχήματος Π[39] και διατηρείται μέχρι και το γείσο της στέγης.

Τα δύο σκέλη του Π φέρουν στην επάνω εξωτερική πλευρά τους από μια σειρά τριών τοξωτών παραθύρων. Από ένα παράθυρο υπάρχει στην άκρη της εξωτερικής πλευράς αλλά και της εσωτερικής που βλέπει στην κύρια είσοδο. Αντίθετα, δεν υπάρχουν παράθυρα στην πίσω πλευρά του κτιρίου. Πάνω από τα τόξα των παραθύρων υπάρχει σε καθένα από αυτά τριφυλλόσχημος ρόδακας που σχηματίζεται με κεραμίδια.

Οι δύο πτέρυγες του σπιτιού ενώνονται μ' έναν ορθογώνιο χώρο που φέρει τρία τοξωτά ανοίγματα. Το κεντρικό οδηγούσε στους κάτω χώρους του κτιρίου, ενώ τα άλλα δύο συμμετρικά τοποθετημένα οδηγούσαν στις πτέρυγες.

Το κτίριο στο γείσο της στέγης στέφεται με μια σειρά λίθινων μικρών φουρουσιών. Φουρούσια υπάρχουν επίσης (ανά δύο) κάτω από τα παράθυρα. Πιθανώς το κτίριο έχει σχέση με τους Τσαπαραίους αγάδες της Καταβόθρας.

Τσαμαντάς

Ναός Αγίου Γεώργιου Καμύτσανης[40]

Τον Ιούλιο εκλάπησαν από το ναό του Αγίου Γεωργίου η εικόνα του αγίου Γεωργίου από το προσκυνητάρι του ναού και η εικόνα του Παντοκράτορα από τον επισκοπικό θρόνο. Επίσης, εκλάπησαν ένα ευαγγέλιο, ένα τρίπτυχο πρόθεσης με τη χρονολογία 1790, καθώς και ένα ασημένιο πολυκάνδηλο. Στο ναό καταγράφησαν οι εξής εικόνες:

1. Εικόνα των Ταξιαρχών (διαστ. 1 × 0,65 μ.). Οι αρχάγγελοι εικονίζονται όρθιοι, μετωπικοί. Φορούν στρατιωτική ενδυμασία και κρατούν ο ένας με το δεξί και ο άλλος με το αριστερό χέρι αχιβάδα με την προτομή του Χριστού.

2. Άγιος Γεώργιος (διαστ. 0,98 × 0,65 μ.). Ο άγιος εικονίζεται έφιππος με κατεύθυνση προς τα δεξιά. Φοράει θώρακα διακοσμημένο με χρυσογραφίες. Με το δεξί του χέρι κρατάει το δόρυ και φονεύει φτερωτό δράκοντα που εικονίζεται στο κάτω μέρος της εικόνας. Το δρακοντοκτόνο καβαλάρη πλαισιώνουν δύο μορφές: η βασιλοπούλα που καθισμένη κρατάει το κεφάλι της σε στάση θλίψης και ο μικρός σκλάβος πάνω στο άλογο του αγίου. Στην κάτω αριστερή γωνία της εικόνας σε ειλητάριο υπάρχει η επιγραφή: *Ιστορίθησαν τα παρόντα / Δεσποτικά δια συνδρομής / των κυρίων σωτηρ και δήμου / των καραμετινέων ηΓ(ου)μ(εν)εύοντος του πανωσιοτάτου κυρίου π(αισί)ου / δια χειρός Θεοδ(οσίου;) 1840 οκτω(βρίου)...2.* Ο άγιος έχει αργυρό ένθετο φωτοστέφανο. Ένθετη αργυρή επένδυση φέρει επίσης η δεξιά περικνημίδα του αγίου.

3. Θεοτόκος ένθρονη Βρεφοκρατούσα (διαστ. 1 × 0,65 μ.). Η Παναγία κάθεται σε πλούσια διακοσμημένο θρόνο με μπαρόκ στοιχεία. Και οι δύο μορφές φέρουν ένθετα μεταλλικά φωτοστέφανα. Στην πάνω πλευρά της εικόνας υπάρχει η επιγραφή: *Η χώρα του Αχωρήτου.*

4. Χριστός ένθρονος (διαστ. 0,65 × 1 μ.). Ο Χριστός κάθεται σε χρυσό θρόνο, παρόμοιο με αυτόν της Παναγίας της προηγούμενης εικόνας. Φοράει αρχιερατική στολή. Με το δεξί χέρι ευλογεί, ενώ με το αριστερό κρατάει ανοιχτό ευαγγέλιο. Στο πάνω μέρος της εικόνας υπάρχει η επιγραφή: *Ὁ Βασιλεύς των βασιλευόντων καί Μεγάλος Ἀρχιερέας.* Η μορφή του Χριστού φέρει ένθετο μεταλλικό φωτοστέφανο.

5. Πρόδρομος (διαστ. 0,99 × 0,64 μ.). Εικονίζεται σε προτομή, φτερωτός. Φοράει κοκκινωπή μηλωτή και πράσινο ιμάτιο με χρυσές πινελιές. Με το δεξί χέρι ευλογεί, ενώ με το αριστερό κρατάει πινάκιο με την κεφαλή και ανοιχτό ειλητό.

Οι πέντε παραπάνω εικόνες είναι του ίδιου ζωγράφου (πιθανώς του Θεοδοσίου σύμφωνα με την επιγραφή) και διακρίνονται για τα φωτεινά χρώματα των ρούχων και τη σκουρόχρωμη απόδοση των σαρκωμάτων.

6. Άγιος Χαράλαμπος (διαστ. 1 × 0,64 μ.). Ο άγιος εικονίζεται μετωπικός σε προτομή. Με το αριστερό κρατάει κλειστό ευαγγέλιο, ενώ με το δεξί ευλογεί. Φέρει μακριά λευκή γενειάδα και μακριά μαλλιά που πέφτουν στους ώμους. Το μεγάλο φωτοστέφανο του αγίου φέρει διάκοσμο με αλληλοτεμνόμενα τόξα και στιγμές.

Σκεύη: 1) Ποτήρι μετάληψης, μολύβδινο, διαμ. βάσης 0,14, διαμ. 0,10, ύψ. 0,23 μ. 2) Θυμιατήρι με καπάκι διάτρητο, διαμ. 0,10, ύψ. 0,23 μ. 3) Τμήμα κανδήλας, ύψ. 0,12 μ. 4) Τμήμα (πάνω) από ποτήρι μετάληψης, διαμ. 0,09, ύψ. 0,11 μ. 5) Αργυρός δίσκος. Στο χείλος υπάρχει διακόσμηση με ρόμβους και η επιγραφή: *Θανασίου Χατζιπέτρου 1723.*

Στο ναό υπάρχει επίσης ψηλό ξυλόγλυπτο προσκυ-

39. Ένα άλλο συγκρότημα της τουρκοκρατίας, που η διάταξή του σχηματίζει Π, υπάρχει στο χωριό Αχλαδέα (Τόσκεσι) Ιωαννίνων, τα περίφημα Τζιμέικα, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στους αγώνες των Σουλιωτών κατά του Αλή Πασά, βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 208.

40. Καμύτσιανη λέγεται η θέση που είναι χτισμένος ο ναός. Μέχρι σήμερα δεν υπάρχουν στοιχεία που να συνδέουν το όνομα της θέσης με το βυζαντινό στρατηγό Ευστάθιο Καμύτζη, που μαρτυρείται το 12ο αι. Πάντως, στον Τσαμαντά υπάρχει περιοχή που λέγεται Του Δούκα. Στη θέση Παλιουράτικο είχαν βρεθεί παλιότερα τάφοι και λείψανα κτιρίων. Για το ναό, βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 355· 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 625· 30 (1975): Χρονικά, σ. 221, 234. Επίσης, βλ. Ν. Νίτσος, Περί της εν Τσαμαντά Ενοριακής Μονής του Αγίου Γεωργίου Καμύτσανης, εν Ιωαννίνοις 1924.

νητάρι με την επιγραφή: *του Θεού· Διεξόδων Ηωάνου 1817 Απρ(ιλίου) 2.*

Επίσης στο νάρθηκα καταγράφηκαν δύο ανάγλυφες πλάκες. Η μία, σχεδόν τετράγωνη, φέρει ανάγλυφο σχηματοποιημένο σταυρό και λιοντάρια, καθώς και τη χρονολογία *1792*. Η δεύτερη, ορθογώνια, φέρει επίσης ανάγλυφα (αρκετά σχηματοποιημένα φύλλα, δικέφαλους αετούς, φίδια κτλ.) και την επιγραφή: *1792 ΚΤΙΤΟΡΩΝ ΠΑΙΣΙΟΣ*[41] *ΙΓΟΥΜΕΝΟΣ ΑΡΧΙΚΟΣ ΤΟΥ ΜΟΝΑΣΤΙΤΙΟΥ* (Π ί ν. 160 α).

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Αγραφοί

Ναός Αγίου Νικολάου Γουλάτων

Μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική επτανησιακού τύπου, με τρίπλευρη αψίδα ανατολικά και ψηλό μπαρόκ καμπαναριό στη βορειοανατολική γωνία. Η προσωνυμία του ναού έχει σχέση με την οικογένεια των Γουλάτων, στους οποίους πιθανώς ανήκε αρχικά ο ναός.

Η κεντρική είσοδος στη βόρεια πλευρά διακοσμείται με πλαίσιο με πολύπλοκα κορνιζώματα. Κορνίζες φέρουν επίσης τα τοξωτά παράθυρα και το γείσο της στέγης. Εσωτερικά υπάρχει τέμπλο με γύψινη φυτική διακόσμηση και κλασικιστικά στοιχεία. Παρόμοια είναι και η διακόσμηση του προσκυνηταριού που βρίσκεται στη νότια πλευρά δίπλα στο τέμπλο. Η ξύλινη οροφή φέρει νεότερη κακότεχνη ουρανία, η οποία αντικατέστησε παλιότερη, όπως δείχνουν ίχνη που σώζονται σε αυτή.

Εσωτερικά ο ναός είναι σήμερα επιχρισμένος. Κάτω από τα επιχρίσματα της βόρειας πλευράς φάνηκαν αξιόλογες τοιχογραφίες με τις οποίες πρέπει να ήταν κατάγραφος ο ναός. Πάνω από τα στασίδια της ίδιας πλευράς εικονίζονται στηθάρια αγίων με φυτικά πλαίσια που σχηματίζουν σηρικούς τροχούς. Διακρίνονται η αγία Βαρβάρα, η αγία Κυριακή, ο άγιος Αρτέμιος και ο άγιος Προκόπιος (Π ί ν. 160 β). Πάνω από τη ζώνη των στηθαίων αγίων διακρίνονται τετράγωνα διάχωρα παραστάσεων που είναι καλυμμένες με επιχρίσματα. Στην κόγχη της αψίδας εικονίζεται η Πλατυτέρα στον τύπο της Βλαχερνίτισσας με αγγέλους δεξιά και αριστερά σε στηθάρια. Από μια πρώτη χρονολόγηση των τοιχογραφιών πιστεύουμε ότι αυτές είναι του 18ου αι. Εξωτερικά, πάνω από την αψίδα υπάρχουν εντοιχισμένα τέσσερα πινάκια, που σχηματίζουν σταυρό.

Άφρα

Ναός Υπεραγίας Θεοτόκου Λαμποβίτισσας

Στο κέντρο σχεδόν του οικισμού, βρίσκεται ο ναός Παναγίας Λαμποβίτισσας, ο οποίος κάηκε από άγνωστη αιτία το Πάσχα του 1989.

Ο ναός, βασιλική μικρών σχετικά διαστάσεων, έχει στη νότια πλευρά χαγιάτι με μεγάλα τοξωτά ανοίγματα (πιθανώς μεταγενέστερη προσθήκη). Στην ανατολική πλευρά εξέχει μικρή ημικυκλική αψίδα. Ο ξύλινος γυναικωνίτης στηριζόταν σε δύο πλίνθινους, αλλά επιχρισμένους κίονες. Στις μακριές πλευρές ανοίγονται από δύο τοξωτά παράθυρα αξονικά τοποθετημένα και ένα μικρότερο στη δυτική πλευρά.

Ο ναός έχει αξιόλογο κτιστό τέμπλο με νεοκλασικά στοιχεία (ιωνικά κιονόκρανα στις παραστάδες, ιωνικά κυμάτια, επιστύλιο με γεισίποδες κτλ.). Το τέμπλο επεκτείνεται στη βόρεια και τη νότια πλευρά. Όλες οι εικόνες του κάηκαν μαζί με τα υπόλοιπα κειμήλια.

Στο διακονικό υπάρχει λίθινο προσκυνητάρι με πλούσιο ανάγλυφο διάκοσμο και την επιγραφή: *1887 Απρ. 14. Δ.Τ.Κ.Μ.Ρ.Ο.Τ.Ι.Γ.Κ.* Σύμφωνα με πληροφορίες στο προσκυνητάρι αυτό υπήρχε η εικόνα της Λαμποβίτισσας, φερμένη κατά την παράδοση από το Λαμποβο (Π ί ν. 160 γ).

Με την πυρκαγιά κάηκε η ξύλινη στέγη και έπεσαν τα επιχρίσματα, αφήνοντας τους εσωτερικούς τοίχους γυμνούς. Στους τοίχους φάνηκε ότι είχαν εντοιχιστεί ανάγλυφα (κομμάτια από επιστύλια κτλ.), με φυτικό διάκοσμο. Σύμφωνα με εντοιχισμένη επιγραφή ο ναός ανακαινίστηκε το 1896. Στη νοτιοανατολική γωνία του υπάρχει ανεξάρτητο καμπαναριό με μπαρόκ στοιχεία.

Νυφές

Ναός Αγίου Γεωργίου Ξαχειράδων

Βρίσκεται στη θέση Ξαχειράδες κοντά στο χωριό Νυφές[42] και περιβάλλεται από ελαιώνα. Πρόκειται για μονόχωρη εκκλησία με μικρό χαγιάτι δυτικά (μεταγενέστερη προσθήκη), που έχει σήμερα καταρρεύσει. Ανατολικά ο ναός καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα με κεραμοπλαστικό διάκοσμο, που αποτελείται από δύο πλίνθινες ταινίες με διαγώνια τοποθετημένες πλίνθους (Π ί ν. 161 β). Τον ενδιάμεσο χώρο των δύο ταινιών διακοσμούν δύο μεγάλοι πλίνθινοι σταυροί. Δεξιά και αριστερά της αψίδας στον ανατολικό τοίχο υπάρχουν από μια σταυρόσχημη οπή, μέσα στις οποίες είναι εντοιχισμένα αγγεία.

Η εκκλησία πρέπει να επισκευάστηκε σχεδόν ριζι-

41. Πρόκειται για τον ιερομόναχο Παΐσιο, που επισκεύασε τη μονή στα 1758, όπως αναφέρεται στην επιγραφή που υπάρχει στο νοτιοδυτικό κίονα του ναού, βλ. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 625.

42. Για τους υπόλοιπους ναούς των Νυφών, βλ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 282-283. D. Triantaphyllopoulos, ό.π. (υποσημ. 11).

κά τουλάχιστον μία φορά, όπως φαίνεται και από τη θέση της αψίδας, που σήμερα δεν είναι συμμετρικά τοποθετημένη στον ανατολικό τοίχο, αλλά και από τη διαφορά στην τοιχοδομία της που παρατηρείται στη νότια πλευρά.

Εσωτερικά η κόγχη του ιερού φέρει τοιχογραφίες σε τρεις ζώνες. Η Παναγία στην πάνω ζώνη εικονίζεται στον τύπο της Βλαχερνίτισσας. Στη δεύτερη ζώνη οι συλλειτουργούντες ιεράρχες (Π ί ν. 161 α) πατούν σε διακοσμητική ταινία. Οι τοιχογραφίες πιστεύουμε ότι χρονολογούνται το 17ο αι., όταν πιθανώς έγιναν επισκευές στο ναό. Δεξιά και αριστερά στο τύμπανο της κόγχης υπάρχουν εντοιχισμένα ηχητικά αγγεία.

Το τέμπλο του ναού είναι λίθινο, διακοσμείται με ανάγλυφη κληματίδα και έχει νεότερες εικόνες,. Στη νότια πλευρά υπάρχει ανάγλυφο προσκυνητάρι από τουφόπετρα, το οποίο αντικατέστησε παλιότερο που έφερε επίσης ανάγλυφο πλαίσιο και βρισκόταν στην ίδια θέση. Στον ίδιο τοίχο διακρίνονται επίσης τοιχογραφίες, κάτω από τα μισοκατεστραμμένα σήμερα επιχρίσματα. Εξωτερικά, στη βόρεια πλευρά του ναού προστέθηκε μεταγενέστερα διώροφο κτίσμα, σε επαφή με το ναό.

Στη θέση Ξαχειράδες, σύμφωνα με πληροφορίες που είχαμε από τον ιερέα των Νυφών, υπήρχε παλιότερα ομώνυμο χωριό.

Ναός Παναγίας στη θέση Βαριές

Ο ναός (Π ί ν. 162 α) έχει επισκευαστεί αρκετές φορές το 1876, το 1934, αλλά και πολύ πρόσφατα. Παλιότερα ανήκε στο χωριό Βαριές που σήμερα δεν υπάρχει.

Στην αψίδα του σώζονται τοιχογραφίες σε δύο ζώνες. Πάνω εικονίζεται η Πλατυτέρα στον τύπο της Βλαχερνίτισσας και κάτω τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες. Οι τοιχογραφίες ακολουθούν την ίδια διάταξη αυτών του ναού του Αγίου Γεωργίου Ξαχειράδων. Κάτω από το παράθυρο της κόγχης υπάρχει η επιγραφή: *1876 χειρ ΓΚΗΝΑΚΙ*.

Στο ιερό φυλάσσεται παλιό βημόθυρο του ναού με την παράσταση ολόσωμου Χριστού στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα και την επιγραφή: *ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥ/ΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ---------/ΑΒΡΑΜΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΔΕΙΑ/ΒΑΤΙ*.

Ο τάφος του ιερομονάχου βρίσκεται στην είσοδο της ωραίας πύλης (ο ιερομόναχος καταγόταν από τον Ποταμό και πέθανε το 1857 σε ηλικία 102 ετών).

Το λίθινο τέμπλο του ναού είναι ασβεστωμένο. Διακοσμείται με λαϊκές εικόνες, πιθανώς του 19ου αι., που σώζουν επιγραφές, οι οποίες δυστυχώς καλύπτονται από κόκκινη επιζωγραφισμένη ταινία.

Ναός Αγίου Νικολάου Καλυβιών

Μονόχωρη επτανησιακή βασιλική, μικρών αρχικά διαστάσεων, που επεκτάθηκε μεταγενέστερα. Στη βορειοδυτική γωνία του ναού και στην επέκταση του βόρειου τοίχου, που σήμερα είναι ερειπωμένος, υπήρχε κωδωνοστάσιο (Π ί ν. 162 β). Ο ναός βρίσκεται σε άσχημη κατάσταση. Στην κόγχη της αψίδας υπάρχουν νεότερες λαϊκές τοιχογραφίες, μισοκατεστραμμένες.

Το λίθινο τέμπλο είναι χρωματισμένο με έντονα χρώματα. Οι εικόνες του είναι νεότερες λαϊκές. Αριστερά και δεξιά του τέμπλου υπάρχουν λίθινα προσκυνητάρια. Ο ιερέας μας πληροφόρησε ότι παλιότερα, κοντά στο ναό, είχε βρεθεί τάφος με βενετσιάνικα τσεκίνια.

Ναός Αγίου Νικολάου Νυφών[43]

Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του ναού φέρουν τοιχογραφίες του 18ου αι. Στο ναό εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι. Στο βόρειο τοίχο καβαλάρης άγιος, η σκηνή των Εισοδίων της Θεοτόκου και η μορφή του Προδρόμου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ιωάννινα

Κάστρο Ιτς-Καλέ

Έγινε μικρή ανασκαφική έρευνα στη βορειοδυτική πλευρά της ακρόπολης του Ιτς-Καλέ και δεξιά της κεντρικής εισόδου. Ο χώρος που ανασκάφηκε περιβάλλεται σήμερα από χαμηλό τοίχο και οριοθετείται από το πάνω μέρος των ημικυλινδρικών καμαρών των στοών του Ιτς-Καλέ, οι οποίες στο σημείο αυτό εξέχουν από το ψηλότερο επίπεδο της ακρόπολης και λειτουργούν ως αναλημματικοί τοίχοι. Στο μικρό τετράγωνο χώρο που σχηματίζεται αποκαλύφθηκαν τα παρτέρια ενός μικρού κήπου (Π ί ν. 163 β) που διαμορφώνονταν με λεπτές μαυρόπλακες, κάθετα τοποθετημένες στο έδαφος. Αρκετά παρτέρια είχαν καταστραφεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις, εύκολα όμως μπορεί να αποκατασταθεί η διάταξή τους.

Στο κέντρο περίπου του κήπου διαμορφωνόταν ένας ρόδακας, γύρω από τον οποίο υπήρχαν άλλα ορθογώνια παρτέρια. Οι διάδρομοι που υπήρχαν μεταξύ τους έφεραν ψιλή άμμο. Παρτέρι υπήρχε επίσης και κατά μήκος των περιμετρικών τοίχων του κήπου.

Ο κήπος εκτεινόταν και στο νότιο τμήμα του χώρου. Στη βόρεια πλευρά ένας εγκάρσιος τοίχος, πλ. 1,70 μ., διαμόρφωνε ένα στενόμακρο χώρο. Κατά την ανασκαφή του χώρου αυτού, στις διαταραγμένες επιχώσεις του αποκαλύφθηκαν πολλά σπαράγματα τοιχογραφιών με φυτικό διάκοσμο με έντονα χρώματα (Π ί ν. 163 α).

43. Βλ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 282.

Επίσης, βρέθηκαν πολλές πήλινες τουρκικές καπνοσύριγγες με ωραίο διάκοσμο, πολλές από τις οποίες έφεραν ίχνη επίχρυσης διακόσμησης. Οι επιχώσεις έφεραν επίσης στρώματα καύσης.

Υποθέτουμε ότι ο χώρος Α έφερε όροφο που ήταν διακοσμημένος με τοιχογραφίες και θα πρέπει να λειτουργούσε ως χώρος ξεκούρασης και αναψυχής, υπόθεση που ενισχύεται άλλωστε και από την ανεύρεση των καπνοσυρίγγων. Ο κήπος και ο χώρος αναψυχής θα πρέπει να αποτελούσε τμήμα του σεραγιού του Αλή Πασά που εκτεινόταν στη βόρεια και την ανατολική πλευρά του Ιτς- Καλέ. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν έξι τουρκικά νομίσματα και όστρακα χρηστικών αγγείων, κυρίως άβαφα.

Στο Ιτς-Καλέ συνεχίστηκε επίσης και η ανασκαφή νότια του κυκλικού πύργου[44]. Πρόκειται για το στενόμακρο χώρο, πλ. 2,80 και μήκ. 37,20 μ., που είχε αποκαλυφθεί πέρσι και ο οποίος αποτελούσε τμήμα του σεραγιού (Π ί ν. 164 α). Η τοιχοδομία του είναι λιθοδομή χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια, γιατί ο χώρος αυτός θα πρέπει να αποτελούσε το κατώτερο τμήμα του σεραγιού.

Μιά σειρά οπών που υπάρχουν στους κάθετους τοίχους χρησίμευαν πιθανώς για τη στήριξη του ξύλινου πατώματος. Οι κάθετοι τοίχοι έχουν πλάτος 1,90 μ. Ο δυτικός τοίχος ακολουθεί την πορεία του τείχους της αρχικής μεσαιωνικής ακρόπολης.

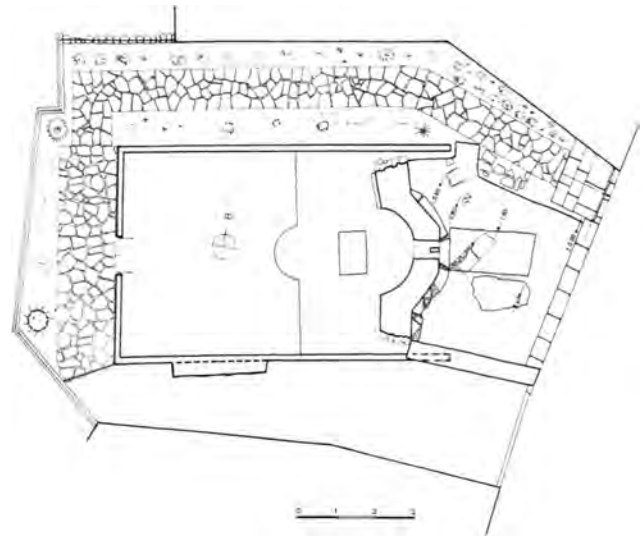
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρτα

Ναός Ελεούσας

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης του χώρου γύρω από τον υστεροβυζαντινό ναό της Ελεούσας (Σ χ έ δ. 1) έγινε στην ανατολική πλευρά μικρή ανασκαφική έρευνα.

Η ανασκαφή αποκάλυψε στη βορειοανατολική γωνία του ναού τα τμήματα δύο κιβωτιόσχημων τάφων, καθώς και λείψανα άλλων τάφων, οι οποίοι είχαν από παλιά διαλυθεί. Στη διαταραγμένη επίχωση βρέθηκαν όστρακα εφυαλωμένων αγγείων και αρκετά κομμάτια γυάλινων αντικειμένων. Σε βάθος ±1,20 μ. από την επιφάνεια του δρόμου αποκαλύφθηκε το θεμέλιο της ανατολικής πλευράς του ναού (Π ί ν. 164 β). Πάνω από αυτό η τοιχοδομία του ναού είναι διαμορφωμένη με μεγάλους αρχαίους δόμους, που περιβάλλονται από διπλές σειρές οριζόντιων και κάθετων πλίνθων.

Σχέδ. 1. Άρτα. Ναός Ελεούσας. Κάτοψη.

Από το ναό της Ελεούσας σώζεται σήμερα μόνον ο ανατολικός τοίχος με την κόγχη του ιερού. Ο υπόλοιπος ναός έχει ανακατασκευαστεί ξύλινος και στην ξύλινη αυτή κατασκευή έχει ενσωματωθεί ο παλιότερος ανατολικός τοίχος. Μετά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε η κόγχη σε ολόκληρο το ύψος της, το οποίο φτάνει τα 3 μ., γεγονός που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι το μνημείο δεν ήταν τόσο μικρό και ασήμαντο, όπως ήταν γενικά παραδεκτό έως σήμερα[45]. Μια εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα στο χώρο πιστεύουμε ότι θα δώσει περισσότερα στοιχεία για την ακριβή χρονολόγηση του μνημείου, που τοποθετείται στην περίοδο 1350-1450.

Οδός Κομμένου (οικόπεδο Σεργιάννη) (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 165 α)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Σεργιάννη[46] βρίσκεται στην οδό Κομμένου και σε απόσταση 60 μ. από το οικόπεδο Χαρίτου Μανάρα, στο οποίο παλαιότερα είχε ανασκαφεί βυζαντινός ναΐσκος και εκτεταμένο νεκροταφείο της ίδιας εποχής.

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τα θεμέλια μιας

44. Βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 273.

45. Βλ. Κ. Τσουρής, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 194.

46. Η ανασκαφή έγινε από την αρχαιολόγο Μ. Τσιάπαλη με την επίβλεψή μου, ενώ τα σχέδια έγιναν από τον αρχιτέκτονα κ. Δ. Κυριακίδη. Τα συμπεράσματα της ανασκαφής είναι αποτέλεσμα της γόνιμης συζήτησης και συνεργασίας που είχα μαζί τους για την οποία τους ευχαριστώ θερμά.

Σχέδ. 2. Άρτα. Οδός Κομμένου. Κάτοψη της ανασκαφής.

υστεροβυζαντινής οικίας που είχε ορθογώνια κάτοψη, διαστ. 9 × 15 μ. Η τοιχοδομία του κτιρίου δεν ήταν επιμελημένη και αποτελούνταν από ακανόνιστες πέτρες, αρχαίους δόμους και κομμάτια κεραμιδιών τοποθετημένα ακατάστατα στους αρμούς. Οι τοίχοι βρέθηκαν σε ύψος 0,65-0,90 μ. και ήταν θεμελιωμένοι σε βάθος 5,30 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους πάνω σε αμμώδεις επιχώσεις του ποταμού Αράχθου με έντονα κατάλοιπα πυρκαγιάς. Το πλάτος τους κυμαινόταν από 0,70 έως 0,90 μ. Η είσοδος του κτιρίου εντοπίστηκε στη νότια πλευρά. Δύο κάθετα τοποθετημένοι αρχαίοι δόμοι αποτελούσαν τμήματα των παραστάδων της εισόδου, το άνοιγμα της οποίας ήταν 2,20 μ. και φαίνεται ότι για άγνωστο λόγο είχε κλείσει εκ των υστέρων. Η ύπαρξη εισόδου στη νότια πλευρά θα πρέπει να συνδυαστεί με το βυζαντινό δρόμο που αποκαλύφθηκε πέρυσι στο οικόπεδο Κωσταδήμα[47]. Η πλευρά αυτή της οικίας εδραζόταν πάνω στο αντίστοιχο όριο της ιεράς οδού[48] της αρχαίας πόλης που είχε παλιότερα ανασκαφεί σε διπλανά οικόπεδα. Από εδώ προέρχεται το αρχαίο οικοδομικό υλικό που είχε ενσωματωθεί στην τοιχοποιία του υστεροβυζαντινού κτιρίου. Για την εσωτερική διαρρύθμιση του κτιρίου δεν υπήρχαν σαφείς ενδείξεις ούτε διαπιστώθηκαν ίχνη δαπέδων. Ένας κάθετος τοίχος στη βόρεια πλευρά διαμόρφωνε ένα μικρό χώρο, διαστ. 6 × 4,40 μ. Δεν αποκλείεται το κτίριο να εκτεινόταν βόρεια, αφού ο δυτικός τοίχος του συνέχιζε και εκτός οικοπέδου.

Σε βάθος 5,38 μ. ανασκάφηκε στρώμα με έντονα ίχνη καύσης, που προέρχονταν από παλαιότερη χρήση του χώρου. Στο ίδιο βάθος και στη βορειοδυτική γωνία

47. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 331.

48. Για το νεκροταφείο αυτό της Αρχαίας Αμβρακίας που χρονολογείται από τον 6ο αι. π.Χ.-2ο αι. μ.Χ., βλ. ΑΔ 10 (1926): Χρονικά, σ. 63-77. Σ. Δάκαρης, Ηπειρ. Εστία 4 (1955), Χρονικά, σ. 455-456. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 40· 35 (1980): Χρονικά, σ. 312· 37 (1982): Χρονικά, σ. 259-260.

του κτιρίου (0,17 μ. κάτω από τη θεμελίωσή του) εντοπίστηκε κατάγεια εστία, ενώ μια δεύτερη ανασκάφηκε στο μέσο περίπου της ανατολικής πλευράς. Και οι δύο εστίες σχετίζονται με την παλαιότερη χρήση του χώρου. Γύρω από αυτές βρέθηκαν πολλά όστρεα, στοιχεία ενδεικτικά για τις συνθήκες διατροφής των ιδιοκτητών του χώρου. Τα όστρεα πάντως πρέπει να αποτελούσαν ένα από τα βασικά είδη διατροφής γιατί εντοπίστηκαν και στα ανώτερα στρώματα. Στο χώρο δεν αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα παλιότερης κατοίκησης, δεν αποκλείεται όμως οι διάσπαρτες πέτρες που βρέθηκαν στο εσωτερικό της οικίας και σε βάθος από 5 έως 5,30 μ. να προέρχονταν από τους διαλυμένους τοίχους παλιότερου κτιρίου. Από αυτό πιθανώς προέρχονταν και μερικά κομμάτια ασβεστοκονιαμάτων και δύο ολόκληρες κεραμίδες στέγης, διαστ. 0,29 × 0,34 και 0,32 × 0,25 μ., διακοσμημένες με τις χαρακτηριστικές δακτυλιές που βρέθηκαν σε βαθύτερα στρώματα.

Η ανασκαφή έφερε στο φως 318 χάλκινα νομίσματα, αρκετά οξειδωμένα, από τα οποία τα περισσότερα ήταν σκυφωτά. Από αυτά τα 149 βρέθηκαν κατά μήκος του εσωτερικού διαχωριστικού τοίχου και σε βάθος από 4,90 έως 5,10 μ. Μολονότι τα νομίσματα βρέθηκαν διάσπαρτα, πιστεύουμε ότι αποτελούσαν ένα μικρό θησαυρό που για άγνωστους λόγους είχε αποκρυβεί στα θεμέλια της οικίας. Κατά την απομάκρυνση των τοίχων του υστεροβυζαντινού κτιρίου, προκειμένου να συνεχιστεί η ανασκαφή από τη ΙΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, βρέθηκαν άλλα πέντε σκυφωτά χάλκινα νομίσματα.

Τα οικοδομικά λείψανα που ανασκάφηκαν στο οικόπεδο Σεργιάννη δεν έδωσαν πολλά στοιχεία για τη μορφή του κτιρίου και για τις συνθήκες διαβίωσης των ενοίκων του. Εντούτοις, η ύπαρξη τόσων πολλών νομισμάτων προϋποθέτουν μια συστηματική αστική οικονομία και εμπορικές συναλλαγές, οι οποίες συνεπάγονται ένα καλό επίπεδο διαβίωσης. Σε αυτό άλλωστε συνηγορούν και η αξιόλογη εφυαλωμένη κεραμική και τα πολλά κομμάτια γυάλινων αντικειμένων που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή. Αρκετά από τα γυάλινα αντικείμενα έφεραν μαστοειδείς αποφύσεις, ενώ άλλα έφεραν διάκοσμο εγχάρακτο ή με ανάγλυφες μαύρες ή λευκές γραμμές. Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν επίσης λίγα μικροαντικείμενα, όπως σιδερένιο τσεκούρι (Σ 23), χάλκινο κουδούνι (Μ 19) κτλ.

Μολονότι τα όρια της βυζαντινής και υστεροβυζαντινής πόλης της Άρτας δεν είναι μέχρι στιγμής γνωστά, πιστεύουμε ότι το κτίριο του οικοπέδου Σεργιάννη, καθώς και τα άλλα που ανασκάφησαν πέρυσι στο οικόπεδο Τάχου-Μίλλερ, θα πρέπει να αποτελούσαν μια μικρή συνοικία στις παρυφές της πόλης.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κέρκυρα

Ναός Παναγίας Αντιβουνιώτισσας

Άρχισε η συστηματική ανασκαφή στο εσωτερικό του ναού της Παναγίας Αντιβουνιώτισσας, που λειτουργεί από το 1984 ως Μουσείο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης στην Κέρκυρα (βλ. Μουσειακές εργασίες).

Ο ναός είναι μονόχωρη βασιλική[49] με πλευρικούς νάρθηκες (στη βόρεια, τη νότια και τη δυτική πλευρά) και χρονολογείται πιθανώς το 15ο αι. Η ανασκαφική έρευνα[50] έγινε σε δύο διαστήματα από 10-1 έως 16-2-89 και από 20-9 έως 29-12-89 και άρχισε από το χώρο του κυρίως ναού όπου έγιναν τέσσερις δοκιμαστικές τομές, διαστ. 0,70 × 1,50 μ. (ανά δύο σ' επαφή με το βόρειο και το νότιο τοίχο), καθώς και δύο τομές στη βορειοδυτική και τη νοτιοδυτική γωνία. Παράλληλα, έγιναν τομές στο βόρειο και το νότιο παρανάρθηκα και σε αντιστοιχία με αυτές του κυρίως ναού, προκειμένου να διερευνηθεί το βάθος και η μορφή της θεμελίωσής του. Πριν από την έναρξη των εργασιών είχε προηγηθεί ακριβής αποτύπωση του δαπέδου από αρχιτέκτονα της ΔΑΒΜΜ και είχαν αριθμηθεί όλες οι πλάκες του, αρκετές από τις οποίες είναι ταφόπλακες με ανάγλυφα οικόσημα και επιγραφές.

Από τις τομές διαπιστώθηκε ότι τα θεμέλια του ναού ακολουθούν τη διαμόρφωση του μικρού βραχώδους λόφου Αντιβούνι, όπου είναι χτισμένος ο ναός και απ' όπου πήρε την προσωνυμία Αντιβουνιώτισσα[51]. Το βάθος της θεμελίωσης κυμαίνεται από 1,21 έως 1,52 μ. στη νότια πλευρά και 1,70 έως 1,82 μ. στη βόρεια, όπου υπάρχει μεγαλύτερη επίχωση, αφού στην πλευρά αυτή αρχίζουν οι κλιτύες του λόφου. Ακολούθησε η συστηματική ανασκαφή του βόρειου παρανάρθηκα, που ανασκάφηκε ολόκληρος εκτός από τη βορειοανατολική πλευρά, δηλαδή το χώρο που λειτουργεί σήμερα ως φυλάκιο.

Στη βόρεια είσοδο του ναού και σε βάθος 0,94 έως 1,05 μ. βρέθηκε τμήμα παλιότερου δαπέδου, που αποτελούνταν από τετράγωνες περίπου πλάκες. Τμήματα παλιότερης πλακόστρωσης εντοπίστηκαν και στη βο-

49. Βλ. Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, Αθήναι 1976, σ. 267-277.

50. Η ανασκαφή έγινε από την αρχαιολόγο Ευαγγελία Γαρνέλη υπό την επίβλεψή μου· την ευχαριστώ για την άριστη συνεργασία που είχαμε.

51. Ο λόφος είναι επίσης γνωστός ως Οβριοβούνι, βλ. Σ. Παπαγεωργίου, Ιστορία της Εκκλησίας της Κέρκυρας, Κέρκυρα 1920, σ. 212.

ρειοδυτική γωνία εξωτερικά του κυρίως ναού. Κάτω από το δάπεδο αυτό υπήρχαν λείψανα ενός παλιότερου τοίχου, ο οποίος παρουσίαζε αρχικά τη μορφή αντηρίδας, στη συνέχεια όμως διαπιστώθηκε ότι δεν εφαπτόταν με το ναό. Ο τοίχος είχε διαστάσεις 1,15 × 0,80 και ύψος 0,76 μ.

Ένα τρίτο δάπεδο βρέθηκε σε βάθος μόλις 0,20 μ. από το σημερινό και κάλυπτε ολόκληρο το τμήμα της βορειοδυτικής γωνίας του παρανάρθηκα κοντά στη σκάλα του γυναικωνίτη. Στο βόρειο εξωτερικό τοίχο του παρανάρθηκα υπήρχαν δύο ορθογώνια ανοίγματα, διαστ. 0,20 × 0,17 και 0,43 × 0,39 μ., που χρησίμευαν για την απορροή του νερού που κατακρατούσαν οι επιχώσεις, αφού στο σημείο αυτό παρουσιαζόταν έντονη υγρασία. Κάτω από το δεύτερο άνοιγμα[52] και σε βάθος 1,22 μ. αποκαλύφθηκε ένας παλιότερος τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Το μήκος του, που φτάνει τα 7 μ. περίπου με πλάτος 0,50 μ., αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή του δυτικού νάρθηκα.

Οι τοίχοι που εντοπίστηκαν στο βόρειο παρανάρθηκα και τον ανατολικό νάρθηκα σώζονταν αποσπασματικά και δεν έδωσαν στοιχεία που να τους συνδέουν με παλιότερες οικοδομικές φάσεις του ναού. Δεν αποκλείεται να προέρχονται από κάποια κτίρια που υπήρχαν αρχικά στο χώρο, πριν από την ανέγερση της Αντιβουνιώτισσας.

Στο νότιο παρανάρθηκα ανασκάφηκαν πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι (Πίν. 165 β) και εντοπίστηκαν τα λείψανα δύο άλλων που είχαν καταστραφεί. Παράλληλα, διαπιστώθηκε ότι και ο βράχος είχε λαξευθεί κατάλληλα (τουλάχιστον σε δύο περιπτώσεις) προκειμένου να δεχθεί ταφές. Όλες οι ταφές είχαν διαταραχθεί από παλιά και καμιά δε βρέθηκε ακέραιη. Στις διαταραγμένες επιχώσεις των παραναρθήκων βρέθηκαν πολλά οστά από τους συνεχείς ενταφιασμούς που γίνονταν στο χώρο του ναού.

Όπως είναι γνωστό στην Κέρκυρα, ο ενταφιασμός των νεκρών γινόταν στο εσωτερικό των ναών[53], συνήθεια η οποία καταργήθηκε γύρω στα 1838 από το μητροπολίτη Χρύσανθο Μαρσέλο (1833-1848), ο οποίος φρόντισε να δημιουργηθεί το πρώτο νεκροταφείο στην περιοχή της Γαρίτσας[54]. Η αντίδραση όμως των κατοίκων της Κέρκυρας υπήρξε μεγάλη και παρά την απαγόρευση, εξακολούθησαν να γίνονται ενταφιασμοί στο εσωτερικό των εκκλησιών. Στο ναό της Αντιβουνιώτισσας αναφέρεται ότι έχουν ταφεί και μεγάλοι πρωτοπαπάδες[55].

Από την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι το δάπεδο είχε αντικατασταθεί τουλάχιστον τρεις φορές, είχε υπερυψωθεί αρκετά και οι ταφόπλακες είχαν επανατοποθετηθεί χωρίς αντιστοιχία με τους τάφους που βρέθηκαν κάτω από τα δάπεδα των παραναρθήκων.

Στις διαταραγμένες επιχώσεις των παραναρθήκων βρέθηκαν επίσης όστρακα εφυαλωμένων αγγείων, 35 χάλκινα νομίσματα πολύ οξειδωμένα και διάσπαρτα κομμάτια τοιχογραφιών. Η ανασκαφή έγινε κάτω από ιδιαίτερα δυσμενείς συνθήκες, αφού λόγω της υγρασίας του εδάφους οι νεκροί δεν είχαν εντελώς αποσυντεθεί και περισυλλέχθηκαν πολλά κομμάτια από υφάσματα, δέρματα και μαλλιά.

Στο νότιο παρανάρθηκα κατασκευάστηκαν δύο ορθογώνια οστεοφυλάκια, όπου και τοποθετήθηκαν όλα τα οστά που βρέθηκαν στους παρανάρθηκες.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

52. Το δεύτερο αυτό άνοιγμα βρέθηκε ακριβώς στο σημείο, όπου ο εξωτερικός τοίχος του βόρειου παρανάρθηκα σχηματίζει αμβλεία γωνία προς Δ.

53. Βλ. Αθ. Τσίτσας, Περιπλάνηση στα ταφολόγια, Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας 12 (1975), σ. 5-42.

54. Βλ. Σ. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 141.

55. Ό.π., σ. 212. Κατάλογο ονομάτων των ενταφιασθέντων στην Αντιβουνιώτισσα μου παραχώρησε ο Κερκυραίος ερευνητής κ. Γ. Πιέρρης, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

Η' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Εφορεία εκτός από το φόρτο της διοικητικής εργασίας, η οποία λόγω έλλειψης προσωπικού διεκπεραιώθηκε κυρίως από την υπογράφουσα, τους αρχαιολόγους Α. Καραμάνου, Παν. Μελά και τους διοικητικούς Ν. Παραμυθιώτη, Αλ. Δελλαπόρτα και Σπ. Αλαμάνο, πραγματοποίησε το 1989 τις παρακάτω εργασίες.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο

Συνεχίστηκε η καταγραφή[1] και αποδελτίωση αρχαίων από ανασκαφές της Εφορείας.

Στους καταλόγους ευρημάτων της Κέρκυρας καταγράφηκαν 635 αντικείμενα και 525 νομίσματα από ανασκαφές στα οικόπεδα Μικάλεφ, Δουκάκη, Πουλή και Κοκοτού και αποδελτιώθηκαν 3.141 αρχαία. Στους καταλόγους ευρημάτων της Θεσπρωτίας καταγράφηκαν 524 αντικείμενα, 181 νομίσματα και 500 σφραγίσματα από τις ανασκαφές της Γιτάνης, του Πύργου, της Ελέας, του Παραπόταμου και του Σμέρτου και αποδελτιώθηκαν 865 αρχαία.

Στο εργαστήριο συντήρησης[2] συντηρήθηκαν 342 νομίσματα, 256 πήλινα, 631 σιδερένια, 270 χάλκινα, 47 μολύβδινα και 24 γυάλινα αντικείμενα.

Το φωτογραφικό αρχείο εμπλουτίστηκε με πολλές νέες φωτογραφίες των ευρημάτων και των ανασκαφικών δραστηριοτήτων της χρονιάς.

Στο σχεδιαστήριο[3] εκπονήθηκαν σχέδια από ανασκαφές στα οικόπεδα Μικάλεφ, Πουλή και Σαλβάνου και σχέδια της έκθεσης σχετικά με τις αρχαιότητες της Θεσπρωτίας που παρουσιάστηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κέρκυρας.

Μουσείο Ασιατικής Τέχνης

Συνεχίστηκε η εργασία της προληπτικής συντήρησης των έργων του Μουσείου. Συντηρήθηκαν[4] πέντε προσωπεία του θεάτρου Νο (18ος αι.) της συλλογής Γρ. Μάνου που εκτίθενται στην αίθουσα Η και 12 ξυλόγλυπτα της Συλλογής Χατζηβασιλείου που εκτίθενται στην αίθουσα Π.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ[5]

«Ένας αιώνας Αρχαιολογίας στη Μεγάλη Ελλάδα»

Η Εφορεία σε συνεργασία με το Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο παρουσίασε στις αρχές του θέρους στο περιστύλιο του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης φωτογραφική έκθεση με θέμα «Ένας αιώνας Αρχαιολογίας στη Μεγάλη Ελλάδα». Μέσα από τις φωτογραφίες παρουσιάστηκαν τα πρώτα βήματα, η ανάπτυξη, η εξέλιξη και ορισμένες σημαντικές στιγμές-ορόσημα της ιταλικής αρχαιολογικής έρευνας. Στα πλαίσια της έκθεσης έγινε διάλεξη από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Νεαπόλεως Α. Στάτσιο με θέμα «Τα νομίσματα της Κέρκυρας μεταξύ Ανατολής και Δύσης».

«Περούτζια: Μια πόλη και το αρχείο της»

Στον ίδιο χώρο και από τους ίδιους φορείς οργανώθηκε στα τέλη του έτους μια άλλη επίσης φωτογραφική έκθεση με θέμα την Περούτζια και το αρχείο της. Μέσα από τις 90 φωτογραφίες που εκτέθηκαν παρουσιάστηκε η ιστορία της πόλης και ειδικότερα στοιχεία της πολιτικής και διοικητικής δραστηριότητάς της από τον 11ο έως το 16ο αι., καθώς και τα πρώτα αποτελέσματα μιας έρευνας για την παρουσία αλλοδαπών και ιδιαίτερα ελληνικής καταγωγής, από το 15ο-17ο αι.

«Υδάτινοι δρόμοι και αρχαίοι οικισμοί της Θεσπρωτίας»

Μια τρίτη έκθεση, όχι μόνο φωτογραφιών και σχεδίων, αλλά και αντικειμένων, παρουσιάστηκε στο τέλος του χρόνου στην αίθουσα της Γοργούς στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κέρκυρας. Η έκθεση είχε σκοπό να δείξει στο κερκυραϊκό κοινό το ερευνητικό έργο της Εφορείας στο Νομό Θεσπρωτίας κατά τα έτη 1985-1989.

Στην έκθεση, που εγκαινιάστηκε από τον Πρόεδρο του Δ.Σ. του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων Γ. Γκόρτσο, παρουσιάστηκαν τα πρώτα συμπεράσματα από τις σωστικές και συστηματικές ανασκαφές στους οικισμούς Γιτάνη, Πύργος, Ελέα και στα νεκροταφεία Σμέρτου, Δυμόκαστρου, Σαγιάδας, Παραπόταμου και Χρυσαυγής.

1. Με την καταγραφή των αρχαίων ασχολήθηκαν οι αρχαιολόγοι Αικ. Κάντα, Γ. Μεταλληνού, Ι. Ταυρόπουλος, Υπ. Φάκλαρη, Θ. Χανλίδου, Γ. Αυγερινού. Η καταγραφή γίνεται σε ξεχωριστούς κατά νομό καταλόγους.

2. Τη συντήρηση των αντικειμένων έκανε ο συντηρητής Στ. Σουρβίνος.

3. Τα σχέδια των ανασκαφών εκπονήθηκαν από τους αρχιτέκτονες Μ. Βραδή, Θ. Νακάση και Α. Ξενάκη.

4. Με τη συντήρηση των αντικειμένων του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης ασχολήθηκε η συντηρήτρια Δ. Ζερνιώτη.

5. Για την παρουσίαση των εκθέσεων εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Α. Καραμάνου, Π. Μελά, Ι. Ταυρόπουλος, Υπ. Φάκλαρη, ο ζωγράφος Σπ. Αλαμάνος, οι αρχιτέκτονες Μ. Βραδή, Α. Ξενάκης και η σχεδιάστρια Ε. Χονδρογιάννη.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Η Εφορεία διενήργησε κατά το 1989 μια συστηματική και πέντε σωστικές ανασκαφές στην Κέρκυρα, επτά σωστικές και δύο συστηματικές ανασκαφές στη Θεσπρωτία.

ΚΕΡΚΥΡΑ

Φιγαρέτο (χερσόνησος Κανονίου)

Οικόπεδο Μικάλεφ[6]

Συνεχίστηκε, για έβδομη χρονιά, η ανασκαφή στα βορειοδυτικά του οικοπέδου σε χώρο, διαστ. 20 × 12 μ. (Σ χ έ δ. 1). Στο τμήμα αυτό αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη κεραμικοί κλίβανοι[7] (ΚΛ9 και ΚΛ10) και τρεις αποθέτες, από τους οποίους ο ένας περιείχε κυρίως μήτρες ειδωλίων και ειδώλια, ο δεύτερος λυχνάρια και ο τρίτος διάφορα είδη κεραμικής.

Ο κλίβανος 9, κυκλικού διώροφου τύπου, αποκαλύφθηκε στα βορειοδυτικά του κλιβάνου 2 (Σ χ έ δ. 1) σε βάθος 1,14 μ. και είχε προσανατολισμό από Β.-Ν., διάμετρο 1 και ύψος 0,68 μ. Στα ανατολικά του κλιβάνου διασώθηκε τμήμα της εσχάρας, κατασκευασμένης από συμπαγή πηλό, πάχ. 0,05-0,15 μ., η οποία έφερε δύο παραλληλόγραμμες οπές, διαστ. 0,08 × 0,10 και 0,10 × 0,13 μ. αντίστοιχα. Τα τοιχώματα του θαλάμου καύσης του προστομιαίου διαδρόμου (πάχ. 0,05-0,10 μ.) και ο στυλίσκος στήριξης της εσχάρας (ύψ. 0,50, διαμ. 0,30 μ.) ήταν όλα κατασκευασμένα από συμπαγή πηλό, ο οποίος είχε αποκτήσει υφή υάλωσης από τη χρήση του. Ο προστομιαίος διάδρομος του κλιβάνου, προς Β., έχει μέγιστο μήκος 1,30 και πλάτος 0,73 μ. Στα νότια του κλιβάνου και σε απόσταση 0,50 μ. αποκαλύφθηκαν στη θέση τους και σε σειρά πέντε αμφορείς και μία μύκης (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 166 α). Οι τέσσερις πρώτοι αμφορείς, βρέθηκαν ακέραιοι, τοποθετημένοι ανάποδα, σε βάθος 1,33-1,85 μ., ενώ ο πέμπτος σε πλάγια θέση και σε θραύσματα. Οι αμφορείς κερκυραϊκού τύπου του α' μισού του 4ου αι. π.Χ.[8], βρέθηκαν τοποθετημένοι πάνω σε δάπεδο από πατημένο πηλό, όμοιο με αυτό του κλιβάνου 9 και στο ίδιο βάθος με αυτό.

Ο κλίβανος 10 (Σ χ έ δ. 1), που ήταν σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένος, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,80 μ. και σε απόσταση 3,50 μ. στα ανατολικά του κλιβάνου 9. Ανήκε και αυτός στο διώροφο, κυκλικού τύπου, κλίβανο, από τον οποίο διασώθηκε μόνο το κυκλικό, από πατημένο κόκκινο συμπαγή πηλό, δάπεδο του θαλάμου καύσης, διαμ. 2,60 μ. Στο κέντρο του δαπέδου ήταν εμφανές το κυκλικό αποτύπωμα, διαμ. 0,60 μ., που είχε δημιουργηθεί από το στυλίσκο στήριξης της εσχάρας του κλιβάνου. Στα ανατολικά και νοτιοανατολικά της περιφέρειας του δαπέδου του άλλοτε θαλάμου καύσης είχαν διασωθεί μικρά τμήματα, ύψ. 0,20 μ. από τα τοιχώματα του κλιβάνου, κατασκευασμένα από συμπαγή πηλό, ο οποίος είχε αποκτήσει υφή υάλωσης από την καύση. Ο κλίβανος φαίνεται ότι καταστράφηκε από οικοδόμημα, λείψανα του οποίου (ακανόνιστοι λίθοι) διασώθηκαν στο νότιο τμήμα του.

Παραπλεύρως και στα βορειοανατολικά του κλιβάνου 10, σε βάθος 0,60-0,80 μ., αποκαλύφθηκε ένας αποθέτης, διαστ. 4 × 2,50 μ., που περιείχε πήλινες μήτρες ειδωλίων κλασικής εποχής (Π ί ν. 166 β), όστρακα ερυθρόμορφων αγγείων και θραύσματα ειδωλίων.

Στα δυτικά του κλιβάνου 10, σε απόσταση 1,50 μ. αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,55-0,76 μ. ένας δεύτερος αποθέτης (Π ί ν. 166 γ), διαστ. 0,50 × 0,50 μ., που περιείχε 40 μελαμβαφή ελληνιστικά λυχνάρια[9] (Π ί ν. 167 α-β) και ένα νόμισμα του Δημητρίου του Πολιορκητή.

Στα νότια του κλιβάνου 10, αλλά σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο, αποκαλύφθηκε ένα μπάζωμα που περιείχε διάφορων ειδών κεραμική και καταλάμβανε χώρο διαστ. 3 × 3,50 μ., σε βάθος 0,56-1,80 μ.

Παραπλεύρως, κάτω και πάνω από το επίπεδο των κλιβάνων, διάφορα λείψανα τοίχων υποδηλώνουν την ύπαρξη τεσσάρων τουλάχιστον οικοδομημάτων στην περιοχή αυτή, που πιθανότατα θα σχετίζονταν με τη λειτουργία του εργαστηρίου.

Το πρώτο βρίσκεται κάτω από τον κλίβανο 10 σε βάθος 1,19-1,12 μ. Διασώθηκαν δύο τμήματα τοίχων Τ21 και Τ22, μήκ. 4,50, πλ. 0,45 και μήκ. 4,50, πλ. 0,50 μ. αντίστοιχα, κατασκευασμένων από ακανόνιστες, αλλά κατεργασμένες πλακοειδείς πέτρες και κεραμίδες στέγης. Στη γωνία των τοίχων μια μικρή δεξαμενή (Σ χ έ δ. 1), διαστ. 1,02 × 1,04 μ., κατασκευασμένη από πήλινους στρωτήρες, πιθανώς χρησίμευε για την αποθήκευση κάποιου είδους πηλού για κατασκευή των προϊόντων του εργαστηρίου.

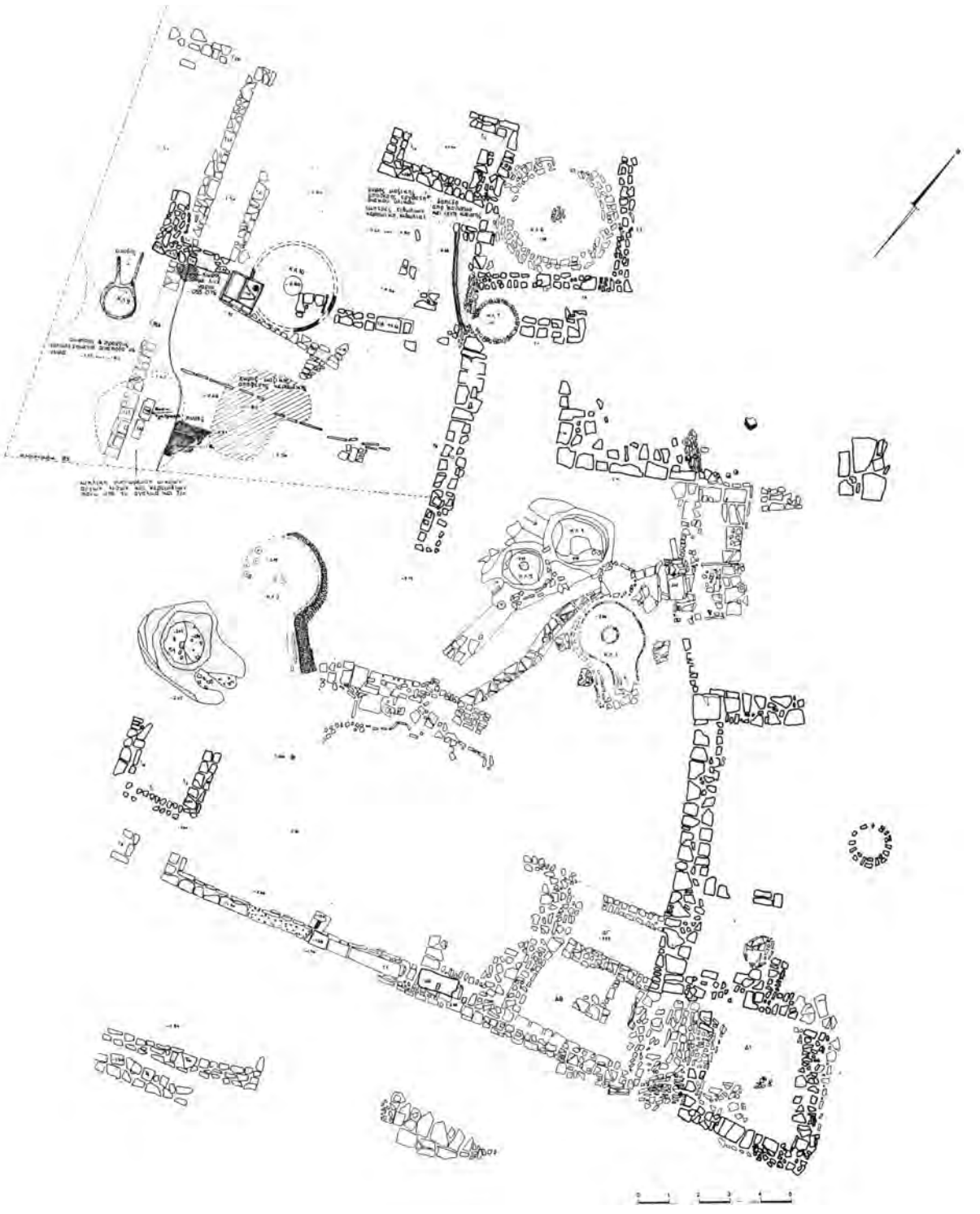
Το δεύτερο οικοδόμημα, αποτελούμενο από τον Τ18, μήκ. 2,50 και πλ. 0,50 μ., αποκαλύφθηκε σε βάθος

6. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 252-253· 40 (1985): Χρονικά, σ. 228-229· 41 (1986): Χρονικά, σ. 125· 42 (1987): Χρονικά, σ. 336-337· 43 (1988): Χρονικά, σ. 338-340.

7. Για τους υπόλοιπους κλιβάνους του εργαστηρίου, βλ. A Ceramic Workshop in Figareto, Corfu, BCH Suppl. XXIII, 1992, σ. 41-52.

8. Γιά τη χρονολόγηση των αμφορέων αυτών, βλ. Karolyn G. Korhles, Corinthian A and B Transport Amphoras, Ph.D., Princeton University, 1978. Σε αντίθεση με την άποψη αυτή έχουμε τη γνώμη ότι ο λεγόμενος κορινθιακός αμφορέας τύπου Β πρέπει να είναι κερκυραϊκός.

9. The Athenian Agora IV, πίν. 38, αριθ. 304, 305, 310 (β' μισό 4ου-α' μισό 3ου αι. π.Χ.). Isthmia III, πίν. 16, 17, αριθ. 109, 126, 127 (τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.).

Σχέδ. 1. Κέρκυρα. Φιγαρέτο. Οικόπεδο Μικάλεφ. Κάτοψη της ανασκαφής.

0,22 μ. Είναι κατασκευασμένος από πλακοειδείς πέτρες, από τις οποίες διασώθηκαν δύο σειρές σε ύψος. Ο τοίχος αυτός κατέστρεψε τον κλίβανο 10.

Στα δυτικά του κλιβάνου 10 και σε απόσταση 0,50 μ. αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,72 μ. λείψανα δύο τοίχων από αργές πέτρες διάφορων μεγεθών σε μία μόνο σειρά: ο Τ19 σε μήκος 2,70 και πλάτος 0,60 μ. και ο Τ23 σε μήκος 2,10 και πλάτος 0,60 μ.

Το τέταρτο, τέλος, οικοδόμημα αποκαλύφθηκε ανάμεσα στους δύο κλιβάνους, σε βάθος 1,10-1,67 μ. και αποτελείται από λείψανα δύο τοίχων, των Τ20 και Τ25. Ο Τ20, μήκ. 13 και πλ. 0,50 μ., είναι κατασκευασμένος από λίθους και πλίνθους κατά το ισοδομικό σύστημα και δεν αποκαλύφθηκε σε ολόκληρο το ύψος του. Στην προς τα βορειοανατολικά απόληξη του Τ20 διασώθηκαν τα λείψανα του Τ25 σε μήκος 3,70 και πλάτος 0,50 μ., ο οποίος όμως δεν αποκαλύφθηκε ακόμη σε ολόκληρο το ύψος του.

Ανατολικά και στη νοτιοδυτική απόληξη του Τ20, σε βάθος 1,18 μ. και σε απόσταση 0,20 μ. αποκαλύφθηκε βαθμίδα (διαστ. 0,24 × 0,20 × 0,08 μ.) λίθινου αγάλματος, η οποία ήταν στερεωμένη με μολυβδοχόηση πάνω σε λιθόπλινθο, διαστ. 0,70 × 0,33 × 0,31 μ. Από το άγαλμα, το οποίο είναι γυναικείο, ξοανόμορφου[10] τύπου, διασώθηκε ο κορμός (ύψ. 0,43, πλ. 0,23 και πάχ. 0,14 μ.) από το λαιμό μέχρι περίπου την αρχή των μηρών, που βρέθηκε πεσμένος με την μπροστινή όψη προς τα πάνω. Στα βορειοανατολικά και σε απόσταση 0,35 μ. μπροστά από την ασβεστολιθική βάση του αγάλματος, σε βάθος 1,34 μ., αποκαλύφθηκε επίπεδη ακανόνιστου σχήματος πέτρα, ως πρόχειρο έδρανό του.

Παλαιόπολη[11]

Συνεχίστηκε για τρίτη χρονιά η συστηματική ανασκαφή στην περιοχή της Παλαιόπολης από την υπογράφουσα σε συνεργασία με τον καθηγητή κλασικής αρχαιολογίας και οικονομικής ιστορίας του Πανεπιστημίου της Louvain la Neuve Βελγίου Tony Hackens, στην ομάδα του οποίου συμμετείχαν οι Rolf Winkes, καθηγητής ελληνιστικής και ρωμαϊκής αρχαιολογίας και Martha Joukowsky, καθηγήτρια ανασκαφικής μεθοδολογίας του Πανεπιστημίου Brown των ΗΠΑ.

Οικόπεδο Κληρονόμων Α. Κοκοτού[12]

Στο οικόπεδο αυτό και σε τομή διαστ. 10 × 10 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν., στα ανατολικά της ανασκαφής του 1986 που διενεργήθηκε από την Εφορεία, αποκαλύφθηκε η συνέχεια του πλακόστρωτου της αρχαίας αγοράς της Κέρκυρας. Η επίχωση της τομής ήταν ιδιαίτερα διαταραγμένη με κύριο χαρακτηριστικό την απουσία ευρημάτων. Το πλακόστρωτο αυτό αποτελεί συνέχεια δαπέδου που βρέθηκε κάτω από τη θεμελίωση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Παλαιόπολης και χρονολογήθηκε από τον Β. Καλλιπολίτη στο τέλος της ελληνιστικής εποχής, με βάση τις επιγραφές και τα ψηφίσματα του Δήμου των Κερκυραίων (ΠΑΕ 1953-1959).

Οικόπεδο Κατέχη

Στο χώρο αυτό, ο οποίος αποτελεί την προς Δ. συνέχεια του οικοπέδου Κασφίκη, με την παρεμβολή μόνο του κεντρικού δρόμου του Κανονίου, έγιναν τρεις τομές για τη διερεύνηση του συγκροτήματος των λουτρών και τη μελέτη της στρωματογραφίας. Η έρευνα της πρώτης τομής εξαιτίας του μεγάλου πάχους της επίχωσης μόλις έφθασε το ρωμαϊκό στρώμα.

Στη δεύτερη τομή αποκαλύφθηκε τάφος βυζαντινής εποχής. Η τρίτη τομή έγινε στη θέση όπου είχε αρχίσει η ανέγερση πολυκατοικίας, ο σκελετός της οποίας κατεδαφίστηκε επειδή η διερεύνηση του χώρου κρίθηκε απαραίτητη. Στην ανατολική παρειά της τρίτης τομής, στο τέλος των εργασιών του 1989 άρχισε να φαίνεται μια σειρά από λιθόπλινθους, αλλά η ανασκαφή δεν προχώρησε και η έρευνα θα συνεχιστεί το 1990.

Οικόπεδο Κασφίκη[13]

Η έρευνα στο οικόπεδο είχε σκοπό την ενοποίηση του χώρου μεταξύ των τομών 2 και 3 που ανοίχθηκαν τα προηγούμενα έτη και την περαιτέρω διερεύνηση του αγωγού, ο οποίος διασχίζει από Δ.-Α. το οικόπεδο και βρίσκεται στα βόρεια των λουτρών. Στα ανατολικά των τομών 2 και 3 αποκαλύφθηκαν δύο νέα δωμάτια που ονομάστηκαν 5 και 6. Το δωμάτιο 5, διαστ. 5,50 × 5,50 μ., καλύπτεται στο κέντρο του με δάπεδο από πήλινες πλάκες, διαστ. 2,50 × 2,50 μ., που πλαισιώνεται στις πλευρές του από ψηφιδωτό διακοσμημένο με πλοχμό. Το δωμάτιο 6 δεν αποκαλύφθηκε πλήρως. Η πρόχειρη μελέτη της κεραμικής και των νομισμάτων δείχνει ότι τα λουτρά ήταν σε χρήση από τους υστερορωμαϊκούς

10. H. Payne - G. Young, Archaic Marble Sculpture from the Acropolis, Λονδίνο 1936, πίν. 12, αριθ. 593 και πίν. 14, αριθ. 589.

11. ΠΑΕ 1936, σ. 99 κ.ε.· 1939, σ. 92 κ.ε.· 1955, σ. 187 κ.ε.· 1956, σ. 158 κ.ε.· 1957, σ. 79 κ.ε.· 1958, σ. 114 κ.ε.· 1959, σ. 115 κ.ε.· 1961, σ. 120 κ.ε.

12. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 125-129.

13. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 632· 42 (1987): Χρονικά, σ. 340-341· 43 (1988): Χρονικά, σ. 342.

χρόνους έως τον 7ο αι. μ.Χ., ενώ ο αγωγός στα βόρεια των λουτρών φαίνεται ότι κατασκευάστηκε την αρχαϊκή εποχή και επισκευάστηκε στους ελληνιστικούς χρόνους.

Γαρίτσα

Οδός Κύπρου 13 (οικόπεδο Πουλή) (Σ χ έ δ. 2)

Από την ανασκαφή στο οικόπεδο αυτό, που αποτελούσε κατά την αρχαιότητα τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας πόλης[14], διαπιστώθηκε ότι το νεκροταφείο στο σημείο αυτό είχε υποστεί μεγάλη καταστροφή. Οι ταφές, κυρίως της ελληνιστικής εποχής, διασώθηκαν πολύ αποσπασματικά και η εικόνα των ταφικών εθίμων της εποχής μπορεί να ανασυσταθεί με μεγαλύτερη δυσκολία απ' ό,τι αυτή που αφορά την αρχαϊκή περίοδο του νεκροταφείου. Το οικόπεδο ανασκάφηκε μέχρι βάθους 4,50 μ.[15] από το οδόστρωμα της οδού και έφθασε μέχρι το φυσικό έδαφος της περιοχής που ήταν και εδώ καγιάς. Συνολικά στο χώρο αυτό ερευνήθηκαν:

α) Είκοσι τέσσερις ταφές στο έδαφος (Σ χ έ δ. 2, ΕΤ 1-24), ορισμένες από τις οποίες (1, 4, 5, 9, 10, 11, 12 και 18) βρέθηκαν αρκετά κατεστραμμένες. Σε ορισμένες ταφές βρέθηκαν ίχνη από ξύλο (17, 21) και σε άλλες καρφιά (12, 13), ένδειξη ίσως ότι ο νεκρός είχε ταφεί σε ξύλινο φέρετρο. Ο προσανατολισμός των ταφών ποίκιλλε, ενώ η θέση του νεκρού (όπου η κατάσταση διατήρησης επέτρεπε την αναγνώριση) ήταν ύπτια (1, 4, 6-12, 13, 14, 15, 16, 19) ή συνεσταλμένη (8, 10, 11, 17, 18, 20, 21, 22, 23). Από τους τάφους έξι μόνο (24, 16, 14, 6, 5, 4) περιείχαν κτερίσματα, τα οποία χρονολογούν τέσσερις από αυτούς (16, 14, 6 και 4) στους ελληνιστικούς χρόνους. Η απουσία κτερισμάτων που παρατηρήθηκε στους περισσότερους από τους τάφους δεν είναι δυνατό να ερμηνευτεί ως χαρακτηριστικό του νεκροταφείου ή ως ένδειξη της κοινωνικής κατάστασης του νεκρού, εξαιτίας της κακής διατήρησης των τάφων.

β) Οκτώ κεραμοσκεπείς τάφοι από τους οποίους οι έξι (1, 2, 4, 5, 6, 7) ήταν πολύ κατεστραμμένοι, ενώ οι υπόλοιποι δύο έδιναν την εντύπωση του κιβωτιόσχημου, παρότι πρέπει, όπως και οι υπόλοιποι έξι, να ανήκαν στον τύπο του καλυβίτη. Τέσσερις από τους τάφους (1, 2, 3, 5) περιείχαν κτερίσματα ελληνιστικής εποχής, ορισμένα από τα οποία χρονολογούν τον Τ1 στο 2ο και τον Τ5 στον 3ο αι. π.Χ. Ο προσανατολισμός των ταφών ποίκιλλε και η θέση του νεκρού ήταν ύπτια (2, 3, 6) ή συνεσταλμένη (1). Ένας τάφος (7) βρέθηκε κενός, ενώ δύο (1, 5) περιείχαν λείψανα οστών και ένας ήταν διαταραγμένος (4) (Σ χ έ δ. 2, Τ1-Τ8) .

γ) Δεκατρία μεγάλα πιθάρια από τα οποία ορισμένα περιείχαν ταφή ενός νεκρού (6, 7, 15, 21, 25, 28, 30), δύο (23), τριών (1), ή βρέθηκαν κενά (5, 24, 26). Συνήθως ήταν τοποθετημένα όρθια στο έδαφος και σε μία περίπτωση (24) σε πλάγια θέση. Ήταν καλυμμένα με πήλινη πλάκα (6, 23), με λίθινη (7, 21, 25, 30), λεκανίδα (28) ή βρέθηκαν χωρίς κάλυμμα στις περιπτώσεις που ήταν κατεστραμμένα (1, 5, 13, 26). Το κοινότερο από τα κτερίσματα που περιείχαν τα πιθάρια, όταν ήταν κτερισμένα, ήταν οι οινοχόες. Χρονολογικά οι ταφές σε πιθάρια (Σ χ έ δ. 2, π1-π13), με βάση τα κτερίσματα, ανάγονται στο τέλος της μεταβατικής κορινθιακής με αρχές της πρωτοκορινθιακής (28, 25) (Π ί ν. 167 γ-δ), στη μέση κορινθιακή (1, 23), στο τέλος της υστεροκορινθιακής Ι με αρχές της υστεροκορινθιακής ΙΙ (30, 7, 15, 21).

δ) Δεκαεπτά ταφές σε πιθοειδή αγγεία, τα περισσότερα από τα οποία ήταν σπασμένα (2, 3, 4, 8, 10, 11, 12, 16, 18, 19, 22, 27), τοποθετημένα κατακόρυφα στο έδαφος, εκτός από ένα που βρέθηκε ανάστροφα (14). Συνήθως περιείχαν μία μόνο παιδική ταφή, ενώ ορισμένα (2, 9, 14, 19, 22, 27) βρέθηκαν κενά. Ως κάλυμμα είχαν στρωτήρες κεραμίδες (4, 8, 9, 16, 17, 18, 20, 22), πινάκια (29), λεκανίδες (10) ή βρέθηκαν ακάλυπτα. Όλοι σχεδόν οι παιδικοί αυτοί τάφοι βρέθηκαν ακτέριστοι και μόνο τέσσερις (3, 18, 19, 29) περιείχαν κάποιο ευτελές κτέρισμα, μικκύλο αρύβαλλο, πυξίδα και όλπη αρχαϊκών χρόνων.

ε) Επτά εγχυτρισμοί σε διάφορα αγγεία, πέντε από τα οποία ήταν οξυπύθμενοι αμφορείς, ένας κρατήρας και μία λεκανίδα και περιείχαν παιδικές ταφές αρχαϊκών χρόνων.

στ) Έξι τεφροδόχα αγγεία από τα οποία τα πέντε ήταν λεκανίδες – δύο πήλινες, τρεις χάλκινες – και ένας πήλινος κρατήρας (Σ χ έ δ. 2, Τ.Τ1-Τ.Τ6).

ζ) Εννέα κατασκευές, διάφορων σχημάτων, από λεπτό στρώμα άψητου πηλού, πάνω στο χώμα, με περιοριστικά περιχειλώματα, που περιείχαν ημιτελώς καμένα οστά ανθρώπων και πτηνών, όστρακα διάφορων αγγείων και τεφροδόχα αγγεία μέσα ή κοντά σ' αυτές.

η) Δύο τμήματα από πώρινες κατεστραμμένες σαρκοφάγους. Από τη μία διασώθηκε ολόκληρος ο πυθμένας (μήκ. 1,70, πλ. 0,89 μ.), ενώ από την άλλη τμήμα της αετωματικής δίριχτης καλυπτήριας πλάκας (μήκ. 1,23, πλ. 0,95 μ.), που φέρει διαμπερές λάξευμα για τη διευκόλυνση της ανύψωσης (Σ χ έ δ. 2, Σ1-Σ2).

Το σημαντικότερο όμως εύρημα της ανασκαφής ήταν η αποκάλυψη ενός νέου λίθινου ταφικού μνημεί-

14. Ανθρωπολογικά Ανάλεκτα 49, 1 (1988), σ. 58 κ.ε.

15. Τα βάθη που σημειώνονται στο σχέδιο έχουν μετρηθεί από σταθερό 0 της ανασκαφής.

Σχέδ. 2. Κέρκυρα. Γαρίτσα. Οδός Κύπρου 13. Κάτοψη της ανασκαφής.

ου, στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου[16]. Τμήμα του μνημείου εισχωρούσε κάτω από το οδόστρωμα της οδού Κύπρου, ενώ ένα άλλο κάτω από το γειτονικό οικόπεδο. Το τμήμα του μνημείου κάτω από την οδό Κύπρου ερευνήθηκε με την επέκταση της ανασκαφής προς την οδό, ενώ εκείνο του διπλανού οικοπέδου θα ερευνηθεί μελλοντικά με την προγραμματισμένη ήδη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου Μπαλή. Το μνημείο πιθανώς έχει σχήμα Π (Σ χ έ δ. 2) και αποτελείται, στο τμήμα που αποκαλύφθηκε, από δύο τοίχους. Ο τοίχος προς τα νοτιοανατολικά αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,30 μ., ενώ το πλάτος του είναι 1,20-0,92 μ. Ο βορειοανατολικός έχει μήκος 2,10 και πλάτος 1 μ. Είναι κατασκευασμένοι από πωρόλιθους ανισομεγέθεις, κατά το ψευδοϊσοδομικό σύστημα, προσαρμοσμένους στις προσόψεις των τοίχων βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά αντίστοιχα. Το ύψος τους, που δεν ξεπερνά τη θεμελίωση, είναι 0,80 μ. (Π ί ν. 168 α).

Κάθετα στο νοτιοανατολικό μακρύ σκέλος του μνημείου, στο σημείο όπου το πλάτος του αρχίζει να μειώνεται και παράλληλα με το βορειοανατολικό σκέλος του, σώθηκαν θεμελίωση τοιχαρίου από αμυγδαλόπετρες και τμήματα πωρόλιθου, μήκ. 0,70, πλ. 1,10 μ. περίπου. Πάνω στο νοτιοανατολικό μακρύ σκέλος και προς την περιοχή του βορειοανατολικού σκέλους αποκαλύφθηκε κυβόλιθος, διαστ. 0,82 × 1,10 × 0,50 μ., ο οποίος στην προς τα πάνω επιφάνειά του φέρει κυκλική κοίλανση, διαμ. 0,60 μ. Από την περιοχή του ταφικού μνημείου προήλθαν γλυπτά: τμήμα κριαριού, τμήμα κεφαλής αρχαϊκού λιονταριού (Π ί ν. 168 β), τμήμα από επίστεψη κιονόκρανου διακοσμημένου με μεικτό κυμάτιο, μικρά τμήματα από επίστεψη με εγχάρακτα ιωνικά ωά, όλα από πωρόλιθο. Τέλος, στο ανασκαμμένο οικόπεδο βρέθηκε πλήθος αγγείων, οστράκων, οστών κτλ., που προέρχονται από διαταραγμένες ταφές αρχαϊκής, κλασικής και ελληνιστικής εποχής.

Αλμυρός

Οικόπεδο αδελφών Κοσκινά

Η θέση του οικοπέδου απέχει 300 μ. από την προς Α. τούμπα των αδελφών Βλάχου[17], 13 μ. από τον προς Ν. κοινοτικό δρόμο και 60 μ. από την προς Β. θάλασσα. Αφορμή για την ανασκαφή ήταν οι εργασίες παράνομης αμμοληψίας κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν δύο ταφές.

Ο πρώτος τάφος, κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Ν.-Β., βρέθηκε σε βάθος 0,35-0,95 μ. από την επιφάνεια. Οι εργασίες της εκσκαφής κατέστρεψαν το νότιο τμήμα του τάφου, ο οποίος σώθηκε σε μήκος 1,61 και πλάτος 0,56 μ. Ήταν κατασκευασμένος από κεραμίδες, από τις οποίες σώθηκαν τμήματα τεσσάρων που αποτελούσαν τις μακρές πλευρές και μία ολόκληρη, διαστ. 0,60 × 0,53, πάχ. 0,05-0,03 μ., που αποτελούσε τη σωζόμενη βόρεια στενή πλευρά του τάφου.

Από το σκελετό του νεκρού που είχε ύπτια στάση σώθηκαν μόνο τα οστά του αριστερού χεριού και τα οστά των ποδιών από τα γόνατα και κάτω.

Ο νεκρός του δεύτερου τάφου είχε εναποτεθεί απευθείας πάνω στην άμμο σε βάθος περίπου 0,45 μ. από την επιφάνεια του εδάφους με προσανατολισμό Α.-Δ., νοτιοδυτικά του πρώτου τάφου και σε απόσταση 0,21 μ. από αυτόν. Είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση, τα σκέλη ήταν συνεσταλμένα, τα χέρια ελαφρώς κεκαμμένα στους αγκώνες, με τις παλάμες επάνω στη λεκάνη και το κεφάλι έκλινε προς τα αριστερά. Δε σώθηκαν τα οστά των πελμάτων και της κνήμης του αριστερού σκέλους.

Αχαράβη

Θέση Άγιος Παντελεήμονας (οικόπεδο Αικ. Μαρτζούκου-Κουλούρη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν λίγα άβαφα όστρακα και κεραμίδες. Στην ανασκαφή που ακολούθησε εντοπίστηκαν μάζες άψητου πηλού, κεραμίδια στέγης και άβαφα όστρακα αγγείων διαβρωμένα.

Το σημαντικότερο εύρημα ήταν η αποκάλυψη, στο προς την επαρχιακή οδό όριο του οικοπέδου, τοίχου, μήκ. 11, ύψ. 0,20-0,60 και πλ. 0,60-0,70 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΑ. Ο τοίχος ήταν κτισμένος από αργούς λίθους, κομμάτια άψητου πηλού και κεραμίδια, θεμελιωμένος σε στρώμα κόκκινου χώματος, σε βάθος 2 μ. περίπου κάτω από την επιφάνεια του καλλιεργήσιμου εδάφους (Π ί ν. 168 γ).

Κ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Κασσιώπη

Οικόπεδο αδελφών Σαλβάνου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωτου και χονδροειδής ρωμαϊκή κεραμική, στοιχεία ικανά για διενέργεια ανασκαφικής έρευνας.

16. Για τα ταφικά μνημεία αυτού του είδους, ορισμένα από τα οποία πρέπει να ήταν επίσημοι τάφοι, βλ. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 159. Ανθρωπολογικά Ανάλεκτα, ό.π. Γ. Δοντάς, Πρακτικά Γ' Πανιονίου Συνεδρίου, Αθήνα 1969, σ. 274.

17. Ανθρωπολογικά Ανάλεκτα, ό.π., σ. 55 κ.ε. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 251· 39 (1984) : Χρονικά, σ. 211.

Το οικόπεδο βρίσκεται ακριβώς στο μυχό του σημερινού λιμανιού της πόλης, αμέσως μετά την προβλήτα, στο σύνορο της καμπυλωτής οικοδομικής γραμμής. Είναι οριζόντιο, επίπεδο, σχήματος περίπου τετράγωνου, πολύ μικρό σε έκταση (156 τ.μ.) και η επιφάνειά του βρίσκεται σχεδόν στο ύψος της στάθμης της θάλασσας.

Επιφανειακά και μέχρι βάθους 0,20-0,45 μ. ήταν το πρώτο στρώμα (Ι) σύγχρονης επίχωσης, διαταραγμένο από καλλιέργεια κηπευτικών. Το δεύτερο στρώμα (ΙΙ) κυμαινόμενο από 0,30-0,45 μ. φθάνει σε βάθος 1,60 μ. Αποτελείται από παχιά και πυκνή στρώση μικρών ασβεστολιθικών αργών λίθων, σχεδόν σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου, εκτός από μερικά σημεία που είχαν καταστραφεί πρόσφατα. Στην προσπάθεια έρευνας για το βάθος αυτού του στρώματος με τομές αποκαλύφθηκε στο μέσο σχεδόν του οικοπέδου τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Από μεταγενέστερη επέμβαση έχουν καταστραφεί οι δύο άκρες του και έτσι το συνολικό μήκος του είναι 7,60 μ., ενώ το πλάτος του κυμαίνεται από 0,25-0,40 μ. Το βάθος αρχίζει από 1 και 1,60 μ. Η δόμησή του είναι πυκνή, ξερολιθική, από αργούς ασβεστόλιθους, χωρίς σύνδεση μεταξύ τους, με πρόσωπο στη δυτική παρειά του. Ο τοίχος αυτός «εμπεριέχεται» στο δεύτερο (ΙΙ) στρώμα των πυκνών μικρών αργών λίθων και αποτελεί το μοναδικό και κύριο αρχιτεκτονικό εύρημα της ανασκαφής.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, το παχύ και πυκνό δεύτερο (ΙΙ) στρώμα αποτελούσε μέρος μιας απλής και πρόχειρης κατασκευής που έγινε στην προσπάθεια των κατοίκων να υποβαστάξουν το έδαφος από τα θαλάσσια κύματα. Ο τοίχος έγινε για ενίσχυση της αντίστασης του μπαζώματος. Στη συνέχεια και η αντοχή του τοίχου ενισχύθηκε από το ίδιο μπάζωμα και τις προσχώσεις της θάλασσας.

Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, που είναι μόνον όστρακα, η κατασκευή χρονολογείται από το τέλος της ελληνιστικής και τις αρχές της ρωμαϊκής εποχής στην Κέρκυρα (209 π.Χ.) έως και το τέλος του 5ου αι. μ.Χ. Το πλήθος της κεραμικής ανάγεται στο 2ο αι. μ.Χ., εποχή που η Κασσιώπη γνώρισε μεγάλη ακμή, κυρίως με το ιερό του Κάσσιου Δία, που πιθανολογείται ότι βρίσκεται κοντά στο ναό της Παναγίας της Κασσωπίτρας.

Κ. ΚΑΝΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Γιτάνη (Σχέδ. 3)

Στα πλαίσια ενός εκπαιδευτικού προγράμματος που οργανώθηκε το 1986 απο το ΥΠΠΟ με επιχορήγηση της ΕΟΚ για την εκπαίδευση προσωπικού σε θέματα ανασκαφών, η Η' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων αποφάσισε να πραγματοποιήσει το πρόγραμμα αυτό στο Νομό Θεσπρωτίας και μάλιστα στη Γιτάνη για πολλούς λόγους, μερικοί από τους οποίους είναι οι ακόλουθοι:

α) Στο νομό δεν υπήρχε, μέχρι το 1986, συνεργείο της Υπηρεσίας που να είναι σε θέση να διενεργήσει ανασκαφές.

β) Η Εφορεία εξαιτίας άλλων προτεραιοτήτων δεν είχε αρχίσει ακόμη ανασκαφές στους πολυάριθμους και αξιόλογους αρχαιολογικούς χώρους της περιοχής.

γ) Η οργανωμένη αρχαιοκαπηλεία είχε προξενήσει μεγάλες ζημιές στους χώρους και κυρίως στη Γιτάνη.

δ) Η ανασκαφή στο συγκεκριμένο χώρο ήταν επιβεβλημένη για να εκτιμηθούν οι ζημιές που είχαν προκληθεί στα μνημεία από τους αρχαιοκάπηλους. Η συγκεκριμένη εκτίμηση ήταν απαραίτητη για την εκδίκαση της υπόθεσης της αρχαιοκαπηλείας από τις αρμόδιες αρχές.

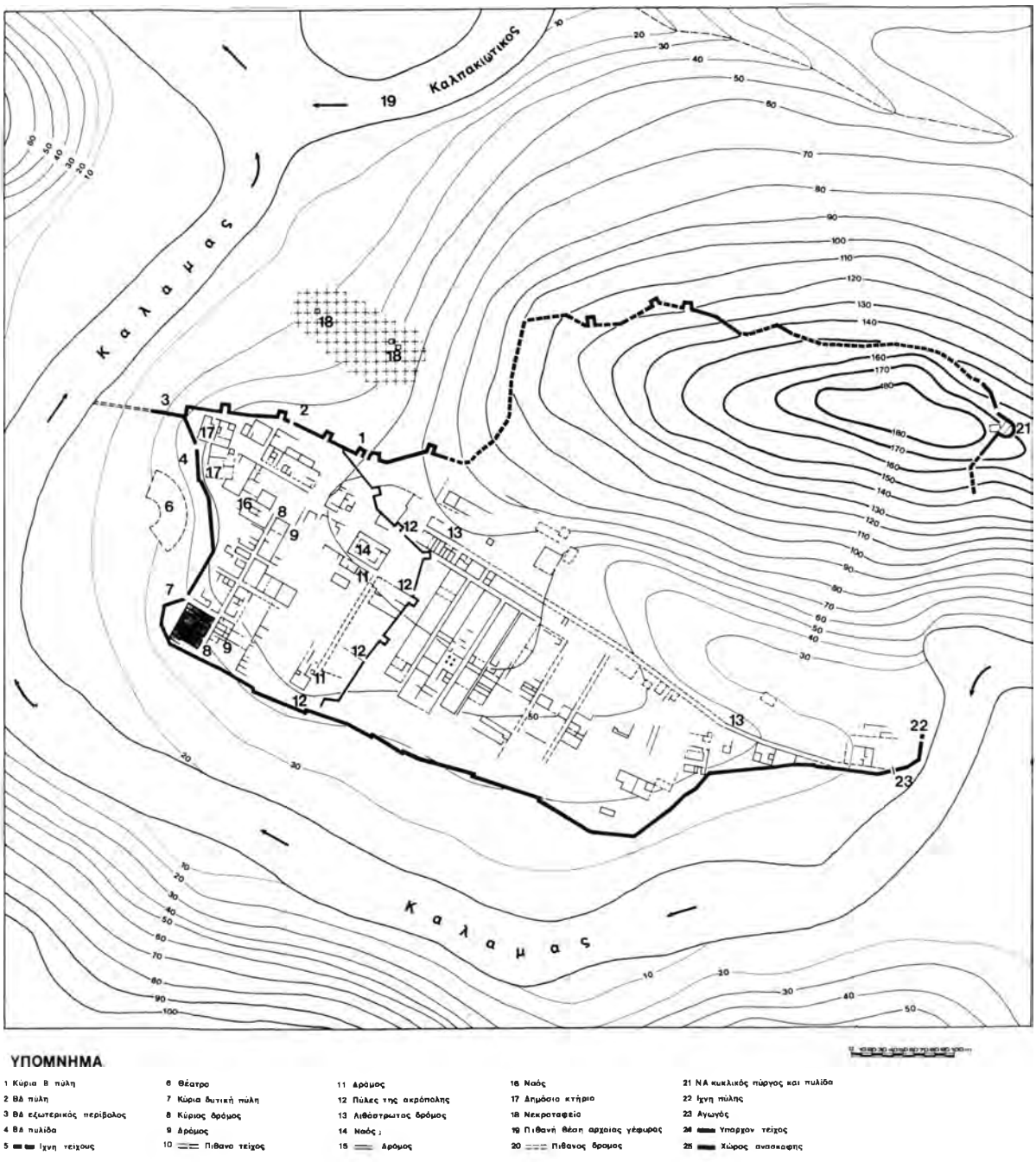
ε) Το Νομαρχιακό Ταμείο Θεσπρωτίας, έπειτα από εισήγηση του Νομάρχη Π. Σκαλτσά, άρχισε να επιχορηγεί την Εφορεία με ένα αρκετά ικανοποιητικό ποσό για τη διενέργεια ανασκαφών, προκειμένου να αξιοποιηθούν οι αρχαιότητες της περιοχής. Το γεγονός αυτό συνετέλεσε, λόγω της ύπαρξης συνεργείων στην περιοχή, σχεδόν ολόκληρο το χρόνο, στην προστασία των ίδιων των αρχαιοτήτων και στην καταστολή της αρχαιοκαπηλείας.

Η Γιτάνη είναι ένας από τους πολλούς τειχισμένους οικισμούς της Θεσπρωτίας και μνημονεύεται από τον Πολύβιο (27, 16, 5) και τον Λίβιο (42, 38, 1). Η ταύτιση του αρχαίου οικισμού, με τα ερείπια που βρίσκονται στα βορειοδυτικά της συμβολής του Καλπακιώτικου με τον Καλαμά, σε θέση γνωστή με το όνομα Γκούμανη, έγινε με τη βοήθεια απελευθερωτικού ψηφίσματος του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. που βρέθηκε[18] στην περιοχή (Σχέδ. 3) σε συνδυασμό με τις προαναφερόμενες αρχαίες πηγές.

Κτίριο Α

Η ανασκαφή άρχισε από ένα κτίριο στα νοτιοδυτικά της πόλης εξαιτίας της καταστροφής που είχε υποστεί από τους αρχαιοκάπηλους. Η ανασκαφή διήρκεσε τέσσερα χρόνια, αλλά για τεχνικούς λόγους αναφέρεται τη χρονιά αυτή (Σχέδ. 3).

18. Σ. Δάκαρης, Θεσπρωτία, Αθήναι 1972, σ. 36. L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité, Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (22-25 Οκτ. 1984), σ. 75, εικ. 6.

Σχέδ. 3. Γιτάνη Θεσπρωτίας. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής.

Το κτίριο Α, διαστ. 41 × 31 μ., είναι κτισμένο σε θέση που εποπτεύει δύο από τους κύριους δρόμους του οικισμού και τον πλωτό Θύαμι, κάτω από το τείχος που περιβάλλει τον οικισμό. Η νοτιοανατολική πλευρά, που είναι η πρόσοψη του κτιρίου και έχει κατασκευαστεί πιο προσεκτικά, έχει οικοδομηθεί, τουλάχιστον στο ύψος που διασώθηκε (0,87 μ.), σύμφωνα με το ισοδομικό σύστημα προς τα νότια και το πολυγωνικό προς τα βόρεια. Αυτή η πλευρά του κτιρίου, η πρόσοψη, είναι στραμμένη στον κύριο δρόμο του δυτικού τομέα της πό-

λης. Η βορειοανατολική πλευρά του κτιρίου κτισμένη κατά το πολυγωνικό σύστημα είναι και αυτή στραμμένη σ' ένα δεύτερο κεντρικό δρόμο, ο οποίος οδηγεί από την πόλη στην περιοχή του θεάτρου. Ο δρόμος, τουλάχιστον σε όσο μήκος ανασκάφηκε, είναι στρωμένος με διάφορων σχημάτων και μεγεθών πέτρες. Η βορειοδυτική και η νοτιοδυτική πλευρά του κτιρίου είναι οικοδομημένες σύμφωνα με το πολυγωνικό σύστημα και απέχουν ελάχιστα από τις αντίστοιχες πλευρές του τείχους που προστατεύει τον οικισμό.

Η είσοδος του κτιρίου γίνεται μέσω δύο μικρών προπύλων στη νοτιοανατολική πλευρά του, τα οποία βρίσκονται προς τις άκρες της πρόσοψης. Από το πρώτο πρόπυλο σώθηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως αμφίγλυφοι κίονες και παραστάδες με ανάγλυφες παραστάσεις μυθικών όντων και φυτικά κοσμήματα. Δευτερεύουσες είσοδοι υπάρχουν στις άλλες δύο πλευρές του κτιρίου, στα βορειοδυτικά και νοτιοδυτικά.

Οι εσωτερικοί τοίχοι είναι οικοδομημένοι από μεγάλους αργούς λίθους και καλύπτονται με κονιάματα από χώμα και όστρεα, επιχρισμένα με κόκκινο και μπλε χρώμα.

Τα διαμερίσματα είναι διευθετημένα γύρω από μια αυλή, η οποία είναι σχεδόν τετράγωνη με διαστάσεις 15,85 × 12,20 μ. Η αυλή καλύπτεται από χονδρό βοτσαλωτό δάπεδο προσαρμοσμένο σ' ένα επίπεδο από ελαφρώς στρογγυλεμένες πέτρες, το οποίο κλίνει προς τη βόρεια γωνία της αυλής, όπου υπάρχει ένας αγωγός (Σ χ έ δ. 4).

Ανάμεσα στα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν στην αυλή είναι λίγα τεμάχια κιόνων, δύο fulcra, από τα οποία το ένα παριστάνει την Άρτεμη[19] (Π ί ν. 169 α) και το άλλο το Διόνυσο (Π ί ν. 169 β). Στη νότια γωνία της αυλής βρέθηκαν τρία χάλκινα αγαλματίδια σατύρων, οι οποίοι είναι ακουμπισμένοι πάνω σε φλασκιά. Ο ένας από αυτούς παίζει αυλό (Π ί ν. 169 δ), ενώ οι άλλοι δύο πίνουν κρασί από κύλικα.

Τις τρεις πλευρές της αυλής στα βορειοδυτικά, βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά περιβάλλει ένας διάδρομος, ενώ τη νοτιοδυτική πλευρά της ένας επιμήκης χώρος, που οδηγεί στους χώρους της νοτιοδυτικής πλευράς του κτιρίου.

Στο προς την πρόσοψη του κτιρίου τμήμα του διαδρόμου βρέθηκαν διάφορα εργαλεία και όπλα, καθώς και ένα χάλκινο αγαλματίδιο σατύρου που δίνει την εντύπωση στηρίγματος κάποιου αντικειμένου.

Το προς τα βορειοανατολικά του κτιρίου τμήμα του διαδρόμου οδηγεί σ' ένα συγκρότημα τριών δωματίων· στο μεσαίο βρέθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων σφραγισμάτων. Οι πάπυροι, τους οποίους σφράγιζαν τα σφραγίσματα και οι οποίοι φυσικά δε σώθηκαν, είχαν τοποθετηθεί μέσα σ' ένα πιθάρι, το οποίο ήταν τοποθετημένο, όπως φαίνεται από τα διασωθέντα θραύσματά του, στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου και σε κάποια από ξύλο κέδρου κατασκευή, ράφια ή κιβώτιο, τα υπολείμματα της οποίας βρέθηκαν στο δωμάτιο. Τα σφραγίσματα απεικονίζουν νομισματικούς τύπους της Ηπείρου, της Αιτωλικής Συμπολιτείας[20], αλλά και διάφορα ζώα, πτηνά, φυτά, αγαλματικούς τύπους και πορτραίτα. Τα νομίσματα που βρέθηκαν με τα σφραγίσματα προέρχονται κυρίως από την Ήπειρο και την Αμβρακία και ανήκουν στο 238-168 π.Χ.

Το προς τη νοτιοανατολική πλευρά του αιθρίου τμήμα του διαδρόμου οδηγεί σε τρία δωμάτια της πρόσοψης, από τα οποία το νοτιότερο, που είναι και το πολυτελέστερο, καλύπτεται με ασπρόμαυρο ψηφιδωτό δάπεδο.

Ένα ορθογώνιο πλαίσιο διακοσμημένο με τρέχουσα σπείρα και αβακωτό κόσμημα περιέβαλλε το κεντρικό διάχωρο, στις γωνίες του οποίου σώθηκαν αποσπασματικά οι παραστάσεις τεσσάρων μικρών δελφινιών. Μπροστά από το κατώφλι της εισόδου, κατασκευασμένο από λευκές ψηφίδες, σώθηκε ένα μικρότερο διάχωρο με παράσταση αιλουροειδούς. Πάνω στο κεντρικό διάχωρο του δωματίου ένα πήλινο ευτελές πιθοειδές αγγείο (Π ί ν. 170 α) περιείχε ένα θησαυρό 178 χάλκινων νομισμάτων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται νομίσματα του Φιλίππου Β', του Μεγάλου Αλεξάνδρου, της Αμβρακίας, της Ελέας και ένα της Κέρκυρας (229-48 π.Χ.), το νεότερο του θησαυρού.

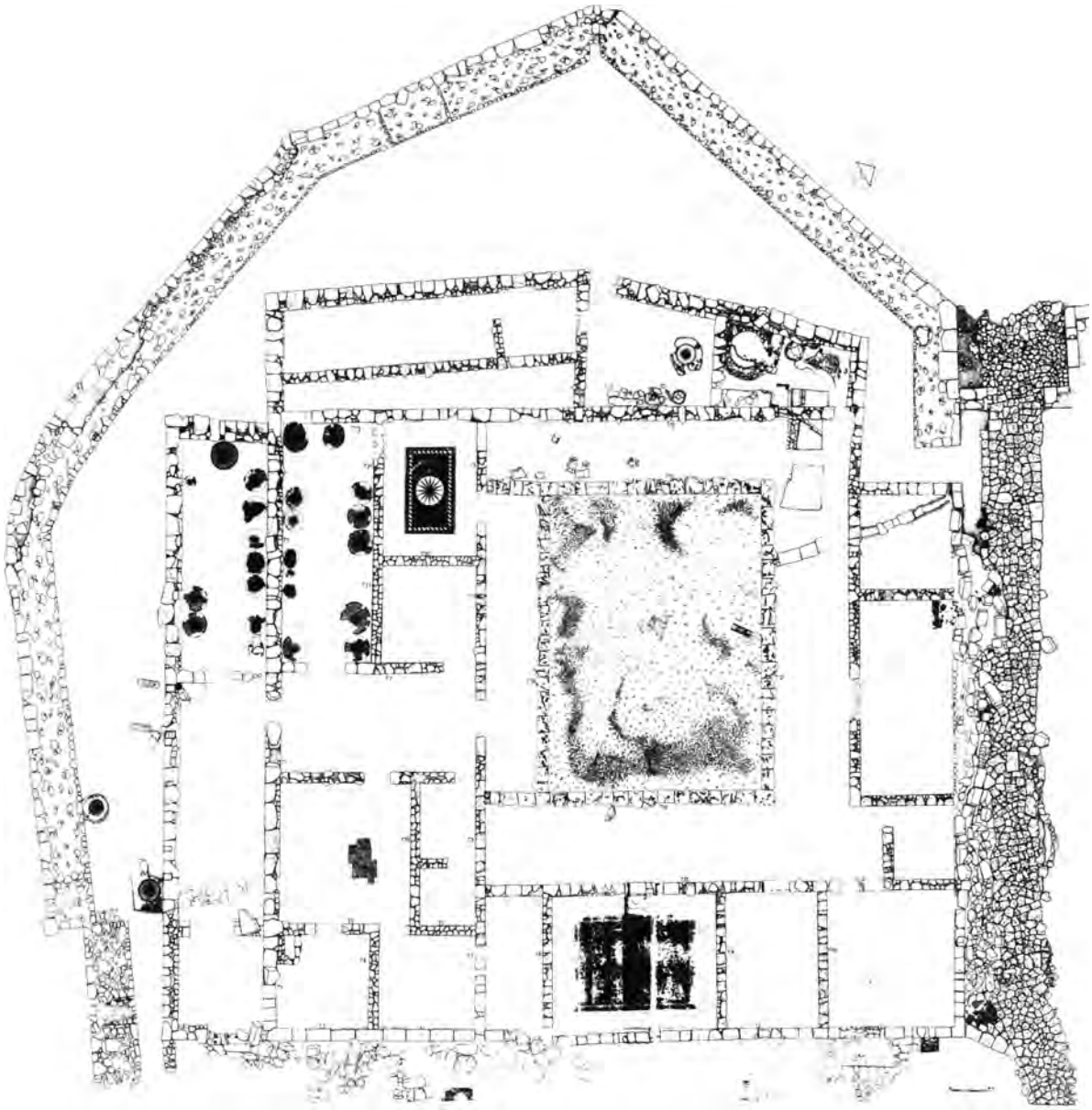
Το παρακείμενο προς Β. δωμάτιο βρέθηκε πολύ κατεστραμμένο. Από το ψηφιδωτό δάπεδό του σώθηκαν μόνο λίγες λευκές ψηφίδες τιτανόλιθου από την προετοιμασία του υποστρώματος. Εντούτοις, η ύπαρξη στη βόρεια γωνία του ενός χάλκινου fulcrum κλίνης που παριστάνει μια αμαζόνα[21] (Π ί ν. 169 γ), δείχνει ότι και το δωμάτιο αυτό είχε την ίδια πολυτέλεια με το προηγούμενο. Το αμέσως επόμενο προς Β. δωμάτιο βρέθηκε επίσης πολύ κατεστραμμένο και άδειο.

Το νότιο τμήμα του κτιρίου αποτελείται από δύο τμήματα το Α και το Δ. Ο δυτικός τομέας του τμήματος αυτού περιλαμβάνει δύο δωμάτια προς τα βόρεια, από τα οποία το δυτικότερο έχει ψηφιδωτό δάπεδο κατασκευασμένο από μικρά βότσαλα λευκού και μαύρου χρώματος. Ένα πλαίσιο με το κόσμημα της τρέχουσας

19. B. Barr Sharrar, The Hellenistic and Early Imperial Decorative Bust, Mainz am Rhein 1987, σ. 45-49, πίν. 21, C 61 και 64.

20. Π. Πάντος, Τα σφραγίσματα της Αιτωλικής Καλλιπόλεως, διδ. διατριβή, Αθήνα 1985, πίν. 21 (129-ΜΔ 14306).

21. B. Barr Sharrar, ό.π., σ. 105-109, πίν. 47, C 157.

Σχέδ. 4. Γιτάνη Θεσπρωτίας. Κάτοψη του κτιρίου Α.

σπείρας περιβάλλει το κεντρικό διάχωρο, όπου υπάρχει παράσταση αστεριού εγγεγραμμένου σε κύκλο. Στα νότια του δωματίου βρέθηκε σημαντικός αριθμός σφραγισμάτων μέσα σε στρώμα με ίχνη έντονης καύσης και το δεξί χέρι ενός χάλκινου αγάλματος σε μέγεθος μικρότερο από το φυσικό (Π ί ν. 169 ε). Το παρακείμενο προς Α. δωμάτιο ήταν επίσης πολύ κατεστραμμένο, αλλά από τις ελάχιστες ψηφίδες του τιτανόλιθου που σώθηκαν, φαίνεται ότι ήταν και αυτό αρκετά επιμελημένο. Πίσω από τα δύο αυτά δωμάτια ανοίγονται δύο επιμήκεις αποθήκες, στο δάπεδο των οποίων είχαν στερεωθεί μεγάλα πιθάρια, επιδιορθωμένα με μολύ-

βδινους συνδέσμους. Στο πρώτο σώθηκαν εν μέρει δεκατέσσερα πιθάρια, ενώ στο δεύτερο οκτώ. Ανάμεσα στα πιθάρια της πρώτης αποθήκης αποκαλύφθηκαν αρκετά σφραγίσματα και νομίσματα της Ηπείρου (238-168 π.Χ.), ένδειξη της οικονομικής και εμπορικής δραστηριότητας του χώρου. Τα δάπεδα των δύο αποθηκών φαίνεται ότι καλύπτονταν με κάποιο είδος ψηφιδωτού πολύ κατεστραμμένου μάλλον από πυρκαγιά, η οποία πιθανώς κατέστρεψε το κτίριο.

Το ανατολικό τμήμα του κτιρίου αποτελείται από έξι χώρους, η χρήση των οποίων είναι δύσκολο να προσδιοριστεί εξαιτίας τόσο της καταστροφής τους, όσο και της απουσίας ευρημάτων. Εξαίρεση αποτελεί μικρό επίμηκες δωμάτιο στο μέσο της βορειοανατολικής πλευράς του χώρου, το οποίο διαιρείται σε δύο τμήματα από έναν πεσσότοιχο. Κοντά σ' αυτόν εντοπίστηκε μια ομάδα από σφραγίσματα, μεταξύ των οποίων και ένα που φέρει το όνομα της πόλης *ΓΙΤΑΝΑ*[22], 25 ημιπολύτιμοι λίθοι (Π ί ν. 170 β), βάθρο μικρού αγάλματος και αρκετά χάλκινα ηπειρωτικά νομίσματα της ίδιας εποχής με τα υπόλοιπα που βρέθηκαν στο κτίριο. Μεμονωμένα σφραγίσματα βρέθηκαν και προς τα νότια του δωματίου, κοντά σε μια ορθογώνια πλινθοκατασκευή.

Στη βορειοδυτική πλευρά του κτιρίου ένα συγκρότημα, διαστ. 30,45 × 7,50 μ., που απαρτίζεται από τέσσερις χώρους, φαίνεται να έχει εργαστηριακό χαρακτήρα. Στους δύο νοτιότερους επιμήκεις χώρους διασώθηκε τμήμα από το υπόστρωμα του δαπέδου, κατασκευασμένου από πατημένο χώμα και μικρούς λίθους, πάνω στο οποίο αποκαλύφθηκαν μάζες σιδήρου, κρίκοι, λαβίδες, αιχμηρά εργαλεία, δρεπάνια, αγκίστρια και ένα υνί. Στο μεσαίο χώρο, που διαθέτει όμοιο υπόστρωμα δαπέδου, βρέθηκε λίθινη λεκάνη με προχοή στη βάση της, δίσκος με κοίλανση στην περιφέρεια, λίθινος χειρόμυλος, μήτρα εφηλίδας, πλήθος από καρφιά και μεταλλικοί σύνδεσμοι. Τέλος, στο βορειότερο από τους χώρους, αποκαλύφθηκαν οι θαλάμοι πυροδότησης δύο κεραμικών κλιβάνων, δύο ακέραιοι αμφορείς και πλήθος οστράκων.

Από τα σφραγίσματα που βρέθηκαν στους διάφορους χώρους του κτιρίου, τα οποία στο σύνολό τους θεωρούνται δημόσιου χαρακτήρα, αλλά και από τα κεραμίδια στέγης με την επιγραφή *ΔΑΜΟΣΙΟΣ* και *ΧΑΡΟΠΟΣ* υποδηλώνεται ότι το κτίριο Α πρέπει να ήταν δημόσιο. Η φύση της λειτουργίας του ελπίζουμε ότι θα προσδιοριστεί μετά τη μελέτη του. Το όνομα *ΧΑΡΟΠΟΣ* ίσως ανήκει σε μέλος της θεσπρωτικής οικογένειας που έφερε το όνομα αυτό και που προπαγάνδισε υπέρ των Ρωμαίων κατά το 2ο αι. π.Χ.

Μικρός ναός (Σ χ έ δ. 5)

Το δεύτερο οικοδόμημα που ανασκάφηκε στη Γιτάνη, βρίσκεται βορειοδυτικά της πόλης και έχει χαρακτηριστεί από τον Σ. Δάκαρη ως «μικρός ναός»[23]. Ο «μικρός ναός» αποτελείται από πρόναο και σηκό. Στο ναό οδηγεί μικρός πλακόστρωτος δρόμος, διακλάδωση της κεντρικής οδικής αρτηρίας του δυτικού τομέα.

Έχει προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. με είσοδο στη νοτιοανατολική στενή πλευρά του. Οι συνολικές διαστάσεις του είναι: μήκος 13 και πλάτος 7,10 μ. Ο σηκός έχει εσωτερικές διαστάσεις: μήκος 7,40 και πλάτος 6,15 μ. και ο πρόναος: μήκος 3,80 και πλάτος 6,15 μ. Η είσοδος στον πρόναο γίνεται με διπλό αναβαθμό. Η κατώτερη βαθμίδα είναι πιο στενή από την ανώτερη, το μήκος της είναι 4,80 μ., ενώ το μήκος της δεύτερης είναι ίσο με το μήκος της στενής πλευράς του ναού (7,10 μ.). Οι βαθμίδες είναι κατασκευασμένες από λευκές μεγάλες, καλολαξευμένες πέτρες. Στη θέση τους βρίσκονται μόνον οι πέτρες προς ΒΑ., ενώ προς ΝΑ. σώζεται μόνον η θεμελίωση (λαξευμένος βράχος ή αργοί λίθοι).

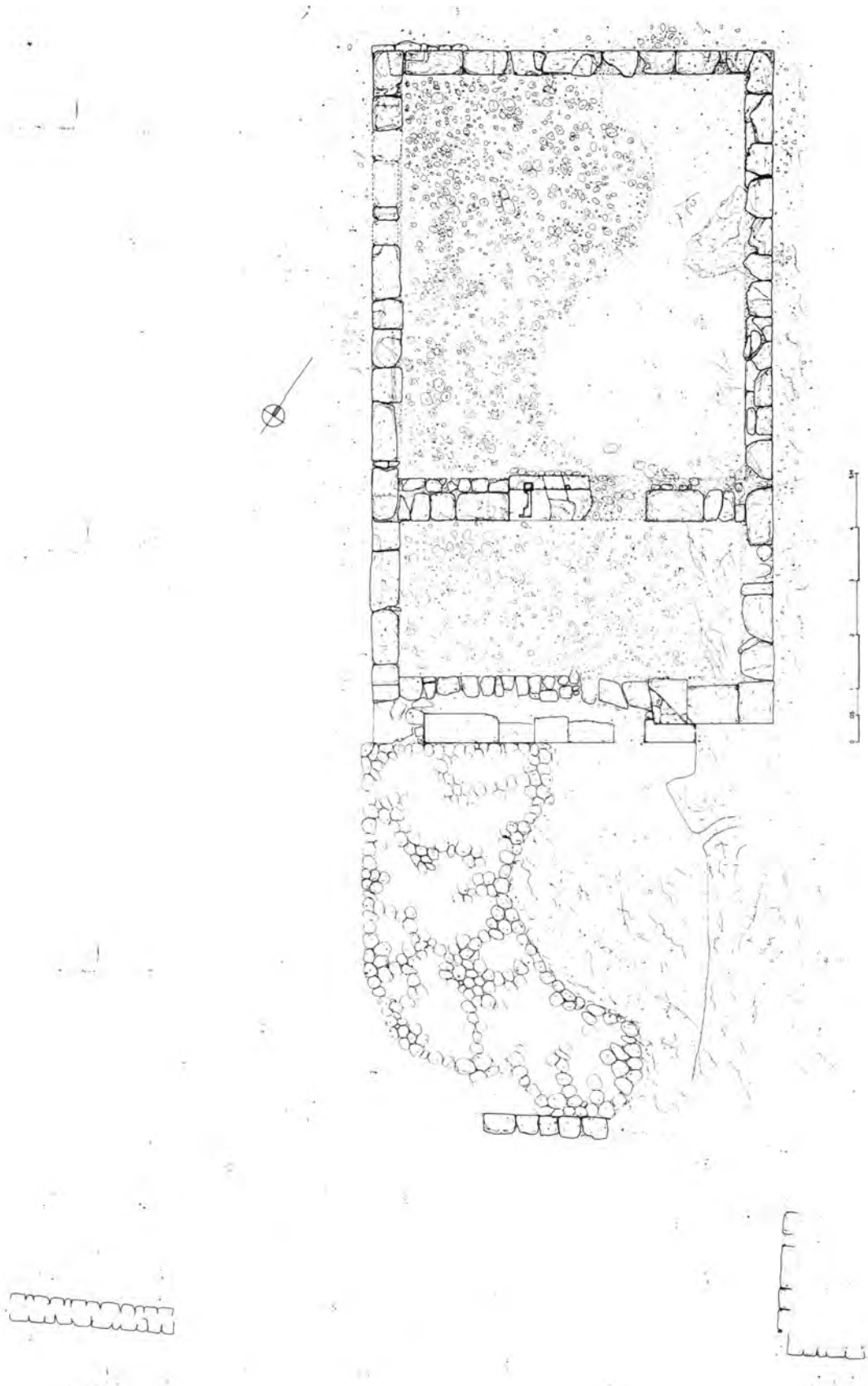
Ο πρόναος χωρίζεται από το σηκό με διαχωριστικό τοίχο. Το άνοιγμα της εισόδου έχει μήκος 2,50 μ.· μόνο το μισό κατώφλι από λευκή ασβεστολιθική πέτρα σώζεται στη θέση του.

Η τοιχοδομία του ναού είναι πολυγωνική. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από μεγάλες πέτρες, μία ή δύο κατά πλάτος, από ασβεστολιθικό γκρίζο πέτρωμα (δολομίτη). Οι τοίχοι της βορειοανατολικής μακράς και της βορειοδυτικής στενής πλευράς σώζονται σε ύψος ενός δόμου (περίπου 0,60 μ.), ενώ ο τοίχος της νοτιοδυτικής μακράς πλευράς, που είναι συγχρόνως και αναλημματικός επειδή το κτίριο είναι κτισμένο σε κατωφέρεια, σώζεται σε μέγιστο ύψος εξωτερικά 1,50 μ. και εσωτερικά σε ύψος ενός δόμου (περίπου 0,60 μ.).

Το δάπεδο του ναού, στο σηκό και στον πρόναο, είναι στρωμένο με χαλίκια, απολεπίσματα ασβεστόλιθου και βότσαλα. Από την κεράμωση του ναού προέρχονται ανθεμωτοί καλυπτήρες και μεγάλος ηγεμόνας κέραμος, αποσπασματικά διατηρημένος, διακοσμημένος με ανάγλυφες ταινίες και ανάγλυφο ρόδακα (Π ί ν. 170 γ). Σε τμήμα κεραμίδας σώζεται το όνομα: *[Α]ΝΔΡΟΚΑΔΗ*. Τμήματα αρράβδωτων κιόνων, από κροκαλοπαγές εύθρυπτο πέτρωμα βρέθηκαν στο λιθόστρωτο

22. Για το όνομα της πόλης, βλ. Σ. Δάκαρης, ό.π., σ. 36. Επίσης, βλ. Κ. Πρέκα, Πρακτικά του Συνεδρίου «Archivi e sigilli nel mondo ellenistico», Torino, 13-16 gennaio 1993 (υπό έκδοση).

23. Σ. Δάκαρης, ό.π., εικ. 54, αριθ. 16.

Σχέδ. 5. Γυάνη Θεσπρωτίας. Κάτοψη του «μικρού ναού».

δρόμο που οδηγεί στο ναό και πρέπει να ανήκουν στον πρόναο.

Στα κινητά ευρήματα του ναού συγκαταλέγονται:

1) Ακέφαλο αγαλματίδιο γυναικείας μορφής με συμφυή βάση, από λευκό ασβεστόλιθο (Π ί ν. 170 ε). Στη βάση υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή:

] ΘΕΝΩΙ ΦΙΛ [
ΑΤΑΟΡΑΜΑ

Ύψ. αγαλματιδίου 0,38 μ. Διαστ. βάσης 0,06 × 0,09 × 0,08 μ.

2) Τμήμα μαρμάρινου αγαλματιδίου γυμνής γυναικείας μορφής από τη μέση μέχρι το ύψος των γονάτων. Σωζ. ύψ. 0,21 μ.

3) Κεφάλι μαρμάρινου ανδρικού αγαλματιδίου. Ύψ. 0,055 μ.

4) Τμήμα μήτρας κοίλου ειδωλίου που παριστάνει ερμαφρόδιτο, ο οποίος φέρει ιμάτιο και στηρίζεται με το αριστερό του χέρι σε κιονίσκο. Λείπει το κεφάλι.

Αποκαλύφθηκαν ακόμη γυναικεία και ζωόμορφα ειδώλια, όστρακα ελληνιστικών αγγείων (μυροδοχεία, λύχνοι κ.ά.), χάλκινα νομίσματα, μεταξύ των οποίων νόμισμα Απολλωνίας (γύρω στο 100 π.Χ.), νόμισμα Βάλλαιου, βασιλιά Φάρου (μετά το 168 π.Χ.), νομίσματα Πτολεμαίων και νομίσματα του Ηπειρωτικού Κοινού.

Νεκροταφείο

Στις προς τον Καλαμά παρυφές υψώματος, το οποίο καταλήγει σήμερα στο μικρό αγροτικό δρόμο που οδηγεί από το φράγμα του ποταμού[24] μέχρι το λίθινο γεφύρι του 19ου αι. που βρίσκεται στη συμβολή του Καλαμά με τον Καλπακιώτικο, διανοίχτηκε από άγνωστους και καταστράφηκε ολοσχερώς παιδικός κιβωτιόσχημος τάφος, πιθανώς ελληνιστικής εποχής.

Σμέρτο (θέση Κομμάτι)

Οικόπεδο Γόγολου

Η θέση Κομμάτι Σμέρτου βρίσκεται στις πλαγιές χαμηλών υψωμάτων, νοτιοδυτικά του χωριού Σμέρτο ή Μύλοι της επαρχίας Φιλιατών, που διακόπτονται στις προς τα βορειοδυτικά παρυφές τους από το δρόμο Ηγουμενίτσας-Σαγιάδας. Στην περιοχή αυτή εντοπίστηκε το 1979 νεκροταφείο ελληνιστικών χρόνων, ενώ το 1984 ερευνήθηκε κιβωτιόσχημος τάφος και ταφικός περίβολος[25].

Σε αγρόκτημα, ιδιοκτησίας Γόγολου, κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών βρέθηκαν λείψανα αρχαίου οικοδομήματος. Το κτίριο είναι κατασκευασμένο από μικρούς και μεγαλύτερους λαξευμένους λίθους (ασβεστόλιθους και αμμόλιθους) χωρίς συνδετικό υλικό. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος ενός ή δύο δόμων κι έχουν καταστραφεί σε σημαντικό βαθμό. Ο τοίχος 2 έχει μετατοπιστεί προς τα δυτικά. Εσωτερικά μικρά τοιχία από μια σειρά στρογγυλεμένων λίθων, χωρίς συνδετικό υλικό, διαιρούν το κτίριο σε τρεις χώρους τουλάχιστον στο τμήμα που ερευνήθηκε (Σ χ έ δ. 6).

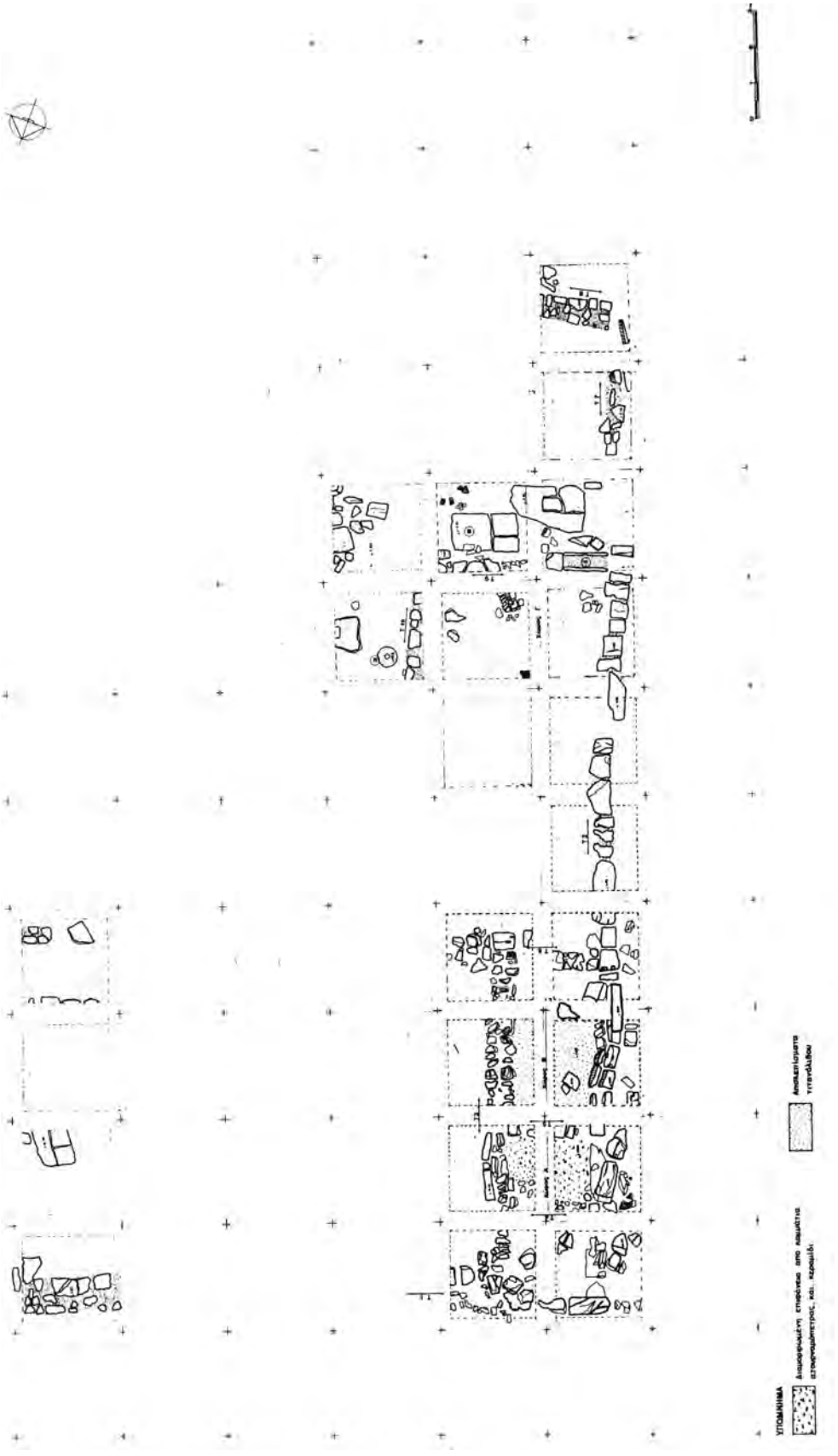
Χώρος Α. Διακρίνεται ένας τετράγωνος χώρος, πλευράς 2,10 μ., που ορίζεται από τους τοίχους Τ1, Τ2 και τα τοιχία Τ4, Τ5 από δυτικά, ανατολικά, βόρεια και νότια αντίστοιχα. Ο χώρος καλύπτεται με δάπεδο από τριμμένο κεραμίδι και λεπτά κομμάτια ντόπιας πέτρας (στουρναρόπετρα) μικρού πάχους χωρίς στερεωτικό υπόστρωμα. Το δωμάτιο ορίζεται κυρίως από τα όρια αυτού του διαφοροποιημένου σε σχέση με τους άλλους χώρους δαπέδου. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν διαλυμένο χάλκινο ανοιχτό αγγείο με χείλος που κλίνει προς τα έξω, βάση που κοσμείται από αυλακωτούς ομόκεντρους κύκλους, ταινιωτή οριζόντια λαβή, ασημένιο νόμισμα Αμβρακίας (360-338 π.Χ.) και θραύσματα γυάλινων αγγείων διάφορων σχημάτων και χρωμάτων.

Χώρος Β. Στα νότια του χώρου Α, οι τοίχοι Τ2, Τ3 και το τοιχίο Τ6 ορίζουν με κάποια ασάφεια, λόγω της μη ολοκλήρωσης της ανασκαφής, ένα δεύτερο ορθογώνιο χώρο, διαστ. 4,50 × 2,20 μ. Το τοιχίο Τ6 τέμνει κάθετα τον ισχυρό τοίχο 2 σε σημείο όπου υπάρχει κατώφλι, που σώζει υποδοχές για τους στροφείς της θύρας. Η σχέση μεταξύ τους μπορεί να δηλώνει ότι το τοιχίο 6 κατασκευάστηκε αργότερα από τον τοίχο 2, ο οποίος στο σημείο αυτό διέθετε πιθανώς άνοιγμα εισόδου, ή ότι το κατώφλι χρησιμοποιήθηκε ως απλός γωνιόλιθος του τοίχου 2. Το δάπεδο του χώρου διαμορφωνόταν από διάσπαρτα απολεπίσματα τιτανόλιθου. Στο εσωτερικό του βρέθηκε αποτύπωμα διαλυμένης πήλινης κατασκευής σε σχήμα χονδρού δοκαριού, μήκ. 0,80 και πλ. 0,10 μ. Από τον ίδιο χώρο προέρχεται μεγάλο οξυπύθμενο αγγείο. Εξωτερικά του τοίχου 2 βρέθηκε σιδερένιος και μολυβδοχοημένος πελεκίνος σύνδεσμος.

Χώρος Γ. Στη νοτιοδυτική πλευρά του ανασκαμμένου χώρου αποκαλύφθηκε λίθινος αγωγός ορθογώνιας διατομής, κατασκευασμένος από πλάκες τιτανόλιθου, μήκ. 1,45 και πλ. 0,60 μ., και με δάπεδο το φυσικό έδαφος ισοπεδωμένο. Εντοπίστηκαν δύο πλατιές επίπεδες επιφάνειες, άγνωστης χρήσης, στρωμένες με πλάκες τιτανόλιθου, διαστ. 2 × 1 μ., και μερικά μόνο τοιχία (7, 8, 9, 10). Βορειοανατολικά του τοιχίου Τ10 βρέθηκε τμήμα λίθινου χειρόμυλου, του οποίου σώθηκε μόνο το πάνω ημισφαιρικό τμήμα με ένα τετράγωνο διαμπερές άνοιγμα στο κέντρο. Έχει διάμετρο 0,53 και ύψος 0,23 μ. Κοντά του αποκαλύφθηκε τμήμα επιμήκους πλάκας τιτανόλιθου με κοίλανση και τμήμα τριπτήρα με αυλα-

24. Ό.π., σ. 111.

25. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 212-213.

Σχέδ. 6. Σμέρτο Θεσπρωτίας. Οικόπεδο Γόγολου. Κάτοψη της ανασκαφής.

κώσεις, αρκετά όστρακα άβαφων και μελαμβαφών αγγείων ελληνιστικής εποχής, όστρακα ανάγλυφων σκύφων διακοσμημένα με επάλληλες σειρές οξυκόρυφων τόξων, όστρακα λεκανίδων και μεγάλων αγγείων με πλαστική διακόσμηση (κυματοειδείς γραμμές), τμήματα πιθαριών επιδιορθωμένα με μολύβδινους συνδέσμους, πήλινα υφαντικά βάρη, μια ενσφράγιστη λαβή αμφορέα που φέρει ελλειπτικό αποτύπωμα με το σύμβολο *Z*, μια οστέινη λαβή, πολλά θραύσματα γυάλινων αγγείων και αρκετά χάλκινα νομίσματα Ηπείρου (238-168 π.Χ.). Στο υπόλοιπο οικόπεδο οι δοκιμαστικές τομές είχαν περιορισμένη έκταση και έδωσαν άλλοτε θετικές κι άλλοτε αρνητικές ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίων. Στο νότιο τμήμα του, όπου η έρευνα έδωσε και την πιο ολοκληρωμένη εικόνα, είναι σαφής η διαμόρφωση χώρου με κατασκευές καθαρά χρηστικού χαρακτήρα. Η συνέχιση της ανασκαφής θα αποσαφηνίσει το χαρακτήρα του κτιρίου.

Νεκροταφείο

Στην περιοχή του νεκροταφείου με την ευκαιρία διάφορων δημόσιων έργων η Υπηρεσία ερεύνησε και εντόπισε τάφους σε διάφορες θέσεις της περιοχής και διενήργησε το φθινόπωρο του 1989 σωστική ανασκαφή πλησίον του οικοπέδου Γόγολου. Ανασκάφηκαν συνολικά πέντε τάφοι, τέσσερις ανατολικά του οικοδομήματος και ένας δυτικά στην κατωφέρεια λόφου, δεξιά του δρόμου Ηγουμενίτσας-Σαγιάδας. Αφορμή για την ανασκαφή στάθηκε η διάνοιξη παράκαμψης του δρόμου που ανέλαβε η Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών της Νομαρχίας Θεσπρωτίας. Η παράκαμψη θα έτεμνε μέρος των παρυφών του λόφου του νεκροταφείου σε μικρή απόσταση από τους τάφους που κινδύνευαν να καλυφθούν από σωρούς χώματος και συντρίμμια βράχων.

Τάφος 1. Ο ανατολικότερος τάφος του συγκροτήματος απείχε 50 μ. περίπου από το δρόμο. Ήταν κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ., κατασκευασμένος από ακανόνιστες και μικρού πάχους ασβεστολιθικές πλάκες. Καλυπτόταν με πλάκες από το ίδιο υλικό, που βρέθηκαν πεσμένες στο εσωτερικό του. Για την κατασκευή των μακρών πλευρών του είχαν χρησιμοποιηθεί μία μεγάλη και αρκετές μικρότερες πλάκες. Οι πλάκες της νότιας πλευράς βρέθηκαν πεσμένες στο εσωτερικό του, κάτω από τα θραύσματα των καλυπτήριων πλακών. Οι στενές πλευρές του τάφου δεν εντοπίστηκαν, η θέση τους όμως ήταν σαφής από τις απολήξεις των μακρών του πλευρών. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία ο τάφος είχε διαστάσεις 2,15 × 0,50 και βάθος 0,20 μ., είχε ανοιχτεί μέσα στο σκληρό πετρώδες έδαφος της περιοχής και ο πυθμένας του ήταν το φυσικό έδαφος που είχε ισοπεδωθεί, αλλά εξαιτίας της σύστασής του έδινε την εικόνα διαμορφωμένης επιφάνειας με στρώση λιθαριών.

Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε ο σκελετός ενός νεκρού, που είχε συνθλιβεί κάτω από το βάρος των πεσμένων πλευρικών και καλυπτήριων πλακών και είχε στραφεί ελαφρώς στο δεξί πλευρό. Το κρανίο βρέθηκε πιεσμένο πάνω στο στέρνο. Ο νεκρός είχε εναποτεθεί με το κεφάλι προς Α. Το αριστερό χέρι λυγισμένο ακουμπούσε στο στήθος. Ο σκελετός είχε μήκος 1,50 μ.

Μοναδικό εύρημα του τάφου ήταν ένα κακοψημένο άβαφο όστρακο, που βρέθηκε ανάμεσα στα οστά του νεκρού.

Τάφος 2. Εντοπίστηκε 10 μ. νοτιοδυτικά του τάφου 1. Ήταν κεραμοσκεπής με προσανατολισμό Α.-Δ. και προστατευόταν στα νοτιοανατολικά από δύο κάθετα τοποθετημένες πλάκες τιτανόλιθου, πάχ. 0,10 μ., που σχημάτιζαν μεταξύ τους αμβλεία γωνία. Εσωτερικά της γωνίας, σε απόσταση 0,80 μ., μια ενιαία κεραμίδα διαστ. 1 × 0,50 μ. προστάτευε καύση νεκρού. Η κεραμίδα, στενότερη στο ένα άκρο της, βρέθηκε ραγισμένη και αφαιρέθηκε κατά τμήματα. Αποκαλύφθηκε μάζα καμένων οστών και μεγάλα κομμάτια κάρβουνου. Μαύρο καμένο χώμα και κομμάτια κάρβουνου βρέθηκαν επίσης έξω από τον τάφο.

Η ταφή ήταν κτερισμένη με τρία πήλινα αγγεία χριστιανικών χρόνων, ένα σκυφίδιο με εγχάρακτη διακόσμηση από διασταυρούμενες γραμμές, ένα λυχνάρι με δύο άτρητα ωτία στο σώμα και ανάγλυφους δακτύλιους δηλωμένους πλαστικά γύρω από την οπή πλήρωσης, ένα χυτροειδές αγγείο με πεπλατυσμένο σφαιρικό σώμα και ταινιόσχημη λαβή με νευρώσεις και ένα χάλκινο νόμισμα, διαβρωμένο.

Τάφος 3. Σε απόσταση 5 μ. περίπου δυτικά του Τ2 βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., κατασκευασμένος με επιμέλεια από μονολιθικές πλάκες λευκού τιτανόλιθου. Οι πλάκες των στενών πλευρών είχαν αναθύρωση για την καλύτερη προσαρμογή τους με εκείνες των μακρών. Ο τάφος είχε διαστάσεις 2 × 1 και βάθος 1,30 μ. Το πάχος των πλακών έφτανε το 0,10 μ. Ο τάφος ήταν συλημένος. Σημάδια της επέμβασης έφερε η πλάκα της νοτιοδυτικής μακράς πλευράς που βρέθηκε ελαφρώς μετατοπισμένη και σπασμένη. Η πλάκα της βορειοανατολικής πλευράς, διαστ. 2 × 1,10 × 0,10 μ. αποκαλύφθηκε ακέραιη, πεσμένη λοξά προς τα νοτιοδυτικά με τέτοιο τρόπο, που η απομάκρυνσή της ήταν αναγκαία για να ερευνηθεί το εσωτερικό του τάφου.

Το χώμα μέσα στον τάφο ήταν διαταραγμένο, καμένο και μαύρο με διάσπαρτα μικρά κομμάτια κάρβουνου. Περισυλλέχθηκαν ελάχιστα οστά, όλα σαθρά, και ελάχιστα όστρακα, όπως τμήμα άβαφου πινάκιου.

Παράλληλα, ερευνήθηκε και ο χώρος εξωτερικά του τάφου. Κατά μήκος της μακράς πλευράς του, σε βάθος 0,70-0,90 μ. αρκετά ψηλότερα από το επίπεδο του πυθμένα του τάφου, βρέθηκαν οξυπύθμενος αμφο-

ρέας σπασμένος, όστρακα άβαφων αγγείων και οστά μεγαλόσωμου ζώου, μάλλον αλόγου.

Ο τύπος του τάφου απαντά στους ελληνιστικούς χρόνους.

Τάφος 4. Εντοπίστηκε 41 μ. περίπου βορειοδυτικά του τάφου 3. Κιβωτιόσχημος, ανάλογος στην κατασκευή με τον τάφο 3, είχε προσανατολισμό Β.-Ν. με μικρή απόκλιση. Διαστ. 2,20 × 0,50, βάθος 0,60 μ. Η καλυπτήρια πλάκα βρέθηκε πεσμένη στο εσωτερικό του και κάτω από αυτήν αποκαλύφθηκε η πλάκα της βόρειας μακράς πλευράς, πεσμένη διαγώνια. Εξαιτίας της μετατόπισής της το περιεχόμενο του τάφου είχε συρρικνωθεί σε μια τριγωνική σχεδόν επιφάνεια.

Το χώμα στο εσωτερικό του τάφου ήταν καστανό και σκληρό. Έφερε ίχνη καύσης και μικρά σποραδικά κομμάτια κάρβουνου. Αποκαλύφθηκαν οι σκελετοί δύο νεκρών, που είχαν συνθλιβεί με την καταστροφή του τάφου. Είχαν εναποτεθεί ο ένας δίπλα στον άλλο με το κεφάλι προς Β. Η ακριβής στάση του σώματος ήταν δυσδιάγνωστη. Στα νότια του τάφου, στα άκρα των ποδιών των νεκρών είχαν συγκεντρωθεί οστά από προηγούμενες ταφές (ανακομιδή) και καύσεις νεκρών. Στο τμήμα αυτό βρέθηκαν τα περισσότερα κτερίσματα του τάφου, τα οποία ήταν πήλινο άβαφο τεφροδόχο αγγείο, δύο πρόχοι και γυάλινο ημιδιάφανο μυροδοχείο, πράσινου χρώματος.

Ανάμεσα στα κρανία των δύο σκελετών βρέθηκε χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα. Η ταφή τους είχε γίνει απευθείας στο φυσικό έδαφος, που είχε προηγουμένως ισοπεδωθεί.

Τάφος 5. Σε απόσταση μερικών δεκάδων μέτρων βορειοδυτικά του ελληνιστικού κτιρίου και 30 μ. περίπου βόρεια του ταφικού περιβόλου που ανασκάφηκε το 1984, υπήρχε κεραμοσκεπής τάφος, μικρών διαστάσεων, που καταστράφηκε εντελώς από εκσκαφικό μηχάνημα. Περισυλλέχθηκαν θραύσματα από τις κεραμίδες της κάλυψης και λίγα θρυμματισμένα οστά, κυρίως από το κρανίο του νεκρού. Το τμήμα του τάφου που διασώθηκε είχε διαστάσεις 0,40 × 0,30 μ.

Τμήμα νεκροταφείου Α΄

Κατά τη διάρκεια των ίδιων έργων οδοποιίας εντοπίστηκε από συνεργείο της Υπηρεσίας μας στην πλαγιά λόφου, σε απόσταση 200 μ. περίπου από το οικόπεδο Γόγολου και 50 μ. περίπου βορειοανατολικά του δρόμου Ηγουμενίτσας-Σαγιάδας, κιβωτιόσχημος τάφος που ανασκάφηκε αμέσως.

Στην επιφάνεια του εδάφους ήταν ορατό τμήμα πλάκας που ανήκε στη βόρεια μακρά πλευρά του τάφου, ενώ ο υπόλοιπος, ό,τι σώθηκε από αυτόν, αποκαλύφθηκε 0,25 μ. βαθύτερα. Είχε ανοιχτεί μέσα στο πετρώδες έδαφος της περιοχής με προσανατολισμό Α.-Δ. Η ανατολική στενή πλευρά του τάφου έχει υψομετρική διαφορά 0,30 μ. περίπου από τη δυτική, εξαιτίας του επικλινούς εδάφους. Το τμήμα της βόρειας μακράς πλευράς του τάφου, μια μεγάλη πλάκα τιτανόλιθου, είχε πάχος 0,03 και μήκος 1,60 μ. Εσωτερικά της (προς Ν.) βρέθηκαν πεσμένες πλάκες από το ίδιο υλικό, που μάλλον κάλυπταν τον τάφο. Όσες βρέθηκαν προς Α. παρουσίαζαν μικρή κλίση από ΒΑ.-ΝΔ. Λίγο βαθύτερα (0,30 μ.) βρέθηκαν οι πλάκες της νότιας μακράς πλευράς στο εσωτερικό του τάφου. Αυτές είχαν ακόμα μεγαλύτερη κλίση και κατέπεσαν πάνω στο νεκρό. Το μήκος του τάφου υπολογίζεται στα 2,15 μ., ενώ το πλάτος του στα 0,50 μ.

Από την επιφάνεια του τάφου μέχρι το επίπεδο στο οποίο είχε ταφεί ο νεκρός (0,20-0,30 μ.) το χώμα ήταν καστανό με μεγάλη περιεκτικότητα λιθαριών (κροκάλες), ενώ στο επίπεδο της ταφής το χώμα ήταν μια καστανή ανοιχτή και υγρή μάζα.

Ο νεκρός (μήκ. 1,50 μ.) είχε εναποτεθεί με το κεφάλι προς Α. Ο σκελετός του είχε συνθλιβεί από τις πεσμένες πλάκες. Από την πίεση είχε στραφεί ελαφρώς στο δεξί πλευρό, ακουμπούσε στη βόρεια μακρά πλευρά του τάφου και πιθανώς είχε κυλήσει λίγο προς Δ. Η ανατολική πλευρική πλάκα είχε πέσει λοξά πάνω στο νεκρό πιέζοντας το κρανίο του πάνω στο στήθος. Το κεφάλι ήταν γυρισμένο στην αριστερή παρειά και το αριστερό χέρι ήταν λυγισμένο στο στήθος. Ο νεκρός είχε εναποτεθεί πάνω στο φυσικό έδαφος, το οποίο εξαιτίας των λίθων που περιείχε έδινε την εντύπωση διαμορφωμένου πυθμένα του τάφου.

Κτερίσματα δε βρέθηκαν, παρά μόνον ένα κακοψημένο όστρακο ανάμεσα στα οστά του νεκρού.

Τμήμα νεκροταφείου Β΄

Στην ίδια περιοχή και στην κορυφή χαμηλού λόφου, ύψ. 50 μ., που απέχει 680 μ. από το προς τα βορειοδυτικά του αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Γόγολου, εντοπίστηκαν έξι κιβωτιόσχημοι τάφοι. Οι τάφοι βρέθηκαν συληµένοι και σχεδόν κατεστραμμένοι με προσανατολισμό Α.-Δ., κοντά σ' ένα χαμηλό τοιχάριο σχήματος Γ από αργούς λίθους. Οι πλευρές είναι κατασκευασμένες από ακανόνιστες πλάκες και πέτρες και το δάπεδο από χονδρό χαλίκι.

Στους πρόποδες του ίδιου λόφου βρέθηκε νόμισμα ελληνιστικής εποχής, στρογγυλό λίθινο σκεύος με περιφερικό αυλάκι που απολήγει σε προχοή και διάφοροι κατεργασμένοι λίθοι.

Λάκκα Ηγουμενίτσας

Στο συνοικισμό Λάκκα Ηγουμενίτσας και στο αγρόκτημα Νικολάου αποκαλύφθηκαν πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ., ο ένας δίπλα στον άλ-

λο σε μικρή μεταξύ τους απόσταση και σε βάθος 0,50-0,80 μ. Τόσο από τους τάφους, όσο και από τους σκελετούς των νεκρών, ελάχιστα λείψανα σώθηκαν, τα οποία μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι ήταν κατασκευασμένοι από ποικίλες ως προς το μέγεθος και την κατεργασία πλάκες, τοποθετημένες στις πλευρές και στην κάλυψη, ενώ ως δάπεδο είχε χρησιμοποιηθεί, διαμορφωμένο κατάλληλα, το φυσικό έδαφος.

Οι τάφοι βρέθηκαν χωρίς κτερίσματα, αλλά ο προσανατολισμός τους μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ανήκουν στους χριστιανικούς χρόνους.

Κοινότητα Πηγαδουλίων

Δόλιανη

Κατά τις εργασίες διάνοιξης δρόμου στην περιοχή του αρχαίου νεκροταφείου της Φανοτής, που έγιναν από την Υπηρεσία Εγγείων Βελτιώσεων, χωρίς την άδεια της Εφορείας, καταστράφηκαν πολυάριθμοι τάφοι, οι οποίοι φαίνεται ότι χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή. Το νεκροταφείο κείται στην πλαγιά χαμηλού λόφου απέναντι από το ύψωμα, όπου βρίσκεται ο αρχαίος περιτειχισμένος οικισμός της Φανοτής[26]. Από την περιοχή περνούσε σημαντικός ρωμαϊκός δρόμος, που ένωνε την Απολλωνία με τη Νικόπολη διαμέσου Αυλώνος-Βουθρωτού.

Ο δρόμος που άνοιξε η Υπηρεσία Εγγείων Βελτιώσεων πέρασε από το ακραίο προς τα νοτιοανατολικά τμήμα του νεκροταφείου, κόβοντας τη νοτιοανατολική παρυφή του λόφου. Στο σημείο εκείνο ο δρόμος έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Στο βόρειο πρανές του δρόμου (δηλαδή στη νότια παρυφή του λόφου) βρέθηκαν συσσωρευμένες σπασμένες πλάκες τιτανόλιθου. Η θέση τους δεν είναι η αρχική, διότι μετατοπίστηκαν από το μηχανικό εκσκαφέα. Ανάμεσά τους βρέθηκαν θραύσματα κεραμιδιών στέγης και λίγα όστρακα άβαφων αγγείων. Στα μπάζα, νότια του δρόμου, βρέθηκε λαξευμένος τιτανόλιθος, διαστ. 1,05 × 0,65 μ. περίπου, επίσης μετακινημένος. Σε ορισμένα σημεία του δρόμου, 0,05 μ. κάτω από το οδόστρωμα, εντοπίστηκαν και αποκαλύφθηκαν τμήματα επιφάνειας από πλάκες τιτανόλιθου. Σε αυτήν ή στους τάφους πρέπει να ανήκαν οι πλάκες που μεταφέρθηκαν στις άκρες του δρόμου. Τα τμήματα του πλακόστρωτου που αποκαλύφθηκαν συνεχίζονταν κάτω από το άσκαφο προς όλες τις διευθύνσεις και έχουν διαστάσεις 2,60 × 1,10 και 1,65 × 1,85 μ. Δείγματα κεραμικής δε βρέθηκαν και η κατασκευή είναι δύσκολο να χρονολογηθεί. Από κατοίκους της περιοχής προέρχεται η πληροφορία ότι πρόκειται για τούρκικο αλώνι, πιθανώς όμως είναι τμήμα του αρχαίου δρόμου.

Στο βόρειο πρανές του σημερινού δρόμου, εκεί που κόπηκε ο λόφος, είναι ορατό λεπτό στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,15 μ., από άβαφα όστρακα και θραύσματα κεραμιδιών στέγης (βάθος από την επιφάνεια του εδάφους 0,40 μ.), που εκτείνεται σε μήκος 3,40 μ. Σε αυτό εντοπίστηκαν αμυδρά ίχνη καύσης και βρέθηκαν δύο τμήματα σιδερένιων στελεχών τετράγωνης διατομής. Ανατολικά του στρώματος αυτού, επίσης στο πρανές του δρόμου, σε βάθος 1,31 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκαν τμήματα της μιας μακράς πλευράς κιβωτιόσχημου τάφου, τμήμα του δαπέδου του και μερικά από τα οστά του νεκρού.

Ο τάφος έχει προσανατολισμό Α.-Δ. και κατασκευάστηκε από λαξευμένες πλάκες τιτανόλιθου. Σώθηκαν δύο τμήματα της βορειοανατολικής μακράς πλευράς του, συνολ. μήκ. 1,26, πάχ. 0,08-0,10 και ύψ. 0,15 μ.

Από τον πυθμένα του τάφου σώθηκε μόνον ένα μικρό τμήμα, πλ. 0,08 μ., εσωτερικά της μακράς πλευράς, σε βάθος 1,46 μ. Η ταφή είχε γίνει απευθείας στο έδαφος (σκληρό αργιλώδες χώμα). Ο νεκρός είχε ταφεί με το κεφάλι προς Δ. Πλησίον του κατεστραμμένου τάφου βρέθηκαν ανθρώπινα οστά που πιθανώς προέρχονται από άλλους τάφους. Οστά περισυλλέχθηκαν και από τα μπάζα που μεταφέρθηκαν στο χώρο γύρω από τον τάφο κατά τη διάνοιξη του δρόμου. Τα μόνα δείγματα κεραμικής που βρέθηκαν στον τάφο είναι δύο μελαμβαφή όστρακα κι ένα μικρό θραύσμα κεραμιδιού. Κτερίσματα δε βρέθηκαν.

Κοινότητα Πέρδικας

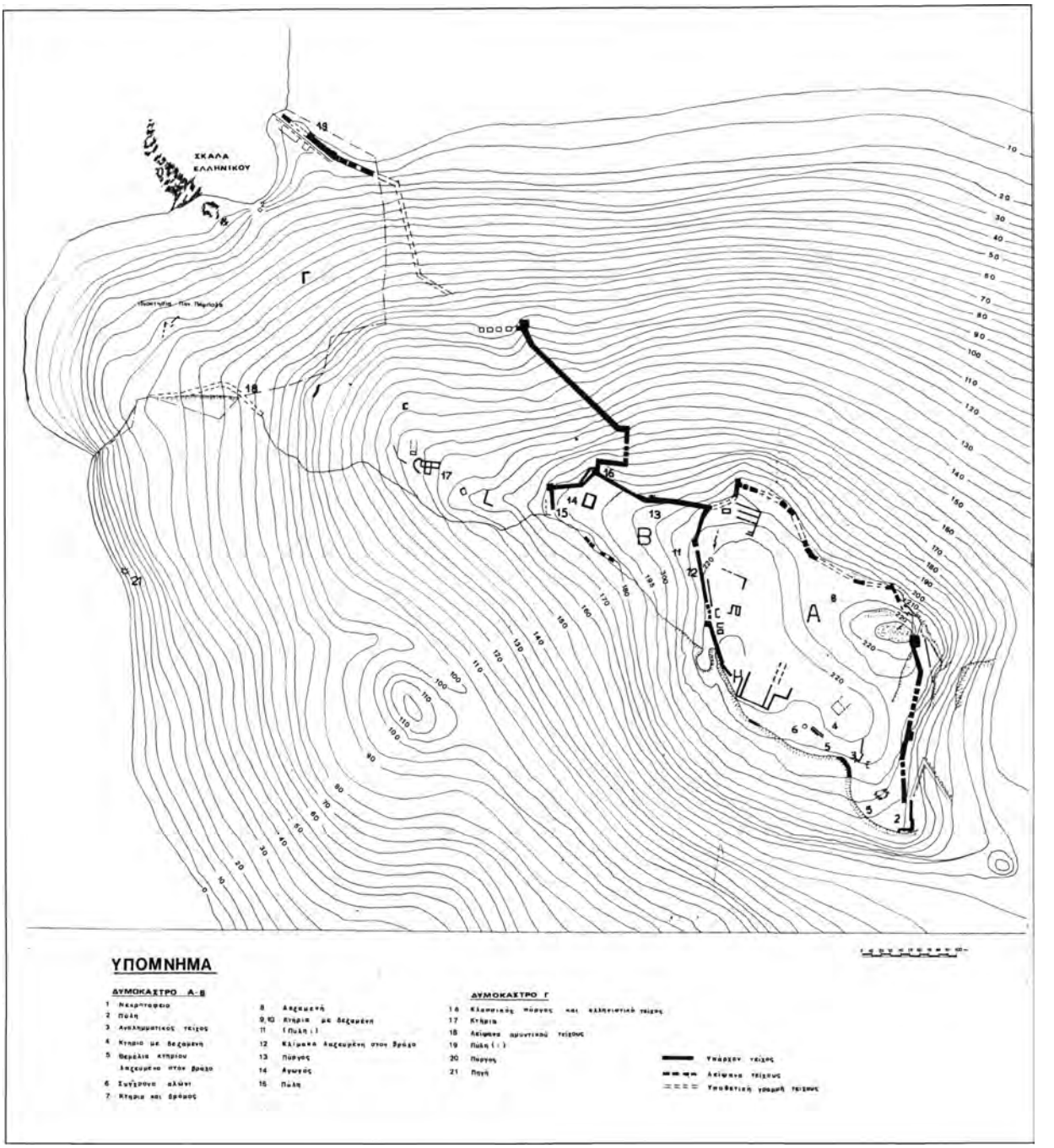
Δυμόκαστρο

Στα νοτιοανατολικά του οικισμού του Δυμοκάστρου[27] (Σ χ έ δ. 7), ο οποίος έχει ταυτιστεί με την αρχαία Ελίνα, και σε κορυφή τυμβοειδούς υψώματος αποκαλύφθηκαν μετά από πυρκαγιά που κατέστρεψε τη δασώδη έκταση της περιοχής, ορισμένοι τάφοι που ανήκουν στο νεκροταφείο του οικισμού, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν ήδη συλημένοι κατά την αρχαιότητα (Σ χ έ δ. 8).

Κατά την ανασκαφή που επακολούθησε και διενεργήθηκε με χρηματοδότηση της κοινότητας Πέρδικας ερευνήθηκαν δεκαοκτώ τάφοι, από τους οποίους οι οκτώ ήταν κιβωτιόσχημοι, οι έξι λακκοειδείς και οι τέσσερις είχαν δημιουργηθεί μέσα σε κοιλότητες του βραχώδους εδάφους. Με εξαίρεση τον έβδομο τάφο

26. Σ. Δάκαρης, ό.π., σ. 154-155, παρ. 455-460 (Δόλιανη).

27. Ό.π., σ. 102-104 και 183-184, σχέδ. 47. Φ. Πέτσας, ΑΕ 1952, Χρονικά, σ. 14-15.

Σχέδ. 7. Δυμόκαστρο Θεσπρωτίας. Τοπογραφικό σχέδιο του οικισμού και του νεκροταφείου.

που ακολουθούσε στην κατασκευή του τον κανόνα των θεσπρωτικών κιβωτιόσχημων, που είναι κατασκευασμένοι από καλά λαξευμένες μονολιθικές πλάκες, προσαρμοσμένες μεταξύ τους με εγκοπές, οι υπόλοιποι είχαν κατασκευαστεί με όποιο υλικό είχε πρόσφορο από το φυσικό περιβάλλον του ο τεχνίτης. Οι τάφοι είχαν ποικίλο προσανατολισμό. Οι νεκροί είχαν εναποτεθεί απευθείας πάνω στο δάπεδο του τάφου που ήταν ο φυσικός βράχος ή κάποιο στρώμα από χαλίκια, ενώ το κεφάλι τους αναπαυόταν πάνω σε προσκεφάλι, το ρόλο του οποίου έπαιξε κάποια όχι ιδιαίτερα διαλεγμένη πέτρα.

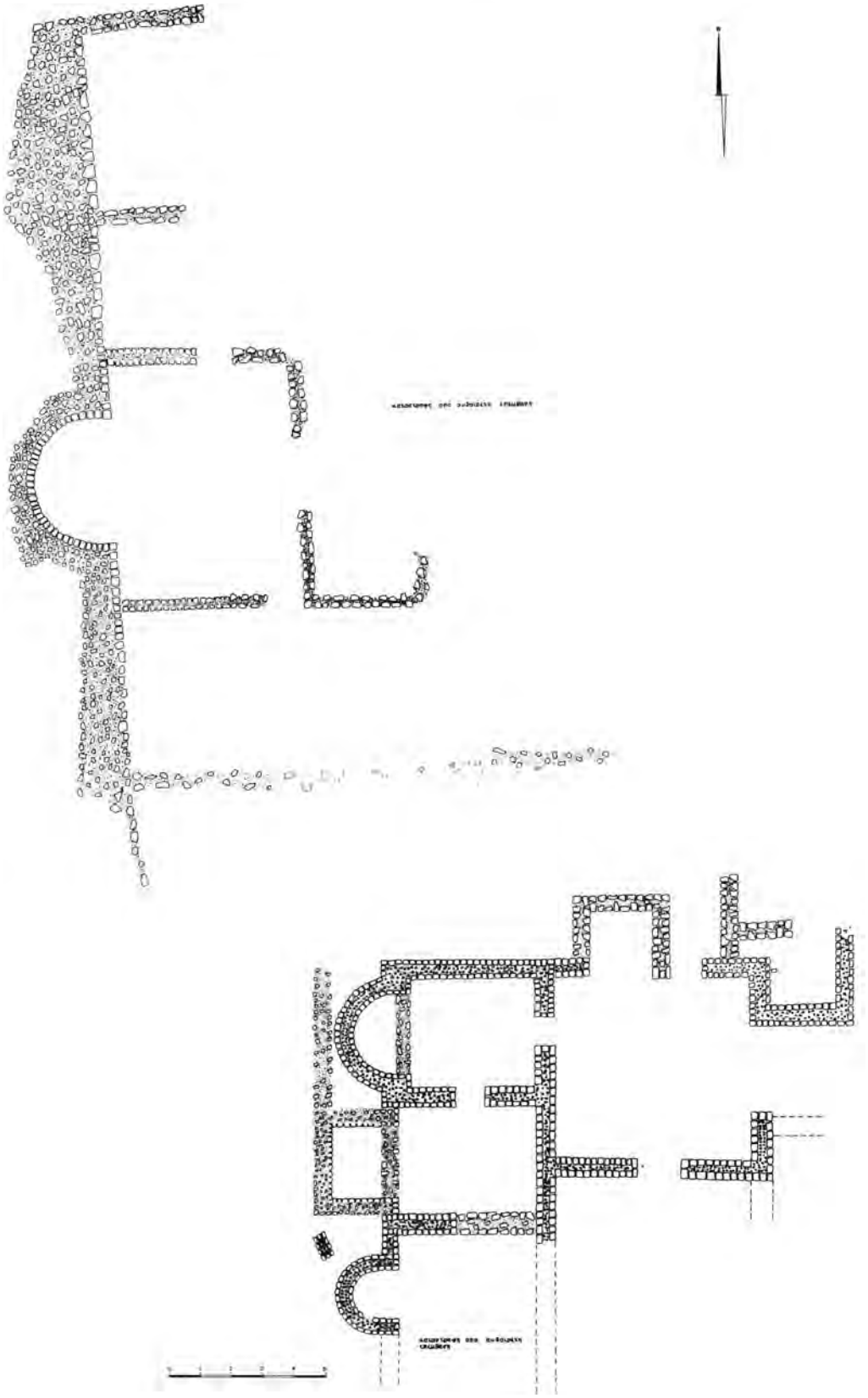
Σχέδ. 8. Δυμόκαστρο Θεσπρωτίας. Κάτοψη της ανασκαφής του νεκροταφείου.

Μεταξύ των κτερισμάτων συγκαταλέγονται κοσμήματα, όπλα, χάλκινα (Π ί ν. 170 δ) και πήλινα αγγεία και νομίσματα, τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούν τους τάφους προς το τέλος του 3ου αι. π.Χ. Ορισμένοι από αυτούς είχαν ως σήμα στήλες με αετωματική επίστεψη, μία από τις οποίες αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

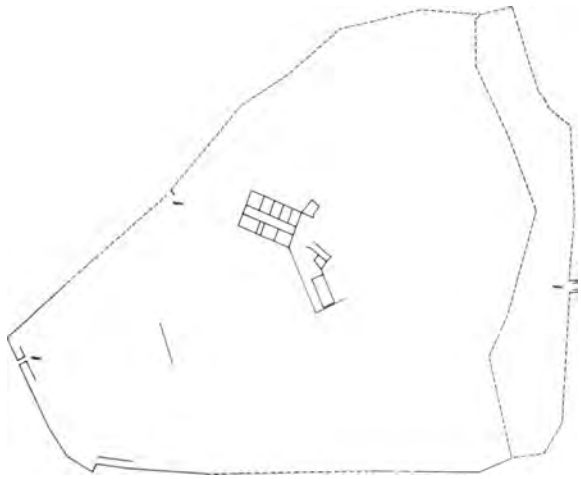
ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κατά τη διάρκεια έρευνας που έγινε από τον καθηγητή του Ιονίου Πανεπιστημίου Α. Σορδίνα, στην πα-

Σχέδ. 9. Κέρκυρα. Μωραΐτικα. Κάτοψη των ρωμαϊκών λουτρών.

Σχέδ. 10. Μασκληνίτσα Θεσπρωτίας. Αποτύπωση της περιμέτρου του τείχους.

ραθαλάσσια περιοχή Κρητικά, Παλαιοχώρι, Δραγωτινά Λευκίμμης υπό την εποπτεία της Εφορείας, αποκαλύφθηκαν εργαλεία από πυριτόλιθο της παλαιολιθικής εποχής, που ανήκουν τυπολογικά στη Λεβαλλουά-Μουστιαία τεχνοτροπία. Τα ευρήματα ανήκουν σε ομάδες ανθρώπων του Νεάντερταλ που έζησαν στη Μεσόγειο από το 100000-45000 π.Χ. Τα αντικείμενα είναι ως επί το πλείστον αιχμές δοράτων, διάφοροι τύποι ξέστρων και κοπτήρες.

Κατά τη διάρκεια περιοδείας στο λιβάδι του Ρόπα περισυλλέχθηκαν διάφορα απολεπίσματα εργαλείων από πυριτόλιθο.

Έγινε καθαρισμός και αποτύπωση των ρωμαϊκών λουτρών στα Μωραΐτικα της Κέρκυρας[28] (Σ χ έ δ. 9).

Στα πλαίσια του ελέγχου των εκσκαφών θεμελίων που διενεργεί η Εφορεία τα τελευταία χρόνια από την περιοχή της Μεσογγής μέχρι και τον Κάβο Λευκίμμης εντοπίστηκαν ορισμένες νέες θέσεις. Μεταξύ αυτών η μία, που πιθανώς ανήκει σε νεκροταφείο, εντοπίστηκε στο κτήμα του Σταύρου Ζερβού στην Κοκκινιά της Λευκίμμης, όπου βρέθηκαν στρωτήρες, άβαφα και μελαμβαφή όστρακα αγγείων.

Κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης αγροτικού δρόμου από τον Κάβο Λευκίμμης προς τα Σπαρτερά ανάμεσα στα κτήματα Γεωργ. και Περ. Ασπιώτη, που έγιναν χωρίς την επίβλεψη της Εφορείας, στη θέση Γλύδα Τζιλαριάς αποκαλύφθηκαν όστρακα, κεραμίδες στέγης, ασβεστολιθικοί ορθογώνιοι λίθοι, μεταξύ των οποίων και ένας διαστ. 1,28 × 0,71 × 0,41 μ., καθώς και τμήμα τοίχου.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Σε θέσεις παρά τον κόλπο Ηγουμενίτσας, στην Αμμουδιά και στον Παραπόταμο επισημάνθηκαν ευρήματα της μέσης παλαιολιθικής εποχής.

Στον Ξηρόλοφο Χρυσαυγής κατά τη διάρκεια γεωργικών εργασιών αποκαλύφθηκαν πλήθος λαξευμένων γωνιόλιθων, διαστ. 0,95 × 0,95 × 0,35 μ., που ανήκαν σε τοίχο, ο οποίος καταστράφηκε από μηχανικό εκσκαφέα, ενώ στη θέση Μάρμαρα διακρίνονται ακόμη οι εναπομείναντες από το λιθολόγημα των Άγγλων λίθοι που ανήκουν σε ταφικό μνημείο ή ξενώνα.

Στη Μαυρομανδήλα Κεστρίνης αποκαλύφθηκαν τάφοι πιθανώς ελληνιστικής εποχής (Π ί ν. 171 α).

Κατά τη διενέργεια αυτοψίας στην κορυφή λόφου, ύψ. 150 μ., για τη χορήγηση άδειας λειτουργίας λατομείου αδρανών υλικών στη Μασκληνίτσα, δυτικά της κάτω πεδιάδας του Καλαμά, εντοπίστηκε το 1979 τειχισμένος οικισμός (Π ί ν. 171 β), που αποτυπώθηκε εφέτος (Σ χ έ δ. 10). Από τον οικισμό περισυλλέχθηκαν κωνικές αγνύθες και εντοπίστηκαν κιβωτιόσχημοι συλημένοι τάφοι βορειοδυτικά του τείχους.

Ένα δεύτερο νεκροταφείο στους πρόποδες του λόφου είχε εντοπιστεί παλαιότερα[29], ενώ στα δυτικά και στους πρόποδες του ίδιου λόφου επισημάνθηκε μεγάλο κτίριο, το οποίο δεν αποτυπώθηκε ακόμη.

Στην κοιλάδα του Κωκυτού βρέθηκαν διάφορα απολιθώματα μικρών οστρακοειδών.

Στην παραλία του όρμου της Φτελιάς επισημάνθηκαν όστρακα αγγείων, τα περισσότερα από τα οποία ανήκουν στους ελληνιστικούς χρόνους.

Κ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

28. O. Riemann, Recherches archéologiques sur les îles ioniennes (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 8, I Corfou), Παρίσι 1879, σ. 41.

29. Σ. Δάκαρης, ό.π., σ. 108, παρ. 313, σ. 150, παρ. 442. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 287. A. Philippson - E. Kirsten, Die griechischen Landschaften, II, 1, 1956, σ. 97. N. Hammond, Epirus, 1967, σ. 81-83.

ΙΣΤ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1989 συνεχίστηκαν με εντατικό ρυθμό οι σωστικές ανασκαφές που αποτέλεσαν την κύρια δραστηριότητα της Εφορείας. Παράλληλα έγιναν σημαντικές επανεκθετικές εργασίες στα Μουσεία Πολυγύρου, Κιλκίς και Θεσσαλονίκης. Το επιστημονικό προσωπικό ενισχύθηκε με την αρχαιολόγο Εύη Σκαρλατίδου.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Κιλκίς

Άρχισαν οι εργασίες εσωτερικής διαμόρφωσης του χώρου του γραφείου, ώστε να εξοικονομηθεί μικρή αίθουσα για την παρουσίαση των νέων ευρημάτων από την ανασκαφή στο Παλαιό Γυναικόκαστρο.

Μουσείο Πολυγύρου

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες επισκευής και αναχρωματισμού του Μουσείου και άρχισε επανέκθεση των αρχαιοτήτων, με προοπτική να προβληθεί η Όλυνθος, να προστεθούν νέα ευρήματα και να οργανωθεί τοπογραφικά η έκθεση.

Μουσείο Θεσσαλονίκης

Τον Οκτώβριο του 1989 με αφορμή το Ε' Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Μακεδονία, παρουσιάστηκε η έκθεση «Νέα αρχαιολογικά ευρήματα από τους Νομούς Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικής και Πιερίας», που περιλαμβάνει ανασκαφικές ενότητες αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Η έκθεση θα παραμείνει έως ότου αντικατασταθεί στον ίδιο χώρο με μόνιμη έκθεση για την αρχαϊκή περίοδο και τον 5ο αι. π.Χ.

Η έκθεση «Αρχαία Μακεδονία», στην οποία μετείχε και η Εφορεία με αρκετά αντικείμενα, συνέχισε την περιοδεία στις πόλεις Brisbane, Σίδνεϋ και Αδελαΐδα της Αυστραλίας, απ' όπου επέστρεψε το φθινόπωρο του 1989.

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

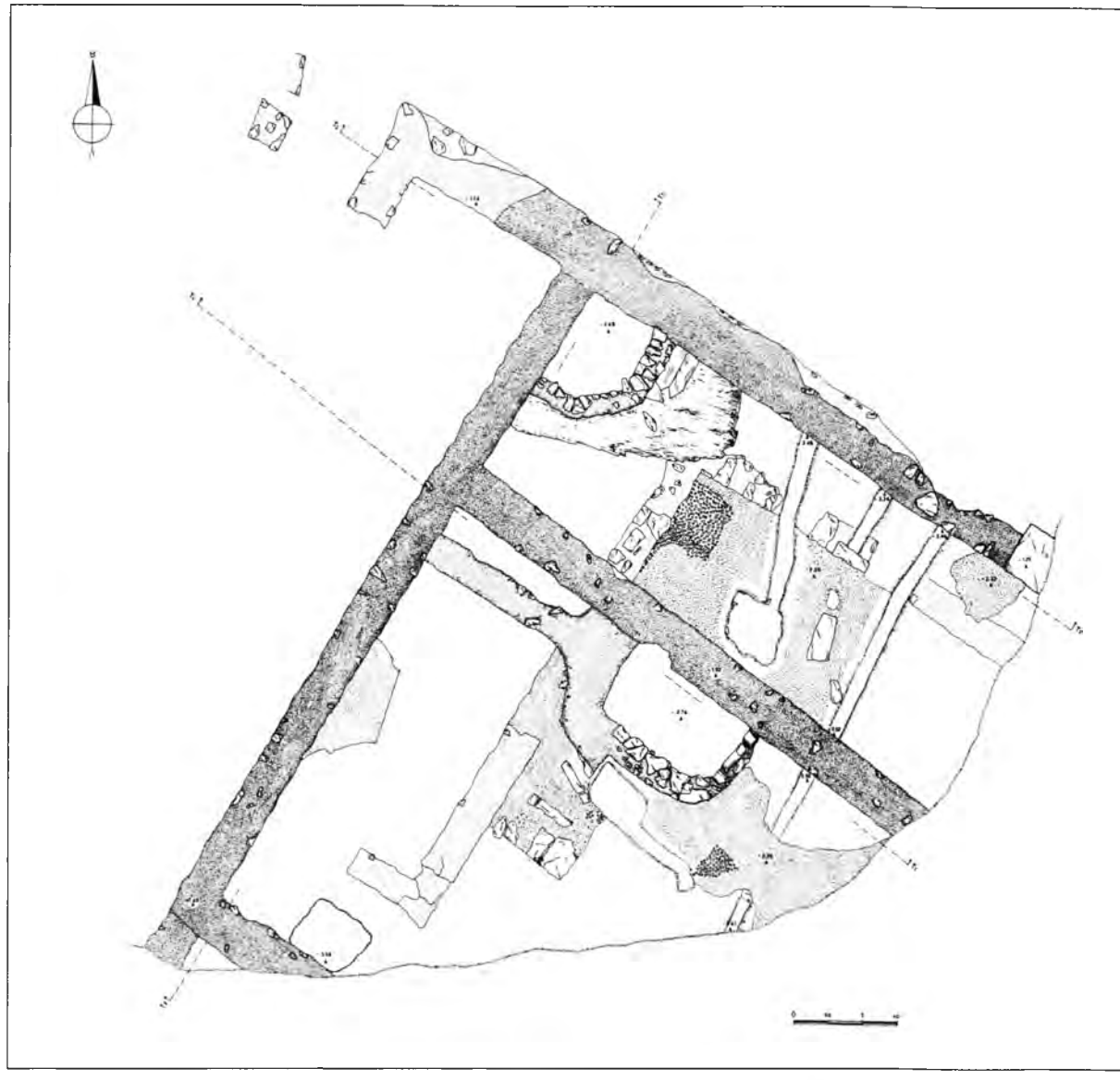
Οικόπεδο οδών Κασσάνδρου - Μακεδονικής Αμύνης - Παστέρ

Τον Αύγουστο του 1989 έγινε ανασκαφή σε οικόπεδο στη συμβολή των παραπάνω οδών (Σ χ έ δ. 1). Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, περίπου το ένα τρίτο της όλης έκτασης, βρέθηκε ο γνωστός για τη Θεσσαλονίκη πράσινος βράχος σε βάθος 4,50 μ. περίπου από το πεζοδρόμιο της οδού Κασσάνδρου. Στο υπόλοιπο τμήμα του βρέθηκαν έξι οικιστικές φάσεις, θεμελιωμένες πάνω στο βράχο που δημιουργούσε ένα βαθύτερο άνδηρο, δύο ελληνιστικών και τέσσερις ρωμαϊκών χρόνων (Π ί ν. 172 α). Συγκεκριμένα, στο βαθύτερο στρώμα, ακριβώς πάνω στο βράχο και σε βάθος από 2,68 μ. βρέθηκε μικρό (1,50 μ.) τμήμα ευθυντηρίας κτιρίου με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Το κτίσμα είχε θεμελιωθεί απευθείας πάνω στο βράχο, αφού προηγουμένως ο τελευταίος ισοπεδώθηκε με κοκκινόχωμα. Η φάση χρονολογήθηκε στα ελληνιστικά χρόνια από τα λίγα όστρακα που βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό του βράχου.

Από δεύτερη φάση, που θα πρέπει να τοποθετηθεί στην ελληνιστική εποχή, ανασκάφηκε ένας τοίχος και ένα πηγάδι λαξευμένο στο φυσικό βράχο. Πάνω από τις δύο αυτές φάσεις βρέθηκε οικοδόμημα του 1ου-2ου αι. μ.Χ. με μαρμαροθετημένο δάπεδο. Η υποδομή του δαπέδου ήταν από παχύ κόκκινο υδραυλικό κονίαμα. Κάτω από αυτήν, που σώθηκε σε όλη την έκταση των δύο χώρων που ανασκάφηκαν, υπήρχαν τέσσερα αποστραγγιστικά κανάλια με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο ακριβής προορισμός τους δεν προσδιορίστηκε, δεδομένου ότι συνεχιζόταν και κάτω από το άσκαφτο πεζοδρόμιο της οδού Παστέρ.

Η επόμενη φάση αποκάλυψε ένα μεγάλο οικοδόμημα ρωμαϊκών χρόνων (2ου-3ου αι. μ.Χ.), από το οποίο ανασκάφηκαν δύο μεγάλοι χώροι, ενώ ένας τρίτος, εγκάρσιος σ' αυτούς προς Δ., είχε καταστραφεί από την εκσκαφή των θεμελίων της παλιότερης οικοδομής του 1930. Το οικοδόμημα αυτό θα πρέπει να ήταν σε χρήση για μακρό χρονικό διάστημα και έως τον 4ο-5ο αι. μ.Χ., αφού ο βόρειος τοίχος του, από κάποια άγνωστη σε μας αιτία, καταστράφηκε και επισκευάστηκε τρεις φορές. Οι χώροι του οικοδομήματος αυτού είναι πιθανώς δευτερεύοντες χώροι κατοικίας, όπως τουλάχιστον δείχνει η πληθώρα μεγάλων αγγείων καθημερινής χρήσης, όπως πιθάρια, αμφορείς, λέβητες, υδρίες, τα οποία όμως δεν έχουν ακόμη συγκολληθεί.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

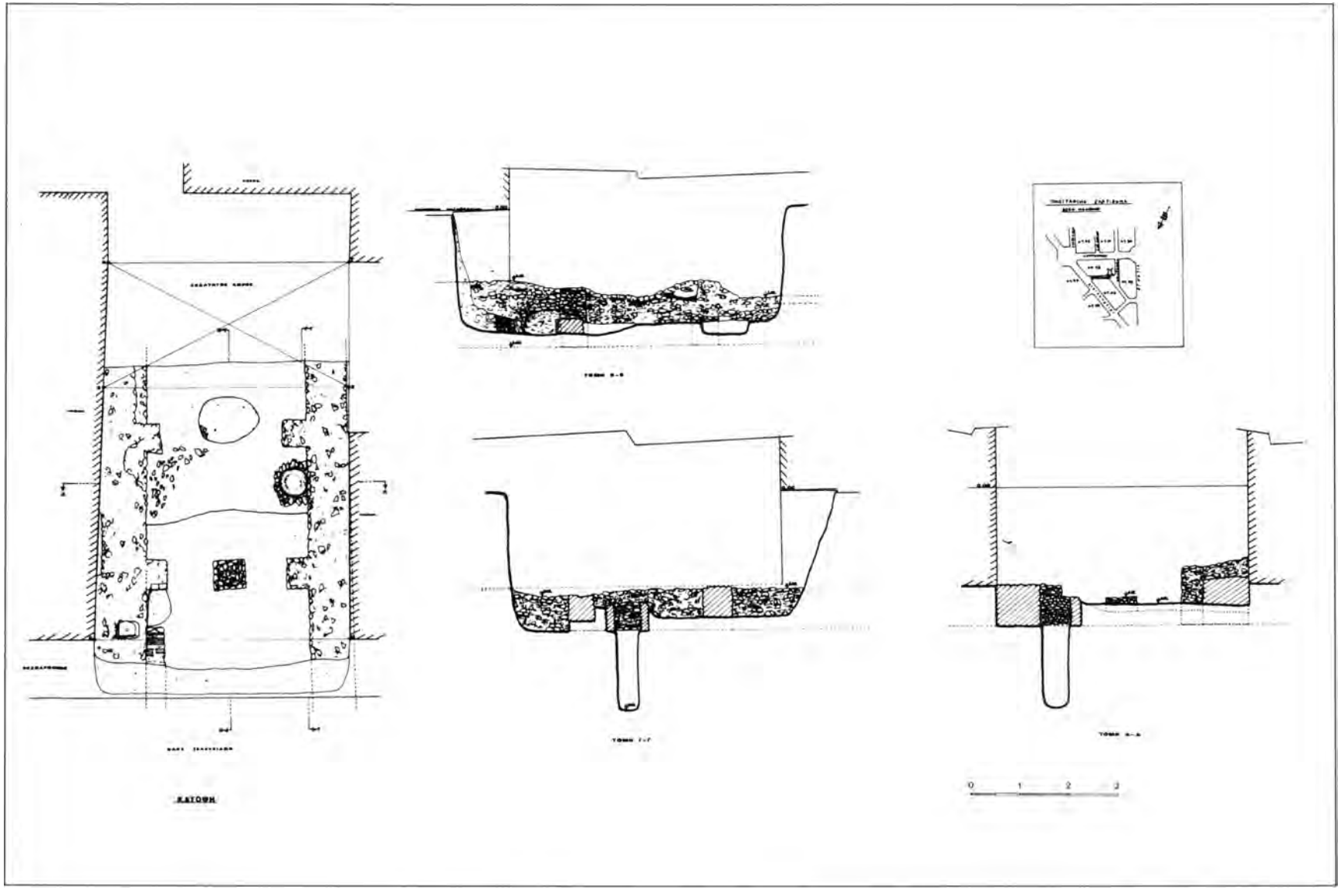

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Συμβολή οδών Κασσάνδρου, Μακεδονικής Αμύνης και Παστέρ. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οδός Σελευκιδών 4 (οικόπεδο Χρ. Βογιατζόγλου)

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου κτιρίου ρωμαϊκής εποχής (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 172 β). Οι δύο εξωτερικοί τοίχοι του κτιρίου είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή. Αποκαλύφθηκαν σε μήκος 12 μ. περίπου, έχουν πάχος 1,70-1,90 μ. και σώζονται σε ύψος 2 μ. Στην εσωτερική παρειά τους δημιουργούνται αντηρίδες, διαστ. 1,20 × 0,90 μ., που απέχουν μεταξύ τους 4,30 μ. Το γεγονός αυτό, καθώς και το σημαντικό πάχος των τοίχων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το κτίριο ήταν καμαροσκεπές. Τμήμα του ίδιου κτιρίου, μήκ. 13 μ., είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Σμάγδαλη, επί της οδού Σελευκιδών 3[1]. Πρόκειται επομένως για ένα σημαντικό δημόσιο οικοδόμημα. Τα κινητά ευρήματα της

1. Βλ. ΑΔ 23 (1973-74): Χρονικά, σ. 673, Πίν. 485 ε-στ.

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Οδός Σελευκιδών 4. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

ανασκαφής δε μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε τη χρήση του κτιρίου, ωστόσο η θέση του, δυτικά της ρωμαϊκής αγοράς, και το γεγονός ότι στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε λάκκος απορριμμάτων, γεμάτος με τμήματα πήλινων αμφορέων, μας βοηθά να αποδώσουμε στο οικοδόμημα αυτό κάποιο βιοτεχνικό ή εμπορικό χαρακτήρα.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

Ελληνιστικό τείχος

Το Φεβρουάριο του 1989 διενεργήθηκε ανασκαφικός καθαρισμός στο ανατολικό τείχος, αμέσως κάτω από τον πύργο του Τριγωνίου. Τη θέση της ανασκαφής καθόρισε η υπόδειξη του Γ. Βελένη.

Η έρευνα στο σημείο αυτό υπήρξε ιδιαίτερα επιτυχής. Αποκαλύφθηκε τμήμα ελληνιστικής οχύρωσης σε μήκος 30 μ., που συνεχίζεται κάτω από ένα σπίτι χτισμένο σε επαφή με αυτήν. Το πρώιμο αυτό τμήμα του τείχους οικοδομήθηκε με τετράστιους δόμους από πράσινο σχιστόλιθο, υλικό που αποτελεί και το φυσικό βραχώδες έδαφος όπου εδράζεται. Για καλύτερη αρμογή της πρώτης σειράς θεμελίωσης ο βράχος ισοπεδώθηκε με καλοδουλεμένο κοκκινόχωμα και σχιστολιθικές λατύπες. Το τείχος, μεγαλιθικό στις διαστάσεις των δόμων του, από τους οποίους ένας φθάνει το μήκος των 2,20 μ., σώζεται σε ορισμένα σημεία σε ύψος 1,60 μ., δηλαδή μέχρι και έξι σειρές δόμων και έχει πλάτος 1,40 μ. Είναι χτισμένο χωρίς συνδετικό υλικό με το γνωστό και από πολλά άλλα παρόμοια μνημεία τρόπο φορμηδόν και παρά μήκος. Η εξωτερική του πλευρά είναι ημιεπεξεργασμένη, μια και το υλικό κατασκευής δεν επέτρεπε την απόλυτη λείανσή του. Λίγα μέτρα βορειότερα από το παραπάνω ανασκαμμένο τμήμα παρατηρήθηκε μια ακόμη δεύτερη φάση ελληνιστικών χρόνων. Στα μεταγενέστερα χρόνια το τείχος της εποχής του Κασσάνδρου εγκλωβίστηκε μέσα στο ρωμαϊκό, ενώ το παλαιοχριστιανικό χτίστηκε εξωτερικά και σε επαφή με το τελευταίο. Περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τα υλικά, τους τρόπους δόμησης, καθώς και τις μεταγενέστερες επεμβάσεις αναπτύσσονται στη μονογραφία του Γ. Βελένη, Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο (υπό εκτύπωση).

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

Θέρμη

Νεολιθικός οικισμός

Όπως για την ανασκαφική περίοδο του 1987, έτσι και για την περίοδο του 1989, εκτενής προκαταρκτική δημοσίευση έχει κατατεθεί στο περιοδικό Μακεδονικά. Στη δημοσίευση αυτή περιλαμβάνονται συνεργασίες για τα εξής θέματα: αρχιτεκτονική, λιθοτεχνίες, παλαιοζωολογικό, παλαιοβοτανολογικό και μαλακολογικό υλικό. Η ανασκαφή αυτή εξακολουθεί να έχει σωστικό χαρακτήρα και ο έλεγχος των περιφερειακών οικοπέδων προς Α. (αγρ. αριθ. 446, 448, 471), που επίσης περιλαμβάνονται στο χώρο που αρχικά είχε οριστεί ως αρχαιολογικό πάρκο και εξαιρεθεί από την επέκταση του οικισμού Θέρμης προς Β., χρησιμεύει, τουλάχιστον, στον ακριβή καθορισμό των ορίων των αρχαίων επιχώσεων. Ταυτόχρονα έγινε ανασκαφική έρευνα στις προς Α. παρυφές της Τούμπας της Θέρμης (Θέρμη Α) (νεολιθικής - εποχής Χαλκού), στο αγρ. αριθ. 451, από όπου πέρασε τελικά αγωγός καυσίμων της Αεροπορίας. Κατά την έρευνα αποδείχθηκε ότι στο σημείο εκείνο υπάρχουν μεσοβυζαντινές επιχώσεις, στις δύο τομές (4 × 4 μ.) όμως, που δεν έφθασαν ακόμη στο παρθένο έδαφος, αναμένονται στο μέλλον αρχαιότερες βυζαντινές και παλαιότερες επιχώσεις έως και προϊστορικές φυσικά. Η προκαταρκτική δημοσίευση της ανασκαφής στις τομές αυτές έγινε από τη συνάδελφο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ευτ. Μαρκή, στην οποία παραχωρήθηκε η σχετική άδεια και το ανασκαφικό υλικό παραδόθηκε στην αρμόδια Εφορεία.

Η ανασκαφή στο νεολιθικό οικισμό της Θέρμης Β συνεχίστηκε στα ίδια ανασκαφικά τετράγωνα του 1987, στα αγροτεμάχια αριθ. 464 και 465. Τα εκτεταμένα λιθόστρωτα που εντοπίστηκαν στην πρωιμότερη φάση της εγκατάστασης σε όλα τα τετράγωνα της ανασκαφής, ίσως αποτελούν ανοικτούς εργαστηριακούς χώρους. Διακόπτονται από λάκκους μεγάλων διαστάσεων που δημιουργήθηκαν μετά την περίοδο χρήσης των λιθόστρωτων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εστία που βρέθηκε στο τετράγωνο 464 ΙΙΙ και ανήκει στην ίδια με τα λιθόστρωτα φάση. Τμήματα δαπέδων από πηλό, που ανήκουν σε πασσαλόπηκτα κτίσματα, βρέθηκαν στη φάση που ακολουθεί αυτή των λιθόστρωτων. Συνολικά, οι επιχώσεις δεν ξεπερνούν τα 3 μ. Η πρώτη μελέτη της κεραμικής δείχνει ότι ανασκάπτονται διμηνιακές και μεταδιμηνιακές φάσεις.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

Αρχαίο νεκροταφείο

Σε απόσταση 150 μ. δυτικά της μεγάλης τούμπας-τράπεζας των ιστορικών χρόνων του Σέδες-Θέρμης εντοπίστηκε το 1988 τμήμα εκτεταμένου – σύμφωνα με τις ενδείξεις – και ιδιαίτερα πυκνού νεκροταφείου, προς το ανατολικό όριο του σύγχρονου οικισμού σε οικόπε-

δο (έκτασης 1.580 τ.μ.) με αριθμό 377 του Ο.Τ. 76 στη γωνία των οδών Ηρώων Πολυτεχνείου - Γρηγορίου Λαμπράκη.

Στην πρώτη ανασκαφική περίοδο αποκαλύφθηκαν 99 τάφοι σε έκταση 580 τ.μ., που αποδόθηκε για οικοδόμηση. Η έρευνα του οικοπέδου συνεχίστηκε το καλοκαίρι του 1989 σε έκταση 600 τ.μ. περίπου, όπου και ανασκάφηκαν 113 νέοι τάφοι (Π ί ν. 173 β).

Όλοι σχεδόν οι τάφοι σκεπάζονταν με λιθοσωρούς (Π ί ν. 173 α) από ποταμίσιες κροκάλες ή μικρούς αργούς λίθους και καλύπτονταν από μονολιθική πωρόπλακα ή σχιστόπλακες κατά πλάτος.

Οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν και στις δύο ανασκαφικές περιόδους είναι στην πλειονότητά τους (πάνω από το 50%) ορθογώνιοι λακκοειδείς (Π ί ν. 174 α) και υπερτερούν οι παιδικοί. Οι λάκκοι άλλοτε είναι χτισμένοι με κροκάλες μεγάλες και μικρές, με πρόσωπο εσωτερικά, ή με πέτρες επιφανειακά στην περίμετρό τους ή είναι απλώς ανοιγμένοι στο φυσικό έδαφος χωρίς κανένα διακριτικό στοιχείο. Επίσης, λίγοι λάκκοι είναι επενδυμένοι με ωμά πλιθιά ή ελαφρές στρώσεις πηλού. Ακολουθούν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι (περίπου το 1/3), κατασκευασμένοι μέσα σε μεγαλύτερους λάκκους, από πωρόπλακες μονολιθικές ή από σχιστόπλακες, ή και από τα δύο υλικά. Οι πλευρές των τάφων ενισχύονται εξωτερικά με μεγάλες κροκάλες. Επίσης, αποκαλύφθηκαν εννέα σαρκοφάγοι από πωρόλιθο, δύο ταφικά πιθάρια και δύο εγχυτρισμοί. Οι νεκροί είναι θαμμένοι κυρίως εκτάδην με τα χέρια παράλληλα στο σώμα ή σταυρωμένα και μερικές φορές στο πλάι – στις αρχαιότερες ταφές – και τοποθετημένοι πάντα με το κεφάλι προς Δ. οι άνδρες, ενώ οι γυναίκες προς Α. Σε λίγες περιπτώσεις βρέθηκε στον ίδιο τάφο γυναικείος σκελετός με βρέφος ή δύο παιδιά μαζί. Επίσης, σε κάποιους παιδικούς τάφους (εγχυτρισμοί, πλινθόκτιστοι) έχουμε καύση του νεκρού.

Οι τάφοι απέδωσαν πολλά αγγεία: αττικά, κορινθιακά, μακεδονικών εργαστηρίων, ιωνικού τύπου, bucchero, τύπου Ρήνειας κ.ά. Ο επικρατέστερος τύπος αγγείων είναι τα εξάλειπτρα, που υπήρχαν σχεδόν σε όλες τις ταφές και τα φιαλόσχημα με προχοή στους αρχαιότερους τάφους. Αρκετά σπάνια είναι τα αγγεία (κρατήρες, σκύφοι) χαλκιδικού τύπου, καθώς και οι χάλκινες ομφαλωτές φιάλες.

Στην πλειονότητά τους οι ταφές των ανδρών περιείχαν το σιδερένιο οπλισμό τους: διπλές αιχμές δοράτων, εγχειρίδια, ξίφη. Σε δύο μόνο τάφους βρέθηκαν και χάλκινα κράνη ιλλυρικού τύπου.

Οι γυναικείοι τάφοι περιείχαν πολλά κοσμήματα κυρίως χάλκινα, αλλά και ασημένια και χρυσά. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι μία σειρά από περίαπτα (πτηνόμορφα, σχηματοποιημένου αλόγου, σε σχήμα καρπού, ρόδας, χάντρες αμφικωνικές, αμφορόσχημα κ.ά.). Τα στόματα όλων σχεδόν των νεκρών καλύπτονταν από περίτεχνα επιστόμια.

Οι παιδικοί τάφοι διέσωσαν λίγα κτερίσματα: θήλαστρα, κοσμήματα, κοχύλια, μικρές πεσσόσχημες πέτρες.

Η χρονική διάρκεια του νεκροταφείου καλύπτει τον 8ο έως και τον 4ο αι. π.Χ., ιδιαίτερα πυκνό όμως παρουσιάζεται τον 6ο και τον 5ο αι. π.Χ. Το νεκροταφείο είναι ιδιαίτερα οργανωμένο με αυστηρό προσανατολισμό, συστάδες τάφων, διαδρόμους, ταφικά σήματα από λιθοσωρούς και λάκκους απορριμμάτων.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΛΑΖΑΡΙΔΗ

Λητή

Οικόπεδο Β. Τουμπέλη

Κατά την εκσκαφή οικοπέδου στο σύγχρονο οικισμό της Λητής, δίπλα στην επαρχιακή οδό Λητής-Θεσσαλονίκης, αποκαλύφθηκε σύνολο τεσσάρων κιβωτιόσχημων τάφων. Πρόκειται για τέσσερις τάφους, από τους οποίους οι δύο ήταν ασύλητοι. Την ανδρική ταφή στόλιζε χρυσό στεφάνι ελιάς και τη γυναικεία χρυσό διάδημα με διακόσμηση εμπνευσμένη από φυτικά πρότυπα. Χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Οικόπεδο Γ. Τριανταφύλλου

Σε οργανωμένο νεκροταφείο ανήκουν οι είκοσι κιβωτιόσχημοι τάφοι, που αποκαλύφθηκαν νότια του σύγχρονου οικισμού.

Οι περισσότεροι ήταν πλινθόκτιστοι, λίγοι κεραμοσκεπείς και λακκοειδείς και χρονολογούνται περίπου από τα μέσα του 4ου έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Τα κτερίσματα ήταν συνήθως λίγα πήλινα αγγεία, χαρακτηριστικά δείγματα της επείσακτης και ντόπιας παραγωγής της εποχής αυτής. Βρέθηκαν επίσης νομίσματα Φιλίππου Β', Αλεξάνδρου Γ' και Κασσάνδρου.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

Τούμπα

Οδός Εμπεδοκλέους 17

Η ανασκαφική δραστηριότητα στην Τούμπα Θεσσαλονίκης εφέτος περιορίστηκε στο οικόπεδο της οδού Εμπεδοκλέους 17 (Π ί ν. 174 β) και σε δοκιμαστικές τομές στα οικόπεδα της οδού Καλαβρύτων 19 και 23. Οι τρεις αυτές θέσεις βρίσκονται στην ανατολική πλευρά

της «Τράπεζας» και προσέφεραν στοιχεία του εκτεταμένου οικισμού, κυρίως από τον 6ο έως και τον 4ο αι. π.Χ. Τα ανασκαφικά δεδομένα από την οδό Εμπεδοκλέους 17 συνοψίζονται στα εξής:

α) Για 1 μ. περίπου κάτω από τη νότια σημερινή επιφάνεια του δρόμου υπήρχαν ταραγμένες επιχώσεις αρχαίων και νεότερων χρόνων. Λείψανα δύο λίθινων κατασκευών μαρτυρούν τις αραιές οικοδομικές δραστηριότητες στα χρόνια μετά την εγκατάλειψη, κατά τα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

β) Περίπου για 0,50 μ. χαμηλότερα ακολουθούσε καστανέρυθρο σκληρό χώμα χωρίς αρχαία ευρήματα και χωρίς προσμείξεις νεότερων χρόνων. Μολονότι δεν αποκλείεται η επιχωμάτωση για τη δημιουργία επιπέδου προς νέα οικοδόμηση κατά την αρχαιότητα, φαίνεται πιθανότερο ότι συνέβαλε το νερό στη μεταφορά προσχωματικού υλικού.

γ) Σε χαμηλότερο επίπεδο στο κέντρο και νοτιοανατολικά του οικοπέδου σώζονται τα λείψανα ορθογώνιου κτίσματος (7.70 × 6,30 μ.) (Α), το οποίο ορίζεται από τοίχους, ύψ. μέχρι 0,88, πλ. από 0,50-0,35 μ., χτισμένους με αργές πέτρες και λάσπη. Το κτίσμα αυτό έχει μια βορειοανατολική και μια νοτιοδυτική είσοδο και έξοδο, πλ. 1,50 μ., στον ίδιο άξονα. Κατά μήκος του άξονα είχε σκαφτεί αγωγός νερού.

Στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου υπήρχε προστατευτικό όριο του αγωγού από λίθους και ελλειπτικό τμήμα άλλου περιβόλου, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν διάσπαρτα θραύσματα αποθηκευτικού πιθαριού. Στη νοτιοανατολική γωνία άλλος τετράγωνος περίβολος περιείχε επίσης θραύσματα πιθαριού. Στο νότιο τμήμα του οικοδομήματος, σε επαφή με παρειά του τετράγωνου περιβόλου και πριν την έξοδο του αγωγού, σωζόταν σε καλή κατάσταση πήλινος λουτήρας (1,15 × 0,48-0,32 μ.) (Π ί ν. 175 α). Στο κέντρο, τέλος, του αγωγού υπήρχε φρεάτιο, διαμ. 0,55 μ., με ακανόνιστες πέτρες στην περίμετρό του.

Στο εσωτερικό του κτίσματος επιβεβαιώθηκαν δύο επίπεδα χωμάτινων δαπέδων. Η χρήση του οικοδομήματος με βάση την κεραμική (λ.χ. αττική) χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Τα νομίσματα εντούτοις Φιλίππου Β', Μεγάλου Αλεξάνδρου, Πέλλας, φανερώνουν ότι η εγκατάλειψη του χώρου συντελέστηκε προς το τέλος του 4ου αι. π.Χ.

δ) Βορειοδυτικά του ορθογώνιου κτίσματος και χαμηλότερα 0,30 μ. περίπου από την επιφάνεια των σωζόμενων θεμελιώνονται δύο ακόμη τοιχία σε σχήμα Γ, στο εσωτερικό των οποίων σωζόταν επίστρωση με στρογγυλά μικρά λιθάρια. Η θεμελίωση του δεύτερου αυτού κτίσματος (Β) (υπόστεγο;) ανήκε σε προηγούμενη φάση του 5ου πάντα αι. π.Χ. και συνδέεται με την υποθεμελίωση του ορθογώνιου κτίσματος (Α), το οποίο οικοδομήθηκε πάνω σε παλαιότερο.

ε) Σε τομή δυτικά του ορθογώνιου οικοδομήματος (Α), κάτω από επιχώσεις 1 μ. με όστρακα αρχαϊκής κεραμικής, ντόπια και επείσακτα (ιωνικά, κορινθιακά, αττικά), εντοπίστηκαν επάνω στο στέρεο-παρθένο έδαφος θραύσματα πλίνθων και υπολείμματα κυκλικής κατασκευής από ξερολιθιά, καθώς και κεραμική πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Πλαγιάρι

Αγροτεμάχιο αριθ. 1030

Στο παραπάνω αγροτεμάχιο, ιδιοκτησίας Δημ. και Αθαν. Θάνου, που συνορεύει με τη γνωστή τράπεζα Πλατιά Τούμπα αριθ. 323, έγιναν δοκιμαστικές τομές, προκειμένου να ερευνηθεί ο χώρος. Στο ανατολικό τμήμα του αγροτεμάχιου δεν παρουσιάστηκαν αρχαιολογικά ίχνη μέχρι το φυσικό υπόλευκο έδαφος. Αντίθετα, στη δυτική πλευρά υπήρχαν σχεδόν κάτω από την επιφάνεια αρχιτεκτονικά λείψανα. Στο σημείο αυτό έγινε τομή 6 × 6 μ. και διαπιστώθηκαν οικοδομικά λείψανα. Συγκεκριμένα, πρόκειται για δύο όψεις ορθογώνιων πωρόλιθων, που ορίζουν τμήμα οχυρωματικών έργων. Η κεραμική των επιχώσεων ανήκει στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια.

Εξάλλου, σε επιφανειακή έρευνα στη γύρω περιοχή περισυλλέχθηκαν όστρακα προϊστορικών χρόνων, τόσο νότια της παραπλήσιας Φενέρ Τούμπας, όσο και ανατολικά του αγροτεμάχιου αριθ. 1030.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

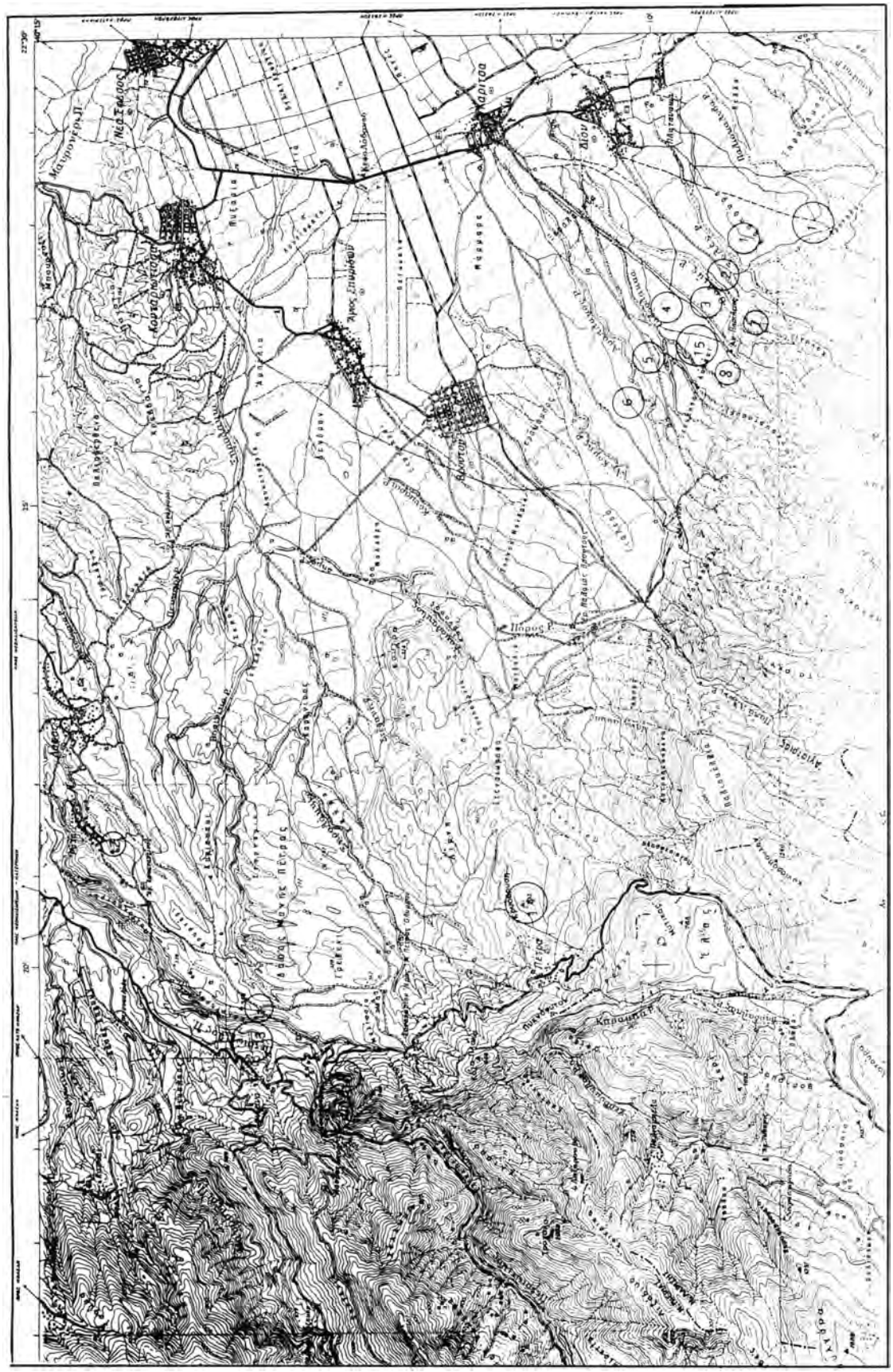
ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Περιοχή Ολύμπου (Παραολύμπια χώρα Δίου)

Στην περιοχή αυτή είχε εντοπιστεί από παλιότερα οικισμός και νεκροταφείο τύμβων στη θέση Καστράκι - Άι-Βασίλης (Σ χ έ δ. 3, οικισμός 15, νεκροταφείο 3). Από το 1985 και εξής εντοπίστηκαν νέες εκτάσεις νεκροταφείων τύμβων στις περιοχές Κλαδερή (Καμπούρα), Μεσονήσι, Γαβριά, Αραπλάκκος[2], καθώς και ένας ακόμη οικισμός άγνωστης χρονολόγησης στη θέση Κλαδερή (Σ χ έ δ. 3, θέσεις 1, 2, 4, 5, 6).

Εφέτος εντοπίστηκαν δύο τάφοι που είναι ανεξάρτητοι από τα νεκροταφεία των τύμβων και που ίσως

2. Έ. Πουλάκη-Παντερμαλή, Αμητός 1986, σ. 697 κ.ε. Η Μακεδονία από τα μυκηναϊκά χρόνια ως τον Μέγα Αλέξανδρο, Κατάλογος έκθεσης, 1988, σ. 59-75. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 240-243.

Σχέδ. 3. Πιερία. Χάρτης της περιοχής του Ολύμπου.

ανήκουν σε νεκροταφεία της αμέσως προηγούμενης φάσης.

Καραούλι του Βελή

Κατά τη διάνοιξη αντιπυρικής ζώνης, σε πλαγιά του Ολύμπου πάνω από το αλλουβιακό ριπίδιο που είναι γνωστό ως Μεσονήσι, κοντά στις λίμνες του Ουρλιά εντοπίστηκε και καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα τάφος της πρώιμης εποχής του Σιδήρου σε απόσταση από τα νεκροταφεία των τύμβων που βρίσκονται στις επίπεδες υπώρειες του όρους ανατολικότερα.

Καστράκι - Άι-Βασίλης

Εντοπίστηκε και καταστράφηκε από αγνώστους τάφος της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, βόρεια του νεκροταφείου των τύμβων του Άι-Βασίλη, μεταξύ του λόφου που είναι γνωστός ως Καστράκι και του οικισμού που απλώνεται στους πρόποδες βόρεια του νεκροταφείου των τύμβων του Άι-Βασίλη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι και οι δύο τάφοι στις παραπάνω θέσεις δε φαίνεται να είχαν ποτέ καλυφθεί από τύμβο (Σ χ έ δ. 3, θέσεις 7-8).

Περιοχή αρχαίας Πέτρας (Σ χ έ δ. 3, θέση 9)

Τρεις Ελιές

Πρόκειται για ένα λόφο αμέσως δίπλα στον οικισμό της αρχαίας Πέτρας, στην είσοδο των ομώνυμων στενών του Ολύμπου (Σ χ έ δ. 3, θέση 10). Εδώ εντοπίστηκε το 1988 νεκροταφείο της μεταβατικής περιόδου από την εποχή του Χαλκού στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου[3]. Εφέτος ανασκάφηκαν δεκαπέντε τάφοι οι οποίοι σε μεγάλο ποσοστό επίσης ήταν συλημένοι ή κατεστραμμένοι. Το σύνολο των τάφων είναι έως τώρα 55.

Οι τάφοι είναι συνήθως κιβωτιόσχημοι πλακοπερίβλητοι με μεγάλες πλάκες ή απλοί λάκκοι, που όμως καλύπτονται συνήθως με πλάκες. Ελάχιστα οστά σώζονται, φαίνεται όμως ότι υπάρχει κάποια τάση για ενταφιασμό μιας χρήσης, χωρίς βέβαια να λείπουν οι εξαιρέσεις.

Τα τροχήλατα αγγεία ανήκουν στη μυκηναϊκή παράδοση. Υπάρχουν δείγματα της υπομυκηναϊκής και της πρωτογεωμετρικής περιόδου. Τα χειροποίητα αγγεία ανήκουν στην παράδοση του πρώιμου μακεδονικού χώρου, ή μιμούνται μυκηναϊκά πρότυπα.

Πρώιμοι τύποι χάλκινων περονών είναι αρκετά συχνοί. Εφέτος βρέθηκε και μία μεγάλη χάλκινη πόρπη. Τα περιδέραια είναι σπάνια και φτωχά, οι σφηκωτήρες συχνοί, τα βραχιόλια απλά, το ίδιο και τα δαχτυλίδια, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν τα οκτώσχημα. Τέλος, βρέθηκε ένας πολύ απλός σφραγιδόλιθος, ο τελευταίος στη σειρά των σφραγιδόλιθων του Ολύμπου, που βρέθηκαν στα δύο παλαιότερα νεκροταφεία του Αγίου Δημητρίου (Σπάθες, Στου Λάκκου τ' Αμπέλι)[4].

Καλόγηρος (Σ χ έ δ. 3, θέση 11)

Πρόκειται για ένα ύψωμα αμέσως ανατολικά του Πετριώτικου ποταμού, στην περιοχή μεταξύ της αρχαίας Πέτρας και του χωριού Ράχη (Σ χ έ δ. 3, θέση 12).

Κατά τη διεύρυνση του παλιού δρόμου που ενώνει τη Ράχη με την Πέτρα εντοπίστηκε νεκροταφείο, του οποίου καταστράφηκε άγνωστος αριθμός τάφων. Η κατασκευή τους (κιβωτιόσχημοι πλακοπερίβλητοι, με μεγάλες πλάκες στις μακριές πλευρές), θα μπορούσε να χρονολογήσει το νεκροταφείο την ίδια εποχή με τα γειτονικά νεκροταφεία στην Πέτρα και τη Ράχη, δηλαδή στην πρώιμη επίπεδη φάση της πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Αγία Μαρίνα-Σταντσιά

Πρόκειται για το τμήμα της κοιλάδας του Πετριώτικου ποταμού που βρίσκεται αμέσως κάτω και δυτικά του Καλόγηρου (Σ χ έ δ. 3, θέση 13).

Εντοπίστηκαν δύο τάφοι από τους οποίους ο ένας στο νότιο άκρο της κοιλάδας κοντά στο εκκλησάκι της Αγίας Μαρίνας, και ο άλλος, κοντά στο βόρειο άκρο της κοιλάδας. Ο πρώτος, λακκοειδής, κατεσκάφη από αρχαιοκάπηλους. Μέσα στο λάκκο βρέθηκε μετακάρπιο με χάλκινο δακτύλιο και κομμάτια φερτού κόκκινου πηλού, ίσως από μόνωση τάφου που χαρακτηρίζει τους πρώιμους τάφους του Ολύμπου. Ο δεύτερος, κιβωτιόσχημος, συλήθηκε από αρχαιοκάπηλους. Η επιμελημένη κατασκευή με κατεργασμένες μεγάλες πλάκες ίσως τον χρονολογεί στα ιστορικά χρόνια. Στην περιοχή ανάμεσα στους δύο τάφους εντοπίστηκε οικισμός άγνωστης χρονολόγησης, χωρίς επιφανειακή κεραμική.

Κρυόβρυση (Σ χ έ δ. 3, θέση 14)

Πρόκειται για ένα λόφο αμέσως ανατολικά του χωριού Λόκοβη, που σήμερα καταχρηστικά φέρει το όνο-

3. Έ. Πουλάκη-Παντερμαλή, ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 173-180. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 366.

4. Ό.π. (υποσημ. 2), σημ. 1. Das Mykenische Hellas, Κατάλογος έκθεσης, 1988, σ. 135-137. Έ. Πουλάκη-Παντερμαλή, ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 201-208.

μα Πέτρα. Εντοπίστηκαν τα ερείπια οικισμού άγνωστης χρονολόγησης, χωρίς επιφανειακή κεραμική.

Περιοχή Αγίου Δημητρίου

Σπάθες[5]

Με τις μεγάλες χιονοπτώσεις του φετινού χειμώνα και τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή (απότομη πλαγιά του Ολύμπου σε υψόμετρο 1.000-1.100 μ.), έγιναν εκτεταμένες καταστροφές στο νεκροταφείο, κυριότερες από τις οποίες ήταν μεγάλης έκτασης διαβρώσεις και κατολισθήσεις. Προκειμένου στο μέλλον να αποφευχθούν παρόμοιας έκτασης καταστροφές έγιναν τα εξής έργα:

1. Αναλήμματα με ξυλοκατασκευές και σιδερένια ενίσχυση στα σημεία όπου συσσωρεύθηκαν μπάζα.

2. Τοποθέτηση μεταλλικού πλέγματος με σιδερένια ενίσχυση σε παρειές φυσικών στρωμάτων που είχαν υποστεί μεγάλη διάβρωση.

3. Μεταφορά φυλλοχώματος από το δάσος. Απλώθηκε πάνω στην ανασκαμμένη άγονη μάργα, προκειμένου να δημιουργηθεί στο μέλλον ένα φυσικό πλέγμα από ρίζες που θα αντιστέκεται στη διαβρωτική ενέργεια των νερών του Ολύμπου.

Λείβηθρα[6]

Έγινε από την κοινότητα της Λεπτοκαρυάς, σε συνεργασία με τη νομαρχία Πιερίας, καλλιέργεια της πηγής που βρίσκεται στη βάση του λόφου της ακρόπολης. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκε ότι τόσο η αρχαία επίχωση, όσο και τα οικοδομικά λείψανα προχωρούν στο σημείο αυτό χαμηλά, σχεδόν μέχρι τη σημερινή κοίτη του από Β. παραρρέοντος χειμάρρου.

ΕΦΗ ΠΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ

Μακρύγιαλος (Βόρειο Νεκροταφείο Πύδνας)

Αγροτεμάχιο αριθ. 947 (ιδιοκτησία αδελφών Λαζαρίδη)

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στο αγροτεμάχιο αριθ. 947 της κοινότητας Μακρύγιαλου που είχε αρχίσει για λίγο στο τέλος του 1988. Το αγροτεμάχιο βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα ενός χαμηλού λόφου, όπου εντοπίζεται το βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας.

Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε σε δύο τομείς: τομέας Α, στην πλαγιά του λόφου προς τη θάλασσα και τομέας Β, στην κορυφή του λόφου. Συνολικά ερευνήθηκαν 114 τάφοι που χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, τον 5ο, 4ο και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Τάφοι πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Οι τάφοι της πρώιμης εποχής του Σιδήρου εντοπίστηκαν στην κορυφή του λόφου, στον τομέα Β και ανήκουν στις παρακάτω κατηγορίες:

α) Λακκοειδείς με χαμηλό περιμετρικό σκαλοπάτι, όπου πατούν οι σχιστόπλακες της κάλυψης. Είναι οι πιο συχνοί. β) Μια παραλλαγή του ίδιου τύπου είναι οι λακκοειδείς με ξύλινη κάλυψη. γ) Κιβωτιόσχημοι με κάθετες πλευρές από μικρές πλακαρές πέτρες. δ) Κιβωτιόσχημοι με κάθετες πλευρές από σχιστόπλακες. ε) Τέλος, σε μία περίπτωση μέσα σε μικρό κυκλικό λάκκο βρέθηκε μία παιδική ανακομιδή. Οι ανακομιδές είναι αρκετά συχνές, τις συναντούμε όμως είτε μέσα στο θάλαμο, είτε στην κάλυψη του τάφου. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στο δάπεδο των περισσότερων τάφων υπήρχε στρώμα από χαλίκι ή άμμο – γνωστή μυκηναϊκή πρακτική. Αν και η κατασκευή των τάφων είναι επιμελημένη, τα ευρήματα συνήθως είναι φτωχά.

Στοιχεία για την ύπαρξη ενιαίου τύμβου δεν εντοπίστηκαν. Αντίθετα, ο κανονικός προσανατολισμός των τάφων και το μεγάλο βάθος των σκαμμάτων μας οδηγούν στην υπόθεση ότι θα υπήρχαν μικροί τύμβοι πάνω από κάθε τάφο, που με τον καιρό εξαφανίστηκαν.

Τάφοι 5ου αι. π.Χ. Στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., κατά πάσα πιθανότητα μετά τα Περσικά, εμφανίζονται συστάδες λακκοειδών τάφων με ξύλινες σαρκοφάγους. Συνήθως στη μια μακριά πλευρά και σπανιότερα και στις υπόλοιπες υπάρχουν ένα ή περισσότερα σκαλοπάτια για το ευκολότερο κατέβασμα της σαρκοφάγου.

Ιδιαίτερα πλούσια ήταν τα ευρήματα στη συστάδα του τομέα Β, που ανήκε σε κάποια από τις εύπορες οικογένειες της Πύδνας. Βρέθηκαν πολλά χάλκινα, πήλινα και γυάλινα αγγεία, πήλινα ειδώλια, σιδερένιες και χάλκινες στλεγγίδες. Οι ανδρικές ταφές είχαν το κρανίο δυτικά και συνοδεύονταν από σιδερένια όπλα: ξίφη, αιχμές δοράτων, εγχειρίδια. Σε δύο περιπτώσεις υπήρχαν και χάλκινες περικεφαλαίες. Οι γυναικείες ταφές είχαν το κρανίο ανατολικά και συνοδεύονταν από χρυσά, ασημένια και σπανιότερα χάλκινα κοσμήματα (Πίν. 176 α). Στον τομέα Α οι ταφές είναι περισσότερες, ενώ τα σκάμματα των τάφων είναι μικρότερα και τα κτερίσματα πιο απλά.

Στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. σταματάει η χρήση του χώρου ως νεκροταφείου, για να ξαναρχίσει το β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Αυτό πρέπει να αποδοθεί στη μεταφορά των Πυδναίων σε άλλη μεσόγεια θέση από

5. Ό.π. (υποσημ. 4).

6. Ν. Κοτζιάς, ΑΕ 1948-1949, Χρονικά, σ. 25 κ.ε. Έ. Πουλάκη-Παντερμαλή, Οι Αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, 1985, σ. 47 κ.ε.

το βασιλιά Αρχέλαο το 410 π.Χ., όταν αποστάτησαν από την εξουσία του.

Τάφοι του 4ου και αρχών του 3ου αι. π.Χ. Ταφές του β' τέταρτου του 4ου αι. π.Χ. έχουμε γύρω από την πλούσια συστάδα στον τομέα Β. Εκτός από ένα μεγάλο λακκοειδή τάφο συναντούμε εδώ για πρώτη φορά έναν κιβωτιόσχημο από άψητα πλιθιά. Στην ίδια εποχή κατά πάσα πιθανότητα ανήκουν και τρεις ταφές-καύσεις. Τα καμένα οστά των νεκρών τοποθετήθηκαν σε δύο χάλκινες υδρίες και έναν ερυθρόμορφο κρατήρα (Π ί ν. 176 β-γ).

Στο β' μισό του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. έχουμε μεγάλη πυκνότητα ταφών. Οι λακκοειδείς με τις ξύλινες σαρκοφάγους συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται, αλλά εμφανίζεται και ένας νέος τύπος λακκοειδούς με ευρύχωρο θάλαμο, επειδή ο νεκρός τοποθετείται πάνω σε ξύλινη κλίνη. Για τα πόδια της κλίνης πολλές φορές κατασκευάζουν λάκκους στο δάπεδό του. Τέλος, σε περιμετρικό σκαλοπάτι πατάει η ξύλινη κάλυψή του.

Στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. εμφανίζεται και ο κεραμοσκεπής τάφος, που αντιπροσωπεύεται εδώ με λίγα παραδείγματα.

ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΜΠΕΣΙΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Πολύχρονο

Συνεχίστηκε για τρίτη χρονιά η ανασκαφή στην περιοχή του Πολύχρονου Κασσάνδρας με τη συνεργασία των αρχαιολόγων Μαρίας Παππά στον τομέα του νεκροταφείου και Μπεττίνας Τσιγαρίδα στον τομέα του οικισμού. Διερευνήθηκε μέρος του οικισμού των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων στη νότια πλαγιά του λόφου Γηρομοίρι, καθώς και του νεκροταφείου στη θέση Νύφη.

Θέση Γηρομοίρι

Η ανασκαφή του οικισμού συνεχίστηκε σε δύο τομείς:

1. Επί του καταστρώματος του δασικού δρόμου που τέμνει τους νοτιοδυτικούς πρόποδες του λόφου Γηρομοίρι, ολοκληρώθηκε η ανασκαφή δωματίου του τέλους του 6ου αι. π.Χ., του οποίου οι τοίχοι είναι χτισμένοι με ισοδομικό σύστημα. Η κεραμική από το στρώμα καταστροφής του δωματίου και τα υποκείμενα στρώματα, τοποθετούν την περίοδο χρήσης του από τις αρχές του 5ου αι. και την καταστροφή του μάλλον στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. από βίαιη αιτία, ίσως σεισμό, όπως φανερώνουν τα ανασκαφικά δεδομένα. Εντοπίστηκε επίσης και δεύτερο παρακείμενο κτίσμα με αμελέστερη τοιχοδομία που κατασκευάστηκε στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ.

2. Στα πρανή του λόφου συνεχίστηκε η έρευνα των οικοδομικών λειψάνων που έγιναν ορατά κατά την κατασκευή του δρόμου (Π ί ν. 175 β) και αποκαλύφθηκε συγκρότημα οικοδομημάτων της αρχαίας πόλης. Παρά τη μικρή έκταση της ανασκαφής υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη δύο οικοδομικών φάσεων. Η πρώτη τοποθετείται στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. και η δεύτερη στα τέλη. Στην πρωιμότερη φάση ανασκάφηκε τοίχος χτισμένος με το πολυγωνικό σύστημα. Έχει αναλημματικό χαρακτήρα και αποτελεί τον ανατολικό τοίχο κτίσματος, του οποίου οι άλλοι τοίχοι καταστράφηκαν κατά την κατασκευή του δασικού δρόμου. Ψηλότερα στην πλαγιά του λόφου οι χώροι δύο άλλων κτισμάτων, των οποίων οι τοίχοι είναι από ξερολιθιά, ανήκουν στη δεύτερη οικοδομική φάση και το εσωτερικό τους καλύπτεται από λιθοσωρούς από λιθόπλινθους και αργές πέτρες. Ανάμεσά τους βρέθηκαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που η κατασκευή τους δείχνει ότι ίσως ανήκουν σε σημαντικό κτίριο, πιθανώς δημόσιο, που θα βρισκόταν ψηλότερα.

Αν και η ανασκαφή του οικισμού βρίσκεται ακόμη σε αρχικό στάδιο, φαίνεται ότι τα οικοδομήματα ήταν αρκετά μεγάλα, πυκνοδομημένα, πάνω σε επίπεδα στην πλαγιά του λόφου. Οι τοίχοι που ακολουθούν την πλαγιά είναι πακτωμένοι στο φυσικό έδαφος, ενώ οι κάθετοι στο πρανές λειτουργούν ως αντηρίδες.

Θέση Νύφη

Νότια του οικισμού, στους χαμηλούς πρόποδες του λόφου, συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η ανασκαφή του νεκροταφείου. Συνολικά έχει ερευνηθεί στις δύο ανασκαφικές περιόδους έκταση που ξεπερνά τα 150 τ.μ., ενώ ο αριθμός των τάφων έφτασε τους 49. Οι τάφοι είναι τοποθετημένοι σε συστάδες, αλλά δε διαπιστώθηκε αν οι διάσπαρτοι λιθοσωροί που συναντούμε σε όλη την έκταση του νεκροταφείου, σχηματίζουν περιβόλους. Παρεμβάλλονται περιοχές όπου εντοπίζονται εκτεταμένες πυρές που δε συνδέονται με καύση νεκρών – βρέθηκαν μόνον ενταφιασμοί – αλλά πιθανώς με παράλληλες τελετουργίες. Μέσα στις πυρές βρέθηκαν όστρακα σπασμένων αγγείων και παράμερα, σε δύο περιπτώσεις, ανασκάφηκαν σωροί στοιβαγμένων ολόκληρων αγγείων. Μικρές ποσότητες καμένων οστών ανήκουν μάλλον σε ζώα.

Οι τάφοι ήταν κυρίως εγχυτρισμοί, αλλά και κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι. Το άνοιγμά τους συνήθως σφραγίζεται με λιθοσωρό. Τα κτερίσματα, που είναι κυρίως μικρά αγγεία, τοποθετούνται στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό της ταφής. Το έδα-

φος στην περιοχή του νεκροταφείου είναι επικλινές και οι τάφοι τοποθετούνται σε επίπεδα που κλιμακώνονται ανάλογα με την κλίση. Σε κάποιες περιπτώσεις εκμεταλλεύονται το φυσικό βραχώδες έδαφος για την κατασκευή του τάφου.

Από τα ταφικά αγγεία ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αυτά που διακοσμούνται με νότια χαλκιδικά φυτικά θέματα. Οι τάφοι καλύπτουν χρονικό διάστημα από τα μέσα του 6ου έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., συμβαδίζουν δε χρονικά με τη νεότερη φάση των οικοδομημάτων που ερευνήθηκαν έως τώρα στον οικισμό.

Θέση Παναγία

Με αφορμή αίτηση οικοδομικής άδειας έγινε σύντομη ανασκαφική έρευνα στη θέση Παναγία, βόρεια του οικισμού. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα ο χώρος κατοικήθηκε στη ρωμαϊκή και την πρώιμη βυζαντινή εποχή, στη μικρή έκταση όμως των ανασκαφικών τομών δεν αποκαλύφθηκε κανένα οικοδόμημα.

Μένδη

Η ανασκαφική έρευνα της Μένδης έγινε το 1989 σε δύο τομείς, με τη συνεργασία της αρχαιολόγου Σοφίας Μοσχονησιώτου[7].

Προάστειον (αγροτεμάχιο Μ. Νικολαΐδη)

Συνεχίστηκε η έρευνα των αλλεπάλληλων οικιστικών φάσεων που χρονολογούνται από τον 4ο έως τον 9ο αι. π.Χ. Στον 4ο αι. τοποθετείται η οικία Α, της οποίας ερευνήθηκε το δυτικό τμήμα και δύο δωμάτια από τα τέσσερα τουλάχιστον που την αποτελούσαν. Μελετήθηκαν οι φάσεις του οδοστρώματος και των πεζοδρομίων της λεωφόρου που διέρχεται ανατολικά από την οικία Α (Πί ν. 177 α). Το αρχαιότερο οδόστρωμα τοποθετείται στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. Πάνω στο νεότερο των αρχών του 4ου αι., σε εποχή λίγο μεταγενέστερη από τα μέσα του 4ου αι., υπήρχαν εγκαταστάσεις κεραμικού εργαστηρίου, όπως ένας κυκλικός αποθέτης κίτρινου πηλού και ένας πήλινος διάδρομος.

Από την οικία Β, του β' τέταρτου του 6ου αι. π.Χ., ερευνήθηκαν δύο δωμάτια. Στο δάπεδο βρέθηκε μαρμάρινη κουλούρα, εργαλείο ψαρά (Πί ν. 177 β). Σε βάθος 2,10-2,30 μ. διαπιστώθηκε η ύπαρξη στρώματος πυρκαγιάς, που κατέστρεψε δύο σπίτια του τέλους του 7ου-αρχών του 6ου αι. π.Χ., της οικίας Δ και Ε· ανάμεσά τους, καθώς και ανατολικά τους, περνούν στενοί δρομίσκοι. Η οικία Δ εδράζεται πάνω στους τοίχους της ΣΤ, που καταστράφηκε από πυρκαγιά στο τέλος του 7ου αι. π.Χ., όπως και η γειτονική της Ζ, όπου βρέθηκαν τμήματα από τρία αγγεία του νησιωτικού γραμμικού ρυθμού, με έντονη επίδραση από τις Κυκλάδες.

Μεγάλες ποσότητες εγχώριας κεραμικής με γεωμετρική διακόσμηση βρέθηκαν στα κατώτερα στρώματα της στρωματογραφικής τομής, που το 1989 σταμάτησε σε βάθος 3,40 μ.

Παράλιο νεκροταφείο

Τμήμα του παράλιου νεκροταφείου ερευνήθηκε στην ακτή κατά μήκος του ξενοδοχείου Μένδη (Πί ν. 178 α). Από βάθος 0,20-1 μ. αποκαλύφθηκαν 174 ταφές, από τις οποίες οι 130 ήταν εγχυτρισμοί, 42 απλοί λάκκοι και δύο κιβωτιόσχημοι. Κυριαρχεί διάταξη των ταφών παράλληλα με τη θάλασσα, με το στόμιο των ταφικών αγγείων προς Α. Εκτός από δέκα, οι υπόλοιπες ταφές ανήκουν σε βρέφη, νήπια και μικρά παιδιά, σύμφωνα με τη συνήθεια των αρχαίων Ελλήνων να θάβουν τα πολύ νεαρά άτομα σε ιδιαίτερες περιοχές στην παρυφή των νεκροταφείων. Τα ταφικά αγγεία ήταν κυρίως αμφορείς και πίθοι μέτριου μεγέθους. Έξι από αυτά είχαν εγχάρακτη γεωμετρική διακόσμηση, όπως παρόμοια αγγεία στην Ερέτρια και τις Κυκλάδες. Πλούσια διακόσμηση φέρουν 41 αμφορείς και πίθοι. Από αυτούς, άλλοι εντάσσονται στην κεραμική της Κεντρικής Μακεδονίας και άλλοι συνενώνουν επιδράσεις από τις Κυκλάδες, την Κόρινθο και την Αιολίδα σε πρωτότυπα δημιουργήματα. Τα κτερίσματα ήταν λίγα, κυρίως πρωτοκορινθιακοί αρύβαλλοι και κόκκινες χωρίς βάση, κύλικες.

Ποσείδι

Στο Ποσείδι, το μυτερό ακρωτήρι, 4 χλμ. δυτικά από τη Μένδη, δοκιμαστικές τομές στην παραλία κοντά στο Φάρο, αποκάλυψαν θεμέλια δύο κτιρίων. Δίπλα στο πλατύτερο από αυτά (1,30 μ.) και περίπου στο επίπεδο της έδρασής του βρέθηκαν όστρακα από αττικά, κορινθιακά και ιωνικά μικρά αγγεία του β' μισού του 6ου και των αρχών του 5ου αι. π.Χ. Μερικά σώζουν τμήματα αναθηματικών επιγραφών, όπου συμπληρώνεται το όνομα του Ποσειδώνα. Έτσι ερμηνεύεται και η αρχαία ονομασία του ακρωτηρίου, που διατηρήθηκε έως τις μέρες μας.

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Σιθωνία (περιοχή Νικήτης)

Τον Ιούλιο του 1989 μικρής έκτασης έρευνα έγινε για πρώτη φορά στη θέση Λαγόμαντρα, 12 χλμ. περί-

7. Αναλυτική έκθεση, βλ. ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 409-417.

που νοτιοανατολικά της Νικήτης, στο παράλιο ύψωμα που είναι γνωστό ως Καστέλι. Παρακλάδι προφανώς του κύριου ορεινού όγκου, που υψώνεται προς την ενδοχώρα, έχει κοπεί εν μέρει από τον επαρχιακό δρόμο, ενώ τμήματα από τις άλλες δύο πλαγιές του έχουν κακοποιηθεί από αυθαίρετες παραθεριστικές κατοικίες. Παρ' όλα αυτά σώζει στο ψηλότερο μέρος του τμήματα από τείχος – κυρίως στη βόρεια και τη βορειοδυτική πλευρά – που πρέπει να το περιβάλλει. Είναι χτισμένο από καλοδιαλεγμένους σχιστόλιθους χωρίς συνδετικό υλικό και ακολουθεί τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους. Η αποψίλωση θα βοηθήσει μελλοντικά στην αποκάλυψη, έρευνα και αποκατάσταση των ζημιών που έχει υποστεί από ρίζες δέντρων και θάμνων.

Το μεγαλύτερο τμήμα έχει έκταση 20 περίπου στρέμματα και είναι ιδιοκτησία των αδελφών Οικονόμου. Οι αρχαίες επιχώσεις συσσωρεύονται κυρίως στη δυτική του πλευρά. Σε τρεις δοκιμαστικές τομές στη δυτική και την ανατολική πλευρά του λόφου εντοπίστηκαν λείψανα από οικιστικό σύνολο, που χρονολογείται σύμφωνα με τα πρώτα στοιχεία και την κεραμική στην εποχή του Σιδήρου. Στην πρώτη τομή βρέθηκε τμήμα σπιτιού από λιθόκτιστους τοίχους, πλ. 0,50 μ., που σχηματίζουν δύο τουλάχιστον χώρους. Στην κατασκευή τους έχουν χρησιμοποιηθεί σχιστόλιθοι και πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό. Στα ψηλότερα σημεία οι τοίχοι εφάπτονται με το φυσικό κοκκινωπό ημίβραχο. Στις υπόλοιπες τομές ερευνήθηκε λιθόκτιστος, επίσης, αλλά πλατύτερος τοίχος σ' επαφή με τμήμα πιθανώς δρόμου, στρωμένου με επίπεδες, κυρίως, ακατέργαστες αλλά διαλεγμένες πέτρες. Αποκαλύφθηκαν άφθονα κομμάτια από άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης που προέρχονται από τοπικά εργαστήρια κεραμικής. Τα περισσότερα ανήκουν σε πιθάρια ή μικρότερα οικιακά σκεύη.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στις απέναντι πλαγιές των υψωμάτων έχουν βρεθεί κατά καιρούς από τους βοσκούς της περιοχής αρχαϊκοί τάφοι.

Νέα Ρόδα

Θέση Τρυπητή

Τον Ιούνιο του 1989, στην ευρύτερη περιοχή της διώρυγας του Ξέρξη και στη διάρκεια εκσκαφής του αγροτεμαχίου 551, ιδιοκτησίας Ν. Σμαραγδή, αποκαλύφθηκε τμήμα υπόκαυστου κεραμικού κλιβάνου ρωμαϊκών χρόνων. Εντοπίστηκε σε ορθογώνιο λάκκο, εσωτ. διαστ. 3 × 2 × 1,20 μ., ανοιγμένο στο φυσικό έδαφος και επιχρισμένο με πηλό, πάχ. 0,10 μ., ψημένο λόγω της χρήσης του χώρου. Από το υπόκαυστο έχει διατηρηθεί η νοτιοανατολική μακριά πλευρά, η νοτιοδυτική στενή και μικρά τμήματα των άλλων δύο. Κατά μήκος της νοτιοανατολικής πλευράς και σε ύψος 0,40-0,50 μ. από το επιχρισμένο με πηλό δάπεδο αποκαλύφθηκαν οι γενέσεις πέντε τόξων. Τα τόξα ήταν κατασκευασμένα από ωμά πλιθιά, διαστ. 0,30 × 0,25 × 0,04 μ., με συνδετικό υλικό πηλό και εδράζονταν σε πλιθιά, πάχ. 0,10 μ., πακτωμένα στο χώμα. Στους αρμούς παρατηρήθηκαν κομμάτια κεραμιδιών.

Στο κέντρο της νοτιοδυτικής πλευράς και στο επίπεδο του δαπέδου σώθηκε κυλινδρικό praefurnium, διαμ. 0,60 και μήκ. 0,60 μ., που οδηγούσε σε παρακείμενο λάκκο, όπου βρέθηκαν πεταμένα κεραμίδια και πολλά κάρβουνα. Ο λάκκος αυτός πιθανότατα χρησίμευε ως βοηθητικός χώρος για το άναμμα της φωτιάς και τον καθαρισμό του χώρου. Στοιχεία υπέργειας κατασκευής του κλιβάνου δε βρέθηκαν.

Κοντά στη νοτιοδυτική στενή πλευρά του υπόκαυστου εντοπίστηκε αμιγές στρώμα κεραμιδιών και λακωνικών καλυπτήρων παραμορφωμένων. Εξάλλου, τμήματα κεράμωσης ήταν διασκορπισμένα σε μεγάλη έκταση γύρω από τα λείψανα του υπόκαυστου. Η κεραμική ήταν ελάχιστη και προερχόταν κυρίως από άβαφους αμφορείς. Η ανασκαφική έρευνα έγινε από το συνάδελφο Χρήστο Γκατζόλη.

Ιερισσός

Η ανασκαφή του νεκροταφείου της αρχαίας Ακάνθου, που εκτείνεται όπως είναι γνωστό στην παραλιακή ζώνη της Ιερισσού (βλ. Χρονικά ΑΔ προηγούμενων ετών), συνεχίστηκε με την έρευνα κυρίως δύο οικοπέδων, αριθ. 77 και 161. Παράλληλα, ερευνήθηκε τμήμα τρίτου, αριθ. 8, το οποίο ανασκάφηκε μεν το 1976, σύμφωνα όμως με τροποποίηση του ρυμοτομικού σχεδίου δόθηκε η δυνατότητα να επεκταθεί ο χώρος κάλυψής του οπότε η συμπληρωματική ανοικοδόμηση προϋπέθετε ανάλογη έρευνα.

Συνολικά ανασκάφηκε έκταση 463 τ.μ. και αποκαλύφθηκαν 511 τάφοι με αποτέλεσμα ο αρχικός αριθμός τους να αυξηθεί σε 5.610. Οι τάφοι ήταν διατεταγμένοι σε τρία τουλάχιστον επάλληλα στρώματα και ο προσανατολισμός τους, αν και δεν ήταν ενιαίος, συνήθως ήταν ΝΑ.-ΒΔ., δηλαδή σε θέση παράλληλη προς τη θάλασσα. Επικρατούσε ο ενταφιασμός, ενώ οι καύσεις ήταν πολύ λίγες. Πολυάριθμα τα ευρήματα της ανασκαφής παρουσιάζουν ποικίλη τυπολογία, προέλευση και ενδιαφέρον.

Οικόπεδο αριθ. 77 (ιδιοκτησία Ιω. Αντωνάκη)

Ο χώρος κάλυψης του οικοπέδου καταλαμβάνει έκταση 192 τ.μ, όπου ερευνήθηκαν 54 ταφές. Οι καύ-

σεις ήταν μόνο δύο. Στα είδη των τάφων υπερτερούν αριθμητικά οι λακκοειδείς, απλοί κυρίως ή με πηλόχτιστα τοιχώματα. Ακολουθούν οι κεραμοσκεπείς χωρίς να λείπουν οι ταφές σε πίθους ή σε μικρότερα αγγεία, συνήθως οξυπύθμενους αμφορείς, που αποτελούν και το συνηθέστερο είδος παιδικού τάφου. Αρκετές ταφές βρέθηκαν ακτέριστες. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα και τα ευρήματα των κτερισμένων ταφών το τμήμα αυτό του νεκροταφείου χρονολογείται στον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ.

Οικόπεδο αριθ. 8 (Β) (ιδιοκτησία Κ. Γεωργοπούλου)

Παρόμοια εικόνα μας δίνει και η ανασκαφή τμήματος (εμβαδού 51 τ.μ.) του οικοπέδου αυτού. Ερευνήθηκαν 42 τάφοι, λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς κυρίως. Οι καύσεις ήταν κι εδώ μόνο δύο. Οι περισσότερες ταφές χρονολογούνται στα κλασικά χρόνια.

Οικόπεδο αριθ. 161 (ιδιοκτησία Αστ. Καμπάνη)

Η ανασκαφή του οικοπέδου ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και σημαντική. Η μεγάλη πυκνότητα στη διάταξη των ταφών, στοιχείο που έχει παρατηρηθεί και σε άλλα οικόπεδα του νοτιοανατολικού τομέα του νεκροταφείου, αξίζει να τονιστεί. Σε έκταση 220 τ.μ. αποκαλύφθηκαν 416 τάφοι διάφορων τύπων· ανάμεσά τους ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι λάρνακες, πήλινες ή λίθινες. Οι καύσεις ήταν κι εδώ πολύ λιγότερες από τους ενταφιασμούς.

Το αξιοσημείωτο στην έρευνα του νεκροταφείου ήταν ότι για πρώτη φορά ερευνήθηκαν στο οικόπεδο αυτό δύο βέβαια παραδείγματα ταφικών περιβόλων, που σύμφωνα με τα πρώτα στοιχεία και τα κτερίσματα των τάφων χρονολογούνται στην κλασική περίοδο. Ο πρώτος περίβολος, ορθογώνιος, σωζόταν στο μεγαλύτερο μέρος του και περιέκλειε πέντε τουλάχιστον λακκοειδείς ταφές. Ο δεύτερος, κυκλικός, σωζόταν στο μισό περίπου τμήμα του και περιελάμβανε τουλάχιστον τέσσερις τάφους με πλούσια κτέριση.

Οι αρχαιότερες ταφές, ελάχιστες, ανάγονται με μεγάλη πιθανότητα στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. Γενικά αντιπροσωπεύονται όλες οι περίοδοι έως και τους αυτοκρατορικούς ρωμαϊκούς χρόνους, οι περισσότεροι όμως τάφοι ανήκουν στα κλασικά χρόνια. Μεγάλος ήταν ο αριθμός των τάφων που βρέθηκαν πλούσια κτερισμένοι με πολυάριθμα και πολύτιμα αντικείμενα, όπως χρυσά κοσμήματα και επίχρυσα στεφάνια, αγγεία, ειδώλια και άλλα προσωπικά είδη.

Το μεγαλύτερο μέρος της ανασκαφής έφερε σε πέρας ο συνάδελφος Χρήστος Γκατζόλης.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

Ποτίδαια

Έγιναν έρευνες σε διάφορα σημεία, μέσα κι έξω από το σύγχρονο χωριό:

1) Στη θέση Μάλτα στο αγροτεμάχιο αριθ. 218 (ιδιοκτησίας Κωνστ. Βλάχου) αποκαλύφθηκαν, με σωστική ανασκαφή, ένα πηγάδι ελληνιστικών χρόνων κι ένας τάφος της πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου. Το πηγάδι, διαμ. 0,85 μ., καθαρίστηκε μέχρι βάθους 4,60 μ. και απέδωσε, μεταξύ των άλλων, μεγάλο τμήμα από βάση μαρμάρινου περιρραντηρίου, μελαμβαφή λυχνάρια και έξι χάλκινα νομίσματα. Ο τάφος περιείχε διπλή παράλληλη ταφή ανδρόγυνου και, ως κτερίσματα, δύο άβαφες οινοχόες κι ένα χρυσό δαχτυλίδι με φυτική διακόσμηση στη σφενδόνη του.

2) Λίγο βορειότερα στο αγροτεμάχιο αριθ. 197 (ιδιοκτησίας Αθ. Βερούλια), ήρθε στο φως, με τομή διαστ. 4 × 9 μ., τμήμα ενός δημόσιου πιθανότατα ρωμαϊκού οικοδομήματος, με παχείς τοίχους και διακοσμημένα επιχρίσματα. Τα δάπεδα των δύο δωματίων του, που τμήματά τους μόνον αποκαλύφθηκαν, σώζουν μαρμαροθέτημα σε καλή κατάσταση. Βρέθηκαν μια μεγάλη μαρμάρινη τράπεζα σε κομμάτια (Π ί ν. 179 α), μια μαρμάρινη επίσης ακέραιη γυναικεία εικονιστική προτομή φυσικού μεγέθους (Π ί ν. 179 β), αρκετά νομίσματα κτλ.

3) Περίπου 3 χλμ. νότια του χωριού στο αγροτεμάχιο αριθ. 433 (ιδιοκτησίας Κωνστ. Κρυωνά), ανασκάφηκε μνημειακή λιθοκατασκευή, μήκ. 7,40 και πλ. 1,80 μ. Είναι χτισμένη με τεράστιους πωρόλιθους κι έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Πρόκειται πιθανότατα για θεμελίωση τείχους ή ίσως βάθρου για κάποιο μνημείο.

4) Σε σωστική ανασκαφή μέσα στο χωριό (οικόπεδο 313, Ο.Τ. 75), αποκαλύφθηκε η γωνία λιθόχτιστου οικοδομήματος ελληνιστικών χρόνων (Π ί ν. 178 β). Οι δύο εξωτερικοί τοίχοι, που καθαρίστηκαν σε μήκος 4,75 και 7,35 μ. αντίστοιχα, έχουν πάχος 0,45 μ. και διατηρούνται μέχρι ύψους 0,80 μ. Ανάμεσα στα ευρήματα υπήρχαν δύο μελαμβαφή λυχνάρια, κομμάτια πήλινων ειδωλίων και δύο χάλκινα νομίσματα.

5) Περί το 1,5 χλμ. νότια του χωριού στο αγροτεμάχιο αριθ. 354 (ιδιοκτησίας Μ. και Σ. Σαραντόπουλου), διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή, που έφερε στο φως ολόκληρη τη θεμελίωση ενός σπιτιού των αρχών του 3ου αι. π.Χ. Το σπίτι έχει συνολικές διαστάσεις 11,50 × 18 μ. και αποτελείται από τέσσερα μεγάλα δωμάτια και τρεις ακόμη χώρους, οι οποίοι πρέπει να ήταν επίσης στεγασμένοι. Η ύπαρξη της θεμελίωσης κλιμακοστασίου στην πρόσοψη φανερώνει ότι το σπίτι είχε και όροφο. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με πώρινους γωνιόλιθους, έχουν όλοι πάχος 0,45 μ. και διατηρούνται μέχρι ύψους 0,70 μ. Σημαντικότερα ευρήματα ήταν: δύο μελαμβαφή

πινάκια, δύο μελαμβαφή λυχνάρια, ένας σκύφος, αρκετά τμήματα πήλινων μεγάλων ειδωλίων, μολύβδινα ελάσματα και 124 συνολικά αγνύθες, που βρέθηκαν συγκεντρωμένες κατά δεκάδες σε διάφορα σημεία του σπιτιού. Ακόμη, εκτός από πέντε χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν μεμονωμένα, είχαμε και δύο νομισματικούς «θησαυρούς». Ο πρώτος περιείχε ένα χρυσό στατήρα Μεγάλου Αλεξάνδρου και πέντε ασημένια τετράδραχμα, από τα οποία τα τέσσερα είναι επίσης Αλεξάνδρου και το ένα αθηναϊκό (Π ί ν. 180 α-β). Ο δεύτερος «θησαυρός» περιλαμβάνει τριάντα ασημένια νομίσματα, από τα οποία τα οκτώ είναι επίσης τετράδραχμα, ενώ τα υπόλοιπα δραχμές. Είναι όλα όμοια με τα προηγούμενα τετράδραχμα του Αλεξάνδρου (διάφορων όμως κοπών), εκτός από δύο δραχμές Λυσιμάχου (Π ί ν. 180 γ-δ).

ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Αρχαία Όλυνθος

Στα πλαίσια της απόφασης της Εφορείας για τη συνέχιση των ανασκαφών στην αρχαία Όλυνθο άρχισε το 1987 και ολοκληρώθηκε, με διακοπή ενός χρόνου, το 1989 η ανασκαφή του σπιτιού BVIII, στο νότιο λόφο (Π ί ν. 181 α), το οποίο είχε εν μέρει αποκαλυφθεί από τον Robinson[8].

Το σπίτι, διαστ. 17,50 × 17,15 μ., παρουσιάζει πολλά από τα χαρακτηριστικά των τυπικών ολυνθιακών σπιτιών. Στο κέντρο υπάρχει η λιθόστρωτη αυλή με την παστάδα στα βόρεια, η οποία έφερε κονίαμα στους τοίχους. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς ανοίγεται κατάστημα με πιθάρι κατά χώραν και στη συνέχεια ο ανδρώνας και ο προθάλαμός του επίσης με κονιάματα στους τοίχους και τα δάπεδα, καθώς και ένα δωμάτιο διαμονής (διαιτητήριο). Στη νοτιοανατολική γωνία βρέθηκε ενότητα «οίκου» με μαγειρείο, με μεγάλη λίθινη κατασκευή στη μία γωνία και λουτρό με χαλικόστρωτο δάπεδο. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς, απ' όπου γινόταν και η είσοδος, υπάρχουν τρεις ακόμη χώροι από τους οποίους ο ένας σώζει δάπεδο επιχρισμένο με κονίαμα στη μία γωνία, διαστ. 1,90 × 1,50 μ. Στο σπίτι εξακριβώθηκε και φάση επισκευής που χρονολογικά δε φαίνεται ν' απέχει πολύ από την αρχική κατασκευή.

Παράλληλα, δοκιμαστική τομή στη λεωφόρο Β αποκάλυψε το οδόστρωμα πάνω στο στρωμένο με χαλίκια φυσικό βράχο.

Άγιος Μάμας

Οικοδομικές εργασίες στην αγροτική περιοχή του Αγίου Μάμαντα, βόρεια της Ποτίδαιας, αποκάλυψαν τμήμα του γνωστού και ιδιαίτερα εκτεταμένου νεκροταφείου την αρχαίας Κασσάνδρειας.

Το αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Πλατσά βρίσκεται νοτιοδυτικά της κοινότητας του Αγίου Μάμαντα και απέχει 600 μ. από τη διασταύρωση του αγροτικού δρόμου που συνδέει την κοινότητα με τον επαρχιακό δρόμο Μουδανιών-Κασσάνδρας.

Σε χώρο 200 τ.μ. αποκαλύφθηκαν τέσσερις λίθινες σαρκοφάγοι, ένας κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, τρεις κεραμοσκεπείς στον τύπο του καλυβίτη και δύο λακκοειδείς τάφοι. Οι πέντε μεγαλύτεροι τάφοι, με κοινά χαρακτηριστικά και πλούσια κτερίσματα, πρέπει ν' αποτελούν ομάδα με οικογενειακό χαρακτήρα, ενώ αδιευκρίνιστη παραμένει η σχέση τους με τους μικρότερους και τους φτωχότερους τάφους.

Η σαρκοφάγος (τάφος 2) έφερε εσωτερικά γραπτή διακόσμηση από ελεύθερο φυτικό πλοχμό στις τρεις πλευρές (Π ί ν. 181 β) και γυναικεία προτομή, πιθανώς απεικόνιση της νεαρής νεκρής, προς την πλευρά του κρανίου. Από τα κτερίσματα ξεχωρίζουν αρκετά χρυσά κοσμήματα, δύο ασημένια σκεύη, χάλκινη οινοχόη, σιδερένια αιχμή δόρατος με χρυσή ταινία στον αυλό, ιδιαίτερα μεγάλο σιδερένιο ξίφος, αλαβάστρινα και πήλινα αγγεία κτλ.

ΣΟΦΙΑ ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Ευρωπός

Στο Ειδικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα της Νομαρχίας Κιλκίς, εντάχθηκε με πρωτοβουλία του Συνδέσμου Δήμου Αξιούπολης και των κοινοτήτων της περιοχής το έργο «Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων της περιοχής Παιονίας». Το έργο είναι τριετούς διάρκειας και η χρηματοδότησή του γίνεται από το Σύνδεσμο με επιχορήγηση της ΕΟΚ.

Ο Σύνδεσμος στοχεύει στην τουριστική αξιοποίηση της περιοχής και την πολιτιστική αναβάθμισή της με την αποκάλυψη, διαμόρφωση και ανάδειξη των αρχαιολογικών θέσεων.

Η Εφορεία[9] αποδέχθηκε την πρόταση ανάληψης του έργου και κατήρτισε πρόγραμμα ανασκαφής, προ-

8. Η ανασκαφή έγινε σε συνεργασία με την καθηγήτρια του ΑΠΘ κ. Στέλλα Δρούγου και υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Σοφίας Μοσχονησιώτου.

9. Σύμφωνα και με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ396/ 35343/ 1462/23-10-1989 έγκριση του Υπουργείου Πολιτισμού.

στασίας και ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων παράλληλα με επιφανειακή έρευνα, αεροφωτογραφήσεις, συγκέντρωση βιβλιογραφικού υλικού, καθώς και με ανταλλαγές των ιδιοκτησιών με κοινόχρηστα οικόπεδα, ώστε να αποφευχθούν μελλοντικά προβλήματα απαλλοτριώσεων.

Στο πρόγραμμα περιλαμβάνονται αρχαιολογικοί χώροι, όπως της αρχαίας Ευρωπού, των μακεδονικών τάφων της Τούμπας Παιονίας και της Αξιούπολης. Ειδικότερα, στην περίπτωση των μακεδονικών τάφων Τούμπας[10], η Εφορεία πρότεινε και τη συνεργασία με το Γεωφυσικό Εργαστήριο του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για την εφαρμογή μιας πειραματικής μεθόδου, η οποία θα επιτρέπει τον εντοπισμό του τάφου χωρίς την καταστροφή του τύμβου. Την ευθύνη της μεθόδου έχει αναλάβει ο κ. Γεώργιος Τσόκας, ο οποίος ασχολείται συστηματικά με αρχαιομετρικές έρευνες και γεωφυσικές διασκοπήσεις.

Η ανασκαφή άρχισε από την αρχαία Ευρωπό[11], όπου έγιναν δύο τομές περιορισμένων διαστάσεων, ενώ με τη μέθοδο της γεωφυσικής διασκόπησης που εφαρμόστηκε και εδώ, καλύφθηκε έκταση 15 στρεμμάτων (Σχέδ. 4).

Οι παλαιότερες αρχαιολογικές ενδείξεις από την περιοχή της Ευρωπού, προέρχονται από τον οικισμό της εποχής του Χαλκού που βρίσκεται στο κέντρο του σημερινού χωριού[12]. Η ιστορική πόλη της Ευρωπού βρίσκεται 1 χλμ. νοτιοδυτικά του χωριού στη θέση Αμπέλια και καταλαμβάνει την οχυρή λοφοσειρά δεξιά του δρόμου Κουφαλίων-Αξιούπολης. Έχει σαφή γεωμορφολογικά όρια από τη βόρεια, τη δυτική και τη νότια πλευρά, ενώ η ανατολική είναι αρκετά απότομη. Από τα σπουδαιότερα και τα πιο γνωστά ευρήματα της Ευρωπού, είναι ο αρχαϊκός κούρος στο Μουσείο Κιλκίς και η τιμητική επιγραφή στο βάθρο του αδριάντα του Μάρκου Μινούκιου Ρούφου, με βάση την οποία ταυτίστηκε η αρχαία πόλη στα 1931[13].

Η πρώτη τομή χαράχθηκε στη δυτική πλευρά της πόλης, σε σημείο όπου η γεωμορφολογική διαμόρφωση σχηματίζει απότομη πλαγιά, με την ελπίδα ότι θα εντοπιστεί το τείχος της πόλης, σύμφωνα με μαρτυρία του Θουκυδίδη[14]. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε τμήμα οικίας με τοίχους από αργολιθοδομή με το στρώμα καταστροφής της. Με βάση τις πρώτες ενδείξεις μπορεί να χρονολογηθεί στην περίοδο της ρωμαιοκρατίας.

Η δεύτερη τομή έγινε εκτός των ορίων της πόλης στο χωράφι Καπασαντωνίου, όπου είχε ανασκαφεί παλαιότερα τριθάλαμος ρωμαϊκός τάφος[15]. Ο τάφος είχε μπαζωθεί με τα χρόνια και ο εντοπισμός του έγινε αφού προηγήθηκε γεωφυσική διασκόπηση του χώρου. Αποκαλύφθηκαν 31 τάφοι και τμήμα λιθόχτιστου τοίχου (Σχέδ. 5). Από τους τάφους οι 28 είναι κεραμοσκεπείς, δύο μεγάλοι ορθογώνιοι καμαροσκέπαστοι και ένας κιβωτιόσχημος, οι περισσότεροι συλημένοι.

Από τα σημαντικότερα ευρήματα της ανασκαφής είναι η αναθηματική επιγραφή σε καλυπτήρια πλάκα του κιβωτιόσχημου τάφου. Το κείμενο της επιγραφής είναι:

Η ΠΟΛΙΣ
ΜΑΑΡΚΟΝ ΙΝΣΤΗΙΟΝ ΔΕΥΚΙΟΥ ΥΙΟΝ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ
ΤΟΝ ΕΑΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΤΗΝ

Από τις πληροφορίες που προσφέρει η ίδια η επιγραφή[16], το τιμώμενο πρόσωπο ταυτίζεται πιθανότατα με αυτό που αναφέρει ο Πλούταρχος[17] ως αξιωματούχο του Μάρκου Αντωνίου στη μάχη του Ακτίου το 31 π.Χ.

Οι τάφοι χρονολογούνται στην πρώιμη και τη μέση αυτοκρατορική περίοδο.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Στο Αστυνομικό Τμήμα Νέας Χαλκηδόνας παραδόθηκε επιτύμβια στήλη ελληνιστικών χρόνων με παράσταση τριών μορφών (Α.Ε.Θ. 12.458).

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Ευρωπός

Με την έναρξη της ανασκαφής στην αρχαία Ευρω-

10. Ο Α΄ μακεδονικός τάφος έχει ήδη ανασκαφεί από τον κ. Φ. Πέτσα: Ο Μακεδονικός τάφος παρά το χωρίον Τούμπα της Παιονίας, Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον, Γ', 1966, σ. 233-243. Ο Β', που βρίσκεται ακριβώς απέναντι, επανειλημμένα έχει διαταραχθεί από αρχαιοκάπηλους, οι οποίοι σε μία περίπτωση δε δίστασαν να χρησιμοποιήσουν μηχανικό εκσκαφέα.

11. Η ανάπτυξη του όλου προγράμματος καθώς και τα αποτελέσματα της ανασκαφής ανακοινώθηκαν λεπτομερέστερα στη Γ΄ Αρχαιολογική Συνάντηση, βλ. ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 189-195. Για το όνομα της πόλης επίσης, βλ. υποσημ. 13.

12. D. French, Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia (ανάτυπο), 1967, σ. 11.

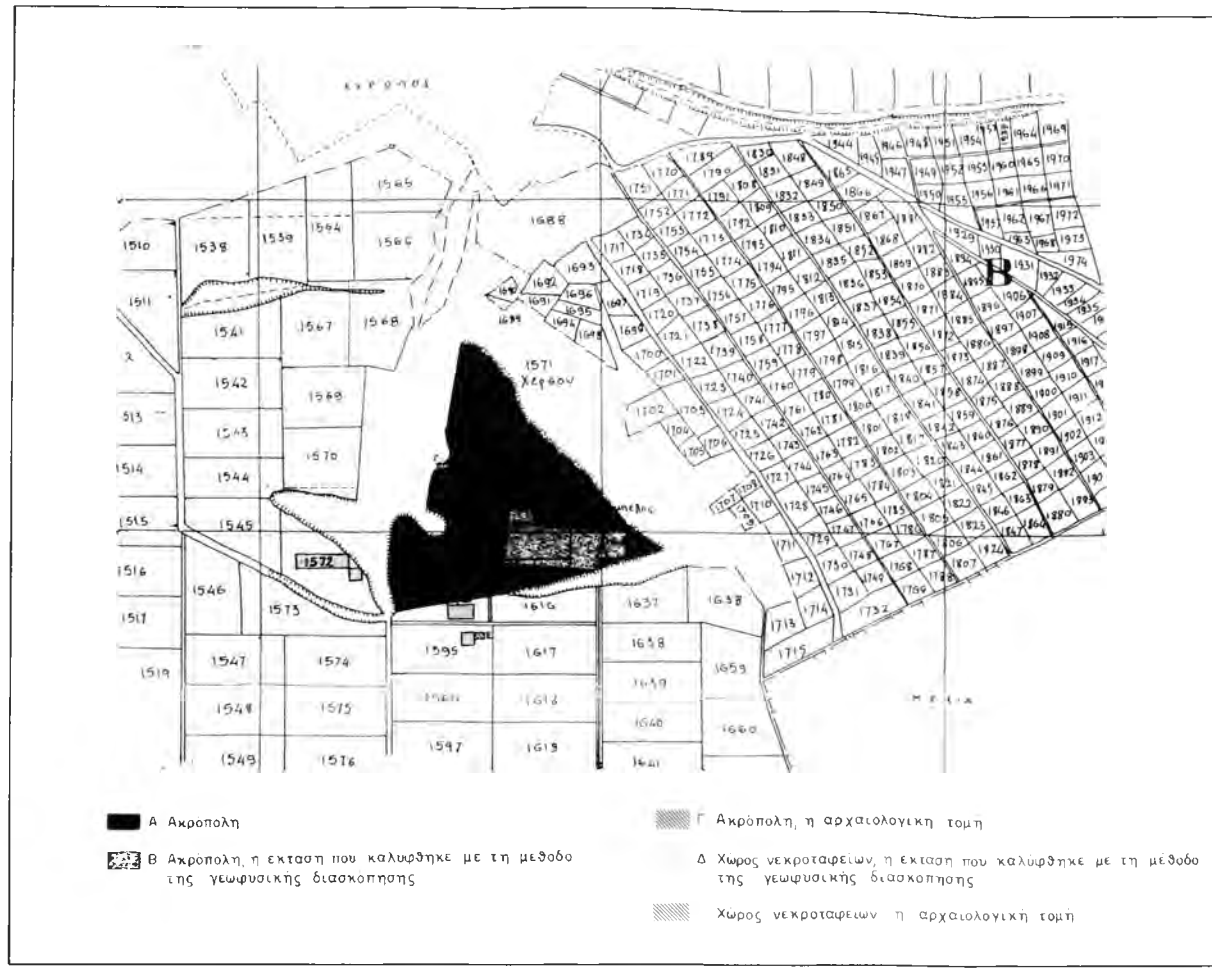
13. Σ. Κουγέας, Ελληνικά 5 (1932), σ. 5-6, αλλά και Χ. Μακαρόνας, Μακεδονικά 1 (1940), Χρον. Αρχ., σ. 490-491 και Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 9 (1969), Χρον. Αρχ., σ. 178, 103-104.

14. Θουκυδίδης ΙΙ, 100, 3.

15. Χ. Μακαρόνας, ό.π.

16. ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 194-195.

17. Πλουτάρχου, Αντώνιος 65, 946, 2.

Σχέδ. 4. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας Ευρωπού.

πό κάτοικοι του χωριού προσήλθαν αυθόρμητα και παρέδωσαν αντικείμενα που τα φύλαγαν ως οικογενειακά κειμήλια ή τα είχαν εντοιχισμένα σε αποθήκες.

1) Ο κ. Αναστάσιος Τογκούρης παρέδωσε δύο πήλινα μόνωτα κύπελλα, δύο αγνύθες, δύο σφονδύλια, 21 νομίσματα, μολύβδινο έλασμα και γυάλινη ψηφίδα. Τα αντικείμενα καταγράφηκαν με αριθμό ευρετηρίου Κιλκίς Α.Ε.Κ. 509.

2) Ο κ. Θωμάς Βουδούρογλου κατεδάφισε παλιό φούρνο στο σπίτι του και παρέδωσε εντοιχισμένη σε αυτόν μαρμάρινη πλάκα με επιγραφή:

Φίλιππος Ἀλεξάν
δρου τὸ ὑδραγώγιν
τῇ πόλει

Οι διαστάσεις της πλάκας είναι 0,77 × 0,26 × 0,18 μ. και ο αριθμός καταγραφής είναι Α.Ε.Κ. 928.

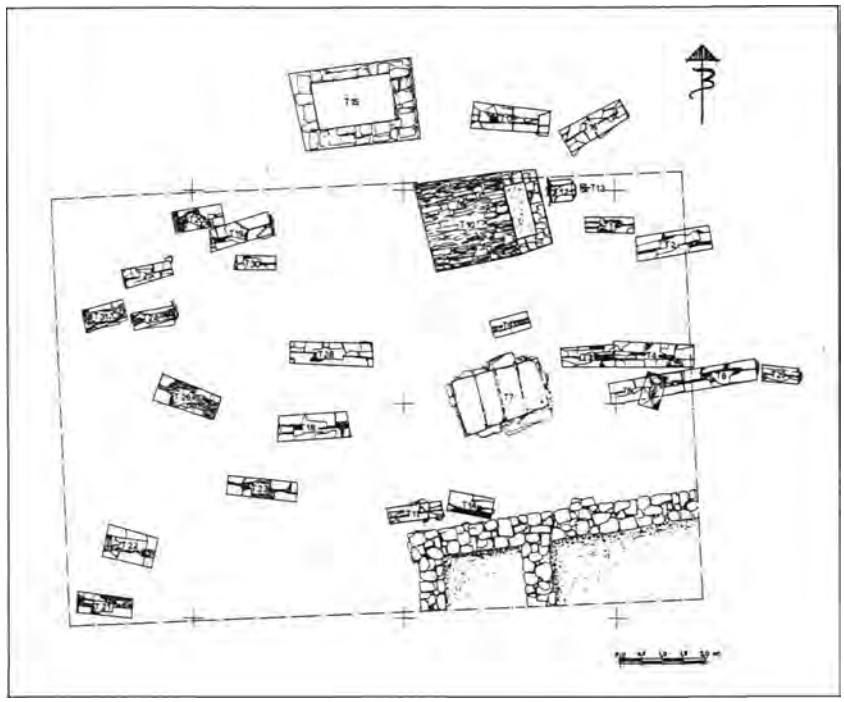
3) Ο κ. Δημήτριος Κεμπάρης παρέδωσε τμήμα κίονα με επιτύμβια επιγραφή που χρονολογείται στο 205 μ.Χ. Η επιγραφή είναι η εξής:

Ἰουβεντία ... Α
μετὰ Ρούφου Ἀσκλιπ[ιοδώρου; καὶ]
Σαβίνας Ἐπιγόνου ... [καὶ τῶν τέ-]
κνων αὐτῆς Ἰουβεντίω Ε ...
τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς μνήμης Χ[άριν]
ἔτους Γ.Ν.Τ.

Ο αριθμός καταγραφής είναι Α.Ε.Κ. 508.

Αξιοχώρι

Ο κ. Γεώργιος Πετρίδης παρέδωσε μία οινοχόη (Α.Ε.Κ. 520), ένα μονόμυξο λυχνάρι (Α.Ε.Κ. 521), ένα δίωτο αγγείο (Α.Ε.Κ. 522), καθώς και 88 χάλκινα και δύο ασημένια νομίσματα (Α.Ε.Κ. 1557). Τα νομίσματα ταυτίστηκαν στο Νομισματικό Μουσείο και σύμφωνα με τη γνωμάτευση η σύνθεση των ομάδων οδηγεί στο

Σχέδ. 5. Κάτοψη του νεκροταφείου της αρχαίας Ευρωπού.

συμπέρασμα ότι τουλάχιστον τα έξι από τα σύνολα συνιστούν ισόποσους ταφικούς «θησαυρούς». Η χρονολόγηση των νομισμάτων καλύπτει περίοδο από το 2ο αι. π.Χ. έως τα αυτοκρατορικά χρόνια. Η ταύτιση έγινε από τον κ. Ι. Τουράτσογλου και την κ. Μ. Γαλάνη.

Δίβουνο

Ο κ. Θεόδωρος Παυλίδης παρέδωσε 22 χάλκινα νομίσματα που αποτελούν τμήμα ενός συνόλου «θησαυρού». Ο «θησαυρός» χρονολογείται στα τέλη του 4ου με αρχές του 5ου αι. μ.Χ. Είναι υποδιαιρέσεις υστερορωμαϊκών AES3 και AES4, πολύ φθαρμένες. Ο αριθμός καταγραφής είναι Α.Ε.Κ. 1558.

Χωρύγι

Ο κ. Κωνσταντίνος Χρυσουλίδης παρέδωσε μία χάλκινη περικεφαλαία με εγχάρακτη διακόσμηση στην προμετωπίδα (Α.Ε.Κ. 504) (Π ί ν. 182 α, γ), δύο αμφικωνικές χάνδρες (Π ί ν. 182 β) και ένα πολύσπειρο βραχιόλι (Α.Ε.Κ. 503).

Κολχίδα

Η κ. Γεωργία Μαυροκεφαλίδου και ο κ. Ιωάννης Καπασακαλίδης βρήκαν στη διάρκεια γεωργικών εργασιών στην περιοχή της Κολχίδας και παρέδωσαν η πρώτη ένα πήλινο ειδώλιο (Α.Ε.Κ. 705) (Π ί ν. 182 δ) και ο δεύτερος ένα πήλινο αγγείο νεολιθικής εποχής (Α.Ε.Κ. 919) (Π ί ν. 182 ε).

ΘΩΜΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Αρχαία Αγορά

Με στόχο την εκπόνηση μελέτης του cryptoporticus, τον Οκτώβριο του 1989 άρχισαν οι εργασίες αποχωμάτωσης του εσωτερικού της υπόγειας στοάς, με την οικονομική υποστήριξη του Δήμου Θεσσαλονίκης.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Όλυνθος

Άρχισε η εφαρμογή προγράμματος για τη διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου. Έγιναν προκαταρ-

κτικές εργασίες (καθαρισμός, τοπογράφηση) για να αποτυπωθεί η υπάρχουσα κατάσταση και να εκπονηθεί η μελέτη για την αναστήλωση των διαλυμένων τοίχων και δαπέδων της αρχαίας πόλης. Κατασκευάστηκε μέσα στο χώρο κτίριο υποδοχής επισκεπτών που περιλαμβάνει εκτός των άλλων αποθήκη και εργαστήριο.

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1) Αναλύσεις χάλκινων αντικειμένων από τη Βεργίνα

Προσδιορίστηκε η χημική σύσταση χάλκινων αντικειμένων από τον Τάφο ΙΙ και από την αρχαϊκή Ταφή Ι με τη μέθοδο της νετρονικής ενεργοποίησης και της φασματοσκοπίας ατομικής απορρόφησης.

Τα αποτελέσματα της χημικής ανάλυσης έδειξαν ότι η περιεκτικότητα των δειγμάτων σε κασσίτερο κυμαίνεται από 8-13% στα αντικείμενα από τον Τάφο ΙΙ και 5-9% στα αντικείμενα από την αρχαϊκή Ταφή. Αυξημένη περιεκτικότητα σε μόλυβδο μέχρι και 8%, παρατηρήθηκε μόνο σε δύο δείγματα που προέρχονταν από λαβές αγγείων.

2) Αναλύσεις δειγμάτων υλικού συγκόλλησης ασημένιων αγγείων από τον Τάφο ΙΙ της Βεργίνας

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης με τη μέθοδο της νετρονικής ενεργοποίησης έδειξαν ότι το υλικό συγκόλλησης των αγγείων περιείχε σε υψηλό ποσοστό ή και μόνον κασσίτερο.

3) Αναλύσεις κονιαμάτων

Έγιναν ποσοτικές αναλύσεις σε κονιάματα από:

α) Το ναό της Αγίας Αικατερίνης Θεσσαλονίκης, β) το ναό του Αγίου Νικολάου Αιανής Κοζάνης, γ) το οικόπεδο που βρίσκεται επί των οδών Κασσάνδρου και Μακεδονικής Αμύνης στη Θεσσαλονίκη.

4) Ταυτοποιήσεις και αναλύσεις δειγμάτων από ανασκαφές (ρητινούχα σώματα, σκωρίες, χρώματα τοιχογραφιών, ξύλα κτλ.)

5) Αναλύσεις γυαλιών από τους Φιλίππους

Δείγματα ψηφίδων και γυαλιών, που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του Οκταγώνου στους Φιλίππους, αναλύθηκαν με τη μέθοδο της νετρονικής ενεργοποίησης με σκοπό τον καθορισμό της σύστασής τους. Με βάση την περιεκτικότητά τους σε οξείδια του νατρίου, καλίου και ασβεστίου, τα δείγματα κατατάσσονται στα γυαλιά τύπου ασβέστου-σόδας.

Μ. ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ - Ε. ΜΗΡΤΣΟΥ

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με αρμοδιότητα στους νομούς Θεσσαλονίκης, Κιλκίς και Πιερίας, ασκεί ένα πολύπλευρο έργο έρευνας, προστασίας και συντήρησης των αρχαιοτήτων, επιστημονικής μελέτης και δημοσίευσής τους, ανάδειξης και προβολής τους μέσα από τη διαμόρφωση των αρχαιολογικών χώρων και την οργάνωση εκθέσεων.

Το κύριο ανασκαφικό έργο της Εφορείας αφορά, όπως είναι φυσικό, την ίδια την πόλη, όπου η σύγχρονη οικοδομική και γενικά τεχνική δραστηριότητα σε ιδιωτικά οικόπεδα αλλά και σε δημόσια έργα αποκαλύπτουν αρχαιότητες που ύστερα από τη συστηματική έρευνα και μελέτη τους αποδίδουν σπουδαιότατα αρχαιολογικά και ιστορικά στοιχεία για την παλαιοχριστιανική, βυζαντινή και τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη. Το 1989, είκοσι συνολικά σωστικές ανασκαφές, στην πόλη και στην περιφέρειά της, προσέφεραν νέα σημαντικά στοιχεία στην έρευνα. Εκτός από μερικά στοιχεία για κοσμικά κτίρια και λουτρά, ιδιαίτερα πλούσια και σημαντικά ήταν τα ευρήματα από το δίκτυο ύδρευσης της πόλης που, με τα αρχαιολογικά στοιχεία της τελευταίας δεκαετίας, αρχίζει να διαφαίνεται η μορφή και η πορεία του. Μονάδες αυτού του δικτύου αποτελούν οι κινστέρνες που ανασκάφηκαν και ιδιαίτερα η μεγάλη κινστέρνα που αποκαλύφθηκε στην οδό Ολυμπιάδος. Σημαντικά ήταν επίσης τα ευρήματα από τα μεγάλα χριστιανικά νεκροταφεία της πόλης που εκτείνονται έξω από τα ανατολικά και δυτικά τείχη της και τα οποία έδωσαν τα τελευταία χρόνια πολλά νέα στοιχεία που πλουτίζουν τις γνώσεις μας για την ποικίλη τυπολογία των τάφων και τα ταφικά έθιμα στους παλαιοχριστιανικούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους. Επισημαίνουμε ιδιαίτερα την ανασκαφή 118 τάφων στην περιοχή του Νοσοκομείου «Άγιος Δημήτριος» που αποτελούν μέρος ενός συστηματικά οργανωμένου νεκροταφείου, με ενεπίγραφες επιτύμβιες πλάκες και υπέργειες βωμοειδείς κατασκευές. Από την ανασκαφική δραστηριότητα της Εφορείας στην περιφέρεια αναφέρουμε την έρευνα των βόρειων προσκτισμάτων στη μεσοβυζαντινή επισκοπή Κίτρους, στην αρχαία Πύδνα του νομού Πιερίας και την ανασκαφή τμήματος του παλαιοχριστιανικού τείχους. Επίσης, με χρηματοδότηση του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο Κάστρο του Πλαταμώνα που αποκάλυψε ναό της εποχής της τουρκοκρατίας και λείψανα κτιριακού συγκροτήματος.

Ένα άλλο σημαντικό κεφάλαιο της δραστηριότητας της 9ης Εφορείας αποτελούν οι εργασίες στερέωσης και συντήρησης των μνημείων. Η μεγαλύτερη δραστηριότητα αφορά στα μνημεία της Θεσσαλονίκης που έχουν ειδική χρηματοδότηση από το ΥΠΕΧΩΔΕ μετά τους σεισμούς του 1978. Εκτός από τις συνεχιζόμενες εργασίες στη Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου, στους ναούς Αγίου Παντελεήμονος, Αγίων Αποστόλων, Αγίας Αικατερίνης και σε διάφορα επικίνδυνα σημεία των τειχών, άρχισε το 1989 η αναστήλωση του ναού της Αγίας Σοφίας και συντάχθηκαν μελέτες για μνημεία της περιφέρειας. Παράλληλα, τα συνεργεία συντήρησης τοιχογραφιών και ψηφιδωτών εργάστηκαν για τη στερέωση, συντήρηση, καθαρισμό και αισθητική παρουσίαση του εντοίχιου ζωγραφικού διακόσμου των μνημείων. Επίσης, στα εργαστήρια συντηρούνται αποκολλημένες τοιχογραφίες και ψηφιδωτά δάπεδα, γλυπτά, εικόνες, νομίσματα και αγγεία.

Στους αρχαιολογικούς χώρους μελετήθηκαν και πραγματοποιήθηκαν εργασίες διαμόρφωσης σε περιοχές των τειχών της Θεσσαλονίκης, σε συνεργασία με τους Δήμους Θεσσαλονίκης και Συκεών και σε συνεργασία με το Δήμο Αιγινίου στο ναό του Αγίου Αθανασίου Αιγινίου, που στερεώθηκε από την υπηρεσία μας.

Τέλος, στον τομέα των επανεκθέσεων της Εφορείας ολοκληρώθηκε ο σχεδιασμός και άρχισε η οργάνωση της έκθεσης της συλλογής Δ. Οικονομοπούλου, στον 4ο και 5ο όροφο του Λευκού Πύργου, από ομάδα που αποτελούν η αρχαιολόγος Αν. Τούρτα, η αρχιτέκτων Γ. Παπαδέλλη-Marconi και η διπλωματούχος πλαστικών τεχνών Αθ. Λυμπέρη.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Οδός Θεοφίλου 7 (οικόπεδο Χ. Αηδονόπουλου)

Κατά τη διάρκεια εργασιών εκσκαφής για θεμελίωση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, εντοπίστηκαν ίχνη αρχαίου κτιρίου, εξαιρετικά κατεστραμμένου από το μηχανικό εκσκαφέα, αλλά και από τη συνεχή χρήση του ίδιου χώρου έως σήμερα.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τα υπολείμματα της τοιχοποιίας τριών τοίχων, πλ. 0,60 μ., που ορίζουν έναν ορθογώνιο εσωτερικό χώρο (δωμάτιο;) υστερορωμαϊκού ασαφούς κτίσματος, θεμελιωμένου πάνω στο λαξευμένο φυσικό βράχο της περιοχής. Τα ίχνη ενός ακόμη τοίχου με παρόμοια χαρακτηριστικά τοιχοποιίας (μικρές πέτρες και ασβεστοκονίαμα), κατεστραμμένου από το μηχανικό εκσκαφέα, διακρί-

νονται στη βόρεια παρειά του σκάμματος του οικοπέδου. Σύμφωνα με τις λιγοστές ενδείξεις που παρουσιάζει η ανασκαφή, το αρχαίο κτίριο πρέπει να εκτείνεται προς όλες τις κατευθύνσεις.

Κατά μήκος του τοιχοβάτη του μοναδικού σωζόμενου σε όλο το μήκος του (4,15 μ.) τοίχου εντοπίστηκαν υπολείμματα ακόσμητου ψηφιδωτού δαπέδου. Τα ελάχιστα ίχνη του ψηφιδωτού στάθηκαν εξαρχής η αφορμή για την αποκάλυψη του αρχαίου κτίσματος, που εντοπίστηκε κάτω από το θεμέλιο τοίχο νεότερου κτιρίου.

Τελικά, το σωζόμενο τμήμα του ψηφιδωτού αποκολλήθηκε και τα υπολείμματα του αρχαίου κτίσματος διατηρήθηκαν με γενική κατάχωση, κάτω από τη στάθμη θεμελίωσης της οικοδομής που ήδη έχει ανεγερθεί.

Οδός Ισιδώρου 6 και Ικαρίας 7

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για θεμελίωση πολυώροφης διαμπερούς οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο στο συνοικισμό της Άνω Τούμπας, ανατολικά της Θεσσαλονίκης, εργολαβίας Ιωάννη Φουρκιώτη, εντοπίστηκαν αρχαιότητες.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τμήμα αρχαίου υπόγειου θολωτού αγωγού ύδρευσης φυσικής ροής, ελλειψοειδούς διατομής και εσωτ. διαστ. 1 × 0,50 μ. Διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, εκτός από τμήμα του στο κέντρο σχεδόν του οικοπέδου, που καθαιρέθηκε από το μηχανικό εκσκαφέα (Π ί ν. 183 α).

Ο αρχαίος αγωγός διασχίζει διαγωνίως το οικόπεδο και είναι θεμελιωμένος πάνω στο φυσικό σκληρό αργιλώδες χώμα της περιοχής. Είναι εξ ολοκλήρου λιθόκτιστος με μικρές αργές πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Οι εσωτερικές πλευρές των τοιχωμάτων του αγωγού, εκτός της επιφάνειας του θόλου, καλύπτονται με υδραυλικό κονίαμα.

Ο αγωγός, στο τμήμα τουλάχιστον που ανασκάφηκε, σχηματίζει δύο ορθογώνια φρεάτια επίσκεψης στο εσωτερικό του. Τα φρεάτια, εσωτ. διαστ. 1,50 × 0,55 μ., βρίσκονται σε απόσταση 11,30 μ. το ένα από το άλλο. Βρέθηκαν τελείως κατεστραμμένα χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα ανασύνθεσης του αρχικού ύψους τους. Είναι όμως τα μόνα στοιχεία της όλης κατασκευής του αγωγού που στην αρχική μορφή τους θα υψώνονταν και θα εξείχαν της επιφάνειας του εδάφους, ως πυργοειδή κτίσματα.

Επιπλέον, στο νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου κτίσματος, πιθανώς νερόμυλου, που το κυρίως σώμα του εκτείνεται κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Ικαρίας 7. Η χρήση του νερόμυλου διακόπηκε και ο κτιστός αγωγός, στον οποίο διοχετευόταν το νερό από το νερόμυλο, καταστράφηκε, εξαιτίας της κατασκευής του μεγάλου θολωτού αγωγού ύδρευσης που διέρχεται από το ίδιο σημείο.

Η θέση και γενικότερα η πορεία του υδραγωγού δε συμπίπτει με αυτή του γνωστού αγωγού ύδρευσης από τον Χορτιάτη, που κατά γενικώς αποδεκτή άποψη κατέληγε βόρεια του Επταπυργίου, στα τείχη της Ακρόπολης.

Η αποκάλυψη του υδραγωγού στο οικόπεδο της οδού Ισιδώρου 6 αποτελεί σοβαρή ένδειξη ενός άλλου αρχαίου υδραγωγείου, άγνωστου έως σήμερα, που ο εντοπισμός του μας προβληματίζει. Πιθανώς το ζήτημα υδροδότησης της πόλης, κατά τη διάρκεια της ιστορίας της, να είναι περισσότερο πολύπλοκο απ' όσο φαίνεται στην αρχή και το δίκτυο παροχής νερού περισσότερο εκτεταμένο.

Η επιμέλεια της κατασκευής και η άριστη γνώση της τεχνικής, που έχουν ως κύριο στόχο τον έλεγχο της προστασίας του πόσιμου νερού, φανερώνουν ένα σοβαρό τεχνικό έργο υποδομής της Θεσσαλονίκης που η χρονολόγησή του και ακόμη περισσότερο η διάρκεια της χρήσης του είναι ακόμη προβληματική.

Μετά από εισήγηση της Εφορείας, εγκρίθηκε με Υπουργική απόφαση η διατήρηση του αρχαίου αγωγού, ορατού και επισκέψιμου, με κατάλληλη διαμόρφωση στον υπόγειο χώρο της πολυώροφης οικοδομής.

Κοιμητήριο Δημοτικού Νοσοκομείου (ανατολικό νεκροταφείο)[1]

Η διάνοιξη ενός νέου δρόμου, εν αγνοία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, βόρεια του Νοσοκομείου «Άγιος Δημήτριος» (παλαιό Δημοτικό Νοσοκομείο), με την αποκοπή μεγάλων όγκων βράχου από το φυσικό λόφο που υψώνεται στα βόρεια του νοσοκομείου, ήταν καταστροφική για μεγάλο αριθμό τάφων του αρχαίου ανατολικού νεκροταφείου. Εκτός από τη σοβαρή και ανεπανόρθωτη αλλοίωση του φυσικού περιβάλλοντος, διαπιστώθηκε η καταστροφή άγνωστου αριθμού αρχαίων τάφων. Ερευνήθηκαν μόνο τα υπολείμματα τριάντα τεσσάρων τάφων ποικίλων αρχιτεκτονικών τύπων σε αραιές συγκεντρώσεις, που είχαν διασωθεί από τους μηχανικούς εκσκαφείς και εντοπίστηκαν εκατέρωθεν του νέου δρόμου, σε απόσταση 70 μ. περίπου κατά μήκος του βόρειου περίβολου του νοσοκομείου.

Η επέκταση όμως, ήδη από το 1988, της σωστικής ανασκαφικής έρευνας ανατολικά του περίβολου του νοσοκομείου και εντός της οριοθετημένης χάραξης του νέου δρόμου μας επεφύλασσε, πράγματι, μια έκπληξη.

Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν συνολικά εκατόν δεκαοκτώ χριστιανικοί τάφοι που απο-

1. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 393. Για αναλυτικά στοιχεία της ανασκαφής, βλ. Κ. Ελευθεριάδου, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 271-282.

τελούν τμήμα μόνον ενός εκτεταμένου παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου με προσανατολισμένους καμαροσκεπείς τάφους, οργανωμένους συστηματικά σε συνεχείς παράλληλες συστάδες.

Το κοιμητήριο εκτείνεται στη δυτική πλαγιά του χειμάρρου του Αγίου Παύλου, έξω από τα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης, και ακολουθεί την κοίτη του. Η συστηματική οργάνωσή του προβληματίζει και η μελέτη του πιθανώς θα ερμηνεύσει ορισμένες πτυχές του προβλήματος της τοπογραφίας του παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης. Η έρευνα συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια του 1989 και ολοκληρώθηκε στα τέλη του ίδιου του χρόνου.

Όλοι οι τάφοι του κοιμητηρίου είναι τυπικοί κτιστοί καμαροσκεπείς ή μετατρέπονται σε κιβωτιόσχημους, πιθανότατα εξαιτίας της συνεχούς χρήσης που θα κατέστρεψε τους θόλους. Είναι θεμελιωμένοι πάνω στο φυσικό βράχο του χειμάρρου. Έχουν ποικίλες διαστάσεις ανάλογα με το χώρο που προσφερόταν (συνήθεις διαστ.: 2 × 0,60-0,90 μ.). Οι περισσότεροι βρέθηκαν συλημένοι και επιχωμένοι με κατεστραμμένη τη στέγασή τους.

Δεκαέξι τάφοι διέσωζαν σε ακέραιη κατάσταση, όχι μόνο τους ταφικούς θαλάμους αλλά και τα υπέργεια κτίσματά τους (Π ί ν. 183 β). Πρόκειται για ορθογώνιες βωμοειδείς κατασκευές που οργανώνονται πάνω από τους θαλάμους των τάφων και καλύπτουν μόνο το καμαροσκέπαστο τμήμα τους. Είναι δυνατό να ερμηνευθούν ως σήματα ή μνημεία των τάφων. Το εύρημα είναι σημαντικό και μπορεί να βοηθήσει στην αναπαράσταση της αρχικής εικόνας του κοιμητηρίου.

Δώδεκα ενεπίγραφες επιτύμβιες πλάκες, ακέραιες ή τμήματα αυτών, από τις οποίες δύο εντοπίστηκαν κατά χώραν πακτωμένες ως στήλες πάνω στο ανατολικό άκρο των υπέργειων βωμοειδών κατασκευών, είναι ίσως τα πιο σημαντικά ευρήματα και μπορούν να χρονολογηθούν στην παλαιοχριστιανική εποχή.

Με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού εγκρίθηκε η διατήρηση του χριστιανικού κοιμητηρίου με γενική κατάχωση όλων των τάφων, εκτός από έξι, κάτω από το οδόστρωμα του νέου δρόμου, που δημιουργήθηκε για τις ανάγκες του νοσοκομείου. Οι υπόλοιποι έξι ακέραιοι θολωτοί τάφοι σε ενιαία συστάδα διατηρούνται ορατοί με κατάλληλη διαμόρφωση, σε νησίδα που σχηματίζεται στο πλάτος του δρόμου.

Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε η σχεδιάστρια Ζωή Ομήρου σε συνεργασία με το τοπογραφικό συνεργείο της Εφορείας.

Ναός Προφήτη Ηλία

Το Μάρτιο του έτους 1989 άρχισε ανασκαφική έρευνα εκτεταμένων αρχαιοτήτων στον περιβάλλοντα χώρο του ναού του Προφήτη Ηλία και συγκεκριμένα στην περιοχή νότια αυτού. Στη θέση αυτή είχε διαμορφωθεί ο ιδιόκτητος κήπος της εκκλησίας ήδη από την εποχή της αναστήλωσής της από τον καθηγητή Στυλιανό Πελεκανίδη κατά τη διάρκεια των ετών 1958-1960.

Σύμφωνα με τις υπ' αριθ. 1) ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ34/ 26517/671/14-7-86 και 2) ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ34/ 23232/ 590/23-6-88 Υπουργικές αποφάσεις, σχετικές με την τροποποίηση του ρυμοτομικού σχεδίου της περιοχής, στα πλαίσια μιας γενικότερης αναμόρφωσης και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του ναού και της πλατείας του, διανοίγεται νέα οδός στα νότια του ναού, σε απόσταση 9 μ. από τη νότια κόγχη του. Η διάνοιξη πραγματοποιείται σε σημείο που ποτέ δεν υπήρχε δρόμος και επομένως απαιτεί εκτεταμένες εκσκαφικές εργασίες σε όλη την ακάλυπτη έκταση του ναού, όπου διατηρείται η αρχική επίχωση του άμεσου περιβάλλοντος χώρου του.

Στη γενικότερη αναμόρφωση της πλατείας του ναού εντάσσεται και η ανέγερση διώροφου ενοριακού κέντρου, σύμφωνα με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/ Φ34/37991/968/10-10-88 Υπουργική απόφαση. Το κτίριο του ενοριακού κέντρου τοποθετείται στη νοτιοανατολική γωνία του περιβάλλοντος χώρου σε θέση που σχηματίζεται ανάμεσα σε υπάρχουσες πολυκατοικίες, και απαιτεί επίσης εκσκαφικές εργασίες για θεμελίωση οικοδομής.

Στη θέση αυτή, ήδη από το 1987, είχαν εντοπιστεί αρχαιότητες σε μεγάλη έκταση εξαιτίας των εκσκαφικών εργασιών διάνοιξης του δρόμου από τη ΔΕΠΟΣ.

Οι εργασίες της εκσκαφής είχαν αρχίσει εν αγνοία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με αποτέλεσμα δυστυχώς να αφαιρεθεί η επίχωση στο ανατολικό τμήμα της υπό ανασκαφή έκτασης, με το μηχανικό εκσκαφέα. Η εκσκαφή έγινε αμέσως αντιληπτή και η Εφορεία διέκοψε κάθε δραστηριότητα στο σημείο αυτό. Ο εντοπισμός μιας ακέραιης θολωτής κατασκευής, καθώς και τάφων και αρχαίων τοίχων σε όλη την έκταση νότια του ναού και πολύ κοντά σε αυτόν απαιτούσε ανασκαφική έρευνα με συστηματικότερο τρόπο.

Ορίστηκε ακριβώς ο ανασκαφικός χώρος. Ως νότιο όριο της ανασκαφικής τομής θεωρείται ο νεότερος τοίχος-περίβολος του ιδιόκτητου κήπου του ναού, που τον περιφράσσει από τα νότια σε απόσταση 19,50 μ. από τη νότια κόγχη του ναού. Το βόρειο όριο της ανασκαφικής τομής ορίζεται 9 μ. νότια της νότιας κόγχης του ναού και παράλληλα με αυτόν. Δυτικό όριο της ανασκαφικής τομής θεωρείται η δεδομένη οικοδομική γραμμή της οδού Προφήτη Ηλία, ενώ το ανατολικό της όριο φθάνει έως τη δυτική πλευρά της πολυκατοικίας στην οδό Προφήτη Ηλία 18. Σχηματίζεται ανασκαφικός χώρος έκτασης περίπου 350 τ.μ.

Πριν αρχίσει η ανασκαφική έρευνα, έπρεπε να καθαριστεί τελείως ο χώρος από τα υπολείμματα της κατεδάφισης του παλιού ισόγειου κτίσματος των γραφείων της εκκλησίας, που χτίστηκε την εποχή της αναστήλωσης του ναού. Επιπλέον, ήταν απαραίτητο να απομακρυνθούν δύο δένδρα που βρίσκονταν στο μέσο του ανασκαφικού χώρου.

Στη συνέχεια αφαιρέθηκε το επιφανειακό στρώμα, ύψ. 0,40 μ. περίπου, σε όλη την έκταση της τομής. Πρόκειται για καθαρό κοκκινόχωμα, που είχε στρωθεί σε όλο το χώρο προς Ν. του ναού για τη δημιουργία του κήπου. Κάτω από την παχιά στρώση του κοκκινοχώματος εντοπίστηκαν κτιστοί τάφοι νεότερης εποχής, κατασκευασμένοι με τούβλα βιομηχανικής παραγωγής. Κυρίως όμως αποκαλύφθηκαν άτακτες ελεύθερες μεμονωμένες ταφές ή και διπλές, σε ποικίλες κατευθύνσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι, εκτός από τις ταφές, εντοπίστηκαν πολλά ανθρώπινα κρανία, διάσπαρτα σε όλη την έκταση της ανασκαφικής τομής.

Ο ορίζων του νεκροταφείου, το οποίο πρέπει να χρονολογηθεί στην εποχή της τουρκοκρατίας, είναι σταθερός και ενιαίος και είναι σχεδόν βέβαιο ότι εξαπλώνεται και βορειότερα, πλησιάζοντας προς το ναό.

Το στρώμα του νεκροταφείου βρίσκεται σε βάθος περίπου 0,50-1,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, δηλαδή τη στάθμη 0 της νότιας πλευράς του ναού. Τα στοιχεία του νεκροταφείου αφού αποτυπώθηκαν και φωτογραφήθηκαν, στη συνέχεια αφαιρέθηκαν ώστε να συνεχιστεί η έρευνα σε βάθος.

Ήδη με την έρευνα του νεκροταφείου είχε διαπιστωθεί η ύπαρξη ενός ισχυρού τοίχου που διασχίζει τον ανασκαφικό χώρο κατά τον άξονα Α.-Δ. Ο τοίχος είναι παράλληλος με το ναό και βρίσκεται σε απόσταση 12,90 μ. νότια της νότιας κόγχης του. Πρόκειται για λασπόκτιστο τοίχο, πλ. 0,80 μ., βυζαντινής εποχής. Σχηματίζει τουλάχιστον δύο αντηρίδες, προς το παρόν στη νότια όψη του. Η πάνω σωζόμενη επιφάνειά του είχε καταστραφεί σε πολλά σημεία από τις ελεύθερες ταφές (Πίν. 184 α-β).

Ο ανασκαφικός χώρος χωρίστηκε συμβατικά σε δύο τμήματα, για καθαρά ερευνητικούς λόγους, δηλαδή στο βόρειο και στο νότιο χώρο σε σχέση με τον ισχυρό βυζαντινό τοίχο.

Η έρευνα συνεχίστηκε στο νότιο χώρο. Η επίχωση που αφαιρείται κάτω από το στρώμα των ταφών περιέχει άφθονο οικοδομικό υλικό, δηλαδή αργές πέτρες, τμήματα πλίνθων και κεράμων προφανώς από κατεστραμμένη τοιχοποιία, πολλά ασβεστοκονιάματα ίδιας σύστασης, καθώς και πλήθος σπαραγμάτων τοιχογραφιών. Η επίχωση είναι ενιαία και ομοιόμορφη και το στρώμα είναι παχύτατο. Δημιουργείται η εντύπωση ότι πρόκειται για φερτές επιχώσεις. Η έρευνα στο σημείο αυτό πραγματοποιείται με αργό ρυθμό επειδή συλλέγονται σπαράγματα τοιχογραφιών. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και το επόμενο έτος.

ΚΥΡΙΑΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ

Οδός Σακελλαρίου 13 (Ο.Τ. 47)

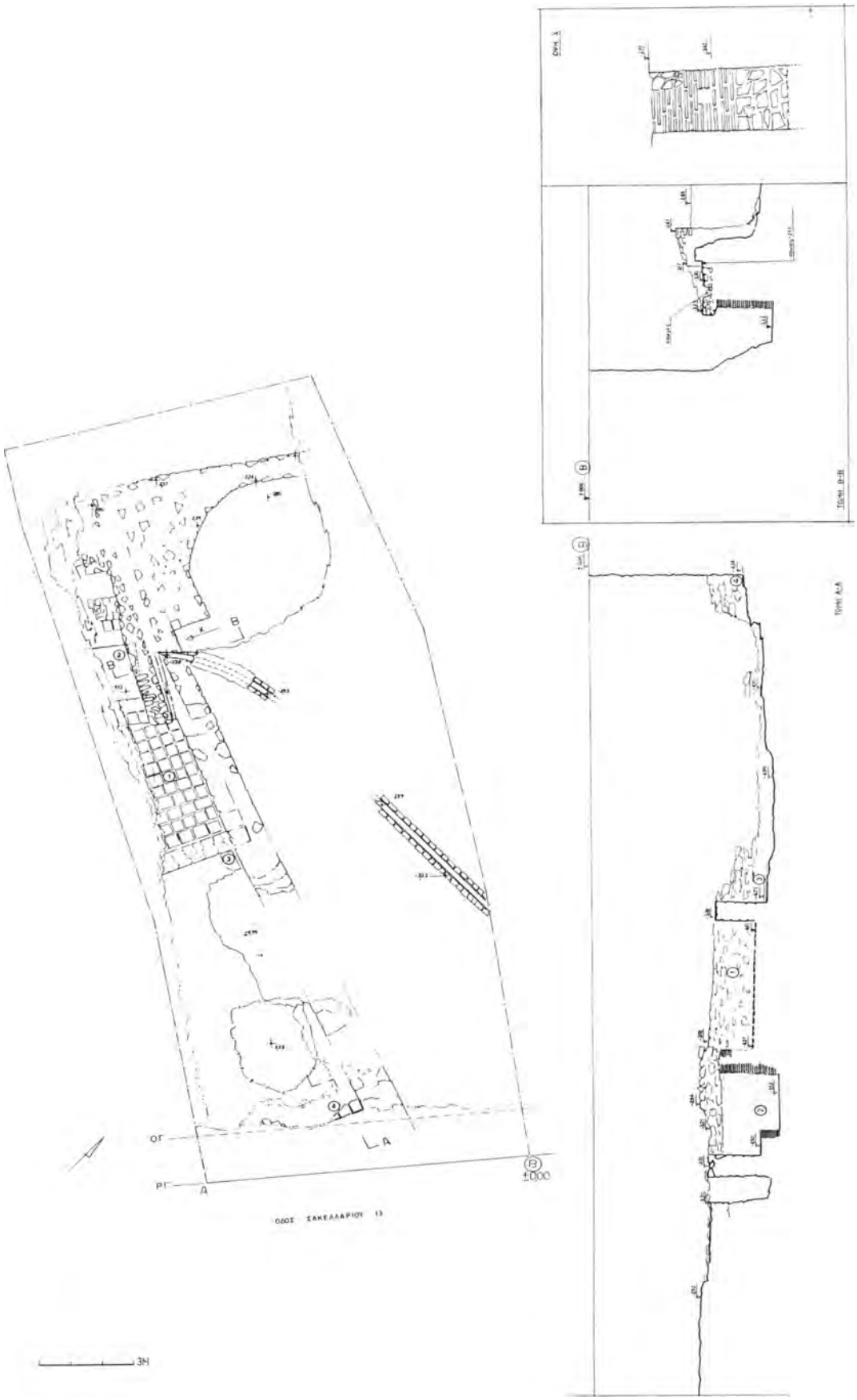
Ύστερα από τον εντοπισμό αρχαιοτήτων στο παραπάνω οικόπεδο κατά τη διάρκεια εκσκαφής για τη θεμελίωση πολυώροφης οικοδομής, ακολούθησε ανασκαφή, που διήρκεσε από 23-1 έως 25-5-89.

Η έρευνα αποκάλυψε κατά μήκος της νότιας πλευράς του οικοπέδου τμήματα τεσσάρων κινστερνών σε διαδοχική διάταξη κατά τον άξονα Α.-Δ. (Σ χ έ δ. 1). Ο βόρειος κοινός τοίχος, πάχ. 0,90 μ., σωζόταν σε χαμηλό ύψος. Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα της τοιχοποιίας του (Σ χ έ δ. 1, όψη Χ), πάνω από την υποθεμελίωση, ήταν κατασκευασμένο από αργολιθοδομή στο κάτω μέρος και πλίνθους στο πάνω έχοντας ως συνδετικό υλικό υπόλευκο κονίαμα. Τα καλύτερα διατηρημένα τμήματα ανήκουν στις κινστέρνες αριθ. 1 και 2.

Η κινστέρνα αριθ. 1 στεγαζόταν με πλινθόκτιστη καμάρα, τμήμα της γένεσης της οποίας σωζόταν στη βορειοανατολική γωνία. Ο πυθμένας της ήταν στρωμένος με πλίνθους, διαστ. 0,30 × 0,35 μ., και είχε ελαφρώς κλίση προς Α. Οι εσωτερικές πλευρές ήταν επιχρισμένες με λεπτό στρώμα υδραυλικού κονιάματος. Στην κινστέρνα αριθ. 1 κατέληγε αγωγός, του οποίου σώθηκαν μικρά τμήματα.

Δυτικά της παραπάνω κινστέρνας βρισκόταν η αριθ. 2. Η στέγασή της δε σώθηκε, γιατί ακριβώς από πάνω της διερχόταν τοίχος μεταγενέστερου κτίσματος με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο πυθμένας είχε δύο επίπεδα σε διαφορετικά βάθη, το πρώτο στα 4,50 μ., πλ. 1 μ., και το δεύτερο στα 5,12 μ., πλ. 2 μ. (Σ χ έ δ. 1, τομή Α-Α). Το πρώτο επίπεδο ήταν στρωμένο με πλίνθους, διαστ. 0,30 × 0,25 μ., ενώ το δεύτερο ήταν ένα απλό στρώμα υδραυλικού κονιάματος.

Την ύπαρξη δύο άλλων κινστερνών, αριθ. 3 και 4, προς Α. της αριθ. 1 υποθέσαμε με επιφύλαξη, γιατί βόθρος των χρόνων της τουρκοκρατίας κατέστρεψε σε μεγάλο βαθμό το χώρο, όπου αυτές εκτείνονταν. Η υπόθεση της ύπαρξής τους στηρίχθηκε αφ' ενός στη συνέχιση του βόρειου κοινού τοίχου των κινστερνών προς Α., αφ' ετέρου στην ύπαρξη δύο τμημάτων δαπέδου. Το ένα τμήμα εντοπίστηκε σε βάθος 4,75 μ. και ήταν παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος. Βρέθηκε στη γωνία που σχημάτιζαν ο ανατολικός τοίχος της κινστέρνας αριθ. 1 και ο κοινός βόρειος τοίχος των κινστερνών (Πίν. 185 α). Το δεύτερο τμήμα δαπέδου εντοπίστηκε σε βάθος 4,24 μ. κοντά στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου. Ήταν κατασκευασμένο από

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Οδός Σακελλαρίου 13. Κάτοψη, τομές της ανασκαφής και όψη τοίχου.

πλίνθους, διαστ. 0,30 × 0,35 μ., και φαίνεται ότι εκτεινόταν κάτω από το οδόστρωμα της οδού Σακελλαρίου.

Δυτικά ο κοινός βόρειος τοίχος των κινστερνών κατέληγε σε μεγάλο συμπαγή όγκο τοιχοποιίας, στο εσωτερικό της οποίας ήταν εγγεγραμμένη πεταλόσχημη κόγχη. Στο εσωτερικό της κόγχης βρέθηκε δάπεδο από στρώμα κιτρινωπού κονιάματος.

Η κακή διατήρηση των ανευρεθέντων αρχαίων και η διαταραγμένη κατάσταση, εξαιτίας των νεότερων επεμβάσεων, δε μας επιτρέπουν να εξάγουμε ακριβή συμπεράσματα. Τα κτίσματα πάντως που βρέθηκαν χρονολογούνται στα πρώιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια και ανήκουν πιθανώς σε κάποιο εργαστήριο, την έκταση των εγκαταστάσεων του οποίου αγνοούμε.

Οδός Μ. Κυριακού 5 και Ολύμπου 140

Στη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας στο οικόπεδο στη συμβολή των οδών Μ. Κυριακού 5 και Ολύμπου 140, που διήρκεσε από 8-3 έως 14-7-89, αποκαλύφθηκαν λείψανα θεμελίων κτιρίου, που δε δίνουν όμως σαφή αντίληψη των χώρων του και της λειτουργικότητάς τους, καθώς και δύο μισοκατεστραμμένα τμήματα αγωγών (Σ χ έ δ. 2). Τα αποκαλυφθέντα θεμέλια και οι αγωγοί ήταν κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή με υπόλευκο συνδετικό κονίαμα. Στο χώρο που βρισκόταν κοντά στη δυτική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου από μαρμαροψηφίδες χρώματος άσπρου και μαύρου. Σε αυτά διακρίναμε το θέμα των αντίνωτων πελτών, καθώς επίσης και μέρος του πλαισίου του ψηφιδωτού δαπέδου (Π ί ν. 185 β). Το ψηφιδωτό πιθανότατα χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. Τμήματα ενός άλλου ψηφιδωτού δαπέδου, δυστυχώς πολύ κατεστραμμένα, βρέθηκαν σε ψηλότερο επίπεδο από τα προαναφερθέντα, δίπλα στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου. Ο χώρος τον οποίο αυτό πιθανώς κάλυπτε πρέπει να εκτεινόταν κάτω από το οδόστρωμα της οδού Ολύμπου.

Συσχετίζοντας το σχέδιο της κάτοψης του λουτρώνα, που βρέθηκε το 1971 στο διπλανό προς Δ. οικόπεδο[2], μ' εκείνο των ευρημάτων του εξεταζόμενου οικοπέδου, θεωρούμε πολύ πιθανό τα κτιριακά λείψανα του δεύτερου ν' αποτελούν την ανατολική πτέρυγα του λουτρώνα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ

Οδός Μενελάου - Εγνατίας - Μητροπολίτου Γενναδίου (οικόπεδο Στοάς Χορτιάτη)

Η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο άρχισε το φθινόπωρο του 1987 και συνεχίστηκε και στα επόμενα χρόνια (βλ. Χρονικά του ΑΔ των ετών 1987 και 1988).

Το οικόπεδο βρισκόταν στα ρωμαϊκά χρόνια στο πρώτο οικοδομικό τετράγωνο νοτιοανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς και οριζόταν από τη Via Regia (σημερινή Εγνατία) και από δύο κάθετους δρόμους που οι θέσεις τους ταυτίζονται προς τις θέσεις των σημερινών οδών Μητροπολίτου Γενναδίου και Μενελάου.

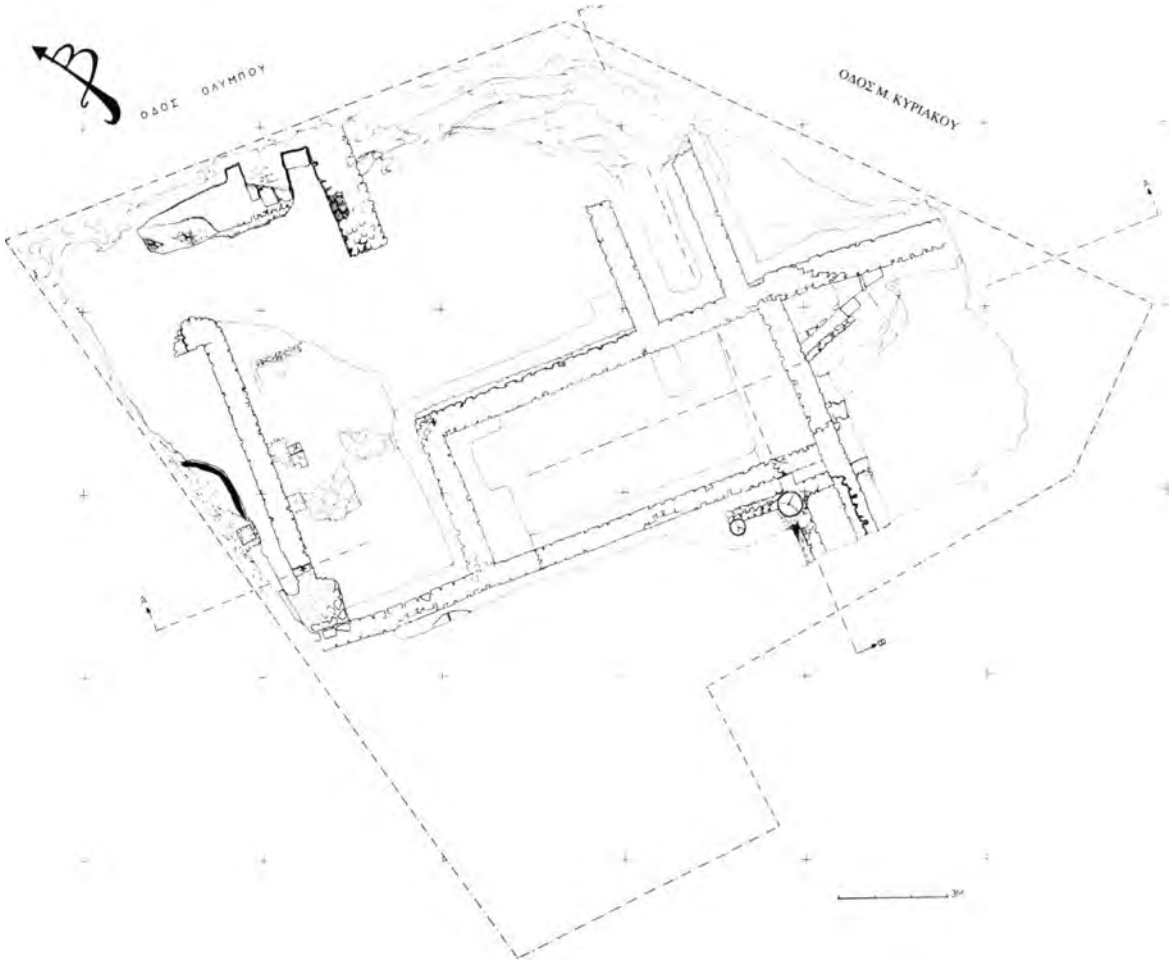
Η σημασία λοιπόν των ευρημάτων του οικοπέδου είναι προφανής λόγω της θέσης του στα ρωμαϊκά χρόνια αλλά και γιατί στον 9ο αι. τοποθετείται ο σημαντικός ναός που βρέθηκε το 1933 στο όμορο οικόπεδο[3] (γωνία Εγνατίας και Γενναδίου), ο οποίος ταυτίστηκε με το καθολικό της Μονής Προδρόμου[4].

Κατά τα έτη 1987 και 1988 ερευνήθηκαν δύο κύρια κτίρια, των οποίων η κάτοψη δεν ολοκληρώθηκε μέσα στην ανασκαφείσα έκταση (και συγκεκριμένα στο τμήμα του οικοπέδου προς την οδό Μενελάου), επειδή αυτά έβαιναν προς το κέντρο του οικοπέδου, που πρόκειται να χρησιμοποιηθεί ως ακάλυπτος χώρος των τριών οικοδομών που προτάθηκε να χτιστούν. Το πρώτο από αυτά ανήκει στους υστερορωμαϊκούς και πρώιμους παλαιοχριστιανικούς χρόνους και έχει δάπεδα με χοντρά ψηφιδωτά και πολύχρωμα μαρμάρινα πλακίδια. Το σημαντικότερο στοιχείο του συγκροτήματος είναι μικρό μονόχωρο αψιδωτό κτίσμα. Το συγκρότημα αυτό καλύφθηκε στα βυζαντινά χρόνια από άλλο κτίριο. Από τα ευρήματα δεν κατέστη δυνατό να υποστηριχθεί με βεβαιότητα μια ταύτιση των ερειπίων αυτών με το βυζαντινό μοναστήρι του Προδρόμου εξαιτίας της αδυναμίας συσχετισμού των ανασκαφικών στοιχείων με τα αντίστοιχα της ανασκαφής του 1933. Άλλωστε η μη ολοκλήρωση της κάτοψης των αρχαίων κτιρίων στον ερευνημένο χώρο, οι πολλές οικοδομικές φάσεις και επισκευές, η έλλειψη στρωματογραφίας και η απουσία άμεσων χρονολογικών στοιχείων οδήγησαν σε ερμηνευτικές δυσκολίες, που ενδεχομένως θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν έως την ολοκλήρωση της έρευνας σε όλη την επιφάνεια του οικοπέδου και την τοποθέτηση των στοιχείων πάνω στον αρχαίο χάρτη της περιοχής.

2. Οικόπεδο οδού Ολύμπου 138, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 387-388, Σχέδ. 10, Πίν. 382 α-β, 383 α-δ, 384 α-δ.

3. Δ. Ευαγγελίδης, Εικονομαχικά μνημεία εν Θεσσαλονίκη, ΑΕ 1937, σ. 341-351.

4. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, Μία εξαφανισθείσα μεγάλη Μονή της Θεσσαλονίκης, η Μονή Προδρόμου, Μακεδονικά 18 (1978), σ. 1-23.

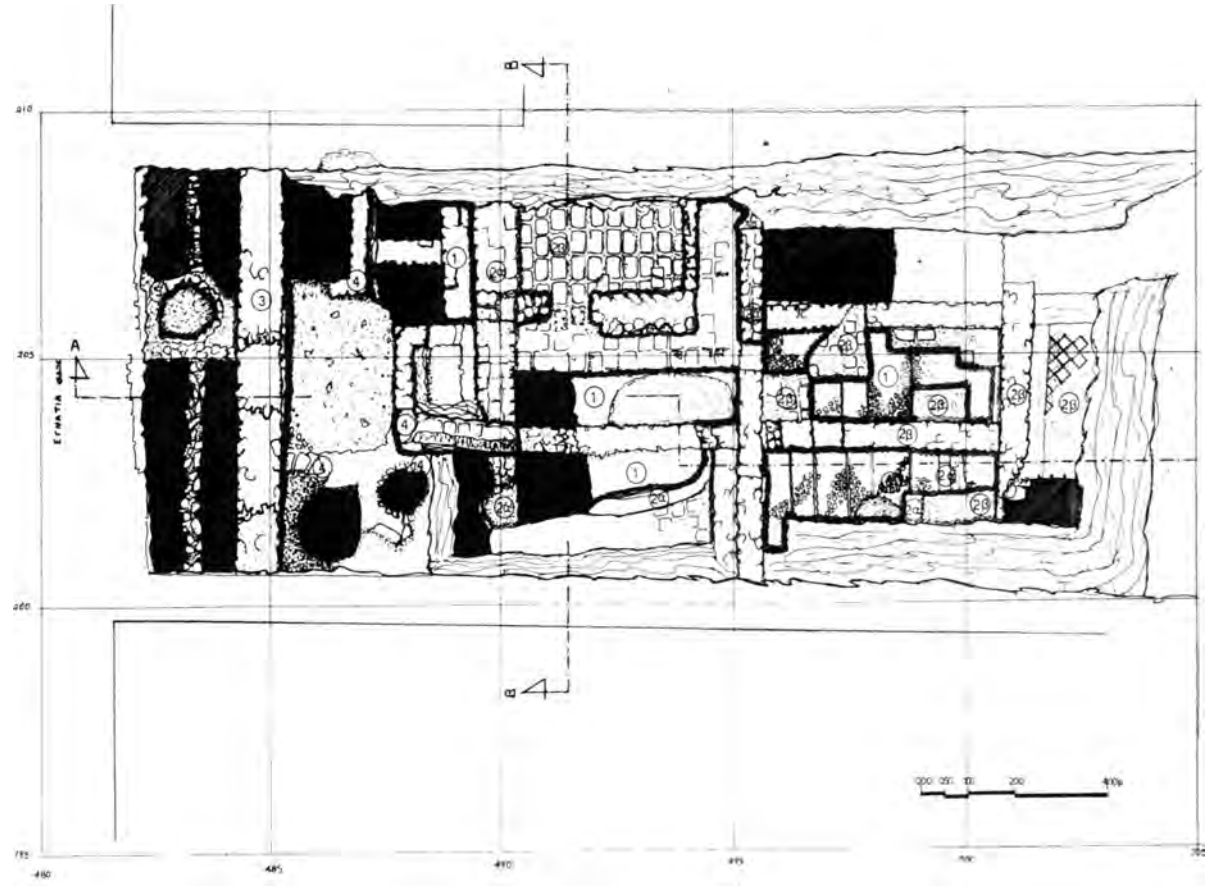

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Οδός Μ. Κυριακού 5 και Ολύμπου 140. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ύστερα από την ανασκαφή του τμήματος του οικοπέδου προς την οδό Μενελάου, η Εφορεία εισηγήθηκε την απαλλοτρίωσή του, η δε άδεια ανοικοδόμησης δόθηκε τελικά μετά από σχετική γνωμοδότηση του Αρχαιολογικού Συμβουλίου, με τον όρο να διατηρηθούν τα αρχαία σε κατάχωση.

Κατά το 1989 ανασκάφηκε το τμήμα του οικοπέδου προς την οδό Εγνατίας, όπου επρόκειτο να ανεγερθεί η δεύτερη οικοδομή (Σ χ έ δ. 3-4· Π ί ν. 186 α-β). Εδώ ερευνήθηκαν τμήματα κτιρίων διαφορετικών χρονικών περιόδων από τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια και έως την τουρκοκρατία. Τα ευρήματα, σύμφωνα με τα έως σήμερα στοιχεία, μπορούν να αξιολογηθούν σε γενικές γραμμές ως εξής: το μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνει κτίριο σε δύο φάσεις, ύστερων ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στην πρώτη φάση (Σ χ έ δ. 3, αριθ. 1) είναι λιθόκτιστο με κουρασάνι, τουλάχιστον στο ύψος που σώθηκε, και έχει ψηφιδωτά δάπεδα με χονδρές μαρμάρινες ψηφίδες, λευκές και πολύχρωμες (Π ί ν. 186 β). Η φάση αυτή ίσως ανήκει στις αρχές του 4ου αι., αν όχι λίγο ενωρίτερα, και διαπιστώθηκε μόνο στα σημεία εκείνα όπου τα υπερκείμενα αρχαία επέτρεπαν την ανασκαφή σε βάθος.

Στη δεύτερη φάση (Σ χ έ δ. 3, αριθ. 2α) ανήκουν δύο παχείς παράλληλοι τοίχοι κτισμένοι με ζώνες αργολιθοδομής που εναλλάσσονται με ζώνες πλινθοδομής και κεραμικό κονίαμα. Στο βόρειο από τους δύο τοίχους διαπιστώθηκε θυραίο άνοιγμα. Ελάχιστα λείψανα των πλίνθινων δαπέδων του κτιρίου αυτού διασώθηκαν λόγω της μεγάλης υγρασίας. Η χρονολόγησή του ανάγεται στον 4ο αι. Κατά τη μετασκευή που έγινε λίγο αργότερα (Σ χ έ δ. 3, αριθ. 2β), οι μεγάλοι χώροι

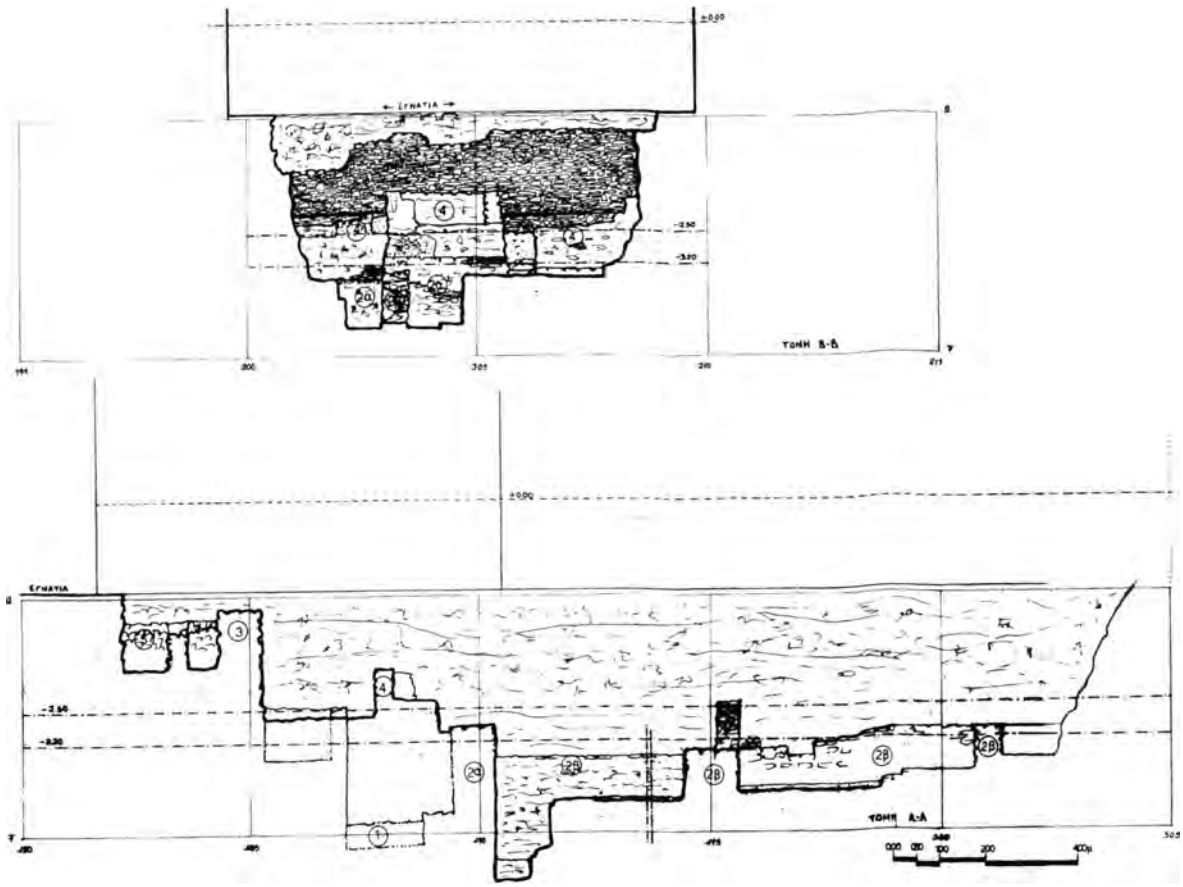
ΥΠΟΜΝΗΜΑ
1. Αρχές 4ου αι.(;).
2α. 4ος αι.(;).
2β. Τέλη 4ου-μέσα 5ου αι. τουλάχιστον. Μετασκευή της προηγούμενης φάσης.
3. Βυζαντινό(;), 9ος-10ος αι.
4. 14ος-15ος αι. Λείψανα εργαστηριου(;).
5. Τουρκοκρατία. Λείψανα τζαμιού(;).

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Οδός Μενελάου, Εγνατίας και Μητροπολίτου Γενναδίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

του κτιρίου αυτού διαιρούνται σε μικρότερους με τη βοήθεια εγκάρσιων τοίχων από αργολιθοδομή και κουρασάνι και τα δάπεδα, που μάλλον είχαν φθαρεί, αντικαθίστανται με άλλα προσεγμένα, κατασκευασμένα από πλίνθους με φαρδύ αρμό. Επίσης οι επιφάνειες όλων των τοίχων καλύπτονται επιμελημένα με επίχρισμα. Η χρονολόγηση της μετασκευής στα τέλη του 4ου έως το α' μισό του 5ου αι. έγινε με βάση νομίσματα που βρέθηκαν στο υπόστρωμα του δαπέδου του και «θησαυρό» νομισμάτων που βρέθηκε σε σημείο όπου το δάπεδο ήταν κατεστραμμένο.

Τα παραπάνω αρχαία με δυσκολία μπορούν να συσχετιστούν με εκείνα που βρέθηκαν κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους στην οδό Μενελάου. Ο συσχετισμός αυτός γίνεται μόνο με βάση τον τρόπο δόμησης, τις χρονολογήσεις που έδωσαν τα νομίσματα και τα βάθη των ευρημάτων, αν και το τελευταίο αυτό στοιχείο είναι επισφαλές, αφού φαίνεται ότι και κατά την εποχή εκείνη υπήρχε κατωφέρεια του εδάφους. Πλήρης συσχετισμός μόνο με την έρευνα του κεντρικού χώρου – ακάλυπτου – μπορεί να επιτευχθεί.

Ο τοίχος, πλ. 1 μ., που βαίνει παράλληλα προς την οδό Εγνατίας (Σ χ έ δ. 3, αριθ. 3) φαίνεται να ανήκει στο ίδιο οικοδόμημα, του οποίου τοίχοι βυζαντινών χρόνων βρέθηκαν και στην ανασκαφή του οικοπέδου προς την οδό Μενελάου. Η χρονολόγηση είναι προβληματική, αφού δεν υπάρχουν άμεσα χρονολογικά στοιχεία. Το βάθος όμως που βρέθηκε στο οικόπεδο της Εγνατίας, καθώς και ο τρόπος δόμησής του, που είναι παρόμοιος προς αυτόν που περιγράφει ο ερευνητής του εικονομαχικού ναού Δ. Ευαγγελίδης, ίσως αποτελούν ενδείξεις για την ταύτισή του με το βυζαντινό μνημείο.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ
1. Αρχές 4ου αι.(;).
2α. 4ος αι.(;).
2β. Τέλη 4ου-μέσα 5ου αι. τουλάχιστον. Μετασκευή της προηγούμενης φάσης.
3. Βυζαντινό(;), 9ος-10ος αι.
4. 14ος-15ος αι. Λείψανα εργαστηρίου(;).
5. Τουρκοκρατία. Λείψανα τζαμιού(;).

Σχέδ. 4. Θεσσαλονίκη. Οδός Μενελάου, Εγνατίας και Μητροπολίτου Γενναδίου. Τομές Α-Α και Β-Β.

Η αποκάλυψη τμημάτων του κτιρίου αυτού σε δύο τόσο μακρινές μεταξύ τους και μη συνδεόμενες θέσεις δεν επιβεβαιώνει την παραπάνω υπόθεση. Σε πρόσφατο άρθρο του J. P. Grélois[5] παρατίθενται σχολιαζόμενα χωρία από το Πρακτικό της Μονής Ιβήρων του 1104, τα οποία αναφέρονται στο μετόχι της Λεοντίας που ανήκε στην αγιορείτικη αυτή μονή και περιγράφουν λεπτομερώς το ναό και τα προσκτίματά του. Ο ερευνητής συμφωνεί με την προταθείσα από τον Γ. Θεοχαρίδη χωροθέτηση της Μονής Προδρόμου – μετέπειτα μετόχι Λεοντίας. Δυστυχώς, από την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο της πρώην Στοάς Χορτιάτη διασώθηκαν τόσο λιγοστά οικοδομικά στοιχεία βυζαντινών χρόνων που τελικά η θέση των ερευνητών ούτε επιβεβαιώνεται ούτε απορρίπτεται.

Με τον αριθ. 4 σημειώνονται στο Σ χ έ δ. 3 τα λείψανα εργαστηρίου 14ου-15ου αι. (κινστέρνα, δεξαμενίσκη, αγωγός). Ακόμη, βρέθηκαν λείψανα τουρκικής εποχής (Σ χ έ δ. 3, αριθ. 5).

Η Εφορεία εισηγήθηκε την απαλλοτρίωση του τμή-

5. J. P. Grélois, A propos du monastère du Prodrome à Thessalonique, Byzantion LIX (1989), σ. 78-87.

ματος του οικοπέδου προς την οδό Εγνατίας ή τουλάχιστον τη γενική κατάχωση με εγκιβωτισμό του τοίχου αριθ. 3 στα θεμέλια της νέας οικοδομής. Τελικά υιοθετήθηκε η λύση της γενικής κατάχωσης και της καθαίρεσης του παραπάνω οικοδομικού στοιχείου.

Οδός Χείρωνος

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής αποκαλύφθηκαν λείψανα οικίας παλαιοχριστιανικών χρόνων με μια κύρια αίθουσα, το τρίκλινον, που έχει κόγχη στη βόρεια πλευρά, και τρία ακόμη πλευρικά δωμάτια.

Όλοι οι χώροι ήταν επιστρωμένοι με ψηφιδωτά δάπεδα. Τα διακοσμητικά θέματα των δαπέδων είναι γεωμετρικά. Χρονολογούνται στα τέλη του 4ου αι. από νομίσματα που βρέθηκαν στο υπόστρωμά τους[6].

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Εράσμου και Τυρνάβου

Σε οικόπεδο των οδών Εράσμου και Τυρνάβου αποκαλύφθηκαν δύο συνδεόμενοι τοίχοι, κατασκευασμένοι από σκληρές γαλαζωπές πέτρες και ασβεστοκονίαμα, που έχουν κατεύθυνση διαγώνια σε σχέση με τον άξονα της οδού. Οι τοίχοι θεμελιώνονται στο φυσικό βράχο και σχηματίζουν γωνία. Ο ένας από αυτούς (τοίχος Ι) έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,50 μ. Το πλάτος του είναι 0,60 μ. και διατηρείται σε ύψος 0,40 μ. Ο δεύτερος (τοίχος ΙΙ) έχει πλάτος 0,70 μ., κατεύθυνση Α.-Δ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 3 μ. Οι δύο αυτοί τοίχοι ανήκουν στους εξωτερικούς τοίχους κτιρίου. Παράλληλα προς τον τοίχο Ι αποκαλύφθηκε σε απόσταση 0,20 μ. από αυτόν άλλος τοίχος (τοίχος ΙΙΙ), μήκ. 1,70, πλ. 0,80 και ύψ. 0,48 μ., που πιθανώς σχημάτιζε αγωγό με τον τοίχο Ι, η βάση του οποίου ήταν ο φυσικός βράχος. Ενδεχομένως το σπάσιμο του τοίχου ΙΙΙ στο μισό του πλάτος να σχετίζεται με την κατασκευή άλλου αγωγού. Αν αποδειχθεί ότι το κτίριο αυτό μπορεί να συσχετιστεί με τα ερείπια που αποκαλύφθηκαν το 1987 στην οδό Αράχθου 5, θα πρέπει να ανήκει σε λουτρό παλαιοχριστιανικών χρόνων, ένα από τα πρώτα λουτρά που χτίστηκαν μέσα στην ακρόπολη, μετά την ίδρυσή της.

Οδός Βλαχάβα και Ολυμπιάδος

Στη συμβολή των οδών Βλαχάβα και Ολυμπιάδος ανασκάφηκε ορθογώνια κινστέρνα παλαιοχριστιανικών χρόνων, διαστ. 4 × 1 × 0,45 μ., με δάπεδο στρωμένο με πλίνθους, καθώς και αγωγός παροχής με κατεύθυνση Β.-Ν., σωζ. μήκ. 3,20, πλ. 0,65 και βάθ. 0,15 μ., που κατέληγε στην κινστέρνα. Ερευνήθηκαν επίσης τέσσερα πηγάδια-βόθροι των νεότερων χρόνων.

Την ανασκαφή διενήργησε ο αρχαιολόγος Θ. Τσιοράκης.

Οδός Μ. Κυριακού 16

Στο οικόπεδο της οδού Κυριακού 16 ανασκάφηκε μικρή κυκλική κινστέρνα παλαιοχριστιανικών χρόνων, σωζ. ύψ. 1,50 και διαμ. 1 μ., και τμήμα αγωγού με κατεύθυνση Β.-Ν., σωζ. μήκ. 2,80 και πλ. 0,20 μ. Στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν θεμέλια παλαιοχριστιανικού κτίσματος με μαρμαροθετημένο δάπεδο. Τα ευρήματα αποτελούν συνέχεια εκείνων που αποκαλύφθηκαν το 1973 (ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 737-738) στην παρακείμενη οικοδομή και χρονολογούνται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Την ανασκαφή διενήργησε ο αρχαιολόγος Θ. Τσιοράκης.

Οδός Καπετάν Άγρα 8 (Δυτικό νεκροταφείο)

Σε οικόπεδο της οδού Καπετάν Άγρα 8 του Δήμου Αμπελοκήπων, μέσα στα όρια του Δυτικού νεκροταφείου της πόλης, ανασκάφηκαν δώδεκα τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ., καμαροσκεπείς, σε τρεις συστάδες (Σ χ έ δ. 5, Τ4-Τ15), τρεις μεμονωμένοι καμαροσκεπείς (Τ1-Τ3), ένας κιβωτιόσχημος (ΤΙ) και ένας καλυβίτης.

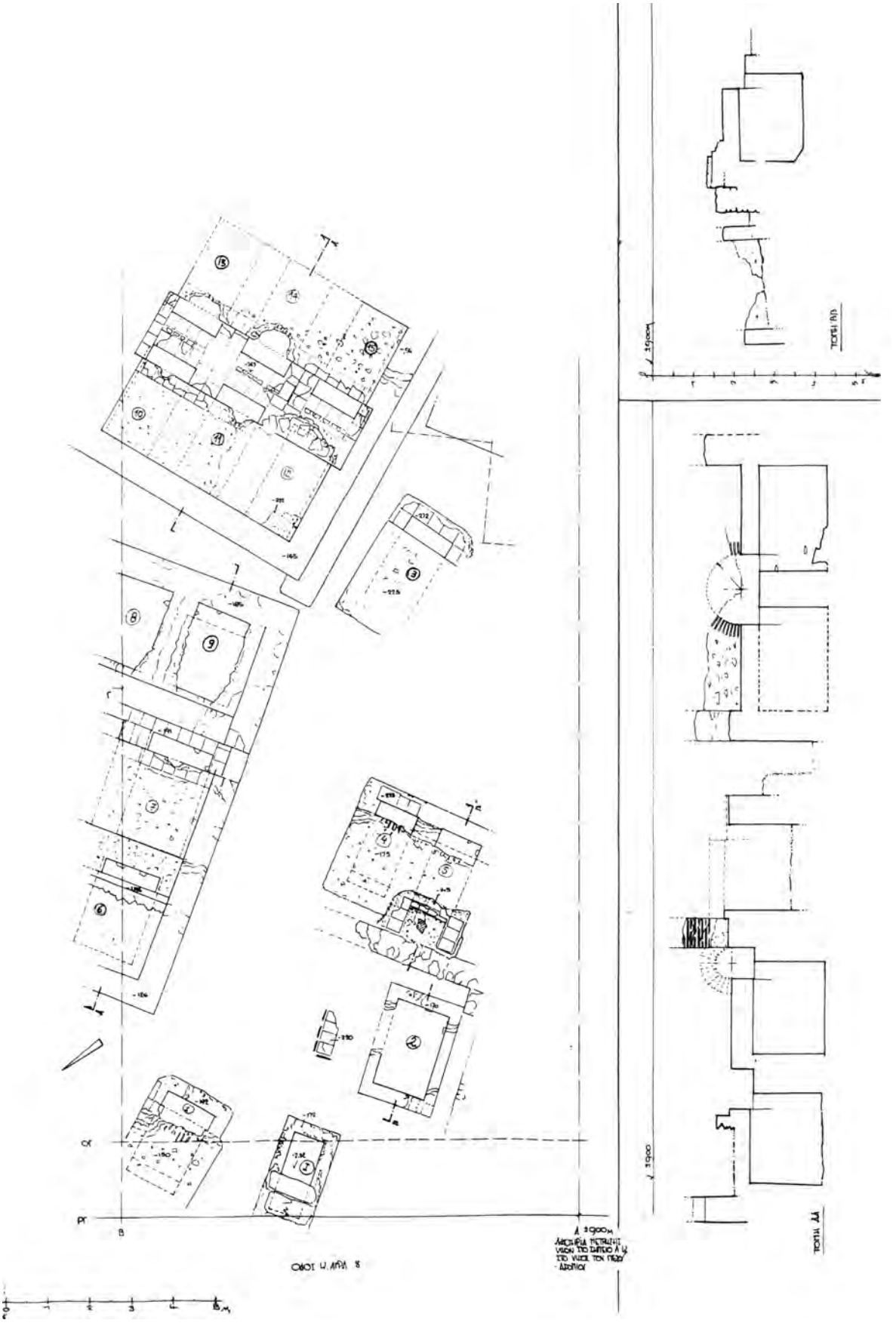
Ο μεμονωμένος τάφος 1, διαστ. 2 × 1,30 × 1,60 μ., με προσκέφαλο στη δυτική πλευρά και τοιχώματα επιχρισμένα με κονίαμα, δε σώζει το ανατολικό άκρο της καμάρας. Οι μεμονωμένοι τάφοι 2 και 3, διαστ. 2,10 × 1,25 μ., δε σώζουν την καμάρα, ενώ ο κιβωτιόσχημος, διαστ. 2 × 0,80 × 0,90 μ., καλύπτεται με σχιστόπλακες.

Οι τάφοι 4 και 5 της πρώτης συστάδας έχουν διαστάσεις 2 × 1 × 1,55 μ., προσκέφαλο στο δυτικό τοίχο και δάπεδο στρωμένο με πλίνθους που έχουν αφαιρεθεί.

Ο τάφοι 6-9 της δεύτερης συστάδας, η οποία πρέπει να περιελάμβανε έξι συνολικά τάφους, έχουν διαστάσεις 2 × 1,50 × 1,60 μ., τοιχώματα επιχρισμένα με κονίαμα, δάπεδο από χώμα και πέτρες για διευκόλυνση της καθόδου στον ανατολικό και το βόρειο τοίχο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τάφοι 10-15 της τρίτης συστάδας που αποτελούσαν οικογενειακό συγκρότημα, εξωτ. διαστ. 5,80 × 5,30 μ. Πρόκειται για έξι καμαροσκεπείς τάφους με επίπεδη στέγη, κατασκευασμένους ανά τρεις εκατέρωθεν διαδρόμου, μήκ. 5,70 και πλ. 0,85 μ., που σχηματίζει τυφλό τόξο στο βόρειο άκρο, ενώ στο αντίστοιχο νότιο θα πρέπει να υπήρχε η είσοδος προς το συγκρότημα. Οι τάφοι του συγκροτή-

6. Βλ. σχετικά Δ. Μακροπούλου, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 257-265.

Σχέδ. 5. Θεσσαλονίκη. Αμπελόκηποι. Οδός Καπετάν Άγρα 8. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

ματος χρησιμοποιήθηκαν ως βόθροι στα νεότερα χρόνια και για το λόγο αυτό δεν ερευνήθηκαν, εκτός από τον τάφο 15, διαστ. 2,25 × 1,30 × 1,75 μ. Στο δυτικό τμήμα του τάφου αυτού ανασκάφηκε όρυγμα, διαστ. 1,25 × 0,35 × 0,30 μ., που περιείχε οστά από ανακομιδές. Οι τάφοι χρονολογούνται στον 4ο-5ο αι. μ.Χ.

Την ανασκαφή διενήργησε ο αρχαιολόγος Θ. Τσιοράκης.

Οδός Απολλωνιάδος 41 (Δυτικό νεκροταφείο)

Σε οικόπεδο της οδού Απολλωνιάδος 41, μέσα στα όρια του Δυτικού νεκροταφείου της πόλης, αποκαλύφθηκαν δεκαεπτά καμαροσκεπείς πιθανότατα τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ., κατεστραμμένοι στην ανωδομή τους, και τρεις καλυβίτες (Σ χ έ δ. 6). Οι τάφοι είναι λαξευμένοι εν μέρει στο βράχο και κτιστοί με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα στο υπόλοιπο τμήμα. Το δάπεδό τους είναι στρωμένο με πλίνθους, το οποίο στους περισσότερους έχει αφαιρεθεί, και οι τοίχοι τους επιχρισμένοι με κονίαμα.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει, όσον αφορά την τυπολογία, ένας τάφος, διαστ. 2,10 × 1,70 × 1 μ. (Π ί ν. 186 γ), στο κέντρο του οποίου ανασκάφηκε τραπεζιόσχημο όρυγμα λαξευμένο στο βράχο, διαστ. 1,45 × 0,50 (0,20) × 0,40 μ., με κάλυψη από σχιστόπλακες. Το όρυγμα περιείχε άφθονα διαβρωμένα οστά και χρησίμευε ως οστεοφυλάκιο. Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, θραύσματα αγγείων, λυχνάρια και νομίσματα χρονολογούν τους τάφους στον 4ο-5ο αι. μ.Χ.

Την ανασκαφή διενήργησε ο αρχαιολόγος Θ. Τσιοράκης.

Οδός Αμπελώνων 88 και Ελευθερίας (Δυτικό νεκροταφείο)

Σε οικόπεδο των οδών Αμπελώνων 88 και Ελευθερίας, μέσα στα όρια του Δυτικού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης, αποκαλύφθηκαν έξι καμαροσκεπείς τάφοι σε δύο συστάδες (Σ χ έ δ. 7) από τους οποίους μόνον οι τρεις της πρώτης συστάδας στάθηκε δυνατό να ερευνηθούν. Έχουν προσανατολισμό Α.-Δ., επίπεδη εξωτερικά διαμόρφωση της καμάρας, προεξέχουσες πέτρες για την κάθοδο στον ανατολικό τοίχο και διασώζουν το δάπεδο και τμήμα της καμάρας κοντά στην είσοδο. Η πρώτη συστάδα έχει εξωτερικές διαστάσεις 5,80 × 3,30 μ. και οι διαστάσεις των τάφων της είναι 2,35 × 1,25 × 1,80 μ. Αξιόλογη είναι η διαμόρφωση με τα τυφλά τόξα που παρατηρείται στο βόρειο και τον ανατολικό τοίχο του περίβολου της δεύτερης συστάδας, που αποδεικνύει τη μέριμνα για την καλή εμφάνιση των οικογενειακών τάφων, του 4ου και 5ου αι. μ.Χ.

Την ανασκαφή διενήργησε ο αρχαιολόγος Θ. Τσιοράκης.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

Οικόπεδο Βυζαντινού Μουσείου (Ανατολικό νεκροταφείο)

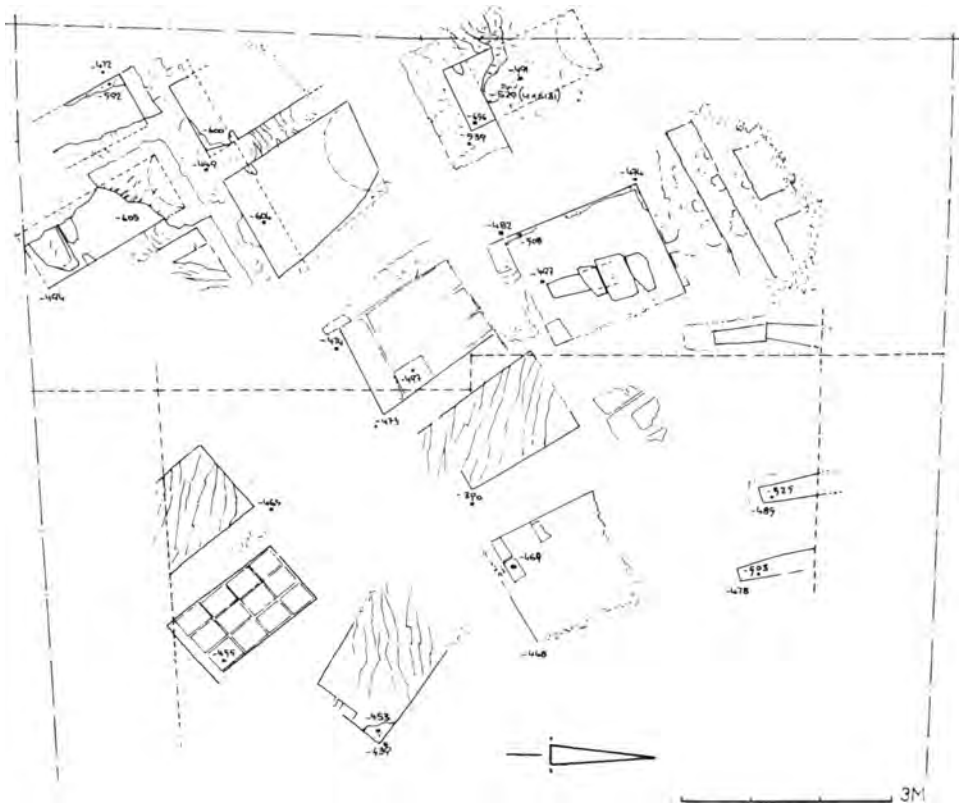
Το οικόπεδο που παραχωρήθηκε για την ανέγερση του Βυζαντινού Μουσείου Θεσσαλονίκης, χώρος στρατιωτικών εγκαταστάσεων μέχρι πριν λίγα χρόνια, βρίσκεται στη γωνία της οδού Γ' Σεπτεμβρίου και της Λεωφόρου Στρατού. Οι ανασκαφές, που άρχισαν το 1988, ολοκληρώθηκαν το 1989 και έφεραν στο φως ογδόντα οκτώ τάφους, ένα κτίσμα, υπολείμματα δύο εργαστηριακών κλιβάνων, έναν τοίχο, έναν αγωγό, ένα φρέαρ κι έναν αποθέτη (Σ χ έ δ. 8).

Αναλυτικότερα έχουμε την εξής εικόνα:

Τάφοι. Από τους ογδόντα οκτώ τάφους, οι σαράντα έξι ήταν καλυβίτες, οι είκοσι τέσσερις κιβωτιόσχημοι, οι δώδεκα λακκοειδείς, ο ένας καμαροσκεπής, οι τρεις ελεύθερες ταφές και δύο κτιστοί που δε διέσωζαν στοιχεία της ανωδομής τους. Είχαν διάφορους προσανατολισμούς. Ο καμαροσκεπής διέσωζε σε πολύ κακή κατάσταση τοιχογραφίες με φυτικά θέματα. Οι κιβωτιόσχημοι ήταν κτισμένοι με αργολιθοπλινθοδομή και επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα ή επενδυμένοι με μαρμάρινες πλάκες.

Τα ευρήματα που έδωσαν οι τάφοι μαζί με λίγα αγγεία από περισυλλογή είναι τα εξής: εβδομήντα επτά χάλκινα νομίσματα 3ου και 4ου αι., δύο χρυσές δανάκες, σαράντα πήλινα αγγεία και θραύσματα άλλων πήλινων αγγείων, πέντε γυάλινα αγγεία και θραύσματα άλλων γυάλινων αγγείων, έξι χρυσά σκουλαρίκια, τρία βραχιόλια (δύο χάλκινα, ένα από γαγάτη), πέντε δαχτυλίδια (δύο χάλκινα, ένα σιδερένιο, ένα χρυσό, ένα οστέινο), τρεις χάλκινες πόρπες, δύο περίαπτα (ένα από ξύλο, ένα από κεχριμπάρι), τρεις ψήφοι από γαγάτη, πολλές γυάλινες χάντρες, τρία κυλινδρικά χάλκινα κουτάκια (δε σώζονται ακέραια), μία χάλκινη περόνη, μία χάλκινη σαΐτα, μία χάλκινη βελόνα, δύο πήλινα ειδώλια και πλήθος μικρά καρφιά. Βρέθηκαν ακόμη τέσσερις μαρμάρινες ενεπίγραφες πλάκες.

Κτίσμα. Στη βόρεια γωνία του οικοπέδου ανασκάφηκε το υπόγειο ενός ορθογώνιου κτίσματος με ισχυρούς εξωτερικούς τοίχους, πλ. 1,05-1,60 μ. Άλλοι λεπτότεροι τοίχοι χώριζαν το εσωτερικό του κτίσματος σε επιμέρους χώρους. Η τοιχοδομία, επιχρισμένη με λευκό ασβεστοκονίαμα, αποτελούνταν από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Περιορισμένη χρήση πλίνθων έγινε σε ορισμένα σημεία των εσωτερικών διαχωριστικών τοίχων. Ο προσανατολισμός του ήταν περίπου κατά τον άξονα Α.-Δ. (Σ χ έ δ. 9). Οι εξωτερικές διαστάσεις του κτίσματος ήταν 9,60 × 9,27 μ. και οι εσωτερικές 7,50 × 6,30 μ. Ο νότιος τοίχος του, πλ. 1,60 μ., σωζό-

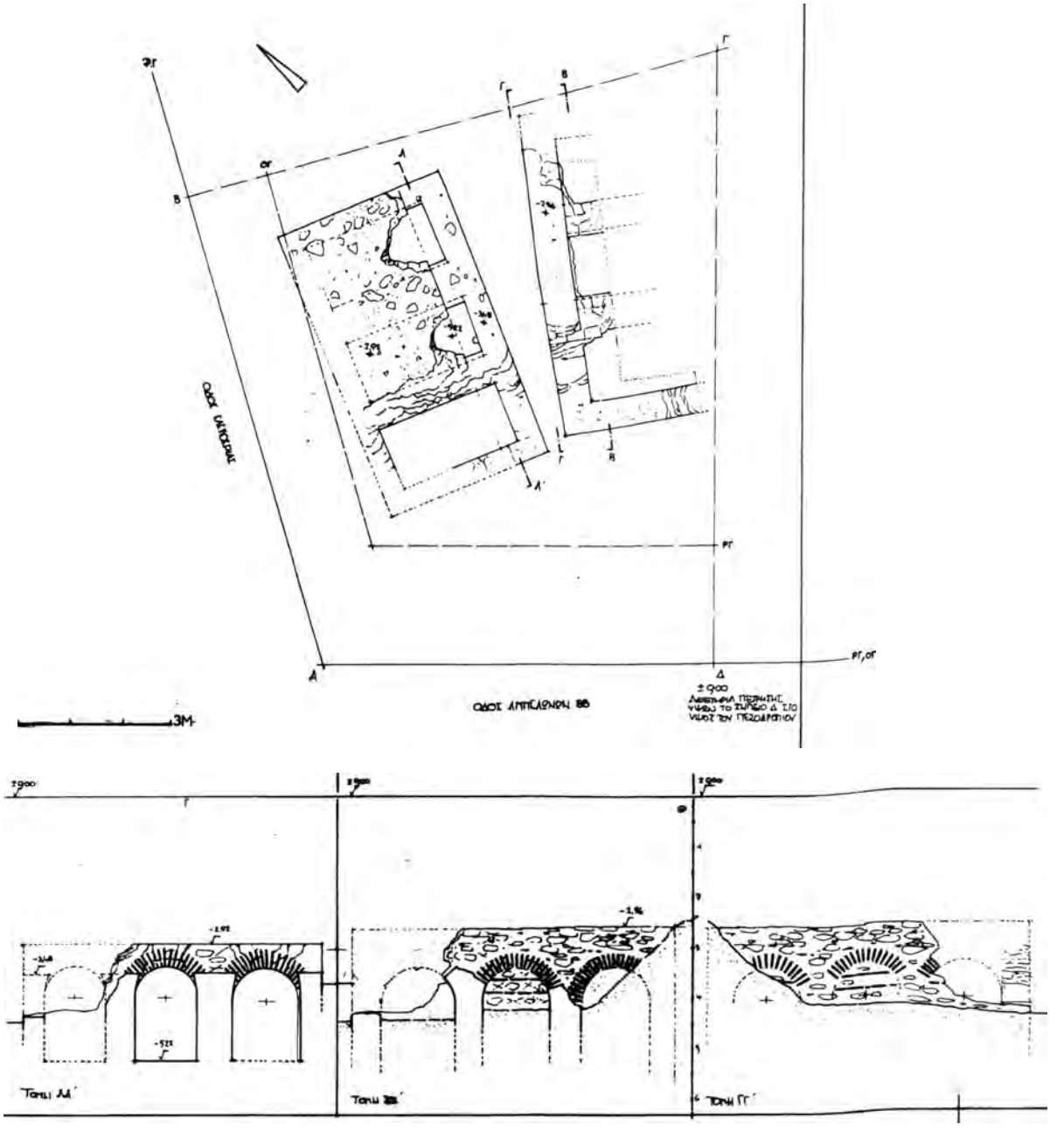

Σχέδ. 6. Θεσσαλονίκη. Οδός Απολλωνιάδος 41. Κάτοψη της ανασκαφής.

ταν σε μήκος 7,05 και ύψος 2,10 μ. Στο κονίαμα της επάνω επιφάνειάς του και κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του σώζονταν μόνο τα αποτυπώματα μιας σειράς πλίνθων με σφραγίσματα (*Χ, Π*) χωρίς να παρατηρηθεί σε άλλα σημεία του χρήση πλίνθων. Ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος, καθώς και οι διαχωριστικοί εσωτερικοί τοίχοι σώζονται μέχρι ύψους 0,90 μ., ενώ ο δυτικός και τμήμα του νότιου ήταν τελείως κατεστραμμένοι (Π ί ν. 187 α).

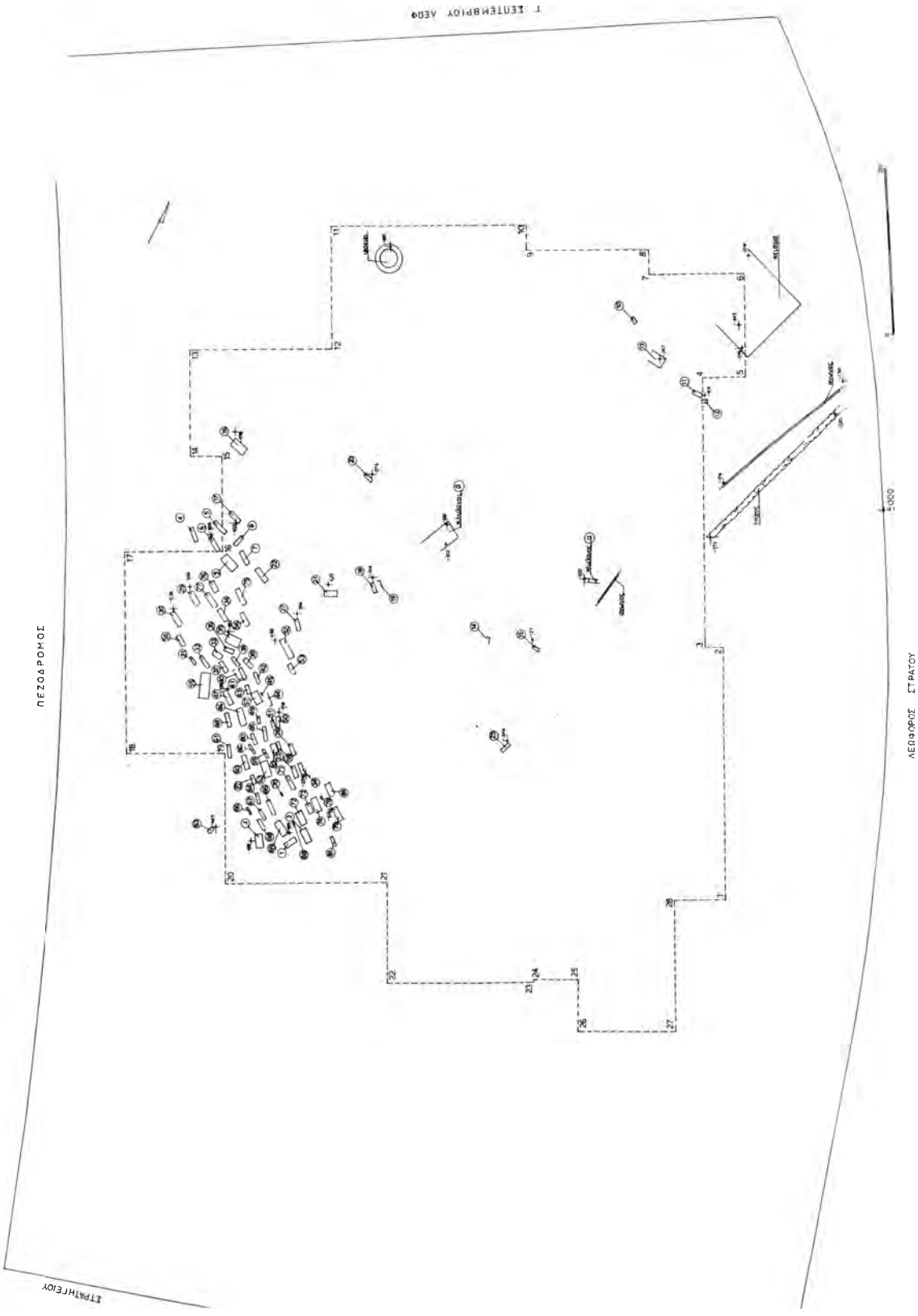
Από τους χώρους του κτίσματος σώζονται τέσσερις, οι Α, Β και Γ, που καταλάμβαναν το ανατολικό τμήμα του κτίσματος και ο Δ, επιμήκης κατά τον άξονα Β.-Ν. που καταλάμβανε όλο το πλάτος του κτίσματος και παρείχε πρόσβαση στους Α, Β, Γ. Δυτικά του Δ, αντίστοιχα δηλαδή προς τους Α, Β, Γ, υπήρχαν και άλλοι χώροι, που ήταν σχεδόν τελείως κατεστραμμένοι. Όμως, η ύπαρξη δύο ανοιγμάτων στον ελάχιστα σωζόμενο τοίχο που χώριζε το Δ από τους κατεστραμμένους χώρους προϋποθέτει τη διαμόρφωση τουλάχιστον δύο χώρων στο δυτικό τμήμα του κτίσματος.

Χώρος Α. Διαστ. 2,16 × 1,75 μ. Επικοινωνούσε με το Δ με άνοιγμα, πλ. 0,98 μ. Ο τοίχος που χώριζε τον Α από το Δ είχε μήκος 0,81, πλάτος 0,49 μ. και στο ανώτερο τμήμα του είχε τρεις σειρές πλίνθων. Ψηλότερα από αυτό το διαχωριστικό τοίχο εξείχαν από την τοιχοδομία του νότιου τοίχου του κτίσματος τέσσερις πέτρες, που πιθανώς είχαν σχέση με τον τρόπο καθόδου στον υπόγειο χώρο (Σ χ έ δ. 10, όψη Ω, τομή Δ-Δ). Οι δύο πέτρες σε απόσταση ±0,15 μ. από την επάνω επιφάνεια του νότιου τοίχου ήταν σε περασιά με το πλάτος του διαχωριστικού τοίχου, ενώ οι άλλες δύο, ±0,20 μ. χαμηλότερα από την επάνω επιφάνεια των προηγούμενων, ήταν προς Δ. του διαχωριστικού τοίχου. Βαθύτερα από το επίπεδο θεμελίωσης του κτίσματος βρέθηκε στο χώρο μια κιβωτιόσχημη κατασκευή, μήκ. 1,46, πλ. στη δυτική πλευρά της 0,46 και στην ανατολική 0,44 και βάθ. 0,56 μ. Ήταν κτισμένη μάλλον με πλίνθους, όπως έδειχνε η συμμετρικά ελαφρώς κυματιστή επιφάνεια της επίχρισης από υδραυλικό κονίαμα. Στην επίχωση της κατασκευής βρέθηκαν αρκετά κομμάτια μολύβι, μερικά κομμάτια μαρμάρινων πλακών και μικρά τμήματα οστών.

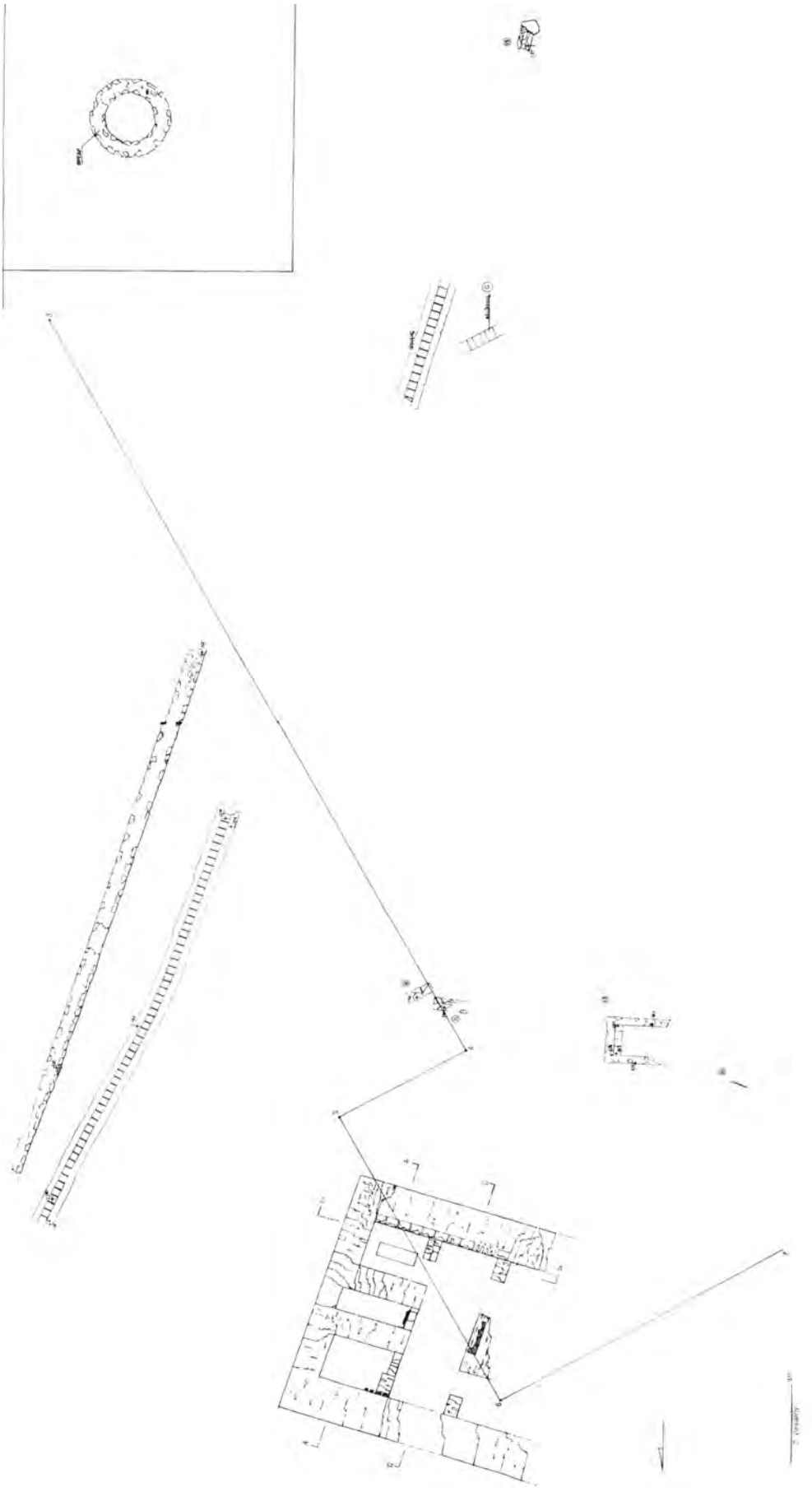

Σχέδ. 7. Θεσσαλονίκη. Οδός Αμπελώνων 88 και Ελευθερίας. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

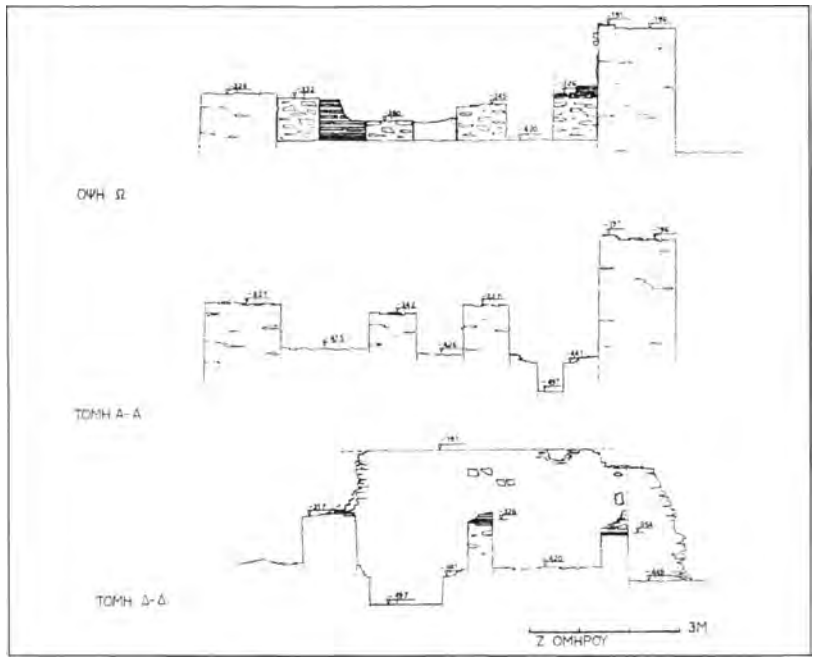
Χώρος Β. Χωριζόταν από τον Α με τοίχο, πλ. 0,93 μ. Οι διαστάσεις του ήταν 2,65 × 0,91 μ. Το μήκος του ήταν μεγαλύτερο από αυτό των διπλανών χώρων Α και Γ, γιατί προχωρούσε και μέσα στο πάχος της τοιχοδομίας του ανατολικού τοίχου του κτίσματος. Στην τοιχοδομία του νότιου τοίχου του χώρου σε απόσταση 0,55 μ. από το δυτικό τοίχο του και σε ύψος 0,45 μ. από το επίπεδο της θεμελίωσης υπήρχε ένα τμήμα, μήκ. 0,30 και ύψ. 0,19 μ., κτισμένο με τρεις πλίνθους. Όμοια ιδιομορφία υπήρχε αντίστοιχα και στο βόρειο τοίχο, όπου σώζονταν μόνον οι δύο πλίνθοι. Η δυτική πλευρά του χώρου αρχικά ήταν ανοικτή, φράχτηκε όμως σε β΄

Σχέδ. 8. Θεσσαλονίκη. Οικόπεδο Βυζαντινού Μουσείου. Τοπογραφικό της ανασκαφής.

Σχέδ. 9. Θεσσαλονίκη. Οικόπεδο Βυζαντινού Μουσείου. Κάτοψη της ανασκαφής στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου.

Σχέδ. 10. Θεσσαλονίκη. Οικόπεδο Βυζαντινού Μουσείου. Τομές και όψη της ανασκαφής.

φάση με πλινθόκτιστο με ασβεστοκονίαμα τοίχο, πλ. 0,34 μ. (Σ χ έ δ. 10, όψη Ω). Η δυτική παρειά του τοίχου αυτού επιχρίστηκε με λευκό ασβεστοκονίαμα, ενώ η ανατολική διέσωζε στο κατώτερο τμήμα της υπολείμματα ορθομαρμάρωσης και στο υπόλοιπο της επιφάνειάς της το υπόστρωμα της ορθομαρμάρωσης. Κάτω από την ορθομαρμάρωση εξείχαν τα υπολείμματα δύο πλίνθων οριζόντια τοποθετημένων, πιθανώς από το δάπεδο του χώρου. Η ορθομαρμάρωση φαίνεται ότι κάλυπτε και τις άλλες πλευρές του χώρου, αν κρίνουμε από τα υπολείμματα κουρασανίου που διασώθηκαν πάνω στο αρχικό επίχρισμα σε μερικά σημεία της νότιας και στο δυτικό άκρο της βόρειας πλευράς. Στο χώρο βρέθηκαν αρκετά οστά και ένα κρανίο σε κομμάτια.

Χώρος Γ. Διαστ. 2,16 × 1,78 μ. Χωριζόταν από το Β με τοίχο, πλ. 0,93 μ., και από το Δ με τοίχο, μήκ. 0,85 και πλ. 0,50 μ., που άφηνε άνοιγμα επικοινωνίας, πλ. 0,95 μ. Το άνοιγμα αυτό φράχτηκε σε β' φάση με λεπτό τοίχο, πλ. 0,22 μ., πλινθόκτιστο με ασβεστοκονίαμα, που η δυτική παρειά του είχε επιμεληµένη όψη χωρίς επίχρισμα, ενώ η ανατολική ήταν αμελής (Σ χ έ δ. 10, όψη Ω· Π ί ν. 187 β).

Χώρος Δ. Διαστ. 6,32 × 2,18 μ. Επικοινωνούσε απευθείας με όλους τους υπόλοιπους χώρους. Τμήμα της βόρειας πλευράς του ήταν κατεστραμμένο σύρριζα. Η δυτική πλευρά του, απ' όπου γινόταν η επικοινωνία με τους κατεστραμμένους δυτικούς χώρους, παρουσίαζε την παρακάτω εικόνα. Είχε δύο ανοίγματα, το βόρειο, αντίστοιχο προς αυτό του χώρου Γ, που σωζόταν ακέραιο ως προς το πλάτος του και το νότιο, αντίστοιχο προς αυτό του χώρου Α, που διέσωζε μόνο τη νότια παρειά του. Ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ του χώρου Δ και του αντίστοιχου προς τον Α δυτικού κατεστραμμένου χώρου είχε τις ίδιες διαστάσεις με τον αντίστοιχο διαχωριστικό του χώρου Α και σωζόμενο ύψος 0,83 μ. Ο τοίχος αυτός φαίνεται ότι συνεχιζόταν και ψηλότερα κατά το δυτικό μισό του πλάτους του, όπως έδειχναν τα υπολείμματα της τοιχοδομίας του στην ένωσή του με το νότιο τοίχο του κτίσματος (Σχέδ. 10, τομή Δ-Δ). Διαφοροποίηση υπήρχε στο τμήμα της πλευράς μεταξύ των δύο ακραίων ανοιγμάτων, όπου η τοιχοδομία ήταν συνεχής, χωρίς κανένα άνοιγμα αντίστοιχο προς αυτό του χώρου Β. Το σωζόμενο μήκος αυτού του τμήματος ήταν ±2,10, το πλάτος του ±1,25 και το ύψος του ±0,25 μ. Εκτός από την αργολιθοδομή διέσωζε στην ανατολική παρειά του και δύο σειρές πλίνθων.

Το κτίσμα ήταν γεμάτο κρημνίσματα μέσα στα οποία βρέθηκαν αρκετά οστά, πλίνθοι με διάφορα σφραγίσματα, οκτακόσια δεκαεννέα όστρακα παλαιοχριστιανικών χρόνων (άβαφα ακόσμητα, ραβδωτά, χείλη, λαβές και βάσεις αγγείων) και ένα μικρό χάλκινο κουτάλι.

Η παρουσία οστών στα κρημνίσματα πιθανώς συνηγορεί για τη χρήση του κτίσματος σε κάποια φάση ως οστεοφυλάκιου.

Εργαστηριακοί κλίβανοι. Ο κλίβανος α βρέθηκε σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένος από σύγχρονη υπόγεια στρατιωτική κατασκευή. Σωζόταν μόνο τμήμα της νοτιοανατολικής πλευράς του θαλάμου καύσης, μήκ. 1,50 και ύψ. 0,80 μ., με τρεις κόγχες, πλ. 0,20 και μήκ. ±0,28 μ., και τις γενέσεις των τόξων της σχάρας όπτησης μεταξύ των κογχών.

Στον κλίβανο β σωζόταν το μεγαλύτερο τμήμα του θαλάμου καύσης. Από τη βόρεια και τη νότια στενή πλευρά του σώζονταν ελάχιστα ίχνη, ενώ η νοτιοανατολική γωνία του βρέθηκε εντελώς κατεστραμμένη από την υπόγεια στρατιωτική κατασκευή. Ήταν ένας ορθογώνιος χώρος, διαστ. 4,70 × 2,30 μ., σκαμμένος στο έδαφος και επιχρισμένος με λάσπη, χωρίς καθόλου τοιχοδομία. Το σωζόμενο ύψος του ήταν 0,65 μ. Στον κατά μήκος άξονα, κατεύθυνσης Β.-Ν., υπήρχε διαχωριστικός τοίχος, πλ. ±0,45 μ. Στις εξωτερικές μακριές πλευρές του εδράζονταν τα τόξα που στήριζαν τη σχάρα όπτησης και από τα οποία σώζονταν οι γενέσεις τους σε ύψος ±0,30 μ. από το δάπεδο του κλιβάνου. Είχαν πλάτος 0,30-0,40 μ. και αποτελούνταν από πλίνθους, πάχ. ±0,07 μ. Μεταξύ των τόξων δημιουργούνταν στις εξωτερικές πλευρές, χωρίς αντιστοιχία μεταξύ τους, κόγχες, πλ. ±0,20 μ. και στο διαχωριστικό τοίχο ανοίγματα, πλ. ±0,16 μ. Στην επίχωση του κλιβάνου βρέθηκαν δύο μικρά τμήματα από τη σχάρα όπτησης.

Φρέαρ. Βρέθηκε πολύ κοντά στο βορειοδυτικό όριο του σκάμματος θεμελίωσης του Μουσείου. Κτισμένο με αργολιθοδομή, είχε διάμετρο 1,90 μ. Σε βάθος 2 μ. βρέθηκε νερό και η έρευνα δεν προχώρησε βαθύτερα.

Τοίχος. Στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου βρέθηκε ευθύς τοίχος, κατεύθυνσης Β.-Ν., κτισμένος με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,65 και σωζ. ύψ. 0,60 μ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 21,50 μ. Νοτιότερα είχε καταστραφεί από την υπόγεια στρατιωτική κατασκευή και βορειότερα εκτεινόταν κάτω από τη Λεωφόρο Στρατού. Η δυτική παρειά του ήταν πιο επιμελημένη από την ανατολική.

Αγωγός. Βρέθηκε προς Δ. του παραπάνω τοίχου, σε απόσταση περίπου 2 μ. από αυτόν, είχε κατεύθυνση περίπου Β.-Ν. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 18 μ. Νοτιότερα είχε καταστραφεί από την υπόγεια στρατιωτική κατασκευή, βρέθηκε όμως η συνέχειά του σε μήκος 5,20 μ. από την άλλη πλευρά της κατασκευής. Κτισμένος με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, είχε πλάτος 0,30-0,35 και βάθος 0,40-0,47 μ. Οι πλευρές του, πλ. ±0,30 μ., ήταν επιχρισμένες με ασβεστοκονίαμα. Ο πυθμένας του ήταν στρωμένος με πλίνθους, διαστ. 0,35 × 0,29 × 0,035 μ. Τρεις από τις πλίνθους είχαν το σφράγισμα *Π.* Κάτω από τις πλίνθους υπήρχε υπόστρωμα ασβεστοκονιάματος, πάχ. 0,03-0,04 μ. Ο αγωγός δε διέσωζε ίχνη κάλυψης. Στην επίχωσή του βρέθηκαν όστρακα άβαφα, τα περισσότερα χαρακτά με κτένι, παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Αποθέτης. Σε απόσταση 21 μ. από την επάνω ανατολική γωνία του Μουσείου και 4 μ. από τη βορειοανατολική πλευρά του εντοπίστηκε και ερευνήθηκε αποθέτης οστράκων παλαιοχριστιανικών χρόνων. Συγκεντρώθηκαν και καταμετρήθηκαν 4.891 όστρακα. Από αυτά 3.312 ήταν άβαφα ακόσμητα, 1.190 ραβδωτά, 210 ήταν χείλη αγγείων, 155 λαβές αγγείων και 24 βάσεις αγγείων.

Για την αποτύπωση της ανασκαφής συνεργάστηκαν το τοπογραφικό συνεργείο της Εφορείας και η σχεδιάστρια Ζωή Ομήρου.

Οδός Ηπείρου 9 (συνοικισμός Αγίου Παύλου)

Στη διάρκεια της εκσκαφής του οικοπέδου εντοπίστηκε και στη συνέχεια ερευνήθηκε τμήμα κτιστού αγωγού, μήκ. 12 μ., τετράπλευρης διατομής, πιθανώς μεταβυζαντινών χρόνων. Είχε κατεύθυνση Α.-Δ. Ήταν κτισμένος με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και επιχρισμένος με υδραυλικό κονίαμα. Ο πυθμένας του ήταν στρωμένος με λίθινες πλάκες. Είχε βάθος 0,16 μ. και πλάτος στον πυθμένα 0,11-0,13 και επάνω ±0,16 μ. Δε διέσωζε στοιχεία της κάλυψής του.

Για την αποτύπωση του αγωγού συνεργάστηκαν το τοπογραφικό συνεργείο της Εφορείας και η σχεδιάστρια Ζωή Ομήρου.

Οδός Αποστόλου Παύλου 41Α

Στη διάρκεια της εκσκαφής του οικοπέδου εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν τα ελάχιστα λείψανα ορθογώνιας κινστέρνας παλαιοχριστιανικών πιθανώς χρόνων, που ήταν κτισμένη με αργολιθοδομή και κουρασάνι πάνω σε βράχο που είχε διαμορφωθεί κατάλληλα. Το πάχος της τοιχοδομίας της ήταν 0,60-0,65 μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος της 0,40 μ. Η ανατολική πλευρά της δε σωζόταν καθόλου, η δυτική είχε μήκος 4 μ., το σωζόμενο μήκος της νότιας ήταν 2,30 και της βόρειας 2,50 μ. Δε βρέθηκε ιδιαίτερο δάπεδο, ούτε ήταν δυνατό να εντοπιστούν τυχόν υπάρχοντα ίχνη του, επειδή ανέβλυζε συνέχεια νερό, που καθιστούσε δύσκολη την έρευνα.

Για την αποτύπωση της κινστέρνας συνεργάστηκαν το τοπογραφικό συνεργείο της Εφορείας και η σχεδιάστρια Ζωή Ομήρου.

Οδός Βλατάδων 13

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής του οικοπέδου βρέθηκε στο ψηλότερο σημείο του τμήμα κυκλικού φρεατίου, διαμ. 1,15 μ. Σωζόταν περίπου το 1/4 της περιφέρειάς του σε ύψος 0,50 μ., ήταν κτισμένο με τμήματα

πλίνθων, κεραμιδιών και με ασβεστοκονίαμα και διέσωζε ίχνη επίχρισης με υδραυλικό κονίαμα.

Για την αποτύπωση της ανασκαφής συνεργάστηκαν το τοπογραφικό συνεργείο της Εφορείας και η σχεδιάστρια Ζωή Ομήρου.

Οδός Ολυμπιάδος 90[7]

Στη διάρκεια εργασιών διαπλάτυνσης της οδού Ολυμπιάδος, στο σημείο της διασταύρωσής της με την οδό Αγίας Σοφίας, εντοπίστηκε κινστέρνα μεγάλων διαστάσεων που το μεγαλύτερο τμήμα της καταλαμβάνει το μισό πλάτος της οδού Ολυμπιάδος, ενώ το υπόλοιπο εκτείνεται σε παρακείμενο οικόπεδο. Η μερική καταστροφή της θολωτής στέγασής της, που υψομετρικά βρισκόταν περίπου στο ίδιο επίπεδο με το κατάστρωμα της οδού, είχε ως αποτέλεσμα την κατάχωσή της. Έως τώρα έχει αποχωματωθεί περίπου το 1/6 του εσωτερικού της. Το πρόβλημα της διαπλάτυνσης της οδού Ολυμπιάδος ξεπεράστηκε με την κατασκευή γέφυρας επάνω από την κινστέρνα, που επιτρέπει την επίσκεψη του μνημείου και τη μελλοντική ολοκλήρωση της έρευνάς του.

Η κινστέρνα, που ο κατά μήκος άξονάς της έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., είναι ένα τετράπλευρο κτίσμα, εξωτ. διαστ. 19 × 11,70 και εσωτ. 17 × 9,10 μ. (Σ χ έ δ. 11). Το ύψος της είναι πάνω από 7,50 μ., βάθος στο οποίο έφτασε σε ορισμένα σημεία η έρευνα χωρίς να βρεθεί δάπεδο. Οι τοίχοι της έχουν πλάτος 1 μ. Στεγαζόταν με οκτώ θόλους, σε δύο σειρές των τεσσάρων (Π ί ν. 188 α), κατεστραμμένους σήμερα κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, για την έδραση των οποίων χρειάζονταν εκτός των τοίχων της κινστέρνας και τρία στηρίγματα στον κατά μήκος άξονά της. Η ανασκαφή έφερε στο φως το ένα από αυτά, ένα μονόλιθο αρράβδωτο μαρμάρινο κίονα με ιωνικό κιονόκρανο σε β' χρήση (Π ί ν. 188 β).

Η πρόσβαση στο εσωτερικό της κινστέρνας γίνεται με καμαροσκέπαστη σκάλα, πλ. 0,72-0,86 μ., που αρχίζει από τη νότια γωνία της με κατεύθυνση προς τα βορειοδυτικά, σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του νοτιοδυτικού τοίχου της και στρίβοντας δεξιά καταλήγει σε άνοιγμα, πλ. 0,75 και ύψ. 1,90 μ., που δημιουργείται στο πάχος του τοίχου. Μπαίνοντας από εδώ στο εσωτερικό της κινστέρνας, η σκάλα συνεχίζεται προς τα βορειοδυτικά αποτελούμενη από λίθινες πλάκες πακτωμένες στο πάχος του τοίχου.

Η τροφοδοσία της κινστέρνας με νερό γινόταν μέσω κτιστού αγωγού ορθογώνιας διατομής, πλ. 0,22 και ύψ. 0,18 μ., ο οποίος καταλήγει στο τμήμα της βορειοδυτικής στενής πλευράς της που αντιστοιχεί στο βόρειο γωνιακό θόλο. Η απορροή του νερού γινόταν με κτιστό επίσης αγωγό που ξεκινά από το ανώτερο σημείο του δεύτερου από νοτιοανατολικά τυφλού τόξου του νοτιοδυτικού τοίχου της κινστέρνας και κατευθύνεται προς ΝΔ. Προφανώς η κινστέρνα ήταν ενταγμένη στο υδρευτικό δίκτυο της πόλης.

Η ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας της κινστέρνας και η διεξοδική μελέτη της θα επιτρέψουν την κατά το δυνατόν ακριβέστερη χρονολόγησή της, όμως επιχειρώντας μια πρώτη προσέγγιση του χρονολογικού προβλήματος θα ήταν πιθανή η τοποθέτηση της κατασκευής στα όψιμα βυζαντινά χρόνια.

Για την αποτύπωση της κινστέρνας συνεργάστηκαν ο αρχιτέκτονας Θ. Ομήρου και το τοπογραφικό συνεργείο της Εφορείας.

Τρίλοφος

Στο αγροτεμάχιο 4624 της κοινότητας Τριλόφου κατά τη διάρκεια εργασιών άρδευσης εντοπίστηκε καμαροσκέπαστος τοιχογραφημένος τάφος παλαιοχριστιανικών χρόνων.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

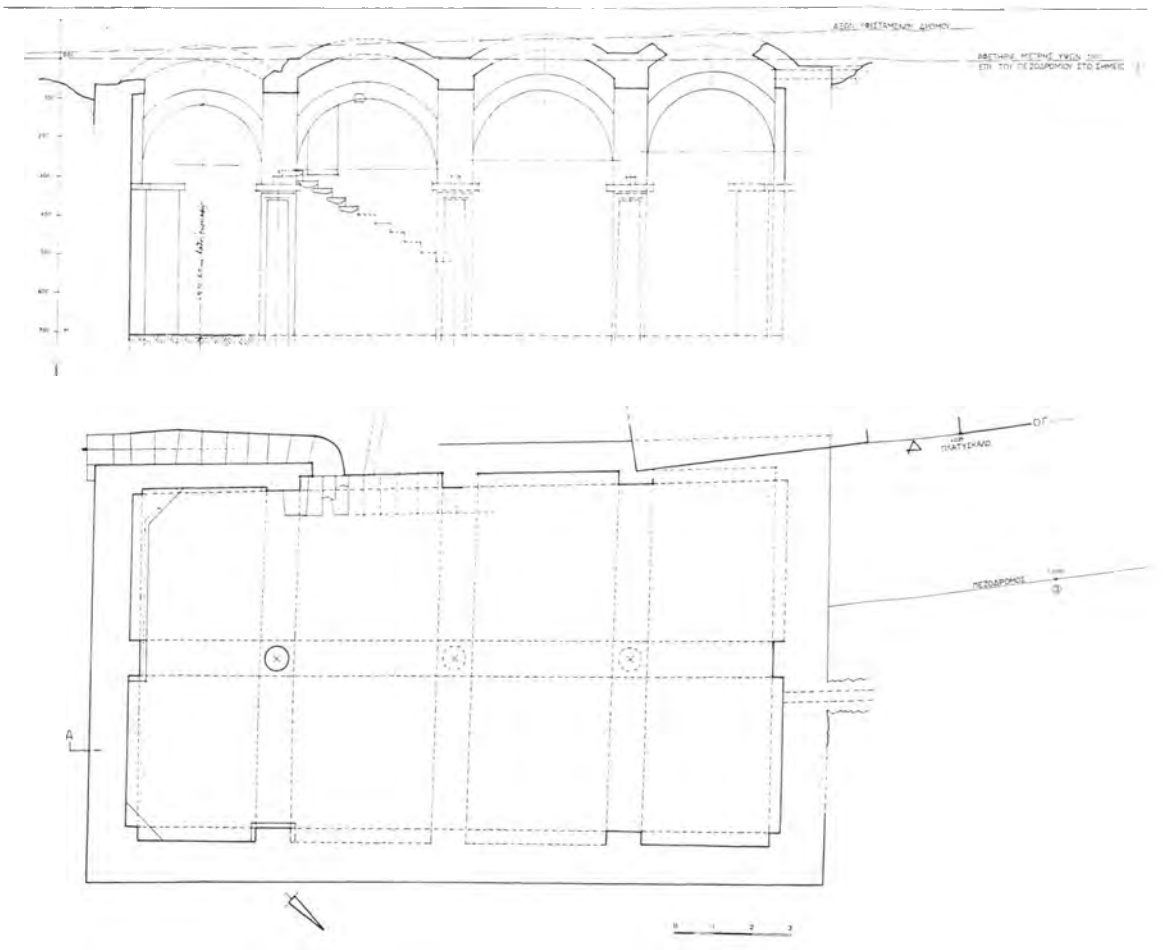
Μεσοβυζαντινή επισκοπή Κίτρους

Με στόχο την έρευνα των βόρειων προσκτισμάτων του μεσοβυζαντινού ναού και την εξακρίβωση της μορφής της εσωτερικής όψης του βόρειου περίβολου του κάστρου, συνεχίστηκε τον Ιούλιο του 1989 η ανασκαφή της μεσοβυζαντινής επισκοπής Κίτρους.

Δυτικά της δεξαμενής που αποκαλύφθηκε το 1987, ανασκάφηκε μία υπόγεια θολωτή πύλη, πλ. 1,30 μ., που δε σώζει την καμάρα. Η πύλη αυτή πρέπει να κατασκευάστηκε από τους Φράγκους ως μυστική έξοδος, ταυτόχρονα με την κινστέρνα. Βορειοδυτικά της βρέθηκε αξιόλογο λίθινο πατητήρι (Π ί ν. 189 α), διαστ. 2,44 × 0,95 × 0,33 μ., το οποίο είχε μεταφερθεί στη θέση αυτή από αλλού.

Δυτικότερα ανασκάφηκε αποθηκευτικός χώρος, διαστ. 3,80 × 3 μ., με πιθάρι στο κέντρο. Ο χώρος σώζει μόνο δύο τοίχους, το δυτικό που καταστράφηκε από τον τοίχο του συνεχόμενου προς Δ. προσκτίσματος και τον ανατολικό που διαμόρφωνε διπλά ανοίγματα. Ως νότιο τοίχο χρησιμοποιεί το βόρειο τοίχο του ναού και ως βόρειο το βόρειο τοίχο του περιβόλου του. Είχε είσοδο από το δυτικό τοίχο και επικοινωνούσε με το ναό μέσω της σκάλας του εξωνάρθηκα. Το δωμάτιο

7. Βλ. Δ. Ναλπάντης, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 283-285.

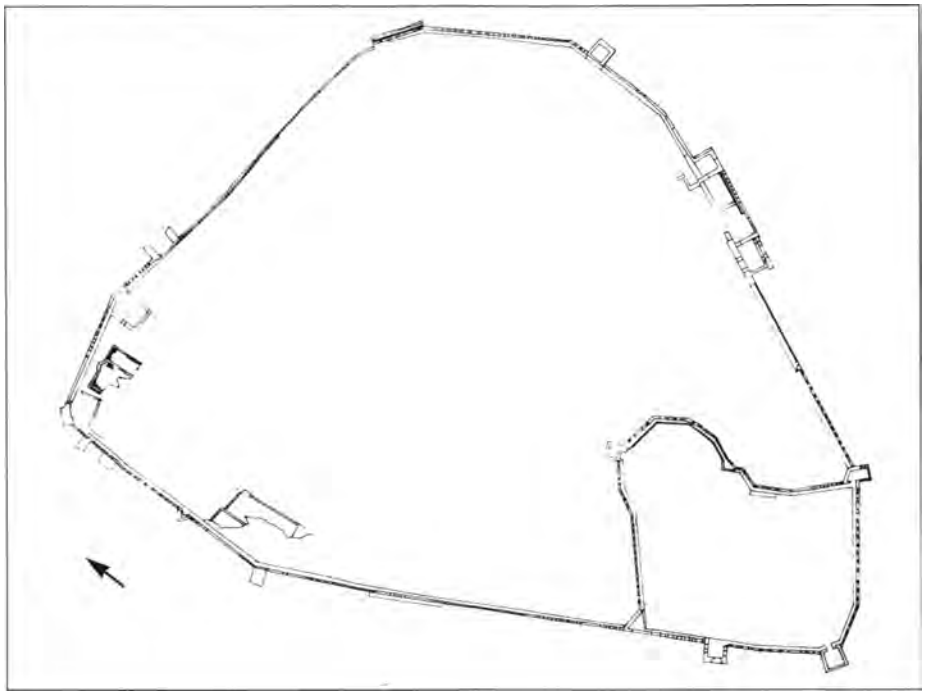

Σχέδ. 11. Θεσσαλονίκη. Οδός Ολυμπιάδος 90. Κάτοψη και τομή της κινστέρνας.

καλυπτόταν με στρώμα μπάζων, ύψ. 0,60 μ., και περιείχε κεραμική του τέλους του 12ου αι. που σημαίνει ότι ο χώρος κάηκε μαζί με την εκκλησία και ότι κατά τη διάρκεια της φραγκοκρατίας ήταν μπαζωμένος.

Δυτικά και σε επαφή με τον παραπάνω αποθηκευτικό χώρο ανασκάφηκε άλλο δωμάτιο με τρεις τοίχους που δε σώζει το νότιο, η πρόσβαση στο οποίο γινόταν επίσης από τη σκάλα του εξωνάρθηκα. Το από πηλόχωμα δάπεδό του βρίσκεται πάνω από το επίπεδο επίχωσης του χώρου με το πιθάρι και διατηρεί κοντά στον ανατολικό τοίχο εστία, η οποία σε συνδυασμό με τα κινητά ευρήματα δηλώνει ότι ο χώρος χρησίμευε ως μαγειρείο του στρατοπέδου έως την εγκατάλειψή του στα μέσα του 14ου αι.

Από την έρευνα συμπεραίνεται ότι τα βόρεια προσκτίσματα της επισκοπικής εκκλησίας ήταν μόνο δύο: ένα δωμάτιο στο βορειοανατολικό άκρο του περίβολου (ανασκαφή 1987) που ανήκε στο νεωκόρο και η λίγο μεταγενέστερη αποθήκη με το πιθάρι. Διαπιστώθηκε ακόμη ότι ο βόρειος τοίχος των παραπάνω δωματίων αποτελούσε το βόρειο περίβολο του ναού και ότι ο περίβολος του φράγκικου στρατοπέδου ταυτίζεται με το βυζαντινό στο ανατολικό τουλάχιστον τμήμα του, με τη διαφορά ότι το δάπεδό του βρισκόταν ψηλότερα του βυζαντινού κατά 0,50 μ. Στη συνέχεια προχωρούσε προς Δ. σχηματίζοντας δόντι για τη διαμόρφωση της πύλης και αγκάλιαζε το βυζαντινό περίβολο από την εξωτερική πλευρά. Περιελάμβανε το μαγειρείο, την πύλη, τη δεξαμενή και κατά μήκος του βόρειου τοίχου του ναού ένα διάδρομο για περιπολίες.

Σχέδ. 12. Πλαταμώνας. Κάτοψη του κάστρου.

Κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του βόρειου τείχους, το οποίο είχε αποκαλυφθεί το 1988 σε μήκος 52 μ., ανοίχθηκε τομή, πλ. 1 μ. Η τομή δεν έφθασε στο επίπεδο θεμελίωσης σε όλο το μήκος της, εκτός από ένα σημείο στο δυτικό της άκρο, όπου διατηρείται η αρχική μορφή της εσωτερικής όψης του παλαιοχριστιανικού τείχους.

Το παλαιοχριστιανικό αυτό τείχος είναι κατασκευασμένο από εγχώρυγη λιθοπλινθόκτιστη τοιχοποιία και φέρει διακοσμητικά μυστρίσματα στην εξωτερική όψη. Στην εσωτερική του πλευρά σχημάτιζε κατά διαστήματα παραστάδες με ενγώνιους λίθους, μήκ. 0,90 και πλ. 0,80 μ. (Π ί ν. 189 β), μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται κενό, μήκ. 2,90 μ. Τα κενά αυτά σχημάτιζαν στην ανωδομή τους τόξα, πάνω στα οποία εδραζόταν ο περίδρομος, όπως στους ιουστινιάνειους περίβολους της Σεργιούπολης (Resafa) της Συρίας, της Νικόπολης και της Ammaedara (Haidra) της Αφρικής. Κάθετα στην εσωτερική όψη του τείχους ανασκάφηκαν οκτώ τοίχοι, πλ. 0,60 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., που έχουν μεταξύ τους διαφορετικές αποστάσεις, εδράζονται σε διάφορα επίπεδα και δεν έχουν όλοι την ίδια τοιχοποιία. Πρόκειται για τους τοίχους των καταλυμάτων της φρουράς, οι περισσότεροι από τους οποίους, παλαιοχριστιανικοί αρχικά, ανακατασκευάστηκαν σε διάφορες εποχές.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

Π λ α τ α μ ώ ν α ς

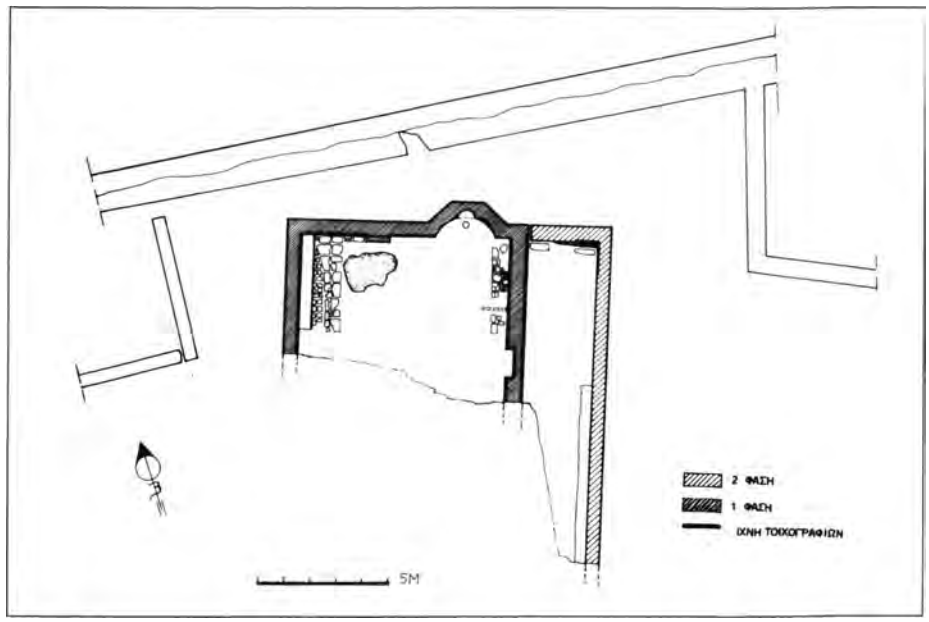
Κάστρο

Με χρηματοδότηση του Υπουργείου Μακεδονίας - Θράκης άρχισαν διερευνητικές τομές μέσα στο κάστρο του Πλαταμώνα[8]. Ανασκάφηκαν δύο κτίρια στη βορειο-ανατολική πλευρά του κάστρου κοντά στα τείχη (Σ χ έ δ. 12).

Το πρώτο είναι ναός της περιόδου της τουρκοκρατίας με δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις (Σ χ έ δ. 13) και το δεύτερο είναι στην ουσία τοίχοι συγκροτήματος κτιρίων[9]. Η ύπαρξη γλυπτών βυζαντινής περιόδου σε β' χρήση προσδίδει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο ναό που εντοπίστηκε. Η χρονολόγηση των γλυπτών στο 10ο-

8. Ολοκληρωμένα τα συμπεράσματα των ανασκαφικών περιόδων 1989-1990 παρουσιάστηκαν στο 11ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1991, σ. 61.

9. Για τα αποτελέσματα της ανασκαφής, βλ. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Πρώτες ανασκαφικές έρευνες μέσα στο Κάστρο του Πλαταμώνα, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 155-172. Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε η αρχιτέκτων Ν. Ιωαννίδου και την επιμέλεια η Ζωή Ομήρου.

Σχέδ. 13. Πλαταμώνας Κάστρο. Κάτοψη του ναού.

11ο αι. αναθεωρεί την έως τώρα τοποθέτηση της ίδρυσης του Κάστρου στα χρόνια της φραγκοκρατίας[10].

ΚΑΤΙΑ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Ροτόντα Αγίου Γεωργίου

Το 1989 ολοκληρώθηκε η συντήρηση και αποκατάσταση στο εξωτερικό του μνημείου και άρχισε η αντίστοιχη εργασία στο εσωτερικό. Μετά το πέρας των εργασιών στο εξωτερικό απομακρύνθηκε το σύνολο των εκεί ικριωμάτων, εκτός από το μιναρέ, του οποίου η τελική στερέωση εκκρεμεί.

Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

α) Συντηρήθηκε και ενισχύθηκε με τοπικές ανακτίσεις η ανώτατη ζώνη της τοιχοποιίας του κυλινδρικού κορμού της Ροτόντας κάτω από το γείσο της στέγης, όπου μετά την αρχική τοποθέτηση της ομάδας των επτά δακτυλίων περίσφιγξης, είχαν σημειωθεί αστοχίες. Τα προβλήματα οφείλονταν στη χαλαρή δόμηση της περιοχής αυτής, σε μεγάλη έκταση της οποίας υπήρχαν νεότερες, πρόχειρες και λασπόκτιστες επισκευές. Η επανατοποθέτηση των δακτυλίων πραγματοποιήθηκε με την επίβλεψη του τεχνολόγου μηχανικού Θωμά Μαγούλα.

β) Ολοκληρώθηκε η συντήρηση και αποκατάσταση των δύο αντηρίδων εκατέρωθεν της κόγχης του ιερού. Στη στέγη του νότιου άκρου της νότιας αντηρίδας διαπιστώθηκε η ύπαρξη σπασμένης οδοντωτής ταινίας, που εκτεινόταν σε μήκος 1,50 μ. στην ανατολική και τη δυτική της όψη (Σ χ έ δ. 14). Η οδοντωτή ταινία αποκαταστάθηκε στο μεγαλύτερο τμήμα της, ώστε να γίνει ορατή η αρχιτεκτονική μαρτυρία, ενώ ένα μικρό μέρος της στην ανατολική όψη διατηρήθηκε όπως βρέθηκε, ως δείγμα του αρχαιολογικού ευρήματος.

Στη βόρεια αντηρίδα δε βρέθηκε ανάλογο στοιχείο, ίσως λόγω της μεγαλύτερης καταστροφής που είχε υποστεί εδώ η ανώτερη ζώνη της τοιχοποιίας.

γ) Συντηρήθηκε η στέγη της κόγχης του ιερού και ανακεραμώθηκε η περιοχή του ιερού μαζί με όσα τμήματα της στέγης του ρωμαϊκού κορμού δεν είχαν ολοκληρωθεί το προηγούμενο έτος.

10. Απ. Βακαλόπουλος, Τα κάστρα του Πλαταμώνα και της Ωριάς Τεμπών και ο τεκές του Χασάν Μπαμπά, Θεσσαλονίκη 1972.

Με την απομάκρυνση των παλιών κεραμιδιών από τη δικλινή στέγη του ιερού αποκαλύφθηκε η ύπαρξη γείσων με οδοντωτές ταινίες στις μακρές πλευρές της, που είχαν πελεκηθεί κατά το προεξέχον μέρος τους και κρύβονταν κάτω από μεταγενέστερα επιχρίσματα. Η οδοντωτή ταινία της βόρειας πλευράς, που ήταν σε κακή κατάσταση, ανακατασκευάστηκε σε αρκετή έκταση, αφού διατηρήθηκαν ως βρέθηκαν ορισμένα γερά τμήματά της στο μέσον περίπου του μήκους της. Η αντίστοιχη ταινία της νότιας πλευράς, όπου βρέθηκαν σπασμένες μόνον οι προεξέχουσες γωνίες των λοξών πλίνθων επισκευάστηκε με τη συμπλήρωση των τμημάτων που έλειπαν από τις αυθεντικές πλίνθους, με τεχνική ανάλογη με αυτή της συμπλήρωσης μαρμάρινων μελών (Π ί ν. 190 α).

δ) Επισκευάστηκαν και αποκαταστάθηκαν οι ποδιές των μεγάλων ρωμαϊκών παραθύρων που η βάση τους είχε υπερυψωθεί σε μεταγενέστερες περιόδους. Στο νοτιοανατολικό παράθυρο, όπου στη φάση των εργασιών συγκόλλησης των ρωγμών της τοιχοποιίας είχε καθαιρεθεί τμήμα της μεταγενέστερης υπερύψωσης για την επισκευή, αποκαλύφθηκε εν μέρει η βαθμιδωτή διάταξη μιας πρώιμης υπερύψωσης. Η διάταξη αυτή συσχετίζεται με την έδραση της ξύλινης στέγης του κατεστραμμένου σήμερα περιμετρικού παλαιοχριστιανικού δακτυλίου και διατηρήθηκε σ' αυτή τη θέση για διδακτικούς λόγους (Π ί ν. 190 β).

ε) Μετά την καθαίρεση των εξωτερικών ικριωμάτων συντηρήθηκε η στέγη του δυτικού προστώου, το περιμετρικό στηθαίο της και ανακατασκευάστηκαν τα φθαρμένα επιχρίσματα στο εσωτερικό και τα επιρράχια των θόλων της.

στ) Στο εσωτερικό του μνημείου ολοκληρώθηκαν τα αρμολογήματα στο κέλυφος του τρούλου, μέχρι το ψηφιδωτό στη βάση του, ώστε μετά την αισθητική αποκατάσταση του ψηφιδωτού στο κλειδί του τρούλου να αφαιρεθεί το σύστημα των κεντρικών ικριωμάτων από το εσωτερικό.

Ολοκληρώθηκαν επίσης οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης της τοιχοποιίας στα μεγάλα παράθυρα και άρχισαν τα αρμολογήματα στην περιοχή του ιερού.

Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

Ναός Αγίας Σοφίας

Οι εργασίες αποκατάστασης άρχισαν το Μάιο του 1989. Ελέγχθηκαν περιμετρικά στο κυλινδρικό τύμπανο οι ρωγμές, αφαιρέθηκε το νεότερο επίχρισμα και πληρώθηκαν οι ρωγμές με ενέσιμο υλικό.

Αποκαταστάθηκαν τα επιχρίσματα εσωτερικά στο ύψος των παραθύρων, όπου παλαιότερα είχαν πραγματοποιηθεί ενέματα. Στο βόρειο και το νότιο τόξο του κεντρικού σταυρικού πυρήνα, όπως επίσης και στα αντίστοιχα διαμερίσματα των υπερώων, καθαρίστηκαν οι ρωγμές και πραγματοποιήθηκαν τα ενέματα. Προχώρησαν οι εργασίες αποκατάστασης των ρηγματώσεων. Επίσης, στη βορειοδυτική γωνία του βόρειου υπερώου και στη νοτιοδυτική γωνία του νότιου υπερώου, από τη στάθμη των υπερώων μέχρι τη στάθμη της στέγης, καθαρίστηκαν οι ρωγμές και πραγματοποιήθηκαν ενέματα. Ολοκληρώθηκαν επίσης τα ενέματα και στο δυτικό τόξο του κεντρικού σταυρικού πυρήνα.

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν και αφορούσαν το γλυπτό διάκοσμο του ναού ήταν ο καθαρισμός των κιόνων και των κιονίσκων του νότιου και του δυτικού διαφράγματος.

Επίσης, αποκαταστάθηκε η ζωγραφική διακόσμηση του βόρειου και του νότιου τόξου (εσωρράχια) του κεντρικού σταυρικού πυρήνα, καθώς και μεγάλου τμήματος του νότιου διαφράγματος.

Π. ΑΣΤΡΕΙΝΙΔΟΥ

Ναός Αγίου Παντελεήμονα

Αποκαταστάθηκαν όλα τα αποσαθρωμένα ξύλινα στοιχεία των αντιστηρίξεων του ναού και ενισχύθηκαν με νέα ξύλινα υποστυλώματα.

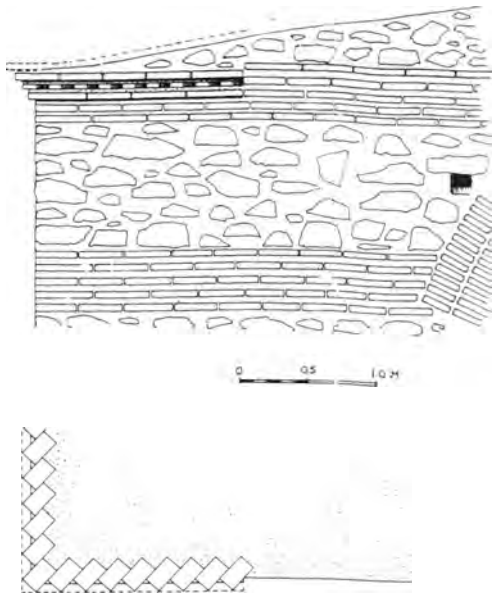
Κατασκευάστηκε προστατευτικό στέγαστρο στον κεντρικό τρούλο για την προστασία των αποκαλυπτόμενων τμημάτων, μετά την αφαίρεση των κεραμιδιών και των μπάζων, και την απρόσκοπτη λειτουργία των συνεργείων.

Έγινε ο καθαρισμός σε βάθος 0,15 μ. των αρμών των τμημάτων της τοιχοποιίας μεταξύ των παραθύρων και των τυμπάνων στους τρούλους του νάρθηκα και του κεντρικού. Στη συνέχεια και αφού ολοκληρώθηκαν τα αρμολογήματα όλης της τοιχοποιίας στο εσωτερικό των τρούλων άρχισε ο καθαρισμός σε βάθος του συνδετικού κονιάματος στην εξωτερική παρειά του κεντρικού τρούλου.

Ακολούθησε το αρμολόγημα στο εξωτερικό αυτό τμήμα του κεντρικού τρούλου και η ανάκτιση με νέα τούβλα των κατεστραμμένων τμημάτων της οδοντωτής διακοσμητικής ταινίας του τρούλου.

Στο μιναρέ έγιναν στεφανώματα σε όλα τα επικίνδυνα αποσαθρωμένα τμήματα του επιχρίσματος και της διακοσμητικής ζώνης σταλακτιτών στο ανώτερο τμήμα της βάσης του μιναρέ. Κατασκευάστηκε η μήτρα του παραπάνω διακόσμου και στερεώθηκε και αποκαταστάθηκε η ανάγλυφη αυτή διακοσμητική ζώνη από το συνεργείο συντηρητών. Τέλος, στο εσωτερικό του μιναρέ ολοκληρώθηκαν τα αρμολογήματα και έγινε το στεφάνωμα των τοιχογραφιών από τους συντηρητές.

Β. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ

Σχέδ. 14. Θεσσαλονίκη. Ροτόντα Αγίου Γεωργίου. Αποκατάσταση της οδοντωτής ταινίας στη στέψη της νότιας αντηρίδας.

Ναός Αγίων Αποστόλων

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν κατά το 1989 είναι οι ακόλουθες:

Καθαιρέθηκαν όλοι οι παλιοί σοβάδες και επιχρίστηκε εκ νέου το εσωτερικό του ναού με σοβάδες που δεν περιείχαν καθόλου τσιμέντο.

Πραγματοποιήθηκε νέα ηλεκτρολογική εγκατάσταση με υπόγειες όλες τις κεντρικές παροχές (με φρεάτια επίσκεψης κτλ.) και πρόβλεψη για ηλεκτροφωτισμό των τοιχογραφιών.

Τοποθετήθηκαν ανοξείδωτες λάμες στήριξης κρυφές σε δύο τόξα του κεντρικού κλίτους της τουρκικής φάσης.

Έγινε συντήρηση και εκ βάθρων αποκατάσταση της αρχικής φάσης των κεραμιδιών με ταυτόχρονη στεγανοποίηση στα ακόλουθα μέρη του ναού: νοτιοανατολικό, νοτιοδυτικό και βορειοδυτικό τρούλο, πρόθεση, διακονικό και αψίδα ιερού σε δύο μεταβατικές στέγες και στο οριζόντιο τουρκικό στηθαίο.

ΑΝΝΑ ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ

Ναός Αγίας Αικατερίνης

Κατά το 1989 συνεχίστηκαν οι εργασίες που είχαν αρχίσει τον Οκτώβριο του 1988, μετά από έγκριση των προτάσεων για αποκατάσταση των ζημιών της στέγης από τη ΔΑΒΜΜ.

Έγινε αποκατάσταση της κεράμωσης και του υποστρώματός της στον κεντρικό τρούλο. Αποκαλύφθηκε η αρχική δόμηση, το υπόστρωμα και τα αρχικά κεραμίδια. Χρησιμοποιήθηκε συμβατό κονίαμα, αφού ελέγχθηκε ως προς την αντοχή και το χρωματισμό, και παλιά κεραμίδια από το ναό, τα οποία αρμολογήθηκαν με ισχυρότερο κονίαμα ενισχυμένο με στεγανωτικό υλικό. Η ίδια τακτική ακολουθήθηκε για την κεράμωση της νότιας κεραίας και της νότιας στέγης (ανάμεσα στους νότιους τρούλους), η οποία περιλαμβάνει δύο σταυροθόλια. Στη θέση αυτή σώθηκε η αρχική κεραμόστρωση, η οποία αποτέλεσε οδηγό για την εργασία.

Παράλληλα, άρχισε αποτύπωση, καταγραφή στοιχείων παθολογίας κι έγινε χημική ανάλυση κονιαμάτων από επιλεγμένα σημεία του ναού. Εκτιμήθηκε ότι υπάρχει απόκλιση των κιόνων από την κατακόρυφο και ρηγματώσεις στη σύνδεση του υλικού πλήρωσης των τόξων στις κεραίες.

Ε. ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ

ΤΕΙΧΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Κατά το 1989 έγιναν στερεωτικές επεμβάσεις στα ακόλουθα τμήματα των τειχών.

Δυτικά τείχη (Πλατεία Μουσχουντή)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε στα μέσα Μαρτίου 1989 η επέμβαση που άρχισε στις 10-5-1988 με ανακτίσεις, αρμολογήματα και στεγανοποίηση της στέψης του τείχους. Μετά τις αναστηλωτικές εργασίες ακολούθησε διαμόρφωση του χώρου της βόρειας όψης σε συνεργασία με το Δήμο Θεσσαλονίκης.

Τείχος ακρόπολης

Στην οδό Αγράφων στη βορειοδυτική περιοχή της ακρόπολης, όπου έγινε αποκάλυψη του σωζόμενου στη στάθμη του εδάφους δίδυμου τείχους, κατασκευάστηκαν, σε συνεργασία με το Δήμο Θεσσαλονίκης, μικρές μεταλλικές γέφυρες για την επικοινωνία των πίσω από το τείχος σπιτιών με το δρόμο.

Τμήμα τείχους στην οδό Παπαδοπούλου (Συκιές) (Πύλη Παλαιολόγου)

Στο τμήμα αυτό, που παρουσίαζε κατάρρευση λίθων, επικίνδυνη ρηγμάτωση και μετατόπιση τοιχοποιίας, έγιναν επεμβάσεις που περιλάμβαναν ανακτίσεις, αρμολογήματα και στεγανοποίηση της στέψης του τείχους με ενισχυμένο κονίαμα. Για τη συγκράτηση και συνοχή του νέου αναδομημένου τμήματος έγινε πρόσθετη ενίσχυση με οριζόντιες ραφές από ανοξείδωτο χάλυβα.

Στο αντίστοιχο νότιο τμήμα του τείχους (στην οδό Ακροπόλεως) έγινε επέμβαση σε κατεστραμμένη ετοιμόρροπη τοιχοποιία με ανακτίσεις και αρμολογήματα.

Τμήμα τείχους στην οδό Παπαδοπούλου 12 (Συκιές)

Στο τμήμα αυτό εντοπίστηκαν τρία επικίνδυνα σημεία, που παρουσίασαν κατάρρευση λίθων και αντιμετωπίστηκαν με τοπικές ανακτίσεις, αρμολογήματα και μικροεπεμβάσεις στη γύρω περιοχή.

Β. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ - Ε. ΣΑΡΑΦΙΑΝΟΥ

Δυτικά τείχη περιοχής Βαρδαρίου

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στο κάθετο στην οδό Μοσκώφ τμήμα των δυτικών τειχών, το οποίο ανήκει στην περίοδο της τουρκικής οχύρωσης του «Τοπ-Χανέ».

Έγιναν τα ενέματα στη βόρεια τοιχοποιία με τη σταδιακή κάλυψη των κενών των ρωγμών από την έδρασή της μέχρι τις επάλξεις και στη συνέχεια αφαιρέθηκαν τα μεταλλικά ικριώματα και έγινε ο καθαρισμός του χώρου.

Β. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ

ΑΝΩ ΠΟΛΗ

Κρήνη στην οδό Δημητρίου Πολιορκητού

Η κρήνη βρίσκεται στην οδό Δημητρίου Πολιορκητού που οδηγεί από την Αγία Αικατερίνη στη Μονή Βλατάδων, πορεία που έχει χαρακτηριστεί ως αρχαιολογικός περίπατος. Ανήκει στον τύπο των κρηνών που έχουν δεξαμενή. Είναι λιθόκτιστο, ορθογώνιο περίπου κτίσμα με εξωτερικές διαστάσεις 2,90 × 3,10 μ. και ύψος αρχικά 2,70 και σε β΄ φάση 4,50 μ. Πλίνθοι χρησιμοποιήθηκαν μόνο στο τόξο της κύριας όψης και στο γείσο της αρχικής στέγης. Εσωτερικά έχει θόλο και καλύπτεται με υδραυλικό κονίαμα.

Η κρήνη, που ανήκει στους χρόνους της τουρκοκρατίας, αρχικά είχε χαμηλότερο ύψος, όπως φαίνεται από το σωζόμενο γείσο και καλυπτόταν με στέγη. Είχε τόξο διπλής καμπυλότητας στην κύρια όψη και στο τύμπανο κρουνό. Στη βόρεια πλευρά υπήρχε άνοιγμα για την επίσκεψη στο εσωτερικό της. Σε δεύτερη φάση αυξήθηκε το ύψος της, διευρύνθηκε στη νότια πλευρά, καταργήθηκε το βόρειο άνοιγμα και διανοίχθηκε νέο στη νότια πλευρά. Πριν από αρκετά χρόνια, στα χρόνια του μεσοπολέμου, επισκευάστηκε, οπότε και πληρώθηκε με τούβλα, το τύμπανο του τόξου της όψης και αντικαταστάθηκε ο κρουνός. Προβλήματα παρουσίαζαν μόνον οι εξωτερικές της επιφάνειες. Όλα τα τούβλα ήταν φθαρμένα και τα κονιάματα κατεστραμμένα στο μεγαλύτερο μέρος τους. Μετά από επιμελή καθαρισμό του χώρου στην όψη της κρήνης βρέθηκε η αρχική μαρμάρινη λεκάνη, μερικώς κατεστραμμένη.

Για τη στερέωση και την αποκατάσταση της κρήνης έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

Καθαίρεση του νεότερου γεμίσματος του τυμπάνου της όψης, αντικατάσταση των κατεστραμμένων πλίνθων, βαθύ αρμολόγημα σε όλες τις όψεις, συμπλήρωση του τμήματος της μαρμάρινης λεκάνης που έλειπε, τοποθέτηση νέου μαρμάρινου κρουνού (Π ί ν. 191 α). Μετά τον καθαρισμό της δεξαμενής η κρήνη τέθηκε σε λειτουργία. Δίπλα της διαμορφώθηκε μικρό καθιστικό και με τον τρόπο αυτό εντάχθηκε στο παραδοσιακό περιβάλλον της Άνω Πόλης.

Οι εργασίες εκτελέστηκαν από τη ΔΕΠΟΣ στα πλαίσια του προγράμματός της για την ανάπλαση της Άνω Πόλης με επίβλεψη της Εφορείας.

ΞΑΝΘΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

Σοχός

Ναός Αγίου Γεωργίου

Συντάχθηκε τεχνική έκθεση.

Αντικαταστήθηκε η σπασμένη δοκός στο γυναικωνίτη του ναού και απομακρύνθηκε η προσωρινή υποστύλωση. Αποκεραμώθηκε, συντηρήθηκε και ανακεραμώθηκε το τμήμα της στέγης που καλύπτει το νάρθηκα.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Άνω Σκοτίνα

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Συντάχθηκε και εγκρίθηκε από το Τοπικό Συμβούλιο η μελέτη στερέωσης του μνημείου.

Εκτελέστηκαν εργασίες αποκεράμωσης-ανακεράμωσης στη στέγη του ναού.

ΑΝΝΑ ΖΟΜΠΟΥ-ΑΣΗΜΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Μικρό Δάσος

Ναός Αγίων Ταξιαρχών

Ο ναός των Αγίων Ταξιαρχών (Π ί ν. 191 β) είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα και γυναικωνίτη. Έχει εξωτερικές γενικές διαστάσεις 15,95 × 10,60 μ. Από τα μορφολογικά και τυπολογικά στοιχεία μπο-

ρεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στα μέσα του 19ου αι. Τα τελευταία χρόνια το μνημείο έχει δεχθεί σημαντικές επισκευές και αυθαίρετες επεμβάσεις (διεύρυνση ανοιγμάτων στη βόρεια και τη νότια τοιχοποιία, διεύρυνση της νότιας εισόδου, τοποθέτηση μεταλλικών κουφωμάτων, κάλυψη του δαπέδου του κυρίως ναού με μωσαϊκό).

Άμβωνας και δεσποτικό δεν υπάρχουν. Οι οροφές είναι επιχρισμένες και διαμορφώνονται με μπαγδατί. Στη στέγη υπάρχουν τριγωνικές αποτμήσεις στη δυτική και την ανατολική πλευρά. Το τέμπλο διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση. Είναι ξύλινο, απέριττο, με δύο ζώνες εικόνων στα πλάγια κλίτη και τρεις στο κεντρικό. Οι εικόνες είναι νεότερες, εκτός από δύο, του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και του Αγίου Μανδηλίου. Στην πύλη της πρόθεσης εικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ, που σύμφωνα με επιγραφή ιστορήθηκε το έτος 1863.

Ο ναός, που διατηρείται σε καλή σχετικά κατάσταση, παρουσίαζε προβλήματα στη στέγη και στον πρώτο από Δ. κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας, που είχε απόκλιση στον άξονα Β.-Ν. της τάξης των 0,10 μ. και ρωγμή στο τμήμα της τοξοστοιχίας στην ίδια θέση. Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε έδειξε ότι ο ξύλινος πυρήνας του κίονα ήταν υγιής. Το πρόβλημα εντοπίστηκε στη δοκό που φέρει ο κίονας, η οποία είχε σαπίσει, προφανώς από νερά της βροχής που στο σημείο εκείνο περνούσαν από τη στέγη. Η στέγη βέβαια παρουσίαζε γενικότερα προβλήματα, διότι δεν είχε ούτε πέτσωμα ούτε στεγανοποίηση.

Μετά τον εντοπισμό των προβλημάτων και τη μελέτη στερέωσης του μνημείου έγιναν οι παρακάτω επεμβάσεις: αντικατάσταση της σαθρής δοκού με άλλη ίδιας διατομής, αντικατάσταση σαθρών αμειβόντων στα ζευκτά της στέγης, τοποθέτηση πετσώματος και ασφαλτόπανου, πάχ. 0,002 μ., για μόνωση και ανακεράμωση με βυζαντινού τύπου κεραμίδια. Τα γαλλικά κεραμίδια της πρόσφατης επισκευής απομακρύνθηκαν στη φάση αυτή.

Η μελέτη προτείνει ακόμη αποκατάσταση του νότιου προστώου του ναού, που σήμερα είναι κατασκευασμένο με αμιαντοσωλήνες και ελενίτ, διότι είχε καταστραφεί ολοσχερώς πριν από πολλά χρόνια. Οι εργασίες όμως αποκατάστασης του προστώου δεν πραγματοποιήθηκαν ακόμη, λόγω οικονομικών δυσχερειών.

ΞΑΝΘΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ροτόντα

Συνεχίστηκε η στερέωση των τοιχογραφιών της αψίδας του ιερού και ο μηχανικός καθαρισμός[11].

Ναός Αγίου Παντελεήμονα

Έγιναν στερεώσεις των νεοαποκαλυφθέντων τμημάτων τοιχογραφιών στον τρούλο του κυρίως ναού, αποκόλληση οθωμανικών τοιχογραφιών σε τρία εσωρράχια παραθύρων του κεντρικού τρούλου και στερέωση των κομματιών.

Ναός Νέας Παναγίας

Αποκαλύφθηκαν διακοσμητικές ταινίες, που πλαισίωναν τα παράθυρα της νότιας πλευράς του ναού.

Έγινε προετοιμασία για την επανατοποθέτηση των τοιχογραφιών που είχαν αποκολληθεί στην πρόθεση, επανατοποθέτηση και στερέωσή τους.

Στερεώθηκαν οι τοιχογραφίες της βόρειας πλευράς του ιερού, συγκρατήθηκαν οι τοιχογραφίες του γυναικωνίτη και συμπληρώθηκαν τα ουδέτερα κονιάματα.

Ναός Αγίας Σοφίας

Στερεώθηκε ο απολεπιζόμενος τοιχογραφικός διάκοσμος των νεότερων χρόνων (19ος-20ός αι.).

Ναός Αγίου Νικολάου Ορφανού

Στερεώθηκαν τα απολεπιζόμενα τμήματα των τοιχογραφιών στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού[12].

Ναός Αγίων Αποστόλων

Στερεώθηκαν οι τοιχογραφίες του φουρνικού της βόρειας στοάς[13]. Έγινε μηχανικός καθαρισμός των τοιχογραφιών του βορειοανατολικού τρουλίσκου και κα-

11. Βλ. σχετικά ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 377.
12. Ό.π., σ. 378.
13. Ό.π., σ. 388.

θαρισμός των στερεωμένων τοιχογραφιών της βόρειας στοάς, τόσο της οροφής όσο και των πλάγιων τοίχων.

Ναός Αγίου Αθανασίου στο Λιβάδι

Επανατοποθετήθηκε η εικόνα του Παντοκράτορα στο θόλο του ναού, μετά τη συντήρησή της.

Τάφοι

Έγινε συντήρηση τοιχογραφιών παλαιοχριστιανικού τάφου σε οικόπεδο της οδού Νέστορος και αποτοίχιση τοιχογραφιών του τάφου 13 του οικοπέδου του Βυζαντινού Μουσείου.

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

Έγιναν δοκιμές χημικού καθαρισμού στις νεοαποκαλυφθείσες τοιχογραφίες στον τρούλο.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Πλαταμώνας

Κάστρο

Έγινε στερέωση των τοιχογραφιών, πιθανότατα του 17ου αι., που εντοπίστηκαν στους τοίχους του ανασκαφέντος ναού και συντήρηση των σπαραγμάτων.

Εργαστήριο

Οργανώθηκε εργαστήριο συντήρησης αποτοιχισμένων τοιχογραφιών και σπαραγμάτων στα Λουτρά Παράδεισος. Τοποθετούνται οι τοιχογραφίες σε τελάρα και αφαιρούνται τα πλεονάζοντα υποστρώματα (συγκεκριμένα του τάφου Τ1 του Ανατολικού νεκροταφείου, του τάφου της οδού Νέστορος, του ασκηταριού της Πύδνας).

(Συνεργείο Γ. Κωνσταντινίδη).

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Ναός Αγίου Δημητρίου

Έγινε καθαρισμός και στερέωση του μαρμαροθετήματος που βρίσκεται στο εσωρράχιο του μεσαίου τόξου του τριβήλου[14].

Ναός Αγίας Σοφίας

Συνεχίζονται[15] οι εμποτισμοί στο ψηφιδωτό του τρούλου, η αφαίρεση των σκουριασμένων καρφιών, το στοκάρισμα φθορών και ρωγμών, καθώς και ο καθαρισμός της επιφάνειας, όπου οι εργασίες έχουν τελειώσει. Συνεχίστηκαν οι εμποτισμοί των ψηφιδωτών της δυτικής πλευράς του τρούλου.

Ροτόντα

Ολοκληρώθηκαν οι εμποτισμοί στο ψηφιδωτό του «κλειδιού» του τρούλου και αφαιρέθηκε το φθαρμένο χρώμα του στεφανώματος του 1953. Ακολούθως έγινε οριστικός καθαρισμός και αισθητικές συμπληρώσεις των κενών.

Οικόπεδα

Έγινε απόσπαση και καθαρισμός ψηφιδωτού δαπέδου από το οικόπεδο οδού Θεοφίλου 7 στην Άνω Πόλη.

Εργαστήριο

Οργανώθηκε μέσα στη Ροτόντα πρόχειρο εργαστήριο για τη συντήρηση κατά τους χειμερινούς μήνες των αποκολληθέντων ψηφιδωτών δαπέδων.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Κάτω Μηλιά

Έγινε αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου της βασιλικής και τοποθέτησή του σε δύο πλαίσια[16].

(Συνεργεία Αθ. Παλούση και Σ. Μαρμαρά).

ΕΙΚΟΝΕΣ

Στο εργαστήρι που οργανώθηκε στο Λευκό Πύργο για τη συντήρηση των εικόνων της Συλλογής Οικονομοπούλου, συντηρούνται εικόνες της συλλογής στα πλαίσια προετοιμασίας, για την έκθεση που πρόκειται να οργανωθεί στον Πύργο, αλλά και εικόνες από τη Συλλογή της Ροτόντας (1), καθώς και του ναού της Αγίας Σοφίας (1).

ΓΛΥΠΤΑ

1. Στο εργαστήριο συντήρησης γλυπτών που έχει

14. Για τη στερέωση του νότιου τόξου του τριβήλου, βλ. ό.π., σ. 388.

15. Ό.π., σ. 387, για τις εργασίες συντήρησης του ψηφιδωτού αυτού.

16. Το 1987 έγινε συντήρηση του μαρμαροθετήματος του ίδιου ναού· βλ. ό.π., σ. 388.

οργανωθεί στο χώρο της Ροτόντας γίνεται καθαρισμός και συγκόλληση κιονοκράνων της Συλλογής της Ροτόντας. Έγιναν επίσης εκμαγεία παλαιοχριστιανικών επιγραφών, συγκολλήθηκε παλαιολόγειος ενεπίγραφη σαρκοφάγος και έγινε εκμαγείο της επιγραφής.

2. Ναός Αγίου Δημητρίου: συντηρήθηκαν και καθαρίστηκαν τα κιονόκρανα του τριβήλου.

3. Ναός Αγίας Σοφίας: καθαρίστηκαν και συμπληρώθηκαν τα κιονόκρανα και οι κιονίσκοι των υπερώων.

4. Ναός Κάστρου Πλαταμώνα: συγκολλήθηκε και συμπληρώθηκε θωράκιο.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ-ΑΓΓΕΙΑ

Στο εργαστήριο που έχει οργανωθεί στη Ροτόντα για συντήρηση νομισμάτων και κεραμικών, συντηρήθηκαν τριακόσια νομίσματα που προέρχονται από συστηματικές και σωστικές ανασκαφές της Εφορείας και έγινε συγκόλληση αγγείων και οστράκων.

Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Κλειδί Ροτόντας

Στο ανώτερο σημείο της Ροτόντας στο μέσο του τρούλου, στο κλειδί, υπήρχε ψηφιδωτή σύνθεση, μεγάλη σε έκταση, που δυστυχώς καταστράφηκε στο μεγαλύτερο μέρος της. Εκεί εικονιζόταν ίσως, όπως και σε άλλους τρούλους, ο Χριστός μέσα σε κύκλο βασταζόμενος από αγγέλους. Σπαράγματα αυτής της παράστασης είναι ό,τι έχει μείνει από τις μορφές των αγγέλων (κεφάλια, χέρια, φτερά) και μεγάλο μέρος της χρωματικής σύνθεσης του κύκλου (ίριδα, καρποφόροι βλαστοί).

Για την αισθητική αντιμετώπιση των μικρών κενών μέσα στην ψηφιδωτή επιφάνεια, καθώς επίσης και του στεφανώματος, προτάθηκε στο στεφάνωμα να υπάρχει ένα χρώμα όμοιο με αυτό της τοιχοποιίας και του αρμού. Για την αποκατάσταση των μικρών κενών του ψηφιδωτού προτάθηκε η χρωματική αφαίρεση. Με τον όρο χρωματική αφαίρεση ορίζεται η ικανότητα του ματιού να ξεχωρίζει το κάθε χρώμα από το άλλο μέσα από μια πολυχρωμία και η ικανότητα επίσης να μπορεί να τοποθετεί τα χρώματα πάλι μαζί δίνοντας συγχρόνως αυτονομία στη νέα επέμβαση. Η επιλογή του χρώματος δηλαδή που θα συμπληρώσει το κενό θα καθοριστεί από το σύνολο των χρωμάτων που το περιβάλλουν[17].

Η απλή αποκατάσταση των κενών μ' ένα ενιαίο διαφορετικό χρώμα, το «ουδέτερο», διαφοροποιεί το ίδιο το έργο. Τα «ουδέτερα» τραβούν την προσοχή του ματιού αφαιρώντας τη δυνατότητα της συνολικής αισθητικής αποκατάστασης.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Ναός Αγίας Σοφίας

Η εντοίχια ζωγραφική διακόσμηση της Αγίας Σοφίας χρονολογείται το 1910. Ήδη υπάρχουν στην Ευρώπη του 19ου αι. αντίστοιχες διακοσμήσεις σε δημόσια κτίρια και κατοικίες. Σε αυτή τη ζωγραφική επιφάνεια συναντώνται φθορές που προκλήθηκαν με το πέρασμα του χρόνου, όπως απολέπιση της χρωματικής στρώσης σε μεγάλη έκταση, χρωματική διαφορά από κάπνα των αναμμένων κεριών και τέλος, φθορές από τις ρωγμές που προκλήθηκαν στους σεισμούς του 1978. Για τον εντοπισμό αυτών των ρωγμών αφαιρέθηκαν κάποια τμήματα της διακόσμησης.

Ο κεντρικός σταυρικός πυρήνας διασώζει καλά διατηρημένες τις ζωγραφικές επιφάνειες. Αντίθετα, η βόρεια και η νότια τοιχοποιία στα αντίστοιχα κλίτη και κυρίως στα χαμηλά σημεία, όπου υπήρχε απομίμηση ορθομαρμάρωσης, παρουσιάζει σαθρότητα όχι μόνον επιφανειακή αλλά και του ίδιου του υποστρώματος.

Το πρόβλημα της συντήρησης και της αισθητικής αποκατάστασης του ζωγραφικού διακόσμου του ναού, εξαιτίας του μεγέθους και της πολυπλοκότητας των ζημιών, απαιτεί έρευνα πάνω στην τεχνική της ζωγραφικής, ειδικότερα του χρώματος της κόλλας που χρησιμοποιήθηκε, ακόμη και της ίδιας της τεχνικής του καλλιτέχνη.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΜΑΡΑΚΗ

ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ

Μετά την ολοκλήρωση του σχεδιασμού της έκθεσης της Συλλογής Δ. Οικονομοπούλου άρχισε η οργάνωσή της στον 4ο και 5ο όροφο του Λευκού Πύργου. Από τις τετρακόσιες περίπου εικόνες της Συλλογής επιλέχθηκαν ογδόντα έξι που είναι και οι πιο αξιόλογες, για να εκτεθούν στον 4ο όροφο και άλλες εκατόν σαράντα πέντε για τον 5ο όροφο. Παράλληλα, συνεχίστηκε η συντήρηση των εικόνων, των κεραμικών και μεταλλικών αντικειμένων της Συλλογής.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

17. U. Baldini, Teoria del restauro e unità di metodologia, Firenze 1979, σ. 10.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Οδός Αγράφων

Διαμόρφωση ζώνης προστασίας - πρασίνου σε τμήμα των δυτικών τείχων της ακρόπολης

Το τμήμα αυτό αποτελεί το κεντρικό τμήμα των δυτικών τειχών της ακρόπολης. Το υπόλοιπο τμήμα προς Ν. είναι ήδη διαμορφωμένο, ενώ προς Β. μέχρι το φρούριο του Επταπυργίου, είναι ακόμη αδιαμόρφωτο.

Στη μελέτη λάβαμε υπόψη την ανάγκη προσπέλασης πάνω από το τείχος τεσσάρων ιδιοκτησιών που εφάπτονται στην εξωτερική πλευρά του τείχους, την ήδη διαμορφωμένη ζώνη πρασίνου (προς Ν.), της οποίας συνέχεια αποτελεί το τμήμα αυτό, το ύψος του σωζόμενου τείχους και την προστασία του από την υγρασία, που κύρια αιτία της είναι το πότισμα των φυτών.

Για την κάλυψη όλων αυτών των αναγκών έγιναν οι ακόλουθες επεμβάσεις: κατασκευάστηκαν τρεις μεταλλικές γέφυρες με κοιλοδοκούς, διατομής 0,08 × 0,08 μ. και δάπεδο από ραβδωτή λαμαρίνα, πάχ. 0,004 μ., ώστε να γίνει δυνατή η προσπέλαση πάνω από το τείχος χωρίς αυτό να καταστρέφεται. Η ζώνη, που παρεμβάλλεται ανάμεσα στο πεζοδρόμιο της οδού Αγράφων και το τείχος, διαμορφώθηκε με κλίση προς το τείχος, για να παραμείνει ορατή η όψη του που αποκαλύφθηκε με την ανασκαφή, και φυτεύτηκε με χαμηλό πράσινο, για να αποτελέσει συνέχεια της ήδη διαμορφωμένης ζώνης. Για την προστασία του τείχους από την υγρασία κατασκευάστηκε σε επαφή με αυτό αποστραγγιστική τάφρος, διαστ. 0,30 × 0,50 μ., με σκύρα διάφορων κοκκομετρικών μεγεθών.

Οι εργασίες έγιναν από συνεργείο του Δήμου με επίβλεψη της Εφορείας.

Οδός Επταπυργίου και Βενιζέλου

Διαμόρφωση ζώνης πρασίνου στη βορειοανατολική γωνία των τειχών της ακρόπολης

Η περιοχή αυτή βρίσκεται στην εξωτερική πλευρά των τειχών της ακρόπολης και συγκεκριμένα στη βορειοανατολική γωνία τους, όπου υπάρχουν ιδιαίτερα προβλήματα από τη στενότητα του δρόμου και τις έντονες κλίσεις του εδάφους. Σημειώνουμε ότι ο δρόμος αυτός αποτελεί τη βασική αρτηρία που οδηγεί στη βόρεια έξοδο της πόλης.

Στη ζώνη πρασίνου του τμήματος αυτού των τειχών έγιναν ανασκαφικές έρευνες που έφεραν στο φως μέρος του υδραγωγείου, που μετέφερε το νερό στην πόλη από τον Χορτιάτη.

Ο Δήμος Θεσσαλονίκης σε συνεργασία με την Εφορεία μελέτησε την οριζοντιογραφική και υψομετρική βελτίωση του δρόμου στη συμβολή των οδών Επταπυργίου και Βενιζέλου. Με αφορμή την πρόταση αυτή συντάχθηκε από την Εφορεία και η μελέτη διαμόρφωσης της ζώνης πρασίνου (προστασίας) του τείχους που βρίσκεται σε παράλληλη θέση προς την οδό. Σύμφωνα με τη μελέτη, κατασκευάζονται λιθόκτιστες αντιστηρίξεις που το ύψος τους μειώνεται με την κατασκευή ζαρντινιέρας στη στάθμη του πεζοδρομίου. Οι υδραγωγοί καλύπτονται ώστε να προστατευθούν και η περιοχή φυτεύεται με συστάδες από θαμνώδη φυτά στο μεγαλύτερο μέρος της, για να αποφευχθούν τα προβλήματα υγρασίας που δημιουργούνται από το πότισμα του γκαζόν. Δημιουργείται τέλος πεζοδρόμιο, πλ. 0,50 μ., απαραίτητου για την ασφαλή κίνηση των πεζών (Π ί ν. 192 α).

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από συνεργεία του Δήμου με την επίβλεψη της Εφορείας.

Οδός Χατζηανδρέου

Διαμόρφωση ζώνης προστασίας τειχών

Το τμήμα αυτό του τείχους βρίσκεται ανάμεσα από το χώρο του Κεντρικού Νοσοκομείου και ενός ήδη δομημένου οικοδομικού τετραγώνου.

Στο σχεδιασμό λήφθηκαν υπόψη το ισχύον ρυμοτομικό σχέδιο της περιοχής, η ήδη διαμορφωμένη κατάσταση του τείχους με τον περιορισμό του ανάμεσα στο νοσοκομείο και τα πολυώροφα κτίρια, η ανάγκη εξυπηρέτησης των κατοίκων της περιοχής (π.χ. με πυροσβεστικά οχήματα, ασθενοφόρα, ο εφοδιασμός σε καύσιμα κτλ.) και φυσικά η προστασία και ανάδειξη του τείχους στο μέτρο που ήταν δυνατό.

Η μελέτη που συντάχθηκε διατήρησε την προσπέλαση στις πολυκατοικίες στη δυτική πλευρά της οδού Χατζηανδρέου αλλά διευθέτησε με καλύτερο τρόπο το πέρασμα των πεζών, ώστε να μη καταστρέφεται το τείχος. Έλυσε το πρόβλημα της εξυπηρέτησης των αναγκών των κατοίκων, που αναφέρθηκε πιο πάνω, εξασφάλισε τη διακριτική συνέχεια του τείχους στο πεζοδρόμιο της οδού Αγίου Δημητρίου (κάθετης προς την οδό Χατζηανδρέου), κάλυψε τις επιφάνειες της αντιαισθητικής συμπαγούς περίφραξης του χώρου του νοσοκομείου με αναρριχώμενα φυτά και, τέλος, προέβλεψε τη φύτευση θαμνωδών φυτών για τη μείωση της υγρασίας, από την οποία προστατεύεται το τείχος και με την κατασκευή αποστραγγιστικής τάφρου σε όλο το μήκος της περιμέτρου του.

Οι εργασίες έγιναν από συνεργεία του Δήμου με επίβλεψη της Εφορείας.

Περιοχή Δήμου Συκεών

Διαμόρφωση έξω από το δυτικό τείχος της ακρόπολης

Το τμήμα αυτό βρίσκεται στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τείχους της ακρόπολης σε αντίστοιχη θέση με την οδό Αγράφων (εσωτερική πλευρά του τείχους). Με τη διαμόρφωσή του ολοκληρώθηκε η ανάδειξη του τείχους και εξασφαλίστηκε η προστασία του και από τις δύο πλευρές του. Αλλά παράλληλα με την προστασία του τείχους έγινε προσπάθεια αναβάθμισης της περιοχής και προσαρμογής των χρηστικών χώρων με τον αρχαιολογικό χαρακτήρα της.

Συγκεκριμένα, δημιουργήθηκε ένα μικρό υπαίθριο θέατρο, μια παιδική χαρά και ένα καθιστικό. Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν είναι πέτρα, ξύλο και τούβλα. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στη διαμόρφωση του χώρου πρασίνου που πλεονάζει σε σχέση με τις κατασκευές (Π ί ν. 192 β). Οι αναλημματικοί τοίχοι κατασκευάστηκαν από πέτρα Ασβεστοχωρίου και δεν ξεπερνούν σε ύψος τα 0,50 μ.

Η μελέτη συντάχθηκε από το Δήμο Συκεών σε συνεργασία με την Εφορεία και το έργο υλοποιήθηκε επίσης από το Δήμο με επίβλεψη της Εφορείας.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Αιγίνιο

Ναός Αγίου Αθανασίου

Μετά τις εργασίες στερέωσης της μεταβυζαντινής εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου[18] συντάχθηκε μελέτη διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου, που χαρακτηρίζεται από σημαντικό αριθμό ψηλών δέντρων, κυρίως κυπαρισσιών. Ο χώρος αυτός περιβάλλεται από ασφαλτοστρωμένους δρόμους. Στόχος της μελέτης είναι η διατήρηση της φυσικής κατάστασης, όσο αυτό είναι δυνατό, του εδάφους γύρω από το μνημείο και η διευθέτηση των προσπελάσεων σε αυτό. Διατηρείται η υπάρχουσα λιθόστρωτη προσπέλαση στη νοτιοδυτική πλευρά του χώρου, ενώ από τις άλλες πλευρές διαμορφώνεται με σχιστόπλακες, τοποθετημένες επάνω στο γκαζόν.

Το τοιχίο αντιστήριξης, που είναι αναγκαίο στην ανατολική πλευρά, κατασκευάζεται με λιθοδομή, μέγ. ύψ. 0,80 μ. Η μελέτη προβλέπει κατάλληλο φωτισμό του χώρου και του μνημείου.

Οι εργασίες, που πραγματοποιούνται από το Δήμο Αιγινίου με επίβλεψη της Εφορείας, δεν έχουν ολοκληρωθεί.

ΞΑΝΘΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Σύντ. Η 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

18. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 376.

ΙΖ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Κατά το 1989 στο Νομό Κοζάνης, εκτός από τις υπογράφουσες Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη και Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη, πρόσφεραν πολύτιμη συνεργασία οι αρχαιολόγοι Χριστίνα Ζιώτα και Ευρυδίκη Κεφαλίδου, καθώς και ο φοιτητής Πασχάλης Φτάκας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αιανή

Στην Αιανή το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στη νεκρόπολη της θέσης Λειβάδια[1].

Διαπιστώσαμε ότι ο χώρος έρευνάς μας χρησιμοποιήθηκε σε τρεις κυρίως διαφορετικές χρονικές περιόδους. Στην πρώτη περίοδο της ύστερης εποχής του Χαλκού εντάσσεται η αμαυρόχρωμη κεραμική, η οποία αντιπροσωπεύεται με δεκάδες αγγεία – ανάμεσά τους δύο σχεδόν ακέραια – μυκηναϊκά και όστρακα άλλων. Η αποκάλυψη αδιατάρακτης σχεδόν ταφής με κτερίσματα χάλκινη περόνη, πήλινο κάνθαρο με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (Π ί ν. 193 γ) και πήλινο μυκηναϊκό αλάβαστρο (Π ί ν. 193 δ), αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την ερμηνεία της παρουσίας των παραπάνω αμαυρόχρωμων και μυκηναϊκών αγγείων, τα οποία βρέθηκαν συσσωρευμένα σε μικρό χώρο, διαστ. 2 × 2 μ. περίπου. Μπορούμε δηλαδή να υποθέσουμε ότι η εναπόθεση αυτή έγινε με τη διάλυση-σύληση του προϊστορικού νεκροταφείου και την οργάνωση του νεότερου.

Στη δεύτερη περίοδο αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών χρόνων εντάσσονται οι λακκοειδείς τάφοι (Π ί ν. 193 β) αρκετοί από τους οποίους παρέμειναν ασύλητοι. Η ανεύρεση σιδερένιων καρφιών με υπολείμματα ξύλου δηλώνει τη χρήση φερέτρων, ενώ καμπύλα σιδερένια καρφιά στις λαβές μικρών πήλινων αγγείων δηλώνουν την προσήλωσή τους σε ξύλινες σαρκοφάγους. Ενδιαφέροντα ευρήματα περισυλλέχτηκαν και φέτος, όπως γραπτά ειδώλια, χάλκινα αγγεία – λέβης με τρία συμπαγή ομοιώματα αιγάγρων, οινοχόη, εξάλειπτρο –, ομοιώματα σιδερένιων αμαξών (Π ί ν. 193 α) – σε μία περίπτωση η άμαξα σύρεται από δύο σχηματοποιημένα χάλκινα ζώα –, δύο σιδερένιες ζώνες κυκλικής τομής που εντοπίστηκαν στη μέση δύο σκελετών αντίστοιχα, χάλκινα κράνη με πιόσχημο άνοιγμα στο μέτωπο, υπολείμματα χάλκινης επένδυσης ασπίδας. Λίθινο επίκρανο, κνήμη μαρμάρινου αντρικού αγάλματος, πιθανώς κούρου, και πλίνθος με τα άκρα πόδια κούρου, που βρέθηκαν διάσπαρτα σε χώρο με λακκοειδείς τάφους και των τριών περιόδων, δηλώνουν μνημειακότερη οργάνωση της νεκρόπολης που έχει σχέση με τους χτιστούς θαλαμωτούς και μικρότερους κιβωτιόσχημους τάφους και τους περιβόλους τους.

Στην τρίτη περίοδο χρήσης του χώρου ανήκουν οι λακκοειδείς τάφοι της ελληνιστικής εποχής, στους οποίους οι νεκροί είναι φτωχά κτερισμένοι με τυπικά κτερίσματα το μακεδονικό αμφορέα δεξιά ή αριστερά του κεφαλιού και ένα ή δύο χάλκινα νομίσματα στη δεξιά παλάμη, Φιλίππου Ε' ή Περσέα.

Στη θέση Ούτσινα, βόρεια της θέσης Κομμένοι και βορειοδυτικά της προηγούμενης θέσης Λειβάδια, γνωστή από αρχαιότητες που έχουν περισυλλεγεί και χρονολογούνται από τα προϊστορικά έως τα βυζαντινά χρόνια[2], διενεργήθηκε μικρή σωστική ανασκαφή. Συγκεκριμένα, στον αγρό Αντ. Α. Ζουμπονίκου, αριθ. αγροτ. 104, και μετά από υπόδειξη του αρχαιόφιλου συνεργάτη κ. Ηλία Μπουρνιώτη, ερευνήθηκε χώρος, διαστ. 11 × 9 μ. Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για συγκρότημα θερμών, πολύ καλής κατασκευής, με μαρμάρινους κιονίσκους στην υπόγεια αίθουσα των υπόκαυστων και σωζόμενους θολίσκους και τόξα στην οροφή και τοιχοποιία με αλλεπάλληλες σειρές πλίνθων και λίθων με συνδετικό ασβεστοκονίαμα (Π ί ν. 194 β). Η συστηματική αποκάλυψή τους απαιτεί την άμεση συνεργασία αρχιτέκτονα-μηχανικού και ειδικευμένου τεχνικού προσωπικού σε θέματα αναστήλωσης και στερεοποίησης. Σύμφωνα με ό,τι προς το παρόν αποκαλύφθηκε, διακρίνουμε δύο χώρους ανατολικά και δυτικά ενός τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν. και πλάτος 0,80-0,75 μ. Ανατολικά του τοίχου αυτού παρατηρούμε χώρο με δάπεδο από λίθινες πλάκες που με θυραίο άνοιγμα, πλ. 1 μ., επικοινωνεί στα δυτικά με χώρο πάνω από τα υπόκαυστα· σώζονται δύο άνισοι λίθινοι αναβαθμοί και λίθινο κατώφλι. Στο χώρο αυτό, δυτικά του τοίχου, διακρίνουμε μια μικρή κόγχη στα νότια και δύο μεγαλύτερες αντωπές δυτικότερα. Για τη χρονολόγηση των λειψάνων δε βοηθούν αποφασιστικά τα επιφανειακά ευρήματα – όστρακα ρωμαϊκών χρόνων αλλά και εφυαλωμένα βυζαντινά, καθώς και βυζαντινά σκυφωτά χάλκι-

1. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 420-425· 43 (1988): Χρονικά, σ. 398-399.

2. Βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 305· 38 (1983): Χρονικά, σ. 311· 39 (1984): Χρονικά, σ. 267· 43 (1988): Χρονικά, σ. 404-405. Κ. Σιαμπανόπουλος, Αιανή, Ιστορία - Λαογραφία - Αρχαιολογία, 1974, σ. 69, 168, 241, 267, 270.

να νομίσματα – δεδομένου ότι η αναμόχλευση, λόγω της άροσης, φθάνει μέχρι τους τοίχους και τα δάπεδα.

Κίτρινη Λίμνη

Συνεχίστηκε και φέτος, για τρίτη συνεχή χρονιά, η ανασκαφή του προϊστορικού οικισμού στη θέση Μεγάλο Νησί Γαλάνης.

Ανοίχτηκαν τρία τετράγωνα στη βόρεια πλαγιά της τούμπας και ανασκάφηκαν στρώματα της εποχής του Χαλκού και της τελικής νεολιθικής. Πρωιμότερα στρώματα κατοίκησης, σποραδικά δείγματα της οποίας άρχισαν να εμφανίζονται, δεν κατέστη δυνατό να ανασκαφούν ελλείψει χρόνου[3].

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Αιανή

Από τον αρχαιόφιλο συνεργάτη κ. Ηλία Μπουρνιώτη, ο οποίος για τη μεγάλη προσφορά του τιμήθηκε από την Ακαδημία Αθηνών, παραδόθηκε μαρμάρινο τμήμα, με ανάγλυφη παράσταση ιωνικού κίονα και ασπίδας, ύψ. 0,135, πλ. 0,245, πάχ. 0,055 μ. (Π ί ν. 194 α). Προέρχεται από τη θέση Μύλοι, ανατολικά του σύγχρονου οικισμού Αιανής και από τις μικρές του διαστάσεις μπορούμε να υποθέσουμε ότι ανήκε σε επιτύμβια στήλη.

Από τη θέση Μπαξιόραχη[4] στα βορειοανατολικά της Μεγάλης Ράχης, σε χέρσο χώρο, περισυλλέχθηκε κεραμική που ανήκε σε λακκοειδή τάφο του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ., ο οποίος διαλύθηκε από τα αιγοπρόβατα λόγω της μικρής επίχωσης. Πρόκειται για τρία ερυθρόμορφα ληκύθια και όστρακα από οινοχόη και σκυφίδια μελαμβαφή.

Ο ίδιος κάτοικος υπέδειξε νέο αρχαιολογικό χώρο, στη θέση Μπάρα σε χέρσο ύψωμα αριστερά του δρόμου Αιανής-Κοζάνης, σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από τα τελευταία σπίτια. Μετά από δοκιμαστικές τομές διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για αρχαιότητες ρωμαϊκών χρόνων και πιθανότατα για εγκαταστάσεις θερμών.

Η παράδοση από τον κ. Ζήση Μανιάκα πήλινου χειροποίητου κύαθου εποχής Σιδήρου (Π ί ν. 195 α) οδήγησε στον εντοπισμό κιβωτιόσχημου τάφου, εσωτ. διαστ. 1 × 0,60, βάθ. 0,47 μ., στον αγρό ιδιοκτησίας Αικ. Μπούκου στη θέση Αγία Παρασκευή. Ο τάφος, εκτός από το παραπάνω αγγείο, περιείχε οστά διαταραγμένα, μάλλον παιδικής ταφής, και διατηρούσε την καλυπτήρια πλάκα, την οποία άγγιξε και μετατόπισε το άροτρο.

Τέλος, από τον κ. Ευάγγελο Παρτάλα παραδόθηκε πήλινη πρόχους (Π ί ν. 195 β) με καστανόμαυρο επίχρισμα, του 4ου αι. π.Χ., την οποία περισυνέλεξε από τη θέση Σκάμνια, νότια της Μεγάλης Ράχης.

Γούλες

Στη θέση Πλατάνια, πρώην αγροτική περιοχή της κοινότητας Γουλών, που σήμερα καλύπτεται από τα νερά του τεχνητού φράγματος Πολυφύτου-Αλιάκμονος, παρατηρήσαμε σε μεγάλη έκταση, μετά την απόσυρση των νερών, τοίχους που συνθέτουν την εικόνα εκτεταμένου ελληνιστικού οικισμού.

Το χώρο εντοπίσαμε μετά την παράδοση από τον κ. Γ. Δ. Μαργαρίτη πήλινης οινοχόης (Π ί ν. 195 ε) και σιδερένιου σαυρωτήρα (Π ί ν. 195 γ), που προέρχονται σύμφωνα με τη μαρτυρία του από τάφο σε μικρή απόσταση νότια του παραπάνω οικισμού[5].

Κοιλάδα

Σε ανατολική πλαγιά του Σκοπού, δυτικά της εκκλησίας του Αγίου Παντελεήμονα, ο κ. Κων. Πενογλίδης εντόπισε πιθάρι, το οποίο καταστράφηκε από περαστικούς. Είναι το τρίτο πιθάρι που εμφανίζεται μετά τις εκσκαφές για δενδροφύτευση κατά μήκος των βόρειων κλιτύων του ίδιου όρους, στις οποίες, λόγω της μικρής επίχωσης, δε διασώθηκαν πολλά οικοδομικά λείψανα[6].

Βοσκότοπος Κίσας - Καπνοχωρίου

Πρόκειται για χώρο οροπεδίου σε λόφους ανατολικά του Σκοπού, τον οποίο επισκεφθήκαμε μετά από υπόδειξη του τεχνίτη της Εφορείας Κοσμά Πενογλίδη. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοίχων κατοικιών και περιβόλων-τειχών με πεσμένη ξερολιθιά. Τα λίγα όστρακα του χώρου είναι τροχήλατα αλλά και χειροποίητα από ακάθαρτο πηλό που περιέχει πετραδάκια. Σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου προς ΝΔ., εντοπίστηκαν αλλεπάλληλες τυμβοειδείς κατασκευές, διαμ. 3-4 μ. και ύψ. μόλις 0,50

3. Για την έως σήμερα έρευνα, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Αμητός, 1987, σ. 391-416. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 420· 43 (1988): Χρονικά, σ. 403. Μ. Φωτιάδης, ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 51-61 και 2 (1988), σ. 41-54.

4. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 423.

5. Για αρχαιότητες της ίδιας κοινότητας και γενικά των εντός της τεχνητής λίμνης περιοχών κατά μήκος και δεξιά του πρωην ρου του ποταμού Αλιάκμονα, βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 426. Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη, ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 105-116.

6. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 257· 42 (1987): Χρονικά, σ. 427· 43 (1988): Χρονικά, σ. 402.

μ., που δίνουν την εντύπωση λιθοσωρών. Ερμηνεύονται πιθανότατα ως ταφικοί τύμβοι, αφού ο χώρος δεν καλλιεργήθηκε ποτέ, ώστε να προκύψουν συσσωρεύσεις λίθων από το καθάρισμα των χωραφιών.

Η θέση ονομάζεται Μπάρα από μικρό λάκκο περισυλλογής νερού που συντηρείται έως σήμερα από τους ελάχιστους εναπομείναντες κτηνοτρόφους στην περιοχή[7].

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Αρχαιολογική Συλλογή Πύργων Εορδαίας

Η συλλογή της κοινότητας Πύργων Εορδαίας δημιουργήθηκε το 1970 από τον κ. Κωνστ. Σιαμπανόπουλο, ο οποίος με την ιδιότητα τότε του εκτάκτου επιμελητή Αρχαιοτήτων Νομού Κοζάνης, κατάφερε να δημιουργήσει πολλές τοπικές αρχαιολογικές ή λαογραφικές συλλογές σε κοινότητες του Νομού.

Υπεύθυνος της Συλλογής των Πύργων ορίστηκε ο αρχαιόφιλος δάσκαλος του χωριού κ. Δημήτριος Γκίνος. Η Συλλογή περιελάμβανε αντικείμενα προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, βυζαντινές εικόνες και εκκλησιαστικά βιβλία, καθώς και αντικείμενα λαογραφικού χαρακτήρα. Στεγάστηκε αρχικά σε μία από τις αίθουσες του Δημοτικού Σχολείου, αλλά λίγα χρόνια αργότερα, γύρω στο 1975, κι αφού μετατέθηκε ο υπεύθυνος της Συλλογής, η κοινότητα μετέφερε τα αντικείμενα σε αίθουσα του κοινοτικού καταστήματος. Στη συνέχεια, ελλείψει χώρου, τα αντικείμενα συσσωρεύτηκαν σε μια πολύ μικρή, υγρή και τελείως ακατάλληλη αίθουσα, όπου έμειναν έως και το 1989, οπότε και επετράπη στην Εφορεία να πραγματοποιήσει τη μεταφορά των αντικειμένων στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης.

Οι βυζαντινές εικόνες και τα εκκλησιαστικά βιβλία μεταφέρθηκαν και φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή του Αρχοντικού Βούρκα, της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Κοζάνη, ενώ τα λαογραφικά παραδόθηκαν προς φύλαξη στο Λαογραφικό Μουσείο της Κοζάνης. Τα αντικείμενα που μεταφέρθηκαν και φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης (ΙΖ' ΕΠΚΑ) είναι τα εξής:

1. Δωρικό κιονόκρανο (Π ί ν. 196 γ) από τον αγρό Ευθ. Ιωακειμίδη, όπου αποκαλύφθηκαν και δόμοι κτιρίου. Μεγ. σωζ. διαστ. άβακα 0,48 × 0,51, μέγ. σωζ. ύψ. 0,19 μ. (νέα υπόδειξη).

2. Μαρμάρινη ενεπίγραφη ρωμαϊκή στήλη (Π ί ν. 196 ε), από τον αγρό Αθαν. Κοσμίδη, όπου εντοπίστηκε και διαλυμένο δάπεδο κτιρίου. Πρόκειται πιθανώς για όρο. Κατά μήκος της πιο πλατιάς πλευράς της φέρει λατινική επιγραφή σε οκτώ ή εννέα σειρές, συνολ. ύψ. 0,44 μ. Διαστ. στήλης 0,90 × 0,62 × 0,30 μ. (νέα υπόδειξη).

3. Στη θέση Ποτάμι βρέθηκαν παλιότερα κιβωτιόσχημοι τάφοι, πιθανώς βυζαντινής εποχής, όπως δείχνουν τα λίγα όστρακα που περισυλλέχθηκαν. Στην ίδια θέση σύμφωνα με πληροφορία του προέδρου της κοινότητας Δημ. Σιδηρόπουλου, στον οποίο οφείλονται και οι παραπάνω υποδείξεις, είχαν βρεθεί παλιότερα πολλά αγγεία που περιείχαν στάχτες, πιθανότατα από καύση νεκρών[8].

4. Από άγνωστους χώρους προέρχονται τα παρακάτω: τέσσερα χειροποίητα προϊστορικά αγγεία (Π ί ν. 195 δ, στ) και αριθμός οστράκων, τμήμα λίθινης χάνδρας, μελανόμορφο ληκύθιο, τμήμα πήλινου ειδώλιου, αγνύθες και όστρακα αγγείων ελληνιστικών χρόνων, χάλκινη ρωμαϊκή σφραγίδα[9], 22 χάλκινα και τέσσερα ασημένια νομίσματα διάφορων εποχών, καθώς και πέντε πλίνθοι από υπόκαυστα ρωμαϊκών χρόνων. Επίσης: α) τμήμα μαρμάρινου αρράβδωτου κιονίσκου, με συμφυές κιονόκρανο, το οποίο φέρει διακόσμηση με τέσσερα άνθη λωτού (μέγ. σωζ. ύψ. 0,31, διαμ. 0,10 μ.). β) Τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης που σώζει το κάτω τμήμα της, με μέρος της παράστασης. Εικονίζονται τρεις όρθιες κατ' ενώπιον μορφές, ντυμένες με ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο (αριστερή και μεσαία μορφή) και με πιο κοντό ένδυμα που φτάνει μέχρι κάτω από τα γόνατα (η τρίτη μορφή) (μέγ. σωζ. ύψ. 0,31, πλ. 0,30, πάχ. 0,07 μ.). γ) Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, σχεδόν ακέραια (Π ί ν. 196 α) με παράσταση τεσσάρων προτομών σε δύο ζώνες. Επάνω, δύο μορφές (μία γυναικεία και μία ανδρική) σχεδόν ολόγλυφες, κάτω δύο άλλες ανάγλυφες και σε πολύ μικρότερη κλίμακα. Διαστ. 0,48 × 0,36 × 0,15 μ. δ) Τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με παράσταση δύο ντυμένων μορφών (Π ί ν. 196 β). Λείπουν τα κεφάλια τους. Διαστ.: μέγ. σωζ. ύψ. 0,39, μέγ. σωζ. πλ. 0,45, πάχ. (στο κάτω μέρος) 0,22 μ. ε) Δωρικό κιονόκρανο, σε δύο κομμάτια (Π ί ν. 196 δ). Διαστ. άβακα 0,50 × 0,50, ύψ. 0,21 μ.

ΑΡΕΤΗ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Σύντ. Η 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

7. Πρβλ. παρόμοιες κατασκευές σε βοσκότοπο που ανήκει στην κοινότητα Τετραλόφου, πάνω στον ορεινό όγκο του Βερμίου, ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 428.

8. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 310-311.

9. Βλ. Θ. Ριζάκης - Ι. Τουράτσογλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, Αθήνα 1985, αριθ. 145.

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

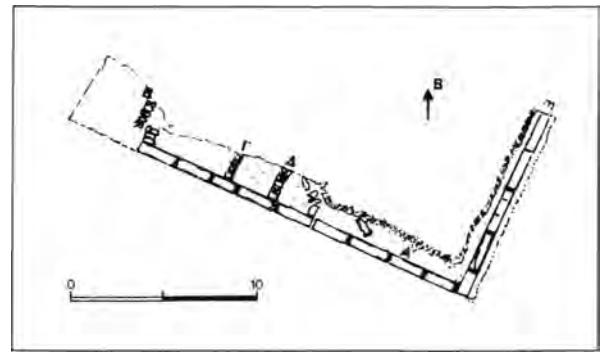
ΘΑΣΟΣ

Λιμένας Θάσου (Αρχαία Θάσος)

Οικόπεδο Σ. Καρακατσάνη

Κατά το χρονικό διάστημα από 4-4 έως 26-5-1989 πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο που βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του Αρχαιολογικού Μουσείου. Έγιναν τέσσερις ανασκαφικές τομές (Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, IV), διαστ. 2 × 4, 2 × 4, 10 × 3 και 8 × 7 μ. αντίστοιχα. Εκτός από την τομή ΙΙ, η οποία μέχρι το τελικό της βάθος (1,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους) δεν παρουσίασε κανένα σημαντικό εύρημα παρά μόνο θραύσματα μεγάλων αγγείων, στις υπόλοιπες τομές (Ι, ΙΙΙ και IV) ήρθαν στο φως οικοδομικά λείψανα ενός μεγάλου κτιρίου και συγκεκριμένα η νοτιοανατολική γωνία του (Σ χ έ δ. 1). Αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,95 μ. από την επιφάνεια του εδάφους δύο τοίχοι, Α και Ε, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και ΝΔ.-ΒΑ. αντίστοιχα, που σχηματίζουν γωνία στα νοτιοανατολικά. Από τους τοίχους, που είναι κτισμένοι κατά το ισόδομο σύστημα, σώζονται δύο δόμοι από μαρμαρόπλινθους και η θεμελίωση από σχιστόλιθους. Στο εσωτερικό του κτίσματος που ορίζουν οι τοίχοι Α και Ε, που είναι σύγχρονοι, βρέθηκαν δύο παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι Γ και Δ κάθετοι στον τοίχο Α (Π ί ν. 197 α). Στο βορειοδυτικό άκρο του τοίχου Α εντοπίστηκε στρώση από σχιστόπλακες που πρέπει να αποτελούν καλυπτήριες πλάκες αποχετευτικού αγωγού και ένα τμήμα τοίχου με κατεύθυνση παράλληλη προς τους τοίχους Γ και Δ. Οι τοίχοι Γ, Δ και πιθανότατα και Β πρέπει να ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση, διαφορετική από αυτή των τοίχων Α και Ε (Π ί ν. 197 β).

Ο αναγκαστικός περιορισμός της ανασκαφικής έρευνας, λόγω του παρακείμενου βόθρου και της γειτονικής οικοδομής, και οι ιδιαίτερες δυσκολίες που προέκυπταν από την υψωμένη στάθμη του νερού δεν επέτρεψαν την οριζόντια και σε βάθος επέκταση της ανασκαφής. Επειδή και η μελέτη της κεραμικής δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί, εξαιτίας του αποκλεισμού της στην κατεχόμενη από το Δήμο Θάσου αρχαιολογική αποθήκη του «Καλογερικού» κτιρίου, δεν έχει ακόμα καθαρά διευκρινιστεί η σχέση των δύο κτιριακών φάσεων.

Σχέδ. 1. Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Σ. Καρακατσάνη. Κάτοψη του αρχαίου κτιρίου.

Οπωσδήποτε στάθηκε δυνατή η ταύτιση των δύο τοίχων Α και Ε με τον περίβολο που είχε ανασκαφεί το 1913 από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή[1].

ΑΙΚ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Μουσείο Θάσου

Μετά από προσπάθειες είκοσι πέντε χρόνων η ΙΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων άρχισε φέτος την ανέγερση της νέας πτέρυγας του Αρχαιολογικού Μουσείου Θάσου.

Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Θάσου, το πρώτο αρχαιολογικό Μουσείο που χτίστηκε στη Βόρεια Ελλάδα, ήταν προ πολλού τελείως ανεπαρκές να στεγάσει και να προβάλει τα πλούσια αρχαιολογικά ευρήματα που οι μακρόχρονες ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, αλλά και της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο έχουν φέρει στο φως.

Η νέα πτέρυγα σχεδιάστηκε από τον Αργύρη Μπακιρτζή, αρχιτέκτονα της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με βασικό άξονα το παλιό κτίριο του Μουσείου, έργο του Η. Ducoux, αρχιτέκτονα της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, το οποίο ως το αρχαιότερο μουσειακό κτίριο στο βορειοελλαδικό χώρο κρίθηκε ότι έπρεπε να διατηρηθεί.

Η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή συνέβαλε οικονομικά στη συμπλήρωση των μελετών του νέου κτιριακού προγράμματος, το οποίο τελικά εντάχθηκε στα ΜΟΠ Βόρειας Ελλάδας.

Η ανέγερση της νέας πτέρυγας του Μουσείου αντι-

1. Fouilles de Thasos, 1913. CRAI 1914, σ. 12-23, εικ. 3.

μετωπίστηκε αρνητικά από το Δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο του Λιμένος Θάσου, το οποίο για την παρεμπόδιση του ήδη δημοπρατημένου έργου αποφάσισε τη διαπλάτυνση του δρόμου του Μουσείου και συγχρόνως την ανέγερση νέου ναού στη θέση του γειτονικού στο Μουσείο ναού του Αγίου Νικολάου, κτισμένου στο χώρο της αρχαίας αγοράς και κηρυγμένου ιστορικού διατηρητέου μνημείου[2].

Στο πρώην οικόπεδο κληρονόμων Φ. Τσιφτσή, το οποίο είχε από το 1965 αγοραστεί για την επέκταση του Μουσείου Θάσου[3], οι ανασκαφικές έρευνες που είχαν πραγματοποιηθεί από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή[4], αλλά και από την ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων[5], δεν είχαν εντοπίσει την ύπαρξη σημαντικών αρχαίων κτιρίων.

Στη νότια ωστόσο αυλή του παλιού Μουσείου, όπου είχαν ανεγερθεί τα πρόχειρα προσκτίσματα των αποθηκών και του ξενώνα του Μουσείου Θάσου, δεν ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα πριν από τη εκκένωση των ασφυκτικά γεμάτων αποθηκών και τη μεταφορά των πολυάριθμων γλυπτών από τη νότια αυλή του Μουσείου. Η εκκένωση των αποθηκών και η κατεδάφισή τους πραγματοποιήθηκε μόνο μετά την εγκατάσταση του εργολάβου και την έναρξη των εργασιών ανέγερσης της νέας κτιριακής πτέρυγας.

Τον εντοπισμό κτιριακών λειψάνων βυζαντινής εποχής στη νότια αυλή του Μουσείου κατά τη διάνοιξη των πεδίλων του νέου κτιρίου ακολούθησε ανασκαφική έρευνα από τη 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και στη συνέχεια από τη ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Στόχος των εργασιών υπήρξε η κατά το δυνατόν ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στην περιοχή που δεν είχε ερευνηθεί, χωρίς να διακοπούν οι οικοδομικές εργασίες του νέου κτιρίου, και παράλληλα η διάσωση των σωζόμενων αρχιτεκτονικών λειψάνων και η ένταξή τους στο νέο κτίριο. Η αρχική πρόθεση του αρχιτέκτονα μελετητή να συνδεθεί το νέο κτίριο με το γειτονικό χώρο της αρχαίας αγοράς αποκτούσε έναν επί πλέον συνδετικό κρίκο, αφού τα αρχαία κτίσματα εντοπίζονταν στη θέση όπου είχε αρχικά σχεδιαστεί η πρόσβαση προς την αρχαία αγορά. Έτσι, παρά τις δυσκολίες που εμφανίζονταν και εξαιτίας των πολλών πεδίλων της νέας οικοδομής αλλά και της υψωμένης στάθμης των νερών, κοινή υπήρξε η προσπάθεια των ανασκαφέων αλλά και των μελετητών και των κατασκευαστών του νέου κτιρίου να διατηρηθούν κατά το δυνατόν στο σύνολό τους τα αρχαία κτίσματα και να ενταχθούν στους εκθεσιακούς χώρους του νέου Μουσείου[6].

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Οικόπεδο νέας πτέρυγας του Μουσείου Θάσου

Η ΙΗ' ΕΠΚΑ πραγματοποίησε τους μήνες Ιούλιο, Σεπτέμβριο και Οκτώβριο συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο, όπου θα ανεγερθεί η νέα πτέρυγα του Μουσείου Θάσου. Η ανασκαφική έρευνα της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, που προηγήθηκε στον ίδιο χώρο, έφερε στο φως λείψανα επάλληλων κτιρίων που χρονολογούνται από τα ρωμαϊκά έως τα βυζαντινά χρόνια[7].

Η έρευνα περιορίστηκε μόνο στα πέλματα και τα συνδετήρια δοκάρια της θεμελίωσης του νέου κτιρίου που έθιγαν τις αρχαιότερες κτιριακές φάσεις, οι οποίες αποκαλύφθηκαν αναγκαστικά αποσπασματικά και λόγω των υπερκείμενων κτιρίων των νεότερων φάσεων και λόγω του επείγοντος χαρακτήρα του έργου[8].

Από τη ρωμαϊκή και την υστερορωμαϊκή φάση βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα, που συμπληρώνουν την εικόνα των οικιών που αποκάλυψε η έρευνα της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Σ χ έ δ. 2). Συγκεκριμένα, από την οικία Α βρέθηκαν οι τοίχοι Σ106Α, Σ107Α και Σ107Β, που ανήκουν σε δωμάτια της βορειοανατολικής και βορειοδυτικής πτέρυγας. Οι τοίχοι Σ.Α και Σ.Β, που γωνιάζουν στη βορειοδυτική άκρη του δρόμου, δηλώνουν ασφαλώς ότι ο δρόμος φράζεται στα υστερορωμαϊκά χρόνια, αφού αυτή την εποχή χρονολογείται η κατασκευή τους. Από την οικία Β αποκαλύφθηκε το κατώφλι του δωματίου 1 στον τοίχο ΚΒ και σκληρό δάπεδο από κουρασάνι της ρωμαϊκής φάσης. Στην αυλή της οικίας Β αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο πλευρών από το στυλοβάτη του περιστυλίου που είναι

2. Πρακτικό Δημοτικού Συμβουλίου Λιμένος Θάσου 17/29-7-89.

3. Β. Holtzman, BCH 96 (1972), Chronique, σ. 950.

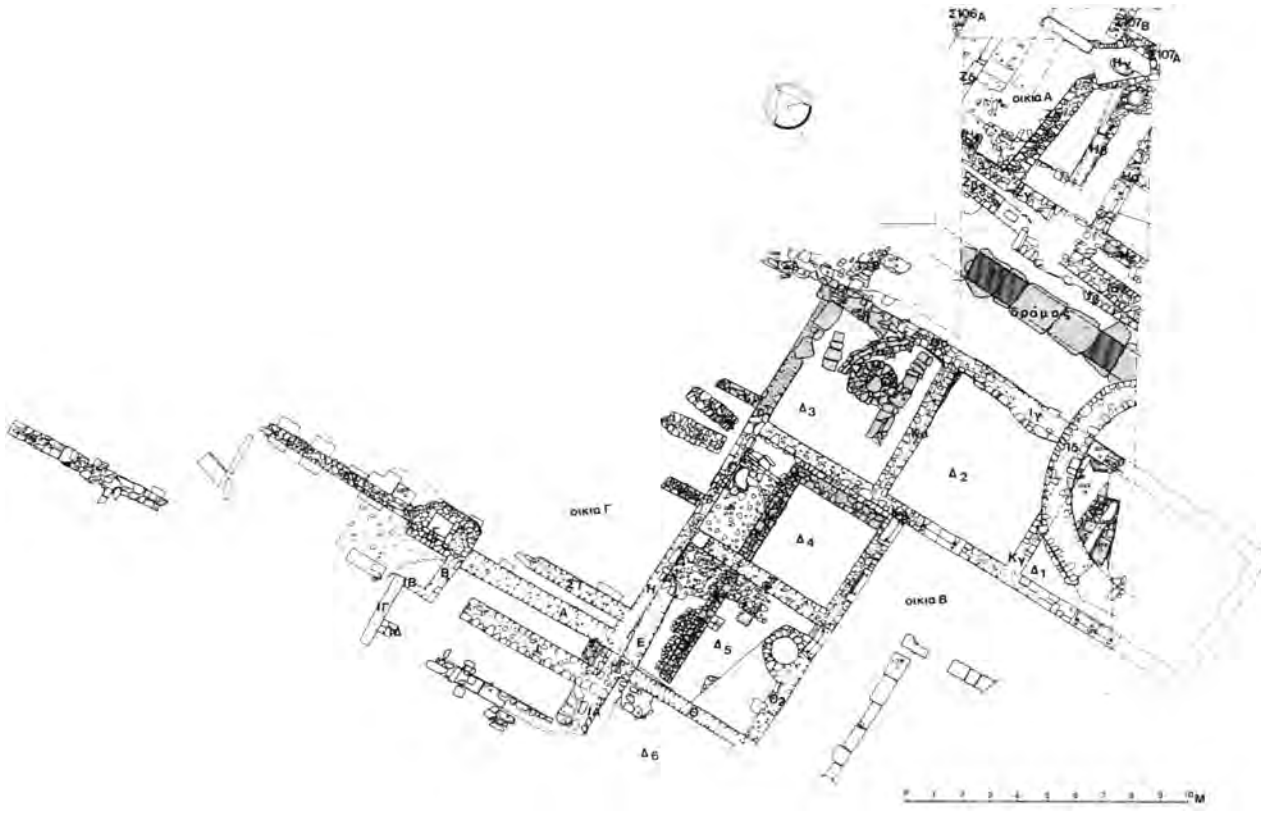
4. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 290-291.

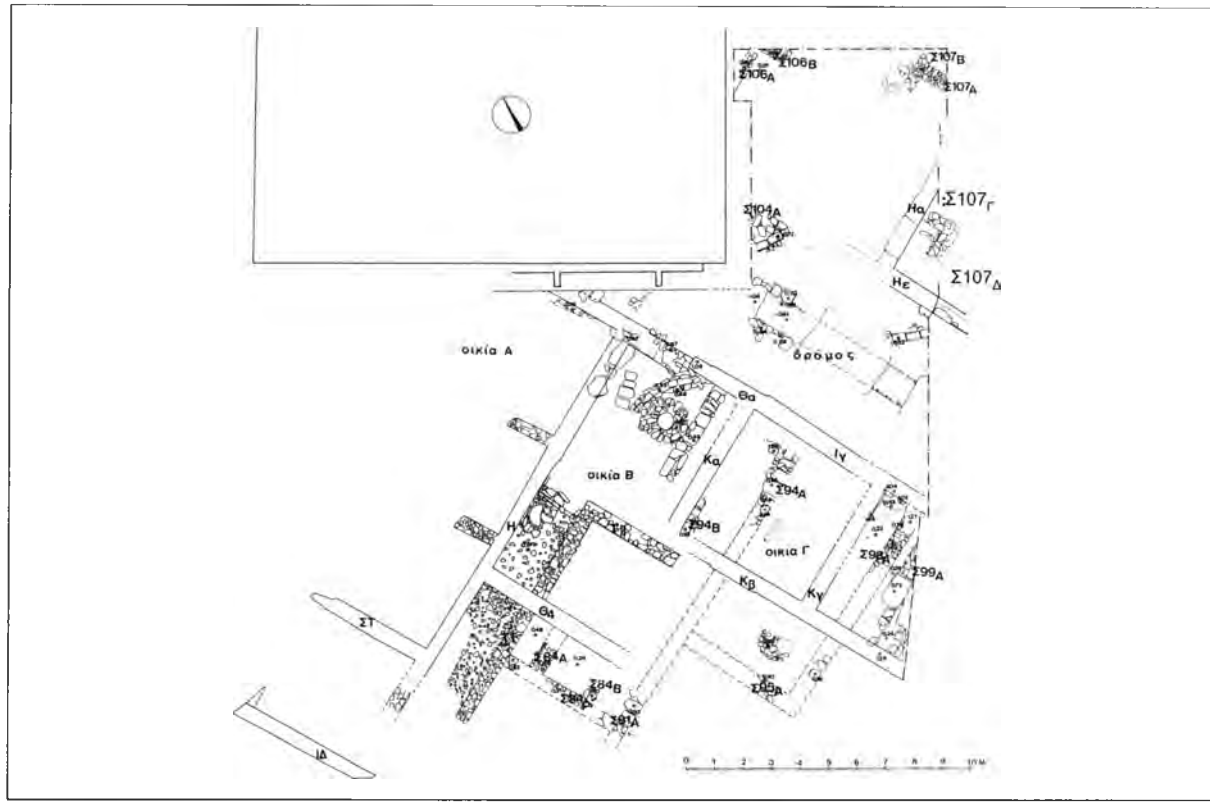
5. Θα πρέπει να υπογραμμιστούν, παρά τις υπάρχουσες το καλοκαίρι του 1989 δυσκολίες μετακίνησης του προσωπικού, η κινητοποίηση των αρχαιολόγων και των τεχνικών των δύο Εφορειών Βυζαντινών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας, χάρη στην οποία επιτεύχθηκε η πραγματοποίηση της ανασκαφικής έρευνας και η διάσωση του σημαντικότερου τμήματος των αρχαίων κτιρίων χωρίς να διακοπούν οι εργασίες ανέγερσης του νέου Μουσείου, βασικού έργου για την προστασία και την ανάδειξη των αρχαιοτήτων της Θάσου.

6. Η πρόσβαση στην αρχαία αγορά ελπίζεται ότι θα καταστεί δυνατή με χρήση του αρχαίου δρόμου, τον οποίο εντόπισε η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο του Μουσείου.

7. Για τα αποτελέσματα της ανασκαφής από τη 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, βλ. παρακάτω σ. 387-388 και ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 535-546.

8. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. ΑΕΜΘ 3 (1989), ό.π.

Σχέδ. 2-3. Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Μουσείου. Κατόψεις των κτιρίων της ρωμαϊκής-υστερορωμαϊκής και της κλασικής-ελληνιστικής φάσης.

κατασκευασμένος με μαρμαρόπλινθους, μερικές από τις οποίες είναι κατώφλια σε β' χρήση, ανάποδα τοποθετημένα (Π ί ν. 197 γ). Επίσης, βρέθηκε τμήμα ενός ακόμη δωματίου από τη βορειοδυτική πτέρυγα της οικίας Β (Δ6) με μαρμάρινη κατασκευή στο εσωτερικό του, πιθανώς εσχάρα. Από την οικία Γ βρέθηκε τμήμα ενός δωματίου ανάμεσα στους τοίχους ΣΤ και ΙΔ.

Στην κλασική εποχή (α' μισό 4ου αι. π.Χ.) ανήκει ο μεγάλος κτιστός αποχετευτικός αγωγός του δρόμου. Ο αγωγός έχει την ίδια κατεύθυνση με το δρόμο (ΝΑ.-ΒΔ.) με κλίση προς τα βορειοδυτικά και καλύπτεται με μεγάλες σχιστόπλακες, η επιφάνεια των οποίων βρίσκεται σε βάθος 0,25 μ. πάνω από τη σημερινή επιφάνεια της θάλασσας. Τα πλάγια τοιχώματά του είναι καλοχτισμένα με σχιστόλιθους (Π ί ν. 198 α) και ο πυθμένας του είναι στρωμένος επίσης με σχιστόπλακες που συγκλίνουν προς το κέντρο (διαστάσεις του εσωτερικού του αγωγού: πλ. 1,10, βάθ. 1,02 μ.). Η παρουσία του δρόμου καθορίζει τη διάταξη των κτιρίων στις δύο πλευρές του από την κλασική έως και τη ρωμαϊκή εποχή. Όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις δρόμων στην αρχαία Θάσο, ο πλακόστρωτος δρόμος επιχωματώνεται από τις πλημμύρες, μετατρέπεται σε χωματόδρομο[9] και τελικά στα υστερορωμαϊκά χρόνια παύει να χρησιμοποιείται. Στο οδόστρωμά του κτίζονται κτίρια στα οποία ανήκουν οι τοίχοι Σ.Α και Σ.Β, που αναφέρθηκαν παραπάνω, αλλά και οι τοίχοι Ια, Ιβ και Ζβ (Σ χ έ δ. 2) .

Στα βορειοανατολικά του δρόμου έχουμε μια οικοδομική φάση του 4ου αι. π.Χ. σύγχρονη με τον αγωγό, και μια παλιότερη του 5ου αι. π.Χ., ενώ στα νοτιοδυτικά υπάρχει μια φάση επίσης του 4ου αι. π.Χ. και μια ελληνιστικών χρόνων (Σ χ έ δ. 3). Αυτό που διαπιστώθηκε με την ανασκαφή είναι ότι τρεις από τους τοίχους του 5ου αι. π.Χ. συνεχίζονται και στον 4ο αι. π.Χ. και με τη σειρά τους οι περισσότεροι τοίχοι του 4ου αι. π.Χ. συνεχίζονται και στη ρωμαϊκή εποχή. Πάντως, όλοι οι τοίχοι των δύο οικιών Α και Β της ρωμαϊκής φάσης πατούν πάνω σε τοίχους των κλασικών χρόνων. Στα βορειοανατολικά του δρόμου η εικόνα είναι πολύ αποσπασματική, ενώ στα νοτιοδυτικά κάπως πιο συγκεκριμένη[10].

Στη φάση του 4ου αι. π.Χ. στα βορειοανατολικά του δρόμου ανήκουν οι τοίχοι Σ106Α, Σ106Β, Σ107Α, Σ107Β, Σ107Γ, Δ (δύο τοίχοι που γωνιάζουν), Ηα και Ηε. Ο τοίχος Ηε αποτελεί την οικοδομική γραμμή των κτιρίων στα οποία ανήκουν οι υπόλοιποι. Επίσης, στη φάση αυτή πρέπει να ανήκουν και τμήματα δύο μικρών αγωγών, από τους οποίους σώζονταν μόνον ο πυθμένας με πήλινες πλίνθους και μικρό τμήμα από το τοίχωμα του ενός. Οι αγωγοί έχουν κατεύθυνση Α.-Δ., με έντονη κλίση προς Δ., και θα κατέληγαν στο μεγάλο αποχετευτικό αγωγό του δρόμου.

Στη φάση του 5ου αι. π.Χ. συνεχίζονται οι τοίχοι Σ106Α, Σ107Α, Ηε (Π ί ν. 198 β) και ένα μικρό τμήμα τοίχου (Σ104Α), το οποίο από τη θέση και την κατεύθυνσή του (ΒΑ.-ΝΔ.) φαίνεται ότι προϋπήρχε του δρόμου με τον αγωγό. Αυτό εξάλλου φαίνεται και από το βάθος των τοίχων του 5ου αι. π.Χ., κυρίως του Ηε, η ευθυντηρία του οποίου είναι σε βάθος 0,83 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια της θάλασσας, δηλαδή 1,08 μ. χαμηλότερα από την επιφάνεια του αγωγού.

Στα νοτιοδυτικά του δρόμου στον 4ο αι. π.Χ. υπήρχαν τρεις οικίες.

Από την οικία Α σώζονται αποσπασματικά τέσσερις χώροι. Οι τοίχοι Θα και Ιγ αποτελούν την οικοδομική γραμμή των οικιών προς το δρόμο. Ο τοίχος Η είναι μεσότοιχος στις οικίες Α και Β και ο Σ91Α/94Α στις οικίες Β και Γ.

Από την οικία Β σώζεται ένας πλακοστρωμένος χώρος (αυλή) με πηγάδι δίπλα στο δρόμο. Από το πηγάδι ξεκινά μικρός ανοιχτός αγωγός που μέσα από τον τοίχο θα κατέληγε στο δρόμο.Οι υπόλοιποι χώροι της οικίας Β δεν προσδιορίζονται ακριβώς, εκτός από ένα μικρό χώρο ανάμεσα στους τοίχους Κα και Σ94Α, αφού όπως αναφέρθηκε στην αρχή, η ανασκαφή ήταν περιορισμένης έκτασης, αλλά και επειδή στην οικία Β υπάρχει και μία φάση ελληνιστικών χρόνων, που προς το παρόν εντοπίζεται σε βάθος 0,89 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, σ' ένα λιθόστρωτο με κομμάτι λεκάνης μέσα σε ορθογώνια κατασκευή (εσχάρα;) ανάμεσα στους τοίχους Η και Τ1 (Π ί ν. 199 α) και στο ίδιο βάθος περίπου σ' ένα τμήμα τοίχου πάνω στο πηγάδι και το μικρό αγωγό (Π ί ν. 199 β).

Από την οικία Γ σώζεται ένας στενός χώρος, μάλλον διάδρομος, ανάμεσα στους τοίχους Κγ και Σ98Α. Στο διπλανό χώρο βρέθηκε τμήμα φούρνου με ψημένο πηλό, έντονα ίχνη καύσης και σπασμένα χονδροειδή αγγεία, που χαρακτηρίστηκε μαγειρείο[11]. Στα νοτιοδυτικά των δύο παραπάνω χώρων βρέθηκε τρίτος χώρος με πηγάδι, δίπλα στο οποίο βρέθηκε «θησαυρός» 40 χάλκινων νομισμάτων σε βάθος 0,27 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Τα περισσότερα νομίσματα ανήκουν

9. Y. Grandjean, Recherches sur l'habitat thasien à l'époque grecque, Etudes Thasiennes XII (1988), I, σ. 33-39, II, σ. 428.

10. Στο Σ χ έ δ ι ο 3 οι τοίχοι που σημειώνονται με περίγραμμα συνεχίζονται από την κλασική στη ρωμαϊκή εποχή, ενώ αυτοί που δηλώνονται με λεπτομερειακή αποτύπωση είναι μόνο της κλασικής και της ελληνιστικής εποχής.

11. Y. Grandjean, ό.π., II, σ. 453-454.

στην κατηγορία των μικρών της Θάσου, που χρονολογούνται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ.[12]. Δύο είναι *ΘΑΣΙΟΝ ΗΠΕΙΡΟ*[13] και ένα Αίνου. Η απόκρυψη του «θησαυρού» τοποθετείται στη δεκαετία 360-350 π.Χ. που αποτελεί και terminus ante quem για την κατασκευή του πηγαδιού και κατ' επέκταση για τη χρονολόγηση των οικιών στα νοτιοδυτικά του δρόμου, αλλά και του μεγάλου αγωγού στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η χρονολόγηση των οικοδομικών φάσεων στηρίχθηκε στα νομίσματα που βρέθηκαν, αφού η κεραμική της ανασκαφής βρίσκεται στις αποθήκες του «Καλογερικού» κτιρίου, στις οποίες δεν υπάρχει πρόσβαση, ύστερα από την κατάληψη του κτιρίου από το Δήμο Θάσου.

Ο δρόμος με τον αγωγό και τα κτίρια της κλασικής εποχής πρέπει να σχετίζονται μ' ένα προμελετημένο ρυμοτομικό-πολεοδομικό σχέδιο της πόλης στη μεγάλη ανοικοδόμησή της στον 4ο αι. π.Χ., όταν αρχίζει να απλώνεται από τις πλαγιές της ακρόπολης προς την επίπεδη έκταση, προς την αγορά, το τείχος και το λιμάνι.

Πιθανώς ο δρόμος αποτελεί συνέχεια του δρόμου που βρέθηκε το 1981 στην πλαγιά της ακρόπολης[14] και ίσως κατέληγε στα βορειοδυτικά στην πύλη του τείχους, που είχε εντοπιστεί το 1914 από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, αλλά δε σώζεται σήμερα[15].

Η κατασκευή του αποχετευτικού αγωγού είναι όμοια με εκείνη του αγωγού που αποκαλύφθηκε παλιότερα σε σωστικές ανασκαφές τριών οικοπέδων στην πλαγιά της ακρόπολης[16]. Σ' ένα από τα οικόπεδα αυτά (οικόπεδο Μιάμου) ο αγωγός χρονολογήθηκε στη ρωμαϊκή εποχή, αλλά σύμφωνα με τα νέα δεδομένα και το βάθος που έχει βρεθεί θα πρέπει να χρονολογηθεί κι εκείνος στον 4ο αι. π.Χ.

Β. ΠΟΥΛΙΟΣ - ΑΙΚ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Νεκρόπολη

Στη θέση Παλιά Δραγασιά, στο οικόπεδο των Εργατικών Κατοικιών, εντοπίστηκε τυχαία σε διάνοιξη δικτύου ύδρευσης σύνολο κιβωτιόσχημων τάφων, οι οποίοι ανήκουν στην αρχαία νεκρόπολη των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων που ανασκάπτεται στην περιοχή του αγροκτήματος Σούλτου[17]. Ερευνήθηκαν τέσσερις τάφοι. Η ανασκαφή θα ολοκληρωθεί το 1990.

Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ - ΑΙΚ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Σκάλα Σωτήρος

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό της Σκάλας Σωτήρος[18]. Το ανασκαφικό πρόγραμμα εφέτος συμπεριέλαβε τους τρεις ακόλουθους τομείς έρευνας.

Έρευνες στη βόρεια πλευρά του λόφου

Η μικρής έκτασης επιφανειακή έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε με τη συνεργασία του Εφόρου της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χαράλαμπου Μπακιρτζή σε όλη τη βόρεια παρειά του λόφου, εντόπισε την παρουσία κτιριακού συγκροτήματος παλαιοχριστιανικών χρόνων, το οποίο αναπτύσσεται κατά μήκος της βόρειας πλευράς του λόφου. Το κτιριακό αυτό συγκρότημα χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ. και πρέπει να σχετίζεται με την ύπαρξη παλαιοχριστιανικού ναού στην κορυφή του λόφου.

Παράλληλα με την επιφανειακή έρευνα πραγματοποιήθηκε στρωματογραφική τομή στη βορειοδυτική γωνία του λόφου με στόχο τον εντοπισμό αρχαιολογικών στρωμάτων αρχαιότερων από την παλαιοχριστιανική φάση.

Τομή VII (Πίν. 200 α)

Κάτω από το δάπεδο των παλαιοχριστιανικών χρόνων εντοπίστηκε στρώμα με κεραμική κυρίως 4ου αι. π.Χ. και ακολούθησαν διαταραγμένα στρώματα με κεραμική 4ου-6ου αι. π.Χ. και βαθύτερα προϊστορικών χρόνων. Μέσα σε στρώμα άμμου εμφανίστηκε και τάφος κεραμοσκεπής ακτέριστος, πιθανότατα ρωμαϊκών χρόνων.

Από τη φετινή ανασκαφική έρευνα στη βόρεια πλευρά του λόφου διαπιστώθηκε ότι τα κτίσματα των προϊ-

12. Guide de Thasos, σ. 187-188. O. Picard, L'organisation de l'atelier de Thasos au IV siècle, Actes du 9ème Congrès International de Numismatique, Berne 1979, σ. 123-128. Ο ίδιος, L'administration de l'atelier monétaire à Thasos au IV siècle, RN 1987, σ. 7-14.

13. Guide de Thasos, σ. 187-188.

14. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 335-338.

15. Fouilles de Thasos (1914-1920). BCH 45 (1921), σ. 91.

16. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 241· 35 (1980): Χρονικά, σ. 415-419· 36 (1981): Χρονικά, σ. 338. Πρβλ. επίσης Y. Grandjean, ό.π., I, σ. 332.

17. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 777· 30 (1975): Χρονικά, σ. 278.

18. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 173-175. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 389-406· 2 (1988), σ. 421-423, 3 (1989), σ. 507-520. Στη φετινή ανασκαφή συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Δήμητρα Μαλαμίδου, Ευτυχία Γιαννούλη, Σοφία Τζάρα ως επικεφαλής τομέων και, όπως πάντα, ο συντηρητής Παναγιώτης Τζανετάκης και η σχεδιάστρια Ελένη Κοτζαγιώργη. Φοιτητές του Ιστορικού-Αρχαιολογικού Τμήματος εργάστηκαν επίσης στην ανασκαφή και για την τεκμηρίωση του αρχαιολογικού υλικού.

στορικών χρόνων δεν έφθαναν έως τα σημερινά βόρεια όρια του λόφου ή ότι τα παλαιοχριστιανικά κτίσματα στην περιοχή αυτή έχουν καταστρέψει τις αρχαιότερες κτιριακές φάσεις.

Έρευνες στη δυτική πλευρά του λόφου

Τομή VI (Π ί ν. 200 β)

Με την τομή αυτή στο κατάστρωμα του δρόμου, ο οποίος έχει κόψει από τα δυτικά το λόφο του προϊστορικού οικισμού, αναζητήθηκε η συνέχεια της πορείας του δυτικού τείχους για τον εντοπισμό των δυτικών ορίων του προϊστορικού οικισμού. Παράλληλα, αναζητήθηκαν και οι αρχαιότερες φάσεις κατοίκησης του χώρου.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα που προέκυψαν από την ανασκαφή της τομής VI επιβεβαίωσαν την πορεία του τείχους που είχαν επισημάνει η ανασκαφή του 1988[19] και η φετινή τομή VIII: ο περίβολος της πρώιμης εποχής του Χαλκού ακολουθούσε στη δυτική πλευρά του λόφου μια πορεία με κατεύθυνση προς τα βορειοδυτικά και στρεφόταν προς τα ανατολικά πριν φθάσει στη βορειοδυτική γωνία του σημερινού λόφου.

Δύο παράλληλοι τοίχοι ιστορικών χρόνων (α, β) που χτίστηκαν διαδοχικά στα βόρεια του προϊστορικού περιβόλου πρέπει να είχαν χτιστεί στον 6ο και τον 4ο αι. π.Χ. για να συγκρατήσουν τη λιθορριπή των προϊστορικών κτισμάτων, αλλά και τα κτίρια των ιστορικών χρόνων.

Αξιοσημείωτος είναι ο εντοπισμός τοίχου προϊστορικών χρόνων έξω από το δυτικό περίβολο με κατεύθυνση Α.-Δ. και με ελαφρά καμπύλη πορεία. Το βόρειο τμήμα του τοίχου αυτού έχει καταστραφεί από τον αναλημματικό τοίχο του 6ου αι. π.Χ., αλλά η νότια παρειά του σώζεται μαζί με το προϊστορικό δάπεδο στα νότια του τοίχου (Π ί ν. 201 α). Πιθανότατα πρόκειται για εξωτερικό πρόσκτισμα του περιβόλου (πύργος;). Από την κεραμική και τα μικροαντικείμενα του δαπέδου (σφονδύλια, οστέινα και λίθινα εργαλεία) προκύπτει ότι το δάπεδο πρέπει να είναι σύγχρονο με το δάπεδο των καμένων πηλών το οποίο είχε ανασκαφεί το 1986-1987[20] και αποτελεί και την τελευταία φάση κατοίκησης του χώρου κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού. Κάτω από το δάπεδο αυτό εντοπίστηκε η παρουσία στρώματος λιθορριπής το οποίο, όπως έδειξαν προγενέστερες ανασκαφικές έρευνες, ανήκει στο στρώμα καταστροφής της αρχαιότερης κτιριακής φάσης (Π ί ν. 201 β).

19. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 421-423.

20. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 403-404, εικ. 9-11.

Έρευνες στο εσωτερικό του περιβόλου

Τομές I, III

Η ανασκαφική έρευνα στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου, κάτω από το επίπεδο της ευθυντηρίας του αψιδωτού κτίσματος, αποκάλυψε παχύ τοίχο κτιρίου της αρχαιότερης κτιριακής φάσης (Π ί ν. 201 γ). Στο στρώμα καταστροφής του τοίχου βρέθηκε κεφάλι μαρμάρινης ανθρωπόμορφης στήλης με εγχάρακτη απεικόνιση του προσώπου και του περιδεραίου.

Στις δύο στρωματογραφικές τομές που πραγματοποιήθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου δεν εντοπίστηκε πρωιμότερη από τον περίβολο φάση με την οποία θα ήταν δυνατό να σχετιστούν οι ανθρωπόμορφες στήλες, οι οποίες βρίσκονται εντοιχισμένες κυρίως στην αρχαιότερη κτιριακή φάση του περιβόλου.

Ναός Αναλήψεως

Με υπόδειξη του θάσιου Κ. Αθανασίου επισκεφθήκαμε με τον Έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χ. Μπακιρτζή το βυζαντινό (;) ναό της Αναλήψεως, ο οποίος σώζεται στην κορυφή λόφου στα νοτιοδυτικά του παλιού χωριού της Σκάλας Σωτήρος.

Στο άμεσο περιβάλλον του ναού, ο οποίος θα αποτελέσει αντικείμενο έρευνας της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, εντοπίσαμε ίχνη αρχαίας αγροικίας 4ου-3ου αι. π.Χ.

Άνω Καζαβίτι

Με υπόδειξη του αρχαιολόγου Δ. Παπακωνσταντίνου εντοπίστηκαν δύο θέσεις αρχαίων αγροικιών στην περιοχή του χωριού Άνω Πρίνος (Άνω Καζαβίτι)[21].

Αρχαιολογικός Χάρτης Θάσου

Από την κοινή ελληνογαλλική ομάδα συνεχίστηκε η επιφανειακή έρευνα στην περιοχή Ραχωνίου-Πρίνου[22].

Φίλιπποι

Αρχαίο θέατρο

Μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στην ανατολική πάροδο του αρχαίου θεάτρου,

21. Οι θέσεις δεν ταυτίζονται με τις γνωστές αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής του Καζαβιτίου, όπως αυτές συνοψίζονται από τον A. Bon, Les ruines antiques dans l'île de Thasos, BCH 44 (1930), σ. 175.

22. Για το πρόγραμμα, πρβλ. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 260 κ.ε.

στα πλαίσια της μελετώμενης αναστήλωσης του ανατολικού αναλήμματος του κοίλου και της ανατολικής παρόδου[23].

Τυχαία ευρήματα

Ανάμεσα στα τυχαία ευρήματα στην περιοχή της αρχαίας πόλης και των νεκροπόλεων των αρχαίων Φιλίππων, αναφέρουμε δύο μιλιάρια της ρωμαϊκής Εγνατίας οδού που χρονολογούνται στο 238-249 μ.Χ. (μιλιάριο Βαλεριανού Ι και Γαλλιηνού, αριθ. ευρ. Μουσείου Φιλίππων Λ 1771) και στο 253-259 μ.Χ. (μιλιάριο αυτοκράτορα Φιλίππου Άραβος και καίσαρος Μ. Ιουλίου Φιλίππου, αριθ. ευρ. Μουσείου Φιλίππων Λ 1170).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει και θραύσμα κορμού γυναικείας μορφής, που πρέπει να ανήκει σε ακρωτήριο πιθανώς ναού της ρωμαϊκής αγοράς των Φιλίππων (αριθ. ευρ. Μουσείου Φιλίππων Λ 1773).

Προϊστορικός οικισμός στη θέση Ντικιλί Τας («Μεγάλο Λιθάρι»)

Συνεχίστηκε το κοινό ανασκαφικό πρόγραμμα της Αρχαιολογικής Εταιρείας (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη) και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής (R. Treuil). Για την έκθεση ανασκαφής της ελληνικής ομάδας, βλ. Το Έργον, 1989, σ. 90-97 και ΠΑΕ 1989, σ. 236-242. Για την έκθεση ανασκαφής της γαλλικής ομάδας, βλ. παρακάτω.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Κηπιά - Ακροβούνι

Ιερό Ήρωος Αυλωνείτου

Συνεχίστηκε εφέτος η ανασκαφική έρευνα στο ιερό του Ήρωα Αυλωνείτη στο Παγγαίο, το οποίο μετά τον εντοπισμό του το 1968[24] ερευνήθηκε συστηματικά στα 1983 και 1985[25].

Η φετινή ανασκαφή είχε ως κύριο στόχο να προσδιορίσει τη μορφή του κτιρίου που είχε εντοπιστεί στη βορειοδυτική γωνία του λόφου[26] και να διευκρινίσει τις οικοδομικές του φάσεις.

Διαπιστώθηκε ότι οι τοίχοι που είχαν αποκαλυφθεί το 1985[27] ανήκουν σε ορθογώνιο κτίριο, διαστ. 23 × 16 μ., ο μεγάλος άξονας του οποίου έχει κατεύθυνση Β.-Ν. (Σ χ έ δ. 4). Το κτίριο, το οποίο είναι στραμμένο προς Α. φαίνεται ότι αποτελείται από δύο μεγάλους χώρους που πλαισιώνουν από Β. και Ν. αυλή. Εφέτος ανασκάφηκε ένα μέρος της αυλής και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο βόρειο σκέλος του κτιρίου, η οποία είχε αρχίσει στα 1983 και 1985[28] (Π ί ν. 202 α).

Στο δυτικό τμήμα του βόρειου χώρου αποκαλύφθηκαν ορθογώνια συμπαγή κτίσματα (;), τα οποία προσκολλώνται στην εσωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου του κτιρίου (Π ί ν. 202 β).

Σ' ένα από αυτά τα κτίσματα ανήκει και ο τοίχος, ο οποίος είχε εντοπιστεί στην ανασκαφή του 1985 και με βάση την υστεροελληνιστική κεραμική του είχε αποδοθεί σε προγενέστερη κτιριακή φάση. Από το εσωτερικό των δύο κτισμάτων συγκεντρώθηκαν εφέτος μεγαλύτερες ποσότητες υστεροελληνιστικής κεραμικής, η οποία από τα νομίσματα των αυτόνομων κοπών Πέλλας και Θεσσαλονίκης χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. (187-168 π.Χ.). Χαρακτηριστική είναι η παρουσία εγχάρακτων αναθηματικών επιγραφών σε ελληνιστικά αγγεία, όπως π.χ. *ΚΡΙΤΩΝ ΗΡΩΙ* στο λαιμό κανθάρου.

Το βόρειο σκέλος είχε πιθανότατα στη δυτική του πλευρά στοά ανοιχτή προς την κεντρική αυλή με πλακόστρωτο δάπεδο (Π ί ν. 203 β). Ανασκάφηκε ένα μέρος της βόρειας αυλής και εντοπίστηκαν λείψανα ορθογώνιου βωμού-εσχάρας στο κέντρο. Από το βωμό σώζεται η κτιστή θεμελίωση με λίθους και ακανόνιστες πλάκες, η οποία προς Β. έχει συνέχεια το φυσικό βράχο.

Γύρω στο βωμό επισημάνθηκαν σαφή λείψανα ισχυρής καύσης και μεγάλες ποσότητες καμένων οστών ζώων, θραυσμάτων αγγείων, αλλά και διάφορα μικροαντικείμενα. Χαρακτηριστική είναι η ανεύρεση μιας ακόσμητης χειροποίητης μικρής φιάλης (Π ί ν. 204 β), καθώς και σιδερένιων αιχμών δοράτων και μαχαιριών δίπλα στο βωμό (Π ί ν. 203 α). Η φιάλη σχετίζεται άμεσα με τις προσφερόμενες στον ήρωα σπονδές· ο ήρωας-ιππέας απεικονίζεται συχνά με φιάλη στο χέρι μπροστά σε βωμό[29], ενώ οι αιχμές και τα μαχαίρια θα ήταν δυνατό να ερμηνευθούν και ως ιεροθυτικά όπλα, αν δεν ήταν αναθήματα στον ήρωα. Ανάθημα στον ήρωα είναι οπωσδήποτε το αποσπασματικά σωζόμενο χάλκινο πλακίδιο με την επιγραφή:

Q. PETRO[NIUS/
FIRMUS . [---/
COH. V. PRAET [--
EX VOT[O

23. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 353-362.
24. ΑΑΑ ΙΙ (1969), σ. 191-193. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 348-349.
25. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 322· 40 (1985): Χρονικά, σ. 263-266.
26. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 322.
27. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 263-266.
28. Ό.π. (υποσημ. 25).
29. Corpus Cultis Equitis Thracis, I, 1979, αριθ. 94, 96, πίν. XLI-XLII .

Σχέδ. 4. Κηπιά Παγγαίου. Ιερό Ήρωος Αυλωνείτου. Κάτοψη του αρχαίου κτιρίου.

Αξιοσημείωτη είναι η ανεύρεση σφραγισμάτων με την επιγραφή «ήρωος», «θεού» ή μονογραμμάτων των ίδιων λέξεων στη βάση των λαβών ή στο λαιμό άβαφων αποθηκευτικών αμφορέων (Π ί ν. 204 α). Η παρουσία των σφραγισμάτων αυτών, τα οποία θυμίζουν ανάλογα από το ιερό της Σαμοθράκης[30], βεβαιώνει την οργανωμένη παραγωγή αγγείων για το ιερό του ήρωα και τον ιδιαίτερο ρόλο τον οποίο είχαν στη λατρεία των «συμποσιαστών» του ήρωος οι αμφορείς, πιθανότατα κρασιού.

Το στρώμα καταστροφής του κτιρίου χρονολογείται από τη σειρά των νομισμάτων της οικογένειας του Μεγάλου Κωνσταντίνου στο γ' τέταρτο του 4ου αι. μ.Χ.[31].

Από την εμφάνιση, ωστόσο, εγχάρακτων αναθηματικών επιγραφών στην ελληνιστική κεραμική βεβαιώθηκε η παρουσία της λατρείας του ήρωα στο ιερό, τουλάχιστον από το 2ο αι. π.Χ.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ - Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ

Νέα Πέραμος (Αρχαία Οισύμη)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στην ακρόπολη της αρχαίας Οισύμης. Στην ανασκαφή του 1989 η έρευνα επεκτάθηκε στα νότια της ανασκαφικής τομής του 1988[32] στην κορυφή του λόφου και στο χαμηλότερο

30. Πρβλ. group Θ, Samothrace, 2, II, πίν. VI, 98, 101, 102.

31. Πρβλ. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 263.

32. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 424-427.

άνδηρο, που σχηματίζεται στα βόρεια της κορυφής του λόφου[33].

Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε εφέτος στην ανασκαφή των νεότερων αρχαιολογικών στρωμάτων στα νότια του βυζαντινού ναΐσκου (Π ί ν. 205) και στο χαμηλότερο άνδηρο βόρεια του αρχαίου ναού (Π ί ν. 206 γ).

Από τα διαταραγμένα επιφανειακά στρώματα, αλλά και από τα αδιατάρακτα που η φετινή ανασκαφή έθιξε, επαναλαμβάνεται η γνωστή και από τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους συνέχεια της ζωής του ιερού. Εκτός από την ελάχιστη κεραμική βυζαντινών και ρωμαϊκών χρόνων εμφανίζεται κεραμική ελληνιστικών χρόνων (Π ί ν. 206 α), 4ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 207 α), καθώς και αρχαϊκή 6ου (Π ί ν. 207 β) και 7ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 206 β, 207 γ). Αξιοσημείωτη παραμένει και η ανεύρεση χειροποίητης κεραμικής πρώιμης εποχής του Σιδήρου μέσα στη διαταραγμένη επίχωση. Η διατάραξη και το μικρό πάχος της επίχωσης δεν επιτρέπει ασφαλή χρονολόγηση του δαπέδου με ίχνη πυράς, που εντοπίστηκε στα νότια του βυζαντινού ναΐσκου και το οποίο είναι αμφίβολο αν σχετίζεται με τα λείψανα τοίχων που αποκαλύφθηκαν στην ίδια περιοχή (Π ί ν. 205).

Στον 4ο αι. π.Χ. φαίνεται ωστόσο ότι χρονολογείται στρώμα κεραμίδων και αμφορέων (Π ί ν. 207 δ, 208 α) που βρέθηκαν κάτω από πεσμένους μεγάλους βράχους στα ανατολικά όρια του ανασκαφικού σκάμματος[34].

Στο άνδηρο στα βόρεια του ναού η ανασκαφή εντόπισε επάλληλες κτιριακές φάσεις, στις οποίες ανήκουν αναλήμματα που στηρίζουν τα φυσικά όρια του ανδήρου και κτίρια πάνω στο άνδηρο. Καθαρίστηκε εν μέρει η λαξευτή στο βράχο δεξαμενή και αποκαλύφθηκε αναλημματικός τοίχος στα ανατολικά (Π ί ν. 208 β).

Η χρονολόγηση των επί μέρους οικοδομικών φάσεων στα κτίρια του βόρειου ανδήρου (Π ί ν. 209 α) δεν έχει ακόμα προσδιοριστεί με ακρίβεια. Η κτιριακή ωστόσο φάση που άρχισε να αποκαλύπτεται στα βόρεια του αρχαϊκού ναού, μεταξύ αυτού και του αναλήμματος (Π ί ν. 209 β), πρέπει να χρονολογείται στους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

33. Στην ανασκαφή εφέτος εργάστηκαν επίσης η σχεδιάστρια Κυριακή Μαγαρισιώτη και ο συντηρητής Γεώργιος Ξυλαπετσίδης.

34. Πρβλ. θραύσμα θασιακού αμφορέα με σφράγισμα *ΠΑΜΦΑΗΣ*, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., M. Debidour, En classant des timbres thasiens, Recherches sur les amphores grecques, BCH Suppl. XIII, 1986, σ. 325, 331, group III, 325-310 π.Χ.

Ορφάνι (Αρχαίος Φάγρης)

Από τις 18 Οκτωβρίου έως τις 15 Νοεμβρίου 1989 συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στη θέση Κανόνι της κοινότητας Ορφανίου Νομού Καβάλας που είχε αρχίσει το καλοκαίρι του 1985[35]. Με την ανακοίνωσή μου στην αρχαιολογική συνάντηση του 1987, είχα προτείνει την ταύτιση της αρχαίας πόλης της θέσης αυτής με τον Φάγρητα, πιερική πόλη, γνωστή από τις πηγές[36]. Δυστυχώς ούτε η φετινή έρευνα βοήθησε στην ταύτιση της πόλης.

Η φετινή ανασκαφή περιορίστηκε στην αποκάλυψη, και στις τρεις τομές της, ενός συνόλου οκτώ λάκκων παρόμοιας κατασκευής με διαφορετικές διαμέτρους και βάθη. Όλοι είναι κυλινδρικοί, σκαμμένοι στο φυσικό μαλακό ημίβραχο και ορισμένοι από αυτούς επικοινωνούν μεταξύ τους (Π ί ν. 210 γ) με αυλάκια σκαμμένα επίσης στον ίδιο βράχο. Περιέχουν ανακατεμένα μέσα σε σκούρο καστανό χώμα, κομμάτια από πήλινα κεραμίδια από πιθάρια, μικρές και μεγαλύτερες πέτρες, κόκαλα ζώων, θαλασσινά όστρεα, λίγα μετάλλινα αντικείμενα (καρφιά κ.ά.) και άφθονη κεραμική από άβαφα μελαμβαφή και μελανόμορφα αγγεία σπασμένα σε κομμάτια (Π ί ν. 210 α-β, 211 α-β).

Εντυπωσιακή οπωσδήποτε είναι η αποκάλυψη των βαθύνσεων αυτών σε όλες σχεδόν τις έως σήμερα ανασκαφικές τομές, η χάραξη των οποίων είναι τυχαία. Πολλά ερωτηματικά επίσης δημιουργεί το γεγονός ότι δεν έχει αποκαλυφθεί ακόμα ούτε ένας τοίχος κτίσματος, παρόλο ότι σε όλο το λόφο της αρχαίας πόλης εμφανίζεται διάσπαρτο οικοδομικό υλικό. Αναπάντητο εξάλλου παραμένει το ερώτημα για το είδος αυτών των βαθύνσεων. Ελπίζω ότι η συνέχεια της έρευνας θα απαντήσει σε ορισμένα από αυτά τα ερωτήματα.

Ένα σχετικά ασφαλές συμπέρασμα πάντως είναι ότι η αρχαία αυτή πόλη (ο Φάγρης ή όποια άλλη) βρισκόταν σε μεγάλη άνθηση στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. και, όπως προκύπτει από την κεραμική, διατηρούσε εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις με τα μεγάλα κέντρα του ανατολικού και του βόρειου Αιγαίου και με την Αθήνα.

Στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. η αρχαία αυτή πόλη υφίσταται μια σοβαρή καταστροφή, τα αποτελέσματα της οποίας ανιχνεύονται στους λάκκους.

Μ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ

35. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 343-352.

36. Θουκ. ΙΙ, 99, 3. Ηροδ. VII, 112. Στράβ. VII, αποσπ. 33. Ψευδοσκύλαξ, 67 (=GG M. I, 54).

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Αμφίπολη

Γυμνάσιο

Στο κτιριακό συγκρότημα Γυμνασίου-Παλαίστρας συνεχίστηκε η ανασκαφή από την αρχαιολόγο Καλλιόπη Λαζαρίδου (πρβλ. ΠΑΕ 1989, σ. 205-215).

Με τη συνεργασία της Καλλιόπης Λαζαρίδου, του Νίκου Μπελογιάννη, χημικού-μηχανικού του Κέντρου Λίθου και του συντηρητή του Μουσείου Καβάλας, Παναγιώτη Τζανετάκη προχώρησε η πειραματική εφαρμογή της συντήρησης των πωρόλιθων του Γυμνασίου, με αποτελέσματα τα οποία εμφανίζονται ενθαρρυντικά.

Νεκρόπολη

Στα δεξιά του δρόμου που οδηγεί από τον εθνικό δρόμο Θεσσαλονίκης - Δράμας προς την Αμφίπολη, στο αγροτεμάχιο του Αχ. Μπαρμπούτη (αγρόκτημα αριθ. 278) έγινε τομή 10 × 10 μ., στη θέση όπου ο ιδιοκτήτης σκοπεύει να κτίσει οικοδομή. Εντοπίστηκε και ερευνήθηκε μια συστάδα από εννέα τάφους, σκαμμένους στο φυσικό χώμα με επίχρισμα στα τοιχώματα. Οι σκελετοί ήταν τοποθετημένοι εκτάδην με τα κτερίσματα σκορπισμένα γύρω τους. Οι περισσότεροι είχαν από ένα χάλκινο νόμισμα στο χέρι ή στο στόμα και ένας μόνο, που ανήκε σε νεαρό άτομο, είχε στο στόμα ασημένια δραχμή Δημητρίου Πολιορκητή.

Τα κτερίσματα ήταν λίγα ειδώλια σε πολύ κακή κατάσταση, σχεδόν διαλυμένα, σιδερένιες στλεγγίδες, μελαμβαφή και άβαφα κυάθια, μελαμβαφείς και άβαφες δακρυδόχοι, ένας μελαμβαφής σκύφος, ένας κάνθαρος και μία κύλικα, δύο μικρές πήλινες μάσκες τραγωδίας, επίχρυσες χάντρες, μελαμβαφή και άβαφα λυχνάρια. Από το σύνολο των κτερισμάτων οι τάφοι τοποθετούνται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Νέα Κερδύλλια

Αγρόκτημα Γ. Ψαρρά

Στο παραπάνω αγρόκτημα, σε μικρή απόσταση δυτικά από το χώρο όπου είναι στημένο το μνημείο με το λιοντάρι της Αμφίπολης, ερευνήθηκε ένας μεγάλος κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος από δύο σειρές πώρινων γωνιόλιθων. Ο τάφος ήταν τελείως διαταραγμένος γιατί πρέπει να είχε συληθεί δύο φορές στο παρελθόν. Παρά τη σύληση βρέθηκαν θραύσματα επίχρυσου στεφανιού από φύλλα ελιάς, ένας μελαμβαφής κάνθαρος, ένα χάλκινο κάτοπτρο σπασμένο, διάφορα χάλκινα και σιδερένια καρφιά, εφηλίδες και σύνδεσμοι, μια οστέινη θήκη καλλυντικών (;) και ένας δακτυλιόλιθος από υαλόμαζα. Τα εσωτερικά τοιχώματα του τάφου κάλυπτε λευκό επίχρισμα με μια διακοσμητική ταινία ώχρας, στο μέσο περίπου. Ο τάφος χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

Αηδονοχώρι (Αρχαία Τράγιλος)

Συνεχίστηκε τον Ιούλιο του 1989 η ανασκαφική έρευνα στην αρχαία πόλη της Βισαλτίας Τράγιλο, η οποία είχε διακοπεί το 1985[37].

Η ανασκαφή περιορίστηκε στους τομείς Ι και ΙΙ (νότιο νεκροταφείο) όπου είχε σημειωθεί έντονη δράση των αρχαιοκάπηλων, και στον τομέα V, όπου είχε εντοπιστεί[38] αρχαίο κτίριο ιδιαίτερα ενδιαφέρον, κυρίως λόγω των διαστάσεών του.

Στον τομέα Ι, ανατολικά από τις παλιότερες τομές του 1978 και 1985[39], χαράχθηκε και ερευνήθηκε μια μεγάλη τομή, διαστ. 10 × 16 μ. Μέσα σε αυτή, σκαμμένοι στο σκληρό φυσικό χώμα βρέθηκαν δεκατρείς τάφοι κιβωτιόσχημοι, διάφορων διαστάσεων, κατασκευασμένοι από πλάκες τοπικού πωρόλιθου τοποθετημένες όρθιες στο χώμα και με καλυπτήριες πλάκες, ακανόνιστες, από το ίδιο υλικό (Π ί ν. 211 γ). Οι τάφοι έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. και οι περισσότεροι βρέθηκαν διαταραγμένοι από πρόσφατη σύληση με σπασμένες τις καλυπτήριες πλάκες. Οι σκελετοί, όπου σώζονται, έχουν εναποτεθεί εκτάδην με λίγα σχετικά κτερίσματα μέσα και έξω από τους τάφους. Εντύπωση προκαλεί το υψηλό ποσοστό βρεφικών και παιδικών ταφών αφού από τους δεκατρείς οι επτά τάφοι είναι παιδικοί.

Με βάση τα επείσακτα, κυρίως κορινθιακά, αγγεία το τμήμα αυτό του νεκροταφείου χρονολογείται στο τέλος του 6ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 212 α, δ).

Στον τομέα ΙΙ σε ανασκαφική τομή, διαστ. 6 × 13 μ., εντοπίστηκαν είκοσι ένας τάφοι, από τους οποίους άλλοι έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. και άλλοι Β.-Ν. Οι περισσότεροι είναι κιβωτιόσχημοι, από πλάκες τοπικού πωρόλιθου, καλυμμένοι άλλοτε με πλάκες και άλλοτε με πέτρες. Εκτός από αυτούς υπάρχουν και λίγοι κεραμοσκεπείς από πήλινους λακωνικούς καλυπτήρες.

Εντύπωση προκαλεί κι εδώ το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα των τάφων (έντεκα από τους δεκαπέντε κιβωτιόσχημους και όλοι οι κεραμοσκεπείς με τις λακωνικές κεραμίδες) περιείχαν ταφές βρεφών, ως επί το πλείστον χωρίς κτερίσματα, και σε ορισμένες περι-

37. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 270-271.

38. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 418.

39. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 297-299· 40 (1985): Χρονικά, σ. 270-271.

πτώσεις με μοναδικό κτέρισμα μικρό χάλκινο κρίκο.

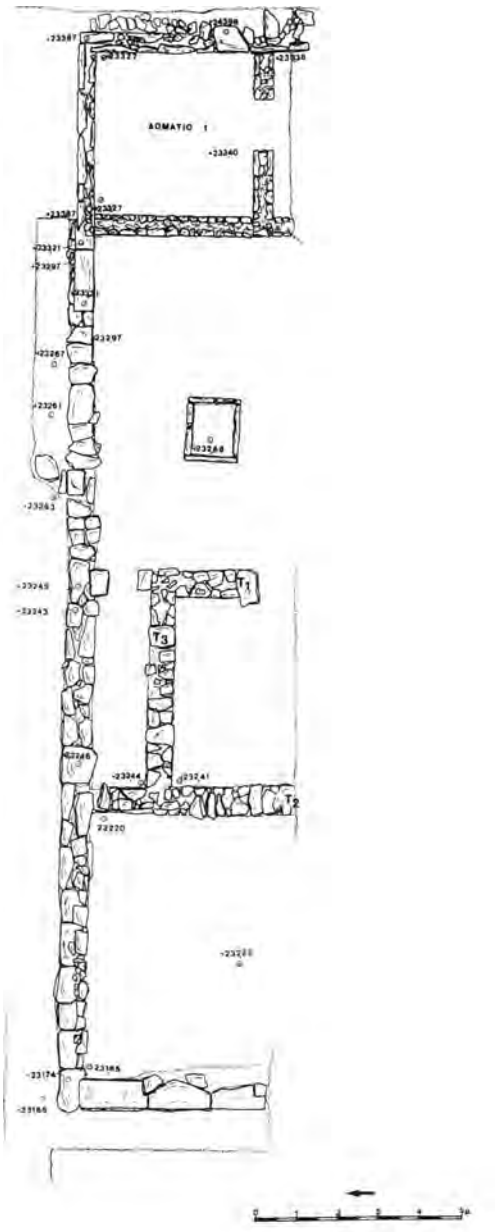
Από τους τάφους των ενηλίκων σημαντικός για τη μορφή του είναι ο τάφος 45 που περιείχε μόνο το σκελετό του νεκρού, με μοναδικό κτέρισμα μια σιδερένια στλεγγίδα, ο τάφος 55 που περιείχε ακτέριστη ταφή, ενδιαφέρουσα για το μέγεθος του σκελετού, και ο τάφος 54 που περιείχε την ταφή πιθανότατα νεαρής γυναίκας με πολλά χάλκινα κοσμήματα και πήλινα αγγεία (Π ί ν. 212 β).

Εκτός από τους παραπάνω τάφους στον τομέα ΙΙ εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν και τρεις καύσεις με λίγα καμένα οστά από το σκελετό του νεκρού και μελαμβαφή κυάθια (Π ί ν. 212 γ), ένα χάλκινο κατεστραμμένο αγγείο και μία χάλκινη στλεγγίδα.

Το σημαντικότερο όμως ταφικό εύρημα του τομέα ΙΙ είναι μία μεγάλη ερυθρόμορφη πελίκη, που βρέθηκε ακέραιη στη θέση της πάνω σε στρώση από πέτρες με μία χάλκινη στλεγγίδα στη βάση της. Η πελίκη έχει χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχο αγγείο, αφού στο εσωτερικό της βρέθηκαν τα καμένα οστά ενός νεκρού, πιθανότατα άνδρα. Στις δύο όψεις της εικονίζονται σκηνές γιγαντομαχίας[40]. Πρόκειται για αγγείο εξαιρετικής ποιότητας που αποτελεί και το πιο σημαντικό κινητό εύρημα της φετινής ανασκαφής.

Με βάση τα κτερίσματα του τάφου 54, που χρονολογούνται γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ., και τα κτερίσματα των άλλων τάφων, αγγεία και ειδώλια (Π ί ν. 212 ε), οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το τμήμα αυτό του νεκροταφείου είχε παραμείνει σε χρήση από τα τέλη του 6ου έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Στον τομέα V (Σ χ έ δ. 5) η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στην προσπάθεια της αποκάλυψης του κτιρίου Γ. Η ανασκαφή του 1971 είχε εντοπίσει τον ανατολικό και μέρος από το βόρειο και το νότιο τοίχο μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου. Η φετινή ανασκαφή αποκάλυψε το 1/3 περίπου του κτιρίου προς Β., χωρίς ωστόσο να φθάσει στο δάπεδό του, γεγονός που δεν επιτρέπει τη διατύπωση απόψεων για τη χρήση του. Αποκαλύφθηκε ολόκληρος ο βόρειος τοίχος του οικοδομήματος, που έχει μήκος 26,15 μ. και είναι θεμελιωμένος στο φυσικό ημίβραχο κλιμακωτά, ακολουθώντας την κλίση του εδάφους προς Δ. Κατά το μεγαλύτερο τμήμα του σώζεται μόνο στον τελευταίο δόμο της θεμελίωσης και μόνο στη βορειοανατολική γωνία του κτιρίου σώζεται και η σειρά των ορθοστατών του. Το υλικό

Σχέδ. 5. Αηδονοχώρι. Αρχαία Τράγιλος. Τομέας V. Κάτοψη του κτιρίου.

κατασκευής του είναι πλίνθοι από τοπικό πωρόλιθο, καλοδουλεμένες στα ορατά μέρη τους και με ακανόνιστες πλευρές στη θεμελίωση. Η έρευνα του κτιρίου θα συνεχιστεί και στην επόμενη ανασκαφική περίοδο.

40. Η πελίκη πρόκειται να αποτελέσει θέμα ιδιαίτερης μελέτης.

Μ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ

Σταθμός Αγγίστας

Μακεδονικός τάφος

Στο μακεδονικό τάφο συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσής του για να λειτουργήσει ως επισκέψιμο μνημείο.

Νεκρόπολη

Στο αγροτεμάχιο του Γ. Μπάτσιου, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά του λόφου του μακεδονικού τάφου, στα δυτικά όρια του σύγχρονου χωριού, εντοπίστηκε αρχαίο νεκροταφείο.

Το νεκροταφείο της άγνωστης αλλά σημαντικής αρχαίας πόλης, η οποία τοποθετείται στη θέση Παλιοκόστρα του Σταθμού Αγγίστας και φαίνεται να εμφανίζει φάσεις από τους προϊστορικούς στους ιστορικούς χρόνους, πρέπει να είναι εξαιρετικά εκτεταμένο στους λόφους δυτικά της αρχαίας πόλης, όπου και ο μνημειακός μακεδονικός τάφος. Στο εν λόγω αγροτεμάχιο εντοπίστηκαν ενδείξεις για την ύπαρξη κιβωτιόσχημων τάφων.

Το περιεχόμενο ενός κιβωτιόσχημου τάφου που παραδόθηκε από ιδιώτη στην Εφορεία Αρχαιοτήτων και το οποίο αποτελούνταν απο μελαμβαφή κάνθαρο και «θησαυρό» νομισμάτων (αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Α 4344 και Ν 1590), χρονολογεί τη χρήση του νεκροταφείου στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΘΑΣΟΣ

Αρχαίο λιμάνι

Συνεχίστηκε και εφέτος για πέμπτη χρονιά η υποβρύχια ανασκαφική έρευνα στο αρχαίο λιμάνι της Θάσου, σε συνεργασία της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής και διήρκεσε τέσσερις εβδομάδες από 8 Μαΐου έως 4 Ιουνίου. Από την ελληνική πλευρά τη διεύθυνση είχε ο προϊστάμενος της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Δ. Καζιάνης και την επί τόπου εποπτεία η αρχαιολόγος Α. Σίμωσι, από τη γαλλική ο Γενικός Γραμματέας της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής J.-Y. Empereur. Στην ανασκαφή πήραν μέρος πέντε δύτες, ένας φωτογράφος-δύτης, δύο αρχιτέκτονες-δύτες, που μας εξασφάλισαν την άμεση αποτύπωση της ανασκαφής, και μία συντηρήτρια[1].

Εφέτος, όπως και το 1988, συνεχίσαμε την έρευνα στο βορειοανατολικό τμήμα του λιμανιού, στις δύο τομές (21 και 23) που είχαμε ήδη ανοίξει, καθώς και σε τρεις νέες τομές. Η περιγραφή της έρευνας θα γίνει ξεκινώντας από την ξηρά και προχωρώντας προς τον κόκκινο φανό[2].

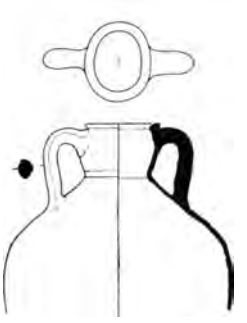
Τομή 28. Αποκαλύφθηκε μια αποβάθρα κτισμένη με μεγάλους σχιστόλιθους με κατεύθυνση Α.-Δ., ενώ έχουν εντοπιστεί και άλλοι τέτοιοι λίθοι σε μεγαλύτερη απόσταση προς Δ., οι οποίοι κατά πάσα πιθανότητα ανήκουν στη δόμησή της. Στο ανατολικό της άκρο η αποβάθρα συναντάται δημιουργώντας γωνία με το βορειοανατολικό τμήμα του τείχους που ξεκινά από την ξηρά και προχωρά στη θάλασσα, καταλήγοντας στο βορειοανατολικό πύργο του λιμανιού. Προκειμένου να αποκαλυφθεί η θεμελίωση της αποβάθρας σε συνδυασμό με το τείχος έγινε στο σημείο επαφής τους μία τριγωνική τομή με πλάγιες πλευρές, μήκ. 3 μ. η καθεμία (Π ί ν. 213 α). Αποκαλύφθηκαν μέχρι τη θεμελίωση δύο δόμοι, αφού αφαιρέθηκαν πολλές πέτρες που είχαν συσσωρευτεί στο χώρο αυτό, και περισυλλέχθηκαν όστρακα μόνον από τη θεμελίωση των δύο κτισμάτων.

Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη αρκετών οστών ζώων, πολλών αγγείων καθημερινής χρήσης, αρκετών θραυσμάτων μελαμβαφών αττικών αγγείων του γ' τέταρτου του 5ου αι. π.Χ. και θασιακών αμφορέων του 5ου αι. π.Χ. Αξίζει να αναφέρουμε το πάνω μέρος χιώτικου αμφορέα με φουσκωτό λαιμό που αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα των μέσων του 5ου αι. π.Χ. (Σ χ έ δ. 1). Το υλικό χαρακτηρίζεται από απόλυτη ομοιογένεια που το κατατάσσει χρονολογικά στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. και αποτελεί μια πρώτη ένδειξη για τη χρονολόγηση της αποβάθρας στην εποχή αυτή.

Συνεχίζοντας την περιγραφή, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, έχει αποκαλυφθεί η βορειοανατολική εσωτερική γωνία του τείχους, καθώς και το μεγαλύτερο τμήμα της βόρειας πλευράς του. Δυτικά από τη βορειοανατολική γωνία έγινε μία τομή που αποκάλυψε

1. Ευχαριστούμε θερμά όσους έλαβαν μέρος στη διεξαγωγή της έρευνας: τους δύτες Κ. Κωνσταντόπουλο, L. Bochaton, Β. Γλέζο, V. François, A. Nagy, το φωτογράφο J.-C. Hurteau, τους αρχιτέκτονες Ν. Λιανό και Τ. Kozej και τη συντηρήτρια Ρ. Μανίνου.

2. Βλ. τοπογραφικό σχέδιο: AAA XVIII (1985), σ. 120-121. BCH 112 (1988), σ. 736-742, όπου γίνονται και προηγούμενες αναφορές στην ανασκαφή. IJNA 16, 1 (1989) (υπό εκτύπωση). Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία Μνημείων και Συνόλων, τ. Β', Αθήνα 1977, σ. 73-77.

Σχέδ. 1. Θάσος. Αρχαίο λιμάνι. Τομή χιακού αμφορέα.

σε μήκος 5 μ. την εξωτερική πλευρά του τείχους, αποτελούμενη από ογκόλιθους δουλεμένους στο εξωτερικό βόρειο μέρος και αδούλευτους στο εσωτερικό. Το τείχος αποτελείται από δύο σειρές ογκόλιθων και έχει πλάτος 1,10 μ.

Το τμήμα αυτό του τείχους — που όπως θα δούμε παρακάτω χρονολογείται στον 5ο αι. — είναι ανεξάρτητο από το τείχος-λιμενοβραχίονα που βρίσκεται ανάμεσα στους δύο πύργους και του οποίου η εξωτερική πλευρά έχει αποτυπωθεί στην ανασκαφική περίοδο του 1987. Το τείχος-λιμενοβραχίονας βρίσκεται κατά το μεγαλύτερο μέρος του κάτω από το σύγχρονο μώλο και το πλάτος του είναι ορατό στο σημείο που καταλήγει και ενώνεται με το βορειοδυτικό πύργο. Παρόλο που το τείχος του 5ου αι. και το τείχος-λιμενοβραχίονας έχουν την ίδια κατεύθυνση, δεν είναι παράλληλα, αλλά φαίνεται να τέμνονται λίγο πριν από το βορειοδυτικό κυκλικό πύργο. Ανάμεσα στην εξωτερική πλευρά του τείχους του 5ου αι. και στην εσωτερική του τείχους-λιμενοβραχίονα έχει αποκαλυφθεί μια σχιστολιθική πλάκα που πιθανότατα ανήκει σε κάποια προγενέστερη κατασκευή, ο προσδιορισμός και η χρονολόγηση της οποίας θα ερευνηθούν στη συνέχεια της ανασκαφής κατά το 1990. Τα ευρήματα που περισυλλέχθηκαν από τον επιφανειακό καθαρισμό του τείχους ανήκουν σε διάφορες εποχές και δεν μπορούν να βοηθήσουν στη χρονολόγησή του.

Για το λόγο αυτό, στην εσωτερική πλευρά του τείχους του 5ου αι. έγινε μια τρίτη ανασκαφική τομή με σκοπό να βρεθεί η θεμελίωσή του. Αποκαλύφθηκαν τέσσερις σε βάθος δόμοι αποτελούμενοι από ακατέργαστους ογκόλιθους και περισυλλέχθηκαν πολλά όστρακα, κυρίως από μελαμβαφή αττικά αγγεία των μέσων του 5ου αι. π.Χ., τμήματα από θασιακούς και δύο σαμιακούς αμφορείς των ίδιων χρόνων, αλλά και τρία όστρακα με χαρακτηριστικές διακοσμήσεις του τύπου «céramique de la Grèce de l'Est» του τέλους του 6ου αι., καθώς και δύο τμήματα από κλαζομενιακούς αμφορείς της ίδιας εποχής. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί η εύρεση για πρώτη φορά αρχαϊκών οστράκων στην ανασκαφή του αρχαίου λιμανιού, πράγμα που επιβεβαιώνει την άποψή μας για την αναγκαιότητα περαιτέρω διερεύνησής του.

Στην περιοχή του βορειοδυτικού κυκλικού πύργου και συγκεκριμένα στο βορειοδυτικό τμήμα του προς το εσωτερικό του λιμανιού, αποκαλύφθηκε πιθανώς η συνέχεια του τείχους του 5ου αι.· στην περίπτωση αυτή όμως είναι κτισμένο με δύο σειρές δουλεμένων ογκόλιθων από μία στην κάθε όψη του, ενώ ανάμεσά τους ακατέργαστοι μικροί λίθοι. Το τείχος στο σημείο αυτό έχει συνολικό πλάτος 1,10 μ. περίπου. Σε χαμηλότερο επίπεδο από το τείχος και κάτω από ένα συμπαγές στρώμα beach rock αποκαλύφθηκαν τέσσερις σχιστολιθικοί ογκόλιθοι, οι οποίοι αποτελούν τμήμα κατασκευής, τον προορισμό της οποίας αγνοούμε (Π ί ν. 213 β). Τα όστρακα που περισυλλέχθηκαν μέσα από το beach rock ανήκουν ως επί το πλείστον σε αμφορείς τύπου Late Roman 1 και Kapitan 2 και χρονολογούνται από τον 4ο έως τον 6ο αι. μ.Χ.

Τομή 21. Στον ίδιο χώρο βρίσκεται η τομή 21. Στην τομή αυτή απέναντι από την τομή 28, αποκαλύφθηκε η θεμελίωση του κυκλικού πύργου σε τρεις δόμους, της εξωτερικής πλευράς του τείχους του 4ου αι. σε δύο δόμους, καθώς και μία συνεχής σε κάτοψη σειρά πέντε κιόνων σε β' χρήση.

Στην περιοχή του κόκκινου φανού είχε αποκαλυφθεί πέρυσι τμήμα κατασκευής που πιθανώς ανήκει σε μεταγενέστερους χρόνους, όπως συνηγορεί η ύπαρξη μιας εντειχισμένης σε β' χρήση βάσης αγάλματος, καθώς και ο τρόπος δόμησης της κατασκευής αυτής με συνδετικό υλικό (κονίαμα) (Π ί ν. 213 γ). Εφέτος συνεχίστηκε ο καθαρισμός προς τον κόκκινο φανό, όπου αποκαλύφθηκε ένας ακόμη δόμος κάτω από το δόμο με την εντειχισμένη βάση του αγάλματος. Για τον προσδιορισμό και τη χρονολόγηση της κατασκευής αυτής δεν μπορούμε να εκφέρουμε γνώμη εάν δε συνεχιστεί η ανασκαφική έρευνα. Αποκολλήσαμε από τη θέση της τη βάση του αγάλματος, η οποία έφερε σημαντική επιγραφή που αναφέρεται στον Πομπηίον (Π ί ν. 214 α).

Εφέτος, όπως και πέρυσι, χάρη στη βοήθεια του Λιμενικού Ταμείου Θάσου, ανελκύστηκαν τριάντα περίπου αρχιτεκτονικά μέλη που ανήκουν στα μνημεία της αγοράς. Μεταξύ αυτών έχουμε τρεις βάσεις αγαλμάτων, μία από τις οποίες έφερε σύμπλεγμα δύο αγαλμάτων, καθώς και ημικυκλικά αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από κυκλικές εξέδρες της αγοράς.

J.-Y. EMPEREUR - Α. ΣΙΜΩΣΙ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ

Στον προϊστορικό οικισμό του Ντικιλί Τας (ανατολική Μακεδονία), η ανασκαφή της γαλλικής ομάδας πραγματοποιήθηκε από τις 28 Αυγούστου έως τις 3 Οκτωβρίου με τη συμμετοχή δεκαπέντε ατόμων υπό τη διεύθυνση του R. Treuil. Οι έρευνες επικεντρώθηκαν σε τρία σημεία: στον τομέα ΙΙ και σε δύο χωριστές ζώνες του τομέα VA (βλ. τοπογραφικό σχέδιο στο BCH 112 (1988), σ. 728, εικ. 1).

Στον τομέα ΙΙ, η ανασκαφή της τάφρου, διαστ. 4 × 2 μ., η οποία άρχισε το 1986-1987, έφθασε περίπου μέχρι το υψόμετρο των 54,18 μ. Τα στρώματα που βρίσκονται προφανώς στη θέση τους, κάτω από τις προσχώσεις της κατωφέρειας, χρονολογούνται στις μεσαίες φάσεις της ύστερης νεολιθικής και όχι της μέσης νεολιθικής εποχής, όπως θα αναμενόταν σε αυτό το υψόμετρο. Στο βόρειο τμήμα της δοκιμαστικής τομής, το ψηλότερο σημείο ενός στρώματος καταστροφής εμφανίζεται σε υψόμετρο 54,79 μ. με τη μορφή ανώμαλου σωρού από αχυροπηλό έντονα ερυθρωπό. Έμεινε προς το παρόν στη θέση του και γι' αυτό δεν ήταν δυνατή η χρονολόγησή του.

Στο δυτικό τμήμα του τομέα VA, ερευνήθηκε η σύνδεση μεταξύ του στρώματος καταστροφής που αναγνωρίστηκε το 1987 (BCH, ό.π., σ. 731) και των στοιχείων που είναι ακόμη ορατά στο ανατολικό τοίχωμα της δοκιμαστικής τομής AA 28 (ανασκαφές J. Deshayes 1972) και μελετήθηκαν τα αρχιτεκτονικά τμήματα που ήταν δυνατό να ταυτιστούν. Αυτό το στρώμα χρονολογείται στη μέση νεολιθική εποχή, ενώ σε υψηλότερο επίπεδο βρίσκονται στρώματα των αρχών της ύστερης νεολιθικής εποχής.

Ένα πρώτο σύνολο αποτελείται από χωμάτινο τοίχο που ακολουθεί κυματοειδή γραμμή και έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 2,60 μ., από δάπεδο με σημαντική αλλά κανονική κλίση (Π ί ν. 214 β) και από πεζούλι ή άνδηρο που σχετίζεται με λίθινη σταθερή μυλόπετρα. Η τεχνική της κατασκευής, τα ίχνη διακόσμησης, ο τρόπος κατάρρευσης και η υποθετική κάτοψη καθιστούν το σύνολο αυτό ιδιαίτερα ενδιαφέρον για τη μελέτη της νεολιθικής αρχιτεκτονικής στη Μακεδονία.

Τα λείψανα ενός προγενέστερου στρώματος εγκατάστασης, καλυμμένα εν μέρει από αυτό το δάπεδο, είχαν αποκαλυφθεί το 1972 και βρίσκονται σε πολύ καλή κατάσταση, γεγονός που οφείλεται στην ένταση της πυρκαγιάς που τα κατέστρεψε. Πρόκειται κατ' αρχήν για κλίβανο, του οποίου εντοπίστηκε η κάτοψη, η γένεση του θόλου και μέρος του περιεχομένου (πυθμένας αγγείου, ακόμη στη θέση του, που περιείχε λίγους σπόρους καμένης φακής).

Μικρό αγγείο για αποθήκευση βρέθηκε σε υψόμετρο 60,45 μ. και περιείχε ακόμη ένα περίπου κιλό σπόρους καμένου σιταριού (Π ί ν. 214 γ). Δυτικότερα σε άλλο σύνολο, το οποίο πιθανώς ανήκε σε διαφορετικό κτίριο, βρέθηκε σταθερή μυλόπετρα και τμήμα δαπέδου σε υψόμετρο 60,44 μ. Η ανασκαφή του ενδιάμεσου μάρτυρα έδειξε ότι αυτά τα στοιχεία ήταν καλυμμένα από στρώμα καμένων ερειπίων, όπου και βρέθηκε ακέραιος λίθινος κυαθίσκος (Π ί ν. 215 α). Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε.

Στο ανατολικό τμήμα του τομέα ανασκάφηκαν οι σωροί σκληρού χώματος, πάνω στους οποίους βρίσκονταν τα λείψανα που θεωρήθηκαν το 1987 ως σύνολο και οι οποίοι περιείχαν πολλά ευρήματα — κυρίως κεραμική και ειδικότερα απομεινάρια τροφών. Γύρω στα 61,06-60,89 μ. εντοπίστηκε μία ελλειπτική τάφρος, της οποίας ο πυθμένας ήταν στρωμένος με μικρούς λίθους και το περιεχόμενό της είχε διαταραχθεί από τις αγροτικές εργασίες. Χαμηλότερα, στα 60,62-60,55 μ., αναγνωρίστηκε ομοιογενές και πλούσιο στρώμα εγκατάστασης, το οποίο περιελάμβανε μια νέα τάφρο στρωμένη με μικρούς λίθους, πάρα πολλά οστά και πολλά όστρακα. Εντοπίστηκε επίσης μία κατασκευή που μοιάζει με τετράγωνο κρηπίδωμα από χώμα (Π ί ν. 215 β), όπου βρέθηκαν χάντρες που σχετίζονται με ένα κέρατο βοοειδούς, θραύσμα ανθρωπόμορφου ειδώλιου, ακέραιο κύπελλο (Π ί ν. 215 γ), μικρογραφικό αγγείο με εγχάρακτη διακόσμηση, πολλά θραύσματα διακοσμημένα με γραφίτη, ένας πυθμένας αγγείου με διακόσμηση μαύρη πάνω σε ερυθρό, μερικά όστρακα του τύπου Mariča, πολλές σιαγόνες ζώων και ένα τριπτήρας. Η κεραμική χρονολογεί το στρώμα στις αρχές της ύστερης νεολιθικής εποχής.

Το υλικό που βρέθηκε σ' αυτό τον τομέα — βραχιόλι από κοχύλια, ανθρωπόμορφα ειδώλια, σφονδύλι, «pintadera», πελέκεις λειασμένοι, σταθερές μυλόπετρες, τετράγωνα αγγεία και πολλά μαγειρικά σκεύη — επιβεβαιώνει ότι πρόκειται σαφώς για στρώμα εγκατάστασης, αλλά δεν είναι δυνατό να διακρίνει κανείς με βεβαιότητα το στρώμα που συνδέεται με το δάπεδο από εκείνο που πιθανώς βρισκόταν στο στρώμα κατάρρευσης που το κάλυπτε.

RENÉ TREUIL

ΙΘ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Σύντ. Η ΙΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Με άδεια του Υπουργείου Πολιτισμού και με την επίβλεψη της ΙΘ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων μελετήθηκε από το Ινστιτούτο Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης για την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, το υλικό από τις ανασκαφές του Ιερού των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη (23 Ιουνίου-14 Αυγούστου).

Δυτικός λόφος

α) Ολοκληρώθηκαν το σχέδιο αναπαράστασης και οι τομές (κλίμακα 1:50) της περιοχής που ανασκάφηκε στο διάστημα 1986-1988.

β) Συμπληρώθηκε η αξιολόγηση των μαρμάρινων κυβόλιθων που ανακαλύφθηκαν στο δυτικό λόφο στο διάστημα 1965-1988 και ταυτίστηκαν πρόσθετα μέλη που ανήκαν στις θύρες του νεωρίου.

γ) Συμπληρώθηκε η μελέτη των αρχιτεκτονικών κεραμικών του νεωρίου και η αποκατάσταση της σίμης και του ακροκέραμου του ίδιου κτιρίου.

δ) Με την ολοκλήρωση της μελέτης του επιχρίσματος των τοίχων του νεωρίου έγινε κατανοητή η διάταξή του, μολονότι το αποσπασματικό υλικό δεν επιτρέπει λεπτομερή αναστήλωση.

ε) Συγκεντρώθηκε η εφυαλωμένη βυζαντινή κεραμική που περισυλλέχθηκε στο δυτικό λόφο μέσα από πλήθος αντικειμένων μαζί με τα οποία είχε αποθηκευθεί. Η κεραμική αυτή προέρχεται από μικρό αριθμό αγγείων, μερικά από τα οποία είναι δυνατό να αποκατασταθούν εν μέρει.

Στοά

α) Έγινε παραβολή του σχεδίου αναπαράστασης της στοάς με τα λείψανα, προκειμένου να διαπιστωθεί αν αποτυπώθηκαν ορθά η γόμφωση και άλλα τεχνικά χαρακτηριστικά.

β) Μελετήθηκαν όλοι οι κυβόλιθοι που ανήκουν στην ευθυντηρία, στον τοιχοβάτη και το συνδετικό υλικό των τοίχων της στοάς, προκειμένου να διαπιστωθεί ότι δεν έχει παραλειφθεί κανένα τεχνικό στοιχείο.

γ) Ολοκληρώθηκε η τελική προετοιμασία για τη δημοσίευση των κεραμικών που προέρχονται από την επίχωση της στοάς και έγινε νέα φωτογράφηση του υλικού.

Το μνημείο της Νίκης

α) Αποτυπώθηκαν και μελετήθηκαν τα κεραμικά και το επίχρισμα που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια συντήρησης των αναλημματικών τοίχων του μνημείου.

β) Εξαιτίας των πρόσφατων ανακαλύψεων στην περιοχή του ιερού, αναθεωρήθηκαν τα συμπεράσματα προηγούμενων ανασκαφών και σχηματίστηκε πρόχειρο ιστορικό του μνημείου της Νίκης και της μορφής του.

Μουσείο

α) Ερευνήθηκαν όλα τα θραύσματα μαρμάρινων γλυπτών μεγέθους μικρότερου του φυσικού στα πλαίσια μελέτης μιας περίτεχνης κεφαλής της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, που ανακαλύφθηκε το 1988.

β) Αποκαταστάθηκαν και μελετήθηκαν τα κείμενα δύο ψηφισμάτων που ανακαλύφθηκαν το 1986 και 1988 και αναφέρονται στις σχέσεις μεταξύ της Μαρώνειας και του ρωμαίου αυτοκράτορα Κλαύδιου.

γ) Ερευνήθηκαν μετάλλινα αντικείμενα του Μουσείου και των χώρων αποθήκευσης και έγινε συντήρηση ορισμένων από αυτά. Παράλληλα, ελήφθησαν μέτρα προστασίας για όλα, είτε με απλή επάλειψη, είτε με εναπόθεσή τους σε γέλη διοξειδίου του πυριτίου.

JAMES R. McCREDIE

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφές. Συνεχίστηκε εφέτος η ανασκαφή στην ακρόπολη του Σιδηρόκαστρου (Ν. Σερρών) και στη βασιλική Γ' Αμφιπόλεως. Στη Θάσο διεξήχθη σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο όπου ανεγείρεται η νέα πτέρυγα του Αρχαιολογικού Μουσείου, ενώ στη Σκάλα Σωτήρος στα πλαίσια ανασκαφής παράλιου προϊστορικού οικισμού ερευνήθηκαν ερείπια προσκτισμάτων εκκλησιαστικού συγκροτήματος παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στην Καβάλα συνεχίστηκε η έρευνα τμημάτων του μεσαιωνικού οχυρωματικού περίβολου της πόλης με αφορμή τις εκσκαφές που διενεργεί ο Δήμος Καβάλας για την κατασκευή νέου αποχετευτικού συστήματος. Στην Ανακτορούπολιν (Ν. Καβάλας) ερευνήθηκε μονόχωρος ναός υστερορωμαϊκών χρόνων, ενώ στην Κομοτηνή οργανώθηκε αποθήκη για την επεξεργασία ευρημάτων από ανασκαφές στην περιοχή.

Αναστηλώσεις-συντηρήσεις μνημείων. Ολοκληρώθηκε η αποτύπωση του βυζαντινού ναού στον Ελαιώνα Ν. Σερρών από τον αρχιτέκτονα Π. Ξύδα και η μελέτη υποστύλωσής του από τον πολιτικό μηχανικό Θ. Αυδή. Ο ίδιος αρχιτέκτων αποτύπωσε συγκρότημα της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών και σχεδίασε την περίφραξη του τεμένους Τζιντζιρλί Σερρών, η οποία και κατασκευάστηκε με δαπάνη του Νομαρχιακού Ταμείου Σερρών. Στο ίδιο τέμενος τοποθετήθηκε ηλεκτρική εγκατάσταση. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στο μέγαρο Τόκου στην Καβάλα, βερνικώθηκαν τα πατώματα και τα παντζούρια και κατασκευάστηκαν ξύλινα ταμπλώ για τις περιοδικές εκθέσεις που θα φιλοξενούνται στην αίθουσα του α' ορόφου. Συντηρήθηκε η σταυρόσχημη κτιστή κολυμβήθρα στο Οκτάγωνο των Φιλίππων και στη βορειοδυτική γωνία του ανασκαφικού χώρου κατασκευάστηκε, κρυμμένη μέσα στη βλάστηση και τα λουλούδια, βρύση εις μνήμην του ανασκαφέα του Οκταγώνου Στυλιανού Πελεκανίδη. Συντηρήθηκε ο πύργος στα νοτιοδυτικά του ναού της Κοσμοσώτειρας στα Φέρραι του Έβρου και συνεχίστηκε ανελλιπώς η μέτρηση των μικρομετακινήσεων του ναού μέσω του εγκατεστημένου συστήματος ελέγχου. Έγιναν επίσης μελέτες για τον ηλεκτροφωτισμό του πύργου του Σιδηρόκαστρου και του ναού του Αγίου Αθανασίου στο Διδυμότειχο.

Συνεχίστηκε η συντήρηση των εικόνων στην Παλαιά Μητρόπολη Κομοτηνής και των λειψάνων τοιχογραφιών νεοτέρων χρόνων στον ίδιο ναό. Συντηρήθηκαν επίσης σπαράγματα τοιχογραφιών από τις ανασκαφές του Παπίκιου όρους. Συνεχίστηκε ο καθαρισμός των τοιχογραφιών στην Κοσμοσώτειρα Φερρών, καθώς και ο καθαρισμός νομισμάτων και η συγκόλληση κεραμικών στο εργαστήριο της Εφορείας.

Για ορισμένες δραστηριότητες ακολουθούν εκθέσεις των οποίων την επιστημονική και γλωσσική ευθύνη φέρουν οι συντάκτες τους: Σταυρούλα Δαδάκη (Στ.Δ.), Σοφία Δουκατά (Σ.Δ.), Ιωάννης Ηλιάδης (Ι.Η.), Αργύρης Μπακιρτζής (Α.Μ.), Χαράλαμπος Μπακιρτζής (Χ.Μ.), Ευτυχία Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου (Ε.Ν.), Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή (Δ.Π.), Αγγελική Στρατή (Α.Σ.), Κωνσταντίνος Τσουρής (Κ.Τ.).

ΧΑΡ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σιδηρόκαστρο

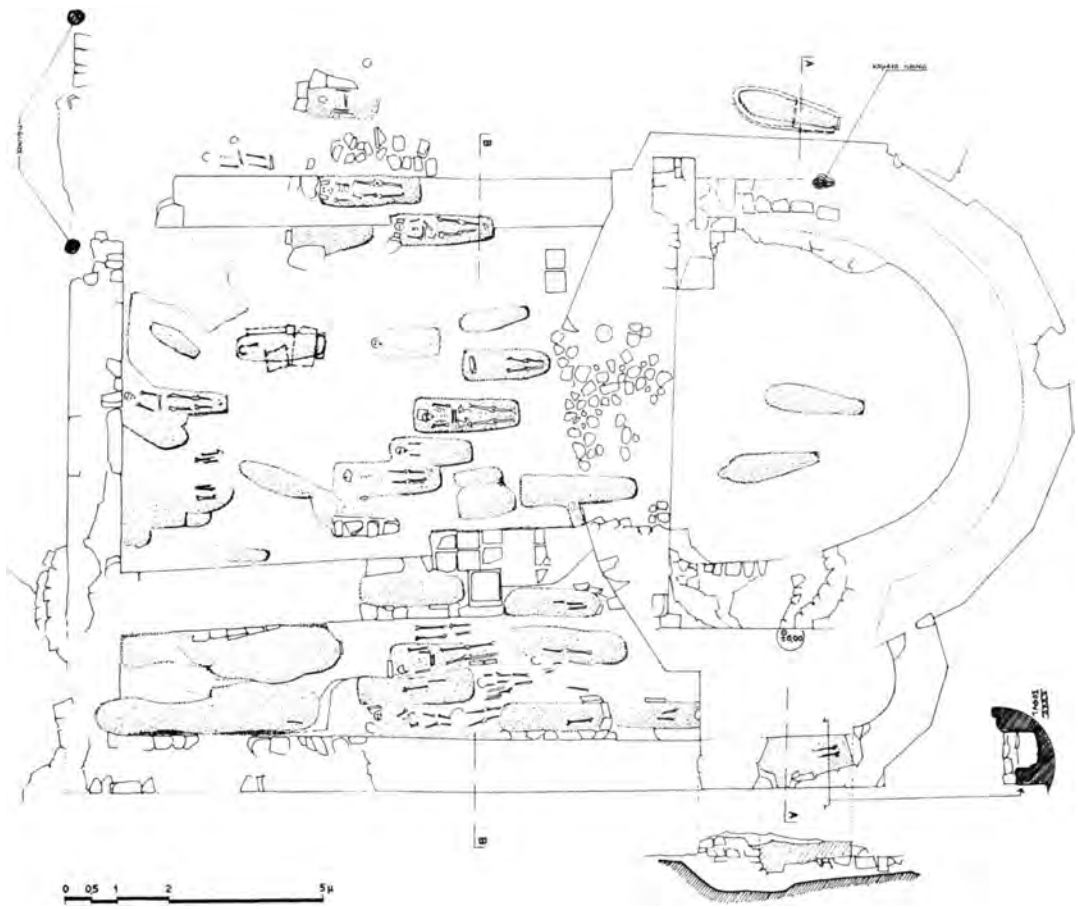
Κάστρο

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο κάστρο του Σιδηρόκαστρου, όπου κατά τα έτη 1987-1988 ανασκάφηκαν τα θεμέλια βασιλικής, μεταγενέστερου κτίσματος που καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα της και τάφοι[1].

Η φετινή έρευνα στο εσωτερικό της βασιλικής προχώρησε σε βάθος και έφθασε ως το φυσικό βράχο, ο οποίος εμφανίζεται σε βάθος 1,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Σε στρώμα βαθύτερο κατά 0,40 μ. από αυτό που βρέθηκαν οι τάφοι το 1988, αποκαλύφθηκε νεκροταφείο με λαξευτούς τάφους που δημιουργήθηκε στο εσωτερικό της μετά την καταστροφή της (Σχέδ. 1· Πίν. 216 α). Πρόκειται για ρηχές λακκοειδείς κοιλότητες λαξευμένες στο μαλακό βράχο, οι διαστάσεις των οποίων ποικίλλουν από 1,60 ως 2 μ. μήκος, 0,30 ως 0,70 μ. πλάτος και 0,30 ως 0,40 μ. βάθος. Μερικοί από αυτούς έχουν ανοιχθεί στο πάχος των τοίχων καταστρέφοντάς τους ως την υποθεμελίωση. Συνολικά ερευνήθηκαν δεκαεννέα τάφοι.

Καλυπτήριες πλάκες δε βρέθηκαν ούτε και λίθοι σε μεγάλη ποσότητα. Προφανώς καλύπτονταν με χώμα. Σκελετοί σε καλή κατάσταση σώθηκαν μόνο τρεις, οι υπόλοιποι ήταν αποσαθρωμένοι. Τρεις από τους τάφους ήταν παιδικοί. Από τους σωζόμενους σκελετούς διαπιστώνεται ότι οι νεκροί θάβονταν εκτάδην με τα χέρια σταυρωμένα μπροστά στο στήθος και ενίοτε υπήρχε

1. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 464-465· 43 (1988): Χρονικά, σ. 440-441.

Σχέδ. 1. Κάστρο Σιδηρόκαστρου. Κάτοψη της ανασκαφής της βασιλικής.

πλίνθος για προσκέφαλο. Πέρα από την εύρεση πολλών καρφιών που μαρτυρούν τη χρήση φερέτρων, στον τάφο XIV βρέθηκαν γύρω από το σκελετό, διατεταγμένα σε σχήμα ορθογώνιου, τριάντα τέσσερα καρφιά από το φέρετρο που περιείχε το σκελετό. Βρέθηκε μόνον ένα χάλκινο δακτυλίδι.

Τρεις από τους λαξευτούς τάφους είναι ανθρωπόσχημοι (Π ί ν. 216 β). Οι δύο από αυτούς (τάφοι IX και X) βρίσκονται μέσα στην κόγχη και ο τρίτος (τάφος XXXVI) έξω από την κόγχη κοντά στο βόρειο τοίχο. Οι διαστάσεις τους είναι: τάφος IX: μήκ. 2, πλ. 0,50 στο ύψος των ώμων και 0,30 μ. στο ύψος των ποδιών, τάφος X: μήκ. 1,90, πλ. 0,50 και 0,30 αντίστοιχα, τάφος XXXVI: μήκ. 2, πλ. 0,50 και 0,30 μ. αντίστοιχα. Οι τάφοι IX και X δεν περιείχαν σκελετό. Απεναντίας ήταν γεμάτοι με μαλακό χώμα με κονιάματα (μπάζα). Ο τάφος XXXVI έφερε ως καλυπτήριες πλάκες δύο ογκώδεις πέτρες, διαστ. 0,45 × 0,70 και 0,55 × 1 μ. Ο σκελετός βρέθηκε αποσαθρωμένος.

Στο ίδιο βάθος και στο χώρο μεταξύ του νότιου στυλοβάτη και του νότιου τοίχου αντί για λαξευτούς τάφους έχουμε απλές ταφές. Τις ονομάζουμε έτσι γιατί δε διαπιστώθηκε ιδιαίτερη κατασκευή για τον ενταφιασμό των νεκρών. Οι σκελετοί βρέθηκαν τοποθετημένοι ο ένας κοντά στον άλλο και σε επάλληλα βάθη. Συνολικά βρέθηκαν δέκα ακέραιοι σκελετοί. Ανάμεσα στα χώματα βρέθηκαν οστά απροσδιόριστου αριθμού ταφών. Σε μερικές μόνο περιπτώσεις οι σκελετοί ξεχώριζαν ο ένας από τον άλλο με λίθους πρόχειρα τοποθετημένους γύρω από το σκελετό, ενώ κάποιοι θάβονταν σε ξύλινα φέρετρα, όπως μαρτυρούν τα πολλά καρφιά που βρέθηκαν.

Η διατάραξη των χωμάτων από τις συνεχείς ταφές και τη σύληση των τάφων δεν επιτρέπει την ασφαλή στρωματογραφική ένταξη των ευρημάτων. Η κατάσταση διατήρησης των τοίχων, των οποίων μόνον οι υποθεμελιώσεις σώζονται, και η έλλειψη κτερισμάτων καθιστούν την υπόθεση της χρονολόγησης δύσκολη. Σχε-

δόν σε όλα τα στρώματα μαζί με εφυαλωμένη βυζαντινή κεραμική βρέθηκε και κεραμική εποχής Σιδήρου, αρχαία, ελληνιστική και ρωμαϊκή.

Με βάση τα έως τώρα δεδομένα τα γενικότερα συμπεράσματα συνοψίζονται ως εξής:

1) Η εύρεση οστράκων εποχής Σιδήρου, αρχαίας, ελληνιστικής και ρωμαϊκής σε μεγάλη ποσότητα αποδεικνύει ότι ο χώρος ήταν σε χρήση από τα ιστορικά ήδη χρόνια.

2) Η έως τώρα απουσία κεραμικής και ευρημάτων παλαιοχριστιανικών χρόνων δηλώνει την εγκατάλειψη του χώρου κατά την εποχή αυτή.

3) Κατά τους βυζαντινούς χρόνους κτίστηκε η βασιλική, τα θεμέλια της οποίας αποκαλύφθηκαν. Στοιχεία για τη χρονολόγησή της μπορούν να αποτελέσουν, αν δεχθούμε ότι προέρχονται από αυτή, τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη τα οποία χρησιμοποιήθηκαν σε β' χρήση στον τάφο VIII και στο μεταγενέστερο κτίσμα.

4) Μετά την καταστροφή της και στα κρημνίσματά της οργανώνεται το νεκροταφείο, το οποίο με βάση τη βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική χρονολογείται στο 13ο-14ο αι. Συγχρόνως ιδρύεται και το μεταγενέστερο κτίσμα που καταλαμβάνει το ανατολικό της τμήμα και το οποίο πρέπει να ερμηνευθεί ως ταφικό παρεκκλήσιο. Το νεκροταφείο πρέπει να ήταν σε χρήση ως τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας, στα οποία πρέπει να αποδώσουμε τις ταφές των ανώτερων στρωμάτων. *(Στ.Δ.)*

Σέρρες

Οδός Λάζαρου Κούση

Σε εργασίες διάνοιξης αποχετευτικού αγωγού στη συμβολή των οδών Λάζαρου Κούση και Λεωνίδα Παπαπαύλου και σε βάθος 0,60 μ. από το σημερινό επίπεδο του δρόμου, αποκαλύφθηκε καμαροσκεπής τάφος-οστεοφυλάκιο, εσωτ. διαστ. 3,10 × 2,55 και ύψ. 1,58 μ.

Ο τάφος έχει σχήμα ορθογώνιο στην κάτοψη και προσανατολισμό Β.-Ν. Οι πλάγιες πλευρές είναι κτισμένες με επάλληλες στρώσεις πλίνθων, πάχ. 0,04 μ., συνδεδεμένων με αρμούς κονιάματος, πάχ. 0,04 μ., στο κάτω τμήμα τους και με πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας στο ανώτατο. Στο σημείο όπου διαφοροποιείται η τοιχοποιία σχηματίζεται μικρή προεξοχή. Η στενή βόρεια πλευρά είναι κτισμένη με αργολιθοδομή. Στη νότια πλευρά ανοίγεται τοξωτή είσοδος, διαστ. 0,70 × 0,30, ύψ. 0,67 μ., που επιστέφεται με πλίνθινο τόξο.

Διαφοροποίηση της τοιχοδομίας υπάρχει και στο εσωτερικό του τάφου. Οι μακριές πλευρές είναι κτισμένες με αργολιθοδομή στο κάτω μέρος τους και ακολουθούν στρώσεις πλίνθων. Οι στενές πλευρές είναι κτισμένες με αργολιθοδομή και πλιθιά που παρεμβάλλονται στην τοιχοποιία. Καλύπτεται με πλίνθινη ημικυλινδρική καμάρα.

Το εσωτερικό του τάφου ήταν γεμάτο οστά. Κατά την απομάκρυνσή τους περισυλλέχθηκαν όστρακα μεταβυζαντινών χρόνων, χάλκινοι σταυροί και διάφορα γυάλινα αντικείμενα: τμήμα από βραχιόλι, θραύσματα από κανδήλες και γυάλινα αγγεία.

Ο τάφος χρονολογείται στους μεταβυζαντινούς χρόνους και σχετίζεται με τη γνωστή από έγγραφα του Αγίου Όρους Μονή της Θεοτόκου Ελεούσης της οποίας η θέση ορίζεται στην περιοχή αυτή[2]. *(Στ.Δ.)*

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Νέα Πέραμος

Ανακτορούπολις

Παραπλεύρως του κεντρικού πύργου, αποκαλύφθηκε μονόχωρο ναΰδριο, μήκ. 3,90 και πλ. 2,60 μ., με προεξέχουσα ημικυκλική κόγχη, χορδής 1,30 μ. (Πίν. 217 α). Το ναΰδριο έχει είσοδο στο δυτικό τοίχο, ανοίγματος 0,85 μ., και κτιστά έδρανα κατά μήκος των εσωτερικών πλευρών, ανάμεσα στους λίθους των οποίων βρέθηκε ακόσμητο λεβητοειδές κοινόκρανο από μεσοβυζαντινό τέμπλο.

Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 1,10 μ. Είναι κτισμένοι με ντόπιους λίθους, οριζόντια τοποθετημένους, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται ατάκτως πλινθία και ως συνδετικό υλικό λάσπη. Η ανατολική πλευρά του ναΰδρίου και η κόγχη είναι περισσότερο επιμελημένες με στρώσεις λίθων και πλινθία οριζόντια τοποθετημένα ανάμεσα στις στρώσεις των λίθων (Πίν. 217 β).

Το ναΰδριο έφερε εσωτερικά τοιχογραφικό διάκοσμο, από τον οποίο σώθηκαν αρκετά σπαράγματα. Ο βόρειος τοίχος του ναΰδρίου έχει καταστραφεί μεταγενέστερα μέχρι το θεμέλιό του.

Το δάπεδο είναι κατασκευασμένο με κομμάτια μαρμάρινων πλακών και πλίνθων. Ανάμεσα στις μαρμάρινες πλάκες βρέθηκε θωράκιο μεσοβυζαντινών χρόνων με ταινία, της οποίας μία σωζόμενη γωνία σχηματίζει «κλειδί του Σολομώντα» που περιέχει πυροστρόβιλο. Πάνω στο δάπεδο και σε όλο το χώρο βρέθηκε στρώμα καύσης ξύλων στέγης.

2. Η μονή καταστράφηκε κατά την πυρπόληση της πόλης το 1913. Σήμερα σε οικόπεδο της οδού Λ. Κούση υπάρχει μικρό προσκυνητάρι. Βλ. Γ. Καφταντζής, Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα, Σέρρες 1983, σ. 203-206.

Νότια της κόγχης του ιερού χαμηλή προεξοχή, πλ. 0,30 μ., δηλώνει τη χρήση της ως πρόθεση. Στο δάπεδο του ιερού βρέθηκε τμήμα ιωνικού κίονα, σωζ. ύψ. 1,04 μ., το οποίο σώζει την απόφυση, διαμ. 0,26 μ., και χρησίμευε ως βάση της Αγίας Τράπεζας του ναϋδρίου. Επίσης, στο δάπεδο του ναϋδρίου βρέθηκε μαρμάρινη πλάκα βυζαντινού τάφου, με την κάτω κεραία του σταυρού σε κλιμακωτή βάση.

Σε μεταγενέστερη εποχή, προστέθηκε στη δυτική πλευρά του ναϋδρίου ευρύχωρος νάρθηκας, ισοπλατής (3,55 μ.), ο οποίος αντικατέστησε αρχαιότερη κατασκευή (νάρθηκας ή προστώο). Οι τοίχοι του μεταγενέστερου νάρθηκα, από μεγαλύτερους λίθους και πλινθία, παρουσιάζουν μεγαλύτερη αταξία. Στην εξωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου διακρίνεται εντοιχισμένη λίθινη πλάκα, μήκ. 1,65, πάχ. 0,09, μέγ. πλ. 0,70 μ., που προέρχεται από αρχαίο τάφο. Από τους τοίχους του μεταγενέστερου νάρθηκα έχει καταστραφεί ο βόρειος τοίχος, πάχ. 0,65, και το βόρειο άκρο του δυτικού, πάχ. 0,60 μ. Στους υπόλοιπους τοίχους δε διακρίνεται άνοιγμα εισόδου, πράγμα που σημαίνει ότι η είσοδος γινόταν από τη βόρεια πλευρά, αυτή προς την πόλη. Το δάπεδο του νάρθηκα δε σώθηκε, εκτός από λίγες λίθινες πλάκες.

Ανατολικά και νότια του ναϋδρίου βρέθηκαν ταφές, αλλεπάλληλες λακκοειδείς. Κατά την ανασκαφή των τάφων βρέθηκε πλήθος σιδερένιων καρφιών από ξύλινα φέρετρα και άλλα μικροαντικείμενα.

Με τις ταφές σχετίζεται πρόχειρος τοίχος από ξηρολιθιά, μήκ. 2,72 μ., που συνδέει την εξωτερική βορειοανατολική γωνία του ναϋδρίου με το ανατολικό τείχος. Ο τοίχος είχε σκοπό τη συγκράτηση των χωμάτων του χώρου που περιείχε τις ταφές, ως εκ τούτου έχει πρόσωπο μόνο προς τη βόρεια πλευρά.

Σε πολύ μεταγενέστερη εποχή και σε πολύ ψηλότερο επίπεδο, στο χώρο του ναϋδρίου, και σε επαφή με το ανατολικό τμήμα του τείχους, χτίστηκε δωμάτιο, διαστ. 4,55 × 6 μ. Ο νότιος τοίχος (4,55 μ.) σώζει κόγχη τζακιού στο μέσο. Ο δυτικός τοίχος (6 μ.) τέμνει το ναϋδριο κατά πλάτος, στο ανατολικό τμήμα, καταστρέφοντας μεγάλο τμήμα του νότιου τοίχου.

Κατά τη διάλυση του μεταγενέστερου τοίχου βρέθηκε, χρησιμοποιημένο ως οικοδομικό υλικό, μαρμάρινο επίκρανο παλαιοχριστιανικών χρόνων, με ανάγλυφους σταυρούς στις δύο στενές πλευρές.

Σε απόσταση 0,50 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία του νάρθηκα του ναϋδρίου, βρέθηκε τετράπλευρη δεξαμενή (ληνός ;), εσωτ. διαστ. 3,85 × 2,42 μ. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους με ασβεστοκονίαμα, σε άτακτες στρώσεις και πλινθία οριζόντια τοποθετημένα ανάμεσα στους λίθους. Η κατασκευή φέρει εσωτερικά επίχρισμα από υδραυλικό κονίαμα. Το δάπεδο αποτελείται από μεγάλες λίθινες πλάκες, οι αρμοί των οποίων στεγανοποιούνται με υδραυλικό κονίαμα. Στη βορειοδυτική πλευρά, στο μέσο, ανοίγεται τετράπλευρος αγωγός απορροής. Η κατασκευή – ως προς το ασβεστοκονίαμα – σχετίζεται με το παρακείμενο τείχος και κατά πάσα πιθανότητα είναι αρχαιότερη του ναϋδρίου. Βρέθηκε υπόλειμμα τοίχου της ίδιας εποχής, βόρεια του ναϋδρίου και σε απόσταση 0,30 μ. από τη νότια πλευρά, ο οποίος δεν έχει ακόμη ερευνηθεί. *(Χ.Μ.)*

Κάρυανη

Οικόπεδο Αθ. Δέλτσιου

Σε εργασίες περίφραξης στο παραπάνω οικόπεδο στη θέση «Πύργος»[3] της Κάρυανης αποκαλύφθηκε καμαροσκεπής τάφος. Η έρευνα που ακολούθησε περιορίστηκε στο εσωτερικό του τάφου. Η είσοδος στον τάφο έγινε από οπή, διαστ. 0,40 × 0,60 μ., που δημιουργήθηκε στην οροφή του κατά τις εργασίες περίφραξης.

Πρόκειται για κτίσμα ορθογώνιο στην κάτοψη, εσωτ. διαστ. 4,80 × 2,40, ύψ. 1,76 μ. και με προσανατολισμό Β.-Ν. Είναι κτισμένο με αργολιθοδομή και χονδρόκοκκο συνεκτικό κονίαμα. Οι τοίχοι εσωτερικά και μέχρι ύψους 0,30 μ. από το δάπεδο είναι επιχρισμένοι με κοκκινωπό κονίαμα, αδρό στην όψη. Χαρακτηριστικό στοιχείο της τοιχοποιίας των μακρών πλευρών αποτελούν δύο ζώνες από συνεχόμενους ισοπαχείς λίθους, η μία σε ύψος 0,50 μ. από το δάπεδο και η άλλη σε ύψος 1,10 μ. Το μεταξύ τους κενό γεμίζει με μικρές πέτρες και άφθονο κονίαμα. Με πέτρες και κονίαμα είναι κατασκευασμένη και η καμάρα που καλύπτει τον τάφο. Στη νότια στενή πλευρά και σε ύψος 0,30 μ. από το δάπεδο ανοίγεται το ορθογώνιο στόμιο της εισόδου, διαστ. 0,62 × 0,50 × 0,70 μ., το οποίο φράσσεται με μαρμάρινη πλάκα (Π ί ν. 218 α). Το δάπεδο του τάφου είναι από χώμα.

Στο μέσο της βόρειας πλευράς σώζονταν τα ίχνη σκελετού, αποσαθρωμένου. Βρέθηκαν μόνο μερικά άβαφα όστρακα αμφορέων και κεραμίδες οροφής[4].

Σε απόσταση 1 μ. νότια του τάφου διαπιστώθηκε η

3. Η θέση Πύργος βρίσκεται νότια του σημερινού οικισμού Κάρυανης ανάμεσα στη νέα Εγνατία οδό και την ακτή (χάρτης ΓΥΣ, φύλλο Στρατονίκης, κλιμ. 1:50.000). Στη θέση αυτή αναφέρονται «ερείπια πύργου πιθανότατα βυζαντινού» (ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 286).

4. Την ακριβή θέση των οστράκων δε γνωρίζουμε διότι πρώτος στον τάφο μπήκε ο εργολάβος.

ύπαρξη και δεύτερου καμαροσκεπούς τάφου, ο οποίος δεν ερευνήθηκε λόγω έλλειψης σχετικών πιστώσεων και μέσων. Επίσης, σε οικόπεδο βόρεια του οικοπέδου Δέλτσιου παρατηρήθηκαν ίχνη κονιάματος σε μία από τις οπές που ανοίχθηκαν για την περίφραξή του. Η ύπαρξη και τρίτου τάφου θεωρείται πιθανή.

Η έλλειψη κτερισμάτων, ο τύπος, η κατασκευή και η τοιχοποιία, που είναι κοινά τόσο στα υστερορωμαϊκά χρόνια όσο και στα παλαιοχριστιανικά, δε βοηθούν στην ασφαλή χρονολόγηση του τάφου.

Η έλλειψη προσανατολισμού Α.-Δ., οι διαστάσεις, καθώς και τα όστρακα που βρέθηκαν μέσα στον τάφο (όστρακα αμφορέων με χτενωτή διακόσμηση χρονολογούμενα μάλλον στην υστερορωμαϊκή παρά στην παλαιοχριστιανική περίοδο) καθιστούν πιο πιθανή μια χρονολόγηση του τάφου στα υστερορωμαϊκά χρόνια. Η ανεύρεση εξάλλου στην περιοχή αυτή αρχιτεκτονικών μελών, όπως θραύσματα κιόνων, πώρινος δόμος με πελεκόσχημο τόρμο, μαρμάρινη κορνίζα με ταινία και λοξότμητο κυμάτιο, που χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια, μαρτυρούν μια εγκατάσταση στην περιοχή από τη ρωμαϊκή ήδη εποχή[5]. *(Στ.Δ.)*

Πυργοχώρι

Με αφορμή την επέκταση διάφορων οικισμών στο Νομό Καβάλας η Εφορεία πραγματοποίησε επιφανειακή έρευνα για τον εντοπισμό αρχαιοτήτων στις εκτάσεις που προορίζονταν για τις νέες οικιστικές ζώνες.

Στα δυτικά της κοινότητας Πυργοχωρίου, σε κοινόχρηστο οικόπεδο, αποκαλύφθηκε μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος, εσωτ. διαστ. 1,75 × 0,83 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. Τα τοιχώματα και η κάλυψη του τάφου αποτελούνταν από μεγάλες πλάκες ντόπιας μαρμαρόπετρας, ενώ το δάπεδό του, σε βάθος 0,72 μ. από την καλυπτήρια, ήταν ο μαλακός ημίβραχος της περιοχής. Υπήρχε μόνον ένας νεκρός, χωρίς κτερίσματα. Τα οστά του σκελετού ήταν θραυσμένα και διάσπαρτα στο εσωτερικό του τάφου, γιατί πάνω από το νεκρό είχαν τοποθετηθεί άλλες πλάκες προετοιμάζοντας το χώρο για μια δεύτερη ταφή.

Ο τάφος δεν αποτελεί τυχαίο και μεμονωμένο εύρημα· το πιθανότερο είναι ότι ανήκει σε κάποια συστάδα τάφων. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται και από μαρτυρίες των κατοίκων του Πυργοχωρίου για την ύπαρξη όμοιων ακτέριστων τάφων με έναν ή περισσότερους νεκρούς στα σπίτια και τις αυλές του χωριού. Ένα όμως τόσο εκτεταμένο νεκροταφείο, στο οποίο έχουμε ενδείξεις προετοιμασίας για αλλεπάλληλες ταφές και όπου χρησιμοποιείται ντόπια δουλεμένη πέτρα, προϋποθέτει την ύπαρξη στην περιοχή κάποιου οικισμού. Για τη θέση του οικισμού δεν είναι τίποτα γνωστό έως σήμερα.

Η παντελής έλλειψη κεραμικής και κτερισμάτων, καθώς και το γεγονός ότι ο τύπος αυτός του κιβωτιόσχημου τάφου είναι διαχρονικός καθιστούν επισφαλή οποιαδήποτε χρονολόγηση. Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι στην περιοχή του Παγγαίου και μάλιστα στα γειτονικά Κηπιά, κάτω από το δάπεδο παλαιοχριστιανικής βασιλικής[6], ανασκάφηκαν όμοιου τύπου τάφοι, φτωχοί και ακτέριστοι, ενδεικτικοί της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης του πληθυσμού της περιοχής στο τέλος της παλαιοχριστιανικής περιόδου, όταν επιδρομές και οικονομική δυσπραγία[7] αλλά και σεισμική κατά καιρούς δραστηριότητα[8] οδήγησαν στο μαρασμό της υπαίθρου. *(Στ.Δ.)*

Θάσος

Οικόπεδο Αρχαιολογικού Μουσείου Θάσου

Στο χώρο ανέγερσης της νέας πτέρυγας του Αρχαιολογικού Μουσείου στο Λιμένα της Θάσου διενεργήθηκε, κατά τους θερινούς και φθινοπωρινούς μήνες του 1989, σωστική ανασκαφή από τη 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και την ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Η ανασκαφή της 12ης Εφορείας διήρκεσε από 4 Ιουλίου έως 31 Αυγούστου. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής ανακοινώθηκαν διεξοδικά στη Γ' Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη το έτος 1989[9].

Ο ανασκαφικός χώρος κατελάμβανε το μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου στα νότια του Μουσείου (Π ί ν. 218 β). Σε μικρή απόσταση από την αγορά της αρχαίας πόλης αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου οικιστικού συγκροτήματος που περιλαμβάνει τμήματα δύο οικιών ελληνορωμαϊκού τύπου και δρόμο που διέρχεται ανάμεσά τους.

5. Η ανεύρεση των παραπάνω αρχιτεκτονικών μελών έγινε όταν απομακρύνθηκε από το οικόπεδο λιθοσωρός που είχε δημιουργηθεί από τους καλλιεργητές των γύρω αγρών.

6. Χ. Μπακιρτζής, ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 433-437.

7. Ευτ. Μαρκή, Οι παλαιοχριστιανικοί τάφοι της Θράκης, Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, ByzForsch XIV (1989), σ. 343-358.

8. Χ. Μπακιρτζής, Τι συνέβη στη Θάσο στις αρχές του 7ου μ.Χ. αι., Φίλια Έπη εις Γ. Ε. Μυλωνάν, Γ', σ. 340-341.

9. Σ. Δουκατά - Ν. Ζήκος - Χ. Μπακιρτζής, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 521-534.

Οι δύο οικίες με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. παρουσιάζουν αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις. Η οικία προς Α. ονομάστηκε οικία Α και η οικία προς Δ. ονομάστηκε οικία Β. Κοινό χαρακτηριστικό των δύο οικιών είναι οι ορθογώνιες αυλές γύρω από τις οποίες διαρθρώνονται οι διάφοροι χώροι. Τις πλευρές της αυλής περιέβαλε στοά απ' όπου γινόταν η μετάβαση στους χώρους των οικιών. Από την οικία Α ανασκάφηκε μόνο τμήμα της αυλής και της στοάς στην οποία υπήρχε εστία και πηγάδι. Από την οικία Β ανασκάφηκαν η αυλή, τέσσερα δωμάτια και τμήματα από δύο άλλα. Εδώ διαπιστώθηκαν, εκτός από την αρχαία φάση (4ος-2ος αι. π.Χ.), δύο ακόμα οικοδομικές φάσεις του 3ου έως τις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. με ενδιάμεση καταστροφή στα μέσα του 4ου αι. Στους χώρους των οικιών και στο δρόμο υπήρχε μεγάλο στρώμα φερτής επίχωσης για ν' αντιμετωπιστεί η ανύψωση της στάθμης των υδάτων. Έτσι, ο δρόμος αυτός αρχικού πλάτους 4,50 μ., που ξεκινούσε από την ακρόπολη και κατέληγε στο λιμάνι, με τις κατά καιρούς επιχώσεις μετατράπηκε σε χωματόδρομο και έως τις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. έχασε σταδιακά τη λειτουργικότητά του.

Παραδείγματα παρόμοια με τις οικίες Α και Β υπάρχουν στη Θάσο στα οικόπεδα Δημητριάδη, Γιαννούδη-Θωμαΐδη και Τσακατάρα. Τα ευρήματα της ανασκαφής, κυρίως κεραμική και νομίσματα, αντιπροσωπεύουν όλες τις χρονικές περιόδους από τους κλασικούς έως τους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Λίγοι τοίχοι θεμελιωμένοι πάνω από το επίπεδο των δύο οικιών σχετίζονται με κτίρια της τελευταίας βυζαντινής περιόδου της Θάσου, όταν το νησί είχε παραχωρηθεί στους Γατελούζους (1416-1455). *(Σ.Δ.)*

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Διδυμότειχο

Βυζαντινός οικισμός στο κάστρο

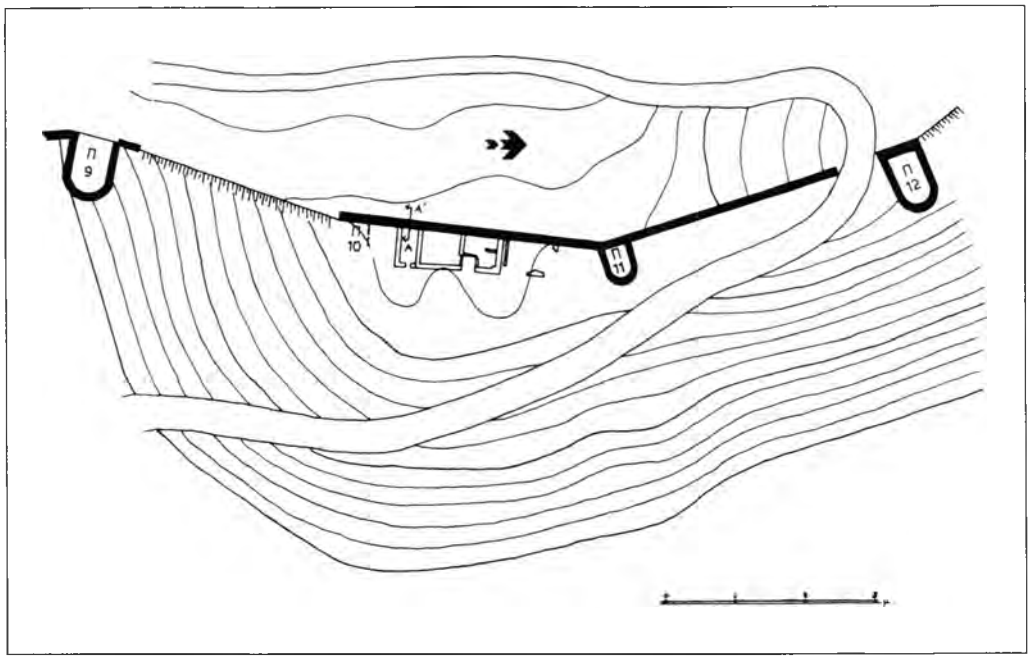
Στο άκρο του βυζαντινού οικισμού του κάστρου ανασκάφηκε το μισό περίπου (5,10 × 5,20 μ.) του χώρου 7. Τα στρώματα ήταν διαταραγμένα μέχρι το βράχο, γεγονός που δεν επέτρεψε παρατηρήσεις για την περίοδο εγκατάλειψης και κατάχωσης του χώρου. Η γενική εικόνα πάντως δεν είναι διαφορετική από την εικόνα των προηγούμενων ετών: μικρές πέτρες και χώματα που κυλούν από διάφορα σημεία της πλαγιάς, παρασύροντας μαζί τους όστρακα, γεμίζουν το χώρο και κάποτε στα βαθύτερα στρώματα βρίσκουμε κεραμική νεότερη από αυτή των επιφανειακών στρωμάτων. Στη νοτιοδυτική γωνία του ανασκαφέντος τμήματος υπάρχει τετράπλευρη βάθυνση (1,65 × 1,70 μ.) με μεγάλο πιθάρι στο εσωτερικό της. Εκτενέστερη έκθεση θα δοθεί μετά το προσεχές έτος, οπότε και θα ολοκληρωθεί η ανασκαφή του χώρου 7. *(Κ.Τ.)*

Κτίριο στο μεταπύργιο 10-11

Στο μεταπύργιο διάστημα ανάμεσα στους πύργους 10 και 11 του κάστρου του Διδυμότειχου και στην εξωτερική πλευρά του τείχους (Σ χ έ δ. 2) εκτεταμένη αποχωμάτωση έφερε στο φως λείψανα κτιρίου, πιθανώς βυζαντινών χρόνων. Πραγματοποιήθηκε ανασκαφή που χρηματοδοτήθηκε κυρίως από το Δήμο Διδυμοτείχου (ΜΟΠ Ν. Έβρου - Πρόγραμμα ανάδειξης ιστορικής και λαογραφικής φυσιογνωμίας Διδυμοτείχου) και δευτερευόντως από το ΠΔΕ του ΥΠΠΟ. Την ανασκαφή πραγματοποίησε ο αρχαιολόγος-μηχανικός κ. Αθ. Γουρίδης.

Το κτίριο (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 219 α) έχει εξωτερικές διαστάσεις 15 × 5,20 μ. και αποτελείται από τρεις χώρους. Οι χώροι ΙΙ και ΙΙΙ (κεντρικός και βόρειος) αποτελούν τον αρχικό πυρήνα του κτιρίου και χωρίζονται από εσωτερικό τοίχο, ενώ ο χώρος Ι (νότιος) προσκολλήθηκε στον ΙΙ μετά την ανέγερση του αρχικού κτίσματος. Δύο είσοδοι ανοίγονται στην ελεύθερη μακρά πλευρά του κτιρίου: η μία (πλ. 0,70 μ.) οδηγεί στο χώρο Ι, ενώ η άλλη (πλ. 0,90 μ.) στους χώρους ΙΙ και ΙΙΙ. Η τοιχοδομία είναι συνηθισμένη: πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους, λιγοστά πλινθία ή κομμάτια κεραμιδιών και ως συνδετικό λάσπη. Ενδείξεις για τη χρήση του κτιρίου δεν προέκυψαν. Η θέση του ανάμεσα στο τείχος και το προτείχισμα του κάστρου, η απουσία της συνήθους από άλλες ανασκαφές στο κάστρο ποσότητας κεραμικής και, τέλος, η απουσία ευρημάτων που θα προσιδίαζαν σε αστική εγκατάσταση, οδηγεί στη σκέψη κατ' αρχήν, ότι πρόκειται για στρατιωτικό κτίριο. Είναι μάλιστα πιθανό ότι το κτίριο αυτό σχετιζόταν με την πύλη που υπήρχε ανάμεσα στους πύργους 11 και 12 ή με κάποια ιδιάζουσα διαμόρφωση του χώρου, μπροστά και νότια από τον πύργο 11. Στη θέση αυτή βρέθηκαν λείψανα τείχους που βαίνουν κάθετα προς το τείχος και το προτείχισμα της πόλης, τα οποία όμως δεν έχουν προς το παρόν ανασκαφεί.

Τα πρώτα δεδομένα δείχνουν ότι το κτίσμα αυτό ανοικοδομήθηκε γύρω στα μέσα του 14ου αι. ή στο β' μισό του, ενώ εγκαταλείφθηκε και άρχισε να καταχώνεται όχι πολύ αργότερα. Κατά το 18ο ή 19ο αι. απορρίφθηκε στο χώρο αυτό μεγάλος όγκος μπάζων που προέρχονταν από την αποχωμάτωση οικοπέδων στο εσωτερικό του κάστρου. Έτσι, μαζί με την κεραμική της όψιμης τουρκοκρατίας βρέθηκε, στα επιφανειακά στρώματα της ανασκαφής, κεραμική μέσων βυζαντινών χρό-

Σχέδ. 2. Διδυμότειχο. Κάστρο. Κάτοψη της ανατολικής πλευράς της οχύρωσης.

νων, καθώς και όστρακα αγγείων παλαιότερων ακόμη περιόδων, πιθανώς παλαιοχριστιανικών.

Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν επίσης τμήματα ορισμένων άλλων τοίχων, καθώς και μεμονωμένες ταφές που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. *(Κ.Τ.)*

Ταφικό μνημείο «Πυρωστιά»

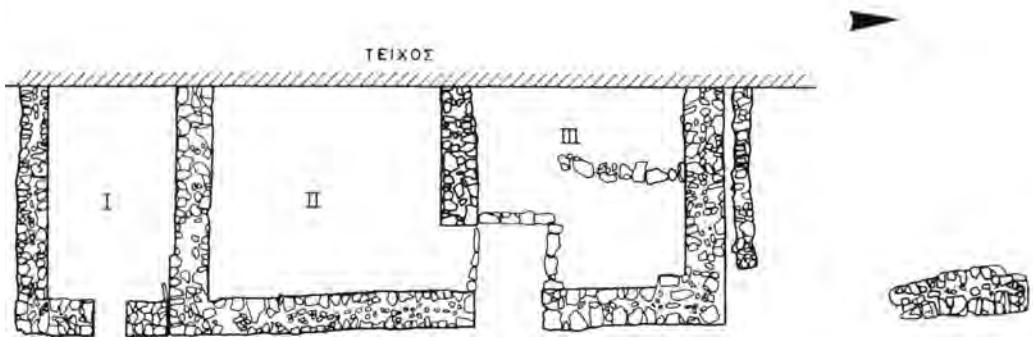
Πίσω από το Δημαρχείο Διδυμοτείχου βρίσκεται οθωμανικό ταφικό μνημείο γνωστό με το όνομα «Πυρωστιά», γιατί από μακριά θύμιζε στους κατοίκους της πόλης το γνωστό στήριγμα των μαγειρικών σκευών. Πρόκειται για μαυσωλείο (Türbe) αποτελούμενο από δύο μέρη. Το κατώτερο (Σ χ έ δ. 4:Β) είναι λιθόκτιστη τετράπλευρη βάση (5,80 × 6,25 μ.), στο εσωτερικό της οποίας διαμορφώνεται τετράπλευρος ταφικός θάλαμος (1,80 × 3,40 μ.) καλυμμένος με ημικυλινδρική καμάρα. Πάνω στη βάση υψώνονται τέσσερις λιθόκτιστοι πεσσοί που ανακρατούσαν άλλοτε ημισφαιρικό τρούλο, διαμ. 4,30 μ., κατεστραμμένο σήμερα εξ ολοκλήρου.

Η προσεκτική επεξεργασία των λίθινων δόμων βρίσκει τα ανάλογά της στο τέμενος του Μωάμεθ Α΄ (1420/1) και στο λουτρό του Ερυθροποτάμου (Fisilti Ḥamāmi, 1398/9), γεγονός που συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησης του μνημείου στις πρώτες δεκαετίες του 15ου αι.[10].

Στις τοπικές χριστιανικές παραδόσεις το όνομα του μνημείου ξεχάστηκε αλλά επέζησε στην οθωμανική παράδοση μέχρι τον περασμένο αιώνα. Στο Sālnāme, του έτους 1892/3 (Επετηρίδα-Ημερολόγιο της επαρχιακής διοίκησης της οθωμανικής αυτοκρατορίας), αναφέρεται ότι στο άκρο του νεκροταφείου του Διδυμότειχου βρίσκεται το Μαυσωλείο του Ορούτς-πασά. Πρόκειται για γόνο επιφανούς οικογένειας της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αξιωματούχο των Σουλτάνων Μωάμεθ Α΄ (1402-1421) και Μουράτ Β΄ (1421-1451), ιδιοκτήτη μεγάλης έγγειας περιουσίας στην περιοχή του Διδυμότειχου και με στενούς δεσμούς με την πόλη (κτήτωρ εκπαιδευτικού ιδρύματος και του Fisilti Ḥamāmi στην πόλη). Είναι λοιπόν σχεδόν βέβαιο ότι η «πυρωστιά», που βρίσκεται στο άκρο του νεκροταφείου του Διδυμότειχου, όπου νεκροταφεία επίσης εκτείνονταν κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο, δεν είναι τίποτε άλλο παρά το ταφικό μνημείο του μπεηλέρμπεη της Ανατολής Ορούτς-πασά, γιού του Τιμουρτάς-πασά και συνεπώς χρονολογείται στο έτος 1426, έτος θανάτου του[11].

10. E. H. Ayverdi, Avrupa da Osmanlı Mimârî Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, 4, Istanbul 1982, σ. 190-194. M. Kiel, Two Little Known Monuments of Early and Classical Ottoman Architecture in Greek Thrace, Balkan Studies 22 (1981), σ. 130-139.

11. Για το Sālnāme του 1892/3, για την προσωπικότητα και τις σχέσεις του Ορούτς-πασά με το Διδυμότειχο και το έτος του θανάτου του, βλ. αντίστοιχα, Balkan Studies, ό.π., σ. 134, 130-134 και 131. Σημειώνεται εδώ ότι ο E. H. Ayverdi, ό.π., φωτ. 49.R., αναφέρει το μνημείο ως μαυσωλείο του Mehmed Ali Pasa.

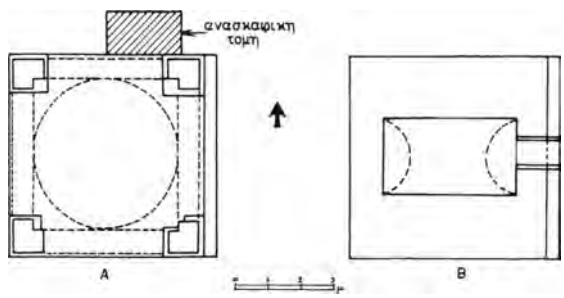
Σχέδ. 3. Διδυμότειχο. Κάστρο. Κάτοψη του κτιρίου στο μεταπύργιο 10-11.

Ο Δήμος Διδυμοτείχου εκπονεί μελέτη αναστήλωσης του μνημείου αυτού. Προκειμένου να εξεταστεί αν υπάρχει ανάγκη επέμβασης στη θεμελίωση του μνημείου, ο πολιτικός μηχανικός-αρχαιολόγος Αθ. Γουρίδης, πραγματοποίησε με την εποπτεία της Εφορείας τομή, διαστ. 1,20 × 2,20 μ., στη βόρεια πλευρά του μνημείου (Σ χ έ δ. 4:Α). Η τομή προχώρησε σε βάθος μέχρι τον ημίβραχο και έδωσε κεραμική ανακατεμένη, κυρίως μεταβυζαντινών και κατά δεύτερο λόγο βυζαντινών χρόνων, χωρίς καμία στρωματογραφική αξία. Εξάλλου, κατά τον καθαρισμό του θαλάμου (Σ χ έ δ. 4:Β) βρέθηκαν υπολείμματα ταφών και ανακατεμένη κεραμική. *(Κ.Τ.)*

Φίλιπποι

Βασιλική του Μουσείου

Η ανασκαφή στο συγκρότημα της βασιλικής Γ′ του Μουσείου Φιλίππων κατά την περίοδο 7-8/1-9-89, πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια προγραμματικής σύμβασης του ΤΑΠΑ με την κοινότητα Κρηνίδων. Συνεργάστηκαν στην ανασκαφή η αρχαιολόγος Κ. Ελευθεριάδου και η φοιτήτρια της αρχαιολογίας Αργ. Καραμπερίδου, ο τοπογράφος Βελ. Σταματόπουλος και η σχεδιάστρια Φ. Πρεμέτη-Κοντάκου, καθώς και η αρχαιολόγος Ευτ. Μαρκή στην καταλογογράφηση της κεραμικής.

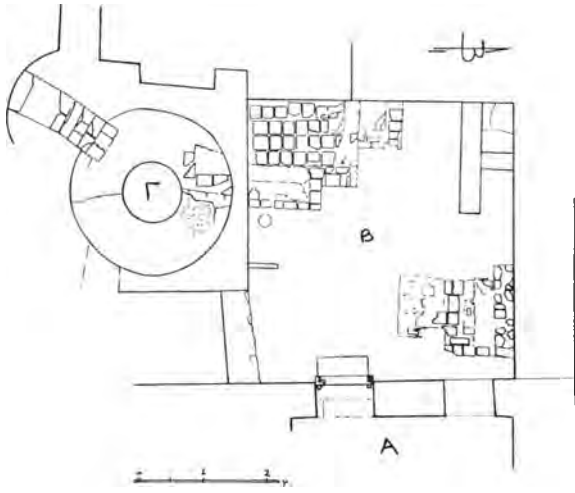
Σχέδ. 4. Διδυμότειχο. «Πυρωστιά». Κάτοψη του μνημείου.

Η ανασκαφική έρευνα περιέλαβε: α) το βόρειο πρόσκτισμα που αναφέρεται ως χώρος του κλιμακοστασίου, β) στρωματογραφική διερεύνηση στη νοτιοανατολική γωνία της μεγάλης αίθουσας του βαπτιστηρίου και γ) τον πύργο του κοχλία.

Α′ τομέας. Το βόρειο πρόσκτισμα ορίζεται ανατολικά από το διαμέρισμα του βαπτιστηρίου, βόρεια από το βόρειο τοίχο-ανάλημμα του συγκροτήματος, νότια από τον πύργο του κοχλία και δυτικά από το μεγάλο κλιμακοστάσιο και το συνεχόμενο με αυτό τοίχο (Σ χ έ δ. 5). Η επίχωση του δωματίου αποτελείται από οικοδομικό υλικό από την κατακρήμνιση των τοίχων και της στέγης. Οι τοίχοι που το περιβάλλουν, εκτός από το δυτικό τοίχο πλήρωσης, ανήκουν στην πρώτη παλαιοχριστιανική περίοδο του συγκροτήματος. Δε βρέθηκε άλλο δάπεδο εκτός από το λειασμένο με επιμέλεια βράχο, που παρουσιάζει μάλιστα χαράξεις σε σχήματα ρόμβων. Στη βόρεια πλευρά του πύργου του κοχλία και στο δάπεδο μπροστά από αυτόν, διαπιστώθηκαν εγκοπές για την πάκτωση «τράπεζας» που αποτελούνταν από δύο κατακόρυφες πλάκες και μία οριζόντια που στηριζόταν στο κέντρο της από κιονίσκο. Η τράπεζα αυτή προϋπήρξε και αχρηστεύθηκε από την ορθογώνια «δεξαμενή» από πλίνθους στη βάση της μεγάλης κλίμακας[12].

Παράλληλα με το βόρειο τοίχο της αίθουσας αποκαλύφθηκε κτιστό, ορθογώνιο τραπέζι που ακουμπά κατά

12. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 287-288.

Σχέδ. 5. Φίλιπποι. Βασιλική του Μουσείου. Κάτοψη της ανασκαφής (Α= Βαπτιστήριο, Β= Χώρος κλιμακοστασίου, Γ=Πύργος του κοχλία).

το δυτικό άκρο του στο δυτικό τοίχωμα του δωματίου (Π ί ν. 219 β). Είναι χτισμένο με αργούς λίθους και κόκκινο πηλόχωμα. Η νότια και η ανατολική όψη του ήταν καλυμμένες με τοιχογραφία όμοια με της ορθογώνιας «δεξαμενής» στη βάση της κλίμακας. Ανάμεσα στο κτιστό αυτό τραπέζι και στο βόρειο τοίχο υπάρχει, λαξευμένο στο βράχο, κάθισμα με υποπόδιο για χρήση από άτομο που καθόταν πίσω από το κτιστό τραπέζι. Επειδή το κάθισμα είναι αρχική λάξευση στο βράχο, ενώ η τοιχοποιία του τραπεζιού δείχνει μεταγενέστερη, πιθανώς το τελευταίο να αντικατέστησε παλαιότερη κατασκευή. Κοντά στο τραπέζι βρέθηκε σε κομμάτια και συναρμολογήθηκε πλάκα από χονδρόκοκκο μάρμαρο, που οι διαστάσεις της (0,60 × 2,40 μ.) αντιστοιχούν στην οριζόντια επιφάνεια του κτιστού τραπεζιού.

Δύο άλλες κατασκευές στον ίδιο χώρο προέρχονται από μεταγενέστερη χρήση του. Στη γωνία ανάμεσα στο δυτικό τοίχωμα και τη βόρεια όψη της κλίμακας σχηματίζεται χαμηλή, τετράγωνη σχεδόν, πλινθόκτιστη κατασκευή, στη βάση της κλίμακας (Π ί ν. 220 α). Πάνω της έχει ίχνη πυράς. Πρόκειται ίσως για εστία. Μια δεύτερη κατασκευή, από πλίνθους και κεράμους σε β' χρήση, σχηματίζεται στη βορειοανατολική γωνία της ίδιας αίθουσας και περιλαμβάνει ορθογώνιο χαμηλό «τραπέζι», πάνω στο οποίο βρέθηκαν πολλά οστά μικρών ζώων. Πίσω από το τραπέζι, σε επαφή με τον τοίχο, υπήρχε κτιστό έδρανο από πέτρες και πηλόχωμα και μία πλάκα πάνω του.

Β' τομέας. Το ύψος της επίχωσης στη νοτιοανατολική γωνία της μεγάλης αίθουσας του βαπτιστηρίου είναι ±0,50 μ. από το δάπεδο. Αυτή αποτελείται από δύο σαφή στρώματα. Το πάνω στρώμα περιλαμβάνει καθαρό χώμα και πολλά χαλίκια και φαίνεται ότι σχηματίστηκε μετά από πλημμύρα του χώρου από νεροποντή, φυσικά μετά την κατάρρευση της στέγης και την αχρήστευση των τεχνικών μέσων απορροής των ομβρίων[13]. Το δεύτερο στρώμα, ύψ. ±0,30 μ. κάτω από το χαλίκι, περιλαμβάνει μόνον οικοδομικό υλικό από την κατάρρευση των τοίχων. Πρόκειται για καθαρό στρώμα καταστροφής.

Γ' τομέας. Ολοκληρώθηκε η έρευνα του πύργου του κοχλία (Π ί ν. 220 β, 221 α). Από τη νοτιοδυτική όψη του πύργου, όπου διαμορφώνεται η κύρια είσοδός του, ανεβαίνει κανείς με πέντε κτιστά σκαλοπάτια σ' ένα κεκλιμένο επίπεδο, λαξευμένο εν μέρει στο βράχο, που έχει φορά από ΝΔ. προς ΒΑ. Στη συνέχεια αρχίζουν πάλι κτιστά σκαλοπάτια που στηρίζονται σε θόλο. Φαίνεται ότι η κλίμακα αυτή, που είχε άνετη είσοδο και πρόσβαση από τη βόρεια στοά του αιθρίου, οδηγούσε στα υπερώα του ναού.

Από τη δεύτερη μικρότερη είσοδο, στην ανατολική όψη του πύργου, μια δεύτερη στενότερη κλίμακα στηριγμένη κι αυτή σε θόλο, ακολουθούσε αντίθετη φορά από τον άλλο κοχλία. *(Ε.Ν.)*

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Ευκαρπία

Μονή Ταξιάρχη Μιχαήλ

Νότια της κοινότητας Ευκαρπίας στη θέση του ερειπωμένου σήμερα οικισμού Καστρί και σε λόφο που δεσπόζει της περιοχής βρίσκεται η Μονή Ταξιάρχη Μιχαήλ. Το τοπωνύμιο Καστρί αναφέρεται σε σχετικά με την περιοχή υστεροβυζαντινά έγγραφα του Αγίου Όρους[14].

Το καθολικό της μονής ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης μεταβυζαντινής βασιλικής με ενιαία ξύλινη στέγη και γυναικωνίτη στα δυτικά. Σύμφωνα με γραπτή επιγραφή που υπάρχει στην αβαθή κόγχη, πάνω από τη δυτική είσοδο, χτίστηκε το 1857. Μεταξύ του κυρίως ναού και του νάρθηκα μεσολαβεί επιμήκης χώρος, ο οποίος αποτελεί τμήμα παλαιότερης οικοδομικής φάσης του ναού, υστεροβυζαντινής αν κρίνουμε από το αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας με το

13. Πρβλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 448-450.

14. Γ. Θεοχαρίδης, Κατεπανίκια της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 83.

οποίο είναι χτισμένος ο χώρος αυτός. Στο κέντρο καλύπτεται με τρούλο, ο οποίος στηρίζεται σε τέσσερις πεσσούς και καμάρες στα πλάγια διαμερίσματα.

Εκτός από το καθολικό σώζονται τα κελιά, τα οποία είναι νεότερα κτίσματα, το οστεοφυλάκιο και το κωδωνοστάσιο, τριώροφο, εξαγωνικό σε κάτοψη κτίσμα με αρχαίες ενεπίγραφες πλάκες, εντοιχισμένες στην από λαξευμένους γωνιόλιθους τοιχοποιία του[15]. *(Στ.Δ.)*

Σέρρες

Οδός Βοσπόρου 16

Στην οδό Βοσπόρου 16, στο βορειοδυτικό άκρο των Σερρών (συνοικία Καμενίκια), σώζεται κτίριο που με βάση την τοιχοποιία του μπορεί να χρονολογηθεί στην υστεροβυζαντινή εποχή (Π ί ν. 221 β, 222 α) .

Η κάτοψη, η αρχική μορφή και οι χρονικές φάσεις που παρατηρούνται, έτσι όπως σώζεται σήμερα το κτίριο, επιχωσμένο μερικώς στο εσωτερικό και ανάμεσα σε νεότερες οικίες, είναι δύσκολο να αποσαφηνιστούν. Το τμήμα που είναι παλαιότερο αποτελείται από δύο μικρούς χώρους, τετράγωνους στην κάτοψη, που επικοινωνούν μεταξύ τους με τοξωτό άνοιγμα. Είσοδος στο τμήμα αυτό δε διακρίνεται. Είναι χτισμένο με κροκάλες και πλίνθους κατά το αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας. Στους κάθετους αρμούς οι πλίνθοι τοποθετούνται σε επάλληλες σειρές, ενώ στους οριζόντιους κατά διαστήματα δημιουργείται συνεχής σειρά από πλίνθους. Στον ορθογώνιο αυτό χώρο είναι προσκολλημένο, χωρίς να επικοινωνεί μαζί του, διώροφο κτίσμα. Αποτελείται από έναν προθάλαμο και δύο μικρούς χώρους στο ισόγειο και τρία δωμάτια στον όροφο. Η είσοδός του βρίσκεται στην οδό Βοσπόρου και για τη διάνοιξή της έχει καταστραφεί πλίνθινο τόξο που ανήκει στην παλαιότερη φάση.

Εσωτερικά ενσωματωμένοι στην τοιχοποιία υπάρχουν πήλινοι σωλήνες. Η επιφάνεια των τοίχων καλύπτεται με υδραυλικό κονίαμα. Είναι πιθανό αρχικά το κτίριο να ήταν λουτρό. *(Στ.Δ.)*

Οδός Εμμ. Παπά 26

Στη γωνία των οδών Μαυρομιχάλη και Εμμ. Παπά 26 σώζεται οθωμανικό λουτρό. Το λουτρό, έτσι όπως σώζεται σήμερα, παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις (Π ί ν. 222 β). Στην πρώτη φάση ανήκει ένας προθάλαμος στεγασμένος με τυφλό θόλο στο κέντρο και δύο πλευρικά τεταρτοσφαίρια, δύο κύριοι χώροι, χώροι ίσοι, τετράγωνοι σε κάτοψη και στεγασμένοι με θόλο και δύο βοηθητικοί χώροι. Μαρμάρινο θρανίο περιτρέχει τη βάση των τοίχων του προθάλαμου και των κυρίων χώρων. Πάνω σε αυτό, στους κύριους χώρους, υπάρχουν μαρμάρινοι νιπτήρες. Οι χώροι επικοινωνούν με τον προθάλαμο με στενό τοξωτό άνοιγμα. Το δάπεδό του είναι από μαρμάρινες πλάκες.

Σε μεταγενέστερη εποχή προστέθηκε διώροφο κτίριο σε επαφή με τον προθάλαμο. Αποτελείται από μια μεγάλη αίθουσα στο ισόγειο, γύρω από την οποία διαμορφώνονται διάφοροι βοηθητικοί χώροι. Δύο ξύλινες κλίμακες στις δύο γωνίες της αίθουσας οδηγούν στον όροφο, όπου δωμάτια διατάσσονται σε σχήμα Π και μπροστά τους εκτείνεται ξύλινος εξώστης. Η είσοδος του μεταγενέστερου κτιρίου αποτελεί την είσοδο όλου του συγκροτήματος και είναι ιδιαίτερα διακοσμημένη με στοιχεία νεοκλασικού ρυθμού. *(Στ.Δ.)*

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Γαληψός

Από πρόσφατη διανομή γης στην κοινότητα Γαληψούς εξαιρέθηκε τούμπα που βρισκόταν στη θέση Βουρλάκια στα βορειοδυτικά της κοινότητας. Στην κορυφή της τούμπας και προς το βόρειο όριό της υπάρχει παλιό μουσουλμανικό νεκροταφείο. Διακρίνονται διάσπαρτα τούρκικα μαρμάρινα επιτύμβια «σήματα», αλλά και όρθιες πέτρες φυτεμένες στο έδαφος που δηλώνουν την ύπαρξη ταφών. Μέσα στη βλάστηση διακρίνονται τα λείψανα τετράγωνου κτίσματος, προφανώς σύγχρονου με το νεκροταφείο. Κάτω από τους τούρκικους τάφους και σε όλη την έκταση της τούμπας υπάρχουν αρχαίοι τάφοι, όπως διαπιστώθηκε και από την έρευνα των λάκκων που άνοιξαν θησαυροθήρες. *(Σ.Δ.)*

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Λευκόπετρα

Σε αγροτική έκταση μεταξύ των χωριών Κιμμέρια και Λευκόπετρα βρέθηκε λίθινος ληνός, διαστ. $1 \times 0{,}78 \times 0{,}14$ μ., ο οποίος μεταφέρθηκε στον αυλόγυρο της οικίας Ευστ. Παπαδόπουλου στη Λευκόπετρα. *(Χ.Μ.)*

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μάκρη

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ευθ. Χατζηαποστόλου σε απόσταση περίπου 130 μ. νοτιοδυτικά της βυζαντινής

15. P. Perdrizet, Voyage dans la Macédoine Première, BCH 18 (1894), σ. 428.

εκκλησίας που ανασκάφηκε παλιότερα, απέναντι από το νεκροταφείο του σύγχρονου οικισμού και σε απόσταση περίπου 280 μ. από το κέντρο του βυζαντινού κάστρου της Μάκρης, εντοπίστηκε επιφανειακή κεραμική βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Φαίνεται πιθανό ότι ο βυζαντινός οικισμός της Μάκρης εκτεινόταν και προς τη θάλασσα, έξω από τα τείχη του μικρού κάστρου της. *(Κ.Τ.)*

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Τζιντζιρλί τζαμί

Κατασκευάστηκε σιδερένιο κιγκλίδωμα, μήκ. 136 μ., πάνω στο κτιστό πεζούλι που περιβάλλει την αυλή του τζαμιού. Στην αυλή θα φυλάσσονται μαρμάρινα μέλη από την περιοχή των Σερρών. Το κιγκλίδωμα αποτελείται από πλαίσια, μήκ. 2,40 και ύψ. 1,90 μ., με δύο οριζόντιες και δεκατρείς κατακόρυφες βέργες ανά 0,14 μ. που καταλήγουν σε αιχμές ανά δύο. Τα πλαίσια στηρίζονται σε κατακόρυφες βέργες τετράγωνης διατομής 0,045 μ. που καταλήγουν σε σφαίρες, διαμ. 0,10 μ., από μαντέμι. *(Α.Μ.)*

Επίσης, προκειμένου να προχωρήσουν οι εργασίες συντήρησης, έγιναν οι παρακάτω ηλεκτρολογικές εργασίες:

1) Τοποθέτηση μετρητή ηλεκτρικής ενέργειας σε μεταλλικό κιβώτιο σε απόσταση από το μνημείο.

2) Τοποθέτηση ηλεκτρικού υποπίνακα στο εσωτερικό του μνημείου επιφανειακά στον τοίχο.

3) Αντικατάσταση των παλιών καλωδίων με νέα καλώδια σε υπάρχοντες μεταλλικούς επιφανειακούς σωλήνες.

4) Τοποθέτηση επιφανειακών διακοπτών και ηλεκτρικών λαμπτήρων.

5) Τοποθέτηση ηλεκτρικού προβολέα στο προστώο για να φωτίζει την κύρια είσοδο του μνημείου. *(Ι.Η.)*

Σιδηρόκαστρο

Βυζαντινό κάστρο

Το βυζαντινό κάστρο είναι χτισμένο στη νοτιοανατολική πλευρά του πανύψηλου και γρανιτώδους βράχου Ισσάρι. Για τον ηλεκτροφωτισμό του βράχου και του βυζαντινού κάστρου συντάχθηκε μελέτη με σκοπό την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου με προβολείς που τοποθετούνται σε σημεία, ώστε να μην προσβάλλουν αισθητά το χώρο. Η εγκατάσταση του δικτύου για την τροφοδότηση των προβολέων παρουσιάζει δυσκολίες, εφόσον στο σύνολό του σχεδόν το δίκτυο ακολουθεί τη μορφολογία του βράχου. Οι προβολείς που φωτίζουν το βράχο είναι νατρίου υψηλής πίεσης, ενώ οι προβολείς που φωτίζουν το κάστρο είναι ιωδίου μετάλλου. Η διαφοροποίηση αυτή του χρώματος των λαμπτήρων είναι αναγκαία για να διακρίνεται ο όγκος του βράχου από το βυζαντινό κάστρο στη διάρκεια της νύχτας. *(Ι.Η.)*

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Καβάλα

Αρχοντικό Τόκου

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες δημιουργίας αίθουσας εκθέσεων στον α΄ όροφο του κτιρίου με την τοποθέτηση εξωτερικής θύρας εισόδου και το τρίψιμο και βερνίκωμα των πατωμάτων. Επίσης, ολοκληρώθηκε η κατασκευή των τουαλετών στη βορειοανατολική πλευρά του εκθεσιακού χώρου. Συμπληρώθηκαν οι κεραμικές πλάκες του δαπέδου, κατασκευάστηκαν τα σκαλοπάτια προς την αίθουσα και τα εργαστήρια, τοποθετήθηκαν νιπτήρες και καθρέπτης σε ξύλινη βάση και πλαίσιο και βερνικώθηκαν τα ξύλινα στοιχεία.

Επίσης, κατασκευάστηκαν τα ταμπλώ, που θα χρησιμοποιούνται στις εκθέσεις, από νοβοπάν μέσα σε ξύλινα πλαίσια και πόδια σε τρεις διαστάσεις και στο ίδιο ύψος. *(Α.Μ.)*

Φίλιπποι

Έγιναν εργασίες στερέωσης της μαρμάρινης επένδυσης της κτιστής σταυρόσχημης κολυμβήθρας του βαπτιστηρίου του Οκταγώνου. Αφού αφαιρέθηκαν τα παλιά αποσαθρωμένα κονιάματα τοποθετήθηκαν πάλι στη θέση τους οι μαρμάρινες πλάκες της ορθομαρμάρωσης με καινούργιο συνδετικό κονίαμα.

Βρύση Οκταγώνου

Στη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος του Οκταγώνου, εκεί όπου ο αναλημματικός τοίχος που στηρίζει το σύγχρονο δρόμο Δράμας-Καβάλας εδράζεται πάνω στην Εγνατία οδό, χτίστηκε βρύση για τις ανάγκες των επισκεπτών του Οκταγώνου.

Η βρύση χτίστηκε σε κόγχη μέσα στον αναλημματικό τοίχο και κατά τρόπο ώστε να μην προσβάλλει ή

επηρεάζει με τον όγκο της τον περιβάλλοντα αρχαιολογικό χώρο. *(Δ.Π.)*

ΘΑΣΟΣ

Λιμένας

Οικόπεδο Θεολογίτη

Αποκολλήθηκε το ψηφιδωτό δάπεδο που βρέθηκε το 1987 σε ανασκαφικές έρευνες της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στο παραπάνω οικόπεδο[16]. Το ψηφιδωτό μεταφέρθηκε στο εργαστήριο της Εφορείας στους Φιλίππους, όπου καθαρίστηκε και συντηρήθηκε. *(Στ.Δ.)*

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Φέρρες

Μονή Κοσμοσώτειρας

Η τοιχοποιία του νοτιοδυτικού πύργου της οχύρωσης στη μονή Κοσμοσώτειρας Φερρών είχε υποστεί με το χρόνο σημαντικές φθορές. Ορισμένοι λίθοι είχαν πέσει, ενώ άλλοι είχαν αποσαθρωθεί. Η πιο συνηθισμένη φθορά ήταν η διάβρωση του κονιάματος σε όλους σχεδόν τους αρμούς και σε μεγάλο βάθος. Τέλος, στις ζώνες των πλίνθων αποσαθρώθηκαν οι ράχες των πλίνθων και το ενδιάμεσο κονίαμα (Πίν. 223 α).

Για να σταματήσει η περαιτέρω φθορά και να προστατευθεί ο πύργος, πραγματοποιήθηκε καθαίρεση των σαθρών κονιαμάτων και συστηματικό αρμολόγημα. Όπου οι λίθοι είχαν απομειωθεί σε μεγάλο βάθος ο καινούργιος αρμός έγινε κατ' ανάγκην πλατύτερος του αρχικού. Στις περιπτώσεις που οι λίθοι διατήρησαν τις ακμές τους και δεν είχαν απομειωθεί, το κονίαμα στον αρμό τοποθετήθηκε με μικρή υποχώρηση από τις ακμές της ορατής επιφάνειας των λίθων, ώστε το φως του ήλιου να εξακολουθήσει να σχηματίζει χαρακτηριστικές σκιές. Στα κενά των πεσμένων λίθων τοποθετήθηκαν άλλοι. Τέλος, στις ζώνες των πλίνθων, οι περισσότερες από τις οποίες είχαν καταστραφεί, τοποθετήθηκαν παλαιοχριστιανικές πλίνθοι όμοιου πάχους, που συγκεντρώθηκαν από τους αρχαιολογικούς χώρους των Φιλίππων και της Πλωτινουπόλεως (Διδυμότειχο) (Πίν. 223 β, 224 α).

Οι εργασίες στον πύργο έδωσαν την ευκαιρία να πραγματοποιηθούν ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις στην τοιχοποιία. Οι αρμοί ανάμεσα στις σειρές των πλίνθων έχουν συνήθως πάχος 0,04-0,05 μ., ενώ οι πλίνθοι έχουν κατά κανόνα πάχος 0,03-0,035 μ. Ο λόγος δηλαδή πλίνθου προς αρμό είναι 1:1,14-1,66. Εδώ, στους αρμούς τοποθετήθηκαν μικρά και λεπτά πλινθία, πάχ. 0,02-0,025 και μήκ. 0,07-0,10 μ. κατά κανόνα, ή κομμάτια από κεραμίδες. Πλινθία επίσης τοποθετήθηκαν ανάμεσα στις ακραίες σειρές των πλίνθων και τις στρώσεις των λίθινων δόμων. Τα πλίνθινα αυτά μέλη ήταν τοποθετημένα μόνο στο μέτωπο του αρμού και σε υποχώρηση κατά 0,015-0,03 μ. από τις ράχες των πλίνθων. Σημειώνεται εξάλλου ότι οι σειρές των πλινθίων είναι ακανόνιστες και συχνά διακόπτονται σε μικρό ή μεγάλο μήκος (Σχέδ. 6).

Πρόκειται για αμελή μορφή της τεχνικής της κρυμμένης πλίνθου, η οποία εδώ δεν έχει κανένα αισθητικό προορισμό αλλά εφαρμόζεται για λόγους καθαρά τεχνικούς: σταθεροποιεί το κονίαμα και καθιστά ανθεκτικό τον αρμό. Η ίδια τεχνική εφαρμόζεται κατά τόπους στον πύργο «Πεντάζωνο» του Διδυμότειχου. Είναι γνωστή επίσης από το ναό Αγίας Αικατερίνης και το ερείπιο δίπλα στο ναό Αγίου Αθανασίου στην ίδια πόλη[17]. Εφαρμόζεται ακόμη σε εκκλησίες που προσγράφονται στην αρχιτεκτονική των Λασκαριδών[18], αλλά φαίνεται ότι ήταν πρακτική γνωστή ήδη από τους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

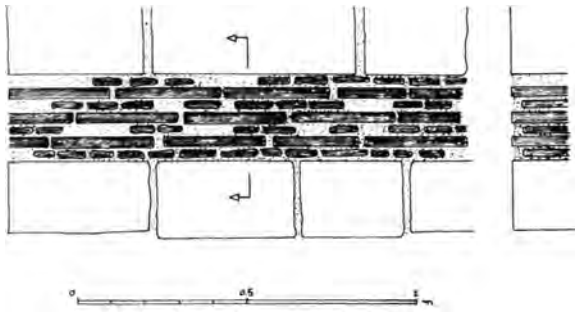
Αναφέρω μία ακόμη πληροφορία σχετική με την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου. Μετά την κατεδάφιση της παλιάς οικοδομής Π. Τσολάκη στην Κομοτηνή, η οποία έκρυβε μία πλευρά του Ιμαρέτ, κατέστη εύκολη η παρατήρηση της τοιχοποιίας. Το μεγάλο πλίνθινο τόξο είναι κατασκευασμένο με την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου, σχεδόν στην άρτια μορφή της, όπως ήταν γνωστή στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Το Ιμαρέτ είναι κτίσμα της περιόδου 1375-1385 κατά πάσα πιθανότητα[19] και προφανώς έργο βυζαντινών τεχνιτών. Όταν υπήρχαν οι απαραίτητες οικονομικές προϋποθέσεις τα υστεροβυζαντινά συνεργεία ήταν σε θέση να εφαρμόζουν τις πιο καλές τους τεχνικές παραδόσεις. *(Κ.Τ.)*

16. BCH CIV (1987), II, σ. 556.

17. R. Ousterhout, The Palaeologan Architecture of Didymoteicho, ByzForsch XIV, 1 (1989), σ. 434, πίν. 119.5, 120.6.

18. H. Buchwald, Laskarid Architecture, JÖB 28 (1979), σ. 271-272, 284-285.

19. M. Kiel, Observations on the History of Northern Greece during the Turkish Rule, Balkan Studies 12 (1971), σ. 427.

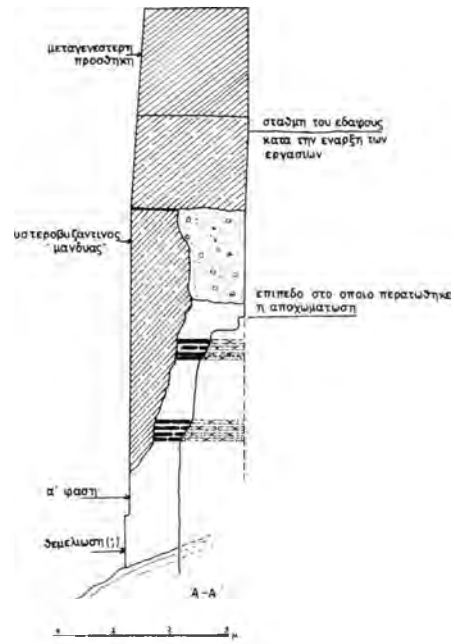

Σχέδ. 6. Φέρρες. Μονή Κοσμοσώτειρας. Όψη και τομή της τοιχοποιίας του νοτιοδυτικού πύργου.

Διδυμότειχο

Κάστρο

Με δαπάνη του Δήμου Διδυμοτείχου (ΜΟΠ Νομού Έβρου - Πρόγραμμα ανάδειξης πολιτιστικής φυσιογνωμίας Διδυμοτείχου) και την εποπτεία της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων πραγματοποιήθηκε αναστήλωση του βυζαντινού τείχους σε μήκος 12 μ., ανάμεσα στους πύργους 10 και 11. Έγινε βαθύ αρμολόγημα, ενώ στα τμήματα της τοιχοποιίας, από τα οποία είχαν καταπέσει οι λίθοι συμπληρώθηκαν τα κενά. Ο συστηματικός καθαρισμός του τείχους πριν την αναστηλωτική επέμβαση επέτρεψε την παρατήρηση λεπτομερειών στη μορφή της τοιχοδομίας και οδήγησε σε συμπεράσματα χρήσιμα για την οικοδομική ιστορία της οχύρωσης. Στο τμήμα αυτού του μεταπύργιου διαστήματος, όπου έχει καταρρεύσει ο υστεροβυζαντινός μανδύας, αποκαλύφθηκε και εδώ η αρχική φάση του τείχους, η οποία έχει επισημανθεί σε όλη σχεδόν την περίμετρό του. Στο Σ χ έ δ ι ο 7 φαίνεται ο τρόπος που η υστεροβυζαντινή επισκευή επένδυσε την αρχική φάση, της οποίας το πρόσωπο γύρω στο 1300 ήταν κατεστραμμένο. Εξάλλου, στην εσωτερική πλευρά του τείχους φάνηκε ότι μετά την καταστροφή της πρώτης φάσης σχηματίστηκε επίχωση που γέμισε το κενό της τειχοδομίας (Π ί ν. 224 β). Αυτή η επίχωση δεν αφαιρέθηκε όταν το κατεστραμμένο τείχος επισκευάστηκε και το αποτέλεσμα ήταν η υστεροβυζαντινή προσθήκη να πατήσει πάνω στο χώμα και όχι στο παλαιότερο τείχος, να διακοπεί η καθ' ύψος συνέχεια του τείχους και να μην υπάρχει καμία συνάφεια μεταξύ των δύο φάσεων στην εσωτερική πλευρά. Οι κακοτεχνίες και προχειρότητες αυτές, συνήθεις σε όλη την οχύρωση του Διδυμότειχου, μαρτυρούν για μία ακόμη φορά την επείγουσα μορφή της επέμβασης και τα περιορισμένα οικονομικά μέσα, πράγματα εντελώς φυσικά για το α' μισό του 14ου αι., περίοδο κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η τελευταία εκτεταμένη επισκευή του τείχους του κάστρου. *(Κ.Τ.)*

Σχέδ. 7. Διδυμότειχο. Κάστρο. Τείχος στο μεταπύργιο 10-11. Τομή Α-Α' (πρβλ. Σ χ έ δ. 2).

Ναοί Αγίου Αθανασίου και Σωτήρος Χριστού

Μετά από προφορικό αίτημα του Δήμου Διδυμοτείχου συντάχθηκε μελέτη εξωτερικού φωτισμού των ναών Αγίου Αθανασίου και Σωτήρος Χριστού που βρίσκονται μέσα στη βυζαντινή πόλη του Διδυμότειχου, με σκοπό την ανάδειξη και προβολή ολόκληρου του κάστρου.

Για τον εξωτερικό φωτισμό απαιτούνται: 1) Μετρητής ηλεκτρικής ενέργειας και γενικός πίνακας σε μεταλλικό κιβώτιο που τοποθετείται σε απόσταση από το μνημείο. 2) Υπόγεια καλωδίωση για την τροφοδότηση των προβολέων. 3) Προβολείς που στερεώνονται σε μεταλλικούς ιστούς. Οι μεταλλικοί ιστοί τοποθετούνται σε σημεία ώστε να μη προσβάλλονται τα μνημεία. *(Ι.Η.)*

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Κομοτηνή

Οδός Σωκράτους 5-7

Στα κτίρια στην οδό Σωκράτους 5-7 που απαλλοτριώθηκαν για να χρησιμοποιηθούν ως αποθηκευτικοί χώροι για τα ευρήματα των ανασκαφών στη Θράκη έγιναν οι παρακάτω εργασίες: 1) Επισκευή στέγης για

να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της υγρασίας στο εσωτερικό του κτιρίου. 2) Βελτίωση ηλεκτρολογικής και υδραυλικής εγκατάστασης. 3) Συντήρηση εξωτερικών κουφωμάτων της ξύλινης κεντρικής εισόδου. 4) Τοποθέτηση μεταλλικών ραφιών. 5) Τοποθέτηση σιδεριών παραθύρων για την ασφάλεια των ευρημάτων. 6) Υδροχρωματισμοί. *(Ι.Η.)*

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΕΡΑΜΙΚΩΝ

Συνεχίστηκε και εφέτος στο εργαστήριο συντήρησης κεραμικών η επεξεργασία του κεραμικού υλικού από τις πρόσφατες ανασκαφές της Εφορείας στις Σέρρες (οικόπεδο Χατζηλέρη) και το Διδυμότειχο. Οι ανασκαφές αυτές έδωσαν ενδιαφέροντα δείγματα εφυαλωμένης βυζαντινής και μεταβυζαντινής κεραμικής.

Το εργαστήριο ασχολήθηκε επίσης με τα παλιά ευρήματα των ανασκαφών του Οκταγώνου, οι οποίες είχαν δώσει πλούσια παλαιοχριστιανική κεραμική. *(Δ.Π.)*

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ολοκληρώθηκε η καταγραφή και συντήρηση των ευρημάτων του 1988 από τη Χίο, τη Λέσβο και τη Λήμνο (Μουσείο Χίου ΒΕ από 5028 έως 5693, Μουσείο Μυτιλήνης ΒΕ από 8000 έως 9000, Μουσείο Λήμνου ΒΕ από 10025 έως 10446).

Ολοκληρώθηκε η καταγραφή, συντήρηση και φωτογράφηση των ευρημάτων που φυλάσσονταν στην αρχαιολογική αποθήκη της Μήθυμνας και οργανώθηκε μικρή έκθεση που περιλαμβάνει ευρήματα από τις πρόσφατες ανασκαφές της Εφορείας καθώς και αντικείμενα που είχαν φυλαχθεί επί σειρά ετών στα υπόγεια του Δημαρχείου της πόλης.

Καταγράφηκε επίσης ο θησαυρός με δακτυλιόλιθους και νομίσματα που κατασχέθηκαν στο Τελωνείο Μυτιλήνης. Σύμφωνα με στοιχεία που μας έδωσε το Τελωνείο, ο θησαυρός προέρχεται από το Αϊβαλί και τον μετέφερε ο Χρ. Καρατζάς (ΑΕ ιδ. συλλ. Μ. 97-112).

Άρχισε η οργάνωση φωτογραφικού εργαστηρίου και συνεχίστηκε η ενημέρωση του φωτογραφικού αρχείου της Εφορείας με φωτογραφίες και διαφάνειες.

ΕΠΙΣΚΕΥΕΣ ΜΟΥΣΕΙΩΝ, ΑΠΟΘΗΚΩΝ ΚΑΙ ΚΤΙΡΙΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ

Επισκευάστηκαν οι στέγες, ο φωτισμός και η υδραυλική εγκατάσταση του Μουσείου Λήμνου, καθώς και η στέγη της αρχαιολογικής αποθήκης της Ερεσού.

Επισκευάστηκε, διαμορφώθηκε και ηλεκτροφωτίστηκε ο υπόγειος χώρος του Δημαρχείου Μήθυμνας για τις ανάγκες της μικρής έκθεσης που αναφέραμε παραπάνω.

Στα εργαστήρια του Μουσείου Μυτιλήνης (Πλάτωνος 3) έγινε ηλεκτροφωτισμός του αύλειου χώρου.

Στο Μουσείο Χίου συνεχίζονται οι εργασίες επισκευών του κτιρίου από τη Διεύθυνση Εκτέλεσης Έργων Μουσείων.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Έγιναν επανειλημμένως αυτοψίες και περιοδείες από τους αρχαιολόγους της Εφορείας στους αρχαιολογικούς χώρους Λέσβου, Λήμνου, Χίου και Ψαρών, καθώς και στην ευρύτερη περιοχή αρμοδιότητας της Εφορείας, προκειμένου να ανεγερθούν οικοδομές και να λειτουργήσουν λατομεία.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Περιοχή Φραγκομαχαλά

Οδός Γ. Βοριά (οικόπεδο Κουρτέση)

Συνεχίστηκε και περατώθηκε εφέτος η ανασκαφική έρευνα που είχε αρχίσει το 1987[1] στο παραπάνω οικόπεδο. Κάτω από τα κτιριακά λείψανα της ελληνιστικής εποχής, που είχαν ερευνηθεί τα προηγούμενα έτη, αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαϊκού κτιρίου με ορθογώνια δωμάτια θεμελιωμένα στο φυσικό βράχο (Σ χ έ δ. 1). Στην επίχωση βρέθηκαν όστρακα από χρηστικά αγγεία, από χιακά αρχαϊκά χωρίς διακόσμηση (ΒΕ 5430, 5431, 5530, 5629, 5432, 5552, 5620), χιακά αρχαϊκά με ίχνη γραπτών παραστάσεων (ΒΕ 5623, 5451). Επίσης βρέθηκαν όστρακα από χιακές κύλικες (ΒΕ 5619, 5624, 5164), αττικά μελανόμορφα αγγεία (ΒΕ 5574, 5512, 5456), όστρακο μελανόμορφου αγγείου με παράσταση Ηρακλή με λεοντή (ΒΕ 5511) και όστρακα μελαμβαφών αγγείων (ΒΕ 5618, 5474, 5467).

Σε βάθος ±3,85 μ. από το κατάστρωμα της οδού Γ. Βοριά, κάτω από τον τοίχο Τ35, σε κοιλότητα διαμορφωμένη στο φυσικό έδαφος, βρέθηκε ταφή σε οξυπύθμενο πιθάρι των πρωτογεωμετρικών χρόνων (ΒΕ 5458) (Π ί ν. 225 α-β). Εκτός από τα οστά του νεκρού περιείχε δύο πιθαμφορίσκους (ΒΕ 5459, 5462), δύο δίωτους σκύφους (ΒΕ 5460, 5463), αρυβαλλοειδές αγγείο (ΒΕ 5461), τρεις χάλκινες πόρπες (ΒΕ 5548, 5549, 5550), έξι χάλκινα δαχτυλίδια (ΒΕ 5543, 5544, 5545, 5546, 5547) και χρυσό σύρμα με περιέλιξη. Έξω από το πιθάρι και στα ανατολικά του βρέθηκαν πιθαμφορίσκος (ΒΕ 5483) και σκύφος (ΒΕ 5458).

Οδός Σκαραμαγκά (οικόπεδο ιδιοκτησίας Στ. Φραγκάκη)

Άρχισε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο. Κατά τις εκσκαφικές εργασίες θεμελίωσης νέας οικοδομής αποκαλύφθηκαν, σε βάθος

1. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 454.

Σχέδ. 1. Χίος. Οδός Γ. Βομά. Κάτοψη της ανασκαφής.

περίπου 1 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου, τάφοι του ελληνιστικού νεκροταφείου της πόλης της Χίου. Συνολικά ερευνήθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι με αετωματικές καλυπτήριες πλάκες (τάφοι Ι, ΙΙ, V), ένας κεραμοσκεπής (IV) και μία λίθινη σαρκοφάγος (τάφος ΙΙΙ).

Πήλινα και γυάλινα μυροδοχεία είχαν χρησιμοποιηθεί ως ταφικά κτερίσματα (ΒΕ 5374, 5376, 5390, 5388, 5404, 5400, 5402, 5407, 5408, 5399, 5510, 5381, 5391, 5396, 5409, 5406, 5397, 5383, 5375, 5389, 5509, 5374). Επίσης, βρέθηκαν μία σιδερένια στλεγγίδα (ΒΕ 5582), μία αγνύθα (ΒΕ 5382), νομίσματα (ΒΕ 5405, 5401), ένα χιώτικο νόμισμα με παράσταση σφίγγας και αμφορέα (ΒΕ 5403), δύο κάτοπτρα (ΒΕ 5417, 5423), μία χάλκινη κλειδαριά (ΒΕ 5425), οκτώ φύλλα χρυσού (ΒΕ 5371), ίνες χρυσού (ΒΕ 5371), μία χρυσή δανάκη (ΒΕ 5373), ζεύγος χρυσών ενωτίων (ΒΕ 5372).

Δυτικά από τους τάφους και σε βάθος 1,25 μ. από την επιφάνεια του δρόμου αποκαλύφθηκε πηγάδι που περιείχε ανακομιδές οστών και τμήματα δακρυδόχων. Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου σε βάθος 1,65 μ. αποκαλύφθηκε γωνία δύο τοίχων ελληνιστικής εποχής. Είναι θεμελιωμένοι στο φυσικό έδαφος και έχουν οικοδομηθεί από ορθογώνιες λιθόπλινθους.

Περιοχή Αγίου Ιακώβου

Οδός Αλ. Βρατσάνου 43 (οικόπεδο Εμμ. Λουτράρη)

Συνεχίστηκε η έρευνα των κτιριακών λειψάνων που είχαν αποκαλυφθεί το 1988[2] (Σ χ έ δ. 2).

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου και πεσμένος σπόνδυλος αρράβδωτου κίονα σε βάθος 2,75 μ. από την επιφάνεια. Παράλληλα με το δάπεδο αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,75 μ. τμήμα κτιστού αγωγού Α3, πλ. 0,50 μ., που διασχίζει το οικόπεδο από Α. προς Δ.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε η βόρεια όψη μνημειακού τοίχου Τ4 που κατευθύνεται από Α. προς Δ., καθώς και η συνέχεια του αγωγού που είχε αποκαλυφθεί το περασμένο έτος.

Από τη θέση και την ερμηνεία των ευρημάτων φαίνεται ότι τα λείψανα ανήκουν σε δημόσιο κτίριο ή στοά της αρχαίας αγοράς της Χίου.

Ανάμεσα στα ευρήματα συγκαταλέγεται κεραμική από χρηστικά αγγεία (Π ί ν. 226 α), τμήματα γυάλινων σκευών, πολλές κεραμίδες, σιδερένια ή χάλκινα καρφιά και νομίσματα (ΒΕ 5469, 5471), κυρίως ρωμαϊκής εποχής (1ος-2ος αι. μ.Χ.).

Περιοχή Ταμπάκικα

Οδός Καλουτά 7 (οικόπεδο Ε. Πουλή)

Άρχισε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, όπου ερευνήθηκαν κτιριακά λείψανα τριών οικοδομικών φάσεων (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 226 β). Στα ανώτερα στρώματα ερευνήθηκαν λείψανα τοίχων, κτισμένων με ευμεγέθεις λίθους, πηλόχωμα και τμήματα κεραμίδων με πλήθος οικοδομικού υλικού σε β' χρήση, που χρονολογούνται στον 6ο και 7ο αι. μ.Χ.[3].

Σε χαμηλότερο βάθος βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκής εποχής, ενώ το θεμέλιο του Τ3 (Τ19) από ορθογώνιους ογκόλιθους χρονολογείται από την επίχωση στην ελληνιστική περίοδο.

Η διατάραξη των στρωμάτων ήταν πολύ μεγάλη και τα κυριότερα ευρήματα είναι όστρακα χρηστικών αγγείων και νομίσματα υστερορωμαϊκής εποχής (ΒΕ 5266, 5272).

Πόλη της Χίου

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες του δικτύου ύδρευσης και αποχέτευσης της πόλης αποκαλύφθηκαν τμήματα του ελληνιστικού νεκροταφείου στις παρακάτω οδούς:

Οδός Δαμιανού

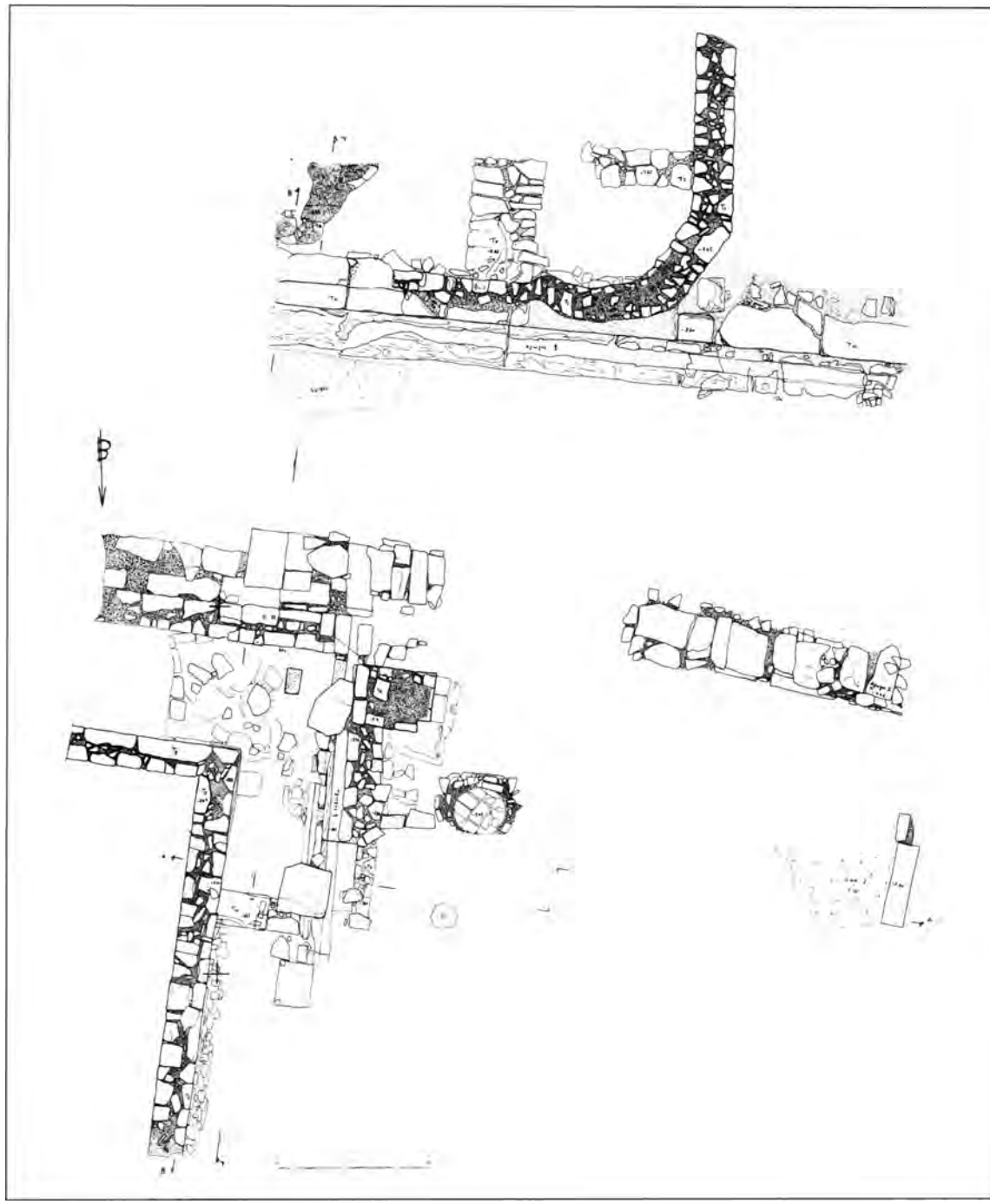
Ερευνήθηκε διπλός κιβωτιόσχημος τάφος χτισμένος με θυμιανούσικες πλάκες. Περιείχε ανδρική και γυναικεία ταφή. Η ανδρική ταφή ήταν κτερισμένη με αγγείο, στλεγγίδα και νομίσματα (ΒΕ 5280, 5281, 5283, 5284), ενώ στο γυναικείο τάφο βρέθηκαν λείψανα χρυσών ινών και χρυσού ελάσματος (ΒΕ 5278, 5979).

Οδός Φαβιέρου

Στην οδό Φαβιέρου σε εργασίες εκσυγχρονισμού του υφιστάμενου δικτύου βρέθηκαν και ερευνήθηκαν πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι από μεγάλες θυμιανούσικες πλάκες ή κιτρινωπό πωρόλιθο. Ήταν κτερισμένοι με αγγεία, χάλκινα νομίσματα, μυροδοχεία, σιδερένιες στλεγγίδες, ειδώλια, υφαντικά βάρη (ΒΕ 5289-5295, 5589-5597).

2. Χιακά Χρονικά 1983, σ. 99-101. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 454.

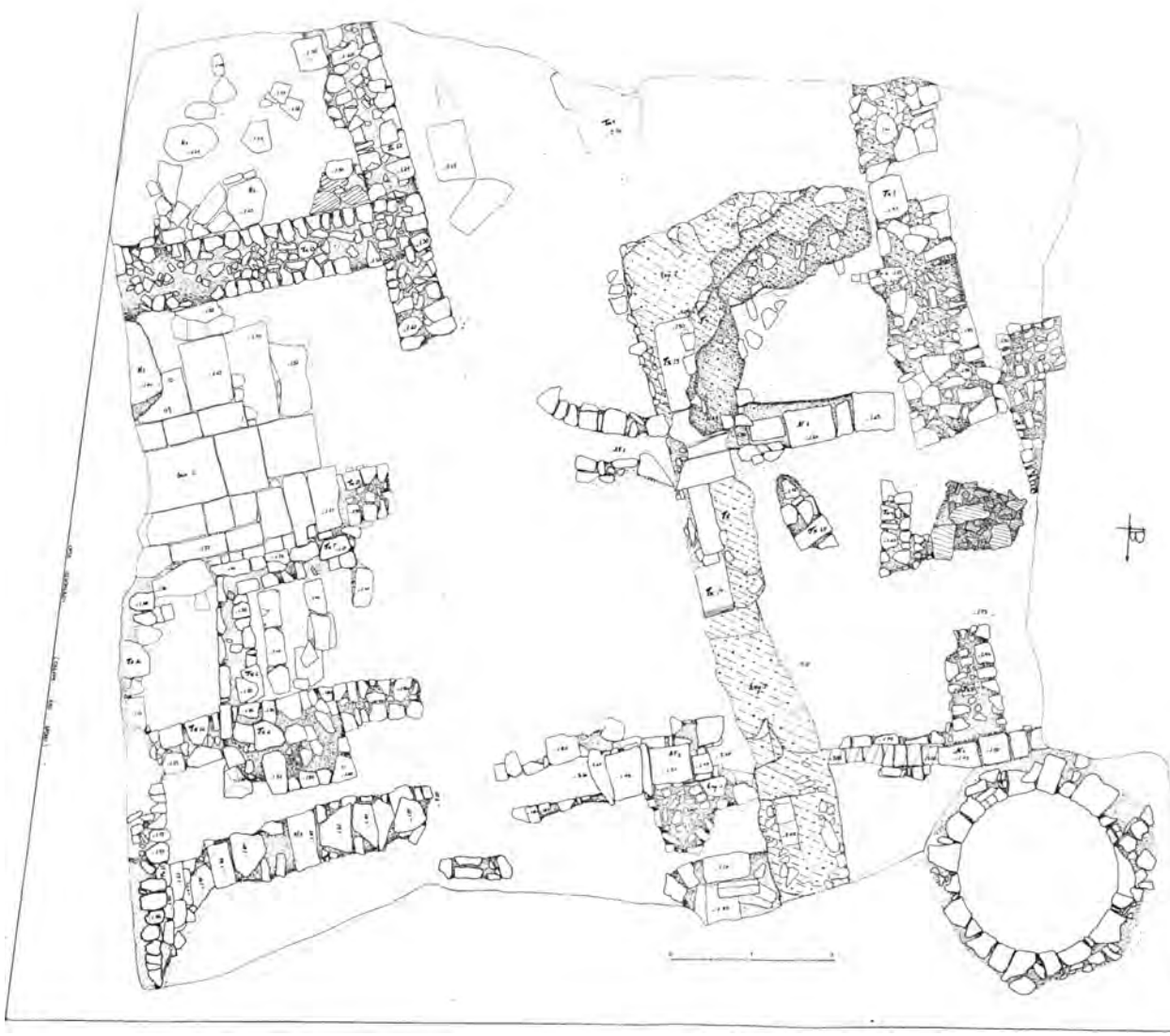
3. Το πρώτο μέρος της ανασκαφικής έρευνας του οικοπέδου Πουλή διενεργήθηκε από την 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Σχέδ. 2. Χίος. Οδός Αλ. Βρατσάνου 43. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οδός Κουντουριώτου

Βρέθηκε και ερευνήθηκε τάφος κιβωτιόσχημος από μεγάλες θυμιανούσικες πλάκες, που περιείχε τουλάχιστον δύο ταφές κτερισμένες με φύλλα χρυσού, χάλκινο κάτοπτρο, νομίσματα, δακρυδόχους. Βρέθηκαν επίσης τμήματα ειδωλίων, χρυσό ενώτιο, οστέινη περόνη (ΒΕ 5296-5299, 5300-5302, 5598, 5599) (ΠΙ ν. 227 α).

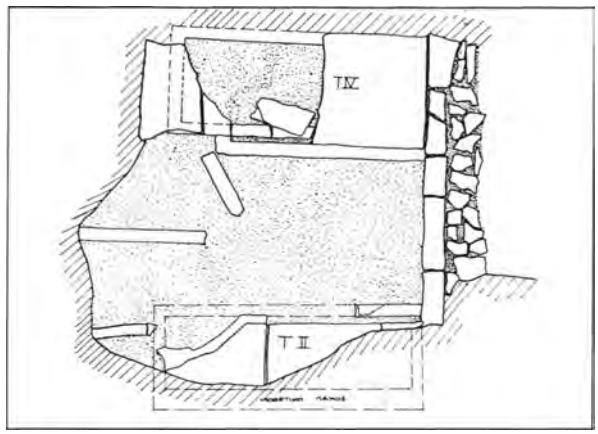
Σχέδ. 3. Χίος. Οδός Καλουτά 7. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οδός Πατέρα (Σ χ έ δ. 4)

Βρέθηκαν και ερευνήθηκαν σε βάθος από 0,30-0,50 μ. από την επιφάνεια της οδού οκτώ τάφοι, κατά μήκος της οδού, κατεστραμμένοι και διαταραγμένοι σε μικρό ή μεγάλο τμήμα τους από τις προ εικοσαετίας εκσκαφικές εργασίες τοποθέτησης του δικτύου που επισκευάζεται σήμερα. Είναι ορθογώνιοι, κατασκευασμένοι από θυμιανούσικες πλάκες ή φωκιανή πέτρα με επίχωση που συχνά περιείχε σύγχρονα αντικείμενα. Τα οστά ήταν ανακατεμένα και σώθηκαν ελάχιστα από τα κτερίσματα ή τμήματά τους (όστρακα δακρυδόχων, τμήματα ειδωλίων). Στον τάφο V, μέρος του οποίου καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα, σώθηκαν όλα τα κτερίσματα του νεκρού: δεκαεννέα ακέραια μυροδοχεία και χρυσό καρδιόσχημο ενώτιο (ΒΕ 5343-5362).

Οδός Κανελλάκη

Βρέθηκαν και ερευνήθηκαν στην αρχή της οδού Κανελλάκη δύο τάφοι, κατεστραμμένοι επίσης από παλιότερες εργασίες του δικτύου αποχέτευσης. Ο τάφος ΙΙ ήταν κτερισμένος με χάλκινο κάτοπτρο (ΒΕ 5368).

Σχέδ. 4. Χίος. Οδός Πατέρα. Κάτοψη των τάφων ΙΙ και IV.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

ΛΕΣΒΟΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Περιοχή Καμάρες (λόφος αρχαίου θεάτρου)

Κατά τις εργασίες εκσκαφής της νέας υδατοδεξαμενής του Δήμου Μυτιλήνης, στη νότια πλαγιά του λόφου του αρχαίου θεάτρου, αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα θεμελιωμένα στο φυσικό βράχο. Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με πλακαρές πέτρες από εγχώριο ασβεστόλιθο.

Από το είδος των ευρημάτων της επίχωσης φαίνεται ότι πρόκειται για εργαστήρια κεραμικής και κοροπλαστικής ελληνιστικών χρόνων. Βρέθηκε πλήθος οστράκων χρηστικών αγγείων, εγχώριων μελαμβαφών ανοιχτών και κλειστών αγγείων, ιχθυοπινακίων και αμφορέων, καθώς και μήτρες κατασκευής ειδωλίων και μεγαρικών σκύφων (Πίν. 227 β) (ΒΕ 9068-9084, 8815-8816, 15253-15254).

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Περιοχή Επάνω Σκάλας

Οικόπεδο Μ. Βενέτα

Κατά τις εργασίες εκσκαφής του οικοπέδου για τη θεμελίωση νέας οικοδομής βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα και κεραμική μεταβυζαντινής εποχής, που πιθανότατα σχετίζονται στη χρήση με το απέναντι τούρκικο λουτρό. Πρόκειται για μεγάλο χώρο με δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες, του οποίου το υπόστρωμα από κουρασάνι καλύπτει σχεδόν όλο το χώρο του οικοπέδου (Πίν. 228 β).

Σώζονται επίσης τα θεμέλια του παλιού σπιτιού. Εντοιχισμένο μεταξύ των άλλων αρχιτεκτονικών μελών που χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό του νεότερου σπιτιού, βρέθηκε τμήμα μαρμάρινης επιγραφής ρωμαϊκών χρόνων (ΒΕ 9089):

ΟΡΟΣ
ΣΣΩΤ
ΙΛΓΑ
ΟΣΛ
ΜΗΤΡΟΔ
ΑΤΑΟ

Αμέσως κάτω από το υπόστρωμα του δαπέδου εντοπίστηκε στρώμα πλούσιο σε κεραμική της υστεροελληνιστικής περιόδου.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Οικόπεδο Χατζησάββα

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου, όπου το προηγούμενο έτος[4] είχε ερευνηθεί τμήμα του κλασικού τείχους της πόλης. Στην επίχωση βρέθηκε πλήθος μελαμβαφούς κεραμικής, τμήματα ειδωλίων και υφαντικά βάρη (ΒΕ 9085-9088, 9164-9173).

Οδός Ναυμαχίας Έλλης (οικόπεδο Ευ. Κόρακα)

Κατά τις εργασίες εκσκαφής για θεμελίωση νέας οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου θεμελιωμένα στο φυσικό βράχο, χρονολογούμενα στην ύστερη ελληνιστική εποχή. Στο νότιο τμήμα αποκαλύφθηκαν λείψανα αποχέτευσης ομβρίων υδάτων διαμορφωμένα μέσα στο βράχο.

Στη διαταραγμένη επίχωση βρέθηκαν όστρακα μεταβυζαντινών αγγείων, ρωμαϊκής και υστεροελληνιστικής εποχής καθώς και χάλκινα νομίσματα. Από τα ευρήματα αναφέρουμε όστρακο αγγείου με ανάγλυφη μορφή (ΒΕ 9051), τμήμα μήτρας (ΒΕ 9052), τμήματα ανδρικών και γυναικείων ειδωλίων (ΒΕ 9053, 9054, 9058), λύχνους (ΒΕ 9056, 9057), κύπελλο (ΒΕ 9055), χάλκινο νόμισμα (ΒΕ 8916).

Περιοχή Κιόσκι

Οδός 8ης Νοεμβρίου (οικία Χαλίμ Μπέη)

Κατά τη διαμόρφωση του αύλειου χώρου της παραδοσιακής διατηρητέας οικίας του Χαλίμ Μπέη αποκαλύφθηκαν στο πρανές της οδού 8ης Νοεμβρίου λείψα-

4. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 459-461.

να του αποχετευτικού συστήματος της αρχαίας πόλης και κυκλικός αποθέτης κατασκευασμένος από υδραυλικό κονίαμα.

Περιείχε πλήθος χρηστικής και μελαμβαφούς κεραμικής, καθώς και ειδώλια ελληνιστικής περιόδου. Ευρήματα: κεφαλές ειδωλίων ερωτιδέα (ΒΕ 9059, 9063), τμήματα ειδωλίων ενδεδυμένων μορφών (ΒΕ 9069, 9061), κεφαλή γυναικείου ειδωλίου (ΒΕ 9062), όστρακα μελαμβαφών αγγείων με εγχάρακτη επιγραφή (ΒΕ 9064-9065), τμήμα πινακίου (ΒΕ 9067).

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Οδός Κατσακούλη (οικόπεδο Ν. Σουρλάγκα)

Ολοκληρώθηκε η έρευνα που είχε αρχίσει το 1987 στο οικοδόμημα της ύστερης ρωμαϊκής εποχής, το οποίο είχε αποκαλυφθεί στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου[5].

Βρέθηκαν το πάνω τμήμα μαρμάρινου κορμού Αφροδίτης (ΒΕ 9109), λύχνοι (ΒΕ 9100, 9101), θησαυρός σαράντα οκτώ χάλκινων νομισμάτων του 2ου-3ου αι. μ.Χ., κονιάματα, και μέσα σε αυτά μεγάλος αριθμός ειδωλίων (Π ί ν. 229 α-β)(ΒΕ 8975-8987, 9183, 9184).

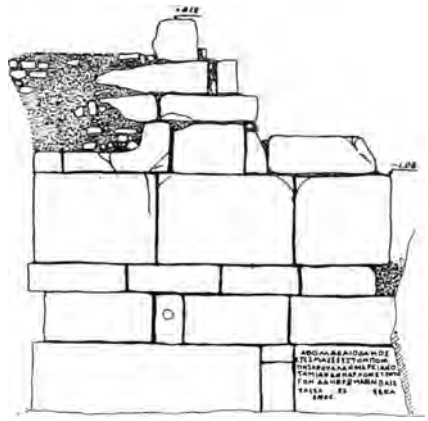
Μετά το πέρας της ανασκαφής, κατά τον καθαρισμό του οικοπέδου βρέθηκε μέσα στο φυσικό έδαφος τμήμα κρατήρα με διακόσμηση «δυτικής κλιτύος» και ιχθυοπινάκιο (ΒΕ 9185, 9188).

Περιοχή Μητρόπολης (Αγίων Θεοδώρων)

Οικόπεδο Ζουμπαδέλλη

Κατά τις εργασίες στερέωσης της νεοκλασικής διατηρητέας οικίας ιδιοκτησίας Ζουμπαδέλλη, δίπλα στον υπαίθριο αρχαιολογικό χώρο της Μητρόπολης Μυτιλήνης, αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,05 μ. η ανατολική παρειά μνημειακού τοίχου, σωζόμενη σε ύψος οκτώ δόμων (Σ χ έ δ. 5). Είναι χτισμένος κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα με ορθογώνιες μαρμάρινες λιθόπλινθους, έχει προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. και κατευθύνεται κάτω από το θεμέλιο της νεοκλασικής οικίας. Στο κατώτερο τμήμα του τοίχου, εντοιχισμένη ως οικοδομικό υλικό, βρέθηκε τιμητική επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων σε επτά στίχους (Π ί ν. 228 α):

ΑΒΟΛΛΑΚΑΙΟΔΑΜΟΣ
ΕΤΕΙΜΑΣΕΣΕΞΤΟΝΠΟΜ
ΠΗΙΟΝΟΥΑΛΑΝΜΑΡΚΙΑΝΟ
ΤΑΜΙΑΝΔΗΜΑΡΧΟΝΣΤΡΑΤΗ
ΓΟΝ ΔΑΜΩΡΩΜΑΩΝ ΠΑΙΣ
ΤΑΙΣΑ ΣΕ ΣΕΚΑ
ΕΝΟΣ

Σχέδ. 5. Μυτιλήνη. Οικόπεδο Ζουμπαδέλλη. Όψη του τοίχου.

Στην επίχωση του μνημειακού τοίχου βρέθηκε επίσης τμήμα στήλης με ανάγλυφη μορφή πολεμιστή.

Εκτός από το μνημειακό τοίχο βρέθηκαν λείψανα ανοιχτού αγωγού από δρομικά τοποθετημένους μαρμάρινους ορθοστάτες με λιθόκτιστο πυθμένα. Αποκαλύφθηκαν επίσης λείψανα τοίχων νεότερης εποχής, οικοδομημένων με αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Μυτιλήνη

Οδός Καβέτσου (οικόπεδο Παραδέλλη)

Ολοκληρώθηκε η έρευνα των κιβωτιόσχημων τάφων του 2ου αι. π.Χ. που είχε αρχίσει το 1988 στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου[6]. Στους τάφους βρέθηκαν δακρυδόχοι, κύπελλα, κάνθαροι και τμήματα ειδωλίων (ΒΕ 8795-8803).

Οδός Βοστάνη και Ιακωβίδου (οικόπεδο Χωριατέλλη)

Άρχισε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του οικοπέδου, ύστερα από αίτηση του ιδιοκτήτη και αφού διαλύθηκε η πεδίλωση από σκυρόδεμα που είχε θεμελιωθεί κατά το παρελθόν πάνω στους κιβωτιόσχημους τάφους του οικοπέδου, με αποτέλεσμα την ολοκληρωτική καταστροφή ορισμένων και τη διατάραξη των υπόλοιπων.

Ερευνήθηκαν είκοσι ένας κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι από λευκή φωκιανή πέτρα ή μαλακό πωρό-

5. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 479· 43 (1988): Χρονικά, σ. 457.

6. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 479.

λιθο σκουροκάστανου χρώματος, σε βάθος 0,50-0,70 μ. από το κατάστρωμα της οδού Βοστάνη.

Στους τάφους βρέθηκαν τμήματα ειδωλίων, χρυσά ενώτια, δακρυδόχοι, νομίσματα (ΒΕ 7680-7692).

Περιοχή Σουράδα

Οδός Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Γεωργ. Καμάτσου)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός και η ανασκαφή των ελεύθερων ταφών και κιβωτιόσχημων τάφων στις παρυφές του οικοπέδου[7]. Οι ταφές ήταν κτερισμένες με χάλκινο εγχειρίδιο (ΒΕ 8937), μυροδοχεία και πελίκες (ΒΕ 8938-8950, 9102-9108).

Περιοχή Μαύρα Σίδερα

Οδός Θεόφιλου Χατζημιχαήλ (οικόπεδο Ψαρρού)

Κατά τις εργασίες εκσκαφής θεμελίων νέας οικοδομής βρέθηκε στο δυτικό όριο του οικοπέδου παρειά λιθόστρωτου τάφου και στρώμα καύσης. Περιείχε μεμονωμένη ταφή, που είχε κτεριστεί με μελαμβαφή πελίκη και χάλκινο κάτοπτρο (ΒΕ 8883-8884).

Περιοχή αεροδρομίου Μυτιλήνης

Οικόπεδο Μ. Γρηγορίου Πολίτη

Επί της οδού Μυτιλήνης-Κρατήγου, στο οικόπεδο Γρηγορίου-Πολίτη σε απόσταση 8 χλμ. από την πόλη, κατά τις εργασίες εκσκαφής των θεμελίων νέας οικοδομής αποκαλύφθηκε τμήμα άγνωστου έως σήμερα νεκροταφείου.

Ερευνήθηκαν συνολικά δεκατέσσερις τάφοι με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., από τους οποίους οι τρεις ήταν από μονολιθικές φωκιανές πλάκες και έξι με λιθόκτιστα τοιχώματα από σκουροκάστανο πωρόλιθο, σκαμμένοι στο φυσικό αργιλώδες έδαφος. Καλύπτονταν με μεγάλες πλάκες από φωκιανή πέτρα.

Σε πέντε τάφους μικρών διαστάσεων (VII, VIII, IX, X, XI) με τοιχώματα από ωμές πλίνθους παρουσιάστηκε το έθιμο της καύσης του νεκρού εντός του τάφου και της τοποθέτησης των κτερισμάτων μετά την καύση. Ήταν κτερισμένοι κυρίως με πήλινα μυροδοχεία, στλεγγίδες και νομίσματα (ΒΕ 8932-8936, 9090-9098).

7. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 459.

Περιοχή Λακέρδα

Εθνική οδός Μυτιλήνης-Καλλονής (οικόπεδο Στεριανού)

Μεμονωμένος λιθόκτιστος τάφος αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Στεριανού κοντά στο ξενοδοχείο «Silver Bay». Περιείχε μεμονωμένη ταφή κτερισμένη με σιδερένια στλεγγίδα.

Πύργοι Θερμής

Οικόπεδο Τ. Αγιασσώτη

Εντός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου του προϊστορικού οικισμού των Πύργων Θερμής, στο παραπάνω οικόπεδο, έγιναν δοκιμαστικές τομές με σκοπό την απαλλοτρίωση ή μη του οικοπέδου (Σ χ έ δ. 6). Βρέθηκαν σε βάθος μόλις 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, κάτω από στρώμα καταστροφής με λιθοσωρούς, οικιστικά λείψανα της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Αποκαλύφθηκε τοίχος Τ8 από σχιστολιθικές στενόμακρες πλάκες και στα βορειοανατολικά του τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου. Σε άλλο τετράγωνο, ανάμεσα στους τοίχους Τ4 και Τ5, βρέθηκε δάπεδο από πηλόχωμα και ίχνη καύσης. Οι τοίχοι έχουν πλάτος 0,50 μ.

Μερικά τμήματα αγγείων βρέθηκαν στη θέση τους (ΒΕ 8998, 8999, 9047, 9048) εκατέρωθεν του τοίχου Τ1. Άλλα ευρήματα: αμφικωνικά σφονδύλια (ΒΕ 9000, 9044), οστέινες βελόνες (ΒΕ 9030), λίθινα εργαλεία (ΒΕ 9041), κέρατα ελαφιού (ΒΕ 9049, 9050), κυλινδρικό υφαντικό βάρος (ΒΕ 8991) και πώματα αγγείων (ΒΕ 9036, 9040, 9043).

Οικόπεδο Στ. Αλμπάνη

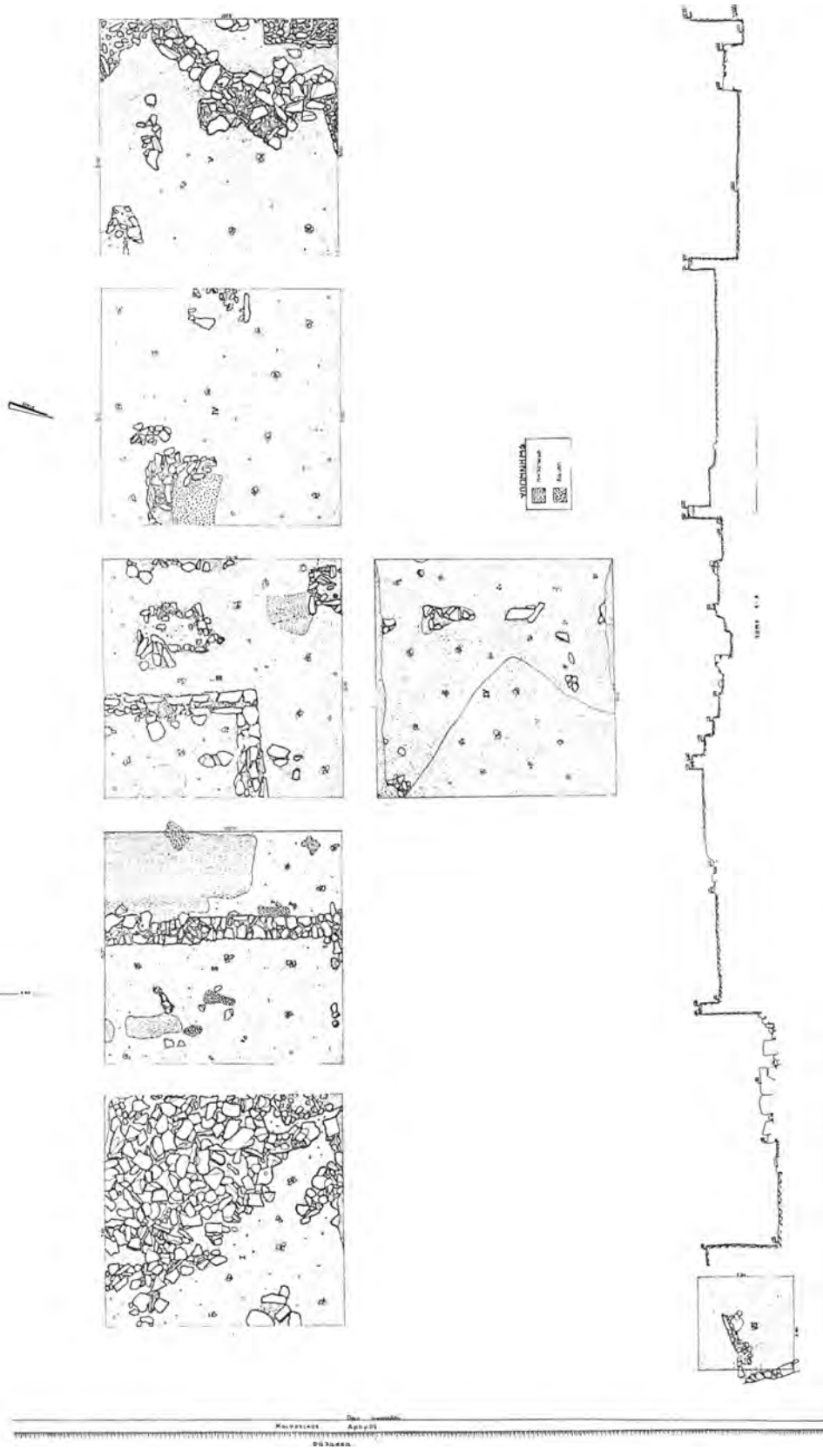
Στο παραπάνω οικόπεδο, έξω από τον κηρυγμένο προϊστορικό οικισμό των Πύργων Θερμής, έγιναν δοκιμαστικές τομές προκειμένου να δοθεί άδεια ανέγερσης οικοδομής και αποκαλύφθηκε βράχος διαμορφωμένος ως θεμέλιο τοίχου (Τ1) με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., πλ. 0,35, μήκ. 3,70 μ.

Οι τοίχοι Τ2 και Τ3 που βρέθηκαν σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια δημιουργούν το χώρο Α με δάπεδο από λίθους και κεραμίδια, πάνω στο οποίο βρέθηκαν συστάδες με κονίαμα από ασβέστη και χαλίκια.

Κλειού

Θέση Άγιος Βλάσης

Κατά τις εργασίες εκσκαφής κοινοτικού έργου στη θέση Άγιος Βλάσης της κοινότητας Κλειούς καταστράφηκαν από το μηχανικό εκσκαφέα τάφοι. Ερευνήθη-

Σχέδ. 6. Μυτιλήνη. Πύργου Θεφιλής. Οικόπεδο Αγιασωτάκη. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

καν τα διασωθέντα τμήματα από τέσσερις λιθόκτιστους τάφους καλυμμένους από μεγάλες αργές πέτρες. Στον τάφο 3 υπήρχαν σημάδια λαθρανασκαφής. Σε κανέναν τάφο δε βρέθηκαν κτερίσματα.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΗΘΥΜΝΗΣ

Μήθυμνα

Περιοχή Δημοτικού σχολείου (οικόπεδο Ευστρ. Μύγια) (Σχέδ. 7· Πίν. 229 γ, 230 α)

Συνεχίστηκε και εφέτος για τρίτη χρονιά η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο. Στο ανώτερο στρώμα ερευνήθηκε τμήμα του ελληνιστικού νεκροταφείου. Αποκαλύφθηκαν συνολικά δεκαεπτά τάφοι, τρεις ελεύθερες ταφές και ένα ταφικό αγγείο με ταφή βρέφους. Οι τάφοι ήταν τοποθετημένοι σε πυκνή διάταξη με προσανατολισμό Α.-Δ. Εκτός από τους λιθόκτιστους, που είναι ο κατεξοχήν τύπος, υπάρχουν πέντε κεραμοσκεπείς και δύο λίθινες σαρκοφάγοι. Οι ελεύθερες ταφές χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή. Οι τάφοι ήταν πλούσια κτερισμένοι, αν και συλημένοι οι περισσότεροι, με μυροδοχεία, στλεγγίδες, αγγεία, ειδώλια, νομίσματα.

Το νεκροταφείο ιδρύθηκε πάνω στα αρχαιότερα οικοδομικά λείψανα με αποτέλεσμα τη μεγάλη καταστροφή τους. Τα κτιριακά λείψανα χρονολογούνται σε δύο φάσεις. Στη νεότερη ανήκει τμήμα λιθόστρωτης οδού με κατεύθυνση Β.-Ν. Στα δυτικά της οδού υπάρχει αψιδωτό κτίριο που χωρίζεται με εγκάρσιους τοίχους σε μικρούς ακανόνιστους χώρους. Στα ανατολικά της οδού υπάρχει δωμάτιο άλλου κτιρίου, διαστ. 5,50 × 3,40 μ., με είσοδο στο δρόμο, που περιείχε μεγάλα τμήματα αποθηκευτικών και χρηστικών αγγείων στη θέση τους.

Το πρωιμότερο στρώμα της επίχωσης χρονολογείται στην υστερογεωμετρική εποχή (τοίχοι Τ17α και Τ34). Στην εποχή αυτή ή και νωρίτερα θα πρέπει να χρονολογηθούν και τα λείψανα τριών κυκλικών κατασκευών, από τις οποίες σώζεται μόνο μικρό τμήμα της περιφέρειάς τους. Βρέθηκαν ειδώλια (ΒΕ 8917-8919, 10314-10321, 10324, 10331-10332), χάλκινα νομίσματα (ΒΕ 10430, 10645-10797), πήλινα μυροδοχεία (ΒΕ 10329-10330, 10337-10345, 10409-10411), γυάλινα μυροδοχεία (ΒΕ 10359, 10361-10364), υφαντικά βάρη (ΒΕ 10305-10312), χρυσή δανάκη (ΒΕ 8911), μελαμβαφή bolsal (ΒΕ 10325-10328, 10333).

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Οικόπεδο Μεν. Δημητρίου - Τζ. Σταυράκη

Κατά τις εργασίες εκσκαφής για την κατασκευή πισίνας στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκε τμήμα λιθόστρωτης οδού αρχαϊκής εποχής, πλ. 3,30 μ., σε μήκος 13,50 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν.

Σε οψιμότερη χρονολογική φάση κατασκευάστηκε αναλημματικός τοίχος που εδράζεται επί του καταστρώματος της οδού οικοδομημένος κατά το ψευδολέσβιο σύστημα δόμησης (Πίν. 230 β). Αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,50 μ., έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και σώζεται σε ύψος 1,85 μ.

Σκάλα Ερεσού

Περιοχή ακρόπολης (οικόπεδο Αθ. Ρέτση)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης στο παραπάνω οικόπεδο, στα ριζά του λόφου της ακρόπολης της αρχαίας Ερεσού, εντοπίστηκε σε ύψος δύο δόμων τμήμα αναλημματικού τοίχου, όμοιου με τα αρχαϊκά αναλήμματα που είναι ορατά στο λόφο.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΛΗΜΝΟΥ

Μύρινα

Περιοχή Τσας (οικόπεδο Β. Σοφρά)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο παραπάνω οικόπεδο για τη θεμελίωση οικοδομής αποκαλύφθηκαν στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 0,80 μ. από το κατάστρωμα της δημοτικής οδού, κτιριακά λείψανα σε δύο οικοδομικές φάσεις (Σχέδ. 8).

Η πρώτη οικοδομική φάση χρονολογείται στην πρώιμη αρχαϊκή εποχή· σώζεται η υποθεμελίωση των οικοδομημένων από αργούς λίθους τοίχων, που είχαν χτιστεί πάνω στο φυσικό έδαφος.

Η επίχωση περιείχε πλήθος αρχαϊκής με γραπτή διακόσμηση καθώς και χρηστικής[8] κεραμικής. Βρέθηκαν επίσης πήλινες κουβαρίστρες με γραπτή διακόσμηση (Πίν. 231 α) (ΒΕ 10340-10341, 10344, 10349-10352, 10385, 10387), πώμα πυξίδας με πλαστική γυναικεία κεφαλή και χαρακτηριστικά δηλωμένα με χρώμα, πήλινα πλακίδια σχηματοποιημένων ανθρώπινων μορφών (ΒΕ 10343). Ιδιαίτερα σημειώνουμε: α) πήλινο πλακίδιο με ανάγλυφη παράσταση αετού που κατασπαράζει φίδι· οι λεπτομέρειες δηλώνονται με βαθιά χάραξη· στην πίσω όψη το προσχέδιο της παράστασης αποδίδεται με αβαθή χάραξη (ΒΕ 10346), β) μήτρες ειδωλίων (Πίν. 232 α) (ΒΕ 10345, 10372) και τμήματα άμορφου πηλού με ίχνη δακτύλων από το πλάσιμο του τεχνίτη που πιθανό-

8. Κεραμική με ίδια τεχνική και διακόσμηση έχει βρεθεί και στην ανασκαφή αποθέτη στο Καβείριο Λήμνου στις ανασκαφές της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Σχέδ. 7. Λέσβος. Μήθυμνα. Οικόπεδο Μύγια. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 8. Λήμνος. Μύρινα. Οικόπεδο Σοφρά. Κάτοψη της ανασκαφής.

τατα δηλώνουν ότι ο χώρος σχετίζεται με εργαστηριακή χρήση.

Στην ελληνιστική εποχή χτίστηκαν πάνω στο παλιότερο κτίριο οι τοίχοι Τ7, Τ6 και Τ3 που ορίζουν μικρό δωμάτιο.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Περιοχή Τσας (οικόπεδο ιδιοκτησίας Τεχνικού Επαγγελματικού Λυκείου)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για τη θεμελίωση του ΤΕΛ Μύρινας αποκαλύφθηκαν τάφοι. Η σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο έκτασης έξι στρεμμάτων αποκάλυψε τμήμα του άγνωστου έως σήμερα νεκροταφείου της περιοχής. Στο βορειοανατολικό τμήμα ερευνήθηκαν συνολικά έντεκα κτιστοί τάφοι, δύο πήλινες σαρκοφάγοι, επτά ελεύθερες ταφές (Π ί ν. 231 β, 232 β) και ένας εγχυτρισμός, που χρονολογούνται στην υστεροελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή. Από τους κτιστούς τάφους οι σημαντικότεροι ήταν έξι με πελεκημένες ορθογώνιες πλάκες και με αετωματικές πλάκες κάλυψης, χτισμένοι πάνω σε πόδιο από αργολιθοδομή και ερυθρωπό κονίαμα, με το οποίο ήταν επιχρισμένοι και εξωτερικά.

Οι ταφές ήταν κτερισμένες με χρυσά κοσμήματα, πήλινες και γυάλινες δακρυδόχους, πήλινα σκεύη. Κοντά στις ταφές βρέθηκαν οστά μεγάλων ζώων, κυρίως κρανία και άκρα, που ίσως σχετίζονται με τη λατρεία των νεκρών.

Στο υπόλοιπο τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκαν οικοδομικά λείψανα τοίχων, καμπύλων και ευθύγραμμων, οικοδομημένων από αργούς λίθους και κεραμίδια οψιμότερης εποχής, που μαρτυρούν διαφορετική δραστηριότητα στο χώρο.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Περιοχή Ρηχά Νερά, οδός Αργοναυτών (οικόπεδο Καραβία - Λαμπαδαρίδου)

Στο βορειοδυτικό τμήμα του υπό κήρυξη αρχαιολογικού χώρου της Μύρινας έγιναν δοκιμαστικές τομές στο παραπάνω οικόπεδο[9]. Αποκαλύφθηκαν σε βάθος μόλις 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους κτιριακά λείψανα της πρώιμης χαλκοκρατίας, που αποτελούν μέρος του προϊστορικού οικισμού που έχει εντοπιστεί στην περιοχή των Ρηχών Νερών. Τμήματα του οικισμού έχουν ανασκαφεί στα γειτονικά οικόπεδα και χρονολογούνται στην τρίτη και τέταρτη οικιστική φάση της Πολιόχνης (periodo verde και rosso). Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνονται λίθινα εργαλεία, σφονδύλια (ΒΕ 10356-10361) και τμήματα αγγείων.

Περιοχή Ρηχά Νερά, κτήμα Παντελίδη (οικόπεδο Σωτηροπούλου)

Στα νότια όρια του υπό κήρυξη αρχαιολογικού χώρου του προϊστορικού οικισμού της Μύρινας, στο παραπάνω οικόπεδο, σε μικρή δοκιμαστική τομή βρέθηκε τοίχος, πλ. 0,80-0,90 μ., οικοδομημένος με μικρούς αργούς λίθους και χώμα. Αποκαλύφθηκε σε βάθος ±1,48 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου και σε μήκος 4,60 μ. Η διαταραγμένη και φτωχή σε ευρήματα επίχωση δεν επιτρέπει την ακριβή χρονολόγησή του.

Βρέθηκαν τμήματα κεραμίδων, όστρακα άβαφων χρηστικών αγγείων, διαβρωμένα χάλκινα νομίσματα (ΒΕ 10417-10432), τμήμα ειδωλίου ανδρικής μορφής (ΒΕ 10415) και λίθινο εργαλείο προϊστορικής εποχής (ΒΕ 10416).

Συνοικισμός Μαϊτανά, οδός Ιάσωνος και Ναυμαχίας Λήμνου (οικόπεδο Κωνστ. Καλαντζή)

Κατά την εκσκαφή για τη θεμελίωση νέας οικοδομής αποκαλύφθηκε ταφή εντός λίθινης σαρκοφάγου, κτερισμένη με πέντε όμοια αττικά ληκύθια (460-450 π.Χ.) (ΒΕ 10200-10204).

Περιοχή Τυροκομείο (οικόπεδο Πατεράκη)

Κατά τη γενική εκσκαφή θεμελίων του παραπάνω οικοπέδου βρέθηκε τάφος ελληνιστικής περιόδου και κινητά ευρήματα κλασικής και αρχαϊκής εποχής (ΒΕ 10433, 10435-10438, 10704, 10863).

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΞΕΝΕΣ ΣΧΟΛΕΣ

Σε συνεργασία με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή συνεχίστηκε ο καθαρισμός και η συντήρηση των αποκαλυφθέντων κατά το παρελθόν οικοδομικών λειψάνων στον αρχαιολογικό χώρο της Πολιόχνης. Για τις ανάγκες της συντήρησης έγινε καθαρισμός έξω από το νότιο τείχος και στους χώρους του μεγάρου.

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στην οδό Νικομηδείας στη Μυτιλήνη με τη συνεργασία του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Στο δωμάτιο της ρωμαϊκής έπαυλης, που είχε αποκαλυφθεί το 1960 από τον Χαριτωνίδη, ερευνήθηκε κυκλικό πηγάδι που χρησιμοποιήθηκε ως αποθέτης ολόκληρων αγγείων τελετουργικής χρήσης με νέα σχήματα από ντόπιο εργαστήριο.

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα από το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στο ιερό της Δήμητρας στο Κάστρο Μυτιλήνης, όπου αποκαλύφθηκαν βωμοί του τύπου της εσχάρας. Η επίχωση περιείχε ειδώλια, νομίσματα, λίθινη τράπεζα προσφορών, μολύβδινο κατάδεσμο, λυχνάρια της ύστερης ελληνιστικής και της πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου.

9. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 476-477· 43 (1988): Χρονικά, σ. 465.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Μουσείο Μυτιλήνης

α) Ο Κλ. Τζανέτος παρέδωσε δακτυλιόλιθο από ημιπολύτιμο λίθο με αδιάγνωστες εγχάρακτες παραστάσεις.

β) Αξιωματικοί του τμήματος ασφάλειας Μυτιλήνης παρέδωσαν τούρκικη επιτύμβια στήλη σχήματος ορθογωνίου, με τριγωνική απόληξη και πεντάστιχη επιγραφή (ΒΕ παραδόσεων 113).

γ) Ο ανθυπασπιστής Λ.Σ. Φωτεινός Ερμόλαος παρέδωσε οινοχόη με επιφάνεια καλυμμένη από θαλάσσια όστρεα, που συνέλεξε στο θαλάσσιο χώρο του Πλωμαρίου και παρέδωσε στο Λιμεναρχείο ο Κωνστ. Καλδέλης (ΒΕ 8314).

δ) Ο Αν. Κ. Παρασκευαΐδης, κάτοικος Παρακοίλων, παρέδωσε πενήντα χάλκινα και ασημένια νομίσματα διαφόρων εποχών.

Μουσείο Λήμνου

Ο Κωνστ. Λαγός παρέδωσε στο Μουσείο Λήμνου εξήντα χάλκινα νομίσματα κυρίως ρωμαϊκής και οθωμανικής εποχής (ΒΕ 10491-10537, 10625-10639).

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ

ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΛΗΜΝΟΣ

Χ λ ό η

Από τις 24 Ιουλίου μέχρι τις 30 Αυγούστου έγιναν εργασίες που είχαν ως αντικείμενο το υλικό που προέρχεται από τη Χλόη.

Η καταγραφή, ήδη από το 1988, όλων των κεραμικών θραυσμάτων που προέρχονται από τη δοκιμαστική ανασκαφή 1 (υστεροκλασικός και ελληνιστικός αποθέτης) και από τη δοκιμαστική ανασκαφή 2 (υπογεωμετρικός αποθέτης), είχε δημιουργήσει την απαραίτητη προϋπόθεση για τη συντήρηση των αντικειμένων. Σκοπός της αποστολής το 1989 ήταν η συντήρηση του υλικού της δοκιμαστικής ανασκαφής 2, το οποίο βρέθηκε τον Αύγουστο του 1986 και του 1987 μεταξύ των τοίχων 3 και 4 μέχρι το βραχώδες έδαφος (βάθος 4 μ. περίπου). Ήδη με το τέλος των δύο ανασκαφών είχαν συντηρηθεί εν μέρει 45 σχήματα αγγείων περίπου, που ανήκαν όλα στην υπογεωμετρική κεραμική του τύπου G2-3 και στο γκρίζο bucchero και χρονολογούνται στο α′ μισό του 7ου αι. π.Χ. Για τη συμπλήρωση αυτής της πρώτης ομάδας και για την ανασύνθεση νέων σχημάτων έγινε μια γενική κατάταξη των θραυσμάτων αρχικά σε ομάδες ανασκαφής (ώστε να γίνει μια πρώτη συντήρηση) και μετά σε μορφολογικές ομάδες.

Με τα εκατό περίπου νέα σχήματα (αριθ. κατ. 3126-3223) και μετά τη συμπλήρωση εκείνων που είχαν ήδη συντηρηθεί εν μέρει, συμπληρώθηκε ένα σύνολο 150 δειγμάτων με ολοκληρωμένο σχήμα (επομένως ήδη καταγραμμένα), που αντιπροσωπεύουν πλέον την πιο σημαντική ομάδα αυτής της παραγωγής που είναι χαρακτηριστική της βορειοανατολικής περιοχής του Αιγαίου. Με τη συνέχιση των εργασιών συντήρησης και την περάτωση της ανασκαφής στο τμήμα μπροστά από τον τοίχο 3 θα γίνει δυνατή η ολοκλήρωση του σχήματος πολυάριθμων άλλων αγγείων.

Η ανασύνθεση με τα καταγραμμένα θραύσματα επέτρεψε μια ενδιαφέρουσα σειρά επαληθεύσεων που συμπληρώνουν τις παρατηρήσεις της ανασκαφής:

α) Το ποσοστό σχημάτων που βρέθηκαν σ' έναν περιορισμένο χώρο είναι πολύ χαμηλό (λιγότερο από είκοσι δείγματα).

β) Το σύνολο σχεδόν των αγγείων συγκολλήθηκε από θραύσματα σκορπισμένα στην περιοχή των τετραγώνων M, N, O, P, Q 17, σε αποστάσεις μεγαλύτερες από 10 μ.

γ) Ο διασκορπισμός των θραυσμάτων κάθε αγγείου έγινε σύμφωνα με μια δυναμική προσαρμοσμένη στις ισοϋψείς καμπύλες του αρχαίου εδάφους, με μια διαδοχική κατωφέρεια από τα τετράγωνα M, N και P, Q προς το τετράγωνο O 17, στο οποίο υπάρχει επίσης βαθιά κλίση της πλαγιάς προς τη θάλασσα, κάτω από τα θεμέλια του τοίχου 3.

δ) Προκύπτει έτσι μια στρωματογραφική εικόνα διαφορετική από εκείνη ενός τακτοποιημένου αποθέτη και από εκείνη μιας κανονικής στρωματογράφησης με διαδοχικές «ρίψεις», που θα μπορούσαν να είναι χρήσιμες και ενδεικτικές για τη μελέτη της εξέλιξης των σχημάτων και της διάρθρωσης των διακοσμητικών θεμάτων των αγγείων. Είναι πιθανότερο να πρόκειται για μια «ρίψη» του υλικού (κατά κάποιο τρόπο ήδη μαζεμένο και τακτοποιημένο στο ανώτερο άνδηρο), ύστερα από μία καταστροφή (σεισμός; πυρκαγιά;), που τα νεότερα δείγματα φαίνεται να τη χρονολογούν γύρω στα μέσα του 7ου αι. π.Χ. Ο μεγάλος διασκορπισμός των θραυσμάτων θα μπορούσε να αποδοθεί στην καταστροφή.

ε) Η μορφολογική-τεχνοτροπική και χρονολογική εκτίμηση των δειγμάτων πρέπει να γίνει με κριτήριο την εξέλιξη των σχημάτων των αγγείων και των διακοσμητικών θεμάτων. Τα πιο εξελιγμένα δείγματα (με την εμφάνιση της επαναλαμβανόμενης σπείρας, με την

παρουσία αρχόμενων φυσιοκρατικών στοιχείων και ενός πρώτου διαχωρισμού της διακόσμησης στις δύο πλευρές ενός αγγείου) προέρχονται από στρώματα ίδιου βάθους και καμιά φορά και πιο κάτω από εκείνα με τα πιο πρώιμα δείγματα.

στ) Η ποικιλία των τύπων δηλώνει αφ' ενός τη συχνή χρήση μικρών αγγείων (καρχήσια, μικρά κύπελλα, κυαθίσκοι), μεσαίων και μεγάλων (κάνθαροι, μόνωτα και δίωτα κύπελλα), καθώς και επιμελημένης κατασκευής δοχείων (πιθανώς για κρασί), όπως η σειρά των υδριών (τελετουργικά και συμποσιακά αγγεία) και αφ' ετέρου αναγγέλλει τις τυπολογικές επαναλήψεις του ελληνιστικού αποθέτη της δοκιμαστικής ανασκαφής 1 (κάνθαροι, σκύφοι, λεκάνες, πινάκια κτλ.).

Το υλικό της δοκιμαστικής ανασκαφής 2, το οποίο καταγράφηκε και συντηρείται ακόμα, καθώς και τα 24 κιβώτια με τυπολογικά τακτοποιημένο υλικό βρίσκονται στο μουσείο της Μύρινας.

L. BESCHI

Π ο λ ι ό χ ν η

Κατά το διάστημα 24.8-16.9 πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

1) Τακτοποίηση του σπιτιού της αποστολής και της γύρω περιοχής (αφαίρεση ξερών κλαδιών, κλάδεμα δέντρων, περίφραξη κτλ.).

2) Επισκευή της σκεπής της «καλύβας» του B. Brea, που είχε υποστεί σοβαρές ζημιές από χαλάζι, με μείγμα από κοκκινόχωμα, φύκια και άχυρο.

3) Μεταφορά και κοσκίνισμα του χώματος των δοκιμαστικών ανασκαφών 1988 Α και 1988 Β (το χώμα της δοκιμαστικής ανασκαφής Α βρισκόταν συσσωρευμένο πίσω από τη νεότερη ξερολιθιά στα νοτιοδυτικά της τάφρου της ίδιας δοκιμαστικής ανασκαφής, ενώ το χώμα της δοκιμαστικής ανασκαφής Β ακουμπούσε, μέχρι το ύψος των 2,50 μ. περίπου, στο δυτικό μέρος του τμήματος 12 του τείχους ακριβώς στο μέσο, ανάμεσα στους δύο μικρούς αγωγούς 1 και 2, που είναι ορατοί σε αυτό το τμήμα του τείχους της πόλης).

4) Γέμισμα με κοσκινισμένο χώμα της τάφρου της δοκιμαστικής ανασκαφής 1988 Α, νότια του χώρου που δεν σκάφηκε από τον Monaco το 1934, μέχρι το ύψος του επιπέδου θεμελίωσης του τείχους (τέλος τμήματος 15 - αρχή τμήματος 12).

5) Γέμισμα με άμμο της βαθιάς τάφρου που υπήρχε ανάμεσα στον εξωτερικό τοίχο, νότια του δωματίου 28, και το δρόμο 102 (δωμάτιο 26). Το δωμάτιο γέμισε με άμμο ξεκινώντας από βάθος 3,20 μέχρι 2,25 μ. (από την κορυφή του εξωτερικού τοίχου του δωματίου 28 μέχρι τη νοτιοδυτική γωνία). Παράλληλα, κατασκευάστηκαν δύο ξερολιθιές για στήριξη του δυτικού (ύψ. 1 μ.) και του νότιου τμήματος του δωματίου, πάνω από το νεότερο τοίχο που προϋπήρχε.

6) Έργα διοχέτευσης του νερού στην περιοχή ανάμεσα στο βουλευτήριο και τη νοτιοδυτική γωνία του τείχους, για να προστατευθεί, ψηλά, το τμήμα 12 του τείχους. Χτίστηκε ένα τοίχωμα που επιτρέπει τη ροή του νερού στο βουλευτήριο, απ' όπου, χρησιμοποιώντας εν μέρει το αρχαίο μικρό κανάλι και έναν πλαστικό αγωγό, τα νερά διοχετεύονται έξω από τα τείχη. Έγιναν επίσης έργα για την προστασία και τη στήριξη του εξωτερικού λιθόστρωτου ανατολικά του βουλευτηρίου.

7) Ξύλινη κατασκευή στο δωμάτιο 607, που συμπληρώνει την υπάρχουσα από καλάμια, για να προστατεύσει και να σκεπάσει τον πίθο 21bis (προφανώς αγγείο για υγρά), ο οποίος συντηρήθηκε (σωζ. ύψ. 1,05, διάμ. 1,14 μ.) και τοποθετήθηκε στην αρχική του θέση, αφού ανασκάφηκαν τα χώματα γύρω του στη βορειοδυτική και τη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου.

8) Συγκέντρωση των οστράκων, κυρίως από μεγάλα αγγεία (που ονομάστηκαν scarti 1956) στα δωμάτια 1112 (χώρος έξω από το νοτιοδυτικό τοίχο), 1004, 407Β, 403, 501Β, 703, 1015, 1019, 1022. Εντοπίστηκαν, φωτογραφήθηκαν και σκεπάστηκαν με νάυλον και κοσκινισμένο χώμα τα όστρακα και τα θραύσματα από μεγάλα αγγεία που βρίσκονταν ακόμα κατά χώραν στα δωμάτια 401C, 419, 420, 423, 429, 631, 1009, 1013, 1014, 1018, 1019, 1025.

9) Ενίσχυση με χώμα και αμμοκονίαμα των τοιχωμάτων των τομών του 1988, νότια της κύριας εισόδου της πόλης, στο χώρο που ο Monaco δεν είχε σκάψει.

10) Καθαρισμός του στρώματος καταστροφής στο δυτικό μέρος του τμήματος 12 του τείχους, ανάμεσα στα δύο μικρά κανάλια σε μήκος 8 μ. περίπου και μέγιστο πλάτος, ξεκινώντας από το τείχος, 3 μ. περίπου. Στην «κατάρρευση» εντοπίστηκαν δύο στρώματα: το στρώμα 1 (8,30 × 1,60 μ.) βρίσκεται περίπου απέναντι από το τμήμα ανάμεσα στο νότιο «δόντι» του καινούργιου τοίχου που χτίστηκε το 1988 και στη γωνία λίγο νότια του μικρού καναλιού. Το στρώμα 2 βρίσκεται 4,40 μ. περίπου από την πλευρική επιφάνεια του τείχους, όπου υπάρχουν ευθυγραμμισμένοι, με κατεύθυνση Β.-Ν., μερικοί ογκόλιθοι από αμμόλιθο και χώμα εν μέρει διαλυμένο κάτω από αυτούς σε μήκος 4 μ., το οποίο τους στήριζε. Πραγματοποιήθηκε αποτύπωση της «κατάρρευσης» σε κλίμακα 1:50 (από την αρχιτέκτονα M. Ricciardi). Στο νότιο μέρος του στρώματος 1 η «κατάρρευση» (που προφανώς έγινε σε δύο φάσεις), κάτω από το μικρό κανάλι 2, χωρίστηκε σε δυο τομές (I: χώρος κατάρρευσης, 1,50 μ. από το τείχος, II: χώρος κατάρρευσης, 1,50 μέχρι 3 μ. από το τείχος). Αφαιρέθηκε το στρώμα 1, και η «κατάρρευση» παρουσίασε μέγιστο ύψος 0,80 μ. περίπου, το οποίο μειώνεται σταδια-

κά, ως προς το πάχος, όσο απομακρύνεται από το τείχος. Εντοπίστηκε λίθος που τοποθετήθηκε στην αρχική του θέση, καλύπτοντας το κενό του νότιου τοιχώματος του μικρού καναλιού 2. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε η ενίσχυση του έμπλεκτου σε αυτό το σημείο του τμήματος 12 του τείχους με «ενέσεις» από αμμοκονίαμα και τσιμέντο. Το μεγαλύτερο μέρος του κεραμικού υλικού που βρέθηκε στα δύο στρώματα της «κατάρρευσης» 12 ανήκει στην εξελιγμένη φάση της μπλε περιόδου.

11) Επαλήθευση (από την αρχιτέκτονα M. Ricciardi) των μετρήσεων του B. Brea όσον αφορά στο τμήμα 15 του τείχους και στο βουλευτήριο και νέες μετρήσεις του τμήματος 12 του τείχους της πόλης και των λίθων της «κατάρρευσης».

12) Ανύψωση και αποκατάσταση των δύο μεγάλων πλακών (διαστ. $0,55 \times 0,35 \times 0,40$ και $1,15 \times 0,30 \times 0,20$ μ.) στο ανατολικό άκρο της κατασκευής 1176. Ενίσχυση του εδάφους που στηρίζει την κατασκευή με μια ξερολιθιά στο νότιο μέρος.

A. G. BENVENUTI

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΣΙΦΝΟΣ

Μουσείο

Το κτίριο που διαμορφώθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στη δεκαετία του 1970 σε Μουσείο δωρήθηκε από την οικογένεια του καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Μαριδάκη. Βρίσκεται στον κεντρικό δρόμο του μεσαιωνικού κάστρου και είναι ένα μικρό διώροφο κτίριο, που στις τρεις αίθουσες του ορόφου (Σ χ έ δ. 1) στεγάζει κυρίως ό,τι σώθηκε από τις προπολεμικές ανασκαφές της Αγγλικής Σχολής στη γειτονική ακρόπολη της αρχαίας Σίφνου[1]. Πολλά από τα ευρήματα χάθηκαν στο διάστημα του πολέμου.

Στην πρώτη αίθουσα εκτίθενται επιτύμβια, ένα από τα οποία είναι του 4ου αι. π.Χ., επιγραφές, γλυπτά, ανάμεσα στα οποία ένα αντίγραφο της μικρής Ηρακλειώτισσας. Στη δεύτερη αίθουσα, που είναι και η μικρότερη, μία λεοντοκεφαλή του 7ου αι. π.Χ., μία κεφαλή κούρου του 6ου αι. π.Χ. και άλλα κλασικά γλυπτά, κυρίως κεφαλές, επίσης δύο αρχαϊκά κιονόκρανα και ένα ανθέμιο κλασικής επιτύμβιας στήλης. Στην τρίτη αίθουσα εκτίθενται η κεραμική και τα μικροαντικείμενα από τη γεωμετρική εποχή έως τα ρωμαϊκά χρόνια. Μεγάλης σπουδαιότητας είναι τα δύο μεγάλα γυναικεία ειδώλια του 7ου αι. π.Χ., που σώζονται αποσπασματικά[2]. Επίσης, εκτίθεται μια ενδιαφέρουσα συλλογή νομισμάτων, δωρεά του γνωστού οφθαλμίατρου και συλλέκτη Π. Πρωτονοτάριου, ενώ έχει προβλεφθεί χώρος και για την έκθεση των ευρημάτων από τα πρωτοκυκλαδικά μεταλλεία του Αγίου Σώστη[3] και των μυκηναϊκών αγγείων από τον Άγιο Αντρέα[4]. Προβλέπεται επίσης, μόλις απαλλοτριωθεί ένα μικρό διπλανό ισόγειο ακίνητο, να εκτεθεί μια σημαντική σαρκοφάγος της ρωμαϊκής εποχής με πλούσια ανάγλυφη διακόσμηση από τα Σεράλια, το λιμάνι του Κάστρου. Για την επανέκθεση στο Μουσείο εργάστηκαν με ιδιαίτερο ζήλο οι αρχαιολόγοι Στ. Σαμαρτζίδου και Γ. Κουράγιος. Το στήσιμο των γλυπτών και οι λοιπές τεχνικές εργασίες οφείλονται στη δεξιοτεχνία του πάριου Β. Σιλβέστρου, τον οποίο βοήθησαν με μεγάλο ενθουσιασμό οι δύο αρχαιοφύλακες της Σίφνου Ιω. Καράβης και Ιω. Τρίχας.

Αρχαιολογικός χώρος

Στο Κάστρο, οι αγγλικές ανασκαφές στη δεκαετία του 1930 έφεραν στο φως μέρος της αρχαίας ακρόπολης με τείχη της αρχαϊκής εποχής αλλά και κατοικίες, κυρίως γεωμετρικές, στο ψηλότερο σημείο του λόφου. Τομές σε όλες τις πλαγιές του υψώματος αποκάλυψαν λείψανα κατοικιών από τη γεωμετρική ως τη ρωμαϊκή εποχή, καθώς και ρωμαϊκούς τάφους στις πλαγιές του απέναντι λόφου[5].

Ο χώρος είχε εγκαταλειφθεί για δεκαετίες και η Εφορεία λόγω έλλειψης πιστώσεων δεν ήταν σε θέση να εκτελέσει οποιοδήποτε έργο. Εφέτος, όμως, με ειδική χρηματοδότηση από τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας Χ. Καρατζά, έγινε δυνατό να πραγματοποιηθεί η έκθεση του Μουσείου που προαναφέρθηκε και να διαμορφωθεί ο χώρος της ακρόπολης στο Κάστρο (Σ χ έ δ. 2-4). Έγινε νέα αποτύπωση με ό,τι σώζεται σήμερα, κλείστηκαν οι λάκκοι που είχαν δημιουργηθεί με το πέρασμα των χρόνων, αφού απομακρύνθηκαν τα κάθε είδους απορρίμματα που είχαν συσσωρευτεί στην περιοχή, στερεώθηκε το αρχαϊκό τείχος με αναλημματικά τοιχάρια ξερολιθιάς ανατρέψιμα. Δημιουργήθηκε επίσης κανονική πρόσβαση στα ανατολικά, ώστε το επίπεδο της αρχαίας ακρόπολης να αποτελεί τη φυσική απόληξη του «περιπάτου» – πλακόστρωτου μονοπατιού που περιτρέχει τη νότια και την ανατολική πλευρά του μεσαιωνικού κάστρου. Στην επιτυχία των εργασιών αυτών, εκτός από τους αρχαιολόγους που προαναφέρθηκαν, συνέβαλε ουσιαστικά και ο νέος αρχιτέκτονας Αλέξ. Γούναρης, στον οποίο οφείλονται και τα σχέδια.

ΠΑΡΟΣ

Στο νεκροταφείο που είχε ήδη έλθει στο φως το 1983[6] στην περιοχή Βίτζι της Παροικιάς, έγιναν και εφέτος ελάχιστες εργασίες λόγω έλλειψης πιστώσεων. Έγινε όμως δυνατό να εκπονηθεί μελέτη αποστράγγισης από τον τοπογράφο μηχανικό Μιχ. Χαλκουτσάκη και άρχισαν να πραγματοποιούνται τα πρώτα έργα υποδομής στο χώρο, ώστε με την πρώτη κανονική χρηματοδότηση να ολοκληρωθούν τα αποστραγγιστικά έργα.

1. BSA 44 (1949), σ. 1 κ.ε.

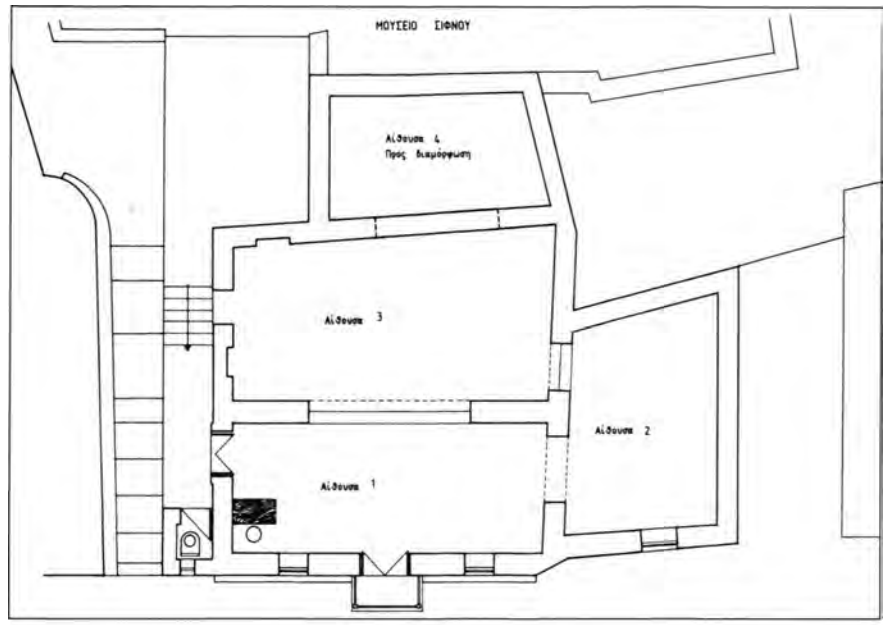
2. Ό.π., σ. 19-21, πίν. 6-8.

3. ΑΜ 101 (1986), σ. 1 κ.ε.· 102 (1987), σ. 1 κ.ε.

4. ΠΑΕ 1975, σ. 235-237· 1976, σ. 284-286· 1977, σ. 357-360· 1978, σ. 192-194· 1979, σ. 226-227· 1980, σ. 287-288.

5. Ό.π. (υποσημ. 1).

6. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά σ. 347 κ.ε.· 39 (1984): Χρονικά, σ. 295· 40 (1985): Χρονικά, σ. 289· 41 (1986): Χρονικά, σ. 213.

Σχέδ. 1. Σίφνος. Μουσείο. Κάτοψη του κτιρίου.

Οικόπεδο Φεβρ. Κυριαζάνου

Το οικόπεδο βρίσκεται στα ανατολικά της Καταπολιανής και έχει έκταση 1 στρέμμα περίπου. Στη βόρεια πλευρά του οι τομές έφεραν στο φως πλήθος οστράκων ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, κυρίως από μεγάλα αγγεία καθημερινής χρήσης. Σε μια τομή, σε απόσταση 30 μ. από τη νότια πλευρά, βρέθηκε μαρμάρινη ημίεργη υδρορρόη, διαστ. 1,50 × 0,70 μ. Σε απόσταση 2,50 μ. από την ανατολική πλευρά, 4 μ. από τη δυτική και 8 μ. από τη βόρεια βρέθηκε σε βάθος 0,60 μ. κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 2 × 1 μ. (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 233). Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν μαρμάρινα και λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση, καθώς και τέσσερις βάσεις επιτύμβιων στηλών, στη μία από τις οποίες σωζόταν το όνομα *ΣΙΜΟΣ* (4ος αι. π.Χ.). Ο τάφος ήταν σκεπασμένος με τέσσερις μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, από τις οποίες η μία είχε καταπέσει στο εσωτερικό χωρίς να προκαλέσει μεγάλη ζημιά στα κτερίσματα. Οι νεκροί ήταν τέσσερις και είχαν τοποθετηθεί με τα κεφάλια προς Α. σε επικλινή θέση, μαζί με πλήθος κτερισμάτων, τα περισσότερα από τα οποία – περίπου πενήντα – ήταν γυάλινα μυροδοχεία διάφορων μεγεθών και σχημάτων. Υπήρχαν επίσης πήλινα αγγεία, σιδερένια στλεγγίδα, χάλκινο μικρό αγγείο, χάλκινα καρφιά και κρίκοι, υπολείμματα από μικρά λεπτά φύλλα χρυσού, καθώς και δύο νομίσματα.

ΝΑΞΟΣ

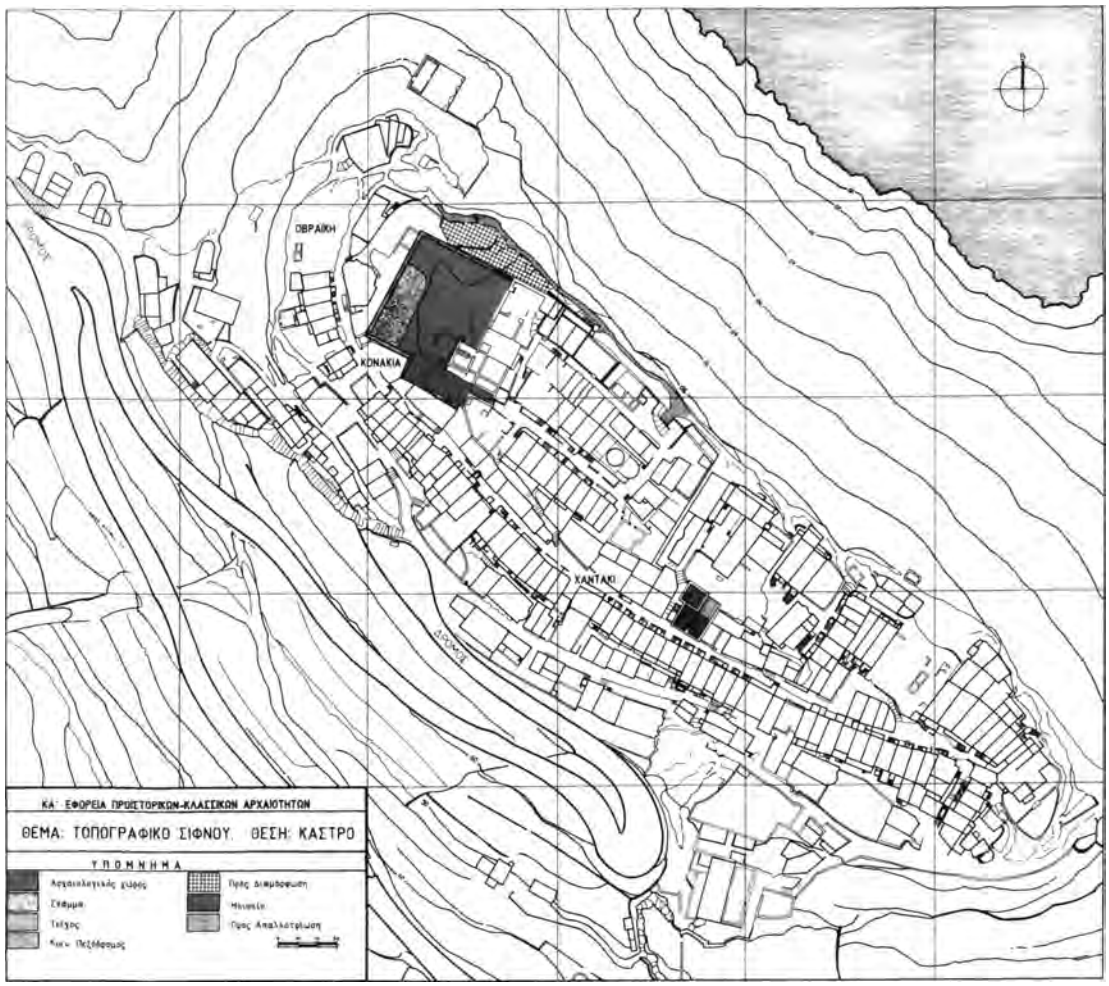
Με βραδύ ρυθμό, λόγω έλλειψης πιστώσεων για κατασκευή νέων προθηκών, προχωρεί η επανέκθεση του Μουσείου, κυρίως στις αίθουσες με τα πρωτοκυκλαδικά και τα γεωμετρικά. Οργανώθηκε ειδικά η έκθεση των ευρημάτων από το γεωμετρικό νεκροταφείο του Τσικαλαριού[7] σε μια μικρή αίθουσα του κάτω ορόφου (Π ί ν. 234).

ΙΚΑΡΙΑ

Άγιος Κήρυκος

Στο Γυμνάσιο της πόλης είχε σχηματιστεί μια ενδιαφέρουσα συλλογή αρχαίων, κυρίως αγγείων που περισυλλέχθηκαν από το φιλόλογο καθηγητή Θ. Κατσαρό και τους μαθητές του στη δεκαετία του 1950. Ορισμένα όμως από τα αρχαία προέρχονται από την ανασκαφή που έκανε η τότε Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Σάμου Β. Φιλιππάκη στα Ανεμοτάφια στην περιοχή της αρχαϊκής και κλασικής πόλης στο σημερινό χωριό Καταφύγι, 8

7. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 279-280· 20 (1965): Χρονικά, σ. 515-526· 21 (1966): Χρονικά, σ. 391-396.

Σχέδ. 2. Σίφνος. Κάστρο. Τοπογραφικό.

χλμ. βορειοανατολικά του Αγίου Κηρύκου, όπου είχε βρεθεί και το περίφημο ανάγλυφο αυστηρού ρυθμού, που δημοσιεύτηκε από τον καθηγητή Ν. Κοντολέοντα[8]. Η Συλλογή παρέμενε για δεκαετίες σε κιβώτια μέσα σε μια αίθουσα διδασκαλίας, χωρίς να είναι επισκέψιμη. Εφέτος ο Δήμος Αγίου Κηρύκου, μετά την αποπεράτωση ενός δημοτικού κτιρίου που έγινε με σκοπό να στεγάσει πολιτιστικό κέντρο, δώρισε μια αίθουσα του ισογείου, διαστ. 11,50 × 5,50 μ., για Μουσείο. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία μετέφερε αμέσως τη Συλλογή και με παλιές προθήκες που ανακαίνισε πρόχειρα οργάνωσε την έκθεση, στην οποία περιλαμβάνονται περίπου 500 αντικείμενα, που προέρχονται όλα από τη νότια Ικαρία (Π ί ν. 235).

Αξιομνημόνευτα είναι: πρωτοκορινθιακοί αρύβαλλοι, μία ερυθρόμορφη υδρία (Π ί ν. 236 α), μελαμβαφή αγγεία 5ου-4ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 236 β), πήλινες προτομές γυναικείας θεότητας (Π ί ν. 237 α), πόρπες χάλκινες, οξυπύθμενοι αγάντωτοι αμφορείς (Π ί ν. 237 β), επιτύμβια στήλη (Π ί ν. 238).

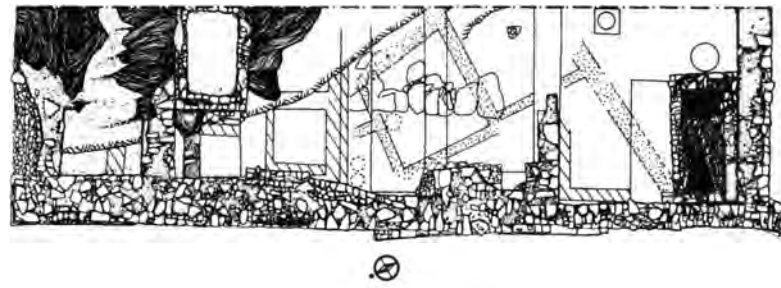
Νας

Η Εφορεία, με την ευκαιρία καθαρισμού και ανάδειξης του ιερού της Ταυροπόλου Αρτέμιδος στη βορειοδυτική πλευρά της Ικαρίας, επανέλαβε την ανασκαφή που είχε αρχίσει για μικρό διάστημα ο Λ. Πολίτης πριν από τον πόλεμο του 1940 και η οποία είχε δώσει πολύ

8. N. M. Kontoléon, Aspects de la Grèce préclassique, Παρίσι 1970, σ. 1 κ.ε.

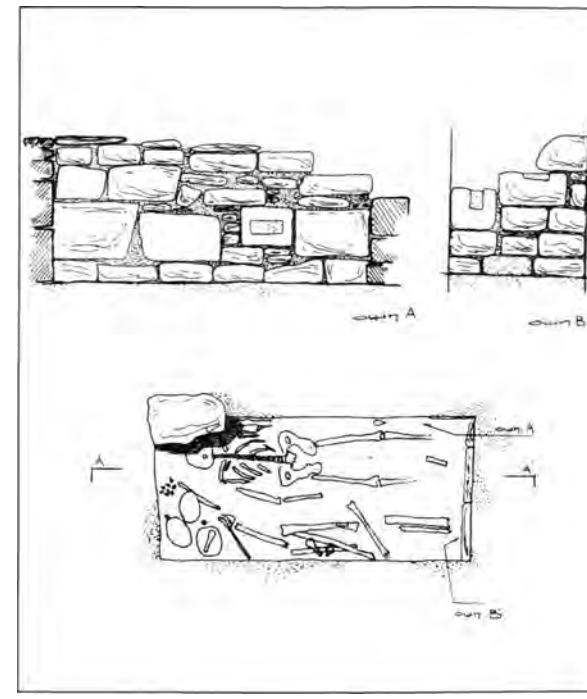
Σχέδ. 3. Σίφνος. Κάστρο. Κάτοψη τμήματος του αρχαίου τείχους.

Σχέδ. 4. Σίφνος. Κάστρο. Κάτοψη τμήματος του αρχαίου τείχους με ένταξη των αρχιτεκτονικών ευρημάτων.

ενδιαφέροντα ευρήματα[9]. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από την υπογράφουσα, τους αρχαιολόγους Γ. Κουράγιο, Στ. Σαμαρτζίδου, Παν. Χατζηδάκη, τους εργατοτεχνίτες της Σάμου και της Δήλου, και με την οικονομική βοήθεια της Αρχαιολογικής Εταιρείας που χορηγήθηκε για την αποπεράτωση της παλιάς ανασκαφής[10]. Αυτό όμως δεν έγινε δυνατό να πραγματοποιηθεί σε αυτή την περίοδο, δηλαδή σε μία μόνο, κυρίως εξαιτίας της πολύ μεγάλης επίχωσης που κάλυπτε τα μνημεία που είχαν ανασκαφεί και έπρεπε να απομακρυνθεί για να συνεχιστεί η έρευνα, η οποία αναγκαστικά περιορίστηκε σε μικρό τμήμα για την περίοδο αυτή. Ελπίζουμε ότι σε προσεχείς περιόδους θα βρεθούν οι πιστώσεις που θα βοηθήσουν να αποπερατωθεί η έρευνα τουλάχιστον της περιοχής που έσκαψε ο Λ. Πολίτης, ώστε να γίνει δυνατή η δημοσίευση του υλικού με πιο συγκεκριμένα συμπεράσματα.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Σχέδ. 5. Πάρος. Οικόπεδο Κυριαζάνου. Κάτοψη και όψεις του τάφου.

9. ΠΑΕ 1939, σ. 148-155. ΑΑ 1938, στ. 582 και σ. 124-138. ΑΑ 1940, στ. 284-287.

10. Το Έργον 1989, σ. 126-130. ΠΑΕ 1989, σ. 287- 291.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΗΛΟΣ

Την ομάδα της ανασκαφής, που πραγματοποιήθηκε στη Δήλο από 2 έως 14 Οκτωβρίου 1989, αποτελούσαν ο A. Farnoux, αρχαιολόγος, η Τ. Βρουβάκη, εκ μέρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ο Ph. Jockey, βοηθός ανασκαφών, η R. Reynard, συντηρήτρια, και δύο εργάτες.

Η ανασκαφή είχε τρεις στόχους:

α) Τη συντήρηση του μαρμάρινου πλακόστρωτου που βρίσκεται στη θέση του, δυτικά από το κτίριο με αψίδα (GD 39), αφού πρώτα απομακρύνθηκαν οι πλάκες.

β) Την ανασκαφή της επιχωμάτωσης κάτω από τις πλάκες για την υποδοχή τους, με σκοπό τη χρονολόγηση της τοποθέτησής τους και τον καθορισμό της σχέσης τους με την κατασκευή των παραστάδων του GD 39.

γ) Την κατάρτιση νέας στρωματογραφίας για τις μυκηναϊκές φάσεις, την ύπαρξη των οποίων είχαμε υποθέσει από τους χρονολογημένους στην περίοδο αυτή τοίχους που βρίσκονται νοτιότερα, αλλά δεν είχαμε αποδείξει ανασκαφικά λόγω του πλακόστρωτου.

Ανασκάφηκαν δύο τομείς. Ο πρώτος, ο οποίος βρίσκεται αμέσως δυτικά της νότιας παραστάδας του GD 39, επέτρεψε να ελευθερώσουμε, αφ' ενός, έναν τετράγωνο μαρμάρινο λίθο (0,30 × 0,30 μ.) με κυκλική υποδοχή, που ίσως ανήκει σε μία πρώτη περίφραξη του μνημείου και αφ' ετέρου ίχνη γωνίας τοίχου, που αποσυναρμολογήθηκε κατά τη διάρκεια της τοποθέτησης των στρωτήρων του πλακόστρωτου. Αποδείχθηκε ότι το δυτικό πλακόστρωτο ήταν πιθανώς μεταγενέστερο από το πλακόστρωτο που επεκτεινόταν νότια προς τα προπύλαια και το οποίο τοποθετήθηκε μετά την κατασκευή των παραστάδων του GD 39.

Ο δεύτερος τομέας βρίσκεται δυτικότερα. Το άνοιγμά του μας επέτρεψε να αποκαλύψουμε δάπεδο από σκληρό άσπρο κονίαμα που επεκτεινόταν κάτω ακριβώς από το πλακόστρωτο. Σε κανονικά διαστήματα είχαν ανοιχθεί τάφροι για την υποδοχή των στρωτήρων του πλακόστρωτου. Κάτω από αυτό το δάπεδο, αποκαλύφθηκε σειρά από λίθους, μερικές φορές σε ύψος πολλών δόμων, που αντιστοιχούν σε αρχαίους τοίχους, οι οποίοι αποσυναρμολογήθηκαν στη διάρκεια της εκσκαφής των τάφρων. Ο στρωτήρας ΙΙ, 10 μετακινήθηκε για να ανασκαφεί αυτό το επίπεδο επέκτασης. Έτσι, αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου και γωνία τοίχων, οι οποίοι εδράζονται σε λεπτή επιχωμάτωση καστανού υγρού χώματος και γρανίτη σε αποσύνθεση, ανακατεμένη με όστρακα και οστά.

Η μελέτη του υλικού θα μας επιτρέψει να χρονολογήσουμε τις διαφορετικές φάσεις που επισημάνθηκαν στους δύο τομείς.

Αφού ολοκληρώθηκε η ανασκαφή, επιχώθηκαν οι δύο τομείς, ο στρωτήρας επανατοποθετήθηκε στην αρχική του στάθμη και το υπόλοιπο χώμα επιστρώθηκε πάνω στους νότιους στρωτήρες.

Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε μια πρώτη μελέτη του πλακόστρωτου, το οποίο αφαιρέθηκε με σκοπό να συντηρηθεί το 1990. Η κατάσταση των πλακών, οι οποίες συχνά είναι σπασμένες, επιβάλλει μια πρώτη συγκόλληση των μικρότερων θραυσμάτων και κατόπιν συναρμολόγηση των τεμαχίων που θα προκύψουν με ανοξείδωτες ατσάλινες βέργες. Πραγματοποιήθηκαν δοκιμές για να πιστοποιηθεί η αντοχή του μαρμάρου στη διάνοιξη υποδοχών, διαμ. 0,008 μ., οι οποίες απέδειξαν ότι το μάρμαρο αντέχει πολύ καλά. Οι πλάκες αποθηκεύθηκαν δίπλα στην πύλη της αποβάθρας, διότι η επανατοποθέτησή τους θα πραγματοποιηθεί την άνοιξη του 1990 και θα διαρκέσει έξι εβδομάδες.

ALEXANDRE FARNOUX

Θέατρο

Από 21 Αυγούστου έως 6 Σεπτεμβρίου καθαρίστηκε, με τη βοήθεια τριών εργατών, ολόκληρο το κοίλο του θεάτρου, ώστε οι δύο τοπογράφοι να τοποθετήσουν τις βάσεις για τη νέα αποτύπωση του μνημείου.

Μετά την εξέταση των πρώτων αναβαθμίδων, των μόνων που σώζονται σε καλή κατάσταση, φάνηκε ότι η κατασκευή των κερκίδων είχε ανατεθεί σε δύο εργολάβους, τουλάχιστον στο τμήμα του κοίλου που βρίσκεται κάτω από το διάζωμα: ο ένας κατασκεύασε το βόρειο μισό (Π ί ν. 239 α) και ο άλλος το νότιο (Π ί ν. 239 β). Καθένας είχε αναλάβει τρεις ολόκληρες κερκίδες και τη μισή μεσαία κερκίδα.

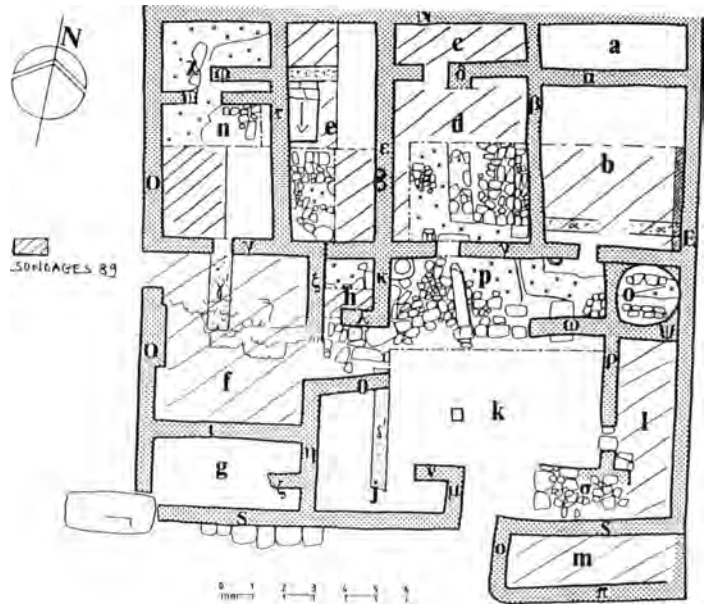
Η διαπίστωση αυτή, που διέφυγε της προσοχής των αρχαιολόγων στην ανασκαφή του 1882, δείχνει ότι οι σαφείς διαφορές στα δύο αυτά τμήματα είναι ελάχιστες και δεν εμπόδιζαν την ενιαία θέα του κοίλου. Επισημαίνονται εντούτοις αρκετές διαφορές, τόσο στις λεπτομέρειες της μορφής, όσο και στην τεχνική που χρησιμοποιήθηκε.

JEAN-CHARLES MORETTI

Αγροικία με παραστάδες από γρανίτη

Η τέταρτη και τελευταία ανασκαφική περίοδος διήρκεσε από 10 Ιουλίου έως 18 Αυγούστου. Συμμετείχαν τρεις εργάτες, έξι φοιτητές και ένα μέλος της Σχολής.

Η στρωματογραφική έρευνα του συνόλου των βό-

Σχέδ. 1. Δήλος. Αγροικία με τις παραστάδες από γρανίτη.

ρειων δωματίων της αγροικίας και μεγάλου μέρους των νότιων ολοκληρώθηκε με έντεκα δοκιμαστικές τομές. Με την αποπεράτωση της ανασκαφής μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι οι επιφάνειες, που δεν αποκαλύφθηκαν μέχρι τα αρχαία δάπεδα λόγω έλλειψης χρόνου, αποτελούν το 10% του συνόλου.

Τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν εφέτος, σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις του τύπου δομής των τοίχων και των δεδομένων της στρωματογραφίας, μας οδηγούν στην αποκατάσταση πολλών φάσεων κατασκευής, οι οποίες μετέβαλαν σημαντικά την αρχική κάτοψη των κτιρίων. Αν και είναι ακόμη πολύ νωρίς να χρονολογηθούν με απόλυτη ακρίβεια, είναι ήδη δυνατό να διακρίνουμε τρεις κύριες φάσεις:

Αρχικό πρόγραμμα (κλασική εποχή)

Η αγροικία αποτελείται από τέσσερα δωμάτια προς Β., τα οποία ανοίγουν προς Ν. Το δωμάτιο e (Σ χ έ δ. 1) με πλακόστρωτο δάπεδο, επικοινωνεί ανατολικά με την αίθουσα d με άνοιγμα στον τοίχο ε. Το δωμάτιο b χρησιμοποιήθηκε από την αρχή ως κελλάρι ή αποθήκη, όπως δείχνουν οι βάσεις στήριξης για πίθους – σωροί λίθων και θραυσμάτων από κοιλιές αγγείων που σχηματίζουν ημικύκλιο – οι οποίες βρέθηκαν στις χαμηλότερες στρώσεις του δωματίου. Νότια, μια ευρύχωρη αυλή καταλαμβάνει όλο το ανατολικό μέρος της αγροικίας. Και από τις δύο πλευρές της νότιας εισόδου υπήρχε μικρό ορθογώνιο δωμάτιο, ενώ δυτικά η πρόσβαση γινόταν από ένα είδος μακρόστενου προθάλαμου (σώζονται οι τοίχοι κ και λ), που εξυπηρετούσε στα νότια μια αίθουσα (f+g), στα βόρεια τα δωμάτια n και e, καθώς και την αυλή.

Διευθέτηση του νότιου τμήματος (2ος αι. π.Χ.)

Μετά την «παστάδα» κατασκευάζονται τα δωμάτια ο και l κατά μήκος του ανατολικού περιμετρικού τοίχου (2ος αι. π.Χ.).

Η «παστάδα» έχει μία κάθετη πτέρυγα σε ευθεία γραμμή με τον άξονα του τοίχου μ, διευθετημένη μπροστά σε αίθουσα σε σχήμα Γ, η οποία οριοθετείται από τους τοίχους η, θ και δ. Δυτικά, η κατασκευή του τοίχου ξ φράζει το άνοιγμα που επιτρέπει την επικοινωνία μεταξύ e και h.

Διαχωρισμός του βόρειου και του νότιου τμήματος

Το ερώτημα είναι αν πρέπει να αποκατασταθεί μια περίοδος εγκατάλειψης μεταξύ των δύο αυτών φάσεων. Διαπιστώνουμε μια συστηματική απόφραξη των ανοιγμάτων, τα οποία επέτρεπαν την επικοινωνία των δύο τμημάτων, του κτίσματος (εκτός από αυτού του b), ανύψωση των δαπέδων βόρεια και μερικές επισκευές και στερεώσεις νότια. Έτσι η αίθουσα e δεν έχει πλέον άμεση πρόσβαση. Το άνοιγμα στον τοίχο ε, που φρά-

χτηκε και μετατράπηκε σε κόγχη – όπου βρέθηκαν ενσωματωμένοι δύο αμφορείς του τύπου Lamboglia 2 (Π ί ν. 240 α) – και μία κλίμακα (Π ί ν. 240 β) με τέσσερις βαθμίδες που ακουμπούσε στον τοίχο τ, θα μπορούσαν να αποδείξουν ότι η πρόσβαση γινόταν δια μέσου του n. Στο d, η αινιγματική εγκατάσταση (πλακόστρωτο, αυλάκι και «τοίχος» που αποκαλύφθηκε το 1986) συνεχίζει βόρεια και ακουμπάει στον τοίχο δ. Στο πίσω δωμάτιο c, συλλέχθηκαν πολλά χρωματιστά θραύσματα (κίτρινο ώχρα και κόκκινο, γαλάζιο). Τέλος στο b, ένα πεζούλι, πλ. 0,45 μ., είναι κατασκευασμένο δίπλα στον ανατολικό τοίχο και πρέπει να χρησίμευε για να διευκολύνει την πρόσβαση στους πίθους.

Στην αυλή, η βάση του γωνιακού κίονα της «παστάδας» που έγερνε προς τα νότια στερεώθηκε με σφήνες και με κορμό κίονα που σχημάτισαν στήριγμα. Πλακοστρώθηκαν επίσης τα δάπεδα στο g και νότια του e.

Η τελευταία αυτή ανασκαφική περίοδος δε μας έδωσε κανένα νέο στοιχείο σχετικά με τη γενική χρονολόγηση του οικοδομήματος, το οποίο εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια του 1ου αι. π.Χ. Θα πρέπει ίσως να αποδώσουμε μερικούς τοίχους, σχεδόν χωρίς θεμέλια, που συναντήσαμε στα νοτιοδυτικά, καθώς και τον αποσαθρωμένο ανθρώπινο σκελετό που βρέθηκε στο h σε σύγχρονη δεύτερη χρήση (20ός αι.).

MICHÈLE BRUNET

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Σύντ. Η 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΘΗΡΑ

Γουλάς Εμπορείου

Ο τετραώροφος πύργος σε μικρή απόσταση έξω από το Εμπορειό (Π ί ν. 241 α) αρχικά ήταν κατοικία της οικογένειας Δαρζέντα (15ος αι.), κατόπιν μοναστήρι, μετόχι της μονής Πάτμου (17ος αι.)[1]. Χτίστηκε σε τουλάχιστον έξι φάσεις με εξωτερικούς γερτούς τοίχους (σκάρπες) πάνω στους αρχικούς κατακόρυφους για αντιστήριξη. Δίνει την εντύπωση πυραμιδοειδούς κατασκευής. Στο εσωτερικό οι χώροι καλύπτονται με κυλινδρικούς θόλους από ντόπια υλικά και πατούν πάνω σε ογκώδεις τοίχους από λιθοδομή. Σε μερικές περιπτώσεις παρεμβάλλονται ξύλινα πατάρια. Περιλαμβάνει βοηθητικούς χώρους (μαγειρείο, αποθήκες κ.ά.) και μικρή εκκλησία στο δώμα.

Το μνημείο έχει υποστεί μεγάλες ζημιές από παλιότερους και πρόσφατους σεισμούς. Έχει καταρρεύσει μεγάλο τμήμα της νότιας σκάρπας, τμήματα θόλων σε διάφορες στάθμες, κυρίως στο δώμα, και ολόκληρος ο βόρειος τοίχος είναι ετοιμόρροπος. Στο εσωτερικό έχουν καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά τα κτιστά κλιμακοστάσια και ορισμένα σημεία είναι απρόσιτα επειδή φράχτηκαν από μπάζα. Ο καθαρισμός των μπάζων που επιχειρήθηκε από την Εφορεία αποδείχθηκε εξαιρετικά επικίνδυνος για την ασφάλεια των εργατών και πρέπει να γίνει προσωρινή υποστήλωση. Ο καθαρισμός αυτός είναι απαραίτητος προκειμένου να γίνει αποτύπωση, για την εκπόνηση στατικής μελέτης.

Σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων έγιναν εφέτος ορισμένες στερεωτικές εργασίες, προκειμένου να συγκρατηθούν οι ετοιμόρροπες λιθοδομές και να αποφευχθεί η ολική κατάρρευσή τους και η καταστροφή του μνημείου. Συγκεκριμένα, στον εσωτερικό πυρήνα της λιθοδομής του βόρειου τοίχου, στον άνω όροφο του Γουλά, της οποίας είχε καταπέσει η μέσα παρειά, έγινε εκτόξευση σκυροδέματος μεγάλης αντοχής και ειδικής σύνθεσης με στόχο τη δημιουργία ανομοιόμορφου «άοπλου» μανδύα, μέσ. πάχ. 0,40,-0,70 μ. Επίσης, αποκαταστάθηκε η λιθοδομή πάνω από το λίθινο πρέκι της νότιας εισόδου και στις δύο παρειές του ανοίγματος, έτσι ώστε να είναι ασφαλέστερη η πρόσβαση στο εσωτερικό του μνημείου.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΝΑΞΟΣ

Σαγκρί

Ναός Αγίου Ιωάννη Κακνάδος

Προχώρησε η αποκάλυψη και η συντήρηση των τοιχογραφιών που σώζονται στο χώρο του ιερού και στις δύο παραστάδες στον κυρίως ναό. Στις δύο παραστάδες σώζονται ολόσωμοι ο άγιος Νικόλαος και ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος.

(Συντηρητές: Μ. και Ειρ. Μακρογαμβράκη).

Ναός Αγίου Ιωάννη στην περιοχή Αυλωνίτσας

Έγινε αποτοίχιση τμήματος τοιχογραφίας από τη νότια κεραία του ναού με θέμα την Κοίμηση της Θεοτόκου. Αποκαλύφθηκε δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών. Το τμήμα της αποτοιχισμένης τοιχογραφίας μεταφέρθηκε στον Πύργο του Γλέζου.

(Συντηρητές: Μ. και Ειρ. Μακρογαμβράκη).

Χαλκί

Ναός Παναγίας της Δαμιώτισσας

Ο ναός ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς και φέρει αξιόλογο γλυπτό διάκοσμο καθώς και δύο στρώματα τοιχογραφιών 11ου και 12ου αι. Έγιναν εργασίες καθαρισμού των τοιχογραφιών στην αψίδα και στο τεταρτοσφαίριο όπου εικονίζονται Παντοκράτορας, Μελισμός και συλλειτουργούντες ιεράρχες.

(Συντηρητές: Μ. και Ειρ. Μακρογαμβράκη).

Ναός Αγίας Άννας

Πρόκειται για μονόχωρο ναό μικρών διαστάσεων, ανάμεσα στο Χαλκί και το Τσικαλαριό. Έγιναν εργασίες αποκάλυψης, καθαρισμού και στερέωσης των τοιχογραφιών που σώζονται αποσπασματικά.

(Συντηρήτρια: Ειρ. Μακρογαμβράκη).

Ναός Αγίου Γεωργίου Διασορίτη

Συνεχίστηκαν και εφέτος οι εργασίες καθαρισμού τοιχογραφιών[2]. Προχώρησε ο καθαρισμός από τα πυκνά

1. Βλ. Δ. Φιλιππίδης, Γουλάς του Νιμπορειού στη Σαντορίνη, Επώνυμα αρχοντικά της τουρκοκρατίας (εκδ. Ε.Μ.Π.), 1986, σ. 219-234.

2. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 369.

στερεοποιημένα άλατα και τις άλλες επίθετες ύλες στον τρούλο του ναού, όπου εικονίζεται ο Παντοκράτωρ με τέσσερις αρχάγγελους. Επίσης, προχώρησε ο καθαρισμός και η στερέωση στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού, όπου εικονίζεται ολόσωμος αρχάγγελος μεγάλου μεγέθους.

(Συντηρητές: Μ. Μιχαηλίδης και Μ. Γραμματίκα).

Ναός Θεοτόκου του Δήμου Απειράνθου

Στο εργαστήριο του Πύργου του Γλέζου συντηρήθηκαν δύο τοιχογραφίες από το ναό της Θεοτόκου του Δήμου Απειράνθου, που αποτοιχίστηκαν το 1988. Η μία εικονίζει την Έγερση του Λαζάρου και η άλλη τη Βαϊοφόρο.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΣΕΡΙΦΟΣ

Στα εργαστήρια της Εφορείας στην Αθήνα ολοκληρώθηκε η συντήρηση σημαντικής εικόνας από το ναό Αγίας Τριάδας Μεγάλου Λιβαδιού Σερίφου με θέμα την Αγία Τριάδα (διαστ. 1,31 × 0,95 μ.). Η εικόνα παρουσίαζε μεγάλες φθορές του ξύλου, ρωγμές και έλειπαν ολόκληρα κομμάτια (Π ί ν. 242 α).

Πρόκειται για παράσταση χωρισμένη σε δύο μέρη χωρίς διαχωριστική γραμμή. Στο άνω τμήμα εικονίζεται η Αγία Τριάδα. Σε χρυσό κάμπο ο Χριστός και ο Θεός Πατήρ κάθονται σε θρόνο από σύννεφα και εξαπτέρυγα. Ανάμεσά τους πετάει το Άγιο Πνεύμα με τη μορφή περιστεριού. Ο Θεός Πατήρ κρατάει σκήπτρο με το αριστερό του χέρι, ενώ με το δεξί δείχνει το Χριστό. Ο Χριστός με κόκκινο μανδύα, που αφήνει γυμνό όλο το πάνω μέρος του κορμού του, δείχνει με το αριστερό του χέρι το Θεό Πατέρα. Οι μορφές της Αγίας Τριάδας περιστοιχίζονται από πλήθος μικρών αγγελικών μορφών.

Στο κάτω τμήμα, στο κέντρο, δεσπόζει η μορφή του αρχάγγελου Μιχαήλ με στρατιωτική στολή σε δυναμική στάση. Με το δεξί του χέρι κρατάει τη ρομφαία, ενώ με το αριστερό κρατάει πάνω από το κεφάλι του και ακριβώς κάτω από την Αγία Τριάδα ανοιγμένο ειλητό με την επιγραφή *ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΩΝ*... Φέρει κοντό στρατιωτικό χιτώνα και κόκκινο μανδύα, που πέφτει από τους ώμους, δρομίδες και περικνημίδες. Από αναγεννησιακά πρότυπα προέρχονται προφανώς οι γεροδεμένες κνήμες και οι δρομίδες με περίτεχνο δέσιμο κάτω από τα γόνατα. Πλαισιώνεται από αγγέλους. Στα αριστερά του, άγγελος που κρατάει θυμιατήρι και στα δεξιά του άλλος με κλειστό ευαγγέλιο. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ εικονίζεται εδώ ως Άρχων των επουρανίων δυνάμεων. Ο αναστάς Χριστός έχει ήδη καταλάβει τη θέση του στα δεξιά του Πατρός, ενώ οι νεφέλες, η αποθέωση από τις φτερωτές θεότητες και τα επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία θυμίζουν τους ψαλμούς.

Σύμφωνα με την υπογραφή *Χειρ Εμμανουήλ Ιερέως Σκορδίλη*, η εικόνα κατασκευάστηκε από το γνωστό αγιογράφο που με έδρα τη Μήλο εργάστηκε στα νησιά των Κυκλάδων το β' μισό του 17ου αι. Η εικόνα, ενδιαφέρουσα για τον αρκετά σπάνιο εικονογραφικό τύπο, έχει έντονη τη δυτική επίδραση, φανερή σε πολλά έργα του ίδιου αγιογράφου.

(Συντηρητές: Μ. και Μ. Μιχαηλίδου - Μ. Γραμματίκα).

ΝΑΞΟΣ

Μεταφέρθηκε στα εργαστήρια της Εφορείας η αξιόλογη εικόνα της αγίας Αναστασίας, που φυλασσόταν στο ναό Παναγίας της Ελεούσας της Χώρας Νάξου. Η εικόνα σώζεται σε τρία τεμάχια και έχει συνολικές διαστάσεις 0,92 × 0,74 μ. Το ξύλο της έχει εντελώς αποσαθρωθεί από το σαράκι.

ΜΥΚΟΝΟΣ

Μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια της Εφορείας τρεις εικόνες από το Λαογραφικό Μουσείο Μυκόνου, προκειμένου να συντηρηθούν: 1) Βαϊοφόρος, διαστ. 0,36 × 0,25 μ. 2) Παναγία «Ρόδον το Αμάραντον», διαστ. 0,39 × 0,26 μ. 3) Οι Τέσσερις Ευαγγελιστές, διαστ. 0,38 × 0,28 μ.

Οι εικόνες μετά τη συντήρηση φωτογραφήθηκαν και επεστράφησαν στο Λαογραφικό Μουσείο Μυκόνου.

ΘΗΡΑ

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης τεσσάρων εικόνων από το ναό Αγίου Νικολάου Εμπορείου: α) Άγιος Νικόλαος, διαστ. 0,75 × 0,57 μ. β) Παναγία Βρεφοκρατούσα, διαστ. 0,75 × 0,54 μ. γ) Άγιοι Φλώρος και Λαύρος, διαστ. 0,74 × 0,54 μ. δ) Ευαγγελιστής Μάρκος, διαστ. 0,55 × 0,76 μ.

Η τελευταία εικόνα παρουσιάζει πολλά προβλήματα τόσο στη ζωγραφική επιφάνεια όσο και στο ξύλινο υπόστρωμα και ήταν σπασμένη στο μέσο.

Οι εικόνες μετά τη συντήρηση φωτογραφήθηκαν και επεστράφησαν στο ναό του Αγίου Νικολάου Εμπορείου.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ

ΘΗΡΑ

Πύργος

Έγινε καταγραφή και φωτογράφηση των εικόνων της αξιόλογης συλλογής του Πύργου. Έγινε επιλογή

των εικόνων που έχουν άμεση ανάγκη στερέωσης και συντήρησης και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν δύο εικόνες στα εργαστήρια της Εφορείας για συντήρηση. Στη μία εικονίζεται ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (διαστ. 0,85 × 0,61 μ.) και στην άλλη ο άγιος Γεώργιος έφιππος δρακοντοκτόνος με σκηνές του βίου του (διαστ. 0,68 × 0,79 μ.).

Μεγαλοχώρι

Έγινε καταγραφή και φωτογράφηση των εικόνων και των κειμηλίων που βρίσκονται στους ναούς: Ζωοδόχος Πηγή, Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Αγία Παρασκευή, Άγιος Νικόλαος, Κοίμηση, Αγία Μαρίνα, Άγιος Παντελεήμων, Άγιος Γεώργιος, Άγιοι Ανάργυροι.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασης του κτιρίου που βρίσκεται στη γωνία των οδών Ταξιαρχών και Επαμεινώνδα, στην Πλάκα, μετά από έγκριση της σχετικής μελέτης, που συνέταξε η Διεύθυνση Πολιτιστικών Κτιρίων και Αναστήλωσης Νεοτέρων Μνημείων, όπου πρόκειται να στεγαστεί το εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΚΕΑ

Ναός Αγίου Νικολάου στα Ελληνικά

Βρίσκεται κοντά στο δρόμο που συνδέει τη Χώρα με την Κατωμεριά. Παρουσιάζει τη μορφή μονόχωρου δρομικού επιπεδόστεγου ναού (Π ί ν. 241 β). Στα βορειοανατολικά του ναού υπήρχε βράχος, ο οποίος έχει λαξευθεί έτσι ώστε να στηριχθεί ο βόρειος τοίχος του κυρίως ναού και να διαμορφωθεί η κόγχη του ιερού. Η ιδιομορφία της κόγχης είναι ότι δε συνεχίζεται στα ανατολικά ελεύθερη, αλλά πατάει στη βάση ενός μεσαιωνικού πύργου. Στο εξωτερικό της κόγχης διακρίνονται τα σκαλοπάτια που χρησίμευαν για την άνοδο στον πύργο. Έτσι, η κόγχη του ιερού είναι στενότερη από τον υπόλοιπο ναό και προσκολλάται σ' αυτόν υπό γωνία. Διαχωρίζεται από το ναό με διαφορά στάθμης ενός σκαλοπατιού, καθώς και με πέτρινο τέμπλο, που είναι εν μέρει λαξευμένο στο βράχο και εν μέρει διαμορφωμένο με τοιχοποιία.

Τοιχογραφίες σώζονται στο κτιστό τέμπλο, στην κόγχη του ιερού και στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού. Στο βόρειο μέρος της κόγχης και κάτω από την παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης υπάρχει ζωγραφισμένο τρίπτυχο με τα ονόματα όσων επρόκειτο να μνημονεύσει ο ιερέας κατά την προσκομιδή. Πάνω από τη μία στήλη με τα ονόματα αναγράφεται η ημερομηνία *ΑΨΚΔ* (1724).

Ναός Αγίου Παντελεήμονα «Στο νερό»

Βρίσκεται στην Κατωμεριά, πάνω στην κορυφή ενός υψώματος στη θέση «Στο νερό» (Π ί ν. 242 β).

Ο ναός ιδρύθηκε μάλλον το 16ο αι. από τον Ευρίπου Τιμόθεο[3]. Αργότερα προστέθηκαν κελιά και μετατράπηκε σε μονή. Οι αλλεπάλληλες επισκευές και επεμβάσεις έχουν επιφέρει σημαντικές αλλαγές στο αρχικό κτίσμα, καθώς και στα κτίσματα που λειτουργούσαν ως κελιά και που τώρα έχουν μετατραπεί σε αγροικία.

Η κάτοψη του ναού είναι ελεύθερος σταυρός και αποτελεί το μοναδικό δείγμα στο νησί της Κέας. Οι κεραίες του σταυρού καλύπτονται με ημικυλινδρικούς θόλους, ενώ στην ένωση των κεραιών υψώνεται ένας χαμηλός τρούλος. Εξωτερικά οι κεραίες καλύπτονται με δίριχτες κεραμοσκεπείς στέγες, προφανώς από κάποια πρόσφατη επισκευή.

Μονή Αγίας Μαρίνας

Η μονή της Αγίας Μαρίνας βρίσκεται στα νοτιοδυτικά της Χώρας κι έχει δώσει το όνομά της ως τοπωνύμιο στη γύρω περιοχή.

Από το όλο συγκρότημα της μονής διατηρείται σήμερα μόνον ο ναός, καθώς και ένας αρχαίος πύργος, εντυπωσιακός και αρκετά ερειπωμένος σήμερα.

Σε πατριαρχικό σιγίλλιο του Πατριάρχη Σοφρωνίου Β' με ημερομηνία 10 Ιανουαρίου 1777, αναφέρεται ότι η μονή επανακτά το σταυροπηγιακό χαρακτήρα της, άρα πρέπει να είχε ιδρυθεί αρκετά παλιότερα, ίσως στα τέλη του 16ου ή στις αρχές του 17ου αι. Το 1834 διαλύεται και αναφέρεται εκποίηση ακόμα και των ζώων από τους μοναχούς, οι οποίοι εγκαταλείπουν το κοινόβιο.

Ο ναός είναι του τύπου του μονόκλιτου σταυροειδούς εγγεγραμμένου, όπου τα γωνιακά διαμερίσματα έχουν εκφυλιστεί σε τυφλά αψιδώματα. Η είσοδος της δυτικής πλευράς πλαισιώνεται εξωτερικά από ένα μαρμάρινο γλυπτό θύρωμα, προφανώς από κάποιο κατεστραμμένο βυζαντινό ναό της περιοχής, ενώ πάνω από τη δυτική όψη υψώνεται το κωδωνοστάσιο, μάλλον μεταγενέστερο του ναού. Ο τρούλος είναι εξωτερικά οκταγωνικός με τέσσερα ανοίγματα στους άξονες των κεραιών.

3. Βλ. Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 11, σ. 747 (Α. Πανώτης).

Ναός Παναγίας της Ρεματιανής

Ο ναός βρίσκεται στο κέντρο περίπου της Χώρας πάνω από την κεντρική πλατεία, όπου βρίσκεται το Δημαρχείο.

Στη σημερινή του μορφή ο ναός είναι μονόχωρος και στεγάζεται με ξύλινη δίριχτη στέγη. Η κόγχη του ιερού κοσμείται με παράσταση του Τέταρτου Οίκου του Ακάθιστου Ύμνου με τη Θεοτόκο στο κέντρο και συμμετρικά στα πλάγια δύο αγγέλους που κρατούν ένα πέπλο. Επάνω η Αγία Τριάδα με τον Πατέρα, τον Υιό και το Άγιο Πνεύμα «εν είδει περιστεράς». Η παράσταση χρονολογείται μάλλον στο 18ο αι.

Στο δάπεδο του ναού βρίσκεται ενσωματωμένη επιτύμβια πλάκα με λατινικό οικόσημο.

ΣΕΡΙΦΟΣ

Κουταλάς

Ναός Αγίας Ειρήνης

Ο Κουταλάς είναι μικρός παραθεριστικός οικισμός στον ομώνυμο όρμο. Στην άκρη του όρμου αυτού και πάνω σε ύψωμα βρίσκεται ο ναός της Αγίας Ειρήνης. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό νεότερων χρόνων. Γύρω από την εκκλησία υπάρχει τσιμεντένιο προαύλιο, το οποίο διαμορφώθηκε το 1976, σύμφωνα με πληροφορίες εργατών που δούλεψαν τότε εκεί. Στο προαύλιο αυτό υπάρχουν διάσπαρτα πολλά παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη, δυστυχώς ασβεστωμένα με πολλά στρώματα. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των εργατών, τα μαρμάρινα μέλη ήταν διάσπαρτα σε όλο το γύρω χώρο και πολύ περισσότερα από όσα είναι σήμερα. Αυτός ο αριθμός των μαρμάρινων μελών και κυρίως οι μεγάλοι κίονες που είναι δύσκολο να έχουν μεταφερθεί από αλλού, οδηγούν με βεβαιότητα στο συμπέρασμα ότι η σημερινή εκκλησία της Αγίας Ειρήνης είναι θεμελιωμένη πάνω σε ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Στον αναλημματικό τοίχο εξάλλου, που στηρίζει το προαύλιο, διακρίνονται ίχνη τοίχου με επιχρίσματα που ανήκε ίσως στη βασιλική. Ο Τρύφων Ευαγγελίδης, στο βιβλίο του «Η νήσος Σέριφος» (Ερμούπολις 1909), αναφέρει ότι στο μυχό του όρμου «Κουταλά» «υψούνται πετρώδης ο κωνοειδής βράχος, όστις ουκ οιδ' όπως εκλήθη της Γρηάς ή της Ωρηάς χωρίς καν να φέρη οικοδομήν τινά οιανδήποτε».

Χώρα

Στο κάστρο της Χώρας, το οποίο χτίστηκε γύρω στο 14ο αι., σε δεσπόζουσα θέση πάνω σε βράχο υψώνεται ο ναός του Χριστού (Π ί ν. 243 α). Είναι ναός μονόχωρος, σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και συνεπτυγμένο το εγκάρσιο σκέλος. Το τύμπανο του τρούλου είναι χαμηλό οκταγωνικό με τέσσερα παράθυρα. Μέσα στο ναό φυλάσσονται πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη διαφόρων εποχών: ένα κορινθιακό κιονόκρανο, δύο βάσεις κιόνων, μία παλαιοχριστιανική βάση περιρραντηρίου. Η Αγία Τράπεζα του μικρού παρεκκλησίου αποτελείται από τέσσερα μεγάλα μέλη τοποθετημένα το ένα πάνω στ' άλλο.

Λιβάδι

Στον οικισμό Λιβάδι, που είναι και το λιμάνι του νησιού, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Νεκροταφείο (Π ί ν. 243 β). Ο ναός είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο. Το τύμπανο του τρούλου είναι ψηλό, χωρίς παράθυρα και δίνει εξωτερικά την εντύπωση ότι στηρίζεται σ' ένα συμπαγή κύβο με γωνιακές πυργοειδείς απολήξεις. Οι θόλοι που στεγάζουν τις κεραίες του σταυρού είναι κτιστές, ελαφρά οξυκόρυφες καμάρες. Η δυτική κεραία του σταυρού είναι ελαφρά μακρύτερη από τις εγκάρσιες.

ΘΗΡΑ

Ναός Αγίου Μηνά

Βρίσκεται στη συνοικία Τα Κάτω Φηρά και έχει την επωνυμία Κατωφηριανός. Ο ναός είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος με συνεπτυγμένα τα εγκάρσια σκέλη και τρούλο με φανό. Το ιερό είναι υπόσκαφο και λόγω της στενότητος του χώρου η είσοδος γίνεται από τη βόρεια πλευρά.

Σύμφωνα με τον Δ. Δεναξά[4] ο ναός δωρίστηκε το 1742 από τον Γ. Κρίσπο στη μονή του Προφήτη Ηλία και ανακαινίστηκε το 1816 από τον ηγούμενο της μονής Γεράσιμο Μαυρομμάτη.

Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου

Βρίσκεται κοντά στον Άγιο Μηνά στα Κάτω Φηρά, ανήκει δε στην ομώνυμη μονή της Πάτμου. Σύμφωνα με τον Δ. Δεναξά[5] ο ναός χτίστηκε μεταξύ των ετών 1539-1650.

Ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Οι κεραίες του σταυρού καλύπτονται με οξυκόρυφους κυλίνδρους. Τα τέσσερα τετράγωνα διαμερίσματα, που βρίσκονται εκατέρωθεν της δυτικής κεραίας, καλύπτο-

4. Βλ. Εκκλησιαστικός οδηγός των εν Θήρα και Θηρασία ναών, Αθήνα 1927.

5. Ό.π., σ. 43.

νται με τεθλασμένα σταυροθόλια, στα οποία υπάρχουν διακοσμητικά βεργία. Ο τρούλος έχει τύμπανο εξωτερικά οκταγωνικό και εσωτερικά κυλινδρικό. Τα αρχιτεκτονικά διακοσμητικά στοιχεία είναι άλλα επηρεασμένα από την ισλαμική και άλλα από τη δυτική τέχνη. Ο ναός έχει υποστεί πολλές ανακαινίσεις· σε μία από αυτές αναφέρεται και η επιγραφή στο τριγωνικό αέτωμα πάνω από τη δυτική θύρα: *1761 Αυγούστου 7 ανακινήστι ω ναός ηπώ Μελετίου Σηγάλα ναυς Νοηκός επημελητής.*

Ναός Χριστού ή Μεταμόρφωσης του Χριστού

Βρίσκεται δυτικά του Αγίου Μηνά στην ίδια συνοικία όπως και οι προηγούμενοι (Π ί ν. 244 δ). Ο ναός θυμίζει μονόκλιτη βασιλική με τρούλο, ενώ ουσιαστικά είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος αλλά με έντονα συνεπτυγμένα τα εγκάρσια σκέλη. Ο τρούλος είναι οκταγωνικός εξωτερικά και κυλινδρικός εσωτερικά. Μπροστά στην είσοδο του ναού υπάρχει πυργοειδές κωδωνοστάσιο.

Ο Δ. Δεναξάς[6] αναφέρει το ναό του Χριστού ως τον πρώτο μητροπολιτικό ναό των Φηρών, που χτίστηκε το 1677. Η πληροφορία δεν είναι ασφαλής αλλά, σύμφωνα με τον Κουμανούδη, η πρώτη ίδρυση του ναού πρέπει να τοποθετηθεί αυτή την εποχή.

Ναός Αγίας Ειρήνης

Περίπου 100 μ. βορειότερα του Θεολόγου βρίσκεται ο ναός της Αγίας Ειρήνης, μονόκλιτη καμαροσκεπής βασιλική με διώροφο πολύλοβο κωδωνοστάσιο. Σύμφωνα με επιγραφή πάνω από την είσοδο, ο ναός χτίστηκε το 1798 από τον Νικόλαο Γουλιέλμο Νομικό. Ο ναός περιβάλλεται ασφυκτικά από σπίτια, δρομάκια και σκαλοπάτια.

Ναός Αγίου Στυλιανού του Φράγκου

Ο ναός βρίσκεται πάνω στο χείλος του γκρεμού, δίπλα ακριβώς στο δρόμο που συνδέει τα Φηρά με τα «Φράγκικα» (συνοικία που έμεναν οι πλούσιοι δυτικοί).

Το ναό αναφέρει το 1757 ο αποστολικός επισκέπτης De Stefani[7]. Πρόκειται για ναό σταυροειδή εγγεγραμμένο με συνεπτυγμένα τα εγκάρσια σκέλη και τρούλο. Εκατέρωθεν του χώρου κάτω από τον τρούλο έχουν προστεθεί δύο μικρά χαμηλά και αβαθή καμαροσκεπή παρεκκλήσια, από τα οποία το ένα υπόσκαφο. Πάνω από την είσοδο υπάρχει πυργοειδές κωδωνοστάσιο με έντονη τη δυτική επίδραση.

Ναός Αγίας Σοφίας της Φράγκισσας

Βρίσκεται στην περιοχή του «Φραγκομαχαλά». Πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική, που καλύπτεται με κυλινδρικό θόλο. Ο ναός αναφέρεται από τον De Stefani το 1757[8].

ΤΗΝΟΣ

Οικία Ευαγγελίας Πολέμη

Στη συνοικία Παλλάδα της Χώρας Τήνου, στη γωνία που σχηματίζει η οδός Λαμπράκη με ανώνυμο στενό, βρίσκεται η παλιά οικία Κοντογεώργη, σήμερα ιδιοκτησία Ευαγγελίας Πολέμη.

Αποτελείται από ελαφρά υπερυψωμένο ισόγειο και όροφο. Κατά μήκος της πρόσοψης του ισογείου υπάρχει κτιστή βεράντα, στην οποία οδηγούν δύο μικρές κλίμακες. Δίπλα στις κλίμακες αυτές, δύο μαρμάρινοι κίονες με απλά τεκτονικά κιονόκρανα στηρίζουν τον εξώστη του ορόφου, ο οποίος στα άκρα του ακουμπάει στις δύο κτιστές κλίμακες ανόδου προς τον όροφο. Στη στήριξη του εξώστη συμβάλλουν και οκτώ σιδερένια άγκιστρα ανάρτησης, στερεωμένα στους τοίχους της πρόσοψης του ορόφου. Στα δύο άκρα του ορόφου, δύο δίτοξες κιονοστοιχίες με μαρμάρινους κίονες σχηματίζουν είδος βεράντας σε εσοχή, ούτως ώστε το κεντρικό τμήμα του ορόφου, το οποίο είναι και λίγο ψηλότερο από τα πλάγια, να προβάλλεται στηριζόμενο και στους δύο κίονες της βεράντας του ισογείου. Τα παράθυρα των πλάγιων πλευρών του ορόφου, καθώς και τα παράθυρα και οι θύρες που βρίσκονται πίσω από τις τοξοστοιχίες, στολίζονται με ωραίους μαρμαρόγλυπτους φεγγίτες. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην αίθουσα υποδοχής του ορόφου υπάρχει τοιχογραφία λαϊκής τεχνοτροπίας που παριστάνει την πρόσοψη του σπιτιού. Τέλος, υπάρχει και μία μαρμάρινη εντοιχισμένη επιγραφή, η οποία αναφέρεται σε επισκευή του σπιτιού το 1878.

Από την όλη αρχιτεκτονική διάρθρωση της οικοδομής, αλλά και από τα επιμέρους στοιχεία (λεπτοί αρράβδωτοι κίονες, σχήμα κιονόκρανων, κοσμήματα μαρμάρινων φεγγιτών, σύστημα «ανάρτησης» του εξώστη από σιδερένια άγκιστρα κ.ά.), τεκμαίρεται ότι πρέπει να χτίστηκε στο β' μισό του 18ου αι.

6. Ό.π., σ. 50.

7. G. Hojmann, Vescovadi cattolici della Grecia, Thera. Orientalia Christiana Analecta 130, Ρώμη 1941.

8. Ό.π., σ. 113.

Οικία Μαργαρίτας Γάφου

Η πόλη της Τήνου δημιουργήθηκε κυρίως μετά το 1715, όταν οι Βενετοί έφυγαν από το νησί. Τότε εγκαταλείφθηκε το «Ξώμπουργο», το βενετσιάνικο κάστρο του νησιού, και οι τελευταίοι ορθόδοξοι κάτοικοί του κατέβηκαν στο λιμάνι και έχτισαν την πόλη γύρω του.

Ένα από τα χαρακτηριστικά σπίτια της πόλης της Τήνου είναι το αρχοντικό της οικογένειας Γάφου. Το σπίτι αποτελείται από ισόγειο και όροφο. Στον όροφο διακρίνεται η τοιχοδομία από καλές λαξευμένες πέτρες στις πλάγιες όψεις, ενώ στην πρόσοψη οι περισσότερες επιφάνειες είναι επιχρισμένες. Στην πρόσοψη, μαρμάρινες κολόνες στον εξώστη του ορόφου σχηματίζουν τοξοστοιχία, τη λότζια, η οποία καλύπτεται με αετωματική στέγη[9].

Σπίτια με τοξοστοιχίες πάνω σε λεπτά κολονάκια υπάρχουν και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, όπως τα σπίτια Μαγκάκη-Ααρών και Λάσκαρη στη Νάξο και πολλά στη Χώρα της Άνδρου.

ΜΥΚΟΝΟΣ

Ναός Παναγίας «του Κουζή»

Στη θέση Πόρτες, επάνω από τον Πλατύ Γιαλό, βρίσκεται απλός μονοκάμαρος ναΐσκος, γνωστός με την επωνυμία Παναγία «του Κουζή».

Κατά τον αρχιτεκτονικό τύπο δε διαφέρει από το πλήθος των άλλων παρόμοιων γραφικών ναΐσκων του νησιού. Διαφορά παρουσιάζει ως προς την κόγχη του ιερού, η οποία είναι υπερβολικά μεγάλη σε σχέση με τον υπόλοιπο ναό και τούτο συμβαίνει επειδή ανήκει σε αρχαιότερη φάση του μνημείου.

Πράγματι, στο εσωτερικό της σώζονται τρία στρώματα τοιχογραφιών. Στο πρώτο στρώμα που χρονολογείται στο 17ο αι. παριστάνεται η Πλατυτέρα στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης και σεβίζοντες άγγελοι στον κύλινδρο. Από τυχαίες φθορές στον κύλινδρο, φάνηκε ότι υπάρχουν δύο ακόμη στρώματα. Από τα μέχρι στιγμής ελάχιστα φαινομενικά στοιχεία, τεκμαίρεται ότι το δεύτερο στρώμα ανήκει στους προ της Άλωσης χρόνους, το δε πρώτο πιθανώς στους χρόνους της εικονομαχίας.

Οικία Δρακοπούλου

Στον «αιγιαλό» της Χώρας Μυκόνου, δύο οικοδομικά τετράγωνα πριν από το Δημαρχείο, βρίσκεται η οικία Δρακοπούλου, αποτελούμενη από ισόγειο και όροφο. Το ισόγειο (παλιές αποθήκες της οικίας) καταλαμβάνεται σήμερα από καταστήματα και στον όροφο είναι η κατοικία Δρακοπούλου.

Από μαρμάρινο υπέρθυρο της οικίας, που φυλάσσεται στο Λαογραφικό Μουσείο Μυκόνου, έχουμε έναν terminus ante quem για την κατασκευή της το έτος 1701. Ανήκε αρχικά στην οικογένεια Γκίζη.

Σχετικά πρόσφατα έγινε γενική επισκευή από τον ιδιοκτήτη, χωρίς να αλλοιωθεί η εξωτερική μορφή του κτιρίου. Στα παράθυρα και στις πόρτες τοποθετήθηκαν νέοι μαρμάρινοι λαμπάδες, στολισμένοι από τηνιακούς μαστόρους, σε απομίμηση των παλιών (Π ί ν. 244 α).

Ναός Αγίας Τριάδας

Βρίσκεται πίσω από την οικία Δρακοπούλου στην οδό Αγίας Τριάδας. Ήταν ιδιωτική εκκλησία των Μαυρογέννηδων· σήμερα, από κληρονομική διαδοχή, ανήκει στην οικογένεια Δρακοπούλου.

Πρόκειται για δίκλιτο ναό, καμαροσκεπή, ο οποίος χωρίζεται κατά μήκος στα δύο από δίτοξο άνοιγμα στηριζόμενο σε πεσσό. Έτσι, ανατολικά του κύριου κλίτους διαμορφώνεται το ιερό, ενώ το δεύτερο κλίτος απολήγει σε ευθύ τοίχο· κάτω από μεγάλη μαρμάρινη πλάκα, στο κέντρο του κύριου κλίτους, έχουν εναποτεθεί τα οστά μελών των οικογενειών Ζουρβιάδη και Δρακοπούλου. Στο βόρειο τοίχο, σε ιδιαίτερο προσκυνητάρι, υπάρχει εικόνα της Αγίας Τριάδας, κρητικής σχολής του 16ου αι. Οι άλλες εικόνες του ναού είναι 18ου και 19ου αι.

Το εξωτερικό είναι λιτό και απέριττο, σύμφωνα με την κυκλαδική και ιδίως τη μυκονιάτικη παράδοση. Στη δυτική πλευρά τα δύο κλίτη υποδηλώνονται με δύο «αετώματα»· το βόρειο είναι μεγαλύτερο, βαθμιδωτό και κόλουρο διότι στο κεντρικό του τμήμα στηρίζεται το χαρακτηριστικό μονότοξο καμπαναριό, ενώ το νότιο είναι μικρότερο και χαμηλότερο.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΑΞΟΣ

Οικόπεδο Αντ. Μαρούλη

Έγινε ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο στη συνοικία Εβριακή του Μπούργου Χώρας Νάξου.

Δίπλα στην κλίμακα καθόδου της βόρειας εισόδου του οικοπέδου είχαν εντοπιστεί θεμέλια τοίχου. Παρακολουθήθηκε η διαδρομή του επί 7,50 μ. περίπου (με κατεύθυνση Β.-Ν.), αποκαλύπτοντας και τις δύο παρει-

9. Βλ. Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, Τήνος (εκδ. Μέλισσα), Αθήνα 1981, σ. 12, αριθ. 5.

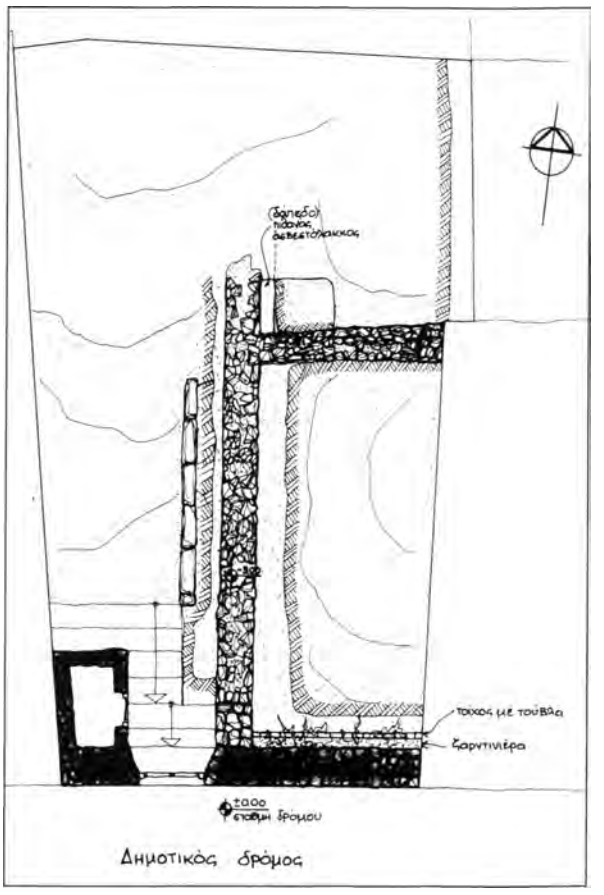
ές του. Σε απόσταση 6,50 μ. από την αρχή της ανασκαφής του τοίχου αποκαλύφθηκαν τα ερείπια εγκάρσιου τοίχου (Τ2) που σχηματίζει ορθή περίπου γωνία με τον Τ1 (Σχέδ. 1).

Ο εγκάρσιος τοίχος Τ2 αποκαλύφθηκε μέχρι το δυτικό όριο του οικοπέδου Μαρούλη, όπου διακρινόταν σε αρκετό ύψος πριν από την έναρξη της έρευνας «παραστάδα», η οποία ουσιαστικά αποτελούσε τμήμα του Τ2. Η προς Ν. πορεία του Τ1 διακόπτεται από πιθανότατα μεταγενέστερο πηγάδι.

Το οικοδόμημα που αποκαλύφθηκε είναι δωμάτιο ελαφρώς τραπεζιοειδούς σχήματος (σωζ. διαστ. 6,50 × 3,30 μ.). Το σωζόμενο ύψος των τοίχων είναι περίπου 0,80 μ., το δε μέγιστο πάχος 0,65 μ. Η τοιχοδομία αποτελείται από αργούς λίθους με μόνο συνδετικό υλικό χώμα (λάσπη). Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι τοίχοι αυτοί μόνον ελαφρά οικοδομή μπορούσαν να βαστάξουν. Σύμφωνα με τις διηγήσεις γεροντότερων, εκεί υπήρχε παλιότερα φούρνος.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκαν παντού όστρακα, κυρίως χρηστικών ακόσμητων αγγείων 19ου και 20ού αι., ανάμεσα στα οποία και μερικά βυζαντινά εφυαλωμένα και δύο υπομυκηναϊκά ή πρωτογεωμετρικά, πράγμα που δείχνει ότι τα χώματα που καλύπτουν σήμερα το οικόπεδο Μαρούλη είναι φερτά.

Η ανασκαφή έγινε από τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Κωνσταντίνο Σκαμπαβία.

Σχέδ. 1. Νάξος. Χώρα. Οικόπεδο Μαρούλη. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΘΗΡΑ

Περίσσα

Οικόπεδο Μαυρομμάτη

Στα βόρεια του οικοπέδου (περίπου 100 μ.) βρίσκεται ο δίδυμος καμαροσκέπαστος ναός της Αγίας Ειρήνης και στα νότια (περίπου 100 μ.) ο μεγάλος ναός του Τίμιου Σταυρού, που χτίστηκε το 1836-1840, στη θέση Χριστιανικού Αγιάσματος[10].

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως λείψανα οικοδομημάτων της ύστερης αρχαιότητας. Στη νοτιοανατολική γωνία εντοπίστηκε κτίριο (Κ1), του οποίου η μορφή και το μέγεθος δεν μπορούν να προσδιοριστούν επακριβώς. Η συνέχειά του φαίνεται ότι βρίσκεται κάτω από τον παρακείμενο κοινοτικό δρόμο. Αποτελείται από τους τοίχους Τ1, Τ2, Τ3, Τ4, Τ5 που βρέθηκαν σε βάθος 1,80 μ. περίπου. Είναι χτισμένοι με λίθους ηφαιστειακούς. Σώζονται σε ύψος 0,80-0,90 μ. και το πλάτος τους είναι 0,55-0,60 μ.

Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε άλλο κτίριο (Κ2). Αποτελείται από τους τοίχους Τ9, Τ10, Τ11 με παρόμοια τοιχοδομία. Σώζονται σε ύψος 0,75-0,85 μ. και το πλάτος τους είναι 0,55-0,60 μ.

Στον τοίχο Τ6, που αποκαλύφθηκε στο μέσο περίπου του οικοπέδου και που σώζεται σε ύψος 0,75 και έχει πλάτος 0,55 μ., σχηματίζεται άνοιγμα, πλ. 0,40 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,37 μ., ενώ το βάθος του ανοίγματος στον τοίχο είναι 0,20 μ. Το άνοιγμα εδράζεται πάνω σε λαξευμένη πλάκα, μήκ. 0,50 και πάχ. 0,06 μ.

Η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί, τα ευρήματα όμως δείχνουν ότι πρόκειται για συγκρότημα οικιών των πρώιμων βυζαντινών χρόνων. Είναι προφανώς τμήμα οικισμού παρόμοιου με αυτόν που αποκαλύπτεται τα τελευταία χρόνια στο Καμάρι.

Η ανασκαφή έδωσε κεραμική άβαφη, χρηστικά αγ-

10. Βλ. Ι. Κουμανούδης, Η λαϊκή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της νήσου Θήρας, Αθήνα 1960, σ. 53.

γεία από καστανό ή καστανοκόκκινο πηλό και ελάχιστα με διακόσμηση εγχάρακτη ή εμπίεστη.

Κινητά ευρήματα: 1) Μαρμάρινος αμφικιονίσκος παραθύρου, ύψ. 0,85 και πλ. 0,23 μ. (Πίν. 244 β). 2) Λίθινος πεσσίσκος, σωζ. ύψ. 0,57 και πλ. 0,16 μ. 3) Τμήμα κιονοκράνου με σχηματοποιημένα φύλλα καλάμου σε χαμηλό ανάγλυφο, σωζ. ύψ. 0,25 και μέγ. διαμ. 0,17 μ. 4) Θραύσμα μαρμάρινης πλάκας με ανάγλυφη διακόσμηση από τρεις παράλληλες ταινίες. 5) Πώρινη βάση κίονα με συμφυή τετράγωνη πλίνθο, πλευράς 0,54 και σωζ. συνολ. ύψ. 0,58 μ.

Οικόπεδο Δαρζέντα

Το οικόπεδο βρίσκεται πάνω στο μικρό χωματόδρομο, που συνδέει την εκκλησία του Τίμιου Σταυρού με τη βόρεια άκρη της παραλίας, μετά την οποία αρχίζει η βραχώδης ακτή. Απέχει περίπου 30 μ. από τον περίβολο της εκκλησίας του Τίμιου Σταυρού.

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τμήμα κτίσματος που αποτελείται από τους τοίχους Τ1, Τ2, Τ3 με τοιχοδομία όμοια με αυτή των τοίχων του οικοπέδου Μαυρομμάτη. Χαρακτηριστική η έλλειψη κεραμικής στο τμήμα του οικοπέδου που έχει έως σήμερα ερευνηθεί.

Βρέθηκε βάση κίονα με συμφυή οκταγωνική πλίνθο (σωζ. ύψ. 0,42 μ.). Στην οκταγωνική επιφάνεια υπάρχει κυκλική οπή και εντομή, πιθανώς από τη β΄ χρήση του (Πίν. 244 γ).

Η έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΠΕΝΤΕΡΜΑΧΕΡ-ΓΕΡΟΥΣΗ

ΚΓ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Καστέλλι Πεδιάδος

Συνεχίστηκε και το 1989 η ανασκαφή του κοινοτικού οικοπέδου στην πλατεία Αγίου Γεωργίου στο Καστέλλι Πεδιάδος. Στο οικόπεδο αυτό έχει αποκαλυφθεί τμήμα μεγάλου νεοανακτορικού οικοδομήματος με πομπική οδό κατά μήκος της νότιας πλευράς του, οικοδομικές φάσεις της προχωρημένης μετανακτορικής περιόδου, αποθέτες με ελληνιστική κεραμική και αρχαϊκά πιθάρια, καθώς και τμήματα του ενετικού φρουρίου[1].

Η ανασκαφή επεκτάθηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, όπου ήλθαν στο φως, στα πρώτα στρώματα, πλακόστρωτα και αποσπασματικοί τοίχοι ελληνιστικής εποχής, καθώς και μεγάλος αποθέτης με άφθονη κεραμική 3ου-2ου αι. π.Χ. και πολλές πυραμιδοειδείς αγνύθες. Βρέθηκαν και πάλι θραύσματα αρχαϊκών πίθων εργαστηρίων Λύττου και Αφρατί, που φαίνεται ότι ήταν σε χρήση έως την ελληνιστική εποχή[2]. Αποκαλύφθηκε επίσης η εσωτερική πλευρά της βυζαντινής-ενετικής οχύρωσης, με δύο κατασκευαστικές φάσεις επάλληλης τοιχοποιίας (Π ί ν. 245 α). Η επίχωση του τείχους περιείχε όστρακα υστεροβυζαντινών αγγείων με κίτρινη και πράσινη εφυάλωση και σποραδικά εγχάρακτα διακοσμητικά θέματα.

Βεβαιώθηκε ότι το μεγάλο νεοανακτορικό οικοδόμημα καλύπτει όλο το χώρο που ανασκάφηκε και εκτείνεται βόρεια και δυτικά κάτω από το ενετικό τείχος και τον κοινοτικό δρόμο. Το τμήμα που ανασκάφηκε το 1989 περιλαμβάνει αποθήκη με τέσσερις μικρούς πίθους, αίθουσα με πολύθυρο, μήκ. 6 και πλ. περισσότερο από 5 μ., δύο ευρύχωρα δωμάτια και τμήμα τρίτου (Π ί ν. 245 β). Το δάπεδο της αίθουσας και του βορειότερου δωματίου ήταν στρωμένο με λευκό κονίαμα, ενώ του τρίτου δωματίου με κονίαμα βαμμένο με «μινωικό κόκκινο». Επίσης, τεμάχια έγχρωμων κονιαμάτων βρέθηκαν στην επίχωση της αίθουσας. Ήλθε ακόμα στο φως τμήμα από τον ανατολικό εξωτερικό τοίχο του κτιρίου που διαθέτει τοιχοβάτη μεγάλου πάχους από ακανόνιστους ογκόλιθους και ένα μόνο κυβόλιθο από την ανωδομή στη θέση του, λειασμένο εξωτερικά, διαστ. 1,20 × 0,60 × 0,60 μ. (Π ί ν. 246 α). Φαίνεται λοιπόν ότι αυτή ήταν η κύρια μνημειακή όψη του κτιρίου, ενώ αντίθετα η νότια δε διαφέρει σε τίποτα από τις εσωτερικές τοιχοποιίες που έχουν κατασκευαστεί από μικρούς πλακοειδείς λίθους και πλίνθους.

Διαπιστώθηκε, όπως και στις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, ότι το στρώμα καταστροφής περιλαμβάνει διαλυμένες πλίνθους, καμένα ξύλα και πέτρες και ότι οφείλεται σε ισχυρή φωτιά. Δεν προσδιορίστηκε όμως ο τρόπος και ο ακριβής χρόνος καταστροφής της παλαιότερης, νεοανακτορικής, αρχιτεκτονικής φάσης, τοίχοι της οποίας αποκαλύφθηκαν και πάλι κάτω από τα δάπεδα της νεότερης φάσης.

Αποκαλύφθηκε επίσης σύστημα αποχετευτικών αγωγών, από τους οποίους δύο λίθινοι με καλυπτήριες σχιστολιθικές πλάκες και δύο πήλινοι, αποσπασματικά σωζόμενοι, ορθογώνιας τομής, μικρής χωρητικότητας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ένας τουλάχιστον αγωγός διοχέτευε υγρά από το εσωτερικό της αίθουσας σε άλλο κεντρικό αγωγό, του οποίου η αρχή δεν εντοπίστηκε. Εξάλλου, η ύπαρξη τόσων αγωγών σε σχετικά περιορισμένο χώρο, από τους οποίους δύο είναι μικρής χωρητικότητας και επομένως ακατάλληλοι για την παροχέτευση ομβρίων υδάτων, ίσως σχετίζεται με ειδικές χρήσεις της αίθουσας και των τριών δωματίων που την περιβάλλουν. Τη χρήση αυτή προσδιορίζει το περιεχόμενό τους, που απαρτίζεται κυρίως από σπονδικά αγγεία (Π ί ν. 246 β). Βρέθηκαν δεκάδες κύπελλα κοινωνίας μικρού και μεσαίου μεγέθους, κυλινδρικά σκεύη, πρόχοι με δακτύλιο στη βάση του λαιμού, καθώς και αρκετές εκατοντάδες κοινών, κωνικών κυπέλλων. Επίσης, βρέθηκαν αρκετοί πήλινοι και λίγοι λίθινοι λύχνοι με πόδι, χύτρες, κάλαθοι, μεγάλοι ρηχοί δίσκοι με λαβές, τμήμα διάτρητου δίσκου και ένας πιθαμφορέας. Τα αγγεία αυτά, άβαφα τα περισσότερα με κοκκινωπή στίλβουσα επιφάνεια που θυμίζει χαλκό, είναι χαρακτηριστικά προϊόντα των εργαστηρίων της Πεδιάδας, που εξακολουθούν να παράγουν ακόσμητα αγγεία από την αρχή της παλαιοανακτορικής έως το τέλος της νεοανακτορικής περιόδου[3]. Είναι βέβαιο ότι δεν ήταν στην

1. Κρητική Εστία 2 (1988), σ. 327-328· 3 (1989-90), σ. 282-283. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 531-532.

2. Ανάλογη ύπαρξη αρχαϊκών πίθων με ελληνιστική κεραμική διαπιστώθηκε στη Λύττο, Φαιστό και Αγία Πελαγία. Βλ. Γ. Ρεθεμιωτάκης, Λύκτος 1, Ηράκλειο 1984, σ. 58.

3. Για την παλαιοανακτορική κεραμική της Πεδιάδας, βλ. Ν. Δημοπούλου, Λύκτος 2, Ηράκλειο 1986-1987, σ. 30-41 και Γ. Ρεθεμιωτάκης, Πεπραγμένα ΣΤ' Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1990, σ. 243-244.

αρχική τους θέση, αλλά κατέπεσαν από τον όροφο στο εσωτερικό της αίθουσας και των πλευρικών δωματίων κατά την καταστροφή του κτιρίου.

Η συνάφεια των ευρημάτων και οι αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες που περιγράφηκαν δηλώνουν τη χρήση του σημαντικού αυτού συγκροτήματος ως χώρου θρησκευτικών δραστηριοτήτων με έμφαση σε τελετουργίες συμποσίων και σπονδών.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ

Στο ύψωμα Σταφυλίνο Άγνου, 5 χλμ. περίπου βόρεια από το Καστέλλι, εντοπίστηκε εκτεταμένη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι εγκατάσταση. Εντυπωσιακή είναι η διατήρηση ολόκληρων κτιρίων στην επιφάνεια του εδάφους, που σώζονται σε έκταση αρκετών στρεμμάτων. Περισυλλέχθηκαν επίσης άφθονα θραύσματα ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων ειδωλίων, καθώς και ορθογώνιων σκευών από το ιερό κορυφής Κεφάλας Λιλιανού[4].

Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Το 1989 πραγματοποιήθηκε μια σειρά ανασκαφών και συντήρησης αρχαίων μνημείων στα πλαίσια του Β' Εκπαιδευτικού Προγράμματος Επαγγελματικής Κατάρτισης, που έχει γίνει στη νότια Κεντρική Κρήτη με έδρα τους Βώρους Πυργιωτίσσης και με συνεργασία της ΚΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, του ΟΑΕΔ Κρήτης και του Μουσείου Κρητικής Εθνολογίας. Το τελευταίο παρείχε όργανα, εργαλεία, εργαστήρια φωτογραφίας και συντήρησης, σχεδιαστήρια και όλη την απαραίτητη υποδομή για την υλοποίηση του Προγράμματος.

Το Πρόγραμμα περιελάμβανε θεωρητική κατάρτιση και πρακτική εξάσκηση στις μεθόδους και τεχνικές ανασκαφής και συντήρησης μνημείων, αποτυπώσεων, τοπογραφήσεων, αλλά και ηλεκτρομαγνητικών διασκοπήσεων και ακόμη εθνοπαλαιοβοτανολογίας, καθώς και συντήρησης πήλινων αντικειμένων.

Στο Πρόγραμμα αυτό συμμετείχαν ως εκπαιδευτές, εκτός από την υπογράφουσα που είχε και την ευθύνη του Προγράμματος, οι καθηγητές του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Τμήμα Γεωδεσίας της Πολυτεχνικής Σχολής) Α. Τσιούμης και Κ. Κατσίμπαλος, η αρχαιολόγος-παλαιοβοτανολόγος Αν. Σαρπάκη, οι αρχιτέκτονες Ξεν. Γιαννάκης και Σ. Παρχαρίδης, ο συντηρητής του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου Αντ. Φουντουλάκης, ο φωτογράφος Α. Χαλικιάς και οι τεχνίτες ανασκαφών και συντήρησης μνημείων Μ. Σπυριδάκης, Μ. Κοπιδάκης, Κ. Καλοχριστιανάκης και Ν. Κουτουλάκης.

Ως εκπαιδευόμενοι συμμετείχαν: οι αρχαιολόγοι Ελένη Ζάχου, Θανάσης Καλατζής, Ιωάννης Μότσιανος, Παγώνα Μουδάτσου, Στυλιανή Μανδαλάκη, οι αρχιτέκτονες Νικόλαος Γερογιαννάκης, Γρηγόρης Νικολιδάκης, η τοπογράφος Χρυσούλα Καξίρα, οι σχεδιάστριες Χαρούλα Δαμιανάκη, Στυλιανή Δασκαλάκη, η φωτογράφος Μαρία Τσαγκαράκη, οι συντηρήτριες Ελένη Κούμα και Στυλιανή Χρυσοβέργη, η Σωτηρία Μαθιουδάκη για την αρχειοθέτηση-ταξινόμηση φωτογραφικού-σχεδιαστικού υλικού και των ανασκαφικών καταγραφών, καθώς και δώδεκα τεχνίτες.

Όλοι εργάστηκαν στα πλαίσια της πρακτικής εξάσκησής τους για την υλοποίηση του προγράμματος έργων της Εφορείας, ιδιαίτερα σωστικών ανασκαφών, και σε όλους εκφράζονται θερμές ευχαριστίες.

Οι εργασίες περιορίστηκαν σε δύο περιοχές: στις Επαρχίες Πυργιωτίσσης (Σ χ έ δ. 1-2) και Πεδιάδας.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΥΡΓΙΩΤΙΣΣΗΣ

Περιοχή Φαιστού

1. Αγρός Στ. Καλοχριστιανάκη

Στη νότια πλαγιά του λόφου της Φαιστού, όπου το μινωικό ανάκτορο, μετά από βαθιά άροση, ήρθαν στην επιφάνεια δουλεμένοι λίθοι και άφθονη κεραμική. Μικρή ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ένα καλοχτισμένο βαθύ πηγάδι και τοίχους κτιρίων που χρονολογούνται από την κεραμική και τη δόμηση στους ελληνιστικούς χρόνους.

Προφανώς αποτελεί τμήμα της ελληνιστικής πόλης της Φαιστού, η οποία, όπως συμπεραίνουμε από άλλα ευρήματα και την επιφανειακή έρευνα, έφθανε νότια τουλάχιστον μέχρι το σημερινό οικισμό του Άι-Γιάννη.

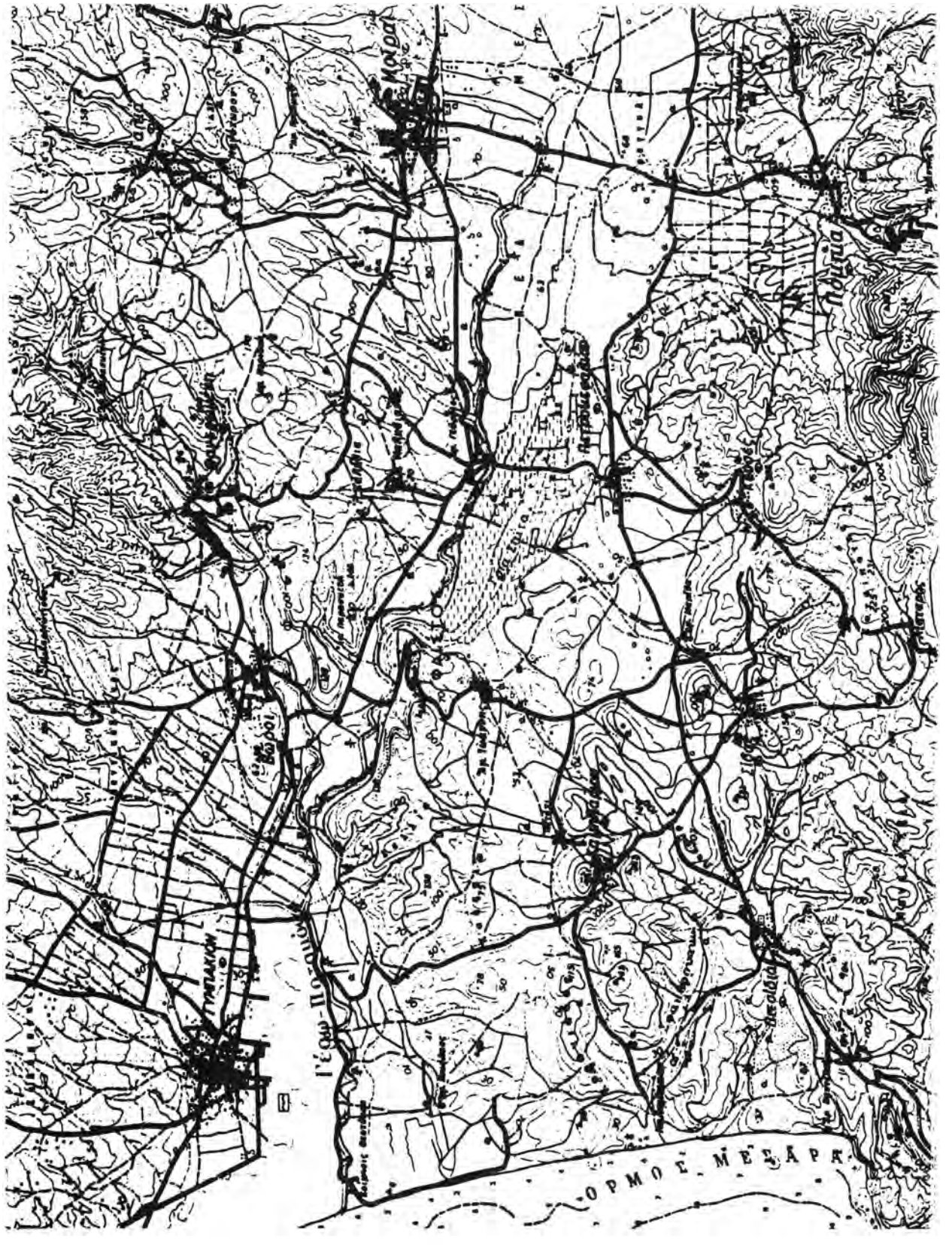
Η ανασκαφή θα συνεχιστεί.

2. Φαλαγγάρι

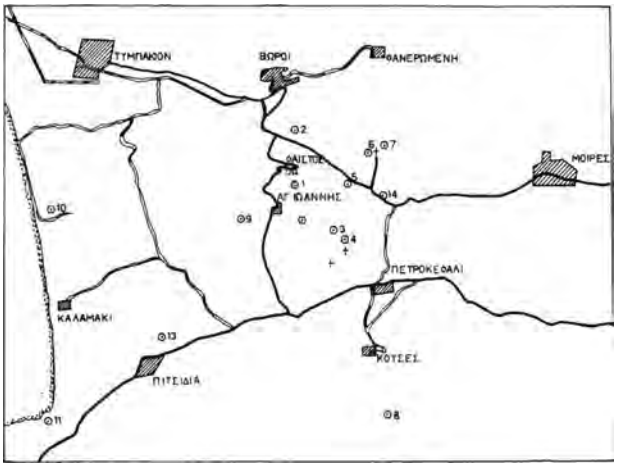
Στην ανατολική πλευρά της κοιλάδας του Φαλαγγαριού, βόρεια της Φαιστού, όπου το 1987 είχαν ανασκαφεί πέντε λαξευτοί τάφοι[5], οι λαθρανασκαφές συνεχί-

4. Γ. Ρεθεμιωτάκης, ό.π., σ. 241, σχέδ. 1:1.

5. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 538-542.

Σχέδ. 1. Τοπογραφικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής Πύλου.

Σχέδ. 2. Τοπογραφικό της επαρχίας Πυργιωτίσσης όπου σημειώνονται οι ανασκαφές του 1989.

στηκαν, οπότε η υπηρεσία επενέβη και πάλι στο χώρο.

Οι λαθρανασκαφές σημειώθηκαν βορειότερα του τάφου Ι, όπου αποκαλύφθηκε σπηλαιώδες άνοιγμα, και νότια του τάφου IV.

Με την ανασκαφή αποδείχθηκε ότι το λάξευμα βόρεια του τάφου Ι δεν είναι τάφος, δυτικά όμως του τάφου, έξω και βόρεια από την είσοδό του, βρέθηκε και ανασκάφηκε εκτεταμένη πυρά με διαλυμένα οστά, πήλινα και μεταλλικά αντικείμενα (μεταξύ άλλων και τμήμα περόνης), που αποτελούν μια ακόμη μαρτυρία των τελετουργιών που γίνονταν στο χώρο του βόρειου νεκροταφείου της Φαιστού[6].

Η πυρά βόρεια ορίζεται από χαμηλό τοίχο, ένα από τα θρανία (ή τράπεζες) που έχουν επισημανθεί έξω από τους λαξευτούς τάφους Φαλαγγαριού και μεταξύ των εισόδων τους.

Στη διάρκεια της ανασκαφής του 1989 κατασκευάστηκε κάνναβος στο μεγαλύτερο μέρος της ανατολικής πλευράς του λόφου. Επιχειρήθηκε συνέχιση του καθαρισμού και της ανασκαφής του τάφου Ι, που δεν είχε ολοκληρωθεί το 1987, χωρίς ωστόσο και πάλι να ολοκληρωθεί λόγω των πεσμένων από την οροφή ογκόλιθων και του κινδύνου νέας κατάπτωσης. Τα ευρήματα ήταν ελάχιστα όστρακα.

Επίσης, συνεχίστηκε η ανασκαφή έξω (δυτικά) από τους τάφους, όπου διαπιστώθηκε η επίπεδη διαμόρφωση του εδάφους μεταξύ των τάφων και η βαθμιδωτή διαμόρφωση μπροστά από τις εισόδους, ιδιαίτερα έξω από την είσοδο του τάφου ΙΙΙ, όπου η ανασκαφή προχώρησε σε μεγαλύτερο βάθος. Οι λαξευτές στο μαλακό ασβεστόλιθο βαθμίδες είναι ανισοϋψείς — παρακολουθούν την κλίση της παρειάς του λόφου — και φαίνεται να φθάνουν χαμηλά μέχρι την επίπεδη επιφάνεια της κοιλάδας. Έξω από τους τάφους, σε όλη την παρειά του λόφου, βρέθηκε λίγη σχετικά διάσπαρτη κεραμική ελληνιστική αλλά και μινωική, ιδιαίτερα μεσομινωική, στα βαθύτερα από την επιφάνεια στρώματα. Το στοιχείο αυτό αποτελεί μια ακόμη ένδειξη της χρήσης του χώρου και κατά τη μινωική περίοδο πιθανότατα ως ταφικού[7].

3. Θέση Αλησαντράκι

Κατά τη διάνοιξη των αποστραγγιστικών τάφρων από την Υπηρεσία Εγγείων Βελτιώσεων στην πεδινή έκταση νότια της Φαιστού, γνωστή με το όνομα Αλησαντράκι, καταστράφηκαν τάφοι της μινωικής και της ελληνιστικής εποχής.

Με σύντομη ανασκαφική έρευνα στη νότια παρυφή της τάφρου αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινης σαρκοφάγου, οστά και κατεστραμμένη κεραμική της ΥΜ ΙΙΙΑ-Β περιόδου, ενώ στη βόρεια παρυφή δυο-τρεις διαλυμένες ταφές της ελληνιστικής εποχής που περιείχαν μικρά σπασμένα αγγεία και αμφορέα που συγκολλήθηκε από πολλά όστρακα.

Η θέση Αλησαντράκι ήταν γνωστή από παλαιότερα ευρήματα, και ιδιαίτερα ύστερα από βαθιά άροση (1984) ενός αγρού βορειότερα της τάφρου της ΥΕΒ, που έφερε στην επιφάνεια πλήθος υστερομινωικής κεραμικής. Επίσης, βορειοδυτικά αυτών των αγρών είχαν εντοπιστεί λαξευτοί λίθοι και διάσπαρτη επιφανειακή κεραμική των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Τα ευρήματα αυτά είχαν συσχετιστεί με οικιστικές εγκαταστάσεις της ευρύτερης περιοχής της Φαιστού[8].

Με τα νέα ευρήματα και τις ανασκαφικές έρευνες επιβεβαιώνεται η ύπαρξη αντίστοιχων τάφων. Τόσο οι οικιστικές εγκαταστάσεις όσο και οι τάφοι βρίσκονται στην άμεση περιφέρεια της πόλης της Φαιστού και αποτελούν ενδείξεις της μεγάλης έκτασης της πόλης και των νεκροταφείων της στις διαδοχικές χρονικές περιόδους.

6. Βλ. Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, Λαξευτοί τάφοι στην Επαρχία Πυργιωτίσσης. Τα παραδείγματα Φαιστού και Ματάλων, Πεπραγμένα Ζ' Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 1991 (υπό εκτύπωση).

7. Βλ. L.V. Watrous - D. Chatzi-Vallianou, Western Messara Survey, Hesperia 1993 (υπό εκτύπωση).

8. Βλ. Δ. Βαλλιάνου - L.V. Watrous, Επιφανειακή έρευνα Δυτ. Μεσαράς, Πεπραγμένα ΣΤ' Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1990, σ. 113-123 και οι ίδιοι Hesperia 1993 (υπό εκτύπωση).

4. Άγιος Σπυρίδων

Στην πεδιάδα νοτιοανατολικά της Φαιστού, προς το Πετροκεφάλι, στην περιοχή της εκκλησίας του Αγίου Σπυρίδωνα, είχε εντοπιστεί παλαιότερα, ύστερα από διάνοιξη αποστραγγιστικών τάφρων από την Υπηρεσία Εγγείων Βελτιώσεων, μια εκτεταμένη μινωική εγκατάσταση απ' όπου περισυλλέχθηκε κεραμική πρωτομινωικών έως και υστερορωμαϊκών χρόνων[9].

Βόρεια της εκκλησίας και της τάφρου υπήρχε διάσπαρτη επιφανειακή κεραμική ελληνιστικών χρόνων. Με τη συνέχιση και την επέκταση των εργασιών της ΥΕΒ στην περιοχή προκλήθηκε νέα καταστροφή των μινωικών στρωμάτων της εγκατάστασης σε μεγαλύτερη έκταση και αποκαλύφθηκε επί πλέον και καταστράφηκε εν μέρει τμήμα ρωμαϊκού κτιρίου.

Περισυλλέχθηκε και πάλι άφθονη κεραμική από τις δύο παρειές της τάφρου κατά ζώνες σε μήκος 150 μ. και ανασκάφηκε και αποτυπώθηκε το ρωμαϊκό κτίσμα. Στη θέση του κατασκευάστηκε μεγάλη δεξαμενή και άλλες εγκαταστάσεις από μπετόν, που κάλυψαν όλες τις αρχαιότητες.

Χώματα από τις εκσκαφές της τάφρου, που περιείχαν και όστρακα, επιστρώθηκαν σε πολλούς δρόμους του αναδασμού της περιοχής Φαιστού-Πετροκεφαλίου, και πιθανώς να δημιουργήσουν στο μέλλον εσφαλμένες εντυπώσεις για την αρχαία τοπογραφία.

5. Περιοχή Καλυβιανής

Ανατολικά της Φαιστού, περίπου 1,5 χλμ., ακριβώς νότια της εθνικής οδού Μοιρών-Τυμπακίου και δυτικά της στροφής προς τη μονή Καλυβιανής, βαθιά άροση έφερε στην επιφάνεια λίθους κατεστραμμένων τοίχων και κεραμική ελληνιστικών χρόνων. Η ύπαρξη μιας ακόμη αγροικίας αρκετά μεγάλων διαστάσεων, στεγασμένης με κεραμίδες κορινθιακού τύπου, φαίνεται πιθανή. Δυστυχώς, εκτός από μικρή περισυλλογή οστράκων, δεν ήταν δυνατή η ανασκαφική έρευνα.

6. Αγωγοί κοινότητας Φανερωμένης

Βορειοδυτικά της μονής Καλυβιανής, κατά την εκσκαφή χάνδακα ύδρευσης της κοινότητας Φανερωμένης, βρέθηκαν λείψανα κτισμάτων υστεροελληνιστικών-πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων.

7. Αγρός Μιχ. Χανιωτάκη

Βόρεια της μονής Καλυβιανής, στον οργωμένο αγρό Μιχ. Χανιωτάκη βρέθηκαν συστάδες λίθων και περισυλλέχθηκε άφθονη κεραμική, κυρίως πίθων και άλλων μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων μεσομινωικής εποχής.

Δυστυχώς η καταστροφή συνεχίστηκε και με εγκατάσταση στύλων ΔΕΗ και άλλες αυθαίρετες εργασίες, ώστε οι μικρές δοκιμαστικές τομές δεν αποκάλυψαν καμιά κατασκευή ή κτίσμα στο συγκεκριμένο αγρό.

Άφθονη κεραμική, ιδιαίτερα όστρακα πίθων, και διάσπαρτοι λίθοι επισημάνθηκαν και σε άλλο χωράφι στην ίδια περιοχή και βορειοανατολικά του αγρού Χανιωτάκη.

8. Κουσές. Θολωτός τάφος (Σ χ έ δ. 3-4)

Ύστερα από νέα λαθρανασκαφή στο νοτιοανατολικό τμήμα του θολωτού τάφου που ανασκάφηκε το 1978-79[10] νότια από την επιμήκη οστεοθήκη, πραγματοποιήθηκε μικρή ανασκαφική έρευνα στο χώρο που είχε μείνει άσκαπτος έξω από τον τάφο. Η ανασκαφή έφθασε μέχρι την επιφάνεια του βράχου χωρίς να παρουσιαστεί κάποιο ιδιαίτερο στοιχείο.

Στην επίχωση της κεκλιμένης προς Α. επιφάνειας του βράχου και στις κοιλότητες βρέθηκε μόνο θρυμματισμένη κεραμική μεσομινωικών χρόνων, που πιθανώς προέρχεται από κάποιες τελετουργίες που γίνονταν έξω από τον τάφο ή από καθαρισμό των χώρων του τάφου και απόρριψη των θρυσμάτων στη συγκεκριμένη θέση.

Παράλληλα, έγινε από το συνεργείο συντήρηση όλων των τοίχων του τάφου, της θόλου και των προσκτισμάτων, με κονίαμα θηραϊκής γης, ασβέστη και άμμου με αναλογία 3:1 και με τη μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε στο Πρόγραμμα Επιμόρφωσης ΥΠΠΟ - ΕΟΚ 1985[11].

Επίσης, ολοκληρώθηκε η αποτύπωση του τάφου και οι σχεδιαστικές τομές από τον αρχιτέκτονα Ν. Γερογιαννάκη και τη σχεδιάστρια Χ. Δαμιανάκη.

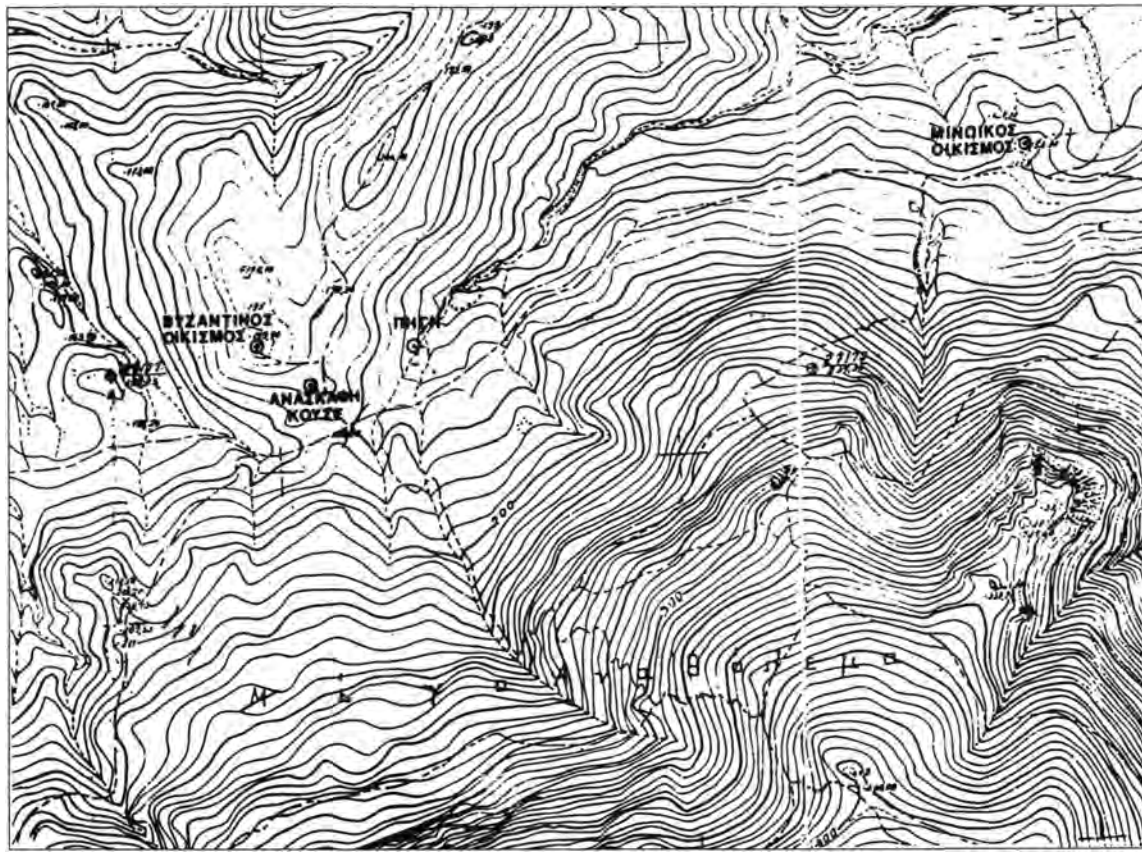
Με την ευκαιρία των εργασιών αυτών έγινε τοπογράφηση του τάφου του Κουσέ, του βυζαντινού οικισμού που βρίσκεται λίγο βορειότερα, της πηγής νερού που υπάρχει ακόμη στο βάθος της ρεματιάς, βορειοανατολικά του τάφου, και της οικιστικής εγκατάστασης, η οποία εντοπίστηκε 2 χλμ. περίπου βορειοανατολικά του τάφου (Σ χ έ δ. 3).

Η οικιστική εγκατάσταση, που βρίσκεται στο πλάτωμα χαμηλού λόφου βόρεια του αγροτικού δρόμου προς Πόμπια, αποτελείται από ένα τουλάχιστον μεγάλο κτί-

9. L.V. Watrous - D. Chatzi-Vallianou, ό.π.

10. Βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 384.

11. Βλ. Δ. Βαλλιάνου, Συντήρηση Μνημείων - Τεχνικές ανασκαφών, Αθήνα 1989.

Σχέδ. 3. Τοπογραφικός χάρτης της περιοχής Κουσέ.

ριο, πιθανώς αγροικία. Τοίχοι καλοχτισμένοι με μεγάλους ορθογώνιους λίθους διακρίνονται στην επιφάνεια, όπου υπάρχει και διάσπαρτη κεραμική ΜΜ-ΥΜ Ι χρόνων.

Δυστυχώς, η εγκατάσταση ενός βοσκού στο χώρο των κτισμάτων και η επέκταση των εγκαταστάσεων του λατομείου Πόμπιας στο γειτονικό χώρο, προκαλούν καταστροφές και αποτελούν σοβαρό κίνδυνο αφανισμού της σημαντικής αυτής μινωικής εγκατάστασης.

Πόροι Άι-Γιάννη Φαιστού

9. Κτήμα Καπαηδονάκη (Σχέδ. 5)

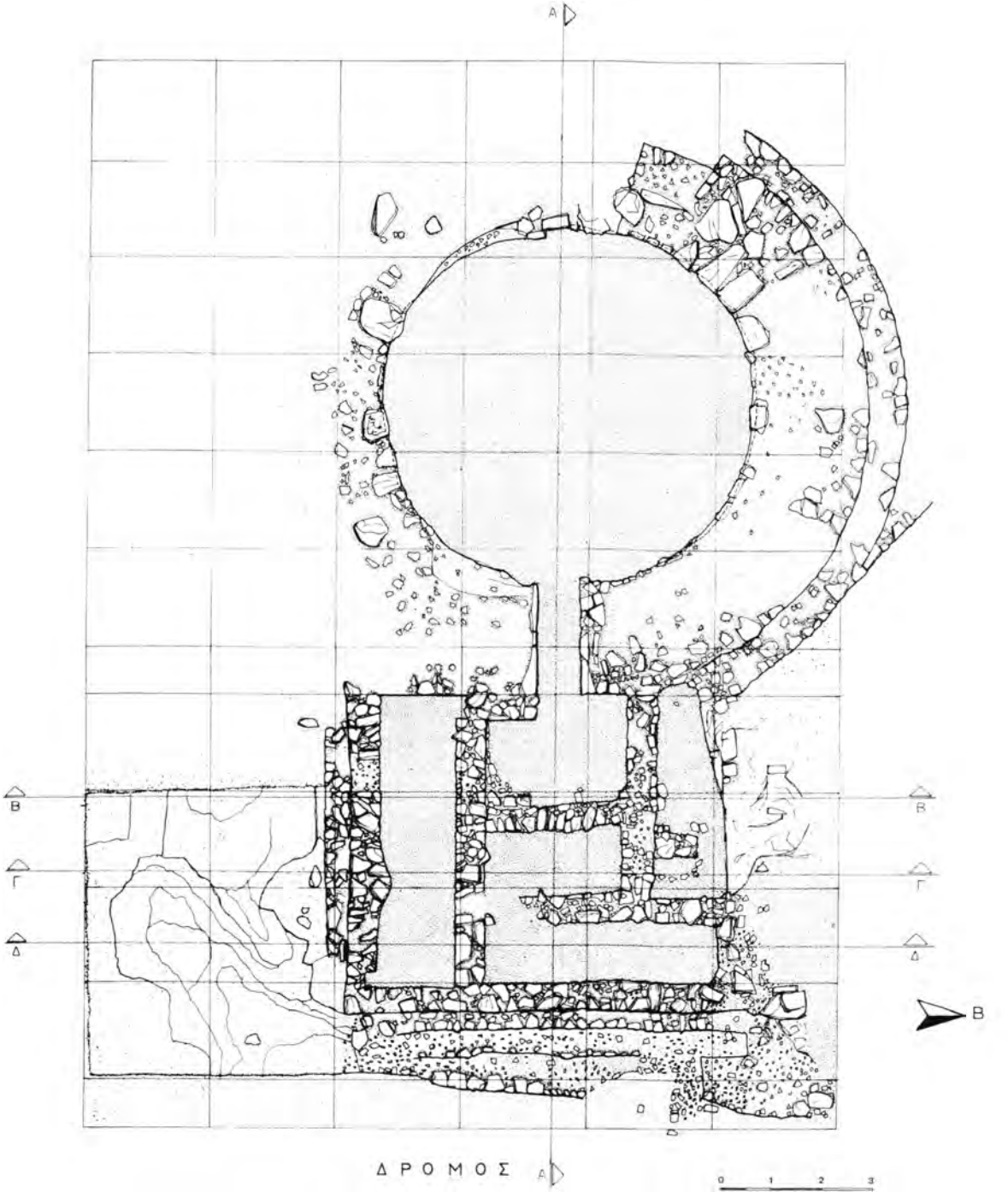
Κατά την εκρίζωση ελαιών στο κτήμα Κωνστ. Καπαηδονάκη, στην περιοχή Πόροι Άι-Γιάννη Φαιστού, αποκαλύφθηκαν οστά και σπασμένα αγγεία, τα οποία αντιλήφθηκε τυχαία ο αρχαιοφύλακας Στ. Καλοχριστιανάκης. Μετά απ' αυτό διακόπηκαν οι εργασίες εκσκαφής και πραγματοποιήθηκε κατ' αρχήν μικρή δοκιμαστική έρευνα, η οποία επεκτάθηκε ύστερα από την ανεύρεση ταφικού κτίσματος[12].

Συγκεκριμένα, σε βάθος 0,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε κρηπίδα από λαξευτούς μεγάλους λίθους σε δύο δόμους, με παραστάδες στα δύο σωζόμενα άκρα, συνολ. σωζ. μήκ. 4,95 μ.

Οι αγκώνες ανύψωσης της (δυτικής) εξωτερικής όψης έχουν διαμορφωθεί σε τριγωνικά διακοσμητικά έξεργα. Το βόρειο άκρο της κρηπίδας είναι διαταραγμένο, προφανώς από τις εκσκαφές για τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσης και διαμόρφωσης αγροτικού δρόμου.

Στη νότια πλευρά της κρηπίδας, νοτιοδυτικά και νοτιοανατολικά, βρέθηκαν πέντε τάφοι, δυστυχώς διαταραγμένοι και συλημένοι. Οι τάφοι 1 και 2, σε επαφή με την κρηπίδα, ήταν κτιστοί με λαξευτούς και αργούς λίθους και καλυμμένοι με λίθινες πλάκες, οι οποίες πατούσαν και πάνω στην κρηπίδα, μία επιπλέον ένδειξη

12. Στην ανασκαφή αυτή, όπως και στον αγρό Καλοχριστιανάκη, εργάστηκε η αρχαιολόγος της Εφορείας Ι. Σερπετσιδάκη, την οποία και ευχαριστώ ιδιαίτερα. Οι αποτυπώσεις και λοιπές εργασίες έγιναν από τους συμμετέχοντες στο Πρόγραμμα ΕΟΚ - ΟΑΕΔ.

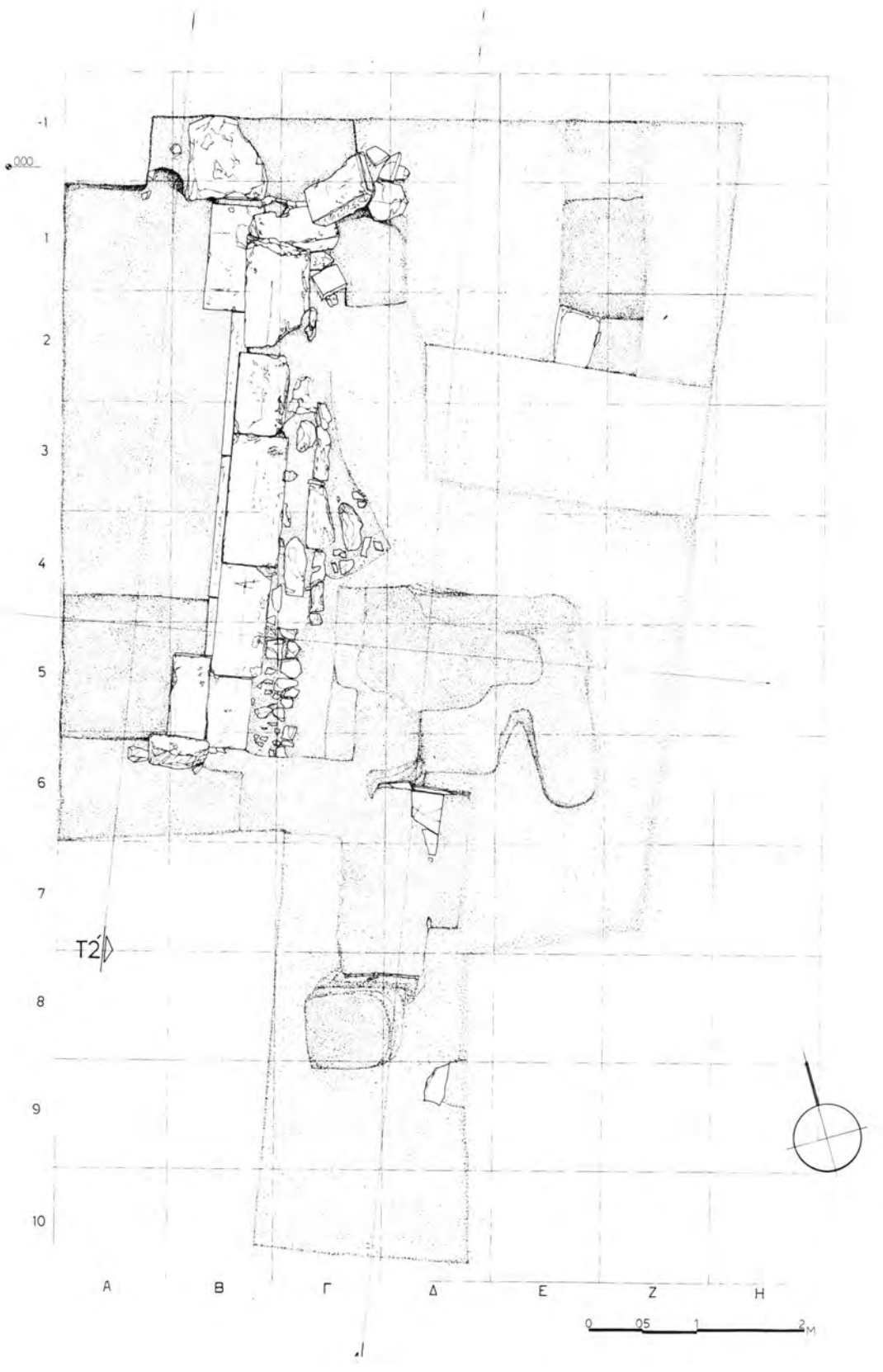

Σχέδ. 4. Κουσές. Κάτοψη του θολωτού τάφου.

ότι ήταν νεότεροι της κρηπίδας. Οι τάφοι 3 και 4, στα νοτιοδυτικά, ήταν λαξευμένοι στο φυσικό κούσκουρα, επενδυμένοι με πήλινες πλάκες και καλυμμένοι με κορινθιακούς στρωτήρες, όπως φαίνεται από σπασμένα κομμάτια τους που βρέθηκαν στη θέση αυτή.

Ο τάφος 5 ήταν απλός λάκκος στον κούσκουρα. Λαξευμένος λίθος στο νότιο άκρο του, όμοιος με εκείνους της κρηπίδας, μαρτυρεί παλαιότερη διατάραξη του χώρου.

Σε όλους τους τάφους βρέθηκαν διαλυμένα οστά,

Σχέδ. 5. Φαιστός. Πόροι Άι-Γιάννη. Κτήμα Καπαηδονάκη. Κάτοψη των τάφων και των ταφικών μνημείων.

δύο λύχνοι στους τάφους 4 και 5 και όστρακα μικρών και μεγάλων αγγείων, μερικά από τα οποία συγκολλήθηκαν από τους εκπαιδευόμενους του Προγράμματος.

Όστρακα επίσης βρέθηκαν σε όσο χώρο ανασκάφηκε ανατολικά της κρηπίδας, ενώ πολύ λίγα βρέθηκαν δυτικά, όπου το χώμα ήταν σκληρό διαλυμένο κουσκουρόχωμα. Από ελάχιστα όστρακα που βρέθηκαν στη θεμελίωση της κρηπίδας και την κατασκευή της συμπεραίνεται ότι αυτή θα πρέπει να χρονολογηθεί στο τέλος του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., ενώ οι τάφοι στον 3ο-2ο αι. π.Χ.

Είναι σαφές ότι πρόκειται για τμήμα ενός από τα νεκροταφεία της ελληνιστικής Φαιστού, σε απόσταση 1.000 μ. περίπου νοτιοδυτικά από την ακρόπολή της, όπου φαίνεται ότι, εκτός των απλών τάφων, υπήρχαν και αξιόλογα ταφικά μνημεία. Δυστυχώς, οι εντατικές καλλιέργειες και άλλες δραστηριότητες σε συνάρτηση με το μικρό βάθος των τάφων από την επιφάνεια συνετέλεσαν στην καταστροφή του νεκροταφείου αυτής της περιοχής.

Οπωσδήποτε είναι σημαντική μαρτυρία για την τοπογραφία της Φαιστού και για την ύπαρξη ταφικών κτισμάτων-μνημείων στη Μεσαρά της ύστερης κλασικής και ελληνιστικής περιόδου.

Θέση Αφρατιάς, κοινότητας Τυμπακίου

10. Κτήμα Χρυσ. Καπετανάκη

Στο χαμηλό λόφο που βρίσκεται στο μέσο περίπου της παραθαλάσσιας περιοχής του Αφρατιά και σε απόσταση 100 μ. περίπου από τη θάλασσα (Σ χ έ δ. 1-2) είχαν επισημανθεί το 1978 επιφανειακοί τοίχοι, δομημένοι με ογκόλιθους.

Το φθινόπωρο του 1988, η ιδιοκτήτρια του λόφου Χρυσ. Καπετανάκη πραγματοποίησε βαθιές εκσκαφές και διαμορφώσεις που προκάλεσαν την ισοπέδωση του βόρειου τμήματος του λόφου και της ψηλότερης επιφάνειάς του και συνεπώς την καταστροφή των αρχαιοτήτων που υπήρχαν εκεί.

Ύστερα από διακοπή των αυθαίρετων εκσκαφών, στη διατηρηθείσα νότια πλευρά του λόφου, πραγματοποιήθηκε μικρή ανασκαφική έρευνα στα πλαίσια εκπαιδευτικού προγράμματος ΕΟΚ-ΟΑΕΔ-ΜΚΕ με τα εξής αποτελέσματα:

Στην πλαγιά, κάτω από σωρούς λίθων, αποκαλύφθηκε θεμελίωση ορθογώνιου πυργοειδούς κτίσματος, διαστ. 6,50 × 6,70 μ. (Β.-Ν.), δομημένου με ακανόνιστους ογκόλιθους στη νότια, τη δυτική και τη βόρεια πλευρά και με μικρότερους λίθους στην ανατολική, όπου επίσης άρχισε να αποκαλύπτεται τοίχος εκτεινόμενος προς Α.

Η ανασκαφή διακόπηκε πριν ολοκληρωθεί η διερεύνηση δαπέδων και υποθεμελιώσεων (Σ χ έ δ. 6).

Βρέθηκε αρκετή κεραμική, ιδιαίτερα στο βορειοανατολικό τμήμα του ανασκαπτόμενου χώρου, κυρίως της νεοανακτορικής περιόδου, και λίγη της παλαιοανακτορικής στο δυτικό και το νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου, καθώς και λεπίδες οψιανού.

Καθώς δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή, ούτε έχει πλυθεί και συντηρηθεί η κεραμική, δεν είναι δυνατό προς το παρόν να δοθούν λεπτομερέστερα στοιχεία. Από τη μορφή όμως του κτίσματος και την τοπογραφία του χώρου, αλλά και τον όγκο των πεσμένων λίθων, συνάγεται ότι πρόκειται για μια μικρή οχυρή οικιστική εγκατάσταση των μινωικών χρόνων, κοντά στο δέλτα του Γεροπόταμου και στο μέσο μιας περιοχής που έως πρόσφατα ήταν ελώδης.

Είναι αξιοσημείωτο ότι μικρή δοκιμαστική τομή (2 × 1 μ.), η οποία έγινε 18 μ. νότια του νότιου τοίχου του ορθογώνιου κτιρίου, έδωσε κεραμική νεοανακτορική, αλλά και παλαιότερη, προανακτορική έως και υπονεολιθική, χαρακτηριστική της μεγάλης διάρκειας και αρχαιότατης κατοίκησης του χώρου.

11. Κομμός. Θέση Ποδόκτημα

Σύμφωνα με απόφαση της Εφορείας πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στο οικόπεδο Αθ. Σπινθάκη, στα πλαίσια εκπαιδευτικού προγράμματος ΕΟΚ - ΟΑΕΔ - ΜΚΕ. Συγκεκριμένα, ανασκάφηκε με κάνναβο μόνο το τμήμα του οικοπέδου όπου, σύμφωνα με τους ιδιοκτήτες, πρόκειται να ανεγερθεί η προτεινόμενη οικοδομή, τα όρια της οποίας καθόρισε επί τόπου ο μηχανικός της οικοδομής.

Στη συγκεκριμένη έκταση δε βρέθηκε τίποτα αξιόλογο εκτός από διάσπαρτη κεραμική ελληνιστικών κυρίως χρόνων και συστάδες λίθων που προφανώς προέρχονται από κτίσματα που καταστράφηκαν με τις αλλεπάλληλες αρόσεις και διαμορφώσεις του χώρου.

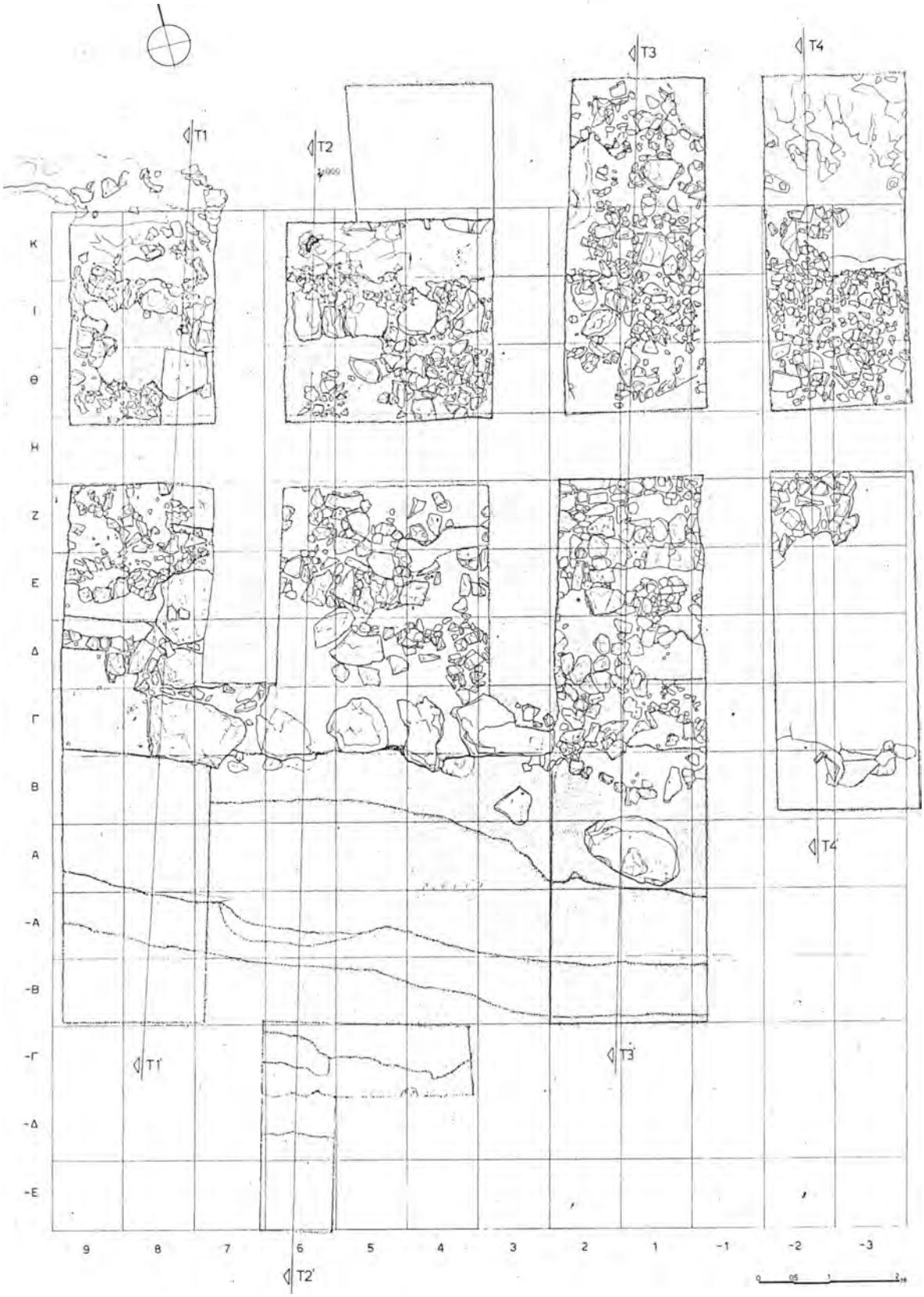
Τόσο στην ιδιοκτησία Σπινθάκη όσο και στην ευρύτερη περιοχή είχαν παλαιότερα εντοπιστεί ορατοί στην επιφάνεια τοίχοι κτιρίων και τμήμα περιβόλου που φαίνεται να ανήκουν σε οικιστική εγκατάσταση των ελληνιστικών και των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων.

12. Μάταλα

Συνεχίστηκε η συστηματική ανασκαφή σε συνεργασία με τον καθηγητή ανθρωπολογίας κ. Ν. Ξηροτύρη σε δύο ακόμη τάφους του βόρειου νεκροταφείου λαξευτών τάφων[13].

Στην ανασκαφή συμμετείχαν εκτός από το προσωπι-

13. Βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 538 κ.ε.

Σχέδ. 6. Αφρατιάς. Κτήμα Καπετανάκη. Κάτοψη των κτιρίων.

κό του Προγράμματος ΕΟΚ-ΟΑΕΔ και φοιτητές του Τμήματος Βιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Κατά την ανασκαφική περίοδο 1989 ερευνήθηκαν δύο λαξευτοί τάφοι (ΙΙ και ΙΙΙ), οι οποίοι βρίσκονται στην ίδια σειρά με τον ανασκαφέντα κατά το 1988 τάφο Ι.

Τάφος ΙΙ (Σ χ έ δ. 7)

Ήταν ανοικτός και σχεδόν εντελώς συλημένος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αρχιτεκτονική του διαμόρφωση. Είναι ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 2,70 × 3,85 μ. και έχει επίπεδη οροφή.

Στο δάπεδο ήταν ανοιγμένοι τρεις λάκκοι, οι δύο παράλληλοι κατά μήκος της απέναντι από την είσοδο πλευράς και ο τρίτος, μπροστά από αυτούς, κατά μήκος της δεξιάς (βόρειας) πλευράς. Νότια αυτού του τελευταίου λάκκου υπήρχε χώρος για τη διάνοιξη ενός ή δύο ακόμη, αλλά ουδέποτε φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε.

Στα τοιχώματα των τριών πλευρών του τάφου ανοίγονται πέντε αρκοσόλια, ανά δύο στις πλάγιες πλευρές και ένα στην απέναντι από την είσοδο. Στην επιφάνεια των πλάγιων αρκοσολίων είναι λαξευμένες μικρές κόγχες τοξωτές, εκτός μιας που είναι ορθογώνια.

Η ανασκαφή προχώρησε και έξω από την είσοδο του τάφου, όπου αποκαλύφθηκε βαθύς λάκκος με διαλυμένα οστά και κτερίσματα, μεταξύ των οποίων μία δακρυδόχος. Αυτός ο εξωτερικός λάκκος φαίνεται να είναι αρχαιότερος του τάφου ΙΙ και χαρακτηρίζει μια αρχαιότερη φάση διαμόρφωσης του βόρειου νεκροταφείου των Ματάλων.

Τάφος ΙΙΙ (Σ χ έ δ. 8)

Ήταν και αυτός ο τάφος ανοικτός, διαταραγμένος και συλημένος. Παρόλα αυτά βρέθηκε ένας σημαντικός αριθμός οστών κρανίων και σκελετών (περίπου 43), διάσπαρτων στο δάπεδο του τάφου και μέσα στους λάκκους, σε επάλληλα στρώματα[14].

Ο τάφος ΙΙΙ είναι ορθογώνιας κάτοψης, σχεδόν τετράγωνος, διαστ. 2,50 × 2,40-2,50 μ.

Στο δάπεδο ανοίγονται τρεις λάκκοι, δύο επιμήκεις κατά μήκος των πλάγιων πλευρών και ένας μικρός τετράγωνος στο κέντρο. Σε δύο πλευρές, στην απέναντι από την είσοδο και στην αριστερά νότια από αυτή είναι λαξευμένα αρκοσόλια. Η οροφή είναι επίπεδη, όπως και στον τάφο ΙΙ.

Τα διασωθέντα κτερίσματα είναι ελάχιστα. Εκτός από νεότερα νομίσματα, χαρακτηριστικά της χρήσης του σπηλαίου στους νεότερους-σύγχρονους χρόνους, βρέθηκαν αρκετά όστρακα και θραύσματα μπρούντζινης περόνης.

13. Πιτσίδια

Συνεχίστηκε η ανασκαφή της μινωικής αγρέπαυλης, η οποία είχε αρχίσει πέρυσι[15].

Το 1989, σύμφωνα με τον κάνναβο που είχε κατασκευαστεί παλαιότερα, ανασκάφηκε το επιφανειακό και το πρώτο στρώμα στο μεγαλύτερο μέρος της έκτασης που καταλαμβάνει η έπαυλη, όπως αυτή οριοθετήθηκε τον περασμένο χρόνο, εκτός από τους μάρτυρες, πλ. 1 μ., που αφέθηκαν κατά μήκος του άξονα Β.-Ν. και Α.-Δ.

Έτσι αποκαλύφθηκε σχεδόν όλο το διάγραμμα του κτιρίου με τα εσωτερικά χωρίσματά του και έγινε σαφέστερη η αρχιτεκτονική οργάνωση των χώρων του. Διαγράφονται πλέον καθαρά τα δωμάτια, κατά μήκος των εξωτερικών τοίχων του κτιρίου, και εσωτερικοί διάδρομοι που επιτρέπουν την επικοινωνία των χώρων μεταξύ τους και με τον περιβάλλοντα χώρο (Σ χ έ δ. 9).

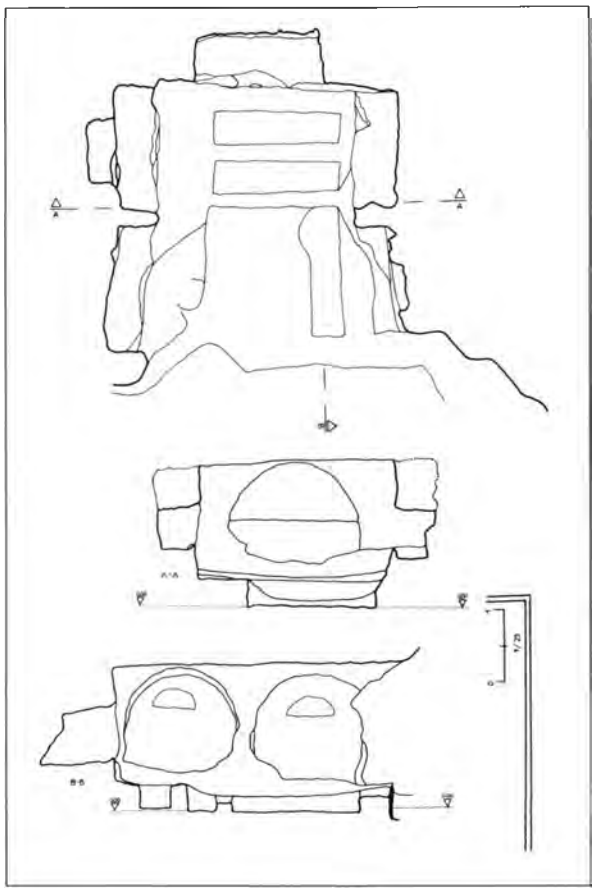
Εκτός από την κύρια είσοδο και την κλίμακα, που είχε αποκαλυφθεί πέρυσι στο μέσο περίπου της ανατολικής πλευράς του κτιρίου, μια δεύτερη μικρότερη κλίμακα άρχισε να αποκαλύπτεται στη βορειοδυτική πλευρά, στο χώρο Χ, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι το μεγαλύτερο μέρος του κτιρίου, το βόρειο, είχε δεύτερο όροφο.

Η ανασκαφή φέτος επικεντρώθηκε στη διερεύνηση των χώρων της βορειοανατολικής γωνίας της έπαυλης (χώροι VIII, IX, XVII), και στη δυτική πλευρά (χώροι Ι, XIX), ενώ στην υπόλοιπη έκταση περιορίστηκε στην επιφανειακή αποκάλυψη των διαχωριστικών τοίχων των δωματίων Χ, XI XIII, XIV, XX, XXI, XXII, V, VI και VII.

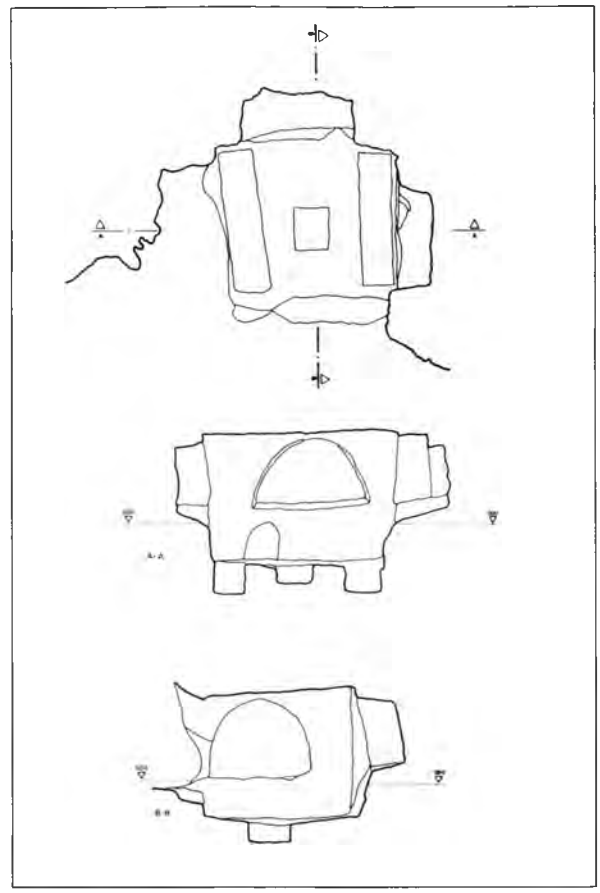
Χώρος VIII. Ακριβώς βόρεια της κεντρικής εισόδου αποκαλύφθηκε ο σημαντικότερος μέχρι στιγμής χώρος της έπαυλης. Πρόκειται για ένα σχεδόν ορθογώνιο δωμάτιο, διαστ. 3,90 × 2,50 μ. (Α.-Δ.) με ένα μόνο άνοιγμα θύρας στο μέσο της νότιας πλευράς, πλ. 1,10 μ., όπου σώζεται μονολιθικό κατώφλι, πλ. 0,49 μ. Το δάπεδο είναι καλυμμένο με επίπεδες λίθινες πλάκες ακανόνιστων

14. Το σκελετικό υλικό μεταφέρθηκε για καθαρισμό-συντήρηση και μελέτη από τον καθηγητή Ν. Ξηρουχάκη, πρώτα στην αποθήκη Καμηλαρίου και στη συνέχεια στο εργαστήριο Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (Ηράκλειο). Αναμένονται τα αποτελέσματα αυτής της μελέτης για το φύλο, την ηλικία και άλλα ανθρωπολογικά στοιχεία για συγκριτική μελέτη και εξαγωγή αρχαιολογικών-ιστορικών συμπερασμάτων.

15. Βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 531 κ.ε.

Σχέδ. 7. Μάταλα. Τάφος ΙΙ. Κάτοψη και τομές.

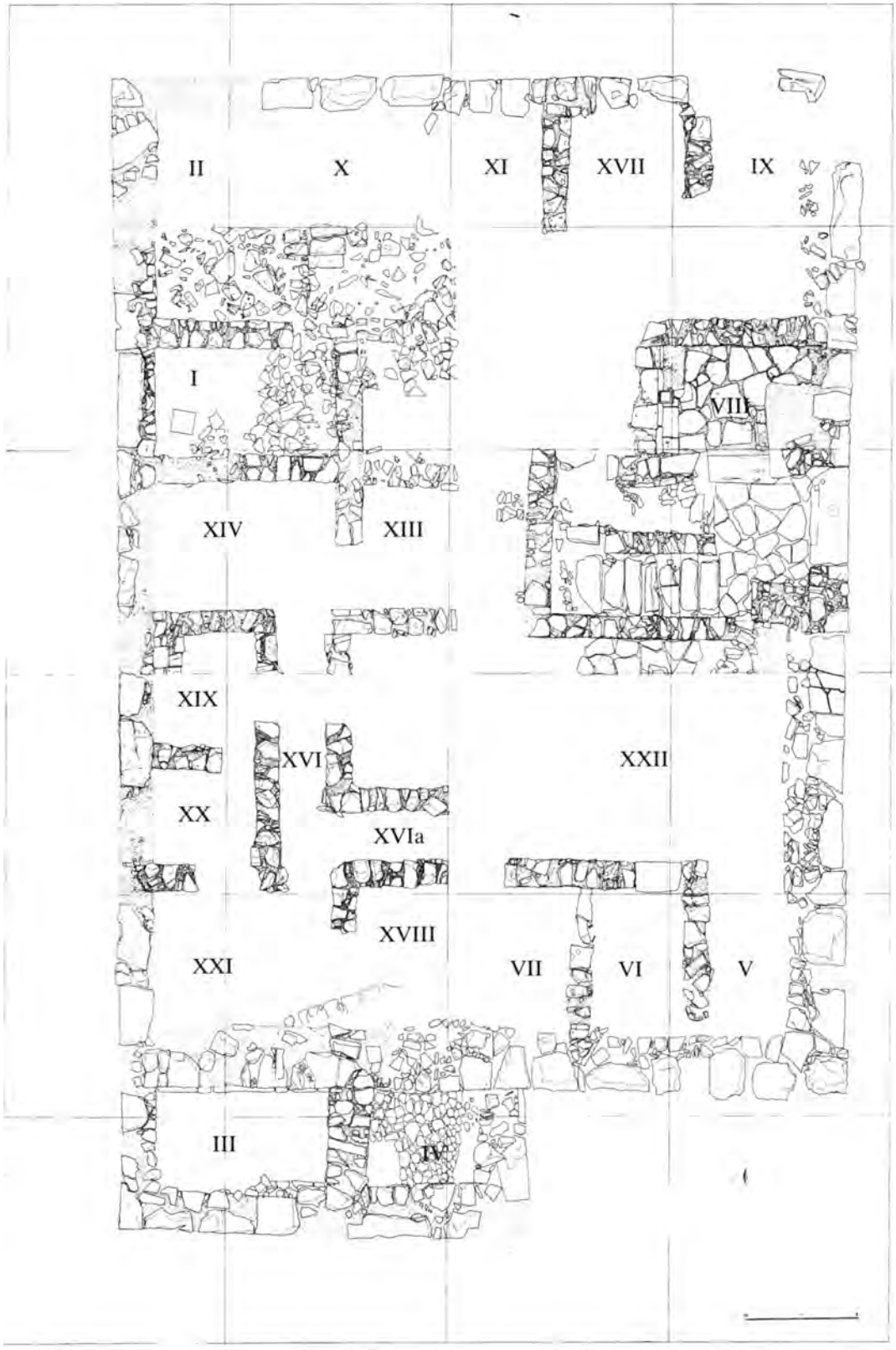
Σχέδ. 8. Μάταλα. Τάφος ΙΙΙ. Κάτοψη και τομές.

σχημάτων, όπως και ο προθάλαμος του κεντρικού κλιμακοστασίου με τον οποίο έχει άμεση σχέση και επικοινωνία.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η διαμόρφωση της δυτικής πλευράς του δωματίου, η οποία είναι πρωτοφανής και οδηγεί σε σκέψεις για τη λειτουργία και τη χρήση του χώρου. Κατά μήκος του δυτικού τοίχου υπάρχει θρανίο, αποτελούμενο από ορθογώνιους λίθους, πλ. 0,35-0,36 μ. Το θρανίο είναι χαμηλό (ύψ. 0,14 μ. πάνω από το δάπεδο), όμως 0,51 μ. ψηλότερα από την επιφάνειά του δημιουργείται στον χτισμένο με αργούς λίθους τοίχο μια προεξοχή από πλακοειδείς λίθους, πλ. 0,12 μ., ενώ μια δεύτερη σειρά πλακοειδών λίθων βρίσκεται ενσωματωμένη στον τοίχο, 0,22 μ. ψηλότερα από την πρώτη, στη σωζόμενη σήμερα επιφάνεια του τοίχου. Στο μέσο του θρανίου και του δυτικού τοίχου είναι τοποθετημένος, κάθετος στο θρανίο και σε εσοχή της ειδικά λαξευμένης επιφάνειάς του, ένας λίθινος πεσσός, τετράγωνης διατομής, πλευράς 0,225 και ύψ. 0,76 μ. Ο πεσσός διαπερνά την «πατούρα» του τοίχου, στον οποίο είναι εξαρχής ενσωματωμένος. Στην επάνω επιφάνειά του φέρει τετράγωνη κοιλότητα και είναι σε όλα όμοιος με τον πεσσό που βρέθηκε πέρυσι πεσμένος νότια του νότιου τοίχου, προς το διάδρομο της κλίμακας.

Ο δυτικός τοίχος σώζεται σε ύψος 1,05 μ., όπως και το δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου και σε λίγο μικρότερο (0,75 μ.) του νότιου, ενώ οι τοίχοι του ανατολικού τμήματος του δωματίου σώζονται σε μικρότερο ύψος (0,70-0,45 μ.) και ο ανατολικός μόλις σε 0,36 μ. Αυτή η διαφοροποίηση έχει σχέση πιθανότατα τόσο με τους λόγους κατάρρευσης του κτιρίου όσο και με τη χρήση του χώρου στους νεότερους χρόνους (καλλιέργειες). Οι εσωτερικοί διαχωριστικοί τοίχοι του δωματίου (βόρειος, νότιος και δυτικός, εκτός από τις ιδιομορφίες του) είναι χτισμένοι με αργούς μέτριους και μικρούς λίθους και παχύ πηλοκονίαμα, ενώ αντίθετα ο εξωτερικός (ανατολικός) τοίχος είναι χτισμένος με μεγάλους ογκώδεις γωνιόλιθους. Όλοι οι τοίχοι φαίνεται πως ήταν επιχρισμένοι με παχύ πηλοκονίαμα που περιείχε και άχυρο, μεγάλα τεμάχια του οποίου βρέθηκαν κατά την ανασκαφή.

Όλο το δωμάτιο ήταν γεμάτο από μεγάλου και μέτρι-

Σχέδ. 9. Πιτσίδια. Κάτοψη της μινωικής αγρέπαυλης.

ου μεγέθους λίθους, ορισμένοι από τους οποίους ήταν πλακοειδείς, πεσμένοι από την ανωδομή του κτιρίου και κυρίως το β' όροφο. Μεταξύ των λίθων υπήρχαν ενδιάμεσα στρώματα χώματος από το διαλυμένο πηλοκονίαμα, αλλά και μεγάλες ποσότητες λευκού ασβεστοκονιάματος. Ιδιαίτερα μεγάλη ήταν η μάζα του θρυμματισμένου ασβεστοκονιάματος, στο ανατολικό και το βορειοδυτικό τμήμα του δωματίου, πάνω από το θρανίο, που προς το παρόν έμειναν άσκαπτα για λεπτομερέστερη έρευνα και μελέτη. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε αυτό το στρώμα διαλυμένου κονιάματος, πάνω από το δάπεδο στο ανατολικό τμήμα, βρέθηκε ευμεγέθης λίθος σχήματος Τ με λαξευμένη την επάνω επιφάνεια, που πιθανώς ανήκει σε ληνό. Δε φαίνεται να έχει σχέση με τη λειτουργία του ιδιαίτερα προσεγμένου δωματίου VIII και είναι πιθανότερο ότι έχει πέσει και μεταφερθεί με τις αλλεπάλληλες καλλιέργειες του χώρου από άλλη θέση της έπαυλης.

Στο δωμάτιο VIII δε βρέθηκαν άλλα αξιόλογα αντικείμενα, εκτός από δύο κύπελλα και όστρακα μικρών κυρίως αγγείων, σε αντίθεση με όλους τους άλλους ανασκαφέντες χώρους της έπαυλης που έδωσαν κυρίως θραύσματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων.

Αξίζει όμως ιδιαίτερα να τονιστεί ότι σε όλη την επίχωση, αλλά περισσότερο προς τη δυτική πλευρά, βρέθηκαν διάσπαρτα βότσαλα της θάλασσας και λίγα όστρεα.

Αυτά τα ευρήματα, σε σχέση με τα υπόλοιπα της έπαυλης και την αρχιτεκτονική διαμόρφωση και προσεγμένη κατασκευή του δωματίου, μας οδηγούν στη σκέψη ότι αυτό είχε μια ειδική λειτουργία, πιθανώς θρησκευτική.

Δωμάτιο IX και XVII. Ακριβώς βόρεια του δωματίου VIII μια νέα λαθρανασκαφή προκάλεσε τη συστηματικότερη έρευνα αυτού του χώρου. Η ανασκαφή στο σημείο αυτό ήταν εξαιρετικά δύσκολη και λόγω της διατάραξης της λαθρανασκαφής, αλλά κυρίως γιατί υπήρχε τεράστιος όγκος πεσμένων λίθων και ενδιάμεση διάσπαρτη και θρυμματισμένη κεραμική.

Οι λίθοι και γενικά η επίχωση είχαν μια έντονη κλίση και φορά από Δ.-Α. Το γεγονός αυτό που παρατηρήθηκε και σε άλλους χώρους, καθώς και η διασπορά της κεραμικής, θεωρήθηκαν ως ενδείξεις καταστροφής της έπαυλης από ισχυρό σεισμό, γενικότερο ή τοπικό.

Το δωμάτιο IX ερευνήθηκε περισσότερο και σε μεγαλύτερο βάθος, χωρίς να ολοκληρωθεί και πάλι η έρευνά του. Στα επάλληλα στρώματα της επίχωσης βρέθηκαν πολλά σπασμένα αγγεία, μεγάλα αποθηκευτικά, αλλά και ορισμένα με ενδιαφέρουσα διακόσμηση, που φαίνεται ότι είχαν πέσει από τον όροφο. Η κεραμική παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με εκείνη της Φαιστού και της Αγίας Τριάδας και χρονολογείται ως επί το πλείστον στην ΥΜ Ι περίοδο.

Χώρος XIX. Ανασκάφηκε ένα μόνο τμήμα του δωματίου, το βορειότερο, με σημαντικά όμως αποτελέσματα. Στο δυτικό άκρο και σε επαφή με τον εξωτερικό τοίχο αποκαλύφθηκε ένα είδος κτιστής «κρύπτης», μια ορθογώνια κατασκευή που δημιουργούσε κενό, διαστ. 0,30 × 0,40 μ., το οποίο βρέθηκε γεμάτο με ακέραια ή λίγα σπασμένα κωνικά κύπελλα, ατελή και αχρησιμοποίητα τα περισσότερα (η εργαστηριακή επεξεργασία του υλικού δεν έχει γίνει ακόμη). Στο κάτω ανατολικό άκρο της κατασκευής αυτής υπάρχει ένα μικρό ορθογώνιο άνοιγμα, διαστ. 0,36 × 0,26 μ., ενώ στα ανατολικά του αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο δάπεδο με έναν επιμήκη ορθογώνιο λίθο, ο οποίος φέρει αβαθείς τόρμους στη δυτική και τη νότια πλευρά του. Ακριβώς δυτικά αυτού του λίθου βρέθηκε πλάγια πεσμένος ένας πήλινος δίσκος κεραμικού τροχού και δύο ακόμη πήλινα κωνικά κύπελλα, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο χώρος αυτός είναι πιθανότατα εργαστήριο κεραμέα. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί την επόμενη ανασκαφική περίοδο για επαλήθευση της υπόθεσης.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΕΔΙΑΔΑΣ

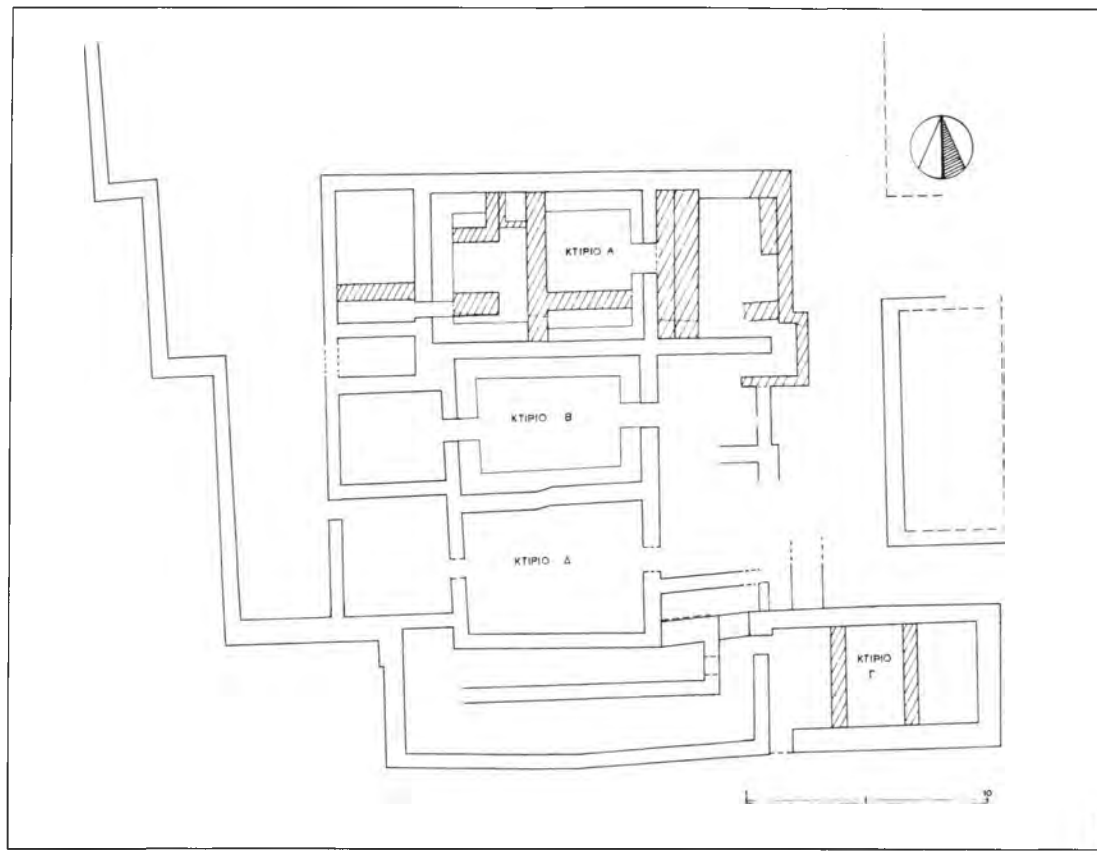
Σμάρι (Σχέδ. 10-12)

Ο αρχαιολογικός χώρος στην κορυφή του λόφου του Προφήτη Ηλία Σμαρίου (ύψος 592 μ.) επισημάνθηκε το 1977. Επιφανειακή έρευνα και μικρής κλίμακας ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν το 1978, το 1983 και το 1985[16].

Το πυραμιδοειδές έξαρμα (Τρουλλί) στην κορυφή, έκτασης 30 × 40 μ., που διακρίνεται από μακριά, έχει δημιουργηθεί από ένα σύνολο κτισμάτων, των οποίων οι επάλληλοι τοίχοι σώζονται εν μέρει σε αρκετό ύψος, κυρίως όμως από τον όγκο των πεσμένων λίθων της ανωδομής τους. Στην επιφάνεια του πλατώματος διαγράφονται τοίχοι κτιρίων, καθώς και εξωτερικός πολυγωνικός περίβολος.

Η πρώτη εντύπωση και η σύγκριση της τοπογραφίας με άλλα ανάλογα παραδείγματα οδήγησαν στην υπόθεση ότι στην Κορυφή του Προφήτη Ηλία έχουμε ένα ακόμη Ιερό Κορυφής. Η ανασκαφική έρευνα όμως στο κτίριο Α το 1983 δεν έδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, ώστε να θεμελιωθεί η άποψη αυτή· κυρίως δε βρέθη-

16. Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, Σμάρι Πεδιάδας: Ένα απομονωμένο κέντρο Υστερομινωικού-Πρωτοελληνικού πολιτισμού στην Κρήτη, ΑΑΑ XIII (1980), σ. 20-60. Η ίδια, Σμάρι, αρχαιολογική έρευνα, παράδοση και προοπτικές ανάπτυξης, Λύκτος 1, Ηράκλειο 1984, σ. 6-43, και ό.π. (υποσημ. 11), σ. 89-122, 249-271.

Σχέδ. 10. Σμάρι. Προφήτης Ηλίας. Γενική κάτοψη της ανασκαφής. Με διαγράμμιση σημειώνονται τα κτίρια της ΜΜ οικοδομικής φάσης.

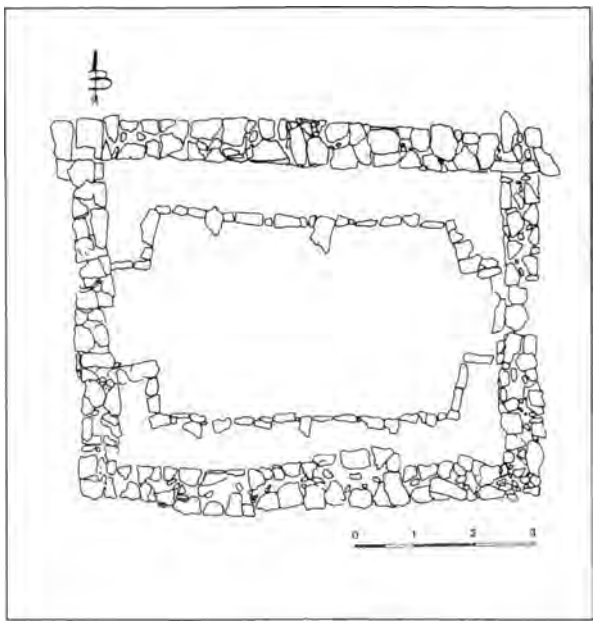
καν τα χαρακτηριστικά των Ιερών ειδώλια, εκτός από δύο εξαιρέσεις.

Αντίθετα, αποδείχθηκε ότι τόσο το υπομινωικό-γεωμετρικό μεγαρόσχημο κτίριο Α με πρόδομο ανατολικά, οπισθόδομο δυτικά και θρανίο κατά μήκος των τοίχων του μεγάλου κεντρικού δωματίου, όσο και ο περίβολος, είναι χτισμένα πάνω σε αρχαιότερα κτίσματα της μεσομινωικής περιόδου. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος του κτιρίου Α και η νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου είναι χτισμένοι ακριβώς πάνω σε καλοχτισμένους μεσομινωικούς τοίχους, οι οποίοι σώζονται σε αρκετό ύψος (0,95 μ.), θεμελιωμένοι πάνω στο φυσικό βράχο.

Τα ευρήματα τόσο του μεγαρόσχημου κτιρίου Α όσο και των αρχαιότερων που έχουν ήδη ανασκαφεί (όστρακα αγγείων, κυρίως πίθων και άλλων καθημερινής χρήσης) δε δικαιολογούν το χαρακτηρισμό του χώρου ως Ιερού Κορυφής. Αντίθετα, το κτίριο Α και τα υπόλοιπα, που βρίσκονται στην κορυφή και περιβάλλονται από τον οχυρό και συγχρόνως αναλημματικό τοίχο, μπορούν να θεωρηθούν ότι είναι λείψανα μιας οικιστικής εγκατάστασης του τοπικού ηγεμόνα, που εξουσίαζε την πεδιάδα του Σμαρίου και ίσως την ευρύτερη περιοχή, η οποία εγκαταλείφθηκε στα μέσα του 7ου αι. π.Χ., σύμφωνα με τη χρονολόγηση της κεραμικής του τελευταίου επιφανειακού στρώματος.

Οι ανασκαφές στο Σμάρι και στην Κορυφή του λόφου του Προφήτη Ηλία ήταν οι τελευταίες που έγιναν σε αρχαιολογικό χώρο στα πλαίσια του εκπαιδευτικού προγράμματος 1989. Σκοπό είχαν την ολοκλήρωση της αποκάλυψης του κτιριακού συγκροτήματος στο πλάτωμα, γι' αυτό και ερευνήθηκαν το κτίριο Β, το κτίριο Δ και το δυτικό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου.

Κτίριο Β (Σ χ έ δ. 11). Στις ανασκαφικές εργασίες του '85 ερευνήθηκε το κεντρικό και το νότιο τμήμα του πλατώματος και κυρίως τα κτίρια Α, Β, Γ και η νοτιοδυτική πλευρά του περιβόλου. Συγκεκριμένα, στο κτίριο Β, που αποτελεί μέρος του κτιριακού συγκροτήματος στη νότια πλευρά του κτιρίου Α και σ' επαφή με αυτό, είχαν ανασκαφεί ορισμένα μόνο τμήματα, από τα

Σχέδ. 11. Σμάρι. Προφήτης Ηλίας. Κάτοψη του γεωμετρικού κτιρίου Β.

οποία αφαιρέθηκαν τα δύο πρώτα στρώματα της επίχωσης. Έτσι, η αρχιτεκτονική διαμόρφωση του κτιρίου δεν είχε με σαφήνεια διευκρινιστεί, καθώς αποκαλύφθηκαν μόνο τμήματα τοιχοποιίας της τελευταίας οικοδομικής φάσης, το θρανίο κατά μήκος του βόρειου τοίχου και η μεσαιωνική εστία στη βορειοδυτική εσωτερική γωνία του θρανίου. Οι φετινές ανασκαφές στο κτίριο Β κατέστησαν σαφές ότι, όπως και το κτίριο Α, στην τελευταία οικοδομική φάση είναι ένα μέγαρο με πρόδομο, κεντρική αίθουσα και οπισθόδομο, με είσοδο μόνο από ανατολικά, χωρίς να επικοινωνεί άμεσα με άλλους χώρους.

Οι ανασκαφές έγιναν με βάση τον κάνναβο του 1985 με τετράγωνα πλευράς 1 μ., που χαρακτηρίστηκαν με αριθμούς (από Δ. προς Α.) και γράμματα (από Β. προς Ν.).

Η ανασκαφή στο κτίριο Β προχωρούσε αργά και με πολλή δυσκολία, εξαιτίας της επίχωσης του χώρου, που περιελάμβανε μεγάλο όγκο λίθων και λατύπης από τους κατεστραμμένους τοίχους. Η επίχωση των πεσμένων λίθων εμφανίστηκε κάτω από το στρώμα καστανού αφράτου χώματος, το οποίο απέδωσε σχετικά λίγη κεραμική στην κεντρική αίθουσα και αρκετά περισσότερη στον οπισθόδομο. Η κεραμική αυτή περιλαμβάνει όστρακα μεγάλων αγγείων, πίθων, αμφορέων, που φέρουν τη χαρακτηριστική διακόσμηση των υστερογεωμετρικών χρόνων, που χρονολογεί την τελευταία οικοδομική φάση του κτιρίου, καθώς και άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν τμήματα πίθων με επάλληλες πλαστικές ταινίες, με εγχάρακτη διακόσμηση ψαροκόκαλου, με εμπίεστη διακόσμηση ροδάκων και ανθέων, καθώς και τμήματα αμφορέων με πλαστική απόδοση ροδάκων, ασπίδας και μελανή βαφή. Στο τμήμα όπου είχε αποκαλυφθεί η μεσαιωνική εστία και νοτιοδυτικά αυτής, ανασκάφηκε το καμένο χώμα και συλλέχθηκαν βυζαντινά όστρακα.

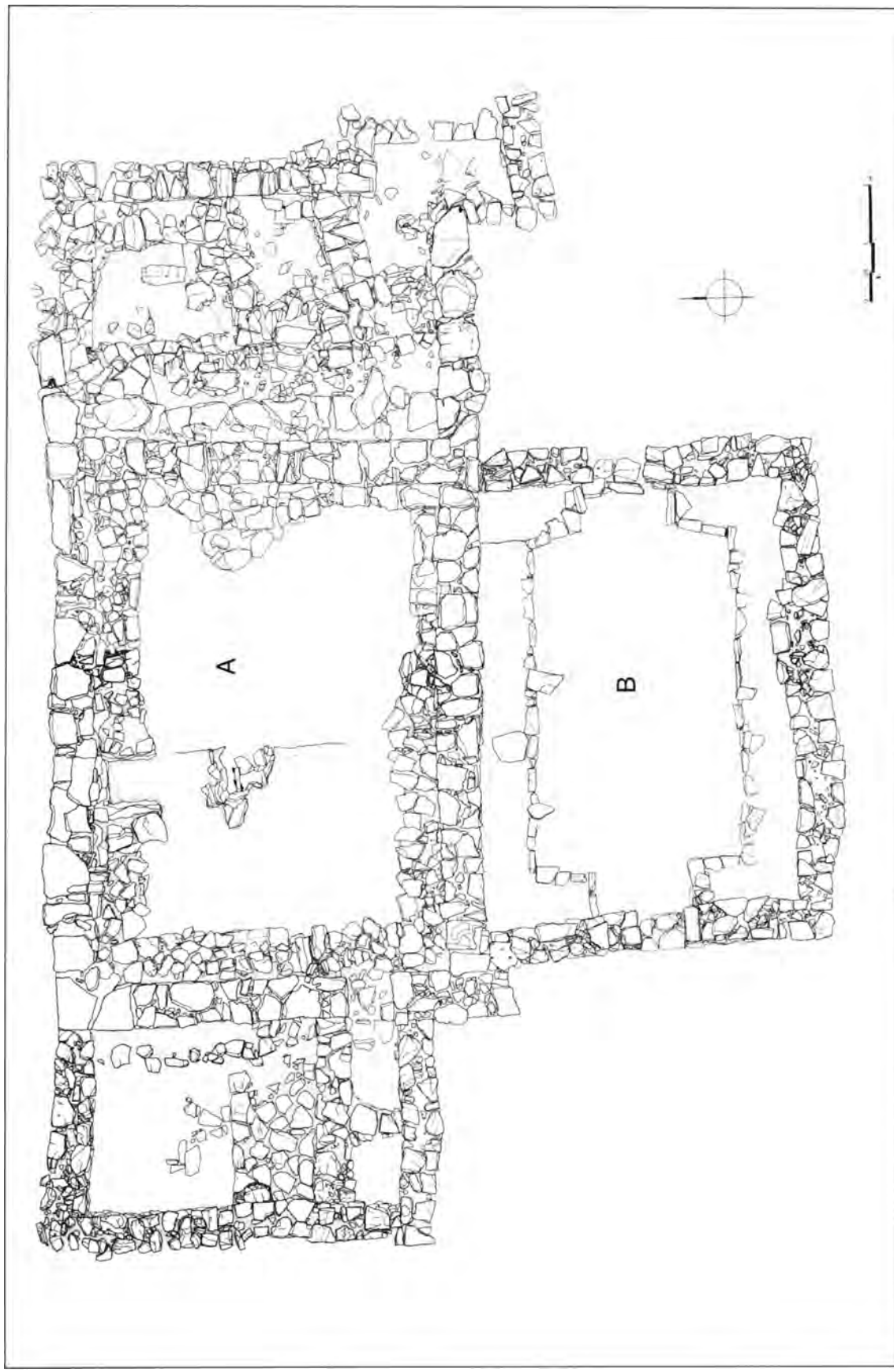
Μετά την αφαίρεση των πεσμένων λίθων και σε μερικά τμήματα του κτιρίου η ανασκαφή προχώρησε στο βαθύτερο στρώμα, το οποίο αποτελούνταν από κοκκινωπό χώμα, που περιείχε λατύπη και τη χαρακτηριστική μεσομινωική κεραμική, η οποία και χρονολογεί την πρώτη οικοδομική φάση του πλατώματος στην Κορυφή του Προφήτη Ηλία. Δοκιμαστικές τομές για την έρευνα των στρωμάτων αυτών και την αρχιτεκτονική διάρθρωση των παλαιότερων αυτών κτισμάτων πραγματοποιήθηκαν σε παλαιότερες ανασκαφικές δραστηριότητες στο νότιο τμήμα του προδόμου, καθώς και στην κεντρική αίθουσα και κατά μήκος του ανατολικού τοίχου.

Η αφαίρεση της γεωμετρικής επίχωσης φανέρωσε πλήρως το μεγαρόσχημο αρχιτεκτονικό σχέδιο του κτιρίου και τον τρόπο δόμησής του. Ασαφής παρέμεινε η εικόνα μόνο στον πρόδομο του κτιρίου, εξαιτίας της μη ολοκλήρωσης της ανασκαφής.

Στο χώρο αυτό είχε ήδη αποκαλυφθεί ο βόρειος τοίχος, ο οποίος μέχρι το μήκος των 1,70 μ. παρουσιάζει δόμηση με λίθους ορθογώνιας διατομής, διαστ. 0,30 × 0,35 μ. περίπου, έπειτα ακολουθούν τρεις ογκόλιθοι (μήκ. 2,60 μ.), ο πρώτος από Δ. με διαστάσεις 0,70 × 0,65 μ. και πάχος 0,55 μ., ο δεύτερος 0,80 × 0,55 μ. και πάχος 0,40 μ. και ο τρίτος ορθογώνιας διατομής με διαστάσεις 0,90 × 0,70 μ. και πάχος 0,28 μ. Στο βορειοδυτικό τμήμα επίσης του ίδιου χώρου εμφανίστηκε σκαλοπάτι, πλ. 0,20 μ., που φαίνεται να αποτελεί συνέχεια αντίστοιχου αναβαθμού στον πρόδομο του κτιρίου Α.

Επιμελημένη κατασκευή παρατηρείται στην ανατολική είσοδο (μήκ. 0,87 και πλ. 0,55 μ.) της αίθουσας όπου λαξευμένοι λίθοι ορθογώνιας διατομής δημιουργούν τις παραστάδες. Το κατώφλι αποτελούν δύο πλάκες· στην εσωτερική (δυτική) πλευρά του δύο ορθογώνιοι λίθοι με υψομετρική διαφορά από το κατώφλι 0,10-0,15 μ. σχηματίζουν σκαλοπάτι. Δυτικά της εισόδου, τέλος, πλάκες οριζόντια τοποθετημένες πιθανώς αποτελούν πλακόστρωτο δάπεδο, διαστ. 1,23 × 1,23 μ., που φαίνεται να οριοθετείται από πλάκες κάθετα τοποθετημένες.

Η κεντρική αίθουσα του κτιρίου, διαστ. 5,27 × 7,62 μ., χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη θρανίου κατά μήκος των τοίχων της. Το θρανίο, στοιχείο τυπικό της μινωικής αρχιτεκτονικής, απαντά και χαρακτηρίζει ιερούς χώρους. Εξαιτίας όμως της έλλειψης λατρευτικών αντικειμένων φαίνεται να εξυπηρετεί λειτουργικές ανά-

Σχέδ. 12. Σμάρι. Προφήτης Ηλίας. Κάτοψη των χτιρίων Α και Β.

γκες, όπως για κάθισμα ή τοποθέτηση καθημερινής χρήσης αντικειμένων. Το θρανίο, με πλάτος που κυμαίνεται από 0,78-0,92 μ. και σε ύψος 0,20 μ. από το δάπεδο, ορίζεται από πλακοειδείς λίθους και καλύπτεται από κοκκινωπό χώμα που περιέχει θρυμματισμένη κεραμική.

Πάνω στη βορειοδυτική εσωτερική γωνία του θρανίου είχε βρεθεί η μεσαιωνική εστία, αποτελούμενη από παχύ στρώμα στάχτης και καμένου χώματος. Πιθανή είναι η ύπαρξη μιας ακόμη εστίας γεωμετρικών χρόνων στο κέντρο της κεντρικής αίθουσας (3 μ. από την εξωτερική ανατολική παραστάδα και 1,40 μ. από το νότιο θρανίο), όπου πλάκες κάθετα τοποθετημένες πάνω σε μία οριζόντια, ίσως αποτελούν μέρος της οριοθέτησής της. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στην ύπαρξη μαύρου καμένου χώματος πάνω από αυτές. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι σε όλο το χώρο του μεγάρου υπήρχαν διάσπαρτα κάρβουνα, ιδιαίτερα δυτικά του ανατολικού θυραίου τοίχου και βόρεια του νότιου θρανίου.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν ορθογώνιες κατασκευές στο ανατολικό τμήμα της αίθουσας, που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στη λύση του προβλήματος της στέγασης του χώρου. Συγκεκριμένα, στη νοτιοανατολική πλευρά της κεντρικής αίθουσας, σε απόσταση 0,85 μ. από το ανατολικό θρανίο και ακριβώς στην παρειά του νότιου θρανίου, τέσσερις πλάκες κάθετα τοποθετημένες δημιουργούν ορθογώνια βάση, διαστ. 0,38 × 0,46 μ., όπως και στη βορειοανατολική πλευρά, όπου σε απόσταση 0,70 μ. από το ανατολικό θρανίο και 0,30 μ. από το βόρειο υπάρχει μία ακόμη ορθογώνια κατασκευή, διαστ. 0,25 × 0,23 μ.

Η δόμηση του βόρειου τοίχου της κεντρικής αίθουσας (πάχ. 0,75 μ.) εμφανίζεται με λίθους πολύ μεγάλων διαστάσεων, πολλοί από τους οποίους φτάνουν στο μέγεθος των ογκόλιθων. Όλοι είναι ορθογώνιας διατομής με σχετικά επεξεργασμένες επιφάνειες, κατάλληλοι να δεχθούν φορτία. Σε πολλά τμήματα έχουν τοποθετηθεί φορμηδόν (παρά μήκος και κατά πλάτος), ενώ σε άλλα βρίσκονται στις άκρες του τοίχου, όπου τα κενά ενδιάμεσα διαστήματα γεμίζονται με μικρές πέτρες. Αντίθετα, ο νότιος τοίχος (πάχ. 0,72 μ.) έχει χτιστεί με μικρότερες πέτρες, τοποθετημένες στις άκρες, και άλλες μικρότερες και γέμισμα. Το σωζόμενο ύψος των τοίχων ποικίλλει από 0,50-0,80 μ. περίπου από την επιφάνεια του θρανίου.

Η δυτική είσοδος της κεντρικής αίθουσας επίσης παρουσιάζει επιμελημένη κατασκευή με λαξευμένους λίθους ορθογώνιας διατομής (μήκ. εισόδου 0,77 μ. και πλ. 0,58 μ.). Εισάγει στον οπισθόδομο (πλ. 3,90 και μήκ. 4,20 μ.), έναν κλειστό ορθογώνιο χώρο που έδωσε πολλή κεραμική αποθηκευτικών αγγείων με τη χαρακτηριστική εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση της υστερογεωμετρικής περιόδου.

Στις ανασκαφικές εργασίες του 1985 έγινε στρωματογραφική διευρεύνηση της επίχωσης τμήματος κατά μήκος του νότιου τοίχου του κτιρίου Α, ο οποίος αποτελεί ταυτόχρονα και το βόρειο τοίχο του κτιρίου Β. Έγινε λοιπόν γνωστό ότι ο τοίχος αυτός είχε θεμελιωθεί μέσα σε επίχωση, που περιείχε και λίγη λατύπη, και όχι πάνω στους παλιότερους μεσομινωικούς τοίχους, όπως ο βόρειος και ο ανατολικός του κτιρίου Α. Τότε επίσης αποδείχθηκε ότι ο πρόδομος του κτιρίου Β είχε χτιστεί και θεμελιωθεί πάνω σε αρχαιότερα κτίσματα και στην επίχωση που τα κάλυψε.

Κτίριο Δ. Η ανασκαφή στο Τρουλλί επικεντρώθηκε από την έναρξή της στο τμήμα που αργότερα ονομάστηκε κτίριο Δ (δηλαδή στα τμήματα 3-10 / Π-Φ του καννάβου).

Κατά την ανασκαφή του 1985, είχε αφεθεί μάρτυρας στα τμήματα 3-10 / Σ-Τ. Από το υπόλοιπο τμήμα είχαν αφαιρεθεί στρώματα έως και το Ιβ. Ήδη, από την επιφάνεια ήταν εμφανής περιμετρικός τοίχος που περιόριζε το τμήμα και έδινε την εντύπωση ξεχωριστού ίσως δωματίου, του οποίου ο βόρειος τοίχος εφαπτόταν του κτιρίου Β. Η ανασκαφή όμως δεν είχε προχωρήσει σε τέτοιο βάθος, ώστε να γίνεται σαφής η διάταξη των δωματίων και η διαμόρφωση του χώρου.

Στις ανασκαφές του 1989 είχαμε την ευκαιρία να προχωρήσουμε σε αρκετό βάθος και έτσι να ξεκαθαρίσουμε, κατά κάποιο τρόπο, την υπάρχουσα κατάσταση. Η ανασκαφή άρχισε με την αφαίρεση της επίχωσης στο εντελώς άσκαπτο τμήμα 3-10 / Σ-Τ με στόχο κατ' αρχήν να αποκαλυφθούν ο ανατολικός και ο δυτικός τοίχος της κεντρικής αίθουσας του κτιρίου.

Η ανασκαφή προχώρησε αργά γιατί, πριν από την αφαίρεση των λίθων, γινόταν κατά χώραν αποτύπωση και αρίθμησή τους. Εκτός αυτού, ολόκληρο το υπό ανασκαφή τμήμα παρουσίαζε δυσκολίες γιατί ο όγκος των λίθων, που ήταν ακατάστατα πεσμένοι, ήταν πολύ μεγάλος. Αφού ξεκαθαρίστηκε η κατάσταση στο μάρτυρα και έφτασε στο ίδιο βάθος με τον υπόλοιπο χώρο, η ανασκαφή περιορίστηκε στο ανατολικό τμήμα του δωματίου Δ1. Το χώμα στο στρώμα Ι είναι σκούρο μαύρο με σβόλους και πολύ μικρές πέτρες. Ήταν αυτό το χώμα που περιέβαλλε τις μεγάλες πέτρες και που, σύμφωνα με τις προηγούμενες ανασκαφές, χαρακτηρίζει το στρώμα που προηγείται του στρώματος λατύπης, το οποίο καλύπτει τη μινωική φάση των κτισμάτων.

Σε όλη αυτή την επίχωση, εκτός από κεραμική, βρέθηκαν διάσπαρτα οστά σε μικρές ποσότητες, καθώς και κάρβουνα που σε μερικές περιπτώσεις εστιάζονταν σε σημεία κοντά στους τοίχους, και ανήκαν πιθανώς σε ξύλινα στοιχεία των τοιχοποιιών.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του δωματίου αποκαλύ-

φθηκε ένα τμήμα πλακόστρωτου σε βάθος 1,30-1,35 μ., ενώ στο μέσο της νότιας πλευράς κοντά στο νότιο τοίχο του δωματίου, υπήρχε μια μεγάλη κοιλότητα γεμάτη ακατάστατα πεσμένες πέτρες, που πρέπει να οφείλονται σε πολύ μεταγενέστερη καταστροφή, πιθανώς και στους νεότερους χρόνους.

Στο κέντρο περίπου του δωματίου (τμήμα 6-7 / Σ-Τ) βρέθηκε μια κυκλική κατασκευή που ονομάστηκε «εστία» λόγω και της μικρής σχετικά ποσότητας κάρβουνου που βρέθηκε γύρω της. Οι πέτρες που τη συγκροτούν βρίσκονται σε κυκλική διάταξη και δημιουργούν ένα είδος πλακόστρωτου. Στην επιφάνεια της εστίας βρέθηκε κεραμική, μάλλον βυζαντινή, ενώ βαθύτερα (0,20 μ.) η κεραμική ήταν καθαρά υστερογεωμετρική.

Το πρώτο στρώμα της επίχωσης αφαιρέθηκε από ολόκληρο το δωμάτιο Δ1. Η κεραμική του στρώματος Ι και στο κτίριο Δ ήταν η χαρακτηριστική της υστερογεωμετρικής-ανατολίζουσας περιόδου στην Κρήτη. Αποτελούνταν κυρίως από όστρακα κοινών άβαφων αγγείων μέτριου μεγέθους και πίθων που έφεραν διακόσμηση ανάγλυφη, εμπίεστη ή και εγχάρακτη.

Για να ελέγξουμε τη στρωματογραφία του χώρου πραγματοποιήσαμε δύο δοκιμαστικές τομές: α) στο κέντρο περίπου του δωματίου (τμήμα 7 / Ρ του καννάβου) και β) στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου (τμήμα 10 / Π). Η επίχωση αποτελείται από κοκκινωπό χώμα, που περιέχει λατύπη και κεραμική γεωμετρική, ενώ βαθύτερα μινωική.

Στην τομή 10 / Π και σε βάθος 1,27 μ. από το σταθερό σημείο, που είναι το ψηλότερο τμήμα της νοτιοανατολικής γωνίας του κτιρίου Α, φθάσαμε στο επίπεδο της υποθεμελίωσης του ανατολικού τοίχου του δωματίου Δ1, ενώ στο μέσο του δωματίου, σε λίγο μεγαλύτερο βάθος (1,44 μ.), υπήρχε συγκεντρωμένη μεγάλη μάζα ακατέργαστου πηλού. Ορισμένη λεπτή κεραμική από το επίπεδο της υποθεμελίωσης που μελετάται ίσως μας επιτρέψει να χρονολογήσουμε ασφαλέστερα την κατασκευή του κτιρίου.

Κατόπιν αυτών των δοκιμαστικών τομών συνεχίσαμε την ανασκαφή στο ανατολικό τμήμα του δωματίου Δ1 αποκαλύπτοντας το γεωμετρικό στρώμα καταστροφής. Πράγματι, σε όλο το χώρο, αλλά ιδιαίτερα κατά μήκος του ανατολικού τοίχου, βρέθηκαν πολλά όστρακα, κυρίως μεγάλων αγγείων και πίθων διακοσμημένων, μερικά από τα οποία συνανήκουν. (Η επεξεργασία του υλικού δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμη).

Η ανασκαφή επεκτάθηκε δυτικότερα του δωματίου Δ1 (στο τμήμα 1-3 / Ο-Υ) και αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι του οπισθόδομου του κτιρίου (Δ2), χωρίς να ολοκληρωθεί η έρευνά του.

Ο οπισθόδομος του κτιρίου Δ είναι ένα τετράγωνο δωμάτιο, ακριβώς νότια του οπισθόδομου του κτιρίου Β, με κοινό τον ενδιάμεσο τοίχο και λίγο μεγαλύτερες διαστάσεις από εκείνον. Παρουσιάζει όμως μια αξιοσημείωτη ιδιομορφία που δεν παρατηρήθηκε στα άλλα μέγαρα (Α και Β). Στο βόρειο άκρο του δυτικού τοίχου υπάρχει άνοιγμα και κατώφλι θύρας (διαστ. 0,67 × 0,30 μ.), η οποία οδηγεί δυτικότερα, έξω (;) από το μέγαρο, σε χώρο που δεν έχει ακόμη ερευνηθεί.

Ωστόσο, και η κύρια αίθουσα του κτιρίου Δ παρουσιάζει διαφορές από τις αντίστοιχες των μεγάρων Α και Β: α) Έως τώρα δεν έχει βρεθεί θρανίο, τουλάχιστον στο ανατολικό τμήμα, όπου ανασκάφηκε το γεωμετρικό στρώμα. β) Τα ανοίγματα θυρών, που διακρίνονται στο μέσον του ανατολικού και δυτικού τοίχου της αίθουσας δεν είναι βέβαια και οπωσδήποτε έχουν κλείσει (χτιστεί) σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση.

Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη μεσαιωνική κεραμική που βρέθηκε στις εστίες των κτιρίων Β και Δ και στο χώρο γενικότερα, οδηγεί σε μία τουλάχιστον μεταγενέστερη πρόχειρη επισκευή και χρήση του κτιρίου Δ και του χώρου γενικότερα στους μεσαιωνικούς χρόνους, πριν από την ολοκληρωτική καταστροφή και εγκατάλειψή του. Οπωσδήποτε όμως, είναι βέβαιο ότι και το κτίριο Δ ανήκε στο ενιαίο κτιριακό συγκρότημα που στα γεωμετρικά χρόνια υψωνόταν και λειτουργούσε στην Κορυφή του Προφήτη Ηλία, αποτελούμενο από τρία τουλάχιστον μέγαρα, παράλληλα και σχεδόν ίσα μεταξύ τους, από τα οποία το ένα (το Α) είναι λίγο ευρύτερο και τα δύο (τα Α και Β) έχουν περιμετρικό θρανίο, ενώ όλα έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. και μία κεντρική εστία.

Είναι φανερό ότι όλα τα κτίρια ανήκουν σε ένα αρχικό αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, ιδιαίτερα συγκροτημένο και γι' αυτό άξιο ιδιαίτερης μελέτης. Χωρίς αμφιβολία, η συνέχιση και η ολοκλήρωση της ανασκαφής θα φέρει στο φως ένα μοναδικό μνημειακό συγκρότημα και θα οδηγήσει σε σημαντικά συμπεράσματα για τη γεωμετρική αρχιτεκτονική της Κρήτης.

Περίβολος. Εξίσου ενδιαφέρον, αν όχι περισσότερο, είναι το γεγονός ότι οι εξωτερικοί τοίχοι του κτιριακού συγκροτήματος συνιστούν έναν αναλημματικό και συνάμα οχυρό περίβολο, που παρουσιάζει μια πολυγωνική ή καλύτερα οδοντωτή διαμόρφωση και σώζεται σε μεγάλο συγκριτικά με τα μέγαρα ύψος.

Το περίγραμμα του εξωτερικού περιβόλου διαγράφεται στην επιφάνεια του εδάφους κατά το μεγαλύτερο μέρος. Η ανασκαφή και η αποκάλυψή του όμως παρουσιάζεται δύσκολη και δαπανηρή, καθώς στις εξωτερικές πλευρές του πλατώματος υπάρχει άτακτα πεσμένος ένας τεράστιος όγκος λίθων προερχόμενων από την ανωδομή των κτιρίων, αλλά και τον ίδιο τον περίβολο. Ιδιαίτερες είναι οι δυσκολίες για τη μετακίνηση αυτών των λίθων, πολλοί από τους οποίους είναι υπερμεγέθεις και εξαιρετικά βαρείς. Ωστόσο, επιχειρήθηκε και

κατά τη διάρκεια του προγράμματος 1989 η ανασκαφή και η αποκάλυψη του εξωτερικού τοίχου-περιβόλου της δυτικής πλευράς του πλατώματος.

Αποκαλύφθηκε σε μήκος 26 μ. και είναι φανερό πλέον ότι αποτελείται από τοίχους που έχουν κατεύθυνση Β.-Ν. με μήκος που κυμαίνεται από 6 έως 7,40 μ., και γωνιάζουν με μικρότερους (μήκ. 1,26-2,17 μ.), οι οποίοι έχουν κατεύθυνση Α.-Δ. Καθώς η ανασκαφή προχωρούσε σταδιακά και μόνο κατά μήκος της εξωτερικής παρειάς, αυτή αποκαλύφθηκε κατά τμήματα σε ύψος από 1,30-2,50 μ. Ανασκάφηκε δηλαδή και αποκαλύφθηκε κυρίως η γεωμετρική φάση του, όπως και στα κτίρια του πλατώματος, και μόνον ορισμένα βαθύτερα τμήματα της αρχαιότερης, μεσομινωικής. Αυτές οι φάσεις δόμησης του εξωτερικού περιβόλου αντιστοιχούν στις δύο οικιστικές περιόδους της Κορυφής του Προφήτη Ηλία.

Η δόμηση του περιβόλου στη γεωμετρική περίοδο έγινε με λίθους μέτριων ως επί το πλείστον διαστάσεων, λαξευμένους αδρά, με ομαλότερη επεξεργασία στις οριζόντιες επιφάνειες και την κύρια όψη. Ιδιαίτερα προσεκτικά λαξευμένοι είναι οι λίθοι που χρησιμοποιούνται στις γωνίες και μάλιστα στις εξωτερικές. Στις γωνίες επίσης και στις θέσεις-κλειδιά χρησιμοποιούνται υπερμεγέθεις λίθοι, που σαφώς εξασφαλίζουν πιο στέρεη κατασκευή. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιείται λάσπη και μικρά χαλίκια. Ωστόσο, στα κατώτερα στρώματα παρατηρείται κενό στους αρμούς μεταξύ των λίθων, ιδιαίτερα στους ευρισκόμενους εκατέρωθεν των ογκόλιθων.

Είναι φανερό ότι οι κατασκευαστές του εξωτερικού περιβόλου επεδίωξαν στέρεη κατασκευή, γι' αυτό και έχουν αποφευχθεί οι μεγάλες ενιαίες επιφάνειες και προτιμήθηκαν οι περισσότερο ανθεκτικές στις πιέσεις οδοντωτές. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι το πάχος του εξωτερικού περιβόλου είναι σχετικά μικρό, κυμαινόμενο κατά τμήματα από 1-1,50 μ. Για το λόγο αυτό παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον η διερεύνηση της εσωτερικής πλευράς του περιβόλου, την οποία θα επιδιώξουμε στην επόμενη ανασκαφική περίοδο, πριν καταλήξουμε στα οριστικά συμπεράσματα που αφορούν στη φύση και τη λειτουργία του.

Δ. ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΓΟΡΤΥΝΑ

Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από 22 Μαΐου έως 5 Αυγούστου, υπό τη διεύθυνση του Antonino di Vita, Διευθυντή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής, και είχε ως αντικείμενο το συγκρότημα του Πραιτώριου.

Ήλθε στο φως ένα σημαντικό τμήμα του μεγάλου λιθόστρωτου δρόμου, δυτικά του Πραιτώριου. Δοκιμαστική ανασκαφή κάτω από αυτό αποκάλυψε ότι ο ρωμαϊκός δρόμος σκέπαζε την κοίτη ενός μικρού χειμάρρου, ο οποίος, κατά την αρχαϊκή εποχή, θα πρέπει να αποτελούσε το φυσικό όριο της πόλης, στο άκρο της οποίας υψωνόταν το γνωστό ιερό του Πύθιου Απόλλωνα, σε απόσταση λιγότερη από 100 μ. Από την ανασκαφή του δυτικού δρόμου προέκυψε ότι μετά το σεισμό του 618 μ.Χ. περίπου, η αίθουσα της βασιλικής του Πραιτώριου ξαναχτίσθηκε και κατοικήθηκε έως το σεισμό του 670 περίπου, οπότε σταμάτησε η οργανωμένη ζωή της πόλης. Πιθανώς κατοικήθηκε ξανά για μια σύντομη περίοδο πριν το τέλος του αιώνα, και εγκαταλείφθηκε οριστικά, όπως μαρτυρεί η απουσία ευρημάτων, με εξαίρεση ίχνη σπιτιών, μάλλον μεσαιωνικών.

Στο νότιο μέρος του συγκροτήματος βρέθηκαν πολύ σημαντικά ίχνη του αρχικού Πραιτώριου και το μεγαλύτερο calidarium των λουτρών, τα οποία είχαν καταλάβει, από το 2ο αι., το κεντρικό μέρος του οικοδομικού τετραγώνου. Στο δωμάτιο 13 ήλθε στο φως, καλά διατηρημένη, η «κατάρρευση» των θόλων και βρέθηκε κατά χώραν το σύστημα θέρμανσης των τοίχων, δια μέσου bipedali (πήλινων πλακών, πλ. 2 ποδών) στερεωμένων στον τοίχο με πήλινα καρφιά.

Στην περιοχή των γειτονικών «βυζαντινών οικιών» συνεχίστηκε η ανασκαφή ανάμεσα στις κρήνες 4 και 5.

Πραγματοποιήθηκε προσεκτικός καθαρισμός στο χώρο της Μεγάλης Πόρτας.

Μια τελική περίφραξη, μήκ. 450 μ., έγινε γύρω από τις ανασκαφές του Πραιτώριου και στην περιοχή βόρειά του πραγματοποιήθηκε μια πρώτη συντήρηση των θόλων του υδραγωγείου C που ήταν επισφαλείς.

Από την αρμόδια Εφορεία έχει ξεκινήσει η διαδικασία για την αγορά των κτημάτων νότια του Πραιτώριου.

Πολλοί ήταν οι μελετητές που ήλθαν στη Γόρτυνα, μεταξύ Αυγούστου και Σεπτεμβρίου, για τη μελέτη του υλικού που βρέθηκε τα προηγούμενα χρόνια.

A. DI VITA

ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ

Η ανασκαφή άρχισε στις 10 Ιουλίου και τελείωσε στις 17 Αυγούστου. Η τακτοποίηση και η μελέτη του υλικού συνεχίστηκε έως τις 10 Σεπτεμβρίου. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο διαφορετικούς τομείς : Ο ένας νότια του οικισμού (Κτίριο W) και ο άλλος ανατολικά της περιφραγμένης περιοχής (κοντά στο λεγόμενο Τάφο των Χρυσών).

Κτίριο W

Πρόκειται για ένα κτίσμα ρομβοειδούς σχήματος (13,20 × 5,30 μ. περίπου), φαινομενικά χωρίς εισόδους, το οποίο ακουμπά στη νότια πλευρά της λεγομένης «Casa dei vani aggiunti progressivamente» (οικία VAP). Ένας τοίχος, με κατεύθυνση Β.-Ν., που στην κύρια όψη έχει ωραίους τετραγωνισμένους ογκόλιθους και κάνει «δόντι» στη δυτική πλευρά, διασχίζει την οικία με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., και προσεγγίζει, μετά από 8,80 μ., τη γωνία του πρόσθετου δωματίου του κυκλώπειου κτιρίου.

Οι τρεις δοκιμαστικές τομές (W/1, W/2, W/3), στο νότιο όριο, αποκάλυψαν μια στρωματογραφική συνέχεια σχετικά ομοιογενή (από Ι μέχρι ΙΧ) από την ΥΜ ΙΙΙΒ μέχρι τη ΜΜ ΙΙΒ. Η αρχαιότερη φάση αντιπροσωπεύεται από κεραμική της ΜΜ ΙΙΒ, που συγκρατείται από ένα μικρό τοίχο, χονδροειδούς κατασκευής, κατά τη νεοανακτορική περίοδο, παράλληλα με την κατασκευή του κυκλώπειου κτιρίου. Η επόμενη φάση αντιπροσωπεύεται από τον τοίχο εσωτερικά του ρομβοειδούς, που στην ΥΜ ΙΙΙΑ2 αποτελούσε τον πλευρικό τοίχο της εισόδου από ένα δρόμο στο δωμάτιο P της οικίας VAP. Κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου, καλύφθηκε ο πλάγιος τοίχος και κατασκευάζεται το ρομβοειδές W, προσιτό πιθανώς μόνον από την οικία VAP. Η νέα κατασκευή περιορίζει και την πλατεία της λεγόμενης αγοράς, την εποχή του μεγάλου πολεοδομικού προγράμματος της υστεροανακτορικής Αγίας Τριάδας.

Τομέας του λεγόμενου Τάφου των Χρυσών

Το κτίριο, στους πρόποδες του λόφου, πίσω από τη λεγόμενη αγορά, είχε σκαφθεί το 1903 από τον R. Paribeni, ο οποίος το είχε ερμηνεύσει ως οικία αρχικά που μετατράπηκε σε χωνευτήρι. Στο στρώμα από πεταμένα οστά είχαν διασωθεί και μερικά πολύτιμα κτερίσματα, χρυσά, χάλκινα, γυάλινα, κτλ., διάφορα πήλινα ειδώλια, η περίφημη σφίγγα από μαύρο στεατίτη (εισηγμένη από την Ανατολή), καθώς και η κόρη στην αιώρα.

Ο χώρος που ερευνήθηκε, συμπεριλαμβανομένου και του λεγόμενου Τάφου των Χρυσών, κάλυψε χώρο μήκ. πάνω από 26 μ. (Α.-Δ.), με μέγιστο πλάτος 10 μ. περίπου. Η νέα ανασκαφή συνέβαλε στην καλύτερη κατανόηση της εσωτερικής διάρθρωσης του Τάφου των Χρυσών (τουλάχιστον πέντε δωμάτια αντί τέσσερα). Επίσης, διαπιστώθηκε ότι η κατασκευή συνδεόταν, με κλίμακες και λιθόστρωτα, μ' ένα δεύτερο κτίριο, που είχε μια ελαφρώς διαφορετική κατεύθυνση και ένα στυλοβάτη με κίονες στη δυτική όψη. Οι δύο κατασκευές, εν μέρει σύγχρονες, εγκαταλείφθηκαν, όπως και η Έπαυλη, στο τέλος της ΥΜ ΙΒ.

Στο νέο τομέα διακρίθηκαν δεκατρία κύρια στρώματα, από την πρώτη ΠΜ εγκατάσταση μέχρι την κατασκευή ενός αναλημματικού τοίχου κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ2. Λείπουν, έως τώρα, στρώματα σχετικά με την πρωτοανακτορική περίοδο. Η αρχαιότερη κατασκευή, που σκάφηκε εν μέρει, αποτελείται από το δωμάτιο b κατώτερο, που χρονολογείται στην πρώτη νεοανακτορική φάση (ΜΜ ΙΙΙΒ - ΥΜ ΙΑ). Η δεύτερη φάση (ΥΜ ΙΑ - ΥΜ ΙΒ), αντίθετα, διαιρείται σε τρεις κατασκευαστικές περιόδους: στην πρώτη ανήκει ένα λιθόστρωτο από ασβεστόλιθους, διαστ. 6 × 7,30 μ. περίπου, που περιορίζεται από ένα «πολύθυρο» στην ανατολική πλευρά. Στη δεύτερη κατασκευάζονται ο λεγόμενος Τάφος των Χρυσών, η παρακείμενη κλίμακα και ένα λιθόστρωτο από σχιστόλιθους που καλύπτει, εν μέρει, το στρώμα από ασβεστολιθικές πλάκες. Κατά την τρίτη περίοδο προστίθεται το κτίριο των δωματίων a και b με μια μικρή κλίμακα στη δυτική πλευρά. Μετά την καταστροφή του τέλους της ΥΜ ΙΒ, το μεγαλύτερο μέρος των κατασκευών δεν καταστρέφεται τελείως. Η κατάρρευσή τους συντελείται κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ1.

V. LA ROSA

ΠΑΡΟΡΑΜΑ

ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 544: Εκ παραδρομής η έκθεση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής για την ανασκαφή στην Αγία Τριάδα υπογράφεται από τον A.G. Benvenuti, αντί του σωστού V. La Rosa.

ΚΕ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1989 το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας ήταν οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Σταυρούλα Μαρκουλάκη, ως Προϊσταμένη, Βάννα Νινιού-Κινδελή, Ελπίδα Χατζηδάκη, οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Παρασκευή Δροσινού (Χανιά) και Ειρήνη Γαβριλάκη (Ρέθυμνο) και οι αρχιτέκτονες Αναστασία Κατεβαινίδου, Ειρήνη Σιγάλα-Μαγιάφα και ο Γιάννης Χριστοδουλάκος. Η αρχαιολόγος Μαρία Βλαζάκη απουσίαζε με εκπαιδευτική άδεια.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκαν οι εργασίες ανασυγκρότησης κεραμικών ευρημάτων από ανασκαφές των τελευταίων ετών, από τους συντηρητές Κ. και Β. Κωσταντάκη. Παράλληλα, συνεχίστηκε ο καθαρισμός και η συντήρηση ψηφιδωτών δαπέδων στο Καστέλλι Κισάμου από τους Μ. Πατελάκη και Δ. Χρυσό, με την εποπτεία του Γ. Δαγκλή από τη Διεύθυνση Συντήρησης. Ο μικρός εργαστηριακός χώρος στο βάθος του κήπου του Μουσείου που χρησιμοποιούνταν για τη συντήρηση των ψηφιδωτών, τα οποία τώρα μεταφέρθηκαν σε κελί του Φρουρίου Φιρκά και στην Κίσαμο, μετατράπηκε σε εργαστήριο συντήρησης των μινωικών τοιχογραφιών που προήλθαν από την ανασκαφή του οικοπέδου Παπαδόπουλου, στη Σπλάντζια Χανίων (βλ. σχετικά παρακάτω).

Για το σκοπό αυτό κατασκευάστηκαν νέα ντέξιον. Η συντήρηση άρχισε από το συντηρητή της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δ. Τσίγγανα με βοηθό τον Ν. Κουτέπα.

Το εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας, με αρχιτεχνίτη τον Π. Πολυχρονάκη, ολοκλήρωσε τις εργασίες αποκατάστασης στο εσωτερικό της αποθήκης γλυπτών του Μουσείου και τα γλυπτά τοποθετήθηκαν σε νέα, πιο ανθεκτικά ντέξιον.

Το κτιριακό πρόβλημα της Εφορείας μας οδήγησε στη σκέψη, ήδη από παλιότερα, της απόκτησης του ωραιότατου – πλην ερειπωμένου – ενετικού κτιρίου στη συμβολή των οδών Χάληδων και Ζαμπελίου, του λεγόμενου Ναυαρχείου ή Δημαρχείου, προκειμένου να αποκατασταθεί και να χρησιμοποιηθεί μελλοντικά από την Εφορεία για τα γραφεία και τη βιβλιοθήκη. Για το λόγο αυτό έγιναν οι απαιτούμενες ενέργειες κατ' αρχήν για την παραχώρηση του κτιρίου που ανήκει στο Δήμο Χανίων.

Οι αρχαιολόγοι της Εφορείας συνέχισαν τις εργαστηριακές εργασίες καταγραφής και ταξινόμησης ευρημάτων και τη συμπλήρωση του φωτογραφικού αρχείου. Επίσης, συνέχισαν ή ολοκλήρωσαν επιστημονικές μελέτες.

Στον τομέα των χωροθετήσεων αρχαιολογικών χώρων ολοκληρώθηκε και υποβλήθηκε για έγκριση η πρόταση λειτουργίας ζώνης προστασίας της αρχαίας Συίας (Σούγια Σελίνου).

Στα πλαίσια της συνεργασίας με το Δήμο Κισάμου άρχισε η σταδιακή υλοποίηση της Προγραμματικής Σύμβασης που υπογράφηκε μεταξύ Υπουργείου Πολιτισμού και του εν λόγω Δήμου.

Αγοράστηκε ο τεχνολογικός εξοπλισμός (φωτογραφικές μηχανές, εκτυπωτής, υπολογιστής, εργαλεία ανασκαφών κτλ.) και κατά το τέλος του έτους προσλήφθηκε η αρχαιολόγος Αιμιλία Βαξαβανέλλη, η οποία άρχισε τη συστηματική καταγραφή όλων των ευρημάτων της ευρύτερης περιοχής Κισάμου, με στόχο να οργανωθεί το νέο Μουσείο της κωμόπολης. Η αποκατάσταση του ενετοτουρκικού διατηρητέου κτιρίου που στέγαζε την Αρχαιολογική Συλλογή Κισάμου, είχε ήδη ενταχθεί στο ΜΟΠ Κρήτης.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πόλη Χανίων

Ελληνοσουηδική ανασκαφή

Με αφορμή την εκτέλεση αποχετευτικού έργου στην οδό Κανεβάρο της συνοικίας Καστέλλι Χανίων, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα κατά το μήκος και πλάτος του αγωγού, από τη συμβολή των οδών Κανεβάρο και Δασκαλογιάννη μέχρι την πλατεία της Αγίας Αικατερίνης. Την ανασκαφή διεξήγαγαν από την ελληνική πλευρά η αρχαιολόγος Χαρά Προκοπίου, με σύμβαση ορισμένου χρόνου, και ο Eric Hallager από τη σουηδική πλευρά. Τα αποτελέσματα αυτής της ανασκαφής και η ανεύρεση πινακίδων με γραμμική Β γραφή, γεγονός που προκάλεσε αίσθηση στον αρχαιολογικό κόσμο, ανακοινώθηκαν από τους Γ. Τζεδάκι και Eric Hallager (βλ. ΑΑΑ XXI (1989), σ. 15 κ.ε.).

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Οικόπεδο Ν. Παπαδοπούλου

Μετά από αίτηση για ανέγερση οικοδομής στο οικόπεδο Ν. Παπαδόπουλου στη συνοικία Σπλάτζια Χα-

νίων, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή[1]. Η έρευνα κρίθηκε από την αρχή απαραίτητη, γιατί από παλαιότερες ανασκαφές (το διπλανό προς Β. οικόπεδο Γαλλιά ανασκάφηκε το 1972 και σχεδόν απέναντι το οικόπεδο Βασιλέλη, το 1980)[2] είχε διαπιστωθεί ότι η μινωική Κυδωνία, που καταλαμβάνει το λόφο του Καστελλιού, επεκτείνεται μέχρι εδώ.

Το 1974, σε πρόγραμμα καθαρισμού της παλιάς πόλης, είχαν αφαιρεθεί με μηχανικό εκσκαφέα τα ανώτερα στρώματα. Έτσι, τα λείψανα που αποκάλυψε η ανασκαφή καλύπτουν τους αιώνες από την πρωτομινωική περίοδο μέχρι και την ΥΜ ΙΙΙΒ φάση. Το μοναδικό υστερότερο εύρημα είναι ένα πολύ βαθύ πηγάδι γεωμετρικών χρόνων, που είχε μετατραπεί σε λάκκο απορριμμάτων, με πολύ ενδιαφέρουσα κεραμική.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα όλων των φάσεων καταλαμβάνουν σχεδόν όλο το χώρο του οικοπέδου (109 τ.μ.), με εξαίρεση το δυτικότερο τμήμα του, το οποίο ήταν εξωτερικός χώρος σε όλες τις φάσεις εγκατάστασης, ίσως επειδή ο φυσικός βράχος εδώ ανέβαινε πολύ ψηλότερα, και χρησίμευε για τη ρίψη απορριμμάτων, είτε σε μορφή λάκκων (Π ί ν. 247-248) είτε σε μορφή επιχώσεων.

Επάνω στο βράχο είχαν θεμελιωθεί δύο πρωτομινωικοί πλίνθινοι τοίχοι (Π ί ν. 247-248), τους οποίους εν μέρει κάλυψε το υστερότερο κτίριο.

Το πιο εκτεταμένο κτίριο ήταν εκείνο της ΥΜ ΙΒ φάσης, το οποίο καταστράφηκε από σεισμό και πυρκαγιά γύρω στο 1450 π.Χ. Στην ανασκαφή αριθμήθηκαν έξι δωμάτια (Π ί ν. 247). Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από μεγάλες εργασμένες και ημίεργες πέτρες (κύριο άξονα της ανασκαφής αποτελεί ο τοίχος 1) και οι είσοδοι ιδιαίτερα επιμελημένες με λίθινες παραστάδες. Τα δάπεδα είναι χωμάτινα με αλλεπάλληλες μικροεπιδιορθώσεις στη διάρκεια αυτής της φάσης. Το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής — εντυπωσιακής και σε ποσότητα και σε ποιότητα, με πολλά δείγματα του τοπικού εργαστηρίου — ανήκει σε αυτή τη φάση (Π ί ν. 249 α-ε).

Κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο έγινε μετασκευή του ίδιου κτιρίου, η οποία όμως διατήρησε ακριβώς τους ίδιους άξονες. Απομονώθηκαν τα δύο από τα έξι δωμάτια (Π ί ν. 247: δωμάτια Δ και Ε), κλείστηκαν μερικές από τις παλιές εισόδους και κατασκευάστηκαν νέα χωμάτινα δάπεδα. Και από τη φάση αυτή η κεραμική, καθώς και τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα, είναι αξιόλογα.

Το σημαντικότερο όμως εύρημα της ανασκαφής ανήκει στη ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ ΙΑ. Στο ανατολικότερο τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκε δεξαμενή καθαρμών, σωζόμενη σε αρκετά καλή κατάσταση, αφού η μεταγενέστερη μετασκευή του κτιρίου την είχε υπερκαλύψει, χρησιμοποιώντας μόνο το βόρειο τοίχο της ως βάση για την κατασκευή ενός μεγαλύτερου (Π ί ν. 250 α-β).

Η δεξαμενή έχει εσωτερικές διαστάσεις 1,95 × 2,06 μ., με άνοιγμα 0,70 μ. στο βόρειο τοίχο (Π ί ν. 250 α-β), που οδηγεί σε κλίμακα για την επικοινωνία με το υπόλοιπο κτίριο, που βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο. Από την κλίμακα σώζονται τρία μόνο σκαλοπάτια, από τα οποία το τρίτο στρίβει και κατευθύνεται προς τα δυτικά. Τα σκαλοπάτια είναι κατασκευασμένα από ανισομεγέθεις πλάκες με κόκκινο κονίαμα στα ενδιάμεσα κενά.

Η τοιχοποιία είναι μάλλον αμελής (μικρές αργές πέτρες και χώμα), εφόσον η εσωτερική επιφάνεια των τοίχων καλυπτόταν από τοιχογραφίες. Εξαίρεση στην κατασκευή αποτελεί ο μονολιθικός πεσσός στο άνοιγμα του βόρειου τοίχου για την κλίμακα, ύψ. 1,22 μ., ο οποίος επίσης διακοσμείται στις τρεις πλευρές του με τοιχογραφία.

Ο ψηλότερος τοίχος είναι ο δυτικός (Π ί ν. 250 α-β) (σωζ. ύψ. 0,60 μ.), ενώ ο πιο κατεστραμμένος ο νότιος, κατασκευασμένος πάνω στο φυσικό έδαφος.

Οι υπάρχοντες τοίχοι διατηρούσαν στο μεγάλο μέρος τους τις τοιχογραφίες κατά χώραν, ενώ βρέθηκαν πολλά ακόμα κομμάτια μέσα στο στρώμα καταστροφής του δωματίου ή πεσμένα πάνω στο δάπεδο. Η κατάσταση διατήρησης των περισσότερων είναι πολύ καλή, με τα χρώματα (κυρίως κόκκινο, μπλε και λευκό ή ώχρα) πολύ ζωντανά. Τα θέματα είναι ποικίλα: διαφορετικά σε κάθε πλευρά ή ανά δύο στις απέναντι πλευρές, τουλάχιστον στην κάτω ζώνη. Πρόκειται κυρίως για μίμηση ορθομαρμάρωσης, ενώ ψηλότερα μάλλον υπήρχε πλατιά ζώνη συνεχόμενης σπείρας.

Επειδή το εύρημα ήταν εξαιρετικά σπουδαίο, ανασκάφηκε και ο χώρος του πεζοδρομίου. Εκτός από τη συνέχεια των ΥΜ κτιρίων, αποκαλύφθηκε η συνέχεια του κτιρίου, στο οποίο ανήκει η δεξαμενή καθαρμών. Πρόκειται για πλακόστρωτους χώρους σε ψηλότερο επίπεδο από αυτό της δεξαμενής, οι οποίοι «προχωρούν» κάτω από το σύγχρονο κτίριο (ίσως πρόκειται για πολύθυρο). Μετά από συνεννόηση με το Δήμαρχο Χανίων, πρόκειται να ερευνηθεί και τμήμα του δρόμου. Οι τοιχογραφίες αποτοιχίστηκαν για συντήρηση, εκτός από εκείνες του πεσσού που συντηρήθηκαν επί τόπου.

Το εύρημα θεωρείται μοναδικό, γιατί είναι η πρώτη φορά που βρίσκεται δεξαμενή καθαρμών στη Δυτική

1. Η μελέτη του ευρήματος έχει παραχωρηθεί στη συνάδελφο Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, η οποία έκανε μια πρώτη παρουσίαση του «άδυτου» στο Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο στο Ρέθυμνο, το Σεπτέμβριο 1991. Βλ. και ΑΑΑ XXI (1988), σ. 56 κ.ε.

2. Οικόπεδο Γαλλιά: ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 582. Οικόπεδο Βασιλέλη: ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 501.

Κρήτη και γιατί διατηρεί τις τοιχογραφίες στη θέση τους και μάλιστα μέχρι το δάπεδο, πράγμα που δίνει στοιχεία για την έρευνα της λειτουργίας των χώρων αυτών.

Για την καλύτερη προστασία του ευρήματος, επειδή βρίσκεται μεταξύ δύο οικοδομών, αποφασίστηκε η διατήρηση των λειψάνων κάτω από την υπερυψωμένη οικοδομή, με ειδική διαμόρφωση, ώστε να είναι επισκέψιμα.

Οδός Ζυμβρακάκηδων 149

Στη νοτιοδυτική περιοχή της πόλης των Χανίων, με αφορμή διάνοιξη χαντακιού για την κατασκευή του αποχετευτικού δικτύου, στην οδό Ζυμβρακάκηδων 149, βρέθηκε κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος.

Η κάλυψη του τάφου ήταν ήδη διαταραγμένη από το υπόστρωμα της ασφάλτου. Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε ύπτια θέση, πάνω στο φυσικό βράχο της περιοχής (μαργαϊκό ασβεστόλιθο). Από το μέγεθος του κρανίου και των υπόλοιπων οστών συμπεραίνεται ότι δεν ήταν ενήλικας, αλλά μάλλον μεγάλο παιδί. Ο τάφος ήταν ασύλητος και περιείχε δύο μυροδοχεία των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, τοποθετημένα στην περιοχή των ποδιών και ένα χάλκινο νόμισμα – χαρώνειο – στο στόμα του νεκρού.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΙΣΑΜΟΥ

Καστέλλι

Οικόπεδο Εμμ. Σοφουλάκη

Η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο διήρκεσε από τις 29-9-88 έως τις 25-11-88 και από τις 4-5-89 έως τις 13-10-89.

Ερευνήθηκε όλος ο οικοδομήσιμος χώρος του οικοπέδου με τη δημιουργία δεκαπέντε τάφρων (3 × 4 μ.) (Σ χ έ δ. 1). Ο χώρος έχει χρησιμοποιηθεί κατά την εποχή της ρωμαιοκρατίας, αλλά και κατά τα μινωικά χρόνια. Λείψανα των μινωικών χρόνων εντοπίστηκαν για πρώτη φορά στο Καστέλλι Κισάμου.

Στο βόρειο τμήμα του ανασκαφικού χώρου, από την τάφρο 1 έως 9, ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί μόνο κατά τα ρωμαϊκά χρόνια.

Ανασκάφηκε το μεγαλύτερο τμήμα ρωμαϊκής οικίας, η οποία συνεχίζεται και σε γειτονικά οικόπεδα. Σώζονται δωμάτια με δάπεδο από πατημένο σκληρό χώμα και βοτσαλάκι και τοίχους από ημιεργασμένες πέτρες και επίχρισμα κονιάματος. Μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος και πλάτος είχε ο τοίχος 8, που είναι ο εξωτερικός τοίχος του κτιρίου.

Στην τάφρο 1, δυτικά, πρέπει να βρισκόταν η είσοδος του κτιρίου. Αυτό συμπεραίνεται από παραστάδες θύρας, από κατώφλι ή υπέρθυρο και από λίθινο τμήμα κίονα, που υπήρχαν πεσμένα στο χώρο αυτό. Δεν ήταν δυνατό να ερευνηθεί περισσότερο ο χώρος σε αυτό το σημείο, γιατί δυτικά υπήρχε αυλή γειτονικού σπιτιού.

Στο χώρο αυτό, βόρεια του οικοπέδου υπήρχαν σαφή ρωμαϊκά στρώματα και κεραμική κυρίως υστερορωμαϊκών χρόνων.

Στο νότιο χώρο του οικοπέδου εντοπίστηκαν λείψανα διαφορετικού ρωμαϊκού κτιρίου, αλλά τα στρώματα ήταν διαταραγμένα και η κεραμική ως επί το πλείστον της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου.

Στην τάφρο 10, ο τοίχος 10 από μεγάλες αργές πέτρες είναι ο μοναδικός σωζόμενος μινωικός τοίχος (μήκ. 4,22, πλ. 1, ύψ. 0,55 μ.).

Στις υπόλοιπες τάφρους, από την τάφρο 10 έως την τάφρο 15, υπάρχουν ρωμαϊκά κτιριακά λείψανα. Στις τάφρους 12, 13 και 14 υπάρχει πλήθος από πεσμένες πέτρες που ίσως αποτελούσαν το οικοδομικό υλικό των μινωικών τοίχων, που έχουν καταστραφεί από τη μεταγενέστερη επέμβαση. Ο χώρος απέδωσε πλήθος μινωικών πιθαριών. Μοναδικό ακέραιο αγγείο ήταν ένα κωνικό κύπελλο από την τάφρο 10.

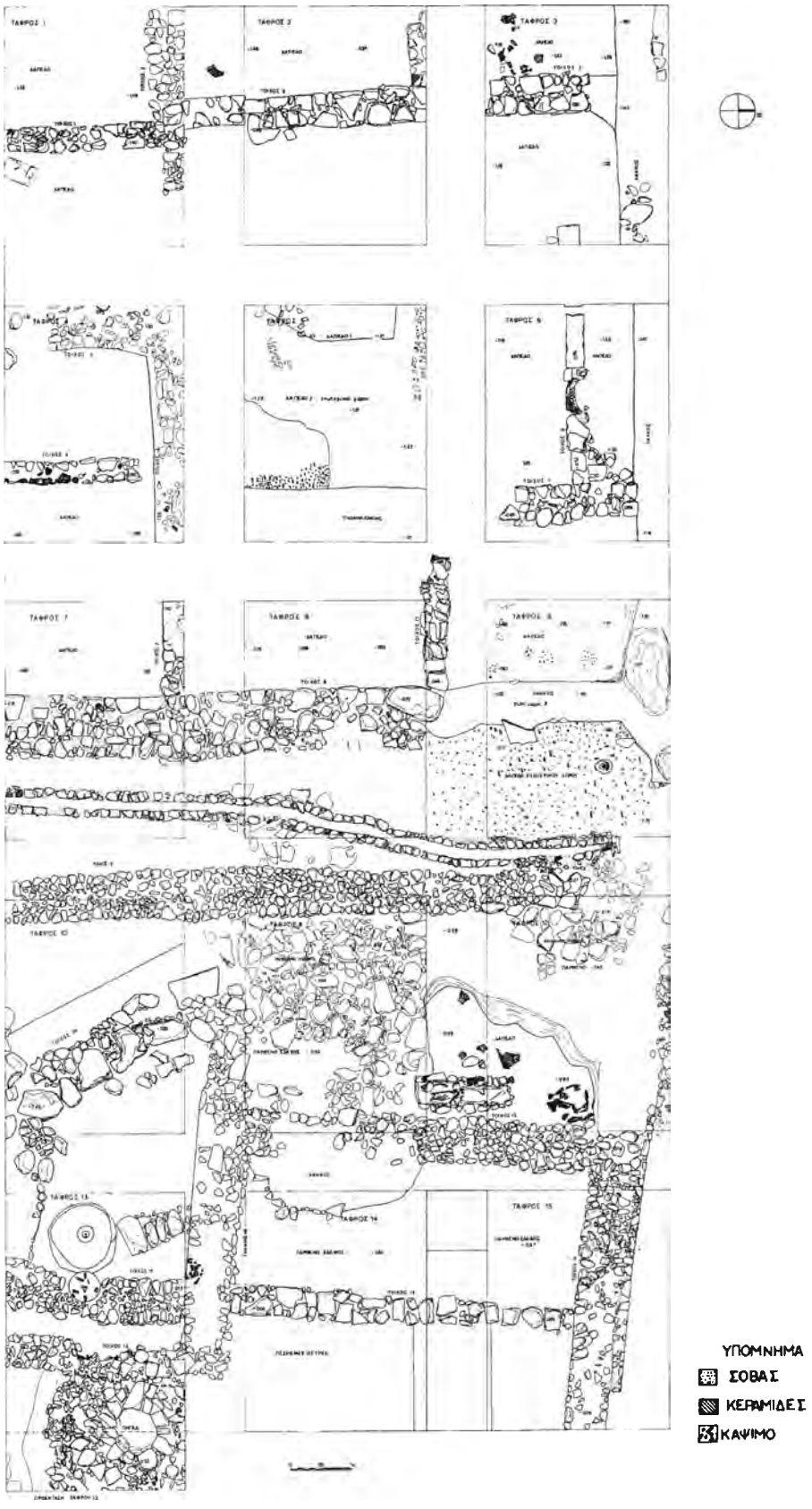
Στο χώρο αυτό τα υπόλοιπα ρωμαϊκά λείψανα ήταν από κροκάλες και συνδετικό υλικό χώμα, εκτός από τον τοίχο 14, που είχε ως συνδετικό υλικό κονίαμα. Στην τάφρο 13 και 12 αποκαλύφθηκαν, πιθανότατα, υπολείμματα εργαστηριακού χώρου. Υπήρχε κατασκευή από κουρασάνι, μάλλον θέση πιθαριού, και δύο πιθάρια εντοιχισμένα αντίστοιχα στους τοίχους 11 και 16. Υπήρχε επίσης πηγάδι νότια της τάφρου 13. Στην τάφρο 12 αποκαλύφθηκαν λείψανα μικρού κλιβάνου.

Στο διάδρομο μεταξύ των τάφρων 11 και 12 έχουμε επέμβαση στο χώρο και κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Υπήρχε κιβωτιόσχημος κτιστός τάφος, με μία ακτέριστη ταφή.

Το ρωμαϊκό κτίριο που βρίσκεται στο νότιο τμήμα του οικοπέδου είναι διαφορετικό από το κτίριο στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής. Ο μόνος τοίχος που πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί και στα δύο κτίρια είναι ο τοίχος 14 που εκτείνεται στην ανατολική πλευρά, σε όλο τον ανασκαφικό χώρο. Σώζεται μόνο τμήμα του στα νοτιοανατολικά, στην τάφρο 15, ενώ στον υπόλοιπο χώρο ήταν κατεστραμμένος από εκείνα τα χρόνια και εντοπίστηκε αναμοχλευμένη η πορεία του. Πρόκειται για εξωτερικό τοίχο.

Η ανασκαφή έδωσε άφθονη κεραμική, 84 χάλκινα νομίσματα και άλλα μικρά μετάλλινα και οστέινα αντικείμενα.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΔΡΟΣΙΝΟΥ

Σχέδ. 1. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Μ. Σοφουλάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Αγία Ειρήνη Κολυμβαρίου

Ο λόφος της Αγίας Ειρήνης, όπου το ομώνυμο εκκλησάκι, βρίσκεται νοτιοδυτικά του χωριού Κολυμβάρι Κισάμου. Εδώ διατηρούνται ορατά λείψανα οικισμού μινωικών και ιστορικών χρόνων. Στη θέση αυτή τοποθετείται η πόλη Πέργαμον[3] ή Πολίχνα[4]. Σε δοκιμαστική τομή του Στ. Αλεξίου είχε βρεθεί ΥΜ ΙΙΙΒ/Γ κρατήρας[5]. Η τοποθεσία, ωστόσο, στη βιβλιογραφία και στην κήρυξη του αρχαιολογικού χώρου το 1967 είχε την ονομασία Γριμπιλιανά, θέση διαφορετική, που αποτελεί γειτονιά του Κολυμβαρίου.

Μεγάλο λιβάδι νοτιοδυτικά του λόφου της Αγίας Ειρήνης που ανήκε στη μονή Κολυμβαρίου, αγοράστηκε από την ΑΒΕΑ Χανίων, η οποία προχώρησε ερήμην της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη μελέτη ανοικοδόμησης εκεί νέου εργοστασίου επεξεργασίας ελαιοπυρήνα, προκειμένου η δραστηριότητα αυτή να μετεγκατασταθεί από την πόλη των Χανίων στη συνοικία της Νέας Χώρας, όπου βρίσκεται σήμερα.

Το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, στο οποίο η Εφορεία παρέπεμψε το θέμα, εξέδωσε κατ' αρχήν έγκριση μετεγκατάστασης για λόγους κοινωνικούς και εφόσον δεν είχε επισημανθεί επιφανειακά η ύπαρξη αρχαιοτήτων στον καλυπτόμενο χώρο.

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες όμως, στις παρυφές του αμέσως επόμενου λόφου δυτικότερα, βρέθηκαν θραύσματα μινωικών αποθηκευτικών αγγείων. Το ένα από αυτά έφερε γραπτή διακόσμηση χταποδιού. Αμέσως η Εφορεία άρχισε δοκιμαστική ανασκαφή, με την οικονομική ενίσχυση της ΑΒΕΑ από τους κοινοτικούς πόρους που διέθετε, τα αποτελέσματα της οποίας, όπως εκτίθενται στη συνέχεια, κατέστησαν πλέον επιτακτική την ανάγκη επανεξέτασης του θέματος από το ΚΑΣ και την απόρριψη του αιτήματος της ΑΒΕΑ.

Η ανασκαφή διήρκεσε από 18-1 έως 21-4-89 (περίοδος συχνών βροχοπτώσεων στη Δυτική Κρήτη) και αναπτύχθηκε σε δύο τομές με την άμεση επίβλεψη των αρχαιολόγων Π. Δροσινού (τομέας 1) και Ν. Καραμανλίκη (τομέας 2).

Τομέας 1 (Σ χ έ δ. 2-3)

Με αφετηρία το σημείο ανεύρεσης των αποθηκευτικών αγγείων ανασκάφτηκε έκταση 70 τ.μ. περίπου, η οποία αποτελεί τμήμα κτιριακής εγκατάστασης αγροτικού χαρακτήρα της ΥΜ ΙΙΙΒ/Γ περιόδου.

Το κτίριο ακολουθούσε κλιμακωτά τη φυσική κλίση του εδάφους, ωστόσο η μεταγενέστερη χρήση της γης κατέστρεψε την ανωδομή του στο άνω επίπεδο.

Έτσι, διασώθηκε κυρίως ένας μεγάλος αποθηκευτικός χώρος (Σ χ έ δ. 3) στον οποίο ανήκαν και τα πρώτα αποκαλυφθέντα αγγεία. Ο εκσκαφέας είχε καταστρέψει ολόκληρη την ανατολική πλευρά της αποθήκης και μέρος του δαπέδου της, πλ. 1-1,50 μ. Το μήκος της αποθήκης κατά τον άξονα Β.-Ν. είναι 5,30 μ. και το πλάτος της, στη βόρεια πλευρά που σώθηκε ακέραιη, 3,95 μ. Οι τοίχοι, χτισμένοι με αργές πέτρες και λασπόχωμα ως συνδετικό υλικό, σώζονται σε ύψος 0,60-1,95 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους, στο ψηλότερο σημείο του κεκλιμένου επιπέδου. Το στρώμα καταστροφής του κτιρίου περιείχε άφθονες πεσμένες πέτρες και θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων. Μέσα στο δάπεδο εντοπίστηκαν κυκλικά ορύγματα γεμάτα χώμα, πέτρες και θραύσματα πιθαριών, ενώ στην επιφάνεια του δαπέδου βρέθηκε τοποθετημένη μια πέτρα με λαξευτή κοιλότητα, προφανώς θήκη μικρότερου αποθηκευτικού αγγείου (Π ί ν. 251 α).

Τα ορύγματα, που ήταν σκαμμένα στο φυσικό έδαφος, αποτελούσαν θέσεις πιθαριών (Π ί ν. 251 β) με σχοινοειδή διακόσμηση. Σχεδόν όλα ήταν σπασμένα από την καταστροφή του κτιρίου και μόνον από ένα διασώθηκε το κάτω τμήμα με τη βάση κανονικά τοποθετημένη μέσα στο όρυγμα (Σ χ έ δ. 3: λάκκος 2). Τα πιθάρια ήταν ευμεγέθη – το μεγαλύτερο υπολογίζεται ότι είχε ύψος 1,35 μ. (Σ χ έ δ. 3: λάκκος 1) – και φαίνεται ότι σκεπάζονταν, με το στόμιο στο επίπεδο του δαπέδου ή λίγο ψηλότερα, με πλάκες κυρίως από σχιστόλιθο, ορισμένες από τις οποίες βρέθηκαν διάσπαρτες στο δάπεδο.

Αφού ολοκληρώθηκε η έρευνα της αποθήκης, η ανασκαφή συνεχίστηκε:

1) Προς τα βόρεια, όπου διαπιστώθηκε η συνέχεια του δυτικού της τοίχου σε μήκος 3 μ. (Σ χ έ δ. 2: τοίχος 3), ο χώρος όμως αυτός ήταν κατεστραμμένος (Π ί ν. 252 α).

2) Προς τα δυτικά (ακολουθώντας την ανωφέρεια του εδάφους), όπου εντοπίστηκε άλλος χώρος οριζόμενος από τη συνέχεια του νότιου τοίχου της αποθήκης (Σ χ έ δ. 3: τοίχος 1) και από ένα νέο τοίχο (τοίχος 4), μικρό μέρος του οποίου αποκαλύφθηκε στα πλαίσια της παρούσας ανασκαφής. Ο χώρος αυτός, στον οποίο το στρώμα καταστροφής περιείχε άφθονο οικοδομικό υλικό, συνεχίζεται δυτικότερα στο άσκαφτο.

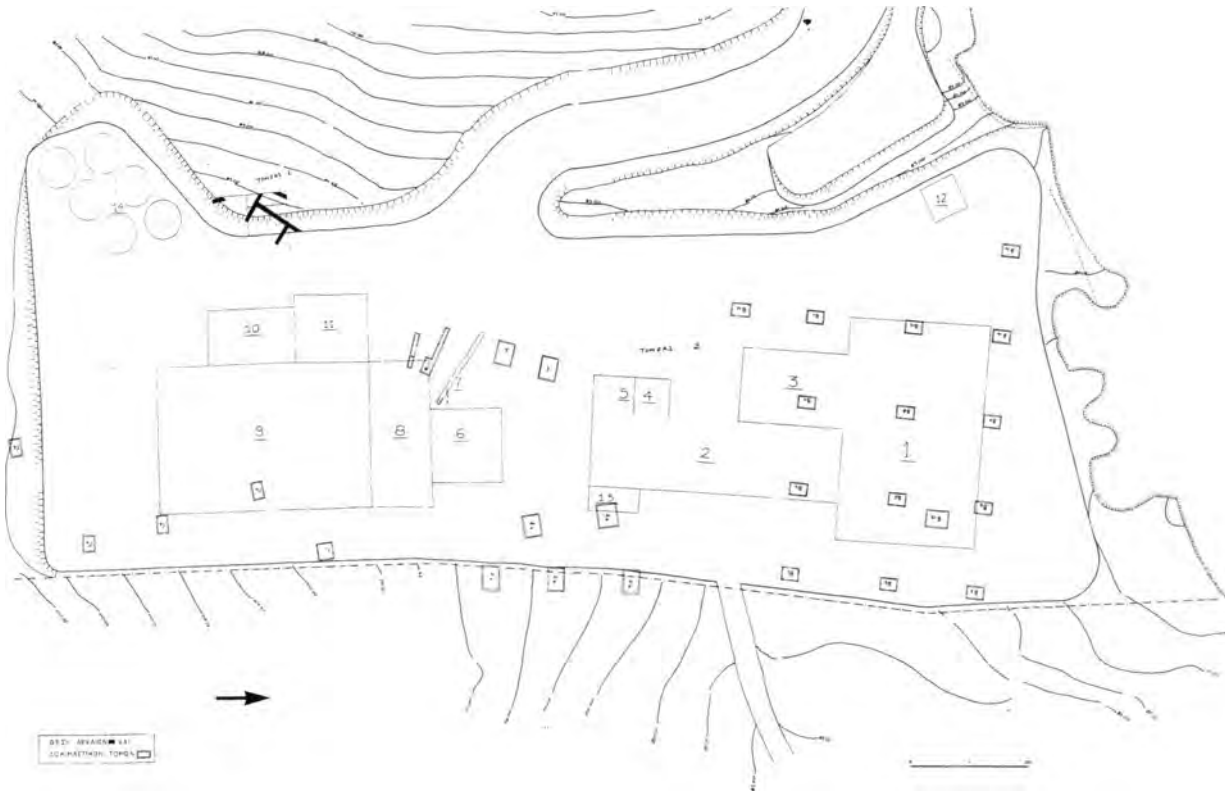
3) Προς τα νότια της αποθήκης, όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη δαπέδου και νέου τοίχου (τοίχος 5), παράλληλου στον τοίχο 1 της αποθήκης, σε απόσταση 4,50 μ. περίπου από αυτόν.

Επομένως και από τις τρεις σωζόμενες πλευρές της αποθήκης υπήρχαν δωμάτια με δάπεδα σε ψηλότερο

3. BCH 82 (1958), σ. 497.

4. Th. Spratt, Travels in Crete, II, σ. 204-206. BCH 86 (1962), σ. 54.

5. ΑΔ 16 (1960), σ. 271. BSA 60 (1965), σ. 105. A. Kanta, The Late Minoan III Period in Crete, 1980, σ. 239, εικ. 92:13.

Σχέδ. 2. Αγία Ειρήνη Κολυμβαρίου. Τοπογραφικό διάγραμμα της ανασκαφής.

επίπεδο εκείνου της αποθήκης. Η κακή κατάσταση διατήρησης δεν επέτρεψε να διαπιστωθούν ανοίγματα επικοινωνίας των χώρων αυτών.

Στα κινητά ευρήματα του τομέα 1, εκτός των οστράκων, περιλαμβάνονται δύο πήλινα σφονδύλια, τριπτήρες, τριβεία, καθώς και μια χάλκινη βελόνα, που αποτελούν στοιχεία της οικιακής οικονομίας.

Τομέας 2 (Σχέδ. 2)

Ο δεύτερος τομέας περιέλαβε πολύ μεγάλη έκταση, ολόκληρη την κοιλάδα μεταξύ των δύο παραπάνω λόφων που παλαιότερα ήταν καλλιεργήσιμη γη και που αποτελούσε τον κυρίως χώρο κάλυψης του εργοστασίου. Ανοίχτηκαν 30 δοκιμαστικές τομές, οι οποίες δεν απέδωσαν τίποτα.

Παρατηρείται, επομένως, ότι η εξάπλωση της μινωικής εγκατάστασης προσανατολιζόταν προς τις πλαγιές των δύο λόφων, με πυκνότερη ή αραιότερη δόμηση, ενώ ο επίπεδος χώρος ανάμεσά τους, που αποτελούσε και εύφορη γη, προφανώς προοριζόταν για γεωργική εκμετάλλευση.

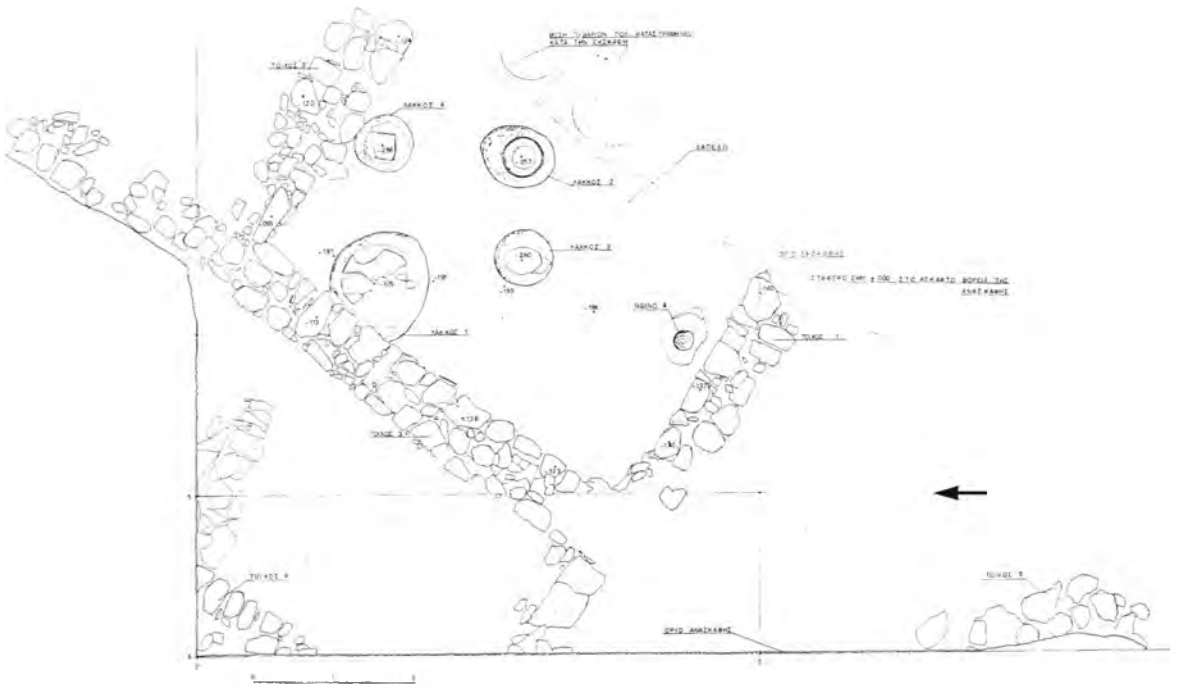
ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΔΡΟΣΙΝΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ

Καμπανός

Ύστερα από υπόδειξη του κατοίκου Καμπανού Αρχιμήδη Παπαδογιάννη (στον οποίο εγκρίθηκε αμοιβή) ανασκάφηκε κιβωτιόσχημος ρωμαϊκός τάφος. Βρίσκεται στη θέση Κάμποι, στο χωράφι ιδιοκτησίας Ελευθ. Μανωλαράκη, πάνω από την ανατολική όχθη του Σουγιανού ποταμού. Πρωτοεμφανίστηκε κάποιο σημείο του εξαιτίας της διάβρωσης του χώματος από τις βροχές, ενώ η επίχωσή του κυμαίνεται από 0,50-0,70 μ. Κάποιοι εργάτες ελαιοψεκασμών ικανοποίησαν την περιέργειά τους προκαλώντας μερική σύληση: αφαιρώντας μία καλυπτήρια πλάκα ανέσυραν ανθρώπινα οστά και θραύσματα γυάλινων αγγείων και γέμισαν το εσωτερικό με χώμα.

Ο τάφος είναι κιβωτιόσχημος, διαστ. 2,30 × 0,80 μ., κατασκευασμένος με ημιεργασμένες ντόπιες πλακοειδείς πέτρες (Σχέδ. 4). Ο προσανατολισμός του είναι Β.-Ν. Στο εσωτερικό του ήταν επιχρισμένος με καθαρό ασβέστη που περιείχε άχυρα και ξυλαράκια, όπως διαπιστώθηκε από μικρό μόνο τμήμα του επιχρίσματος που σωζόταν στη θέση του. Οι καλυπτήριες πλάκες ήταν μεγάλες ακανόνιστες (1,15 × 0,65 μ. η μεγαλύτερη) και

Σχέδ. 3. Αγία Ειρήνη Κολυμβαρίου. Κάτοψη του τομέα 1 της ανασκαφής.

πολύ βαριές. Μία μόνον από αυτές ήταν ορθογώνια. Για τη συμπλήρωση της κάλυψης τα κενά γέμισαν με μικρές πέτρες.

Περιείχε μία ταφή εντελώς διαταραγμένη, με το κεφάλι του νεκρού στη βόρεια πλευρά. Τα κτερίσματα που διασώθηκαν ήταν: ένα χάλκινο νόμισμα ως χαρώνειο με την προτομή της Ιουλίας Δόμνας (160-217 μ.Χ.), ένα χρυσό δακτυλίδι με δακτυλιόλιθο που φέρει παράσταση έφιππου ερωτιδέα, ένα οστέινο κουταλάκι και λαβή δεύτερου, ένα οστέινο κουμπί και θραύσματα γυάλινων αγγείων.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΑ ΣΦΑΚΙΑ

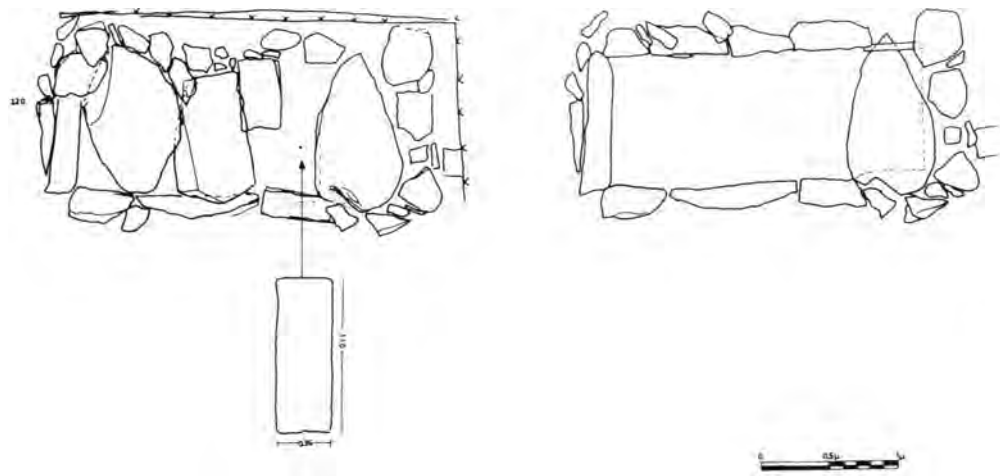
Η φετινή τρίτη περίοδος της ελληνοκαναδικής αποστολής στα Σφακιά είχε στόχο την έρευνα στο Φαράγγι της Σαμαριάς. Σε συνεργασία με την Εφορεία Σπηλαιολογίας ερευνήθηκε το σημείο όπου το 1982 είχαν βρεθεί πιθανά εργαλεία από πυριτόλιθο, τα οποία είχαν χρονολογηθεί στη Μεσολιθική περίοδο[6]. Η μικρής διάρκειας έρευνα εδώ απέδειξε ότι δεν επρόκειτο για εργαλεία, αλλά για φυσική λείανση του υπάρχοντος πετρώματος, εξαιτίας των πολυάριθμων επισκεπτών κάθε καλοκαίρι. Οι δοκιμαστικές τομές, που έγιναν και στη συγκεκριμένη σπηλαιώδη κοιλότητα αλλά και σε άλλα πιθανά καταφύγια (σπήλαια ή βραχοσκεπές), δεν απέδωσαν κανένα τέτοιο στοιχείο.

Στη συνέχεια ταυτίστηκαν έξι γνωστές από τη βιβλιογραφία θέσεις και εντοπίστηκε μια νέα μέσα στο χώρο του Φαραγγιού.

Επίσης, συνεχίστηκαν οι επιφανειακές έρευνες στις περιοχές του Λουτρού, Αγίου Ιωάννη, Λιβανιανών, Ασκύφου και Μαδαρών.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

6. Βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 381-382.

Σχέδ. 4. Καμπανός Σελίνου. Θέση Κάμποι. Κάτοψη του τάφου πριν και μετά την αφαίρεση των καλυπτηρίων.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Στον αρχαιοφύλακα του Μουσείου Χανίων Στ. Πολυχρονάκη παραδόθηκε από τον ιδιώτη Αντ. Μπιτσάκη τμήμα μαρμάρινου τραπεζοφόρου με κορμό Διονύσου, εποχής ρωμαιοκρατίας. Το γλυπτό (αριθ. ευρ. Λ 3258) προέρχεται από τα μπάζα του οικοπέδου Μαρικάκη, στο οποίο τον προηγούμενο χρόνο είχε βρεθεί η μαρμάρινη κεφαλή αριθ. ευρ. Λ 3257.

Τα γλυπτά αυτά διακοσμούσαν προφανώς το ρωμαϊκό κτίριο που καταστράφηκε κατά τη μηχανική εκσκαφή στο παραπάνω οικόπεδο. Κατά την αυτοψία (26-8-88) είχαμε διαπιστώσει την ύπαρξη τοίχων στα πρανή του οικοπέδου, πλ. 0,80-0,90 μ.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πατσός Αμαρίου

Η Πατσός Αμαρίου Ρεθύμνης είναι από πολύ παλιά γνωστή για τις πολλές και σημαντικές αρχαίες θέσεις της. Η γνωστότερη όμως και ίσως η σημαντικότερη είναι η θέση Άγιος Αντώνιος, όπου με βάση αναθηματική επιγραφή[7] τοποθετείται το ιερό του Ερμή Κραναίου. Πρόκειται για ένα ιερό διαχρονικής λατρείας, σ' ένα χώρο ιδιαίτερης φυσικής ομορφιάς, μέσα στο «Πατσιανό Φαράγγι».

Το 1885-86, με πρωτοβουλία του F. Halberr, οι κάτοικοι του χωριού έσκαψαν μέσα και μπροστά στη βραχοσκεπή, όπου φαίνεται ότι ήταν ο κύριος χώρος της λατρείας στη μινωική εποχή. Βρέθηκαν πολλά μινωικά ειδώλια, μεγάλος αριθμός των οποίων βρίσκεται στο Μουσείο Ηρακλείου[8], ενώ μερικά αγοράστηκαν το 1894 από τον Evans και βρίσκονται στο Ashmolean Museum[9].

Μέσα στο χώρο της βραχοσκεπής είναι η εκκλησία του Αγίου Αντωνίου, που λειτουργεί και σήμερα (Π ί ν. 252 β). Για το λόγο αυτό η κοινότητα Πατσού σε συνεργασία με τη Δασική Υπηρεσία αποφάσισε να διαμορφώσει το χώρο, ώστε να χωράει πολλά άτομα. Με την έναρξη των εργασιών βρέθηκε μαρμάρινο ακέφαλο άγαλμα Πανός της εποχής της ρωμαιοκρατίας. Στη συνέχεια άρχισε ανασκαφική έρευνα, που παρά τη μικρή της διάρκεια, ήταν ιδιαίτερα αποδοτική.

Η έρευνα περιορίστηκε σε μία τομή, στο χώρο των εργασιών, δηλαδή εκτός της βραχοσκεπής, σε τμήμα του φυσικού επικλινούς που σχηματίζεται προς την κοίτη του ποταμού. Πάνω στο φυσικό αδιαμόρφωτο έδαφος, ανάμεσα σε βράχους, υπήρχε απόθεση κεράτων ταύρων. Μαζί βρέθηκαν μόνωτα κύπελλα που χρονολο-

7. Βλ. M. Guarducci, Inscriptiones Creticae, II, IX, 1-2.

8. Α. Καρέτσου - Ν. Κούρου, Το ιερό του Ερμού στην Πατσό Αμαρίου, Sybrita, La valle di Amari fra Bronzo e Ferro, Incunabula Graeca (εκδ. L. Rocchetti) (υπό εκτύπωση).

9. Βλ. J. Boardman, The Cretan Collection in Oxford, Οξφόρδη 1961, πίν. XXV-XXVI.

γούν την απόθεση στην αρχαϊκή περίοδο. Εν μέρει πάνω στην απόθεση, αλλά κυρίως στο διπλανό χώρο, υπήρχε – πάλι χωρίς κάποια κατασκευή ή διαμόρφωση – η στάχτη πυράς ελληνιστικών χρόνων, η οποία περιείχε λίγα οστά ζώων, όστρακα και ένα ασημένιο νόμισμα Κορίνθου του 4ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 253 α). Η πυρά καλυπτόταν από υστερότερο και πιο εκτεταμένο στρώμα απόθεσης, το οποίο περιείχε πολλά ρωμαϊκά όστρακα, κομμάτια ειδωλίων και οστά ζώων.

Επειδή ο χώρος της αρχαίας λατρείας εκτείνεται αρκετά έξω από τη βραχοσκεπή, διακόπηκαν όλες οι εργασίες της Δασικής Υπηρεσίας, μέχρι την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Σύβριτος

Κατά το 1989 η ελληνοϊταλική ανασκαφική έρευνα στο λόφο Κεφάλα επικεντρώθηκε στον τομέα 2, βόρεια και δυτικά των 21 λάκκων που είχαν αποκαλυφθεί κατά τα έτη 1986-1988[10].

Ανοίχθηκαν επτά τάφροι (16-22) και ήρθαν στο φως δεκατρείς ακόμη λάκκοι (22-34). Οι περισσότεροι είχαν κυκλικό ή ελλειπτικό σχήμα, διάμετρο που κυμαινόταν από 0,60 έως 1,35 μ. και ύψος που έφθανε από 0,28 έως 1,68 μ. Ακανόνιστο σχήμα είχαν δύο μεγάλοι λάκκοι (22-34), διαστ. 3 × 2,10 και 2,50 × 1 μ. αντίστοιχα, στο βορειοδυτικό και βόρειο άκρο των οποίων είχε ανοιχθεί από ένα κυκλικό όρυγμα.

Ο τρόπος γεμίσματος των λάκκων ήταν ομοιόμορφος. Η επιφάνειά τους καλυπτόταν από στρώση αργών λίθων, μεσαίου και μικρού μεγέθους (22, 27-28, 30, 33) ή συνίστατο από χώμα καστανό έως γκριζοκάστανο ανακατεμένο με όστρακα, μικρές πέτρες και οστά ζώων (23-26, 31-32, 34). Τη θέση του λάκκου 26 δήλωνε μία πέτρα πυραμιδοειδούς σχήματος, ύψ. 0,35 μ., η οποία είχε τοποθετηθεί στο βορειοδυτικό άκρο του.

Οι λάκκοι περιείχαν χώμα, αργές πέτρες, θραύσματα χονδροειδών και καλής ποιότητας αγγείων, οστά ζώων και αραιά καρβουνάκια. Σε ορισμένους βρέθηκαν τριπτήρες (22, 23, 26). Ένας από αυτούς ήταν τοποθετημένος στο εσωτερικό κλειστού αγγείου (λάκκος 26, αγγείο Α1). Η αποσπασματική κεραμική των λάκκων χρονολογείται στους ΥΜ ΙΙΙΓ, υπομινωικούς, πρωτογεωμετρικούς και γεωμετρικούς χρόνους και καταδεικνύει ότι η χρήση του χώρου ήταν συνεχής από το τέλος της εποχής του Χαλκού έως τους πρώιμους ελληνικούς χρόνους.

Ν. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ - L. ROCCHETTI

Σφακάκι Παγκαλοχωρίου

Οικόπεδο Πολιουδάκη

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα εκτεταμένου νεκροταφείου των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων[11].

Οι 25 ασύλητοι τάφοι που ανασκάφηκαν είναι διευθετημένοι σε λωρίδα με προσανατολισμό Α.-Δ. Είναι σκαμμένοι στο σταθερό κοκκινόχωμα της περιοχής και κατατάσσονται σε δύο κατασκευαστικούς τύπους:

α) Των κιβωτιόσχημων, οι οποίοι φέρουν επένδυση στις τρεις ή τις τέσσερις πλευρές· ενίοτε δεν υπάρχει τοιχίο στο δυτικό τοίχωμα, ενώ η χρήση ενιαίων πλακών για την κάλυψη των στενών πλευρών είναι συχνή. Αυτού του είδους οι τάφοι καλύπτονταν με ορθογώνιες κυρίως πλάκες, σε β' ως επί το πλείστον χρήση, όπως συνάγεται από τις λαξεύσεις και την ανομοιομορφία που παρουσιάζουν.

β) Των απλών λακκοειδών, οι οποίοι αποτελούν αβαθείς λάκκους, γενικά αφρόντιστους: σε κοιλότητα του δαπέδου, κοντά στη μία στενή πλευρά, συγκεντρώνονταν τα κτερίσματα ή τα οστά της ανακομιδής. Οι τάφοι αυτού του τύπου ήταν κεραμοσκεπείς και καλύπτονταν, είτε με κυρτές κεραμίδες είτε με πλακοειδείς, τοποθετημένες τοξωτά.

Μεταξύ των λακκοειδών τάφων εντοπίστηκε εγχυτρισμός, ο οποίος, παρά την ελαφρά απόκλιση του ταφικού αγγείου από το γενικό άξονα των μνημείων, εντάσσεται οργανικά στο νεκροταφείο· ο μοναδικός νεκρός είχε τοποθετηθεί στο εσωτερικό του κυλινδρικού τμήματος αμφορέα, του οποίου έλειπε ο λαιμός από το ύψος του ώμου· το αγγείο είχε συντηρηθεί ήδη κατά την αρχαιότητα, όπως μαρτυρούν οι μολύβδινοι σύνδεσμοι που περισυλλέχθηκαν· μία αβαθής λεκάνη έκλεινε το στόμιο.

Οι νεκροί τοποθετούνταν εκτάδην, σε ύπτια θέση, με το κεφάλι τους στην ανατολική στενή πλευρά· στην περίπτωση της διπλής ταφής του τάφου 13, οι σκελετοί βρέθηκαν τοποθετημένοι αντιθετικά, ενώ στους τάφους 16, 17, 20, 23 που περιείχαν μία ή δύο ταφές, το

10. Κρητ. Εστία, περ. Δ', τ. 3 (1989/90), Αρχαιολ. Ειδήσεις 1988, σ. 275. Ο όρος «λάκκος» χρησιμοποιείται στη θέση του όρου «όρυγμα».

11. Ανάλογα χρονολογούμενο είναι το νεκροταφείο στην περιοχή Ποταμού Αγίου Νικολάου, βλ. Κ. Δαβάρας, Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, ΑΕ 1985, σ. 130-216, καθώς και ο θαλαμωτός τάφος της Μοναστηριακής Κεφάλας, βλ. C. Smith, A Roman Chamber Tomb at Monasteriaki Kephala, Knossos, BSA 77 (1982), σ. 255-291.

κεφάλι ήταν στη δυτική πλευρά. Συχνά το ένα χέρι κατέληγε στο ύψος της λεκάνης και τα πόδια ήταν μερικές φορές κεκαμμένα (τάφοι 7, 10, 13).

Εντοπίστηκε ένας μόνο νεκρός σε εμβρυακή στάση, εκείνος του τάφου 18.

Οι νεκροί τοποθετούνταν κατ' ευθείαν πάνω στον ομαλό και οριζόντιο πυθμένα του τάφου· στους τάφους 11, 18 και 20 παρατηρήθηκε προσπάθεια επίστρωσης του δαπέδου με βότσαλα. Στον τάφο 9 το σώμα αναπαυόταν πάνω σε λεπτό στρώμα πρασινωπού χώματος.

Περισυλλέχθηκαν 22 νομίσματα, τα 20 από τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί ως χαρώνειοι οβολοί (10 ασημένια, 10 χάλκινα). Η μελέτη του νομισματικού υλικού απομόνωσε εννέα νομίσματα που χρονολογούνται στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους· τα υπόλοιπα, όταν είναι δυνατή η αναγνώρισή τους, τοποθετούνται μεταξύ 2ου και 4ου αι. μ.Χ.

Κιβωτιόσχημοι τάφοι

Τάφος 1 (1,80 × 0,50 μ.). Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί κατ' ευθείαν πάνω στο δάπεδο σε ύπτια εκτάδην θέση με το κεφάλι προς Α. Από το δυτικό και το νοτιοδυτικό τμήμα του περισυλλέχθηκαν μία πήλινη πρόχους και ένα πήλινο μυροδοχείο, δύο γυάλινες φιάλες, από τις οποίες η μία βρέθηκε ανεστραμμένη στο θώρακα του νεκρού, μία χάλκινη στλεγγίδα, μία χάλκινη προχοΐσκη και ένα χρυσό ενεπίγραφο επιστόμιο. Πρόχειρη κατασκευή από μικρές ακατέργαστες πέτρες απομόνωνε πήλινο ληκύθιο.

Τάφος 2 (1,70 × 0,40 μ.). Αμελούς κατασκευής: απουσία τοιχίου από τη δυτική στενή πλευρά και κοίλανση του δαπέδου περίπου στο μέσο. Λάκκος, διαστ. 0, 40 × 0,40 × 0,10 μ., καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα.

Περιελάμβανε τρεις ταφές: οι δύο νεκροί σε ύπτια εκτάδην θέση, ο τρίτος έφερε το ένα χέρι στην περιοχή της λεκάνης, ενώ με το άλλο «αγκάλιαζε» το θώρακα του πρώτου. Τα πολυπληθή κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί κατά μήκος των σωμάτων. Περισυλλέχθηκαν τρία πήλινα μυροδοχεία, μία πήλινη πρόχους, ένα ληκύθιο, είκοσι δύο μυροδοχεία με σφαιρικό ή σταγονόσχημο σώμα και σωληνωτό λαιμό, δέκα άωτα κύπελλα με κατακόρυφες νευρώσεις (Π ί ν. 253 β), μία φιάλη και ένα κύπελλο με πόδι. Ένα ζευγάρι ασημένια ενώτια, μία περόνη (σιδερένιο στέλεχος και κεφαλή από υαλόμαζα), ένα οστέινο κοχλιάριο και δύο όστρεα συμπλήρωναν την κτέριση.

Τάφος 3 (1,85 × 0,45 μ.). Αμελούς κατασκευής. Λείπει το δυτικό τοιχίο, τα τοιχώματα δεν είναι κατακόρυφα και το δάπεδο κλίνει ελαφρώς προς τα δυτικά.

Περιείχε μία ταφή. Τα κτερίσματα κατελάμβαναν το χώρο γύρω από τα πόδια, εκτός από μία μολύβδινη πυξίδα (Π ί ν. 253 γ, δεξιά) που βρέθηκε μεταξύ του αριστερού βραχίονα και των πλευρών, ένα χάλκινο δισκοειδές κάτοπτρο, που εντοπίστηκε στην περιοχή του καρπού του αριστερού χεριού, και μερικά οστέινα πλακίδια που περισυλλέχθηκαν από την ίδια περιοχή. Περισυλλέχθηκαν επίσης δεκατρία μυροδοχεία με σταγονόσχημο ή κωνικό σώμα, διάφορων μεγεθών, δώδεκα γυάλινα μυροδοχεία (Π ί ν. 254 α), ένας αμφορίσκος, δύο άωτα κύπελλα, ένα φιαλίδιο. Μία χάλκινη φιάλη και ένα οστέινο κοχλιάριο συμπληρώνουν τον κατάλογο των κτερισμάτων. Δύο χρυσά δακτυλίδια με ορεία κρύσταλλο και σάρδιο και μία ασημένια περόνη στόλιζαν τη νεκρή.

Τάφος 4 (2,02 × 0,45-0,50 μ.). Κατασκευαστικές ατέλειες ανάλογες εκείνων του τάφου 3.

Περιείχε μία ταφή. Τα κτερίσματα βρέθηκαν στην περιοχή γύρω από τα πόδια. Περισυλλέχθηκαν ένας σκύφος (Π ί ν. 254 β), μία πρόχους, τέσσερα μυροδοχεία, πήλινα. Ένα κύπελλο με κατακόρυφες νευρώσεις αποτελούσε το μοναδικό γυάλινο αγγείο του τάφου. Ένα χάλκινο δισκοειδές κάτοπτρο βρέθηκε στο ύψος του δεξιού χεριού, καθώς και μία μολύβδινη πυξίδα. Ένα χρυσό επιστόμιο ήταν κολλημένο στην άνω σιαγόνα του νεκρού.

Τάφος 5 (1,85 × 0,55 μ.). Η κτιστή επένδυση των τοιχωμάτων του ορύγματος συμπληρωνόταν με ενιαία πλάκα που κάλυπτε την ανατολική πλευρά.

Περιείχε μία ταφή. Από τον τάφο προέρχονται μία πήλινη πρόχους, έξι γυάλινα κύπελλα, τρία γυάλινα μυροδοχεία με απιόσχημο κωνικό ή σταγονόσχημο σώμα και σωληνωτό λαιμό, γυάλινα ποτήρια με δισκοειδή βάση και ένα γυάλινο κύπελλο με κατακόρυφες νευρώσεις. Την κτέριση συμπλήρωναν τρεις χάλκινες στλεγγίδες, ένας χάλκινος αμφορίσκος (Π ί ν. 254 δ, αριστερά), μία χάλκινη προχοΐσκη και ένα διπλό χάλκινο αγγείο, ευρήματα που υπογραμμίζουν τις αθλητικές ενασχολήσεις του νεκρού. Περισυλλέχθηκαν, τέλος, δύο μολύβδινες πυξίδες, γυάλινα πιόνια και ζάρια.

Τάφος 6 (1,70 × 0,50 μ.). Λείπει η κτιστή επένδυση του δυτικού τοιχώματος· ενιαία πλάκα καλύπτει το ανατολικό. Αμελούς κατασκευής: ανομοιόμορφο δομικό υλικό και έξαρμα που παρατηρείται στο δυτικό μισό του δαπέδου.

Περιείχε δύο ταφές. Μία πήλινη πρόχους, μια σειρά γυάλινων μυροδοχείων και κυπέλλων, μία χάλκινη στλεγγίδα, ένα χάλκινο εργαλείο και ένα χάλκινο αγγείο, τοποθετημένα στη βορειοδυτική γωνία, αποτελούσαν τα κτερίσματα του τάφου (Π ί ν. 254 δ, δεξιά).

Τάφος 7 (1,85 × 0,50 μ.). Επενδυμένος με άνισα τοιχία στις μακρές πλευρές, έφερε ενιαίες πλάκες στην ανατολική και τη δυτική. Ασύμμετρη κάλυψη.

Περιείχε μία ταφή. Η διατάραξη του σκελετού και η αποσπασματική εύρεση τμημάτων ασημένιου δακτυλι-

διού και ασημένιων ενωτίων υποδηλώνουν σύληση. Η πήλινη πρόχους είχε τοποθετηθεί έξω από τον τάφο, πάνω στις καλυπτήριες πλάκες.

Τάφος 8 (2 × 0,45-0,50 μ.). Αμελούς κατασκευής: ασυμμετρία της κάλυψης, επιλογή αργού δομικού υλικού γιά την επένδυση, έντονη κοίλανση στο δυτικό τμήμα του πυθμένα. Ακατέργαστοι λίθοι, που ήταν συγκεντρωμένοι πάνω στη δυτική καλυπτήρια πλάκα, πιθανώς χρησίμευαν για τη σήμανση του μνημείου.

Περιείχε δύο ταφές. Τα κτερίσματα κατελάμβαναν τη δυτική πλευρά. Περισυλλέχθηκε μία πήλινη πρόχους, μια σειρά γυάλινων μυροδοχείων, μία διπλή γυάλινη πρόχους, μία γυάλινη προχοΐσκη, ένα κύπελλο και ένα πλακίδιο επίσης γυάλινο. Ένα χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο, μία χάλκινη φιάλη, τμήμα πώματος με αλυσίδα, τρία καρφιά και μία κλειδαριά, καθώς και ένα χάλκινο πλακίδιο συμπλήρωναν την κτέριση. Μια σειρά κοσμημάτων υποδηλώνει το φύλο του ενός τουλάχιστον νεκρού: σιδερένια πόρπη, στέλεχος χάλκινης περόνης, χάλκινος κρίκος, χρυσά δακτυλίδια με ημιπολύτιμους δακτυλιόλιθους, χρυσά ενώτια με μαργαριτάρια, ασημένιο καλλωπιστικό εργαλείο.

Τάφος 9 (1,90 × 0,45 μ.). Αμελούς κατασκευής: αργό δομικό υλικό για την επένδυση των στενών πλευρών. Περιείχε μία ταφή.

Τα κτερίσματα ήταν συγκεντρωμένα γύρω από τα πόδια του νεκρού. Περισυλλέχθηκαν μία πήλινη πρόχους, τρία γυάλινα κύπελλα με κατακόρυφες νευρώσεις και μία γυάλινη φιάλη. Ένα χάλκινο αγγείο (Π ί ν. 254 γ), μία χάλκινη στλεγγίδα και ένα χρυσό επιστόμιο συμπληρώνουν τον κατάλογο των ευρημάτων.

Τάφος 10 (1,95 × 0,40 μ.). Η έλλειψη του δυτικού τοιχίου και η ανώμαλη εμφάνιση της αντίστοιχης πλευράς, καθώς και η λακκοειδής κοίλανση του δυτικού τμήματος του δαπέδου αποτελούν κατασκευαστικές ατέλειες.

Περιείχε μία ταφή. Τα κτερίσματα κατελάμβαναν το χώρο γύρω από τις κνήμες· η γυάλινη πρόχους και το πήλινο μυροδοχείο είχαν αποτεθεί στο λάκκο που σχηματιζόταν στο δάπεδο, κατά μήκος της δυτικής πλευράς. Περισυλλέχθηκαν ακόμη πέντε γυάλινα μυροδοχεία με κωνικό και σταγονόσχημο σώμα, τρεις πρόχοι και μία προχοΐσκη, γυάλινες (Π ί ν. 254 α), μία γυάλινη φιάλη και ένα κύπελλο με κατακόρυφες ραβδώσεις. Ο κατάλογος των ευρημάτων συμπληρώνεται με ένα ασημένιο εργαλείο καλλωπισμού, ένα ασημένιο και ένα οστέινο κοχλιάριο, τρεις χάλκινους κρίκους, χρυσό δακτυλίδι και χρυσά ενώτια με μαργαριτάρια.

Τάφος 11 (1,94 × 0,30 μ.). Λείπει το τοιχίο της δυτικής πλευράς· η στενότητα του χώρου, η έντονη κοίλανση του δαπέδου και η χρήση ασύμμετρων καλυπτήριων πλακών υπογραμμίζουν την έλλειψη φροντίδας.

Περιείχε δύο ταφές. Περισυλλέχθηκαν θραύσματα κυπέλλων και ποτηριού, καθώς και κομμάτια μολύβδινης πυξίδας.

Τάφος 12 (0,40 × 1,70 μ.). Λείπει το τοιχίο της δυτικής πλευράς· κοίλανση στο δάπεδο. Περιείχε μία ακτέριστη ταφή.

Τάφος 13 (1,70 × 0,45 μ.). Περιείχε δύο ταφές. Τα κτερίσματα κατελάμβαναν το χώρο γύρω από τις κνήμες του νεκρού και ήταν τα εξής: τρία μυροδοχεία, μία πρόχους, μία γυάλινη φιάλη, μία μολύβδινη πυξίδα (Π ί ν. 253 γ, αριστερά) και ένα χάλκινο δισκοειδές κάτοπτρο.

*Τάφος 15 (*κατεστραμμένος). Εμφανίζει ελαφρά απόκλιση από τον άξονα Α.-Δ., στον οποίο είναι προσανατολισμένο το νεκροταφείο. Απλή σειρά αργού υλικού περιθέει ελλειπτικά τα όρια του λάκκου, αφήνοντας χωρίς επένδυση τη βόρεια μακρά πλευρά.

Αποκαλύφθηκαν ελάχιστα υπολείμματα των οστών του κορμού και του κρανίου του νεκρού. Κανένα κτέρισμα δε συνοδεύει την ταφή.

Τάφος 17 (2,10 × 0,30 μ.). Λείπει το τοιχίο της δυτικής στενής πλευράς. Περιείχε μία ακτέριστη ταφή.

Τάφος 20 (1,80 × 0,60 μ.). Ιδιαίτερα επιμελώς κατασκευασμένος.

Περιείχε δύο ταφές. Ο δεύτερος νεκρός είχε κτεριστεί με ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο, μία πρόχου, ένα άωτο κύπελλο, ένα μικρό μυροδοχείο. Τον πρώτο χρονολογικά νεκρό συνόδευαν ένα άωτο γυάλινο κύπελλο με ραβδώσεις και δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια· στην περιοχή του αυχένα του εντοπίστηκε χρυσό επιστόμιο.

Τάφος 22 (1,90 × 0,50 μ.). Περιείχε μία ακτέριστη ταφή.

Λακκοειδείς τάφοι

Τάφος 7/Β. Δεν ήταν δυνατό να μετρηθούν οι διαστάσεις του, επειδή υπερκαλύπτονταν από τον τάφο 7. Εμφανίζει μικρή απόκλιση ως προς τον προσανατολισμό.

Περιείχε μία ταφή. Τα κτερίσματα περιορίζονται στο δυτικό τμήμα του τάφου. Περισυλλέχθηκαν ένα πήλινο αρυβαλλοειδές ληκύθιο, ένα γυάλινο ποτήρι κι ένα κύπελλο, δύο χάλκινα δισκοειδή κι ένα χάλκινο ορθογώνιο κάτοπτρο, ένας χάλκινος κρίκος.

Τάφος 14 (1,70 × 1,90 × 0,35 μ.). Αμελούς κατασκευής: αποκλίνοντα μακρά τοιχώματα, μη κατακόρυφα, και ασύμμετρη κάλυψη.

Περιείχε μία ταφή. Τα τρία πήλινα μυροδοχεία που είχαν αποτεθεί στον τάφο βρέθηκαν στο δυτικό τμήμα.

Τάφος 16 (2 × 0,50 μ.). Αποκλίνει ελαφρά από τον άξονα στον οποίο είναι προσανατολισμένο το νεκροταφείο, υιοθετώντας εκείνο του τάφου 15.

Περιείχε μία ακτέριστη ταφή.

Τάφος 18. Ελλείψει ορύγματος, ο νεκρός ήταν τοπο-

θετημένος πάνω σε στρώμα χαλικιών, σε εμβρυακή στάση. Ακτέριστος.

Η κάλυψη επιτυγχανόταν με πήλινη πλάκα, τμήμα της οποίας σώθηκε στην ανατολική πλευρά του τάφου.

Τάφος 19. Το επίμηκες αβαθές όρυγμα δεν είχε ευθύγραμμα τοιχώματα. Εντοπίστηκε ασύμμετρος λάκκος στο δυτικό τμήμα του δαπέδου. Η κάλυψη ήταν σε πολλά σημεία κατεστραμμένη.

Περιείχε μία αναμοχλευμένη ταφή και μία ανακομιδή στο λάκκο. Μία δακρυδόχη και δύο φιαλίδια αποτελούσαν την κτέριση του νεκρού και είχαν τοποθετηθεί στην περιοχή των ποδιών, ενώ τρία μυροδοχεία βρέθηκαν ανάμεσα στα οστά της ανακομιδής.

Τάφος 21 (1,70 × 0,40 μ.). Ιδιαίτερα αβαθής. Τρεις ποταμίσιες, μη επεξεργασμένες πέτρες, επένδυαν το δάπεδο και τα τοιχώματα στο ανατολικό άκρο του τάφου, όπου εντοπίστηκε το κρανίο.

Περιείχε μία ταφή. Τα πολυπληθή πήλινα αγγεία είχαν συσσωρευθεί στην περιοχή δυτικά των ποδιών. Περισυλλέχθηκαν μυροδοχεία, ένας μόνωτος σκύφος, ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο και ένα μόνωτο κύπελλο. Ένα χάλκινο κάτοπτρο και μία χάλκινη βελόνα συμπλήρωναν την κτέριση.

Τάφος 23 (1,65 × 0,65 μ.). Περιείχε μία ταφή ακτέριστη.

Τάφος 26. Οι κυρτές καλυπτήριες κεραμίδες δε σώθηκαν ακέραιες.

Περιείχε δύο ταφές ακτέριστες.

Σε ψηλότερο επίπεδο από εκείνο του νεκροταφείου και με παρεμβολή στρώματος, πάχ. 0,20 μ., εντοπίστηκαν πολύ διαταραγμένα υπολείμματα τοίχων και τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου. Η μελέτη της κεραμικής τοποθετεί το μεταγενέστερο αυτό στρώμα στο 2ο-4ο αι. μ.Χ. Στην ίδια περίοδο τοποθετείται, εξάλλου, το γέμισμα λάκκου που είχε ανοιχτεί νότια της λωρίδας των τάφων.

Σημειώνεται ότι για τη συγκρότηση πλήρους εικόνας σχετικά με τα νεκροταφεία της περιοχής, είναι αναγκαία η συνεκτίμηση των ευρημάτων του οικοπέδου Πολιουδάκη με άλλα που έχουν κατά καιρούς εντοπιστεί ή ανασκαφεί εκεί.

ΕΙΡΗΝΗ ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΦΑΛΑΣΑΡΝΑ

Η ανασκαφική περίοδος του 1989 στη Φαλάσαρνα υπήρξε σύντομη, λόγω οικονομικών και άλλων δυσχερειών. Διεξήχθησαν δύο σημαντικές έρευνες.

Με τη βοήθεια εκπαιδευόμενων φοιτητών της αρχαιολογίας και εργατών εντοπίστηκαν για πρώτη φορά στο σύνολό τους τα όρια της ακρόπολης και της οχύρωσης του λιμανιού, αφαιρώντας τους θάμνους, όπου αυτό ήταν απαραίτητο. Σε αρκετές θέσεις ανακαλύψαμε κατασκευές και πύργους, που είχαν προσαρτηθεί στους τοίχους των περιβόλων. Οι φοιτητές επίσης βοήθησαν τη σχεδιάστριά μας στην έρευνα και στις μετρήσεις των τοίχων, ώστε να καταρτιστεί ένας ακριβής χάρτης.

Ο καθηγητής Σταύρος Παπαμαρινόπουλος του Εργαστηρίου Γεωφυσικής και Σεισμολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών διενήργησε έρευνα με μαγνητόμετρο με τη συμβολή ομάδας πτυχιούχων φοιτητών. Οι ενδείξεις που καταγράφηκαν δεν έχουν πλήρως ερμηνευθεί, ώστε να καταρτιστεί ένας πίνακας αναλογιών, αλλά οι αριθμοί και μόνον υποδεικνύουν με σαφήνεια την ύπαρξη αρκετών ανωμαλιών του εδάφους τόσο στο κυρίως λιμάνι όσο και στο βόρειο κλειστό λιμάνι. Οι εδαφικές αυτές ανωμαλίες θα αποτελέσουν το αντικείμενο έρευνας της ανασκαφικής περιόδου του 1990.

Σε συνδυασμό με την ερευνητική εργασία άρχισε και η συντήρηση της επιχρισμένης δεξαμενής που είχε προσαρτηθεί στο νότιο πύργο. Ειδικοί από το Μουσείο Χανίων ανέλαβαν το επίπονο έργο της απόξεσης της σκληρυμένης λάσπης από την επιφάνεια της δεξαμενής. Μόνο σε ένα ή δύο σημεία, στο τέλος της ανασκαφικής περιόδου, παρατηρήθηκε χρώμα που χαρακτηρίστηκε ως σκούρο μπλε. Το χρώμα (ή ίσως υδρομονωτικό) είναι στην πραγματικότητα μαύρο. Με τον καθαρισμό του τελευταίου στρώματος λάσπης βρέθηκε ο πυθμένας της δεξαμενής, ο οποίος είναι κατασκευασμένος από βότσαλα τοποθετημένα σε κονίαμα. Η τελευταία εργασία του 1989 ήταν η κάλυψη της δεξαμενής με ασφαλές στέγαστρο για πλήρη προστασία από τις χειμερινές βροχοπτώσεις.

FRANK FROST

ΚΔ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Άγιος Νικόλαος

Θέση Σταυρός (οικόπεδο Κληρ. Ακράτου - Μοδάτσου Μπετούρα)

Συνεχίστηκε και εφέτος η έρευνα του ελληνιστικού-πρώιμου ρωμαϊκού νεκροταφείου στη θέση Σταυρός Αγίου Νικολάου με τη συμμετοχή της αρχαιολόγου Βασ. Ζωγραφάκη και του συντηρητή του Μουσείου Αγίου Νικολάου, Αλέκου Νικάκη.

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν 19 ακόμα τάφοι δυτικά των προηγούμενων 37 που είχαν ερευνηθεί κατά το 1988[1].

Τάφος 38. Πιθανώς κτιστός, εντονότατα αναμοχλευμένος τάφος, με όρια εντελώς ακαθόριστα, εκτός από εκείνα της δυτικής πλευράς. Προσανατολισμός Α.-Δ.

Στο χώρο βρέθηκαν διάσπαρτα κομμάτια από σπασμένες κεραμίδες, λίθοι, όστρακα αγγείων και τμήματα του κατεστραμμένου σκελετού. Ανάμεσα σε αυτά, και όχι βέβαια στη θέση τους, βρέθηκαν πολλά κομμάτια τριών τουλάχιστον ειδωλίων, ένα κεφάλι γυναικείου ειδωλίου, τμήμα ειδωλίου ζώου, πέντε κομμάτια από τρεις τουλάχιστον πήλινους ανθορόδακες, τρία μυροδοχεία, μία πρόχους, τμήμα μολύβδινου αγγείου, κομμάτια σιδήρου, καθώς και τμήματα κοσμημάτων: δύο φοινικικές χάντρες, μία άλλη γυάλινη, μία οστέινη και μία σιδερένια, δύο περίαπτα, ένα χάλκινο και ένα γυάλινο, και χρυσό ενώτιο με παράσταση κεφαλής Μέδουσας.

Τάφος 39. Κεραμοσκεπής, έντονα αναμοχλευμένος τάφος, με ακαθόριστο περίγραμμα, στα νότια του τάφου 38. Προσανατολισμός Α.-Δ. Οι καλυπτήριες κεραμίδες βρίσκονται θρυμματισμένες και διασκορπισμένες στο χώρο του τάφου.

Στα βορειοανατολικά βρίσκονται συγκεντρωμένα πολλά κομμάτια αμφορέα, ενώ ένα μυροδοχείο βρέθηκε ανάμεσα στις κεραμίδες. Δεν εντοπίστηκαν τμήματα σκελετού.

Τάφος 40. Απλός λακκοειδής τάφος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 1,60 × 0,60 μ.

Το μεγαλύτερο μέρος του σκελετικού υλικού είναι κακοδιατηρημένο. Σε καλύτερη κατάσταση σώζονται μόνο τα οστά των ποδιών. Από την έντονη σύληση απέμεινε μόνον ένας αμφορέας κατά χώραν, στη νοτιοανατολική πλευρά, αλλά καταθρυμματισμένος.

Τάφος 41. Κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Τμήματα των κεραμίδων στερεωμένα με πέτρες βρίσκονται κατά χώραν, οι περισσότερες όμως είναι θρυμματισμένες και διασκορπισμένες στο χώρο του τάφου (Πίν. 255 α).

Δε βρέθηκαν οστά. Στη βορειοανατολική πλευρά του τάφου και κάτω από τις λοξές κεραμίδες του, αποκαλύφθηκαν ειδώλια: ένας πήλινος τρίτωνας με Νηρηίδα στη ράχη του και ένα πτηνό με αναβάτη πίθηκο. Ακόμα βρέθηκαν μία μικρή υδρία, τμήματα δύο μυροδοχείων, τμήμα στλεγγίδας και χάλκινο εξάρτημα.

Τάφος 42. Κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος αμέσως ανατολικά του 41 και όμοιου προσανατολισμού με αυτόν. Σώζει κατά χώραν τις τρεις από τις τέσσερις κεραμίδες που σχημάτιζαν το σαμάρι (Πίν. 255 α).

Από τα οστά του νεκρού αναγνωρίστηκαν με βεβαιότητα τα μηριαία και οι βραχίονες διάσπαρτα στον τάφο. Δύο αμφορείς ήταν όρθιοι, τοποθετημένοι έξω από τον τάφο στα δυτικά και ένα ασημένιο νόμισμα στα ανατολικά του τάφου, εκεί όπου θα έπρεπε να βρισκόταν η κεφαλή του νεκρού.

Τάφος 43. Απλός λακκοειδής τάφος, οι πλευρές του οποίου στο ύψος της κεφαλής του νεκρού επενδύθηκαν με δύο κάθετες πλάκες. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ.

Από το σκελετό βρέθηκαν ελάχιστα οστά διασκορπισμένα και μόνο τμήματα των μηριαίων οστών κατά χώραν στα δυτικά του τάφου. Στη δυτική του άκρη είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα ένας οξυπύθμενος αμφορέας, μία πυξίδα και μία λάγηνος με μικρή πέτρα ως πώμα (Πίν. 255 β).

Τάφος 44. Κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. αμέσως δυτικά του τάφου 43 και ανατολικά του τάφου 38. Οι δύο μακρές πλευρές του σχηματίζονται από τρεις μεγάλες κάθετες αμμουδόπετρες, ενώ στις στενές πλευρές είχε τοποθετηθεί από μία. Δύο σχεδόν τετράγωνες καλυπτήριες πλάκες βρέθηκαν πεσμένες μέσα στον τάφο.

Η κεφαλή του νεκρού βρίσκεται στα ανατολικά γυρισμένη στο πλάι. Σε κακή κατάσταση διατηρήθηκαν τα οστά του θώρακα και της λεκάνης. Τα κτερίσματα του τάφου ήταν αρκετά πλούσια: οκτώ πήλινα μυροδοχεία και ένα πώμα μολύβδινου αγγείου ήταν τοποθετημένα εκατέρωθεν του θώρακα, τμήματα περιδεραίου βρέθηκαν στο ύψος του στέρνου, κρίκοι χάλκινοι ενωμένοι μεταξύ τους, διακοσμημένοι με ανάγλυφες κεφαλές ζώων, λεπτό χάλκινο έλασμα, ασημένια, οστέινη και άλλες γυάλινες χάντρες. Στο ύψος της λεκάνης βρέθηκε ασημένιο ταινιωτό δαχτυλίδι κολλημένο σε δάχτυλο του χεριού. Κατά χώραν βρέθηκε και αμφορέας κατα-

1. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 563-567.

τεμαχισμένος στη δυτική πλευρά του τάφου. Βρέθηκε επίσης μικρό ασημένιο νόμισμα, μάλλον κορινθιακό, του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 45. Απλός λακκοειδής τάφος, του οποίου οι πλευρές στο ύψος της κεφαλής επενδύθηκαν με κάθετες πλάκες.

Από το σκελετό σώζεται μόνο το κρανίο και τα κάτω άκρα. Μέσα στο κρανίο, που ήταν τοποθετημένο στα ανατολικά του τάφου, βρέθηκε ασημένιο νόμισμα Ιτάνου (δ΄ τέταρτο 4ου αι.-α΄ τέταρτο 3ου αι. π.Χ.) και στη βάση του κρανίου γυάλινη χάντρα με λεπτό σύρμα στη διαμπερή της οπή. Στο μεσαίο δάχτυλο του δεξιού χεριού του νεκρού, δίπλα στη λεκάνη, υπήρχε ταινιωτό ασημένιο δαχτυλίδι. Στη δυτική άκρη του τάφου είχαν τοποθετηθεί ένας αμφορέας όρθιος και δύο μυροδοχεία. Κοντά σε αυτά, αλλά και στο στέρνο του νεκρού, εντοπίστηκαν κελύφη αυγών.

Τάφος 46. Εντελώς συλημένος και κατεστραμμένος κεραμοσκεπής τάφος, του οποίου τα όρια δε στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν.

Ανάμεσα στα κομμάτια των κεραμίδων βρέθηκαν αρκετά όστρακα και κομμάτια ειδωλίων. Ένας μεγάλος ακέραιος οξυπύθμενος αμφορέας αποκαλύφθηκε οριζόντια τοποθετημένος πάνω σε κεραμίδα.

Τάφος 47. Τάφος κεραμοσκεπής, συλημένος, με προσανατολισμό Α.-Δ., νότια των τάφων 41 και 42.

Τμήματα κεραμίδων και όστρακα αγγείων βρέθηκαν διάσπαρτα στον τάφο, το δάπεδο του οποίου ήταν στρωμένο με βότσαλα. Δύο μικροί αμφορείς ήταν τοποθετημένοι στη δυτική άκρη του τάφου. Δεν εντοπίστηκαν τα οστά του νεκρού.

Τάφος 48. Κεραμοσκεπής, έντονα αναμοχλευμένος τάφος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Εκατέρωθεν του κρανίου είχαν τοποθετηθεί δύο κάθετες πλάκες επενδεδυμένες με κεραμίδες.

Διάσπαρτα σε όλο το μήκος του τάφου βρέθηκαν τα οστά του νεκρού. Ένας πήλινος ανθορόδακας, ένα μυροδοχείο, ένα μολύβδινο αγγείο και όστρακα, μεταξύ των οποίων ενός αμφορέα, ήταν τα μόνα κτερίσματα που σώθηκαν από τη σύληση.

Τάφος 49. Κεραμοσκεπής τάφος, όμοιου προσανατολισμού με τους προηγούμενους, συλημένος. Κατά μήκος των δύο μακρών πλευρών του σώζεται το κατώτερο μέρος των κεραμίδων που σχημάτιζαν τον τάφο, τρεις σε κάθε πλευρά. Κομμάτια κεραμίδων μαζί με μικρές πέτρες, βρέθηκαν διάσπαρτα στον τάφο. Στο δυτικό άκρο του αποκαλύφθηκε κατά χώραν μικρός αμφορέας σπασμένος. Όστρακα πυξίδας και τριών μυροδοχείων συγκεντρώθηκαν από τον τάφο.

Τάφος 50. Βρίσκεται αμέσως δυτικά του τάφου 49 με ασαφή τα μεταξύ τους όρια. Πιθανότατα κεραμοσκεπής, έντονα αναμοχλευμένος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Δε βρέθηκε σκελετικό υλικό. Πολλά τμήματα ειδωλίων, πάρα πολλές διάφορων χρωμάτων χάντρες, κομμάτια στλεγγίδας, μικρή σμίλη, μικρή πήλινη σβούρα και ένα χρυσό ενώτιο με Ερωτιδέα, ανάμεσα σε πλήθος οστράκων αγγείων, ήταν τα κτερίσματα που συγκεντρώθηκαν από τον τάφο.

Τάφος 51. Σε βαθύ σχετικά όρυγμα έχει γίνει η ταφή του κεραμοσκεπούς αυτού τάφου, διαστ. 2 × 0,52 μ. και προσανατολισμού Α.-Δ., που βρίσκεται αμέσως νότια του τάφου 49. Πρόκειται για έντονα αναμοχλευμένο και συλημένο τάφο εκτός από το δυτικό του μέρος, όπου είχε τοποθετηθεί μέρος των κτερισμάτων.

Λίγα οστά του σκελετού βρέθηκαν συγκεντρωμένα στην ανατολική πλευρά του. Στην ίδια πλευρά αποκαλύφθηκε κεφαλή ειδωλίου. Δύο αμφορείς, τέσσερα μυροδοχεία και πέντε οξυπύθμενοι αμφορίσκοι βρέθηκαν στο δυτικό άκρο του τάφου (Π ί ν. 256 α). Μέσα σ' έναν από τους μικρούς αμφορείς βρέθηκε χάντρα από υαλόμαζα, ενώ άλλες δύο βρέθηκαν στον ίδιο χώρο έξω από αγγεία. Στον τάφο βρέθηκαν επίσης κέλυφος αυγού και καρπός.

Τάφος 52. Κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος, συλημένος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Διασώζει το κατώτερο μέρος των τριών κεραμίδων της νότιας πλευράς και μέρος αυτών της βόρειας.

Σε κακή κατάσταση διατήρησης βρέθηκαν δύο αμφορείς και ένας αμφορίσκος και διάσπαρτα σε όλο τον τάφο όστρακα διάφορων αγγείων και κομμάτια οστών.

Τάφος 53. Κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος, δυτικά του τάφου 50, όμοιου προσανατολισμού με τους προηγούμενους, συλημένος. Το κατώτερο μέρος δύο κεραμίδων του τάφου σώζεται κατά χώραν στις δύο μακρές πλευρές.

Σκελετικό υλικό δε βρέθηκε. Δύο αμφορείς ήταν τοποθετημένοι όρθιοι στη δυτική πλευρά του τάφου. Ανάμεσά τους βρέθηκε τμήμα χάλκινου σκεύους κακής διατήρησης. Μία χάντρα από υαλόμαζα, σπόροι, κάρβουνα και τμήμα μυροδοχείου συλλέχθηκαν από τον υπόλοιπο τάφο.

Τάφος 54. Πρόκειται πιθανότατα για απλό λακκοειδή τάφο, αφού οι μεγάλες πέτρες, που βρέθηκαν πεταμένες στο εσωτερικό του, προέρχονται μάλλον από άλλο κτιστό κατεστραμμένο τάφο. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ.

Ήταν έντονα συλημένος· έσωζε μόνον ελάχιστα όστρακα και λίγα οστά στη δυτική του πλευρά.

Τάφος 55. Απλός λακκοειδής, συλημένος τάφος, όμοιου προσανατολισμού με τους προηγούμενους.

Δύο οξυπύθμενοι αμφορείς βρέθηκαν τοποθετημένοι όρθιοι στη δυτική πλευρά του τάφου και ανάμεσά τους ένας λύχνος τύπου Εφέσου και ένα μικρό χάλκινο έλασμα. Από το σκελετό σώθηκαν μόνο δύο μικρά οστά καμένα.

Τάφος 56. Απλός λακκοειδής, συλημένος τάφος, όμοιου προσανατολισμού με τους προηγούμενους. Βρέθηκαν μόνο κομμάτια γυάλινης φιάλης.

Στον ευρύτερο χώρο της ανασκαφής, ανάμεσα στους τάφους βρέθηκαν διάσπαρτες θρυμματισμένες κεραμίδες, πέτρες από κατεστραμμένους κτιστούς τάφους και πολλά όστρακα αγγείων. Ένα μυροδοχείο, ένα κύπελλο, τμήματα ειδωλίων, κεφαλή γυναικείου ειδωλίου, τμήματα χάλκινου και μολύβδινου σκεύους, καρφί, κομμάτια στλεγγίδας, αγκίστρι, διάφορα χάλκινα ελάσματα και άλλα επίχρυσα, ένας ενεπίγραφος κυβόλιθος και δύο χάλκινα νομίσματα, το ένα της Περγάμου (2ος-1ος αι. π.Χ.), περισυλλέχθηκαν από το μεταξύ των τάφων χώρο.

Οδός Ν. Πλαστήρα - Νίκωνος 1 (οικόπεδο Δ. Φιορέτζη)

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου για την ανέγερση νέας οικοδομής, αποκαλύφθηκαν δεκατρείς τάφοι, από τους οποίους έξι ήταν σκαμμένοι στο μαλακό κούσκουρα και καλυμμένοι με κεραμίδες, ενώ οι υπόλοιποι ήταν απλοί λακκοειδείς.

Όλοι οι τάφοι ήταν συλημένοι. Στους τάφους 1-9 δε βρέθηκαν κτερίσματα, εκτός από ελάχιστα όστρακα και ένα μικρό χάλκινο κάτοπτρο. Από τον τάφο 10 περισυλλέχθηκαν όστρακα αμφορέα και τμήμα μυροδοχείου. Ο τάφος 12 περιείχε, εκτός από ένα ακέραιο μυροδοχείο, επίχρυσα φύλλα και βαλανίδια, προφανώς από στεφάνι ή περιδέραιο. Στον τάφο 11 βρέθηκε μόνον ένα ασημένιο νόμισμα εποχής Καλλιγούλα. Στον τάφο 13, εκτός από ένα χάλκινο και ένα ασημένιο νόμισμα, βρέθηκαν ένα δίωτο και ένα μόνωτο κύπελλο, ένα μυροδοχείο, μία πυξίδα και ένα πολύ μικρών διαστάσεων ειδώλιο.

Σε όλους τους τάφους τα οστά των νεκρών ήταν ελάχιστα. Οι περισσότεροι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ., εκτός από τρεις, μάλλον νεότερους, που με προσανατολισμό Β.-Ν., έκοψαν εγκάρσια τους προηγούμενους (Π ί ν. 256 β).

Οδός Πλαστήρα - Κνωσού (οικόπεδο Κ. Καμαράτου)

Τέσσερις απλοί λακκοειδείς τάφοι, σκαμμένοι στο μαλακό κούσκουρα, βρέθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου. Όλοι είχαν προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., εντάσσονται δε, όπως και οι τάφοι του προηγούμενου οικοπέδου, στο δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας Λατούς προς Καμάρα (Π ί ν. 257 α).

Οι τρεις πρώτοι τάφοι ήταν συλημένοι. Ο τάφος 1 περιείχε οστά αναμοχλευμένα, ο τάφος 2, εκτός από τη διαταραγμένη ταφή, περιείχε και ένα μυροδοχείο, ο δε τάφος 3 βρέθηκε τελείως κενός. Ο τάφος 4 περιείχε μία ταφή, ασύλητη. Ο νεκρός (μήκ. σκελετού 1,40 μ.) είχε την κεφαλή στα ανατολικά και τα χέρια του παράλληλα προς το σώμα, με τις παλάμες να ακουμπούν στη λεκάνη.

Δίπλα στον αριστερό μηρό βρέθηκε πλήθος αστραγάλων. Γύρω από το νεκρό και πάνω στο στήθος είχαν τοποθετηθεί πέντε πήλινα ειδώλια, δύο πυξίδες, δύο μυροδοχεία και ένα χάλκινο κάτοπτρο. Στη δυτική πλευρά του τάφου βρέθηκε αμφορέας σπασμένος.

Σχίσμα Ελούντας

Οικόπεδο Αρναουτάκη

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο και στην περιοχή όπου έχει εντοπιστεί το νεκροταφείο του αρχαίου Ολούντος, αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν τρεις τάφοι.

Τάφος 1. Κεραμοσκεπής, συλημένος τάφος, με προσανατολισμό Β.-Ν.

Τα μοναδικά κτερίσματα που απέμειναν από τη σύληση ήταν τρεις αμφορείς, από τους οποίους ο ένας σχεδόν ακέραιος. Δε βρέθηκαν ίχνη του σκελετού.

Τάφος 2. Κεραμοσκεπής, συλημένος τάφος, όμοιου προσανατολισμού με τον προηγούμενο.

Περιείχε δύο ταφές. Κάτω από τη νεότερη ταφή αποκαλύφθηκε άλλη προγενέστερη με τον ίδιο προσανατολισμό. Από τους δύο νεκρούς σώζονται τμήματα μόνο των οστών των ποδιών, από δε τον παλαιότερο και τμήμα του κρανίου.

Τάφος 3. Όμοιος, συλημένος, με τα οστά του νεκρού αναμοχλευμένα. Βρέθηκαν μόνον ελάχιστα όστρακα.

Οικόπεδο Κ. Ζερβαντωνάκη

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση νέας οικοδομής αποκαλύφθηκε τάφος κεραμοσκεπής καλυβίτης, συλημένος, μήκ. 1,92 και πλ. 0,55 μ.

Περισυλλέχθηκε οξυπύθμενος αμφορέας σπασμένος.

Καρφί Πεδιάδος

Θέση Μνήματα

Στο χώρο του υπομινωικού-πρωτογεωμετρικού νεκροταφείου, που είχε ανασκαφεί από τον J. D. S. Pendlebury[2], και νότια των τάφων 7 και 8, λαθρανασκαφείς έφεραν στο φως μικρό θολωτό τάφο, τον οποίο σύλησαν αφαιρώντας το κλειδί της οροφής του.

Ο τάφος εξωτερικά είναι τετράγωνος, όπως και οι

2. J. D. S. Pendlebury - M. P. Money-Coutts, Excavation in the Plain of Lassithi, BSA 38 (1937-38), σ. 100 κ.ε.

άλλοι της περιοχής, με είσοδο στα δυτικά, η οποία βρέθηκε με το λίθινο φράγμα της άθικτο (Π ί ν. 257 β).

Δίπλα στην είσοδο και προς Β. είχε τοποθετηθεί σφαιρικός αμφορέας, ο οποίος βρέθηκε κατά χώραν. Γύρω από τον τάφο οι τυμβωρύχοι πέταξαν χώματα από το εσωτερικό του μαζί με πολλά όστρακα και οστά.

Η είσοδος του τάφου, χαμηλή, έχει στο δάπεδο ακανόνιστες πλάκες στρωμένες και καλύπτεται από μονολιθικό ανώφλι. Εσωτερικά ο τάφος είναι στη βάση του τετράγωνος, ενώ ψηλότερα κλείνει εκφορικά και γίνεται θολωτός-κυψελοειδής.

Περισσότερες από μία ταφές εντοπίστηκαν στον τάφο, ήταν όμως τόσο διαταραγμένες που στάθηκε αδύνατο να προσδιοριστεί ο αριθμός τους. Με τον καθαρισμό του τάφου περισυλλέχθηκαν πολλά όστρακα, κυρίως ψευδόστομων αμφορέων, καθώς και δύο δαχτυλίδια χάλκινα και ένα ασημένιο.

ΣΤ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΜΑΛΙΑ

Η ανέγερση ενός ξενοδοχείου στον κόλπο της Αγίας Βαρβάρας ήταν αφορμή μιας συστηματικής επιφανειακής έρευνας στην πεδιάδα των Μαλίων, από την ακτή στα βόρεια μέχρι τους πρόποδες της οροσειράς του Σελένα στα νότια και από το λόφο του Αρκόβουνου ανατολικά μέχρι το χωριό Σταλίδα δυτικά.

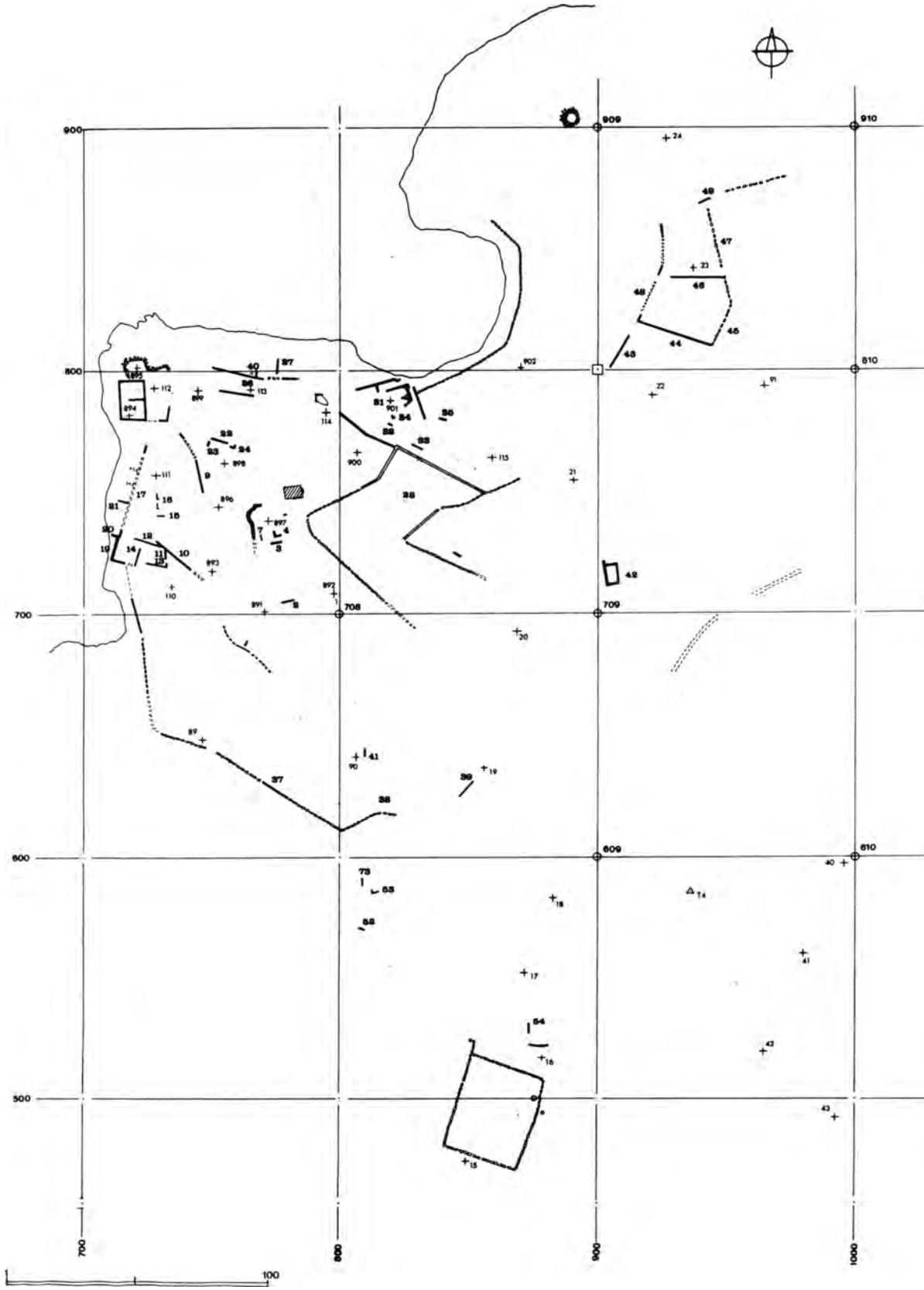
Η πρώτη έρευνα πραγματοποιήθηκε από 18-9 έως 15-10-89. Ερευνήθηκαν δύο τμήματα της πεδιάδας: το ανατολικό άκρο της αρχαιολογικής ζώνης Α από τον κόλπο της Αγίας Βαρβάρας (νομός Λασιθίου) και μια λωρίδα, πλ. 100 μ. περίπου, από το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου (Σ χ έ δ. 1) με κατεύθυνση Β.-Ν. μεταξύ του εθνικού δρόμου και της θάλασσας. Αυτές οι περιοχές απειλούνται αντίστοιχα από την κατασκευή ξενοδοχείου με σειρά bungalows και από τη διέλευση αποχετευτικού αγωγού, που θα συνδεθεί με το σταθμό βιολογικού καθαρισμού των υδάτων της περιοχής των Μαλίων.

Πριν από την κυρίως επιφανειακή έρευνα έγινε τοπογραφική μελέτη από το Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο Αθηνών, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Ι. Μπαντέκα, με σκοπό να εκπονηθεί τοπογραφικό διάγραμμα σε κλίμακα 1:1000 ολόκληρου του αρχαιολογικού χώρου των Μαλίων. Εξάλλου, τοπογράφοι του ENSAIS επέκτειναν, στη ζώνη που ερευνήθηκε, τον κάνναβο που χρησιμοποιείται σήμερα στα Μάλια και άρχισαν την αποτύπωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων που επισημάνθηκαν από την επιφανειακή έρευνα. Οι εργασίες βρίσκονται στο στάδιο επεξεργασίας των αποτελεσμάτων.

Αντικειμενικός σκοπός είναι η αποτύπωση των αρχαίων λειψάνων της πεδιάδας των Μαλίων σε χάρτη κατοίκησης κατά περιόδους. Οι ειδικοί στόχοι είναι πολλαπλοί: να ορίσουμε την εξάπλωση της μινωικής πόλης γύρω από το ανάκτορο, ν' ανακαλύψουμε άλλα κέντρα οικισμού (αγροικίες;) που συνδέονται με το ανάκτορο ή που αντιπροσωπεύουν τις προανακτορικές και υστεροανακτορικές περιόδους, να εντοπίσουμε τις νεκροπόλεις του δεύτερου ανακτόρου, το λιμάνι της μινωικής πόλης και τα λατομεία, να κατανοήσουμε τον εφοδιασμό σε νερό και το σύστημα ύδρευσης του ανακτόρου, να ξαναβρούμε τις αρτηρίες κυκλοφορίας στην πεδιάδα και στον αρχαιολογικό χώρο και να προσδιορίσουμε τον τρόπο εγκατάστασης στην πεδιάδα κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Οι ζώνες που μελετήθηκαν το 1989 ερευνήθηκαν σύμφωνα με τις μεθόδους της αρχαιολογικής έρευνας των J. Bintliff και A. Snodgrass στη νοτιοδυτική Βοιωτία. Τα αποτελέσματα θα μας επιτρέψουν να συντάξουμε χάρτη πυκνότητας των επιφανειακών οστράκων χωρισμένο σε τετράγωνα, 50 × 50 μ., για τα όστρακα που βρέθηκαν στις ακαλλιέργητες ζώνες. Τα τετράγωνα αυτά χωρίζονται σε τμήματα 5-10 × 50 μ. και αυτά με τη σειρά τους σε όσες υποδιαιρέσεις απαιτούνται από τις διαφορές πυκνότητας σε όστρακα που παρατηρήθηκαν στο τμήμα. Στις καλλιεργημένες ζώνες οι αγροί χρησιμεύουν ως μονάδα και ταυτίζονται με τη βοήθεια κάθετης αεροφωτογραφίας σε μεγέθυνση 1:1000 (αρνητικά της Ελληνικής Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού).

Με τα έως τώρα αποτελέσματα πιστοποιείται η απουσία λειψάνων από τα τέλη της ΥΜ ΙΙΙ έως την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, εκτός από μερικά όστρακα, πιθανώς γεωμετρικά, που βρέθηκαν στο ακρωτήρι της Αγίας Βαρβάρας, βορειοδυτικά της εκκλησίας. Μινωική κεραμική βρίσκεται παντού· οι συγκεντρώσεις των οστράκων καταλαμβάνουν γενικά τα βραχώδη υψώματα, ενώ οι ζώνες συγκέντρωσης βυζαντινών οστράκων φαίνεται να τοποθετούνται σε φυσικές λεκάνες ή σε πλατώματα που καλύπτονται από καλλιεργήσιμη γη. Παρατηρούμε τρεις συγκεντρώσεις οστράκων που ανήκουν στις ΠΜ-ΜΜ περιόδους (από 2 μέχρι 17 όστρακα ανά τ.μ.) στο λοφίσκο ο οποίος κλείνει την ανατολική πλευρά του κόλπου της Αγίας Βαρβάρας, στους ελαιώνες βόρεια από το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου και στο λόφο μεταξύ αυτού του σημείου και της θάλασσας (τετράγωνο D 12 του καννάβου του 1970). Στο σημείο αυτό βρέθηκαν σε εντυπωσιακή αναλογία χονδροειδής κεραμική μεγάλων διαστάσεων, παραλληλεπίπεδα, δισκοειδή ή σφαιρικά σφονδύλια (Π ί ν. 258 α), τμήμα

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Γεμάτες γραμμές: προϊστορικοί τοίχοι (;).
Παράλληλες γραμμές: τοίχοι με αμμοκονίαμα.
Αλυσιδωτές γραμμές: τοίχοι από ξερολιθιά.

Σχέδ. 1. Μάλια. Αγία Βαρβάρα. Κάτοψη των αρχιτεκτονικών λειψάνων.

μινωικής οικίας με κατώφλι στη θέση του (Π ί ν 258 γ), θραύσματα από κυάθους και πόδια από κύλικες (coupes à champagne) περιόδων ΥΜ Ι και ΙΙΙ. Τα μινωικά όστρακα συνοδεύονται από ποσότητα οψιανού που προέρχεται από τη Μήλο. Στα νοτιοανατολικά του παρεκκλησίου της Αγίας Βαρβάρας βρέθηκε ρωμαϊκή κεραμική (αμφορέας από την Κω και αφρικανική terra sigillata του 4ου αι.). Η βυζαντινή κεραμική είναι συγκεντρωμένη γύρω από τα δύο παρεκκλήσια, όπου βρέθηκαν τοίχοι που σε ορισμένα σημεία είχαν κουρασάνι και κοκκινωπό κονίαμα, πολλά τούβλα και κεραμίδια, σκωρίες σιδήρου, καθώς και βάση κίονα από ασβεστόλιθο (Π ί ν. 258 β). Επίσης, είναι συγκεντρωμένη στο πλάτωμα που χωρίζει το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου από τη θάλασσα και περιέχει θραύσματα αμφορέων με κτενωτή διακόσμηση και κύπελλα (bols) με sgraffito κάτω από κίτρινη και πράσινη εφυάλωση, που χρονολογούνται προσωρινά στον 6ο-7ο και 12ο αι. μ.Χ.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι πολλά, ιδιαίτερα κατά μήκος της δυτικής ακτής και βόρεια από το παρεκκλήσι της Αγίας Βαρβάρας. Η πιο σημαντική ανακάλυψη ήταν ένας δρόμος, πιθανώς μινωικός, που επισημάναμε σε περισσότερο από 700 μ. μήκος, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. από το κάμπινγκ «Σίσι» μέχρι τον κόλπο της Αγίας Βαρβάρας. Το πλάτος του κυμαίνεται μεταξύ 1,60 και 2 μ. και τα κράσπεδά του αποτελούνται από κροκαλοπαγείς λίθους, τοποθετημένους όρθια πάνω σε βάση από στρογγυλά λιθάρια που σχηματίζουν τοίχο με διπλή πρόσοψη (Π ί ν. 258 δ, 259 α). Σε μια διακλάδωση του δρόμου, προς τα νότια, παρατηρούμε λείψανα κτιρίου με κυκλώπειους τοίχους.

Η σπουδαιότητα των πρώτων αυτών αποτελεσμάτων σε ζώνη, η οποία έως τώρα δε θεωρούνταν ότι αποτελούσε μέρος του αρχαιολογικού χώρου των Μαλίων, μας επιτρέπει να ελπίζουμε σε αξιόλογα ευρήματα στο μέλλον.

SYLVIE MÜLLER

Εργαστήριο των Σφραγίδων

Η ανασκαφή διήρκεσε εφέτος έξι εβδομάδες (19-6 έως 31-7-89). Την ομάδα αποτελούσαν δύο αρχαιολόγοι, ο A. Farnoux, μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και η Γιώτα Τουρναβίτου εκ μέρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, οι R. Roche και A. Wiesman, βοηθοί ανασκαφών, και ο M. Serano, βοηθός αποθήκης. Τη συντήρηση των αγγείων ανέλαβαν για δύο μήνες οι φοιτητές της MST B. Belle και A. Vincotte και των μικροαντικειμένων συντηρητής του Μουσείου Αγίου Νικολάου.

Εφέτος η ανασκαφή εντάσσεται στο πρόγραμμα έρευνας, το οποίο άρχισε τον περασμένο χρόνο και αφορά στο τέλος της ύστερης εποχής του Χαλκού στα Μάλια. Η ανασκαφή του 1988 επέτρεψε να αναγνωρίσουμε τον αποθέτη ΥΜ ΙΙΙ κεραμικής που βρέθηκε από τον A. Dessenne το 1956, βόρεια από το Εργαστήριο των Σφραγίδων, και χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΒ. Εφέτος η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο βόρειο γειτονικό περιβάλλον, όπου ανοίχθηκαν τα τετράγωνα GA, GB, GC και GD 133 και 134, και ανατολικά, όπου έγινε καθαρισμός της επιφάνειας στα τετράγωνα GD και GE 133, 134, 135 και 136. Μόνο τα τετράγωνα GA 134, GC 134 και GD 136 ερευνήθηκαν σε βάθος.

Το ΥΜ ΙΙΙ στρώμα αναγνωρίστηκε σε όλα τα τετράγωνα που ανοίχθηκαν. Ανατολικά οι τοίχοι διατηρούνται σε μία μόνο στρώση και τα δάπεδα εξαφανίστηκαν, εκτός από το GD 136, όπου αποκαλύφθηκε πήλινη κατασκευή, από πλατύ αγγείο-συλλέκτη και τμήμα αγωγού (Π ί ν. 259 γ) και στο GE 134, όπου ήλθε στο φως δάπεδο από πατημένο χώμα και άργιλο. Η μελέτη της τάφρου, που βρίσκεται στα GE-GD 132, έδειξε ότι περνούσε κάτω από τον τοίχο που αποκαλύφθηκε από τον A. Dessenne. Άρα, το σύνολο ανατολικά είναι μεταγενέστερο. Η συνέχιση της έρευνας έφερε στο φως διπλό πέλεκυ και χάλκινο δρέπανο, στον ίδιο αποθέτη στάχτης όπου βρέθηκε και η κεραμική.

Δυτικά αποκαλύφθηκε σειρά δωματίων, διαρθρωμένων σε δύο σύνολα. Το πρώτο σύνολο αποτελείται από τα δωμάτια VI, 1 και 2, που επιχώθηκαν στις αρχές της ΥΜ ΙΙΙ και στα οποία βρέθηκε θραύσμα γυναικείου ειδωλίου με γραπτή διακόσμηση (Π ί ν. 259 β) και χοάνη από άργιλο. Το δωμάτιο IV ανασκάφηκε εν μέρει και ανήκει πιθανώς σε οικία της ΥΜ ΙΙΙΑ2-Β περιόδου, η οποία επεκτείνεται δυτικά. Βρέθηκε άφθονη κεραμική της ΥΜ ΙΙΙΒ (κρατήρας, δύο πίθοι, δύο πυξίδες, ένας αμφορέας και πολλές κύλικες με χαμηλό πόδι και αβαθή κύπελλα). Το δεύτερο σύνολο βρίσκεται νοτιότερα και αποτελείται από τα δωμάτια I, II, 1-6 και III. Πρόκειται για οικία της αρχής της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου, όπου βρέθηκε επίσης άφθονη κεραμική. Το δωμάτιο II, 2 περιείχε 47 ολόκληρα αγγεία (Π ί ν. 260 α-β), τα οποία αποτελούν ένα σημαντικό σύνολο για τη μελέτη της ύστερης εποχής του Χαλκού στα Μάλια. Τα σχήματα που αντιπροσωπεύονται είναι παραπλήσια με αυτά της τάφρου νοτιότερα, όπου βρέθηκαν κύλικες με ψηλό πόδι, ψευδόστομος αμφορέας, χοάνη, αμφορίσκος κτλ. Αυτά τα δωμάτια θα μας επιτρέψουν επιπλέον να μελετήσουμε πληρέστερα την αρχιτεκτονική της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου στα Μάλια.

Τα ενδιάμεσα δωμάτια IV, V και VI θα πρέπει να ανήκουν σε προγενέστερη κατασκευή. Ένα τμήμα του δαπέδου της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου αναγνωρίστηκε σε ψηλότερη στάθμη, στο νότιο τμήμα του GC 134.

Οι τρεις δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθη-

καν σε βάθος μας επέτρεψαν να αναγνωρίσουμε ότι αυτή η κατασκευή της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου εγκαταστάθηκε σε στρώση της ΥΜ Ι. Επισημάνθηκαν επίσης ίχνη ΜΜ στρώσης.

Η ανασκαφή του 1989 μας επέτρεψε να πλουτίσουμε με νέα στοιχεία τη μελέτη που αφορά στην τελευταία φάση της ιστορίας του μινωικού χώρου. Οι μαρτυρίες για αδιάκοπη εγκατάσταση στο χώρο πολλαπλασιάζονται. Ο προσδιορισμός της διαδοχής των φάσεων με την απουσία των στρώσεων ΥΜ ΙΙ, τις οποίες εν τούτοις επεσήμανε ανατολικότερα ο J.-Cl. Poursat, θα αποτελέσει αντικείμενο ειδικής έρευνας το 1990 μαζί με την ολοκλήρωση της ανασκαφής στο δωμάτιο IV.

ALEXANDRE FARNOUX

Συνοικία «Μ»

Οι δοκιμαστικές τομές που κρίθηκαν αναγκαίες στα πλαίσια του προγράμματος για την τοποθέτηση μόνιμων στέγαστρων πάνω από τα κτίρια της συνοικίας «Μ», πραγματοποιήθηκαν το Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1989. Συνολικά έγιναν 39 δοκιμαστικές τομές, των οποίων οι διαστάσεις κυμαίνονται από 1 × 1,75 μ. έως 1,40 × 3 μ., μέχρι το παρθένο έδαφος στα σημεία που είχαν προβλεφθεί για την κατασκευή πεδίλων από σκυρόδεμα που προορίζονται για τη στήριξη των ξύλινων στέγαστρων. Μία πρώτη έκθεση με φωτογραφίες παρουσιάστηκε στην ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία στα τέλη Μαρτίου.

Οι δοκιμαστικές τομές — οι περισσότερες έξω από τα κτίρια της συνοικίας «Μ» — μας επέτρεψαν να προσδιορίσουμε ακριβέστερα τα όρια αυτής της συνοικίας (ΜΜ ΙΙ) και να αναγνωρίσουμε τα λείψανα που ανήκουν σε προγενέστερες (ΠΜ ΙΙΑ) ή μεταγενέστερες φάσεις (ΥΜ Ι και ΙΙ) αυτού του τμήματος του χώρου. Μας επέτρεψαν επίσης, σε μία περίπτωση, να προσδιορίσουμε τον προορισμό ενός κτιρίου, άγνωστης έως σήμερα χρήσης.

Βορειοανατολικά της συνοικίας «Μ» οι δοκιμαστικές τομές 1 μέχρι 8 επιβεβαίωσαν την ύπαρξη σε αυτή την περιοχή και άλλων κτιρίων της πρωτοανακτορικής περιόδου· στη δοκιμαστική τομή 1 ειδικά, βρέθηκε λεπτή ΜΜ ΙΙ κεραμική, ανάλογη με αυτή που βρέθηκε στα πιο σημαντικά κτίρια της συνοικίας «Μ», και έδειξε την ύπαρξη ΜΜ ΙΙΙ λειψάνων (κωνικοί κυαθίσκοι) που αντιστοιχούν σε επαναχρησιμοποίηση αυτής της ζώνης κατά την πρωτοανακτορική περίοδο.

Ανατολικά του κτιρίου Α, οι δοκιμαστικές τομές, πέραν από το «ανατολικό πρόσχωμα», επιβεβαίωσαν την ύπαρξη εκτεταμένου ελεύθερου χώρου με παχιά επίχωση, η οποία καλύπτει λείψανα πρώιμης ΠΜ ΙΙ φάσης. Στα κατώτερα στρώματα πολλών δοκιμαστικών τομών, θραύσματα σταχτόμαυρης κεραμικής ΠΜ ΙΙΑ περιόδου, η οποία είχε έως τώρα αναγνωριστεί μόνο στη ζώνη του ανακτόρου, μας παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την αρχαιότερη ιστορία του χώρου.

Νότια, μια άλλη σειρά δοκιμαστικών τομών (23 έως 26) σε ζώνη που διαταράχθηκε από την εκροή υδάτων, αποκάλυψε την ύπαρξη παχιάς επιχωμάτωσης από σωρούς λίθων, η οποία αποτελεί πιθανώς κοιτοστρώματα ή αποχετευτικό σύστημα.

Βόρεια, στη ζώνη κοντά στο Εργαστήριο των Σφραγίδων, οι δοκιμαστικές τομές 9 και 10 αποκάλυψαν δάπεδα και τοίχους ζώνης οικισμού ΜΜ ΙΒ-ΜΜ ΙΙ (Π ί ν. 260 γ), η οποία είχε ήδη ερευνηθεί εν μέρει το 1977. Στο στρώμα καταστροφής της βρέθηκε πλούσιο υλικό (κύπελλα, μικρές κύλικες) του τέλους της ΜΜ ΙΙ περιόδου (Π ί ν. 261 α).

Στις δοκιμαστικές τομές του δυτικού τμήματος, γύρω από το κτίριο Β, αποκαλύφθηκαν τα σπουδαιότερα λείψανα. Η σειρά των δοκιμαστικών τομών 27 έως 36 που έφθασε, σε πολλές περιπτώσεις, σε βάθος μεγαλύτερο των 2 μ., δείχνει την ύπαρξη, στα δυτικά των κυριότερων κτιρίων της συνοικίας «Μ», κλιμακωτών κατασκευών σε κατώτερη στάθμη. Δυτικά από το κτίριο D, λιθόστρωτος χώρος με λείψανα πρωτοανακτορικών τοίχων, ίσως αντιστοιχεί σε τμήμα πεζοδρομίου (Π ί ν. 261 β).

Βορειοδυτικά στη δοκιμαστική τομή 32 βρέθηκαν σαφή λείψανα επαναχρησιμοποίησης αυτού του τομέα στη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, όπως πιστοποιούν περισότεροι από εκατό κύαθοι και μικρά αγγεία ΜΜ ΙΙΙ, που βρέθηκαν συσσωρευμένα σε στενό τετράγωνο χώρισμα, το οποίο ανήκει σε προγενέστερη κατασκευή. Σε άλλο λάκκο-αποθέτη (δοκιμαστικές τομές 28 και 29) εντοπίστηκαν τα νεότερα χρονολογικά στοιχεία που είχαν ποτέ διαπιστωθεί στη συνοικία «Μ» με την περισυλλογή οστράκων ΥΜ Ι και συνόλου θραυσμάτων αγγείων ΥΜ ΙΙ (ψευδόστομος αμφορέας, κύπελλα, κύλικες Εφύρας) (Π ί ν. 262 α-β), παρεμφερούς με αυτό που βρέθηκε στην Κνωσό στο «Unexplored Mansion».

Μερικές δοκιμαστικές τομές στο εσωτερικό των κτιρίων της συνοικίας «Μ», που είχαν ήδη ανασκαφεί, αποκάλυψαν μόνον επιχωματώσεις από την κατασκευή αυτών των οικοδομημάτων που εδράζονται σε παρθένο έδαφος ή σε βράχο. Σε μία περίπτωση, στη δοκιμαστική τομή 22 (Π ί ν. 262 δ) του τομέα C σε γωνία του υπόβαθρου του κτιρίου VI, που έως τώρα δεν είχε αποκαλυφθεί, η ανακάλυψη λίθινης μήτρας (Π ί ν. 262 γ) για την κατασκευή εργαλείων από χαλκό, μας επέτρεψε να το ταυτίσουμε οριστικά με την κατοικία μεταλλουργού. Κατά συνέπεια, η θέση που είχε προβλεφθεί για την τοποθέτηση των θεμελίων του στεγάστρου από σκυρόδεμα, μετατοπίστηκε για να προφυλαχθεί το κτίριο αυτό.

JEAN-CLAUDE POURSAT

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΒΟΥΣΙ

Από τις 12 Ιουνίου έως τις 12 Αυγούστου πραγματοποιήθηκαν, με άδεια του ΥΠΠΟ, ανασκαφές στο Καβούσι της Κρήτης, υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών.

Βροντάς

Έγιναν 23 νέες τομές στον κάτω οικισμό του Βροντά, ενώ παράλληλα συνεχίστηκαν οι εργασίες σε επτά τομές που είχαν ανασκαφεί εν μέρει στο παρελθόν.

Νοτιοδυτική περιοχή

Έγινε εκτεταμένη έρευνα στο κτίριο G, που έχει ταυτιστεί με το ιερό του οικισμού, και στην περιοχή που βρίσκεται προς τα νοτιοδυτικά. Στα νότια και δυτικά του κτιρίου εντοπίστηκαν και άλλα θραύσματα σκευών λατρείας, μεταξύ των οποίων σωληνοειδή τελετουργικά σκεύη με οφιοειδείς λαβές, και πήλινα ειδώλια γυναικείων θεοτήτων με υψωμένα χέρια. Προσδιορίστηκαν τα όρια του αποθέτη στα νότια και δυτικά και μεταφέρθηκε όλο το υλικό. Η αποκατάσταση και η μελέτη του υλικού από το ιερό έδειξε ότι υπήρχαν τουλάχιστον δεκαεπτά μορφές γυναικείων θεοτήτων. Από τα 2.000 περίπου θραύσματα ειδωλίων αποκαταστάθηκε η προτομή μιας θεάς.

Πραγματοποιήθηκαν περαιτέρω έρευνες στο κτίριο G. Η βόρεια αίθουσα απέδωσε, στο τέλος της ανασκαφής του 1988, σωληνοειδή τελετουργικά σκεύη με οφιοειδείς λαβές, κάλαθους και πήλινες πινακίδες, ενώ η νότια αίθουσα είχε διαταραχτεί από ταφή της ύστερης γεωμετρικής περιόδου.

Περιοχή δυτικά του λόφου

Έγιναν επτά νέες τομές γύρω από το κτίριο Ι, προκειμένου να διαπιστωθεί το μέγεθός του και ανασκάφηκαν οι τομές που είχαν γίνει κατά τη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου. Αποκαλύφθηκε ο τοίχος του άνδηρου, που σχηματίζει το νότιο όριο του κτιρίου, και διαπιστώθηκε ότι ο ανατολικός τοίχος των αιθουσών 1 και 2 αποτελεί το ανατολικό όριο. Ένας μεγάλος τοίχος στα βόρεια ίσως αποτελούσε το βόρειο όριο, αλλά απαιτείται η συνέχιση της ανασκαφής για να διαπιστωθεί αν πράγματι το κτίριο συνεχίζεται προς αυτή την κατεύθυνση. Στα δυτικά, ωστόσο, οι τοίχοι συνεχίζουν και το δυτικό όριο δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί με βεβαιότητα.

Η περιοχή είχε διαταραχτεί από τρεις τουλάχιστον ταφές. Ο τάφος 23, κιβωτιόσχημος της ύστερης γεωμετρικής περιόδου με αρκετές καύσεις, παρουσίαζε ομοιότητες με τους τάφους πάνω στο λόφο. Ο τάφος 24 δεν ήταν χτισμένος, αλλά περιείχε άκαυστα οστά παιδιού που πιθανώς έπασχε από φυματίωση.

Ο τάφος 28 ήταν μεγάλος, κιβωτιόσχημος και κατελάμβανε μία από τις μικρές αίθουσες του κτιρίου Ι. Περιείχε πολλές καύσεις και ελάχιστα κτερίσματα. Περισυλλέχθηκαν μόνο λίγα σιδερένια εργαλεία και όπλα, μία χάλκινη περόνη και έξι μεγάλα κύπελλα.

Λόφος

Συνεχίστηκε η έρευνα στο κτίριο Γ κατά μήκος της δυτικής πλευράς του λόφου. Αποκαλύφθηκε το νότιο όριο με ένα μεγάλο καλά διατηρημένο τοίχο ανδήρου στη νότια πλευρά του. Η περιοχή μεταξύ του τοίχου του ανδήρου και του δυτικού όριου του κτιρίου Γ ήταν σχετικά επίπεδη, αν και προεξείχαν βράχια στο μέσο της, πράγμα που σημαίνει ότι ίσως η περιοχή αυτή χρησίμευε ως δρόμος. Η ανασκαφή στα νότια του νοτιότερου τοίχου του κτιρίου Γ αποκάλυψε ότι αυτός αποτελούσε το νότιο όριο. Δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στα νότια του τοίχου.

Υπήρχαν μόνο τα θεμέλια και μικρός αριθμός λίθων, που πιθανώς είχαν χρησιμοποιηθεί για να καλυφθούν οι ρωγμές στο φυσικό έδαφος. Φαίνεται πιθανό ότι υπήρχε ένας δρόμος στα νότια του κτιρίου Γ και ότι οι κάτοικοι του Βροντά δεν περπατούσαν πάνω σε καλοστρωμένους δρόμους ή καλντερίμια, αλλά πάνω στο γυμνό και τραχύ έδαφος.

Η απομάκρυνση ενός αναχώματος στη βόρεια πλευρά του λόφου έφερε στο φως έναν ακόμη τάφο της ύστερης γεωμετρικής περιόδου (τάφος 21). Ο τάφος ήταν ακανόνιστος κιβωτιόσχημος και περιείχε τρεις καύσεις πάνω από μία ταφή σε πίθο. Ο πίθος περιείχε το άκαυστο σώμα ενός παιδιού, τις καύσεις δύο ενηλίκων, έναν κάλαθο, δύο κύπελλα και μία οινοχόη. Κάτω από τον τάφο εντοπίστηκαν αποθέτες κεραμικής της ΥΜ ΙΙΙΓ και θραύσμα μεγάλης κύλικας.

Κάστρο

Έγιναν δεκαέξι νέες τομές στον επάνω οικισμό του Κάστρου, ενώ παράλληλα συνεχίστηκαν οι εργασίες σε οκτώ τομές, που είχαν ανοιχτεί στη διάρκεια παλαιότερων ανασκαφών.

Δυτική πλαγιά

Οι ανασκαφές στη δυτική πλαγιά είχαν ως επίκεντρο οκτώ αίθουσες, χτισμένες πάνω σε τρεις βαθμίδες.

Αποκαλύφθηκαν δύο αίθουσες στα νότια της αίθουσας 8 στη μεσαία βαθμίδα. Η βορειότερη αίθουσα παρουσίαζε τρεις οικοδομικές φάσεις. Στην αρχική φάση η αίθουσα αποτελούνταν από δύο πλευρικούς από Β.-Ν. τοίχους στα ανατολικά, που σχημάτιζαν ένα αντέρεισμα για την επάνω βαθμίδα. Οι κάτοικοι χρησιμοποίησαν σε μεγάλο βαθμό το βραχώδες υπόστρωμα που υπήρχε στα ανατολικά σαν πρόσοψη ενός εσωτερικού τοίχου, που ενίσχυε κατασκευή από πέτρες. Στο τέλος της φάσης Ι, κάποιο γεγονός, ίσως σεισμός, είχε ως αποτέλεσμα την κατάρρευση και την κάμψη του άνω δόμου των ανατολικών τοίχων της αίθουσας και τη μετατόπιση του νότιου τοίχου. Το γεγονός αυτό επέβαλε την κατασκευή ενός βοηθητικού τοίχου κατά μήκος της ανατολικής πλευράς. Η φάση ΙΙ περιελάμβανε ανοικοδόμηση μεγάλης έκτασης της αίθουσας και περιορισμό των από Α.-Δ. διαστάσεών της. Ολόκληρο το ανατολικό μισό της αίθουσας, καθώς και η είσοδος της αίθουσας 8, είχαν καλυφθεί με μπάζα. Η κάλυψη αυτή της τρίτης φάσης χρονολογείται στην ύστερη γεωμετρική περίοδο και φαίνεται ότι αποτελεί και την τελευταία φάση χρήσης της αίθουσας.

Καθαρίστηκαν τρεις τουλάχιστον αίθουσες στην άνω βαθμίδα. Στο κατώτερο επίπεδο του δαπέδου μιας από αυτές εντοπίστηκε κεραμική της ΥΜ ΙΙΙΓ και υπολείμματα μιας λάρνακας· η άλλη αποκάλυψε μια στρωματογραφημένη κεραμική συνέχεια από την ΥΜ ΙΙΙΓ έως την ΥΓ περίοδο.

Ανατολική πλαγιά

Οι τρεις τομές που ανοίχτηκαν εδώ αποκάλυψαν ένα μεγαροειδές οικοδόμημα της ΥΓ περιόδου, χτισμένο πάνω σε στενόμακρη βαθμίδα. Το κτίριο διαθέτει ένα ανοιχτό πρόθυρο, ένα στενό προθάλαμο, μια ευρύχωρη αίθουσα με κιβωτιόσχημη κατασκευή στη γωνία και μια τραπεζοειδή αίθουσα στο πίσω μέρος. Οι πίσω τοίχοι του κτιρίου προς τα δυτικά, που χρησίμευαν επίσης για αντέρεισμα της επάνω βαθμίδας, είναι εξαιρετικής κατασκευής και σε ορισμένα σημεία διατηρούνται σε ύψος 2,50-3 μ. Στους τοίχους της κεντρικής αίθουσας διακρίνονται οπές από τις δοκούς που συγκρατούσαν το δάπεδο ενός άλλου ορόφου.

Ψευδοκορυφή

Το βορειοδυτικό κτίριο σε αυτή την περιοχή αποτελείται από πέντε αίθουσες που η χρονολόγησή τους κυμαίνεται από την ΥΜ ΙΙΙΓ έως την ΥΓ. Η πρωιμότερη φάση, ΥΜ ΙΙΙΓ, εντοπίστηκε στο κατώτερο επίπεδο του δαπέδου της αίθουσας 2. Η κεραμική περιελάμβανε δύο βαθιά κύπελλα και θραύσματα αγγείων με οστρεοειδή διακόσμηση, καθώς και λυγισμένους κρίκους από περιδέραια. Κρίνοντας από την κεραμική, το κατώτερο δάπεδο της αίθουσας 3 φαίνεται να ανήκει στην πρωτογεωμετρική περίοδο. Υπάρχουν τρεις οικοδομικές φάσεις σε αυτή την αίθουσα, που κυμαίνονται από την πρώιμη έως την ύστερη γεωμετρική περίοδο, κι αυτό σημαίνει ότι το κτίριο είχε κατοικηθεί συνεχώς από την ΥΜ ΙΙΙΓ έως την ΥΓ περίοδο.

Νότια πλαγιά

Έγιναν τρεις τομές στη νότια απόκρημνη πλαγιά του Κάστρου, περίπου 100 μ. νότια του οικισμού που βρίσκεται στο λόφο.

Αποκαλύφθηκαν δύο τουλάχιστον αίθουσες ενός κτιρίου της ύστερης γεωμετρικής περιόδου. Η παρουσία αυτού του συγκροτήματος, σε μια τέτοια απόσταση από τα οικοδομήματα πάνω στο λόφο, αποτελεί ένδειξη ότι ο οικισμός του Κάστρου υπήρξε αρκετά εκτεταμένος στη διάρκεια της ύστερης γεωμετρικής περιόδου.

WILLIAM D. E. COULSON - GERALDINE GESELL - LESLIE DAY

ΜΟΧΛΟΣ

Τον Ιούνιο, Ιούλιο και Αύγουστο πραγματοποιήθηκε ανασκαφή και καθαρισμός στον Μόχλο υπό τη διεύθυνση των Κωστή Δαβάρα και Jeffrey S. Soles. Καθαρίστηκαν οι δύο μεγάλοι γνωστοί τάφοι στη δυτική πλευρά του νησιού (Ι, ΙΙ, ΙΙΙ και IV, V, VI) και μετά από υπόδειξη του Ν. Παπαδάκη, ο φύλακας Γιάννης Κουρουπάκης έλαβε τα αναγκαία μέτρα για τον ψεκασμό της περιοχής στη διάρκεια του χειμώνα, έτσι ώστε να εμποδιστεί η ανάπτυξη ζιζανίων και θάμνων την άνοιξη. Έγινε επίσης καθαρισμός σε αρκετές αίθουσες των προανακτορικών οικιών, στο τετράγωνο Α, και μιας οικίας στο τετράγωνο Δ του μινωικού οικισμού, αλλά δεν εντοπίστηκαν ευρήματα.

Οι ανεξερεύνητες περιοχές του νησιού χωρίστηκαν σε κάνναβο τετραγώνων πλευράς 5 μ., και ανοίχτηκαν δεκατέσσερις τομές στο χώρο του μινωικού οικισμού και τέσσερις στο προανακτορικό νεκροταφείο. Στο νεκροταφείο εντοπίστηκαν τρεις τάφοι. Αν και δε φαίνεται να είχαν ανασκαφεί από τον Seager, ήταν όλοι συλημένοι, προφανώς κατά την αρχαιότητα. Ένας από τους τάφους ήταν μνημειακός, με κατεστραμμένη ολόκληρη τη νότια πλευρά του, και περιείχε ένα μικρότερο αρχαιότερο τάφο στο ένα άκρο και ένα λάκκο με καύση νεκρού στο άλλο. Ανάμεσα στα ευρήματα υπήρχαν όστρακα ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ, ΜΜ Ι, καθώς και μία κυλινδρική σφραγίδα από αιματίτη, συριακής προέλευσης. Ένα

από τα κτίρια του νεκροταφείου διέθετε κλίμακα που κατέβαινε από το επίπεδο της εισόδου και ίσως χρησίμευε στη νεκρική λατρεία και όχι ως τάφος.

Αποκαλύφθηκαν τμήματα τεσσάρων νεοανακτορικών κτιρίων στον οικισμό, ένα από αυτά κάτω από κτίριο που χρονολογείται στον 7ο αι. π.Χ. Μια κατασκευή, της οποίας η πρόσοψη και η κλίμακα είχαν κατασκευαστεί κατά το ισόδομο σύστημα, χρονολογείται στην ΥΜ ΙΒ και περιείχε στρώμα ηφαιστειακής τέφρας κάτω από το επίπεδο του δαπέδου, καθώς και κεραμική ΥΜ ΙΑ κάτω από το στρώμα της τέφρας. Το γεγονός αυτό αποτελεί την πρώτη αναμφισβήτητη ένδειξη από το χώρο της Κρήτης ότι το ηφαίστειο της Θήρας εξερράγη γύρω στα τέλη της ΥΜ ΙΑ κεραμικής φάσης και ότι η ακμή του μινωικού πολιτισμού συνεχίστηκε στην επόμενη ΥΜ ΙΒ φάση. Ένα δεύτερο κτίριο παρουσίαζε αξιόλογη στρωματογραφία, με δέκα επάλληλα δάπεδα που χρονολογούνται από την ΥΜ ΙΒ στην κορυφή έως τη ΜΜ ΙΙΙ στη βάση, η οποία θα συμβάλει σημαντικά στην προσπάθεια αποσαφήνισης της συνέχειας της κεραμικής νεοανακτορικού ρυθμού. Επίσης, ένα τρίτο κτίριο θεωρήθηκε αξιόλογο για τις διαστάσεις του και θα ανασκαφεί τον επόμενο χρόνο. Σε μια περιοχή του οικισμού εντοπίστηκαν λείψανα επανακατοίκησης της ΥΜ ΙΙ και ΥΜ ΙΙΙΑ περιόδου.

Με την προοπτική μελλοντικής ανασκαφής και καθαρισμού εξετάστηκαν, στην πεδιάδα που βρίσκεται κοντά στην ακτή, τα μινωικά κτίρια του σημερινού Μόχλου και της Παλαιάς Βάρδιας, για τα οποία υπήρχε παλαιότερα άδεια.

Το Σεπτέμβριο ο Κωστής Δαβάρας έκανε ανακοίνωση στο IV Διεθνές Συνέδριο της Σαντορίνης σχετικά με τη θηραϊκή τέφρα που εντοπίστηκε στο Μόχλο (Thera and the Aegean World III, τ. 3, σ. 89 κ.ε.). Επίσης, ετοιμάζεται και άλλη ανακοίνωση σχετικά με τη συριακή κυλινδρική σφραγίδα για το περιοδικό Kadmus, ενώ μία τρίτη γενική έκθεση των εργασιών του 1989 θα δημοσιευθεί στην «Κρητολογία» και το Hesperia.

JEFFREY S. SOLES - ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ

Η πρώτη περίοδος μελέτης του ερευνητικού προγράμματος στο Βρόκαστρο (1 Ιουλίου-15 Σεπτεμβρίου) είχε ως στόχο τη συστηματική ανάλυση των αντικειμένων που είχαν συγκεντρωθεί από τις τομές και τις θέσεις κατά τη διάρκεια προηγούμενων εργασιών (1987-88). Μέρος αυτής της διαδικασίας ήταν η τοποθέτηση σε κιβώτια όλων των αντικειμένων που βρίσκονταν σε σάκους, σύμφωνα με τη θέση και τον αριθμό τομής. Πάνω σε κάθε κιβώτιο σημειώθηκε το περιεχόμενο και έγιναν νέοι κατάλογοι για όλα. Αυτή τη στιγμή υπάρχουν αποθηκευμένα 35 κιβώτια με υλικό από την ανασκαφή στο Καβούσι Ιεράπετρας.

Οι ειδικοί επιστήμονες για τις μελέτες της κεραμικής αυτό το καλοκαίρι ήταν οι George Harrison (Πανεπιστήμιο Xavier) για την ελληνορωμαϊκή περίοδο και Margrete Hahn (Πανεπιστήμιο Odense, Δανία) για την τουρκική. Επίσης, η Barbara Hayden ασχολήθηκε με την εξέταση και την καταλογογράφηση όλου του υλικού της εποχής του Χαλκού και της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Η Jennifer Moody ασχολήθηκε με την ανάλυση των κεραμικών της περιοχής, ξεχωρίζοντας, για κάθε θέση, τα χαρακτηριστικά αντικείμενα τοπικών εργαστηρίων από τα εισαγόμενα. Τα θραύσματα που συγκεντρώθηκαν για καταλογογράφηση χαρακτηρίστηκαν κατά θέση και κάνναβο ή κατά μονάδα συλλογής, σχεδιάστηκαν, μετρήθηκαν και χρονολογήθηκαν, όπου αυτό ήταν εφικτό. Οι σημειώσεις της καταλογογραφημένης κεραμικής που προέκυψαν από τις εργασίες αυτής της περιόδου, φωτοτυπήθηκαν και θα χρησιμοποιηθούν αυτό το χειμώνα για να εξακριβωθούν τα συγκριτικά στοιχεία για κάθε λήμμα.

Σκοπός της μελέτης της κεραμικής είναι να προσδιορίσει πόσες χρονολογικές φάσεις αντιπροσωπεύονται σε κάθε θέση. Αποτέλεσμα των εργασιών που έγιναν στη διάρκεια του καλοκαιριού ήταν να δημιουργηθεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για κάθε μεγάλη χρονολογική φάση για τα συναφή οικιστικά πρότυπα. Υπολογίστηκε, παραδείγματος χάρη, ότι σε παράκτιες θέσεις, όπως ο Πρινιάτικος Πύργος, η κατοίκηση συνεχίστηκε και κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο, με μεγάλη εγχώρια παραγωγή ή απομιμήσεις ρυθμών, όπως αυτή του Κανταρλί. Μολονότι θέσεις όπως ο Πύργος (PR 1) παρουσιάζουν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων, το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής που συλλέχθηκε μέσα στην περιοχή του δέλτα ανήκει στη βυζαντινή και σε μεταγενέστερες περιόδους. Πολλά από τα κεραμικά της ελληνορωμαϊκής περιόδου ανήκουν σε ένα σύμπλεγμα θέσεων μέσα και κοντά στην κοιλάδα Μεσελέροι και τούτο πιθανώς σημαίνει ότι στη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου υπήρχε ένα μεγάλο κέντρο δραστηριότητας στην ενδοχώρα, μέσα ή κοντά σε αυτή τη γόνιμη ορεινή κοιλάδα. Μια άλλη κοιλάδα με παραγωγή ερυθρόχρωμης κεραμικής, της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, βρίσκεται ακριβώς νότια του Πύργου (κοιλάδα του Αγίου Νικολάου).

Παρουσιάζεται επίσης τοπική προοπτική για τη μεσαιωνική και την τουρκική περίοδο. Στην Ώλερο, στον Πυρόβολο, στο δέλτα Καλό Χωριό-Πύργος και μέσα στην κοιλάδα του Προφήτη Ηλία είχαν δημιουργηθεί βυζαντινές κοινότητες. Ορισμένες από αυτές τις κοινότητες φαίνεται ότι υπήρχαν και στη διάρκεια της ενε-

τοκρατίας και στην περίοδο αυτή δημιουργούνται νέοι οικισμοί, όπως αυτός στον Άγιο Νικόλαο (ΚΚ 1). Οι νέοι αυτοί οικισμοί διαθέτουν σύγχρονα παρεκκλήσια, όπως στην Πρίνα και στο βυζαντινό οικισμό στους Μεσελέρους. Στη διάρκεια της τουρκοκρατίας το οικιστικό πρότυπο παρουσιάζεται περισσότερο αραιό, με εκτεταμένες αγροικίες και αγροκτήματα σε ολόκληρη την περιοχή, μολονότι τα κέντρα κατοίκησης εξακολουθούν να είναι το Καλό Χωριό, ο Πύργος και οι Μεσελέροι.

Η εξέταση του υλικού της ύστερης νεολιθικής-πρώιμης μινωικής Ι αποκαλύπτει ότι η περίοδος αυτή αντιπροσωπεύεται σε ορισμένες θέσεις, που είναι κυρίως παράλιες, πρότυπο που καθιερώθηκε σε άλλα μέρη της Κρήτης αυτή την περίοδο. Οι ύστερες εποχές του Χαλκού αντιπροσωπεύονται από θέσεις που καταστράφηκαν λόγω διάβρωσης ή χρήσης εκσκαφέων, αλλά η μελέτη της κεραμικής σε συνδυασμό με την καταγραφή της θέσης που έγινε το 1988, αποκάλυψε ένα μεγάλο μινωικό οικισμό στο Κεντρομούρι (ΚΜ 1, 2) κοντά στη δυτική πλευρά της πεδιάδας των Γουρνιών, καθώς και την πιθανότητα ύπαρξης και άλλου μεγάλου οικισμού, πάνω και κοντά στο λόφο Κάτω Αρνικό, στην κοιλάδα του Αφέντη Χριστού. Για τον Πρινιάτικο Πύργο αναγνωρίστηκε μια σχεδόν αδιατάρακτη συνέχεια στην κεραμική, από την πρώιμη εποχή του Χαλκού έως τους νεότερους χρόνους.

BARBARA HAYDEN - JENNIFER MOODY

ΨΕΙΡΑ

Οι εργασίες των ανασκαφών στην Ψείρα πραγματοποιήθηκαν από τις 10 Ιουλίου έως τις 10 Αυγούστου, με την εποπτεία των Philip Betancourt και Κωστή Δαβάρα. Ανασκαφές διεξήχθησαν στην κυρίως χερσόνησο, όπου βρίσκεται ο μινωικός οικισμός, στο νεκροταφείο της ύστερης νεολιθικής-μέσης χαλκοκρατίας και στο χώρο δύο μινωικών φραγμάτων.

Η ανασκαφή στη μινωική πόλη είχε ως επίκεντρο την «Οικία της Πλατείας», ένα μεγάλο οικοδόμημα στη βόρεια πλευρά της πλατείας. Ανασκάφηκε ολόκληρη η ανατολική πτέρυγα (πτέρυγα ΒV). Η πτέρυγα αυτή είχε οικοδομηθεί στο τέλος της ΥΜ ΙΑ, σε κάποια φάση ανακαίνισης, που έδωσε και την τελική μορφή στο κτίριο. Το μεγαλύτερο τμήμα του ισογείου της πτέρυγας αυτής αποτελούνταν από μία μεγάλη αίθουσα που συνδεόταν με το υπόλοιπο οίκημα με μία είσοδο στα βορειοανατολικά. Η γραπτή κεραμική που εντοπίστηκε στο δάπεδο της αίθουσας έδειξε ότι το οίκημα καταστράφηκε στα τέλη της ΥΜ ΙΒ. Η ανασκαφή κάτω από το δάπεδο αποκάλυψε δύο παλιότερες οικοδομικές φάσεις σε αυτό το σημείο της πόλης, από τις οποίες η μία χρονολογείται στη ΜΜ και η άλλη στην ΥΜ ΙΑ. Ανάμεσα στα ευρήματα που συνδέονται με την πτέρυγα ΒV, υπήρχαν αρκετά πήλινα αγγεία, διακοσμημένα σύμφωνα με την εγχώρια ΥΜ ΙΒ τεχνοτροπία, λίθινα εργαλεία και θραύσματα λίθινων αγγείων.

Η ανασκαφή του μινωικού νεκροταφείου υπήρξε το επίκεντρο των εργασιών αυτής της περιόδου. Ανασκάφηκαν έντεκα τάφοι. Αν και οι περισσότεροι από αυτούς ήταν γνωστοί από την ανασκαφή του Seager το 1907 και σχεδόν κανείς δε διέθετε ακέραια οροφή, αποκάλυψαν πολλά νέα στοιχεία. Ορισμένα τμήματα τάφων δεν είχαν διαταραχθεί.

Από τους έντεκα τάφους που ανασκάφηκαν, ένας ήταν υπέργειος (τάφος 16), δύο ήταν μικροί σπηλαιώδεις, γνωστοί ως καταφύγια (τάφοι 14 και 15), ένας ήταν κιβωτιόσχημος κατασκευασμένος με κάθετες πλάκες (τάφος 7), ένας ήταν κιβωτιόσχημος με το κάτω μέρος του λαξευμένο στο βραχώδες υπόστρωμα και λίθινο τοίχωμα στο πάνω μέρος (τάφος 6) και έξι ήταν σχεδόν ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι, με κτιστά τοιχώματα ή με τοιχώματα κτιστά, στηριγμένα στο φυσικό βραχώδες υπόστρωμα και με κάθετες πλάκες τοποθετημένες κατά διαστήματα μέσα στα τοιχώματα. Αν και δε βρέθηκαν εγχυτρισμοί, εντοπίστηκαν θραύσματα ενός μεγάλου αγγείου, από αυτά που χρησίμευαν συνήθως για ταφές.

Αυτή την περίοδο άρχισαν και οι ανασκαφές στα δύο μινωικά φράγματα. Οι κατασκευές διαθέτουν τοιχώματα, πάχ. 3 μ. περίπου, και δύο προσόψεις. Ήταν κτισμένες πάνω από φαράγγια και προφανώς συγκρατούσαν το νερό και τα χώματα από τις διαβρώσεις για γεωργική χρήση. Τα φράγματα σώζονται σε ύψος 3 μ. περίπου.

PHILIP BETANCOURT

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Σύντ. Η 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1989 οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Χαρίκλεια Κάντζια, Μαρία Μιχαλάκη και Αγγελική Γιαννικουρή απουσίαζαν σε εκπαιδευτική άδεια. Για μικρό διάστημα εργάστηκαν στην Εφορεία οι αρχαιολόγοι Μαρία Σάλτα και Στέλλα Παλαιολόγου.

Συνεχίστηκε η προσπάθεια για τη διασφάλιση και νομοθετική κατοχύρωση των αρχαιολογικών ζωνών, όπως η ζώνη προστασίας της ακρόπολης Ιαλυσού (Φιλερήμου). Για την πρώτη αποφασίστηκε κατ' αρχήν η απαλλοτρίωση του πυρήνα του οικισμού. Έγιναν επίσης προτάσεις στο ΥΠΠΟ για καθιέρωση ζώνης προστασίας της αρχαίας ακρόπολης Ερημόκαστρου Καλυθιών[1].

Το Μάρτιο του 1989 διοργανώθηκε από την Εφορεία η Β΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική με τριήμερη διάρκεια και συμμετοχή 31 ελλήνων και ξένων επιστημόνων.

Συνεχίστηκε επίσης το έργο συντήρησης και αποκατάστασης των αναστηλωμένων μνημείων της ακρόπολης της Λίνδου.

Στις ανασκαφές εργάστηκαν με αλφαβητική σειρά οι παρακάτω αρχαιολόγοι, οι οποίοι έχουν και την ευθύνη των επιμέρους ανασκαφών, όπως δηλώνονται στα κείμενα με τα αρχικά τους: Εύα Αποστόλου (Ε.Α.), Αναστασία Δρελιώση (Α.Δ.), Στάθης Ευαγγελινίδης (Σ.Ε.), Εριφύλη Κανίνια (Ε.Κ.), Χαρίκλεια Κάντζια (Χ.Κ.), Σοφία Καραπάνου (Σ.Κ.), Φίλιππος Κωστομητσόπουλος (Φ.Κ.), Τούλα Μαρκέτου (Τ.Μ.), Δημήτριος Μποσνάκης (Δ.Μ.), Βασιλική Πατσιαδά (Β.Π.), Μελίνα Φιλήμονος (Μ.Φ.).

Η αρχαιολόγος Αγγελική Γιαννικουρή συνέχισε, έως την έναρξη της εκπαιδευτικής άδειας, την απασχόληση με τα εργαστήρια και τις αρχαιολογικές αποθήκες της Εφορείας. Συνεχίστηκε επίσης η λειτουργία των τμημάτων σχεδίασης, φωτογράφισης και αρχείου φωτογραφιών.

Η τελική κατάταξη των εκθέσεων των επιμέρους ανασκαφών, ο τελικός έλεγχος της θέσης των φωτογραφιών και σχεδίων και το ευρετήριο των αρχαίων οδών έγιναν από τη Μελίνα Φιλήμονος σε συνεργασία με τον υπογράφοντα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

1. Βλ. V. Guerin, L'île de Rhodes, 1856, σ. 203. Ch. Tissot, RA, n.s. 18 (1868), σ. 153-157. ASAtene 6-7 (1923-24), σ. 564. BSA 68 (1973), σ. 154-155.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Πόλη της Ρόδου

ΑΡΧΑΙΟ ΤΕΙΧΟΣ

Δυτική οχύρωση (οικόπεδο Κακά)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Ψαροπούλας, ανάμεσα στην ακτή Μιαούλη και την οδό Ορφανίδου· βορειότερα είναι το οικόπεδο Ελ. Νικολάου, στο οποίο το 1979[2] αποκαλύφθηκαν λείψανα του αρχαίου τείχους (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 263 α). Με βάση τις τοπογραφικές ενδείξεις της περιοχής, έγινε σύντομη ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο, κατά τη διάρκεια της οποίας φανερώθηκε από Β. προς Ν. και σε ±2 μ. βάθος από το σημερινό οδόστρωμα, τμήμα του παράκτιου τείχους, πλ. 3,10 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Η δυτική του μόνο παρειά σώζεται σε ύψος δύο δόμων. Επιχώσεις λατύπης και θραύσματα πωροπλίνθων μαρτυρούν τη λατόμευση των λίθων του σε μεταγενέστερη εποχή. *(Α.Δ.)*

Ανατολική οχύρωση (οικόπεδο ΑΒΕΤΕ Κ. Κωσταρίδη)

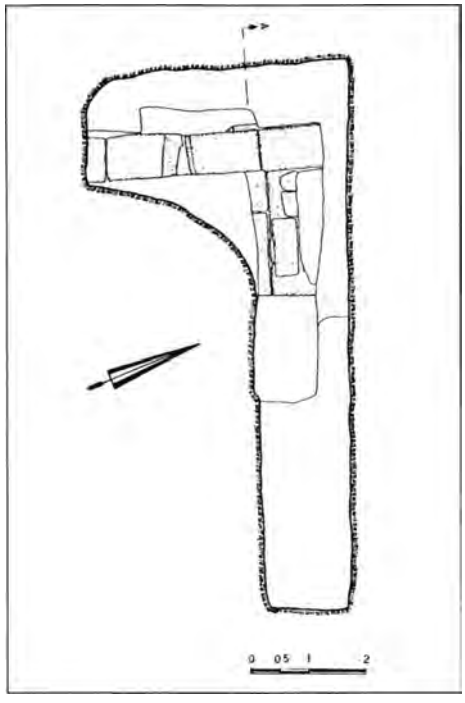
Συνεχίστηκε και εφέτος, χωρίς όμως να περατωθεί, η έρευνα στον ανατολικό, νότιο και δυτικό ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου· συμπληρωματική έρευνα έγινε και στον οικοδομήσιμο χώρο, όπου ήδη έχει αρχίσει η ανέγερση μεγάλου ξενοδοχείου, στο υπόγειο του οποίου προβλέπεται η διατήρηση σε επισκέψιμο χώρο, σωζόμενων τμημάτων του μνημειώδους ελληνιστικού αγωγού, νότια της αρχαίας οδού Ρ 40[3], σύμφωνα με την αριθ. ΑΡΧ/Α1/Φ22/31208/1316/25-7-88 απόφαση του ΥΠΠΟ[4]. Επίσης, ερευνήθηκε ο χώρος στα βορειοανατολικά της ανεγειρόμενης οικοδομής, όπου η ΔΕΗ θα εγκαταστήσει υποσταθμό. Τα σημαντικότερα ευρήματα της φετινής έρευνας ήταν:

Ελληνιστικό τείχος. Κατά τις δοκιμαστικές τομές που έγιναν για τη διερεύνηση της πορείας του τείχους, στο κεντρικό τμήμα του ανατολικού ακάλυπτου χώρου προς την οδό Καναδά, αποκαλύφθηκε, σε επαφή με τη βόρεια παρειά του τέταρτου δόμου του τείχους, κτιστή ορθογώνια κατασκευή (XI), διαστ. 2,60 × 3,40 μ., στο εσω-

2. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 417.

3. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 593-594.

4. Με την ίδια απόφαση τέθηκε ως όρος να μειωθεί κατά δύο διαμερίσματα το ύψος του κτιρίου στην πρόσοψή του προς την πλευρά της οδού Βύρωνος, λόγω της γειτνίασής του με την τάφρο και το μεσαιωνικό τείχος.

Σχέδ. 1. Ρόδος. Οικόπεδο Κακά. Κάτοψη τμήματος του αρχαίου τείχους.

τερικό της οποίας βρέθηκαν λείψανα συσσωρευμένων ανθρώπινων οστών. Στη στρώση που βρέθηκαν τα οστά (στρώση 2α) υπήρχαν όστρακα και λυχνάρι υστερορωμαϊκών χρόνων. Στα τοιχώματα της κατασκευής XI, που είναι αρκετά μεταγενέστερα του τείχους, διακρίνονται δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Λείψανα οστών παρατηρήθηκαν δυτικά και βόρεια της κατασκευής XI, ενώ σε τομή που έγινε στο εσωτερικό και στα βορειοδυτικά της εντοπίστηκε στρώση, πάχ. ±0,35 μ., πλούσια σε όστρακα, μάζες πηλού και θραύσματα κατεστραμμένων στο ψήσιμο αγγείων· κάτω από αυτή τη στρώση αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων και διαδοχικές στρώσεις πηλοχώματος, κοκκινοχώματος και άμμου, η έρευνα των οποίων θα συνεχιστεί για να εξακριβωθεί η σχέση τους με το τείχος.

Αρχαία οδός Ρ 40. Έγιναν δύο μικρής έκτασης στρωματογραφικές τομές για τη διαπίστωση οδοστρωμάτων της εσωτερικά του τείχους διερχόμενης οδού Ρ 40, με αφορμή την κατασκευή τοίχου της οικοδομής και ξεχώρισαν επιφανειακή σχεδόν στρώση με απορρίμματα κεραμικού εργαστηρίου και χαμηλότερα διαδοχικές στρώσεις κοκκινοχώματος με λατύπη πηλοχώματος και άμμου.

Μεγάλος αγωγός νότια της Ρ 40. Συνεχίστηκε η στρωματογραφική έρευνα στο εσωτερικό του αγωγού (Π ί ν. 263 β) και η αποκάλυψη της εσωτερικής παρειάς των τοιχωμάτων του, στο ανατολικό τμήμα του (προς την οδό Καναδά) που σώζονται σε ύψος επτά δόμων· οι δύο ανώτεροι δόμοι, που είναι διαφορετικής τοιχοδομίας, πρέπει να ανήκουν σε μεταγενέστερη επισκευή του. Η επίχωση του αγωγού περιέχει μεγαλύτερη ποσότητα κεραμικής των ύστερων χρόνων της αρχαιότητας στο ψηλότερο στρώμα (α), ενώ χαμηλότερα τα χώματα είναι πιο λιπαρά και με λιγότερα όστρακα (στρώματα β, γ και δ).

Σημαντική υπήρξε η αποκάλυψη στο δυτικό σκέλος του ίδιου αγωγού (προς την οδό Βύρωνος) μικρού τμήματος της ανωδομής του που σώζει τη γένεση αψιδωτής κάλυψης, από το ύψος του πέμπτου από κάτω δόμου του (Π ί ν. 264 α). Τοξωτή κάλυψη που χρησίμευε ως γέφυρα, από την οποία σώθηκαν λείψανα από την έναρξη των εκατέρωθεν αυτής στηθαίων για την προστασία των διερχομένων, έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο του Συνεταιρισμού Αστέγων Βιοτεχνών Ρόδου[5], στο σημείο συμβολής της πλατείας οδού Ρ 35[6] και της περιφερειακής οδού Ρ 40. Στην ανασκαφή Κωσταρίδη το νεοαποκαλυφθέν τμήμα του μνημειώδους αγωγού με την τοξωτή οροφή, συνδέεται με την αναμενόμενη, σύμφωνα με το ρυμοτομικό της αρχαίας πόλης, συμβολή των οδών Ρ 40 και Ρ 15.

Αρχαία οδός Ρ 15. Στο βορειοδυτικό χώρο της ανασκαφής κοντά στην οδό Βύρωνος, όπου υπήρχε κατηφορική πρόσβαση στο οικόπεδο, βρέθηκαν λείψανα οδοστρωμάτων και τμήμα μικρού κτιστού υπονόμου, ορθογώνιας τομής με οριζόντια επικάλυψη και κατεύθυνση Α.-Δ., που σύμφωνα με το ρυμοτομικό της αρχαίας πόλης ανήκουν στην αρχαία οδό Ρ 15. Τα όρια της σημαντικής αυτής οδού, που από το ανατολικό τμήμα της πόλης κατευθυνόμενη προς τα δυτικά θα οδηγούσε στα ιερά και τα δημόσια κτίρια της ακρόπολης, δεν έχουν ακόμα διαπιστωθεί· ο άξονάς της χαράχτηκε από τον Ι. Κοντή με βάση τον υπόγειο τοξωτό αγωγό που βρίσκεται κάτω από το μεσαιωνικό τείχος[7]. Τμήμα του ίδιου αγωγού ερευνήθηκε σε μήκος 7,50 μ. στην οδό Διαγοριδών κατά τη διάρκεια έργων του Δήμου[8].

Λείψανα κτιρίων εκτός του ελληνιστικού τείχους. Βορειοανατολικά της οικοδομής (προς την οδό Καναδά) στο χώρο που προβλέπεται να εγκατασταθεί υποσταθμός της ΔΕΗ, αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων και τμήμα δαπέδου από κουρασάνι και λεπτό βοτσαλάκι που

5. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 445, Σχέδ. 7.

6. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 534.

7. Ι. Κοντής, Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της Ρόδου, 1954, σ. 17, σημ. 2. A. Maiuri, ClRh I (1928), σ. 52, εικ. 32. R. U. Inglieri, Carta archeologica dell' isola di Rodi, Φλωρεντία 1936, σ. 19, αριθ. 27.

8. ΠΑΕ 1952, σ. 572.

φαίνεται να ανήκουν σε δεξαμενή εργαστηριακής εγκατάστασης, κατά πάσα πιθανότητα κεραμικής. Επίχωση (1α), πάχ. 0,60-0,80 μ., πλούσια σε όστρακα και αγγεία (μυροδοχεία, λυχνάρια, πινάκια, φιαλίδια κ.ά.) ελληνιστικής εποχής, υπήρχε 0,48 μ. περίπου πάνω από το δάπεδο της δεξαμενής[9]. Η επίχωση αυτή, που περιέχει επίσης μάζες πηλών και αποτυχημένα στην όπτηση αγγεία, δημιουργήθηκε από απορρίμματα κεραμικού εργαστηρίου. Σε στρωματογραφική έρευνα που ακολούθησε κάτω από τη θεμελίωση των τοίχων και του δαπέδου της δεξαμενής παρατηρήθηκε, μετά τη χαμηλότερη σε αρχαία λείψανα αμμώδη στρώση (7), στρώση καθαρής άμμου χωρίς ίχνη αρχαίων· κάτω όμως από την καθαρή άμμο βρέθηκαν πήλινη αγνύθα και όστρακα με νερογλειμμένη επιφάνεια, ευρήματα όμοια με αυτά που εντοπίστηκαν στις τομές που έγιναν στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου[10].

Τα ιδιαίτερα σημαντικά αυτά ευρήματα που αποτελούν ενδείξεις για ανθρώπινη παρουσία στην ανατολική αυτή πλευρά της πόλης σε εποχή πρωιμότερη του συνοικισμού, θα αποτελέσουν λόγω της σπουδαιότητάς τους αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης από την ανασκαφέα.

Λείψανα κτιρίου εντός του ελληνιστικού τείχους. Στο νότιο χώρο του οικοπέδου επισημάνθηκαν λείψανα κτιστών και λαξευτών φρεατίων, καθώς και τμήματα τοίχων με σημαντικότερο τον τοίχο 11 (Π ί ν. 264 β), μήκ. 11,22, ύψ. 2,10 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Οι υπόλοιποι τοίχοι 12, 13, 14 και 15, που συνεχίζονται νότια του οικοπέδου και ορίζουν χώρους με στρώσεις ασπρόπηλου και κοκκινοχώματος, διατηρήθηκαν σε κατάχωση. Βορειοδυτικότερα, μετά την κατεδάφιση των παλιών αποθηκών Π. Κωσταρίδη, στο χώρο των οποίων είχε διεξαχθεί το 1964 ανασκαφή[11], έγινε συμπληρωματική έρευνα.

Το γενικό σχέδιο της ανασκαφής θα δοθεί με την ολοκλήρωση της έρευνας. *(Α.Δ.)*

Οικόπεδο Κασαπίδη

Το οικόπεδο Κασαπίδη βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο της αρχαίας πόλης, στη γωνία των οδών Αγίου Νικολάου και Χαρ. Μόσχου. Νοτιοδυτικά του οικοπέδου βρίσκονται τα οικόπεδα της εφημερίδας «Δημοκρατική»[12] και Χατζηκαντάκη-Μαλλιάκα[13], όπου αποκαλύφθηκαν τμήματα του ανατολικού σκέλους της ελληνιστικής οχύρωσης.

Στο μεγαλύτερο μέρος του οικόπεδου πραγματοποιήθηκε γενική εκσκαφή χωρίς να επισημανθούν αρχαία. Στο νοτιοδυτικό τμήμα αποκαλύφθηκε σε μήκος 16,50 μ. τοίχος, κατεύθυνσης Β.-Ν. με μικρή απόκλιση προς ΒΔ.-ΝΑ. Είχε πλάτος 3,70 μ. και σωζόταν σε μία μόνο σειρά λίθων (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 265 α). Ήταν κτισμένος με ορθογώνιες πωροπλίνθους, τοποθετημένες σε τρεις διαδοχικές σειρές. Οι πλίνθοι της βόρειας σειράς είχαν τοποθετηθεί κατά το μήκος τους, ενώ των δύο άλλων σειρών κατά το πλάτος τους. Στο βόρειο τμήμα του τοίχου εκφύεται, δυτικά από τον κεντρικό κορμό του, ορθογώνιο σκέλος που αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,50 (Α.-Δ.) και πλάτος 2,95 μ. (Β.-Ν.) (Σ χ έ δ. 2).

Η τοιχοποιία του τοίχου, η παρουσία του δυτικού σκέλους, που ίσως αποτελεί αντηρίδα, και το πλάτος του φανερώνουν ότι πρόκειται για τμήμα της ελληνιστικής οχύρωσης. Ο τοίχος βρίσκεται δυτικότερα από την πορεία που υπολογίζεται ότι ακολουθεί το τείχος στο τμήμα αυτό της αρχαίας πόλης. Η πορεία αυτή ορίζεται στα νότια από το τμήμα που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο της «Δημοκρατικής» και βόρεια από το τμήμα του τείχους που βρέθηκε στο οικόπεδο της ΚΑΙΡ[14]. *(Β.Π.)*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

Κατάστημα Αδελφών Μπακλαβατζή (Κ.Μ. 945 οικοδομών)

Το κατάστημα βρίσκεται στη νότια πλευρά της πλατείας Ιπποκράτους, νοτιοανατολικά και σε μικρή απόσταση από το οικόπεδο Β. Μαραβέλια, όπου έχει αποκαλυφθεί μεγάλο τμήμα της κλασικής, ελληνιστικής και βυζαντινής οχύρωσης της πόλης[15].

Κατά τις εργασίες διάνοιξης βόθρου, διαστ. περίπου 10 × 3 μ., που καταλάμβανε σχεδόν όλο το εμβαδόν του καταστήματος, βρέθηκε ισχυρός τοίχος από ορθογώνιες πωροπλίνθους, των οποίων η ψηλότερη επιφάνεια βρισκόταν μόλις 0,18 μ. βαθύτερα από το παλιότερο δάπεδο του καταστήματος. Μέσα στα στενά όρια του σκάμματος αποκαλύφθηκε τμήμα του τοίχου, διαστ. 5 (Β.-Ν.) και 2,20 μ. (Α.-Δ.), σε ύψος τριών δόμων. Από αυτούς μόνον ο χαμηλότερος τρίτος δόμος, του οποίου καθορίστηκε μικρό τμήμα της επιφάνειας, αποτελείται από ορ-

9. Όμοια επίχωση με απορρίμματα κεραμικού εργαστηρίου παρατηρήθηκε και νοτιότερα, στα ανατολικά της κατασκευής ΧΙ, καθώς και κατά τη στρωματογραφική έρευνα στα νότια του τείχους (βλ. παραπάνω).

10. Βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 593-594.

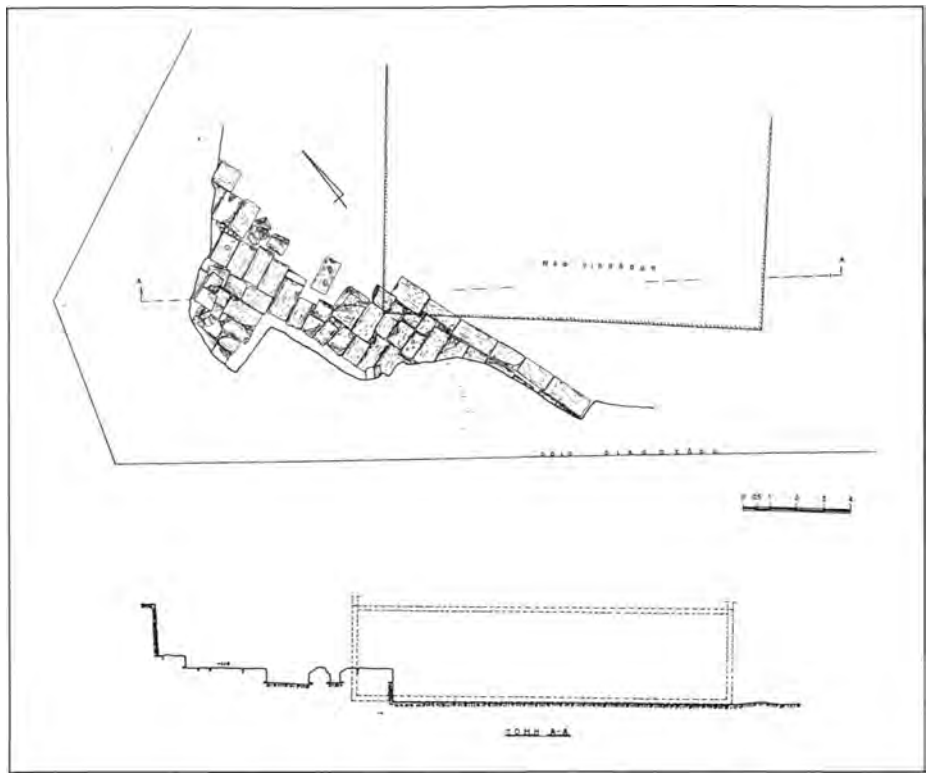
11. Ό.π.

12. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 389.

13. Ανασκαφή 1982.

14. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 616, Σχέδ. 5-6, Πίν. 588 α-β.

15. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 583-584.

Σχέδ. 2. Ρόδος. Οικόπεδο Κασαπίδη. Κάτοψη και τομή τμήματος της ελληνιστικής οχύρωσης.

θογώνιες πωροπλίνθους που αρμόζουν κανονικά. Ανάμεσα στις πλίνθους του β' δόμου βρέθηκε εντειχισμένο πώρινο τμήμα επιστυλίου, μήκ. 0,77 μ., στην πάνω επιφάνεια του οποίου σώζονται τρίγλυφο και τμήματα δύο μετοπών με επένδυση κονιάματος. Ο τοίχος, στο ύψος του χαμηλότερου δόμου του, εφάπτεται στη βόρεια πλευρά του στο φυσικό βράχο, κάθετα λαξευμένο, η επιφάνεια του οποίου, ελαφρώς κατωφερική, παρακολουθήθηκε σε μήκος 2 μ. μέχρι το βόρειο άκρο του σκάμματος.

Η μικρή έκταση της ανασκαφής δεν έδωσε τη δυνατότητα να διαπιστωθεί αν ο ισχυρός τοίχος έχει σχέση με την οχύρωση της πόλης ή ανήκει σε κάποιο λιμενικό έργο. Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση. *(Μ.Φ.)*

ΒΟΡΕΙΟ ΤΜΗΜΑ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ

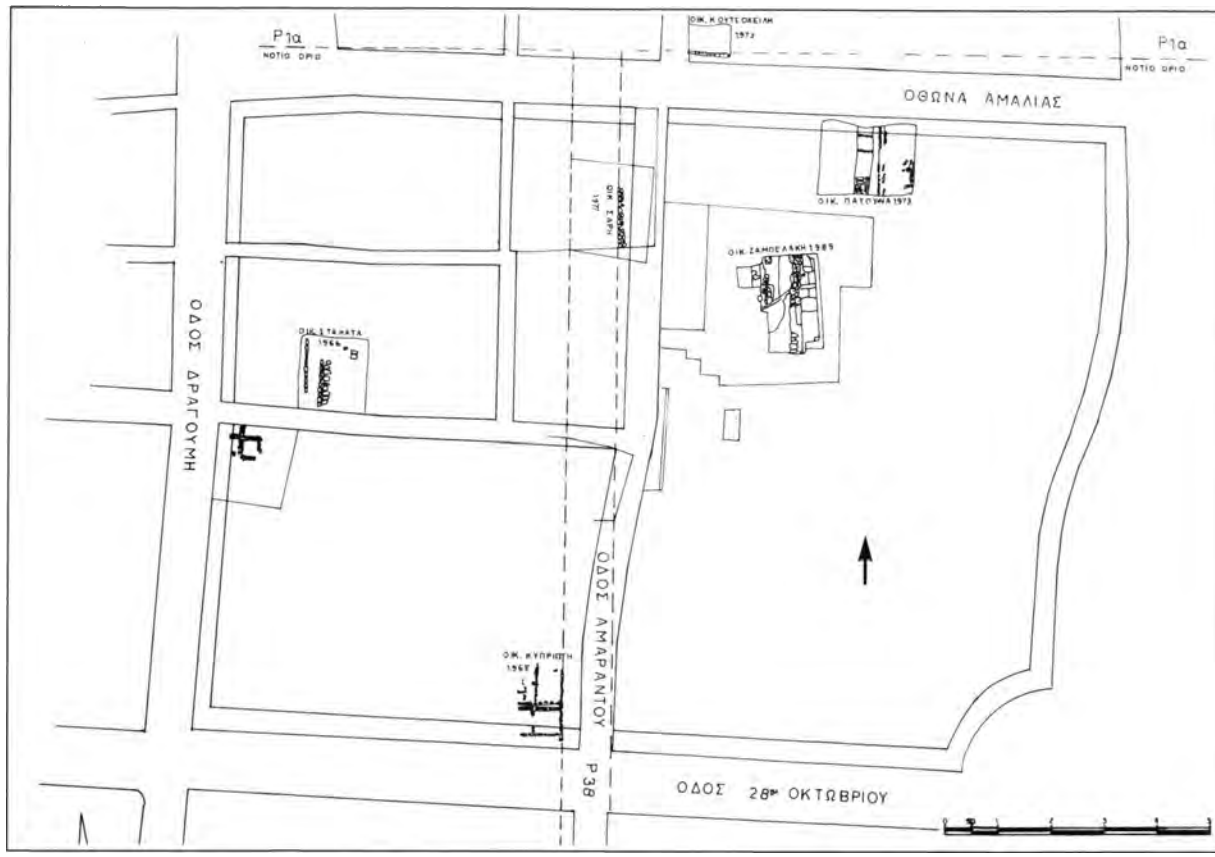
Οδός Αμαράντου 43 - Νιοχώρι (οικόπεδο Μ. Χατζηπέτρου - Θ. και Μ. Παπαηλία - Ελ. Ζαμπελάκη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της πόλης, στο οικοδομικό τετράγωνο που ορίζεται από τις αρχαίες οδούς Ρ 29 α, Ρ 38 (Α.-Δ.) και Ρ 1α, Ρ 1β (Β.-Ν.)[16]. Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής αποκαλύφθηκαν λείψανα τεσσάρων οικοδομικών φάσεων που υποδηλώνουν πιθανώς δημόσια χρήση του χώρου (Σ χ έ δ. 3-5· Π ί ν. 265 β).

Στις δύο αρχαιότερες φάσεις (φάσεις Ι και ΙΙ: τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.) ανήκουν:

Δύο τμήματα από τη θεμελίωση τοίχου (τοίχος Α), με κατεύθυνση Β.-Ν. και όψη προς Δ., που αποκαλύφθηκαν στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 1,95-2,24 μ. από το επίπεδο της σύγχρονης οδού Αμαράντου. Ο τοίχος Α σώζεται σε ύψος ενός δόμου (0,47 μ.) και είναι κτισμένος με αδρά λαξευμένες, ορθογώνιες πωροπλίνθους, τοποθετημένες σε μονή σειρά, κατά το πλάτος του τοίχου (μπατικά). Το βόρειο τμήμα του σώζεται σε μήκος 1,87, έχει μέγ. πλάτος 1,16 μ. και

16. Στο σύγχρονο τοπογραφικό, το οικόπεδο βρίσκεται στα βόρεια της Αμαραντείου Σχολής (A. Maiuri, Nuova Silloge Epigrafica di Rodi e Cos, Φλωρεντία 1925, σ. 19-29, αριθ. 18), ανατολικά του οικοπέδου Διακοσάββα (ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 441), βορειοανατολικά του οικοπέδου Μ. Βιντάλ - Μ. Σαρρή (ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 346-351) και νοτιοδυτικά του οικοπέδου Ιω. Πατούνα (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 950-951).

Σχέδ. 3. Ρόδος. Οδός Αμαράντου 43. Τοπογραφικό της περιοχής.

αποτελείται από τρεις πωροπλίνθους, στη βορειότερη από τις οποίες εδράζεται το τοίχωμα μεταγενέστερης δεξαμενής. Το νότιο τμήμα του τοίχου, μέγ. πλ. 1,35 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 4 μ. και συνεχίζεται προς τα νότια στο όμορο οικόπεδο της Αμαραντείου Σχολής. Ανάμεσα στα δύο τμήματα του τοίχου Α εντοπίστηκε η κοίτη του αρχικά ενιαίου τοίχου, πρόσθετου μήκους 4,55 μ., απ' όπου αφαιρέθηκαν οι αντίστοιχες πλίνθοι για να χρησιμοποιηθούν στην κατασκευή των δεξαμενών της μεταγενέστερης φάσης ΙΙΙ. Στα δυτικά του τοίχου, τέλος, εντοπίστηκαν, σε βάθος 1,88 και 1,99 μ. αντίστοιχα, δύο επάλληλα δάπεδα από σκληρό πατημένο κοκκινόχωμα με μικρά απολαξεύματα λάρτιου λίθου, που αποκαλύφθηκαν έως 4,05 μ. προς Δ.

Ένα ακόμη τμήμα μνημειώδους τοίχου (τοίχος Β), με κατεύθυνση Β.-Ν. και όψη προς Δ., που αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,38 μ. στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, στην περασιά προς τα βόρεια του τοίχου Α (Π ί ν. 266 α). Ο τοίχος Β, που όπως διαπιστώθηκε συνεχίζεται προς Β. μέσα στη βόρεια παρειά του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,55 μ. και σώζεται σε ύψος τριών δόμων (1,50 μ.). Στους δύο κατώτερους δόμους (μέγ. πλ. 2,34 μ.) οι αδρά λαξευμένες ορθογώνιες πωρόπλινθοι έχουν τοποθετηθεί σε δύο σειρές, κατά το πλάτος του τοίχου (μπατικά) στον κατώτερο (πρώτο) δόμο και κατά μήκος (δρομικά), σε τρεις σειρές, στο δεύτερο. Οι πλίνθοι του ανώτερου σωζόμενου, τρίτου, δόμου (πλ. 1,46 μ.) είναι τοποθετημένες μπατικά, σε μονή σειρά και εισέχουν κατά 0,09 και 0,80 μ. του δυτικού και ανατολικού αντίστοιχα μετώπου του κατώτερου δόμου. Η εναλλαγή ανά δόμο, δρομικά και μπατικά τοποθετημένων πωροπλίνθων, δίνει στη δυτική όψη του τοίχου ορθογώνια ισόδομη μορφή, ενώ η έντονα βαθμιδωτή μορφή της ανατολικής όψης του τοίχου οφείλεται πιθανώς σε μεταγενέστερη αφαίρεση από τον τρίτο δόμο, μιας ανατολικότερης – τρίτης – σειράς πωροπλίνθων, τοποθετημένων δρομικά. Πάνω στο δυτικό τμήμα των πωροπλίνθων του τρίτου δόμου του τοίχου εντοπίστηκε, σε βάθος 1,91 μ., μία ακόμη πωρόπλινθος, με κατεύθυνση Β.-Ν., καθώς και τμήμα δεύτερης ανάλογης, μέσα στη βόρεια παρειά του οικοπέδου. Οι πλίνθοι αυτές (που εισέχουν κατά 0,09-0,14 μ. της δυτικής όψης του τρίτου δόμου) δεν είναι βέβαιο εάν ανήκουν στην αρχική κατασκευή του τοίχου, αλλά χρησιμοποιήθηκαν στις

μεταγενέστερες φάσεις για την έδραση – πάνω στο κατάλληλα λαξευμένο δυτικό τμήμα τους – πήλινου αγωγού ύδρευσης που σχετίζεται με σύστημα δεξαμενών.

Στα δυτικά, τέλος, του τοίχου Β εντοπίστηκαν, σε βάθος 2,43-2,55 και 2,74 μ., και αποκαλύφθηκαν έως περίπου 7,80 μ. προς Δ. δύο δάπεδα από πατημένο κοκκινόχωμα με μικρά απολαξεύματα λάρτιου λίθου και χαλίκια αντίστοιχα. Το νεότερο δάπεδο συμπίπτει με την άνω επιφάνεια του τρίτου δόμου του τοίχου, που αποτελεί πιθανώς την ευθυντηρία του. Στα δυτικά επίσης του τοίχου Β, σε απόσταση 3,19 μ. από αυτόν και σε βάθος 2,22 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα ενός ακόμη τοίχου (τοίχος 7α) από αργολιθοδομή, με κατεύθυνση Β.-Ν. (μέγ. μήκ. 1,46, πλ. 1,25 και ύψ. 0,65 μ.) (Σ χ έ δ. 4).

Στις δύο επόμενες φάσεις (φάσεις ΙΙΙ και IV: β' μισό 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ.) οι τοίχοι Α, Β, 7α και τα δάπεδά τους επιχώστηκαν και ο χώρος διαμορφώθηκε σε υπαίθρια αυλή με δάπεδο από τριμμένη πωρόπετρα, δεξαμενές στο ανατολικό της τμήμα και λιθόκτιστα βάθρα στο δυτικό.

Ειδικότερα στο ανατολικό άκρο της αυλής, στο τμήμα ανάμεσα στους τοίχους Α και Β, εντοπίστηκαν δύο δεξαμενές (για την κατασκευή των οποίων χρησιμοποιήθηκαν και πωρόπλινθοι που αφαιρέθηκαν από τους δύο τοίχους) και σύστημα πήλινων αγωγών ύδρευσης[17].

Στα δυτικά των δεξαμενών βρέθηκαν σε βάθος 1,66 και 1,82 μ. δύο πώρινα κρηπιδώματα βάθρων (Π ί ν. 266 β) με προσανατολισμό Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ., θεμέλιο από αργολιθοδομή και ανωδομή από ορθογώνιες πωροπλίνθους σε ένα δόμο, πάνω στις οποίες πιθανότατα εδράζονται – κατ' αναλογία με την κατασκευή των βάθρων του οικοπέδου Σαρρή (βλ. παρακάτω) – πλίνθοι από λάρτιο λίθο με τόρμους για στερέωση (χάλκινων;) αναθημάτων. Το βορειότερο βάθρο έχει διαστάσεις 1,65 × 0,86, ύψος 0,60 μ. και στον ανώτερο σωζόμενο δόμο του, που εισέχει κατά 0,06 μ. της δυτικής πλευράς του θεμελίου του, έχουν χρησιμοποιηθεί, εκτός των πλίνθων, και ημιλαξευμένες πωρόπετρες. Το νοτιότερο βάθρο (το νοτιοδυτικό τμήμα του οποίου έχει καταστραφεί από το πηγάδι του νεότερου σπιτιού που υπήρχε στο οικόπεδο) έχει διαστάσεις 2,74 × 1,27, ύψος 0,69 μ. και η ανωδομή του εισέχει κατά 0,05 μ. της δυτικής πλευράς του θεμελίου του.

Στην τελευταία φάση (IV) επισκευάστηκε το δάπεδο της αυλής, επιχώστηκαν οι δύο δεξαμενές και κατασκευάστηκε μία τρίτη στα βόρειά τους. Αξιοσημείωτη, τέλος, είναι η εύρεση πολλών τεμαχίων ενός ή περισσότερων χάλκινων αγαλμάτων (τμήμα κεφαλής νεανικής ανδρικής μορφής, δάχτυλα, βόστρυχοι και πτυχές ενδυμάτων: αριθ. ευρ. μετάλλινων: Μ 1131 έως 1140)[18] και σημαντικού αριθμού πήλινων, μικκύλων λύχνων, διάσπαρτων σε όλη την έκταση της αυλής.

Στο τμήμα της αρχαίας πόλης, όπου βρίσκεται το οικόπεδο, φαίνεται ότι υπήρχε μία ευρύτερη μνημειακή διαμόρφωση και πιθανότατα κάποιο ιερό, όπως προκύπτει και από παλαιότερα ευρήματα σε γειτονικά οικόπεδα, όπως:

α) Η τιμητική επιγραφή της Αμαραντείου Σχολής που είχε, προφανώς, ανατεθεί στο ιερό (βλ. υποσημ. 16).

β) Τρία βάθρα για σύνταγμα χάλκινων αγαλμάτων που αποτελούσαν μνημειακή διαμόρφωση του ανατολικού ορίου της Ρ 38, το οποίο αποτελούσε και τη δυτική πρόσοψη του ιερού (οικόπεδο Βιντάλ - Σαρρή).

γ) Τμήμα μνημειώδους τοίχου στο οικόπεδο Πατούνα[19].

δ) Μεγάλη ενεπίγραφη στήλη από λάρτιο λίθο με κατάλογο ονομάτων (αριθ. ευρ. επιγραφών: Ε 1441) και σημαντικός αριθμός πήλινων μικκύλων λύχνων που βρέθηκαν σε εκσκαφή της ΔΕΥΑΡ στην οδό Όθωνος-Αμαλίας (ΑΔ 34 (1978): Χρονικά, σ. 412), και

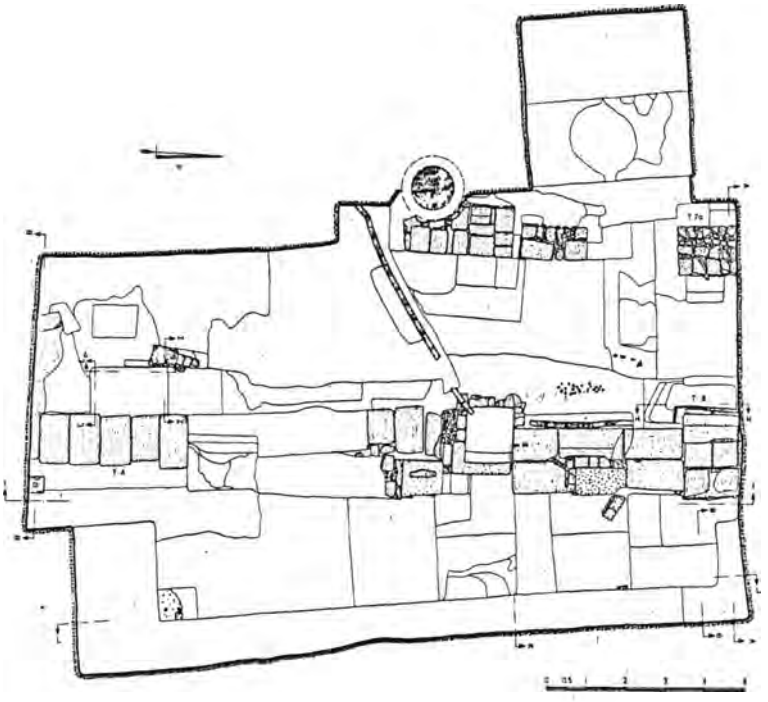
ε) Κυλινδρική βάση με τιμητική επιγραφή όπου αναφέρεται ιερέας του Σάραπι, της αγαθής Τύχης και του αγαθού Δαίμονος από το οικόπεδο Διακοσάββα.

Ο αποσπασματικός ωστόσο χαρακτήρας των οικοδομικών λειψάνων – που διατηρήθηκαν σε κατάχωση – στο συγκεκριμένο οικόπεδο, δεν επιτρέπει προς το παρόν την εξαγωγή ειδικότερων συμπερασμάτων, κυρίως ως προς τη διαμόρφωση του χώρου και την αποκατάσταση των αρχιτεκτονικών μορφών στις δύο αρχαιότερες φάσεις, για τις οποίες οποιαδήποτε ερμηνεία θα πρέπει να συνδυαστεί με τη μελέτη των ευρημάτων στα όμορα οικόπεδα, σε μια συνολική διαπραγμάτευση. *(Σ.Κ.)*

17. Η βορειότερη από τις δύο δεξαμενές (εσωτ. διαστ. 1,16 × 1,40, βάθ. 0,58 μ.) έχει δάπεδο από σπασμένα βότσαλα σε στρώση υδραυλικού κονιάματος και στην εσωτερική πλευρά της πωροπλίνθου, που αποτελεί το ανατολικό της τοίχωμα, έχει λαξευτεί «θρανίο» (πατούρα), πλ. 0,26 μ. Η νοτιότερη δεξαμενή (σωζ. εσωτ. διαστ. 0,85 × 1, βάθ. 0,56 μ.) με εξ ολοκλήρου λιθόκτιστα τοιχώματα, έχει δάπεδο από πήλινες κεραμίδες με επίστρωση υδραυλικού κονιάματος, στο κέντρο του οποίου βρέθηκε σφηνωμένος επιμήκης λίθος.

18. Δεν είναι βέβαιο, όμως, εάν το εύρημα αυτό σχετίζεται με το βάθρο, που βρέθηκε κατά χώραν στο οικόπεδο Σαρρή ή με τα βάθρα του οικοπέδου Χατζηπέτρου - Παπαηλία - Ζαμπελάκη, εάν αυτά προοριζονταν για χάλκινα αναθήματα (βλ. και τα δύο βάθρα που βρέθηκαν στο οικόπεδο Σαρρή αλλά όχι στην αρχική τους θέση: υποσημ. 16).

19. Ο μνημειώδης τοίχος που είχε εντοπιστεί στο οικόπεδο Πατούνα (βλ. υποσημ. 16) παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τον τοίχο Β του οικοπέδου Ζαμπελάκη. Εξαιτίας όμως της αποσπασματικής μορφής των ανασκαφικών δεδομένων δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί με ακρίβεια η σχέση των δύο τοίχων και η παρουσία τους σε αναφορά προς το ιερό.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Οδός Αμαράντου 43. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ακτή Μιαούλη (οικόπεδο Γ. Χατζηνικόλα)

Πρόκειται για μικρό οικόπεδο που βρίσκεται στην περιοχή Ψαροπούλας, στη γωνία του παραλιακού δρόμου με την κάθετη οδό Κρήτης. Στα νοτιότερα οικόπεδα Ε. Νικολάου[20] και Σ. Κακά[21] έχουν εντοπιστεί τμήματα του αρχαίου τείχους της πόλης. Με δοκιμαστικές τομές που έγιναν κυρίως στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου διαπιστώθηκε ότι βρίσκεται δυτικότερα, δηλαδή έξω από το αρχαίο τείχος. Η επίχωση ήταν καθαρή άμμος, που έδωσε όστρακα, κυρίως υστεροελληνιστικά και ρωμαϊκά.

Στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου διαπιστώθηκε ελεύθερη ταφή στην άμμο σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι προς Β., χωρίς κτερίσματα. Τρία μέτρα νοτιότερα της ταφής βρέθηκε ακέραιη πήλινη τεφροδόχος κάλπη με το κάλυμμά της, ελληνιστικών χρόνων. Τέλος, 0,40 μ. νοτιότερα αυτής, αποκαλύφθηκε ελεύθερη ταφή ζώου (σκύλου;), επίσης μέσα στην άμμο (Π ί ν. 267 α).

Ταφή στην άμμο είχε βρεθεί και παλαιότερα, όπως αναφέρεται στην έκθεση της ανασκαφής του οικοπέδου Βομβύλα, στη γωνία των οδών Δηλμπεράκη και Ίων. Δραγούμη[22], όπου είχαν επίσης αποκαλυφθεί δύο τάφοι σκαμμένοι στο χώμα.

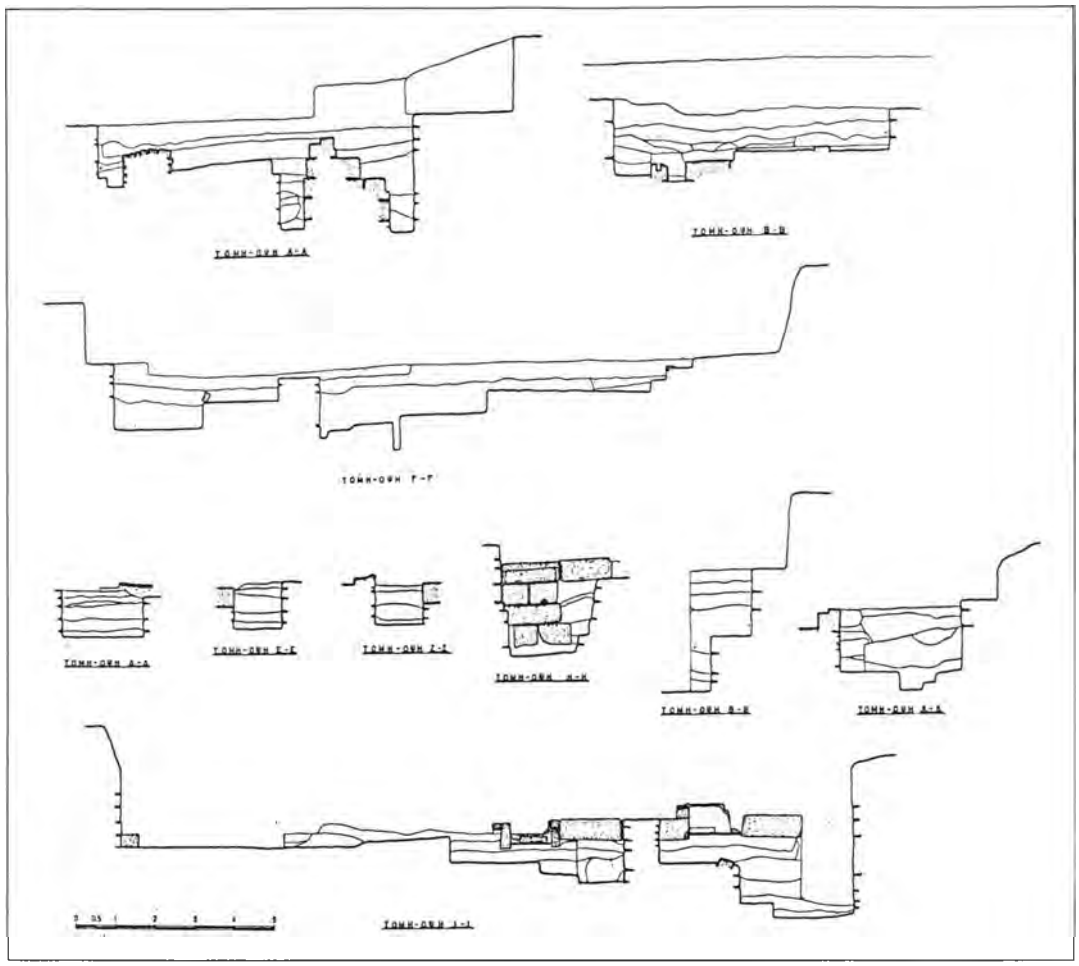
Επίσης, ανθρώπινα οστά είχαν βρεθεί και στο οικόπεδο Νικολάου[23], πράγμα που δείχνει ότι ο χώρος δυτικά, δηλαδή έξω από το παραλιακό τείχος, στη σημερινή περιοχή της Ψαροπούλας, είχε χρησιμοποιηθεί, ίσως ήδη από τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια, για πρόχειρες ταφές. *(Μ.Φ.)*

Οδός Αρκαδίου 5 (οικόπεδο Ουμέτογλου - Ελ. Πάττα)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης, στις βορειοδυτικές υπώρειες της αρχαίας ακρόπολης, χαμηλότερα από την οδό Παπαλουκά και αμέσως στα νότια του ξενοδοχείου «Φαίδρα».

Στην ανατολική παρειά του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε κατά τη εκσκαφή για ανέγερση οικοδομής τμήμα αναλημματικού τοίχου (τοίχος 1), της ρωμαϊκής πιθανό-

20. Βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 412.
21. Ό.π., σ. 415.
22. Βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 592-593.
23. Βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 412.

Σχέδ. 5. Ρόδος. Οδός Αμαράντου 43. Τομές και όψεις της ανασκαφής.

τατα ή μεταγενέστερης περιόδου (Π ί ν. 267 β), σε βάθος 1,55 μ. πάνω από το κατάστρωμα της σύγχρονης οδού Αρκαδίου, που στην περιοχή του οικοπέδου παρουσιάζει έντονη ανωφερική κλίση από Β. προς Ν. Ο τοίχος, που είχε χρησιμοποιηθεί ως θεμέλιο του νεότερου σπιτιού που κατεδαφίστηκε, κατεύθυνσης Β.-Ν., αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,37 μ. και σώζεται σε ύψος τριών δόμων (1,10-1,63 μ.) στο βόρειο τμήμα του και ενός (0,50 μ.) στο νότιο. Είναι κτισμένος με μεγάλες ορθογώνιες πωρόπλινθους, τοποθετημένες κατά το ισόδομο σύστημα· οι αρμοί έχουν γεμιστεί με χώμα, μικρούς αργούς λίθους και λίγα τμήματα πήλινων κεραμίδων.

Το νοτιότατο τμήμα του (πρόσθετου μήκ. 1,01 και ύψ. 0,70 μ.) από αργολιθοδομή πρέπει να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Το βόρειο, τέλος, τμήμα του τοίχου εδράζεται επάνω σε προγενέστερο, με ανάλογη κατεύθυνση, τοίχο από αργολιθοδομή (σωζ. ύψ. 0,07 μ.), που προεξέχει προς τα δυτικά δημιουργώντας «πατούρα», ενώ το νότιο τμήμα του στο φυσικό ασπρόπηλο. Σύμφωνα με την άδεια οικοδόμησης, ο τοίχος διατηρήθηκε ορατός.

Ένας ακόμη αναλημματικός τοίχος ρωμαϊκών χρόνων, από αργές και λαξευμένες πωρόπετρες και κατεύθυνσης Α.-Δ., αποκαλύφθηκε σε τομή που έγινε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 1,61-1,87 μ. Ο τοίχος – στον οποίο διαπιστώθηκαν τρεις οικοδομικές φάσεις – έχει σωζ. μήκος 13,17, πλάτος 0,65-0,90 και ύψος 0,64 μ. στο ανατολικό του τμήμα, 1,48 μ. στο δυτικό. Στο βορειοανατολικό άκρο του τοίχου και σε επαφή με το βόρειο μέτωπό του εντοπίστηκε σε βάθος 1,77-2,08 μ., τμήμα βαθμιδωτού δαπέδου δεξαμενής, σωζ. διαστ. 2,50 (Β.-Ν.) × 3,17 μ. (Α.-Δ.), από σπασμένα βότσαλα, σφηνωμένα σε υδραυλικό κονίαμα και επιστρωμένα με το ίδιο υλικό. Στις υπόλοιπες, τέλος, τομές που έγιναν στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών ακόμη τοίχων από αργολιθοδομή και τμή-

μα αγωγού της περιόδου της ιταλοκρατίας, με κτιστά τοιχώματα και αμφικλινή κάλυψη από πλάκες. *(Σ.Κ.)*

Οδός Παπαλουκά 31 (οικόπεδο Σαλβάρη - Πράσινου)

Στο οικόπεδο έγινε βαθιά εκσκαφή μέχρι βάθους 4,70 μ. από το επίπεδο της σημερινής οδού. Το νότιο μισό περίπου τμήμα του οικοπέδου είχε επίχωση καθαρού ασπρόπηλου. Στο βόρειο τμήμα του και σε βάθος 3,30 μ. περίπου από την οδό βρέθηκε τμήμα δαπέδου από σπαστό βότσαλο, διαστ. 3,70 × 0,90 μ.

Στην ανατολική παρειά του οικοπέδου υπήρχε κτιστή δεξαμενή, που καταστράφηκε κατά την εκσκαφή. Παρακολουθήθηκε το δάπεδό της, που αποτελείται από κουρασάνι και σπαστά βότσαλα, σε μήκος 2,80 μ., καθώς και το νότιο τοίχωμά της, επενδυμένο επίσης με κουρασάνι, σε ύψος 1,92 μ. Στη νότια παρειά της εκσκαφής επισημάνθηκε στοά ανοιγμένη στον ασπρόπηλο, με άνοιγμα ύψ. 1,50 και πλ. 0,60 μ. *(Μ.Φ.)*

ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ

Οδός Π. Μελά (ακάλυπτος χώρος μεταξύ των οικοπέδων Ν. Μυλωνά και Κυπριώτη - Νουρή)

Στο οικόπεδο Ν. Μυλωνά, επί της οδού Διαγοριδών, είχε βρεθεί και ερευνηθεί εν μέρει το 1974-1975 μεγάλη εργαστηριακή εγκατάσταση για τη χύτευση χάλκινων αγαλμάτων[24]. Η έρευνα του σημαντικού αυτού εργαστηρίου, που ήταν εγκατεστημένο μέσα στην περιοχή ενός μεγάλου αρχαίου ιερού, ολοκληρώθηκε το 1988, αφού εν τω μεταξύ είχε παραμείνει διατηρητέο στο υπόγειο της οικοδομής Μυλωνά[25].

Προς το τέλος της ανασκαφής του 1975, είχε αποκαλυφθεί, εν μέρει, στο βορειότερο τμήμα του ακάλυπτου χώρου βόρεια του οικοπέδου (σε απόσταση περίπου 4,40 μ. βόρεια του από Β.-Ν. τοίχου, που έχει ερμηνευθεί ως περίβολος του γειτονικού βωμού[26] και συγχρόνως ως συνεχής κτιστή βάση αναθημάτων), μεταγενέστερος τοίχος παλαιοχριστιανικής πιθανότατα εποχής, κατεύθυνσης Α.-Δ., με εντοιχισμένα ενεπίγραφα μαρμάρινα μέλη. Επειδή ο τοίχος βρισκόταν ουσιαστικά έξω από τα όρια του οικοπέδου Μυλωνά και συνέχιζε προς το γειτονικό οικόπεδο ιδιοκτησίας Κυπριώτη - Νουρή[27], επιχώστηκε προσωρινά, για προστασία των επιγραφών μαζί με τα άλλα λείψανα του ιερού, με προοπτική τη μελλοντική συστηματικότερη έρευνα.

Εφέτος, στα πλαίσια διαμόρφωσης της περιοχής του ιερού γύρω από τα χυτήρια κατέστη δυνατό να επαναληφθεί η έρευνα με κύριο στόχο την εκ νέου αποκάλυψη και συγκέντρωση των επιγραφών του ιερού.

Παρόλο που οι επιγραφές αυτές θα αποτελέσουν αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης, που βρίσκεται ήδη σε προχωρημένο στάδιο, θα αναφερθούμε στο περιεχόμενό τους εξαιτίας της σπουδαιότητάς τους.

1) Στο βόρειο ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου Μυλωνά αποκαλύφθηκε εκ νέου ο από Β.-Ν. τοίχος, μήκ. 19,35 μ., που φαίνεται πως αποτελούσε μία ενιαία κτιστή βάση αναθημάτων και ενεπίγραφων στηλών[28].

Δίπλα στον τοίχο βρέθηκε πεσμένο ορθογώνιο μέλος ενεπίγραφης βάσης ανδριάντα αθλητή από λάρτιο λίθο, σπασμένης στα δύο άκρα της, που φέρει επιγραφή σε δεκατρείς στίχους. Πρόκειται για τον άγνωστο έως σήμερα ρόδιο αθλητή Πυθίωνα Κλευφάνευς, περιοδονίκη πιθανότατα, σύμφωνα με την επιγραφή, που ήταν παγκρατιαστής, πυγμάχος και παλαιστής. Εκτός από τις νίκες του στους μεγάλους πανελλήνιους αγώνες και στα τοπικά Αλίεια, τα οποία αναφέρονται στον πρώτο στίχο, διακρίθηκε σε δέκα ακόμη μικρότερους τοπικούς αγώνες διάφορων πόλεων, μεταξύ των οποίων και τα Ασκληπίεια της Κω. Η επιγραφή χρονολογείται στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ.

2) Στον ακάλυπτο χώρο, νότια της οικοδομής Κυπριώτη - Νουρή, αποκαλύφθηκε εκ νέου ο παλαιοχριστιανικός τοίχος με τα εντοιχισμένα μέλη, που βρίσκεται εν μέρει κάτω από το διαχωριστικό μανδρότοιχο των δύο οικοπέδων (τοίχος 3). Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 9 μ. Ήταν χτισμένος εξ ολοκλήρου από υλικό σε β' χρήση, ανάμεσα στα άλλα και με ορθογώνιες πώρινες πλίνθους, στους αρμούς των οποίων είχαν χρησιμοποιηθεί μικρά κομμάτια κεραμιδιών.

Από τον τοίχο αφαιρέθηκαν τα ενεπίγραφα μέλη, συνολικά τέσσερα. Τα δύο προέρχονται από μεγάλη κτιστή μαρμάρινη βάση αναθημάτων σε σχήμα ημικυκλικής εξέδρας[29] με ευθύγραμμα εξωτερικά περιγράμματα, διακοσμημένα με κυμάτια (Πίν. 268 α).

Τα δύο μέλη δε συνανήκουν. Στην επάνω επιφάνειά τους φέρουν τόρμους για τη στερέωση χάλκινων

24. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 363, Σχέδ. 3.

25. Ch. Kantzia - G. Zimmer, Rhodische Kolosse, AA 1989, σ. 498-523. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 585-586.

26. Για το βωμό αυτό που βρίσκεται αμέσως ανατολικά του οικοπέδου Μυλωνά, βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 438, Σχέδ. 4, Πίν. 404 β.

27. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 398.

28. Σε παρόμοια συνεχή κτιστή βάση είχαν στηθεί τα ατταλικά αναθήματα στο Πέργαμο, βλ. R. Wenning, Die Galateranatheme, Attalos I, PF 4 (1978), σ. 39-42, πίν. 17-20.

29. Για το σχήμα της βάσης, βλ. M. Jacob-Felsch, Die Entwicklung griechischer Statuenbasen und die Ausstellung der Statuen, 1969, σ. 80-81, σημ. 256, σ. 96, σημ. 301 με αναφορά στις εξέδρες της Λίνδου.

ανδριάντων, αναθημάτων στο ιερό, με τη γενική αφιέρωση *Θεοῖς*[30].

Το ένα μέλος έφερε, σύμφωνα με τις επιγραφές, αγάλματα δύο ροδίων αθλητών: αριστερά του Φιλόφρονος Αρχινόμου, που νίκησε στα Νέμεα στο αγώνισμα της συνωρίδος, έργο του Αθηναίου Καλλυάδη Σθέννιδος[31] και δεξιά του Αστυμήδευς..., που νίκησε στα Ίσθμια σε ιππικό αγώνισμα (τέθριππο ή κέλητα). Ο ανδριάντας του τελευταίου ήταν έργο δύο επίσης αθηναίων χαλκοπλαστών, σύμφωνα με τη μερικώς διασωθείσα επιγραφή, γιων του Φυρόμαχου. Ο ένας ονομαζόταν Ασκλάπων, ενώ το όνομα του δεύτερου γλύπτη, καθώς και το πατρώνυμο του Αστυμήδη, συνεχίζονταν σε άλλο μέλος της ίδιας εξέδρας που δε βρέθηκε. Από την ίδια εξέδρα πρέπει να προέρχεται, με βάση προσωπογραφικά και άλλα στοιχεία, όπως η πλήρης σύμπτωση των διαστάσεων, το τμήμα ενεπίγραφης βάσης ανδριάντα του ολυμπιονίκη ...ων Αστυμήδευς, που βρέθηκε λίγο βορειότερα στη βασιλική Χατζηανδρέου και δημοσιεύθηκε από τη Β. Κοντορίνη, με την υπογραφή του Αλικαρνασσέως Φύλητος Πολυγνώτου[32]. Στο σπασμένο αριστερό τμήμα του τρίτου αυτού μέλους, που θα πρέπει να τοποθετηθεί με βάση τα ονόματα δεξιά του νεοευρεθέντος, θα υπήρχε η συνέχεια της επιγραφής μας με το πατρώνυμο του Αστυμήδη και το όνομα του δεύτερου γιου του Φυρόμαχου.

Πρόκειται επομένως για ένα σύνταγμα ανδριάντων αθλητών, νικητών σε πανελλήνιους αγώνες, σε ιππικά αγωνίσματα, που πρέπει να ανήκαν στην ίδια οικογένεια. Το όνομα του πρώτου από αριστερά *(Φιλόφρων)*, σε συνδυασμό με την κατάληξη -ων του τρίτου, μας επιτρέπει να συμπληρώσουμε με σχετική βεβαιότητα το πατρώνυμο του δεύτερου: *Φιλόφρων*. Αποκαθίσταται έτσι η εξής σειρά και σχέση προσώπων:

Φιλόφρων Ἀρχινόμου[33]
Ἀστυμήδης[34] *[Φιλόφρονος]*
Φιλόφρ]ων Ἀστυμήδευς[35]

Ο πρώτος πρέπει να είναι ο παππούς και ο δεύτερος ο πατέρας του τρίτου. Από τις υπογραφές του πρώτου και του τρίτου γλύπτη, δηλαδή του Καλλυάδη Σθέννιδος και του Φύλητος Πολυγνώτου, που εργάζονται στο νησί στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ., αλλά και από τη γραφή, που είναι ίδια και στις τρεις επιγραφές, συμπεραίνεται ότι οι ανδριάντες στήθηκαν συγχρόνως, μετά τη νίκη του τρίτου[36].

Πρόκειται επομένως για μια αριστοκρατική οικογένεια Λινδίων, που ανέθεσε στο ιερό την εξέδρα με τους ανδριάντες των διακριθέντων στους αγώνες μελών της, έργα διάσημων γλυπτών του 3ου αι. π.Χ., εκτός από τους γιους του Φυρόμαχου, τον Ασκλάπωνα και τον αδελφό του, που απαντούν για πρώτη φορά στη Ρόδο και στον ελληνικό χώρο.

Ο πατέρας τους ταυτίζεται με το μεγάλο αθηναίο ανδριαντοποιό Φυρόμαχο, τον οποίο ο Πλίνιος (NH 34.51-52) συγκαταλέγει μεταξύ των μεγάλων καλλιτεχνών που ήκμασαν το 296-2 π.Χ. (πριν το θάνατο της τέχνης), ενώ πιο κάτω (34.84) τον αναφέρει ανάμεσα στους γλύπτες που δούλεψαν στο Πέργαμο για τα ατταλικά αναθήματα του Αττάλου Ι και του Ευμένη.

Ο Πολύβιος (32, 25) (Διόδωρος 31, 35) ονομάζει έναν Φυρόμαχο ως καλλιτέχνη του περίφημου λατρευτικού αγάλματος του Ασκληπιού στο Πέργαμο, που διαρπάχθηκε από τον Προυσία το 156 π.Χ. Με βάση τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες διατυπώθηκαν δύο απόψεις σχετικά με την εποχή της ακμής του. Σύμφωνα με την πρώτη, που διατυπώθηκε από τον A. Stewart, πρόκειται για μεγάλο καλλιτέχνη του 3ου αι. π.Χ., η επίδραση του οποίου υπήρξε καθοριστική στη δημιουργία του περγαμηνού baroque[37]. Σύμφωνα με τη δεύτερη, που διατυπώθηκε από τον B. Andreae, κυρίως βάσει τεχνοτροπικών κριτηρίων, η δραστηριότητα του

30. Η ίδια γενική αφιέρωση *Θεοῖς* αναφέρεται και στις πρόσφατα δημοσιευμένες επιγραφές από το γειτονικό οικόπεδο Κοζά, βλ. Β. Κοντορίνη, Ανέκδοτες επιγραφές Ρόδου ΙΙ, Αθήνα 1989, αριθ. 2 και 5 (βλ. και σ. 31), που προέρχονται από το ίδιο ιερό, καθώς και σε αδημοσίευτες επιγραφές από την περιοχή του βωμού και την ευρύτερη περιοχή του ιερού.

31. Ο γλύπτης αυτός υπογράφει έναν ανδριάντα στη Λίνδο, γύρω στο 240 π.Χ., σύμφωνα με τη συμπλήρωση του Blinkenberg, Lindos II, αριθ. 103 (= J. Marcadé, Recueil des signatures de sculpteurs grecs, Παρίσι 1953, I 46), όπου *[Κα]λλιάδη[ς]* με γιώτα, ενώ στη νέα επιγραφή *Καλλυάδης* με ύψιλον.

32. Β. Κοντορίνη, Ένας νέος Ρόδιος ολυμπιονίκης, Στήλη, Τόμος εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος, Αθήνα 1980, σ. 380-382, πίν. 167 (= BullÉp 1979, αριθ. 309 = SEG XXVIII, σ. 198, αριθ. 688).

33. Ίσως πρόκειται για τον πατέρα ή το γιο του Αρχινόμου Φιλόφρονος των λινδιακών επιγραφών (Lindos II, αριθ. 86, στ. 4 και αριθ. 89, που χρονολογούνται γύρω στα 270-260 π.Χ.).

34. Το όνομα αυτό φέρει ένας επώνυμος ιερέας του Ήλιου που χρονολογείται ανάμεσα στα 310-240 π.Χ., βλ. P. M. Fraser - E. Matthews, A Lexicon of Greek Personal Names, I, Οξφόρδη 1987, Αστυμήδης (11).

35. Ένας Φιλόφρων Αστυμήδευς με το αξίωμα του ταμία του ιερού απαντά στην επιγραφή Lindos II, αριθ. 244 A, στ. 11 που αναχρονολογείται από τον M. Segre γύρω στα 208-196 π.Χ. Για την αναχρονολόγηση της επιγραφής Lindos 244 A, βλ. Parola del Passato 3 (1948), σ. 75, σημ 2. Τη χρονολόγηση αυτή έχει δεχθεί ο Fraser στο Lexicon (ό.π.).

36. Πρβλ. πρόχειρα το σύνταγμα των Διαγοριδών, που ήταν στημένο στην Ολυμπία, βλ. Ν. Παπαχατζής, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Ηλιακά, Αθήνα 1979, σ. 340-341 και υποσημειώσεις.

37. A. Stewart, Attika. Studies in Athenian Sculpture of the Hellenistic Age, Λονδίνο 1979, σ. 3-33.

Φυρόμαχου τοποθετείται στο 2ο αι. π.Χ. και ανήκει στους καλλιτέχνες που δούλεψαν για το μικρό ατταλικό ανάθημα[38]. Όλος ο σχετικός προβληματισμός για το θέμα εκτίθεται πρόσφατα στον τόμο Phyromachos Probleme, RM Ergh. 31, 1990.

Ο B. Andreae, εκδότης του τόμου, σε ένα μεγάλο άρθρο με τίτλο Der Asklepios des Phyromachos (σ. 45-100), όπου συγκεντρώνει και σχολιάζει στις σ. 60-70 όλες τις γραπτές πηγές, άμεσες και έμμεσες, ουσιαστικά εμμένει σχετικά με τον Φυρόμαχο στην αρχική του άποψη.

Στον ίδιο τόμο ο N. Himmelmann με το άρθρο Antisthenes, συνοψίζοντας με τη σειρά του τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες (σ. 13-23) (Φυρόμαχος 1-10), και χωρίς να γνωρίζει την επιγραφή της Ρόδου, που προστίθεται τώρα σ' αυτές (Φυρόμαχος 11), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι από τις γραπτές πηγές προκύπτει η ύπαρξη τριών τουλάχιστον, αν όχι περισσότερων καλλιτεχνών, με το όνομα Φυρόμαχος, που πρέπει να αποτελούν μέλη της ίδιας οικογένειας, από την Αττική.

Η επιγραφή της Ρόδου έρχεται στο φως σε μία καλή ώρα για να συμπληρώσει την αλυσίδα και μάλιστα να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στον Φυρόμαχο του 3ου αι. π.Χ. και στον Φυρόμαχο του 2ου αι. π.Χ. Ο πατέρας του Ασκλάπωνος και του αδελφού του[39], οι οποίοι εργάζονται στη Ρόδο στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ., μπορεί έτσι να συνδεθεί με τον Φυρόμαχο του Πλίνιου 34.51-52 που ήκμασε (ή γεννήθηκε σύμφωνα με μερικούς ερευνητές) το 296-2 π.Χ., ενώ τα δύο αδέλφια θα μπορούσαν με τη σειρά τους να είναι γονείς του Φυρόμαχου (ή των Φυρόμαχων) του Πλίνιου 35.146, που υπήρξε δάσκαλος του ζωγράφου Ηρακλείδη.

Ο B. Andreae, στον οποίο ήταν γνωστή η επιγραφή της Ρόδου και στην οποία αναφέρεται σε ένα συμπλήρωμα στο παραπάνω άρθρο (σ. 99-100), συμφωνεί με την άποψη αυτή· καθώς όμως δε γνωρίζει ολόκληρο το περιεχόμενο της επιγραφής, η οποία απλώς αναφέρθηκε στην προδημοσίευση των χυτηρίων Μυλωνά, εκφράζει επιφυλάξεις σχετικά με την αθηναϊκή καταγωγή του Ασκλάπωνος, καθώς το όνομα ηχεί δωρικό. Όμως το όνομα Ασκλάπων απαντά, αν και όχι πολύ συχνά, στην αττική προσωπογραφία[40]. Η τελική δημοσίευση της επιγραφής και — ας ελπίσουμε — η μελλοντική συμπλήρωσή της με την ολοκλήρωση της ανασκαφής θα φωτίσουν καλύτερα το σημαντικό αυτό πρόβλημα.

Στο δεύτερο κομμάτι της ίδιας εξέδρας, που διασώζει επίσης στην επάνω επιφάνειά της τον έναν τόρμο για τη στερέωση του πέλματος χάλκινου ανδριάντα, χαράχτηκε πολύ αργότερα, γύρω στα μέσα του 1ου αι. π.Χ., μια τιμητική επιγραφή σε δεκατρείς στίχους, της οποίας το μισό πρώτο μέρος ήταν χαραγμένο σε παρακείμενο προς τα αριστερά μέλος.

Στο σωζόμενο μέρος της επιγραφής απαριθμούνται οι τιμές και τα αξιώματα ενός προσώπου, του οποίου δε σώζεται το όνομα, μεταξύ των οποίων ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το αξίωμα του ιερέως του Απόλλωνος Σαμναίου[41]. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι τιμήθηκε δύο φορές από το Δήμο των Αμίων, που υπάγεται στη Λίνδο, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι είναι ίσως απόγονος της ίδιας οικογένειας με τους προαναφερθέντες και επίσης αθλητής.

Μετά την αφαίρεση των ενεπίγραφων μελών, βρέθηκαν κάτω από τον παλαιοχριστιανικό τοίχο τέσσερις ορθογώνιες μικρές κατασκευές από ορθογώνιες πωροπλίνθους, οι οποίες ίσως αποτελούν βάσεις αναθημάτων, τοποθετημένες σε μια σειρά με κατεύθυνση Α.-Δ., παράλληλα με τον τοίχο-περίβολο του οικοπέδου Μυλωνά, και οι οποίες απετέλεσαν το θεμέλιο του παλαιοχριστιανικού τοίχου.

Τα στοιχεία αυτά μας δίνουν μια πρώτη εικόνα της χωροθέτησης των αναθημάτων σε ένα μεγάλο ιερό. *(Χ.Κ.)*

Οδός Θεμ. Σοφούλη και Πίνδου (οικόπεδο Ελ. Κούρου) (Σ χ έ δ. 6-7· Π ί ν. 268 β)

Πρόκειται για μικρό οικόπεδο που καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική γωνία των οδών Θεμ. Σοφούλη και Πίνδου. Στο οικόπεδο διαπιστώθηκε τμήμα της διασταύρωσης των αρχαίων οδών Ρ 27 και Ρ 5, των οποίων η πορεία ταυτίζεται περίπου με αυτή των σύγχρο-

38. B. Andreae, *Ἀντισθένης Φιλόσοφος Φυρόμαχος ἐποίει*, στο Fikones Festschrift H. Jucker, AntK Beiheft 12 (1980), σ. 40-48.

39. Με βάση την υπόθεση του A. Stewart, ό.π., σ. 7, ότι ο Νικήρατος και ο Φυρόμαχος υπήρξαν ίσως δάσκαλος και μαθητής ή ακόμη πατέρας και γιος, μία πιθανή συμπλήρωση του αδελφού του Ασκλάπωνος θα ήταν βέβαια Νικήρατος.

40. J. Kirchner, Prosopographia Attica 2582-2584, Ἀργεῖος Ἀσκλάπωνος Ἀτηνεύς, 161/60 π.Χ. W. Peek, Kerameikos III, σ. 10, αριθ. επιγρ. 6 στ. 2: Ἀργεῖος Ἀσκλαπίωνος Ἀτηνεύς, που ίσως ταυτίζεται με τον προηγούμενο και τις σχετικές παρατηρήσεις για το Ἀσκλαπίων = Ἀσκλάπων. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι σε ένα από τα μολύβδινα πλακίδια που βρέθηκαν στο πηγάδι Β1 του Κεραμεικού, τα σχετικά με την αξία των αλόγων, απαντά το όνομα Φυρόμαχος, βλ. K. Braun, AM 85 (1970), σ. 239, αριθ. 544-545 (πριν το 261 π.Χ.).

41. Για τον Απόλλωνα Σαμναίο, βλ. P. M. Fraser - G. E. Bean, The Rhodian Peraea and Islands, Οξφόρδη 1957, σ. 22-23, αριθ. επιγραφής 12, όπου αναφέρεται ένας ιερεύς του Απόλλωνος Σαμναίου και σ. 24-27, αριθ. επιγραφής 15. Το ιερό του ανήκε στο δήμο των Αμίων, στη Ροδιακή Περαία. Σε επιτύμβιο βωμό από τη ροδιακή νεκρόπολη απαντά το όνομα Σαμναίος, αλλά δεν είναι σαφές αν δηλώνει προέλευση ή πατρώνυμο, βλ. Β. Κοντορίνη, Ανέκδοτες επιγραφές Ρόδου ΙΙ, Αθήνα 1989, σ. 9-92.

νων υπερκείμενων οδών[42]. Μεγάλο τμήμα του δυτικού ορίου της «πλατείας» Ρ 27, που αποκαλύφθηκε όταν διανοιγόταν η οδός Θεμ. Σοφούλη (τότε Νέας Ζηλανδίας)[43], είναι και σήμερα ορατό λίγο βορειότερα, κοντά στο πεζοδρόμιο του δρόμου.

Η αρχαία οδός Ρ 27 αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο σε μέγ. πλάτος ±3 μ. Διαπιστώθηκαν δεκατέσσερα οδοστρώματα, το ψηλότερο από τα οποία βρισκόταν κατά 0,90 μ. βαθύτερα της σημερινής οδού Θεμ. Σοφούλη. Το ανατολικό όριο της οδού αποκαλύφθηκε σε μήκος 12 μ., στη διασταύρωσή του με το νότιο όριο της Ρ 5, το οποίο παρακολουθήθηκε σε μήκος 9,40 μ. Η τελευταία οδός αποκαλύφθηκε σε μικρό πλάτος, μόλις 1,50 μ. Τη Ρ 27 διατρέχει κατά μήκος κτιστός αγωγός 1 (Π ί ν. 269 α) που απέχει ±0,65 μ. από το ανατολικό της όριο και παρουσιάζει κατηφορική κλίση προς τα βόρεια, όπου στρίβει και κατευθύνεται προς τα ανατολικά, παρακολουθώντας την αρχαία οδό Ρ 5 και σε απόσταση 0,60 μ. από το νότιο όριό της. Ο αγωγός, κτισμένος με μικρές πωρόπετρες, είχε εσωτ. πλάτος 0,22 μ. και ήταν καλυμμένος στο μεγαλύτερο τμήμα του με ορθογώνιες πωρόπλακες.

Μικρότερος δευτερεύων αγωγός, 3, που εκβάλλει κάθετα στον προηγούμενο, διαπιστώθηκε στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου, σε μικρό μήκος, 0,80 μ., ενώ παλιότερο φρεάτιο και αγωγός (;) περιορισμένου μήκους διαπιστώθηκε σε βαθύτερο επίπεδο μεταξύ του αγωγού 1 και του νότιου ορίου της Ρ 5. Μέσα στο φρεάτιο αυτό, το βόρειο τοίχωμα του οποίου χρησιμοποίησε ο μεταγενέστερος αγωγός 1, βρέθηκε κεραμική του 2ου αι. π.Χ., οπότε φαίνεται ότι ανήκει και η πρώτη φάση κατοίκησης του συγκεκριμένου χώρου.

Στον αιώνα αυτό πρέπει επίσης να χρονολογηθούν οι τρεις τετράγωνοι σχεδόν χώροι που διαμορφώνονται ανατολικά της αρχαίας οδού Ρ 27 και των οποίων τα θεμέλια, κτισμένα με μικρές πέτρες, σώζονται σε αρκετό ύψος (±1,60 μ.). Το βορειότερο από τα δωμάτια αυτά, διαστ. 2,75 × 2,50 μ., που βρίσκεται στη γωνία του αρχαίου οικοδομικού τετραγώνου, φαίνεται πως διέθετε και κλίμακα ανόδου σε όροφο.

Η κατοίκηση του χώρου συνεχίστηκε τουλάχιστον έως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, οπότε και διαπιστώνονται μικρές μετασκευές στους χώρους. Την εποχή αυτή χρονολογείται και δάπεδο από μαρμαροθέτημα, διαστ. 2 × 2,30 μ., το οποίο βρισκόταν λίγο βαθύτερα της σημερινής οδού Θεμ. Σοφούλη (Π ί ν. 269 β). Οι αρχαίες οδοί ήταν επίσης σε χρήση μέχρι την περίοδο αυτή, όπως φαίνεται από τη διαφορά της τοιχοποιίας σε ορισμένα τμήματα τόσο της ανωδομής, όσο και της θεμελίωσης του ανατολικού ορίου της Ρ 27. Στην τελευταία αυτή περίοδο χρονολογείται και αγωγός, που ανοίγεται κάθετα και σε όλο το πλάτος της θεμελίωσης του ορίου της οδού στο βόρειο τμήμα του (Π ί ν. 270 α). Ο αγωγός αυτός συνδέεται άμεσα με μικρή επιμήκη δεξαμενή, διαστ. 2,40 × 0,65 μ., που διαμορφώνεται αμέσως ανατολικά του ορίου και της οποίας το δάπεδο διαμορφωνόταν με κοίλες πήλινες κεραμίδες, οι οποίες παρακολουθούνται και στο δάπεδο του αγωγού.

Το γεγονός ότι το δάπεδο της μικρής δεξαμενής βρίσκεται κατά 0,10 μ. βαθύτερα αυτού του αγωγού και το ότι ο αγωγός δε συνδέεται με τον αποχετευτικό αγωγό της οδού, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ίσως αποτελούσε συλλεκτικό αγωγό ομβρίων για τις ανάγκες της οικίας.

Τα όρια των αρχαίων οδών διατηρήθηκαν σε κατάχωση. *(Μ.Φ.)*

ΝΟΤΙΟ ΤΜΗΜΑ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ

Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου 13-15 (οικόπεδο Β. Μαστρομιχάλη - Γ. Βασιλάκη)

Κατά την έρευνα που έγινε στα πέδιλα και στις τομές που έγιναν στο οικόπεδο, αποκαλύφθηκαν:

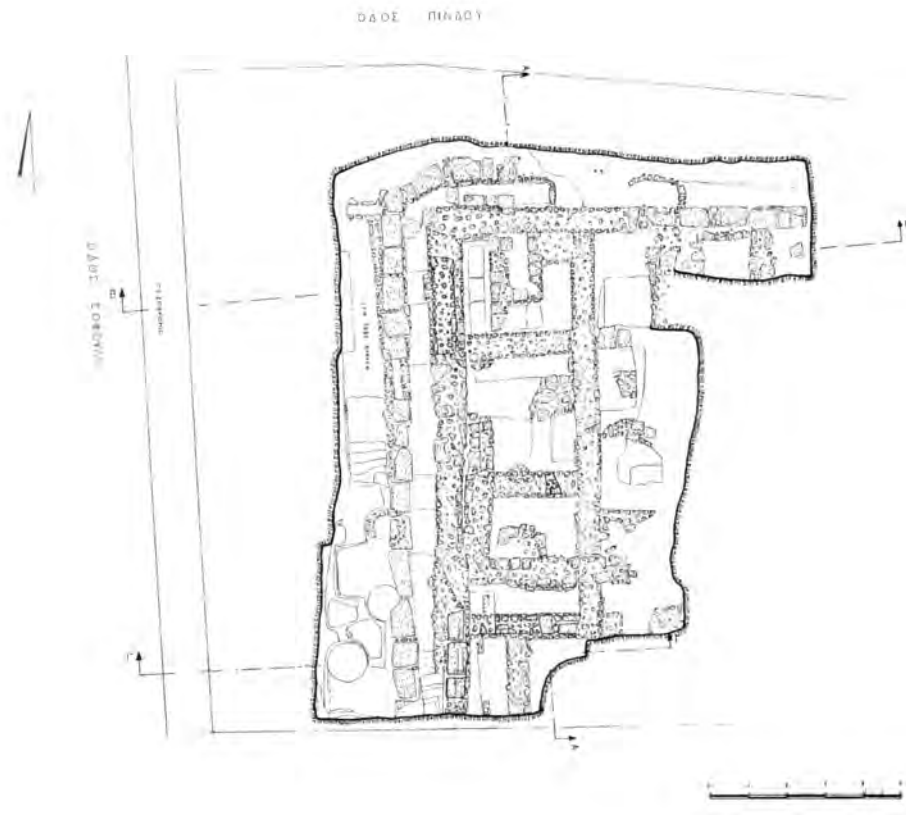
α) Κατά μήκος της δυτικής παρειάς του οικοπέδου, σε βάθος 1,26-1,55 μ. από το κατάστρωμα της σύγχρονης οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου, τμήμα τουρκικού πιθανώς δρόμου, που φαίνεται ότι ακολουθούσε τον άξονα της αρχαίας οδού Ρ 30. Ειδικότερα, εντοπίστηκαν πέντε συνολικά οδοστρώματα που ανάγονται σε δύο φάσεις του δρόμου, καθώς και τμήμα του, σύγχρονου με την παλαιότερη φάση του, τοίχου του ανατολικού του ορίου, σε βάθος 1,53 μ.

β) Μέσα στη δυτική παρειά του νοτιοδυτικού πεδίλου, σε βάθος 1,52 και μήκος 0,45-1,85 μ., όπως και κάτω από τον τουρκικό δρόμο στο βορειοδυτικό πέδιλο, σε βάθος 1,85, μήκος 0,84 και πλάτος 0,71 μ., αποκαλύφθηκαν τέσσερα συνολικά οδοστρώματα της αρχαίας οδού Ρ 30 που ανήκουν πιθανότατα σε μία ύστερη (ρωμαϊκή ή μεταγενέστερη) φάση της[44]. Η μικρή, ωστόσο, έκταση στην οποία εντοπίστηκαν τα οδοστρώματα – εξαιτίας της διατάραξης που προκάλεσαν στις επιχώσεις η κατασκευή του τουρκικού δρόμου, οι τσιμεντοδοκοί της θεμελίωσης του νεότερου σπιτιού που υπήρχε

42. Για τη Ρ 27, βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 591-592, οικ. Σαλονικιού - Χαραλάμπη. Για τη Ρ 5, βλ. ΠΑΕ 1951, σ. 238 κ.ε. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 459-460.

43. Βλ. ΠΑΕ 1954, σ. 341-344, τομείς α'.

44. Επάλληλα οδοστρώματα της Ρ 30 και τμήμα υδρευτικού αγωγού εντοπίστηκαν στο οικόπεδο Β. Ρούσσου, βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 592-593.

Σχέδ. 6. Ρόδος. Οδός Θεμ. Σοφούλη και Πίνδου. Κάτοψη της ανασκαφής.

στο οικόπεδο και η διάνοιξη των πεδίλων – και η απουσία χαρακτηριστικών οστράκων, δεν επέτρεψαν την ακριβή χρονολόγησή τους.

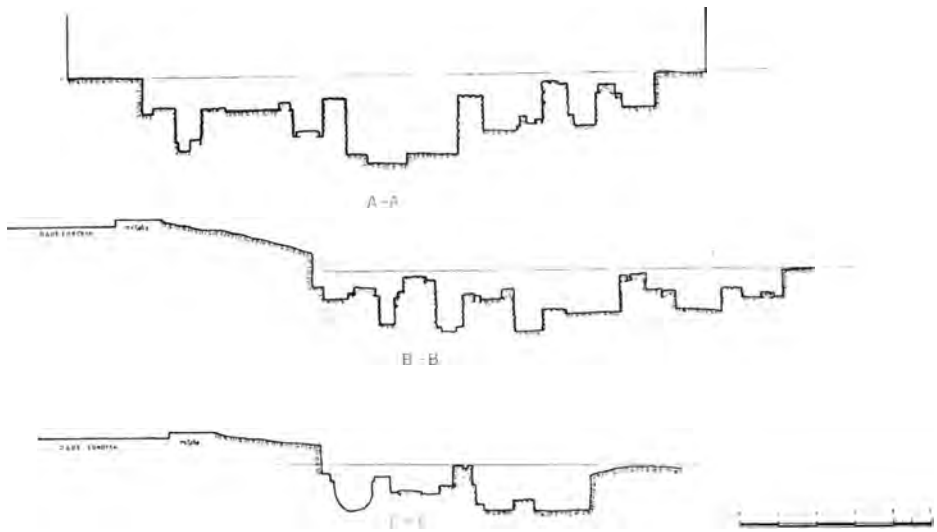
γ) Στα ανατολικά των οδοστρωμάτων της Ρ 30 και του τουρκικού δρόμου, εντοπίστηκαν λείψανα της ελληνιστικής περιόδου, στα οποία διαπιστώθηκαν τρεις οικοδομικές φάσεις.

Ειδικότερα, στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν τμήμα ορθογώνιας δεξαμενής (σωζ. εσωτ. διαστ. 3,21 (Α.-Δ.) × 1,22 μ. (Β.-Ν.) και βάθ. 0,13 μ.) με τοιχώματα κτισμένα με μεγάλες πωροπλίνθους και αργολιθοδομή και με δάπεδο από σπασμένα βότσαλα, σφηνωμένα σε υπόστρωμα υδραυλικού κονιάματος, καθώς και τμήμα ανάλογου δαπέδου δεύτερης δεξαμενής στα νότιά της. Με τις δύο δεξαμενές σχετιζόταν σύστημα τεσσάρων αγωγών, τα τοιχώματα των οποίων είναι εν μέρει λαξευμένα στο φυσικό πωρόβραχο και εν μέρει κτιστά. Ένας από τους αγωγούς συνεχίζει προς Δ., κάτω από το σημερινό πεζοδρόμιο, και ενδεχομένως εκβάλλει σε κεντρικό υπόνομο της αρχαίας οδού. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου τρίτης δεξαμενής, τοίχοι και δάπεδα από πατημένο χώμα.

Στο οικόπεδο δεν εντοπίστηκε το ανατολικό όριο της αρχαίας οδού Ρ 30[45], πράγμα που αποτελούσε και το στόχο της ανασκαφικής έρευνας. Το όριο φαίνεται ότι καταστράφηκε στα μεταγενέστερα χρόνια και τα μόνα στοιχεία που υποδηλώνουν την πιθανή θέση του (και κατά συνέπεια και το πιθανό πλάτος της οδού: ± 11,50 μ.)[46] είναι η διασταύρωση των τεσσάρων αγωγών στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και ο λαξευμένος πωρόβραχος που εντοπίστηκε σε βάθος 2,66 μ. στα ανατολικά της (ανάμεσα στα αρχαία οδοστρώματα και στις δύο δεξαμενές των ελληνιστικών χρόνων), πιθανό σημείο έδρασης του ορίου.

45. Τμήμα μνημειώδους δυτικού ορίου της Ρ 30 εντοπίστηκε το 1988 κατά τη διάρκεια έργων της ΔΕΥΑΡ, μέσα στο οδόστρωμα της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου (ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 591-593), καθώς και στο οικόπεδο Παπαχριστοδούλου - Χαστά, στη σύγχρονη οδό Γαριβάλδη (ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 366).

46. Το ακριβές πλάτος της οδού δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί με ακρίβεια, επειδή το δυτικό όριό της, που αποκαλύφθηκε στη εκσκαφή της ΔΕΥΑΡ, δεν έχει τοποθετηθεί ακόμη στο τοπογραφικό της πόλης.

Σχέδ. 7. Ρόδος. Οδός Θεμ. Σοφούλη και Πίνδου. Τομές της ανασκαφής.

Μετά το πέρας της σωστικής ανασκαφής, τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση. *(Σ.Κ.)*

Οδός Αγίας Αναστασίας και Παλαιών Πατρών Γερμανού (οικόπεδο Φώκιαλη - Πράσινου)

Πρόκειται για το μεγάλο οικόπεδο που καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική γωνία του σύγχρονου οικοδομικού τετραγώνου, το οποίο ορίζεται από τις οδούς Αγίας Αναστασίας στα ανατολικά, Παλαιών Πατρών Γερμανού στα νότια, Στ. Καζούλη στα δυτικά και Πελοποννήσου στα βόρεια. Αμέσως βόρεια του οικοπέδου υπάρχουν οι οικοδομές ιδιοκτησίας Στ. Λαού[47] και Κρητικού - Ρούσσου[48], στα υπόγεια των οποίων έχει διατηρηθεί τμήμα της ανατολικής πλευράς μεγάλου δημόσιου κτιρίου, που πρόσφατα ταυτίστηκε με αρχαίο Γυμνάσιο, το δεύτερο Γυμνάσιο της ελληνιστικής πόλης[49] (Σ χ έ δ. 8).

Στο ιδιαίτερα εκτεταμένο οικόπεδο Φώκιαλη - Πράσινου και σε μεγάλο βάθος, 3,64 μ. από το επίπεδο της σημερινής οδού Αγίας Αναστασίας, εντοπίστηκε η συνέχεια της ίδιας πλευράς του κτιρίου, που είχε στωική διαμόρφωση με διπλή κιονοστοιχία (Σ χ έ δ. 9· Π ί ν. 270 β). Συγκεκριμένα, από τον εξωτερικό τοίχο της ανατολικής πλευράς βρέθηκε μόνον η κοίτη θεμελίωσης σε βάθος 4,50 και σε μήκος 41,20 μ., που είναι ίση με το πλάτος του οικοπέδου.

Από την εσωτερική κιονοστοιχία σώζονται στη θέση τους τρεις τετράγωνες βάσεις σε ύψος ενός δόμου και τμήματα δύο άλλων. Τέλος, αποκαλύφθηκε σε μήκος 17,10 μ. ο τελευταίος δόμος της θεμελίωσης του στυλοβάτη της εσωτερικής κιονοστοιχίας, που ήταν ανοιχτή προς την αυλή του κτιρίου, η οποία και καταλαμβάνει το μεγαλύτερο δυτικό τμήμα του οικοπέδου.

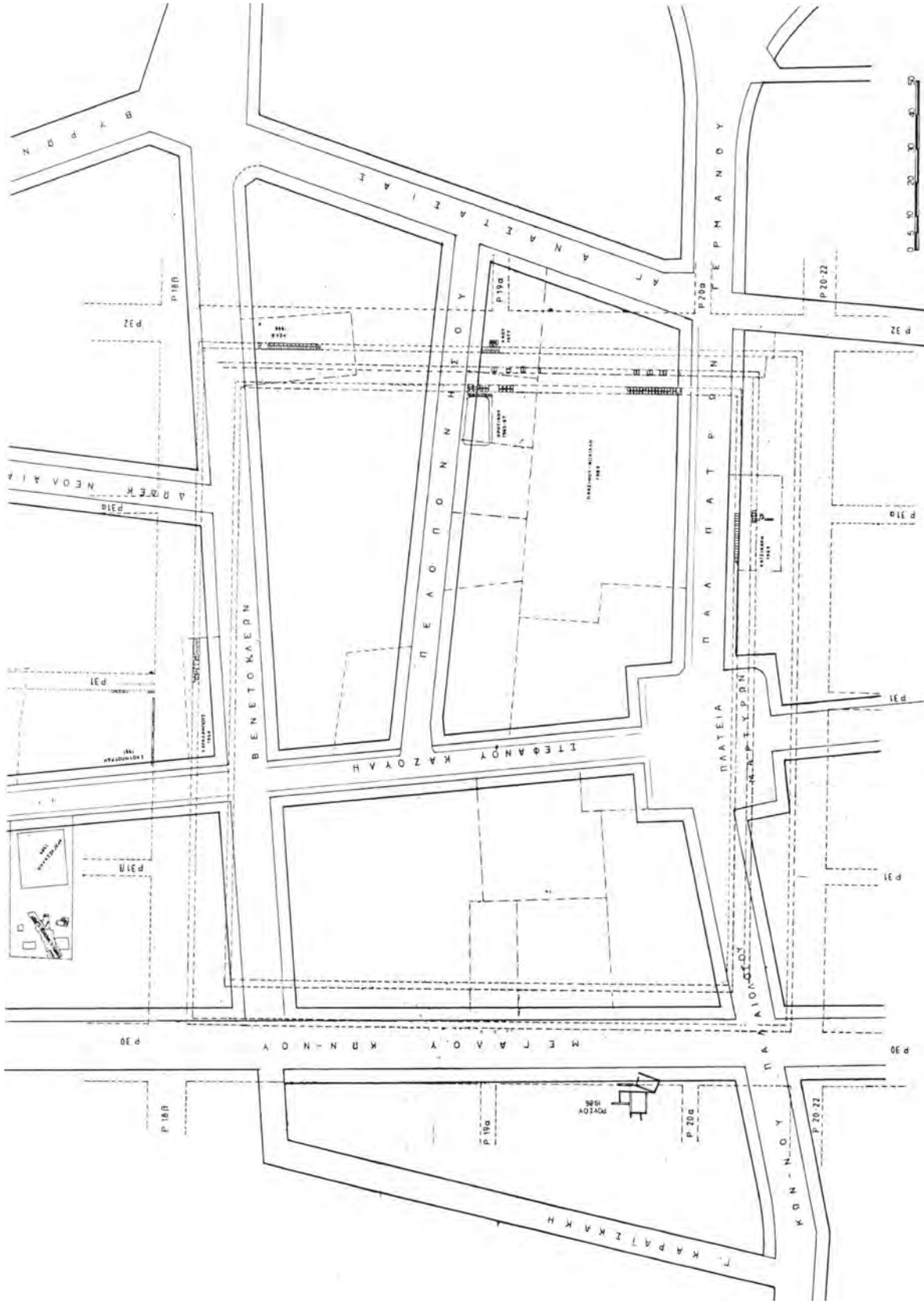
Στο οικόπεδο υπήρχε το παλιό ιταλικό κτίσμα του οινοποιείου Φώκιαλη, τα υπόγεια του οποίου είχαν καταστρέψει τα αρχαία στρώματα στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, απ' όπου διέρχεται η αρχαία οδός Ρ 32. Έτσι, από τον αρχαίο δρόμο σώθηκαν μόνον οδοστρώματα, δεκαεπτά στη βόρεια και οκτώ στη νότια παρειά της εκσκαφής, τα οποία εφάπτονταν στην κοίτη του ανατολικού τοίχου του κτιρίου. Διαπιστώθηκαν δύο μόνο πλίνθοι που ανήκουν στο ανατολικό όριο της αρχαίας οδού και βρίσκονταν σε απόσταση 10,50 μ. από τον τοίχο. Άρα, το πλάτος της Ρ 32 στο οικόπεδο είναι 10,50 μ., δηλαδή μεγαλύτερο αυτού των 8,70 μ., που διαπιστώθηκε στο αμέσως βορειότερο όμορο οικόπεδο Στ. Λαού[50]. Το ψηλότερο οδόστρωμα της οδού βρισκόταν κα-

47. Βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 426.

48. Βλ. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 448.

49. M. Filimonos - V. Kontorini, Antiquité Classique LVIII (1989), σ. 128-177. Βλ. κυρίως τοπογραφικό σχέδιο 2 (σ. 130) και τη μικρή αναφορά για το παρόν οικόπεδο, σ. 155.

50. Προφανώς στο οικόπεδο Λαού το πλάτος των οδοστρωμάτων της οδού είναι μικρότερο, λόγω της ύπαρξης κλίμακας ανόδου στο κτίριο σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του ανατολικού τοίχου του κτιρίου (βλ. ό.π., σ. 134 και 143).

Σχέδ. 8. Ρόδος. Οδός Αγίας Αναστασίας και Παλαιών Πατρών Γερμανού. Τοπογραφικό της περιοχής του αρχαίου Γυμνασίου.

τά 2,50 μ. βαθύτερα του επιπέδου του σύγχρονου δρόμου.

Ο εξωτερικός ανατολικός τοίχος του κτιρίου έχει καθαιρεθεί, έτσι παρακολουθήθηκε ανασκαφικά μόνο το κατώτερο τμήμα της κοίτης θεμελίωσής του με επτά συνολικά τομές που διανοίχθηκαν σε όλο το μήκος της. Η κοίτη περιείχε άφθονα κομμάτια πωρόλιθου και λατύπη, καθώς και όστρακα ελληνιστικών χρόνων. Κατά χώραν βρέθηκαν μόνο δύο από τις πωροπλίνθους του τοίχου, οι οποίες είναι θεμελιωμένες κατά 0,60 μ. βαθύτερα του επιπέδου εκσκαφής του οικοπέδου. Οι δύο πλίνθοι είναι τοποθετημένες δρομικά στο δυτικό άκρο της κοίτης, επομένως η τοιχοποιία και αυτού του τμήματος του τοίχου είναι όμοια με αυτή των υπόλοιπων τμημάτων του που έχουν αποκαλυφθεί στα βορειότερα οικόπεδα Λαού, Μελά και Χαραλάμπους (ορθογώνιες πλίνθοι τοποθετημένες σε δύο σειρές σε κάθε δόμο, φορμηδόν και παρά μήκος). Το βορειότερο τμήμα της κοίτης καταλαμβάνει ο φυσικός βράχος, που βρίσκεται ψηλότερα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Προφανώς η παρουσία του βράχου ερμηνεύει και το γεγονός ότι το κτίριο θεμελιώνεται σε ψηλότερο επίπεδο στο βορειότερο οικόπεδο Λαού (κατά 3,95 μ. βαθύτερα της οδού Πελοποννήσου, ενώ στο οικόπεδο Φώκιαλη - Πράσινου θεμελιώνεται κατά 4,50 μ. βαθύτερα της οδού Αγίας Αναστασίας).

Η σειρά των τετράγωνων βάσεων που στήριζαν την εσωτερική κιονοστοιχία βρέθηκε και εδώ 4 μ. δυτικότερα της κοίτης του εξωτερικού τοίχου. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν στη θέση τους τρεις βάσεις, διαστ. 1,50 × 1,50 μ., και τμήμα τέταρτης, που σώζονται στο ύψος του κατώτερου δόμου τους, ο οποίος αποτελείται από δύο ορθογώνιες πωροπλίνθους. Μία πωρόπλινθος, που ανήκει σε μια πέμπτη τετράγωνη βάση, βρέθηκε κάτω από την επίχωση της βόρειας παρειάς του οικοπέδου. Η απόσταση μεταξύ της σειράς των τεσσάρων βάσεων και της τελευταίας είναι 24,80 μ., επομένως υπολογίζεται ότι μεταξύ αυτών υπήρχαν πέντε ακόμα βάσεις που έχουν ξηλωθεί από παλιά. Όλες οι βάσεις θεμελιώνονται στο παρθένο κοκκινόχωμα. Κοίτη δεν αποκαλύφθηκε, λόγω του μεγάλου βάθους της εκσκαφής.

Τέλος, από τη θεμελίωση του στυλοβάτη της δεύτερης εσωτερικής κιονοστοιχίας αποκαλύφθηκε σε μήκος 17,10 μ. ο τελευταίος θεμέλιος δόμος του, στο νοτιότερο επίσης τμήμα του οικοπέδου. Βρίσκεται σε απόσταση 4 μ. από τη σειρά των βάσεων και είναι κτισμένος με πωροπλίνθους τετράγωνου σχεδόν σχήματος, παρουσιάζει δηλαδή την ίδια τοιχοποιία με την προς τα βόρεια συνέχειά του στο οικόπεδο Κρητικού - Ρούσσου (βλ. παραπάνω). Το πλάτος του τοίχου είναι 2,10 και το σωζ. ύψος 0,50 μ.

Σημαντικό στοιχείο της ανασκαφής ήταν ο εντοπισμός σκληρής πατημένης λεπτής στρώσης λατύπης που ήταν ορατή και στις δύο παρειές της εκσκαφής, 0,78 μ. ψηλότερα της σωζόμενης επιφάνειας του παραπάνω τοίχου, η οποία εκτεινόταν τόσο προς τα δυτικά, δηλαδή στο χώρο της αυλής του Γυμνασίου, όσο και στο διάστημα μεταξύ του στυλοβάτη της κιονοστοιχίας και της σειράς των βάσεων. Το βάθος που βρέθηκε η στρώση συμπίπτει με την επιφάνεια του τρίτου από κάτω δόμου του τοίχου του στυλοβάτη, που ταυτίζεται με την ευθυντηρία του[51], γεγονός που μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η σκληρή στρώση αποτελεί και το δάπεδο της αυλής του Γυμνασίου. Το δάπεδο αυτό παρακολουθήθηκε σε όλο σχεδόν το μήκος της νότιας παρειάς της εκσκαφής, 2,90 μ. βαθύτερα της οδού Αγίας Αναστασίας.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου υπάρχουν σαφή ίχνη λατόμευσης και στη συνέχεια επάλληλα κατηφορικά στρώματα από αρχαία μπαζώματα που καταλαμβάνουν ολόκληρο το δυτικότερο τμήμα του οικοπέδου. Όμοια στρώματα αρχαίας επίχωσης είχαν βρεθεί στο όμορο δυτικότερο οικόπεδο Φώκιαλη - Δαλιάνη[52].

Προφανώς τα στρώματα αυτά δεν έχουν σχέση με τη διαμόρφωση της αυλής του κτιρίου, αλλά μάλλον δημιουργήθηκαν όταν πλέον το κτίριο είχε αχρηστευθεί κι ο χώρος λατομήθηκε. Σημειώνουμε ότι τα στρώματα αυτά παρακολουθούνται και ψηλότερα από το επίπεδο της αυλής. Από τις αρχαίες αυτές αποθέσεις συλλέχθηκε πλήθος ενσφράγιστων λαβών, λύχνων και οστράκων, τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ.

Το αποκαλυφθέν τμήμα της στοάς διατηρήθηκε σε επισκέψιμο υπόγειο. *(Μ.Φ.)*

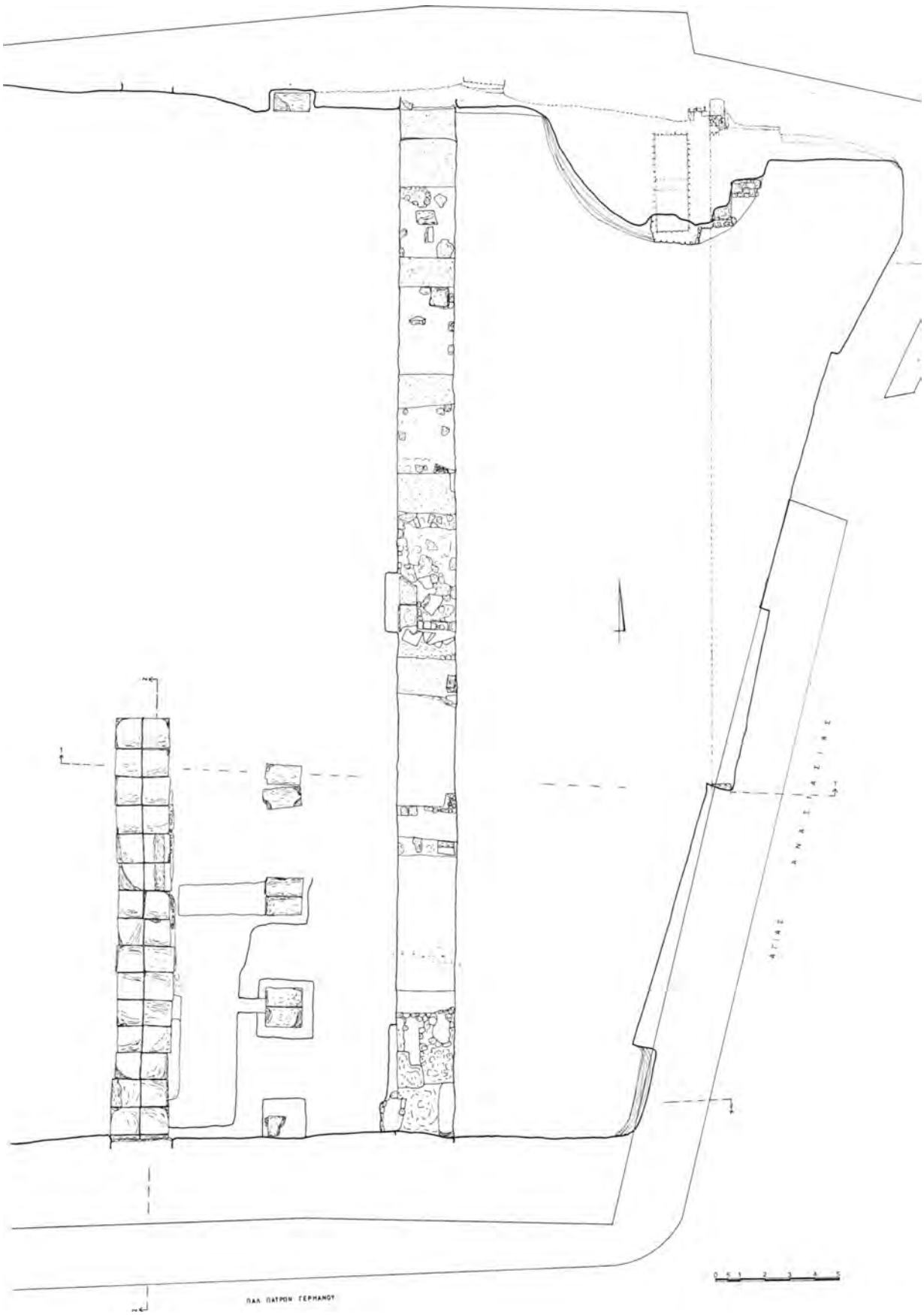
Οδός Στέφ. Καζούλη (οικόπεδο Αντ. Φραγκεσκάκη)

Το οικόπεδο Φραγκεσκάκη είναι στην πραγματικότητα ο ακάλυπτος χώρος (εμβαδού 300 τ.μ. περίπου) που εκτείνεται πίσω από οικοδομή του ίδιου ιδιοκτήτη, η οποία έχει πρόσοψη στην οδό Στεφ. Καζούλη (φροντιστήριο Αγγλικής «Irene»).

Στον παραπάνω χώρο, κατά τη διάνοιξη πεδίλων για ανέγερση δεύτερης οικοδομής, φανερώθηκε μνημειώδης τοίχος με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., ο οποίος θα μπορούσε να ταυτιστεί με το κλασικό τείχος της αρχαίας

51. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 471. M. Filimonos - V. Kontorini, ό.π., σ. 133.

52. Βλ. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 315.

Σχέδ. 9. Ρόδος. Οδός Αγίας Αναστασίας και Παλαιών Πατρών Γερμανού. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ρόδου[53] (Σ χ έ δ. 10). Η άφθονη κεραμική του 4ου αι. π.Χ. που περισυλλέχθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας, καθώς και η σύγκριση με την τοιχοδομία του κλασικού τείχους που είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Μαραβέλια[54] συνηγορούν για την παραπάνω άποψη. Αξιοσημείωτο δείγμα ερυθρόμορφης κεραμικής από το οικόπεδο Φραγκεσκάκη είναι όστρακο που διασώζει έξοχο κεφάλι στεφανωμένου εφήβου σε προφίλ προς τ' αριστερά (Π ί ν. 271 α).

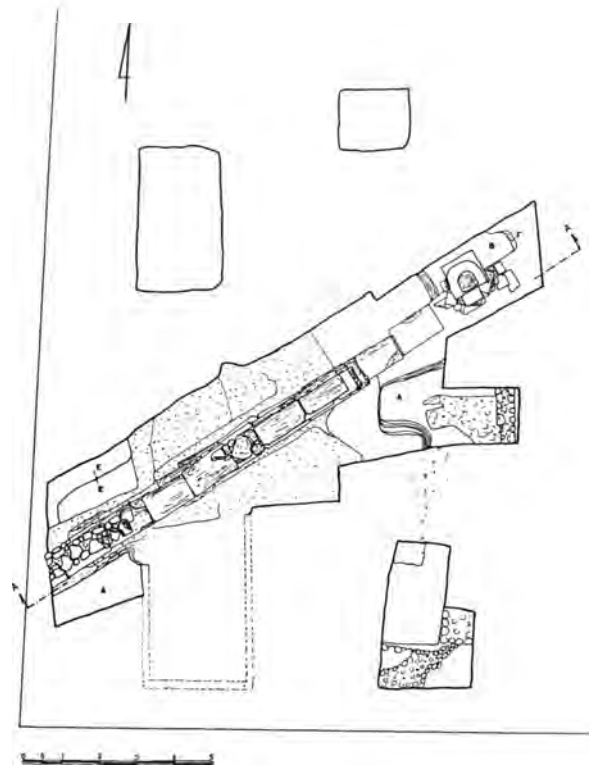
Ο τοίχος που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Φραγκεσκάκη σώζεται συνολικά σε μήκος 13 μ. και φαίνεται ότι προεκτείνεται ακόμη προς τα νοτιοδυτικά, πέραν από το δυτικό όριο του οικοπέδου. Σύμφωνα με μετρήσεις, το τμήμα του τοίχου που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Φραγκεσκάκη βρίσκεται μέσα σε αρχαίο οικοδομικό τετράγωνο, το οποίο βόρεια ορίζεται από την αρχαία οδό Ρ 17, δυτικά από τη Ρ 30, νότια από τη Ρ 18 β και ανατολικά από την Ρ 31 β (Π ί ν. 271 β).

Κατά τη βορειοανατολική του προέκταση, ο τοίχος διακόπτεται από πηγάδι που θα πρέπει να κατασκευάστηκε μετά την εξάπλωση της αρχαίας πόλης προς τα νότια. Για στόμιο του πηγαδιού χρησιμοποιήθηκε η βάση μεγάλου ημικίονα, που πιθανότατα θα σχετιζόταν με κάποιου είδους αντερεισματική κατασκευή κατά μήκος της βορειοδυτικής – εσωτερικής – όψης του τοίχου. Η ανασκαφική έρευνα διακόπηκε μετά την ανακάλυψη του πηγαδιού μπροστά στο μπετονένιο τοίχωμα του βόθρου της υπάρχουσας οικοδομής, η οποία έχει πρόσοψη στην οδό Στέφ. Καζούλη, στο ανατολικότερο τμήμα της ιδιοκτησίας Φραγκεσκάκη.

Το κεντρικό τμήμα του τοίχου που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Φραγκεσκάκη (μήκ. 4,50 μ. περίπου) φαίνεται ότι δεν έχει υποστεί μεταγενέστερη επέμβαση. Σε αυτό το τμήμα, ο τοίχος διασώζεται σε τέσσερις δόμους, από τους οποίους οι δύο ψηλότεροι έχουν πλίνθους με περιταίνια στη νοτιοανατολική εξωτερική όψη (Σ χ έ δ. 11· Π ί ν. 272 α).

Από το ανατολικότερο τμήμα του τοίχου σώζεται σε μήκος 2,50 μ. περίπου μόνον ο τέταρτος χαμηλότερος δόμος, του οποίου η πορεία προς τα βορειοανατολικά διακόπτεται από το μεταγενέστερο πηγάδι.

Το δυτικότερο τμήμα του τοίχου, που αποτελεί το μισό περίπου του συνολικού μήκους του, φαίνεται ότι έχει υποστεί κατασκευαστικές επεμβάσεις (ίσως επισκευές κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Δημητρίου;). Οι πλίνθοι δεν έχουν περιταίνια και είναι φανερή μια απο-

Σχέδ. 10. Ρόδος. Οδός Στέφ. Καζούλη. Οικόπεδο Αντ. Φραγκεσκάκη. Κάτοψη τμήματος του τείχους.

διοργάνωση της ισόδομης κατασκευής σε σχέση με τη μνημειακή τοιχοδομία του κεντρικού τμήματος. Στο τμήμα αυτό οι δόμοι μειώνονται από τέσσερις σε δύο, εξαιτίας της κατωφερικής κλίσης του φυσικού πωρόβραχου προς τα ανατολικά, όπου «πατάει» ο παραπάνω τοίχος.

Το τείχος διατηρήθηκε σε επισκέψιμο υπόγειο. *(Ε.Κ)*

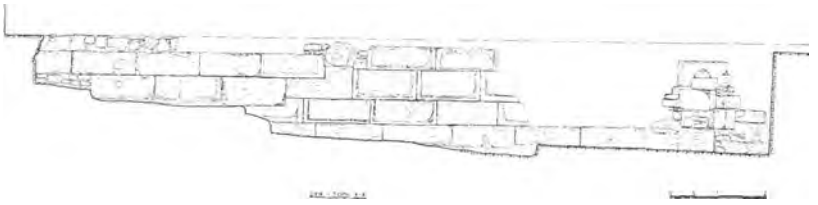
Οδός Στέφ. Καζούλη 7 (οικόπεδο Γιαννά)

Το οικόπεδο Γιαννά βρίσκεται στην οδό Στέφ. Καζούλη 7, στην αντικρινή πλευρά του δρόμου και λίγο βορειότερα από το οικόπεδο Φραγκεσκάκη, όπου ερευνήθηκε ο μνημειώδης λοξός τοίχος που πιθανότατα ταυτίζεται με το τείχος του 4ου αι. π.Χ.[55]. Στο οικόπεδο Γιαννά δεν αναμενόταν να αποκαλυφθεί η προέκταση του μνημειώδους τοίχου που ερευνήθηκε στο οικόπεδο Φραγκεσκάκη. Η προέκταση του παραπάνω τοίχου θα πρέπει να αναζητηθεί βορειότερα, αν κάποτε κατεδα-

53. Βλ. M. Filimonos, Stadtmauer und Stadtentwicklung στο W. Hoepfner - L. Schwandner, Haus und Stadt (2η έκδοση, υπό εκτύπωση).

54. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 583-584.

55. Ό.π., σ. 584-585.

Σχέδ. 11. Ρόδος. Οδός Στέφ. Καζούλη. Οικόπεδο Αντ. Φραγκεσκάκη. Εξωτερική όψη τμήματος του τείχους.

φιστεί το διατηρητέο κτίσμα της γειτονικής ιδιοκτησίας, στην οδό Στέφ. Καζούλη 5.

Η έρευνα στο οικόπεδο Γιαννά περιορίστηκε στον εντοπισμό του δυτικού ορίου της αρχαίας οδού Ρ 31. Διαπιστώθηκε ότι από το δυτικό όριο της Ρ 31 σωζόταν μόνον η υποθεμελίωσή του, πλ. 0,70 μ., από μικρούς αργούς πωρόλιθους. Το παραπάνω όριο αποκαλύφθηκε σε μήκος 6,20 μ. (όσο δηλαδή και το πλάτος του χώρου κάλυψης του οικοπέδου) και απέχει 29 μ. περίπου από τη σύγχρονη ρυμοτομική γραμμή. Κατά την έρευνα της επίχωσης, κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του δυτικού ορίου της Ρ 31, επισημάνθηκαν στρώσεις του αρχαίου δρόμου, οι οποίες είχαν παραβιαστεί από νεότερη κατασκευή (πρόχειρο τοίχο με προσανατολισμό παράλληλο με του ορίου). Σε δοκιμαστική τομή, κάθετα προς τη δυτική πλευρά του ορίου, αποκαλύφθηκαν λείψανα κτισμάτων (τοίχοι και αποχετευτικός αγωγός, η εκβολή του οποίου εντοπίστηκε σε μικρό φρεάτιο της αρχαίας οδού). Το δυτικό όριο της αρχαίας οδού Ρ 31 είχε ήδη εντοπιστεί κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου Σκουμπουρδή (1981), περίπου 30 μ. νοτιότερα του οικοπέδου Γιαννά. Στο οικόπεδο Σκουμπουρδή είχε αποκαλυφθεί επίσης και μικρό τμήμα από το ανατολικό όριο της παραπάνω αρχαίας οδού, η οποία, όπως διαπιστώθηκε, είχε πλάτος 5 μ. *(Ε.Κ.)*

Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου και Γαριβάλδη (οικόπεδο Γ. Σπανού) (Σ χ έ δ. 12)

Το οικόπεδο Γ. Σπανού βρίσκεται στη συμβολή των οδών Μεγάλου Κωνσταντίνου και Γαριβάλδη, βόρεια του αρχαιολογικού χώρου όπου διατηρούνται ορατά το τείχος και το προτείχισμα της αρχαίας πόλης[56].

Στο οικόπεδο Σπανού εντοπίστηκε και ερευνήθηκε μια άγνωστη αρχαία οδός, η Ρ 31 β με προσανατολισμό Β.-Ν., μεταξύ των αρχαίων οδών Ρ 30 και Ρ 31, που συμπίπτουν περίπου με τους άξονες των σημερινών οδών Στέφ. Καζούλη και Μεγάλου Κωνσταντίνου αντίστοιχα.

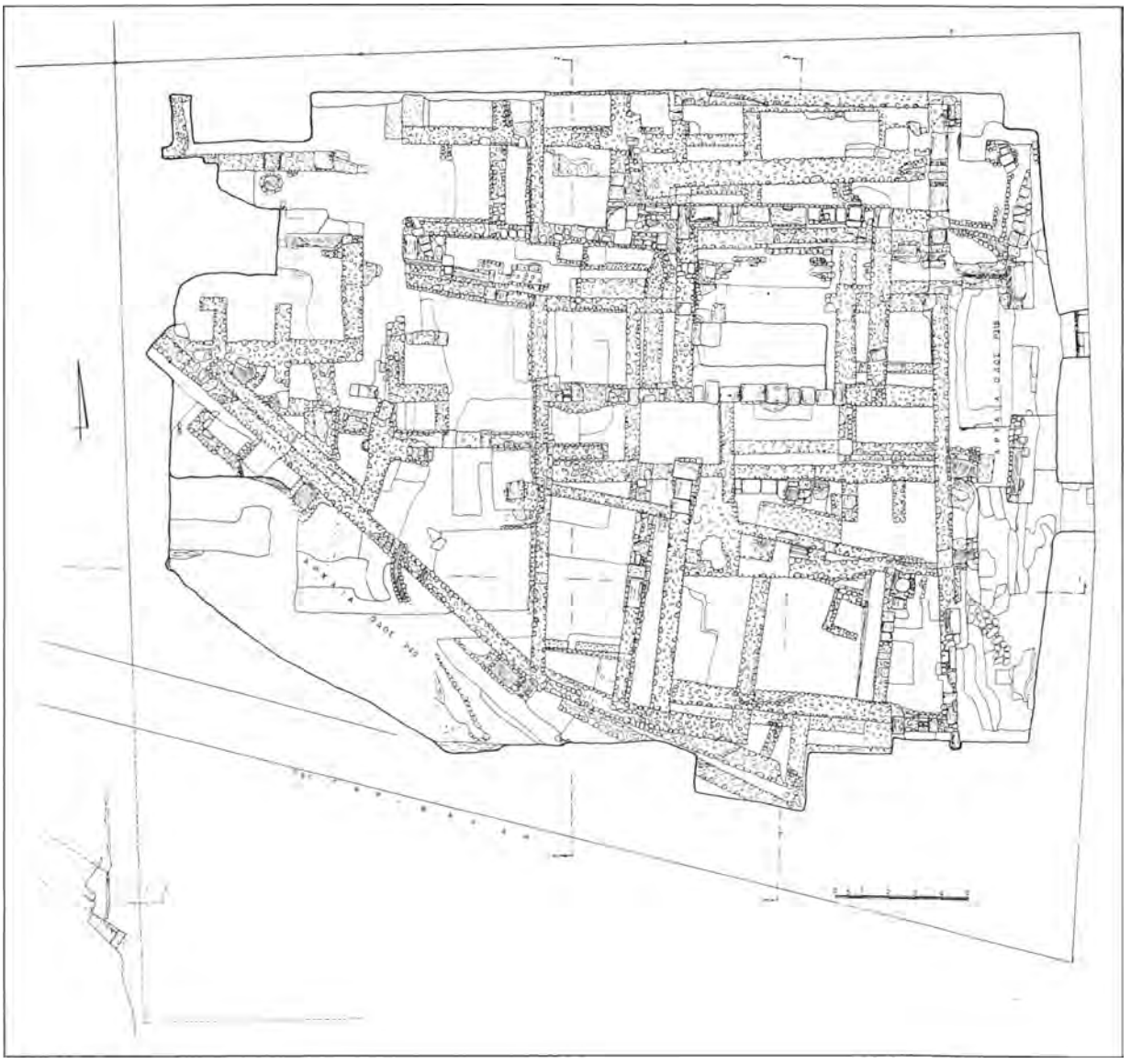
Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου εντοπίστηκε το δυτικό όριο της Ρ 31 β και αποκαλύφθηκε επιφάνεια οδοστρωμάτων της σε όλο το μήκος του ορίου (24 μ.) και μέχρι πλάτους 5 μ. Δεν εντοπίστηκε το ανατολικό όριο της οδού, το οποίο όμως δεν πρέπει να απέχει πολύ από τον ανατολικό φράχτη του οικοπέδου, ίσως μάλιστα συμπίπτει με αυτόν. Από τα ανασκαφικά δεδομένα έγινε φανερό ότι ο αρχαίος δρόμος υπήρχε έως και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Ακόμη, εντοπίστηκε το όριο της περιφερειακής οδού Ρ 40 με λοξό ως προς τους άξονες της αρχαίας πόλης προσανατολισμό που παρακολουθεί παράλληλα περίπου την πορεία του τείχους και σε απόσταση 30 μ. από αυτό. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι τμήμα του ορίου της Ρ 40 σε μεταγενέστερη από την αρχική φάση μετατοπίστηκε κατά μερικά εκατοστά προς τα βόρεια συντελώντας στη διαπλάτυνση του αρχαίου δρόμου, η οποία θα γινόταν ακόμη μεγαλύτερη στη συμβολή της με την οδό Ρ 31 β.

Στον εσωτερικό χώρο που ορίζουν τα όρια των αρχαίων οδών αποκαλύφθηκαν λείψανα αλλεπάλληλων οικοδομικών φάσεων που χρονολογικά αρχίζουν από τα ελληνιστικά χρόνια και φθάνουν έως την παλαιοχριστιανική περίοδο. Στην τελευταία ανήκει κτίριο θεμελιωμένο σε μεγάλο βάθος, του οποίου διασώθηκαν σε καλύτερη κατάσταση οι χώροι οι πλησιέστεροι στην οδό Ρ 31 β. Σε δωμάτιο του κτίσματος αυτού αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου, που χρονολογείται τον 6ο αι. μ.Χ. (Σ χ έ δ. 13)[57]. Οι προγενέστερες οικοδομικές φάσεις δέχτηκαν αρκετές επεμβάσεις

56. Βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 344, παρ. α-β, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

57. Βλ. Στ. Πελεκανίδης, Σύνταγμα παλαιοχριστιανικών δαπέδων Ελλάδος, 1979, σ. 88, αριθ. 58.

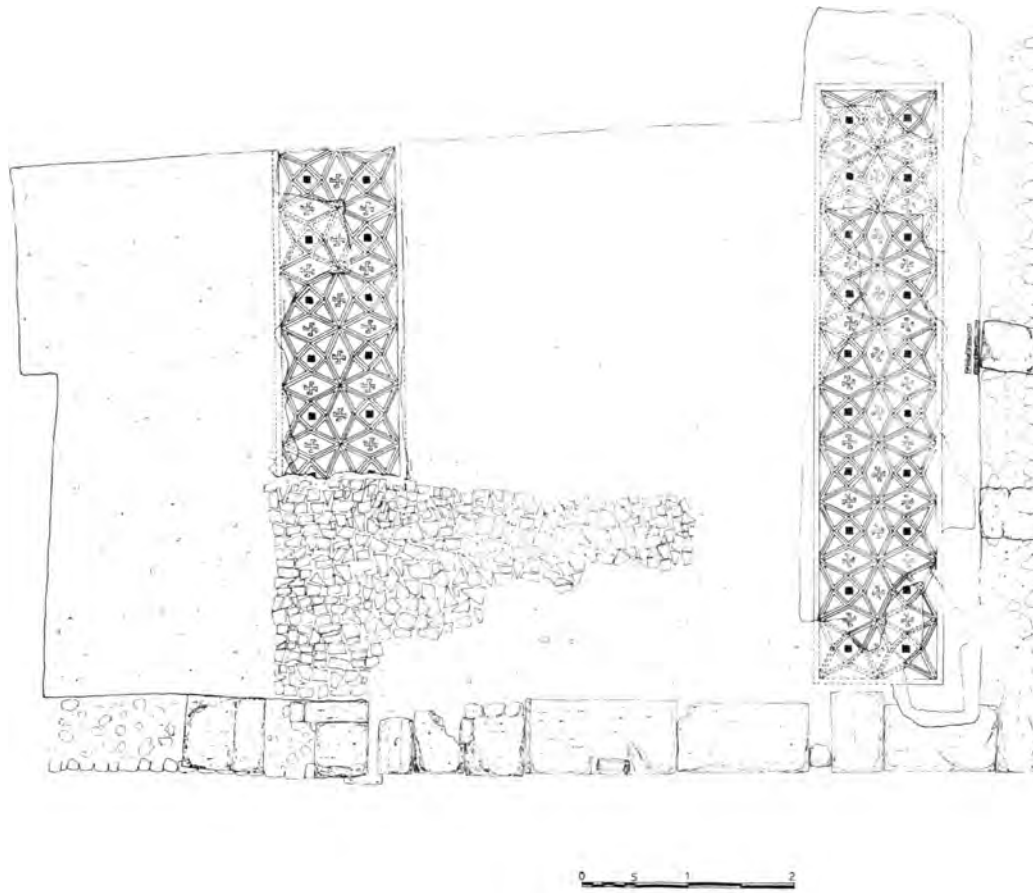

Σχέδ. 12. Ρόδος. Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου και Γαριβάλδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

και μετασκευές, έτσι η εικόνα που παρουσιάζουν είναι αποσπασματική και ασαφής.

Τέλος, αφού ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα και κατά τις εργασίες οικοδόμησης του οικοπέδου, ύστερα από κατολισθήσεις χωμάτων στη δυτική παρειά του, αποκαλύφθηκε σε τομή μνημειώδης κεραμοσκεπής υπόνομος, εσωτ. πλ. 2 και ύψ. 3,50 μ., κτισμένος με τετράγωνες πωροπλίνθους σε βάθος 2 μ. από την οδό Μεγάλου Κωνσταντίνου (Π ί ν. 272 β). Ο υπόνομος ανήκει στην αρχαία οδό Ρ 40, τον προσανατολισμό της οποίας φαίνεται ότι ακολουθούσε. Η ανασκαφική έρευνα στον υπόνομο ήταν αδύνατη. Τμήμα του ίδιου υπονόμου είχε βρεθεί και παλιότερα στο προς Δ. οικόπεδο Γ. Σταυριά[58]. *(Ε.Α.)*

58. Βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 974.

Σχέδ. 13. Ρόδος. Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου και Γαριβάλδη. Αποτύπωση του ψηφιδωτού δαπέδου.

Βόθρος οικοπέδου Αν. Χαστά

Το οικόπεδο Αν. Χαστά βρίσκεται στο νότιο άκρο της αρχαίας πόλης, νοτιοανατολικά του οικοπέδου Σαρρή - Πάττα[59], δυτικά του οικοπέδου Παπακαλοδούκα[60] και νότια του οικοπέδου Δ. Παναγιωτά[61]. Στον οικοδομήσιμο χώρο ανοίχθηκαν αβαθή πέδιλα θεμελίωσης, που δεν έφθασαν στο επίπεδο των αρχαίων, και δόθηκε άδεια οικοδόμησης. Έρευνα πραγματοποιήθηκε μόνο στο σκάμμα του βόθρου, διαστ. 6,60 (Α.-Δ.) και 3,70 μ. (Β.-Ν.) που ανοίχθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Το σκαπτικό μηχάνημα κατέστρεψε το ανώτερο τμήμα των αρχαίων, με συνέπεια η έρευνα να περιοριστεί σε ό,τι είχε απομείνει στον πυθμένα του σκάμματος και στις παρειές του.

Αποκαλύφθηκε η οδός Ρ 19, κατεύθυνσης Α.-Δ., η οποία είναι γνωστή από μεγάλο αριθμό οικοπέδων[62]. Επισημάνθηκαν στις παρειές του σκάμματος οδοστρώματα της οδού και σημαντικός αριθμός υδρευτικών σωλήνων, οι οποίοι τη διέσχισαν κατά μήκος της. Στο νότιο τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,50 μ. αγωγός, πλ. 0,65 μ., λαξευμένος στο βράχο. Στο ανατολικότερο τμήμα του είχε αμφικλινή οροφή, ενώ στο υπόλοιπο παρουσίαζε αμελέστερη κατασκευή. Ο αγωγός αποτελεί συνέχεια του αγωγού που βρέθηκε στο προς Α. οικόπεδο Παπακαλοδούκα. Αμέσως ανατολικά του αγωγού και στο εσωτερικό της Ρ 19 βρέθηκε τμήμα δεξαμενής, κατεύθυνσης Β.-Ν. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,70 και το πλάτος της ήταν 1,65 μ. Η δεξαμενή συνεχιζόταν νοτιότερα του σκάμματος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε σύστημα καθαρισμού του νερού που διοχετευόταν μέσω των πήλινων

59. Ό.π., σ. 972, Πίν. 735 γ-ε.

60. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 400.

61. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 589-591.

62. Βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 358-360, Σχέδ. 8, σ. 363, Σχέδ. 10· 34 (1979): Χρονικά, σ. 426, υποσημ. 40· 35 (1980): Χρονικά, σ. 532-534.

υδρευτικών αγωγών: στη βόρεια παρειά του σκάμματος βρέθηκε αγγείο ωοειδούς σχήματος, όρθια τοποθετημένο μέσα στην επίχωση του δρόμου (Π ί ν. 273 α). Σε δύο διαμετρικά αντίθετα σημεία του τοιχώματός του επικοινωνούσε με υδρευτικό σωλήνα. Ο σωλήνας διοχέτευε προφανώς το νερό στο εσωτερικό του αγγείου, όπου ίσως κατακάθιζαν στον πυθμένα του τα ξένα στοιχεία. Το στόμιο του αγγείου έκλεινε μικρή πλάκα.

Ανάλογη κατασκευή βρέθηκε και στο δυτικό τοίχωμα του σκάμματος, αλλά το αγγείο είχε εδώ καταστραφεί στο μεγαλύτερο τμήμα του από το σκαπτικό μηχάνημα. Ο σωλήνας που επικοινωνούσε με το αγγείο αυτό είχε κατεύθυνση Β.-Ν. Την ίδια πορεία ακολουθεί επίσης ομάδα σωλήνων στο δυτικό άκρο της βόρειας παρειάς του σκάμματος. Οι σωλήνες ήταν τοποθετημένοι στο εσωτερικό αυλακιού λαξευμένου στο βράχο. Τα στοιχεία αυτά φανερώνουν ίσως ότι οι παραπάνω σωλήνες δε διασχίζουν τη Ρ 19, αλλά την οδό Ρ 28 α, κατεύθυνσης Β.-Ν. Το ανατολικό εξάλλου όριο της Ρ 28 α, όπως φαίνεται από το χάρτη του αρχαίου ρυμοτομικού, πρέπει να διέρχεται αμέσως δυτικά του σκάμματος. Ανάλογη επίσης τοποθέτηση σωλήνων στο εσωτερικό λαξευτού αυλακιού είχε βρεθεί και στο τμήμα της οδού που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Παναγιωτά. Φαίνεται, επομένως, πιθανό ότι ο χώρος που ερευνήθηκε βρίσκεται μέσα στη διασταύρωση των οδών Ρ 28 α και Ρ 19. Η διασταύρωση όμως του νότιου ορίου της Ρ 19 με το δυτικό όριο της Ρ 28 α πρέπει να βρίσκεται νοτιότερα του βόθρου, όπως φανερώνει η πορεία του ορίου της Ρ 19 στο οικόπεδο Παπακαλοδούκα. *(Β.Π.)*

Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και Βασιλέως Ηρακλείου (οικόπεδο Φωτάκη)

Το οικόπεδο Φωτάκη βρίσκεται στη δυτική πλευρά της προς τα νότια προεκτεινόμενης οδού Βασιλέως Ηρακλείου, αμέσως μετά τη διασταύρωσή της με την κεντρική οδό Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Το οικόπεδο Φωτάκη βρίσκεται βορειοδυτικά του οικοπέδου Πίτσιου, όπου το 1988 είχε ερευνηθεί τμήμα του αρχαίου τείχους[63].

Εξαιτίας του κινδύνου κατάρρευσης της γειτονικής οικοδομής, η ανασκαφή στο οικόπεδο Φωτάκη περιορίστηκε μόνο στο βόρειο τμήμα του, όπου αποκαλύφθηκαν τουλάχιστον δώδεκα οδοστρώματα, που θα πρέπει ίσως να συσχετιστούν με την αρχαία οδό Ρ 40. Οι στρώσεις είχαν παραβιαστεί από δύο τουρκικούς κυψελωτούς βόθρους στη βορειοδυτική και τη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου. *(Ε.Κ.)*

63. Βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 594.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ

Οδός Κοδριγκτώνος, Βενετοκλέων και Ερν. Μπέβιν (οικόπεδο Δημοσίου)

Συνεχίστηκε και φέτος η συνεργασία με τον τομέα Αρχαιολογίας και Τέχνης της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης. Υπεύθυνος της ανασκαφής από πλευράς Πανεπιστημίου ήταν ο καθηγητής Νικ. Σταμπολίδης, ενώ από την Εφορεία η αρχαιολόγος Μελίνα Φιλήμονος. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος οι φοιτητές του Πανεπιστημίου Κρήτης Ε. Κατάκη, Ν. Ξιφαράς, Στ. Καλογεράκη και Γ. Λαγαμτζής.

Η ανασκαφή διήρκεσε από 2 έως 19 Οκτωβρίου και περιορίστηκε κυρίως στα ανασκαφικά τετράγωνα 6Φ, 8Υ και 8Τ. Στόχος της φετινής έρευνας ήταν ο εντοπισμός του δυτικού ορίου της αρχαίας οδού Ρ 33 β και η επέκταση της έρευνας στα παρόδια κτίσματα ανατολικά της οδού. Έτσι, συνεχίστηκε η έρευνα στην περιοχή του ανατολικού ορίου της οδού, το οποίο έχει αποκαλυφθεί σε συνολικό μήκος 4,90 μ.

Εντοπίστηκε τετράγωνο κτιστό φρεάτιο μέσα στο κατάστρωμα της οδού και σε επαφή με το όριο, καθώς και μικρός κτιστός αγωγός που προφανώς παροχέτευε τα νερά σε κεντρικό υπόνομο του δρόμου.

Από τα κτίσματα ανατολικά του ορίου σημειώνουμε μικρή επιμήκη δεξαμενή, πλ. 0,80 μ., και μικρό αποθηκευτικό (;) χώρο, διαστ. 2,15 × 1,05 μ., με δάπεδο από πατημένο χώμα και βότσαλα.

Η αρχαία οδός δεν είναι δυνατό να αποκαλυφθεί επιφανειακά σε όλο της το πλάτος, γιατί τον κεντρικό άξονά της παρακολουθεί σχεδόν τοίχος της εποχής της τουρκοκρατίας, ο οποίος θα διατηρηθεί. Έτσι η έρευνα στο τετράγωνο 8Υ (δυτικά του τοίχου αυτού) περιορίστηκε ουσιαστικά σε μία τομή, διαστ. 2,20 × 2,20 μ., η οποία επεκτάθηκε στη συνέχεια προς Ν.

Σε απόσταση 5,80 μ. από το ανατολικό εντοπίστηκε το δυτικό όριο της οδού, το οποίο με την επέκταση της τομής παρακολουθήθηκε σε μήκος 8,20 μ. Στη στενή λουρίδα, μεταξύ του ορίου αυτού και του ψηλότερου τουρκικού τοίχου, ανασκάφηκαν δεκαεννέα οδοστρώματα, συνολ. πάχ. 1,42 μ., ενώ αποκαλύφθηκαν επιφανειακά δύο καλυπτήριες πλάκες υπονόμου και μικρά τμήματα δύο κτιστών αποχετευτικών αγωγών, κάθετων στο δρόμο.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΟΔΩΝ

Ρ 5	Οικόπεδο Ελ. Κούρου	σ. 482
Ρ 19	Βόθρος οικοπέδου Αν. Χαστά	σ. 492
Ρ 27	Οικόπεδο Ελ. Κούρου	σ. 482
Ρ 28 α	Βόθρος οικοπέδου Αν. Χαστά	σ. 492

Ρ 30	Οικόπεδο Β. Μαστρομιχάλη - Γ. Βασιλάκη	σ. 483
Ρ 31	Οικόπεδο Γιαννά	σ. 489
Ρ 31 β	Οικόπεδο Γ. Σπανού	σ. 490
Ρ 32	Οικόπεδο Φώκιαλη - Πράσινου	σ. 485
Ρ 33 β	Δημόσιο οικόπεδο μεταξύ των οδών Κοδριγκτώνος, Βενετοκλέων, Ερν. Μπέβιν	σ. 493
Ρ 40	Οικόπεδο ΑΒΕΤΕ Κ. Κωσταρίδη	σ. 472
Ρ 40	Οικόπεδο Γ. Σπανού	σ. 490
Ρ 40	Οικόπεδο Φωτάκη	σ. 493

ΔΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Στρατόπεδο του Μόντε Σμιθ

Κατά την κατασκευή αναλημματικού τοίχου για την αποτροπή κατολισθήσεων του πρανούς πίσω από το κτίριο του κέντρου ψυχαγωγίας του Στρατοπέδου στο Μόντε Σμιθ, αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν κατά προτεραιότητα τέσσερις απλοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, λαξευμένοι στο φυσικό πωρόβραχο. Οι τάφοι ήταν μισοκατεστραμμένοι εξαιτίας των καθαρισμών του πρανούς με σκαπτικό μηχάνημα. Εκτός από έναν οξυπύθμενο αμφορέα, που βρέθηκε από τους στρατιώτες στον τάφο 1 και παραδόθηκε, και μερικά μελαμβαφή όστρακα που βρέθηκαν στον τάφο 4, άλλο εύρημα δεν περισυλλέχθηκε. *(Ε.Κ.)*

Οδός Μ. Πετρίδη (οικόπεδο Αγγ. Σωτρίλλη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της οδού Μ. Πετρίδη, βορειοανατολικά της οδού Πλατανίων (βλ. παρακάτω) και ανατολικά των οικοπέδων Ν. Ντάλια και Μ. Χρήστου[64].

Στο μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου αποκαλύφθηκε λατόμευση του φυσικού βράχου, από την οποία στο βορειοδυτικό τμήμα σχηματίστηκε βαθύς ορθογώνιος χώρος. Ο χώρος ήταν μπαζωμένος με επιχώσεις λατύπης, που προχωρούσαν σε μεγάλο βάθος. Γι' αυτό η έρευνα στο σημείο αυτό περιορίστηκε σε δοκιμαστικές τομές.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο συστάδες τάφων. Η πρώτη βρισκόταν στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου και αποτελούνταν από τρεις λαξευτούς λακκοειδείς τάφους (τάφοι 1, 2, 3), που είχαν καταστραφεί στο μεγαλύτερο τμήμα τους από το σκαπτικό μηχάνημα. Ήταν και οι τρεις συλημένοι. Ευρήματα έδωσε μόνον ο τάφος 1, στον οποίο μαζί με κάποια ίχνη του σκελετού βρέθηκαν πινάκιο και μυροδοχείο του 3ου αι. π.Χ.

Η δεύτερη ομάδα περιλάμβανε οκτώ συνολικά κτιστές ορθογώνιες θήκες, που ήταν διαταγμένες σε σειρά με κατεύθυνση Α.-Δ. (Π ί ν. 273 β). Τη σειρά περιόριζε από Ν. κατακόρυφο λάξευμα βράχου και από Β. κτιστός τοίχος.

Το λάξευμα προήλθε πιθανότατα από την προγενέστερη λατόμευση του χώρου, ενώ ο βόρειος τοίχος είχε οικοδομηθεί πάνω στις επιχώσεις του λατομείου. Οι θήκες είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. με εξαίρεση την ανατολικότερη, που είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Το μήκος τους κυμαινόταν από 1,85 έως 1,20 μ., το πλάτος από 0,35 έως 0,40 μ. και το βάθος από 0,70 έως 0,45 μ. Οι περισσότερες διατηρούσαν στη θέση τους τις καλυπτήριες πλάκες. Δύο από τις θήκες ήταν ουσιαστικά τάφοι (4 και 6) γιατί περιείχαν ενταφιασμούς, από τους οποίους διασώθηκαν μερικά μόνον οστά. Στον τάφο 6 βρέθηκαν πήλινα άνθη στεφανιού, χάλκινη εφηλίδα και φιαλίδιο με χείλος προς τα μέσα. Οι υπόλοιπες θήκες της σειράς περιείχαν από ένα έως τρία τεφροδόχα αγγεία, υδρίες ή κάλπες, ενώ σε ορισμένες οι καύσεις είχαν τοποθετηθεί μέσα σε οστεοθήκες από λάρτιο λίθο.

Στην ανατολική παρειά του σκάμματος βρέθηκε ο κτιστός τάφος 7, που διατηρούσε στη θέση τους δύο από τις καλυπτήριες. Περιείχε σκελετό και σημαντικό αριθμό αγγείων, φιαλίδια, πινάκια, δίωτο σκύφο και οξυπύθμενο αμφορίσκο. Τα αγγεία χρονολογούνται στο τέλος του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου επισημάνθηκε σύμπλεγμα ενός τάφου και δύο θηκών. Ο τάφος (τάφος 8) ήταν υπόγειος «συρταρωτός» και είχε προθάλαμο ορθογώνιου σχήματος. Στον προθάλαμο βρέθηκαν πινάκιο και μυροδοχείο. Στο εσωτερικό του τάφου υπήρχε αποσαθρωμένος σκελετός, τον οποίο συνόδευαν αλαβάστρινο αλάβαστρο, δύο όλπες, δύο μυροδοχεία και χάλκινο κάτοπτρο. Ο τάφος χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. Σε μεταγενέστερη φάση στην επιφάνεια του βράχου, που σχημάτιζε την οροφή του τάφου λαξεύθηκε ορθογώνια θήκη, ενώ μία δεύτερη χτίστηκε πάνω στην επίχωση που κάλυψε τον προθάλαμο του τάφου. Και οι δύο θήκες περιείχαν οστεοθήκες. *(Β.Π.)*

Οδός Πλατανίων

Η οδός Πλατανίων, κατεύθυνσης Β.-Ν., είναι κάθετη προς την οδό Μ. Πετρίδη και βρίσκεται βόρεια των οικοπέδων Ν. Ντάλια[65] και Μ. Χρήστου[66].

64. Βλ. παρακάτω, υποσημ. 65-66.

65. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 599.

66. Ό.π., σ. 599-601.

Μέσα στα όρια της οδού διατηρούνταν όγκος βράχου, ο οποίος έπρεπε να καταστραφεί, προκειμένου να διανοιχθεί η οδός. Πραγματοποιήθηκε γι' αυτό, πριν δοθεί η σχετική άδεια, καθαρισμός του βράχου, που στο μεγαλύτερο μέρος του καλυπτόταν από νεότερες επιχώσεις. Ο βράχος είχε μήκος από Β. προς Ν. 17,50, πλάτος από Α. προς Δ. 7,90 έως 3,60 και σωζόμενο ύψος 3 έως 1,90 μ. Στην επάνω επιφάνειά του διαπιστώθηκαν ίχνη λατόμευσης και πιθανώς λείψανα τάφων εν μέρει κατεστραμμένων. Στο νότιο άκρο διατηρούνταν τμήμα λαξευτής κλίμακας σε μήκος 1,30 μ. Το πλάτος της ήταν 0,39 μ. Σε μικρή απόσταση νότιά της βρέθηκε λαξευτό πηγάδι ορθογώνιου σχήματος, διαστ. 0,80 × 0,75 μ. Ερευνήθηκε μέχρι βάθους 5,10 μ. Η επίχωση που γέμιζε το πηγάδι περιείχε σημαντική ποσότητα κεραμικής. Τα όστρακα προέρχονταν από αγγεία που αποτελούν τα συνήθη κτερίσματα των τάφων της νεκρόπολης, όπως τεφροδόχες υδρίες και κάλπες, πινάκια, φιαλίδια, μυροδοχεία.

Στη βορειοδυτική πλευρά του βράχου διατηρούνταν λείψανα ταφικού συγκροτήματος, το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου έχει καταστραφεί από λατόμευση (Π ί ν. 274 α). Οι τάφοι ήταν ανοιγμένοι σε τρία κατακόρυφα τοιχώματα βράχου, που σχημάτιζαν μεταξύ τους Π, ορίζοντας έναν κεντρικό ορθογώνιο χώρο. Συνολικά σώζονταν τμήματα πέντε λαξευτών «συρταρωτών» τάφων, από τους οποίους οι τέσσερις είχαν αμφικλινή οροφή, ενώ ο τάφος 1, ανοιγμένος στο ανατολικό τοίχωμα, είχε καμαρωτή οροφή.

Δεύτερο ταφικό συγκρότημα διατηρούνταν στο βορειοανατολικό τμήμα του βράχου. Οι τάφοι (τάφοι 6-9) ήταν συρταρωτοί λαξευτοί με αμφικλινή οροφή. Είχαν όλοι προσανατολισμό Α.-Δ. και ανοίγονταν σε σειρά σε κατακόρυφο μέτωπο βράχου, του οποίου η πρόσοψη είχε λατομηθεί. Οι τάφοι και των δύο ταφικών συγκροτημάτων ήταν γεμάτοι με νεότερη επίχωση και απορρίμματα και δεν έδωσαν ευρήματα. Η χρονολόγησή τους παραμένει, επομένως, αδύνατη. *(Β.Π.)*

Οδός Γ. Παπανδρέου και Λαχανιάς (Ο.Τ. 342, οικόπεδο Αναστ. Διακοβασίλη)

Το οικόπεδο βρίσκεται αμέσως δυτικά του οικοπέδου Νικ. Ζαράνη που ερευνήθηκε το 1987[67].

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν δεκαεννέα λακκοειδείς τάφοι και τέσσερις ταφικές θήκες, λαξευμένες στο φυσικό βράχο. Από το σύνολο των τάφων, οι πέντε είχαν εν μέρει καταστραφεί παλαιότερα, όταν χτιζόταν η όμορη νοτιότερη οικοδομή. Από τους υπόλοιπους τάφους, οκτώ είχαν πατούρα λαξευμένη στο βράχο για την τοποθέτηση των καλυπτήριων πλακών, αλλά μόνον ένας από αυτούς έσωζε την κάλυψή του.

Από τα κτερίσματα αξιοσημείωτα είναι εννέα οξυπύθμενοι αμφορίσκοι και δύο μελαμβαφείς σκύφοι που χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ. Βρέθηκαν επίσης τρεις στλεγγίδες, ένας χάλκινος καθρέπτης, ένα ασημένιο και ένα χάλκινο νόμισμα, κτερίσματα που δεν έχουν συντηρηθεί. *(Σ.Ε.)*

Οδός Έμπωνας (Ο.Τ. 346, οικόπεδο Κατσαρά - Ταμπάκη (Παυλίδη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νότια πλευρά της οδού Έμπωνας, απέναντι από το οικόπεδο Μιχ. Παγκά[68].

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν επτά λακκοειδείς τάφοι και δύο ταφικές θήκες, λαξευμένες στο φυσικό βράχο. Οι τάφοι βρίσκονταν κατά μήκος της δυτικής πλευράς του οικοπέδου, ο ένας παραπλεύρως του άλλου, με κοινό προσανατολισμό Α.-Δ.

Κατά τη διάνοιξη του βόθρου στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν ακόμα δύο τάφοι και μία θήκη.

Αξίζει να γίνει ιδιαίτερη μνεία του μεγάλου τάφου 1 (με επάλληλες ταφές), ανάμεσα στα ευρήματα του οποίου περιλαμβάνονται δύο χρυσά δακτυλίδια, ένα χρυσό περιδέραιο και ζεύγος χρυσών ενωτίων.

Το ταφικό αυτό σύνολο χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. *(Σ.Ε.)*

Οδός Κ. Υδραίου (οικόπεδο Δημ. Μαντικού) (Σ χ έ δ. 14)

Το οικόπεδο Δημ. Μαντικού βρίσκεται στην οδό Κ. Υδραίου, δυτικά του οικοπέδου Ν. Λυκουρίνου[69].

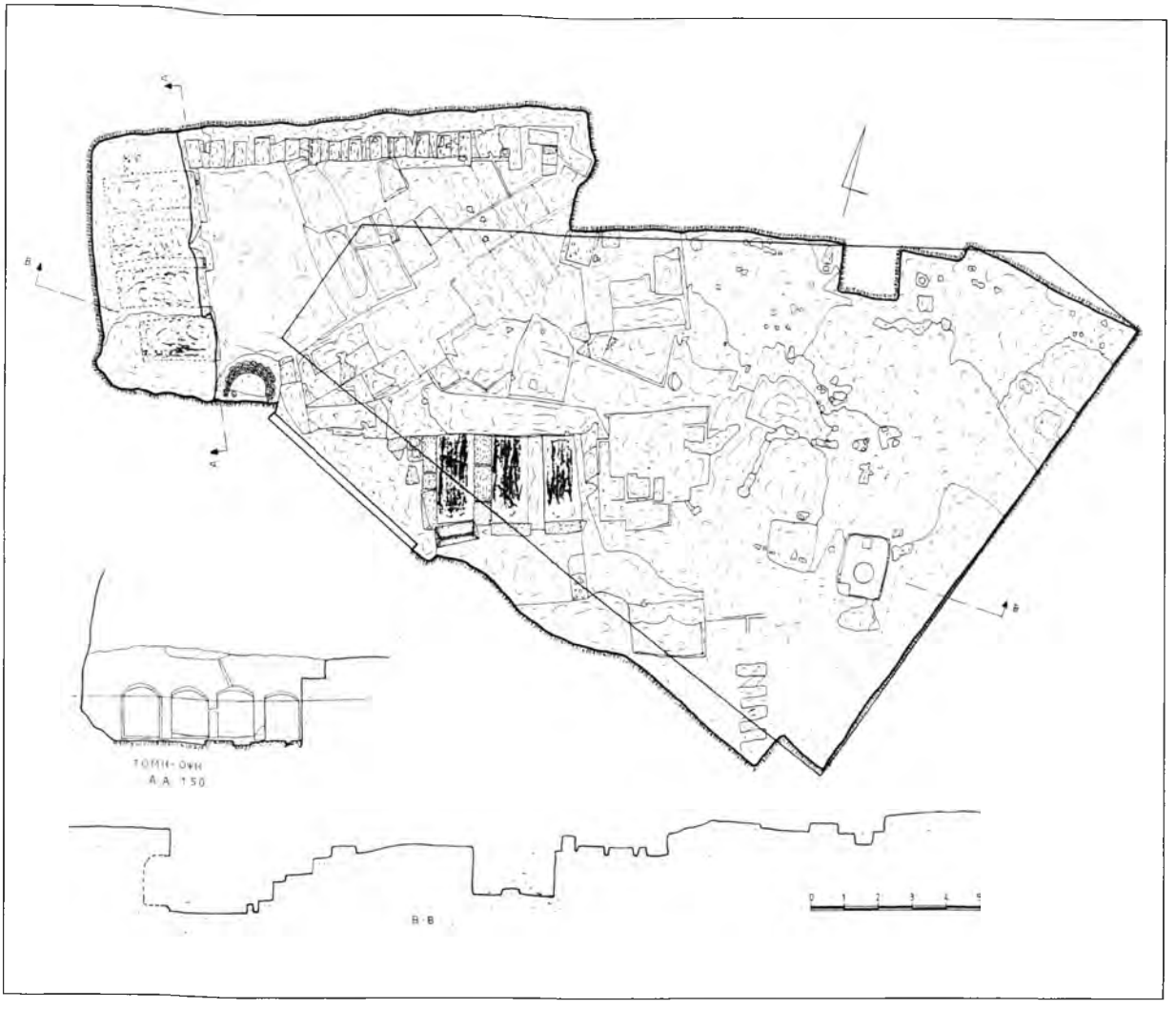
Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκαν τέσσερις θαλαμοειδείς τάφοι λαξευμένοι στο βράχο, όλοι συλημένοι κατά την ύστερη αρχαιότητα (Π ί ν. 274 β). Αμέσως δυτικά των τάφων βρέθηκε σειρά δεκαέξι θηκών με κατεύθυνση Β.-Ν., λαξευμένων στο φυσικό βράχο. Από αυτές οι τρεις διέσωζαν από μία οστεοθήκη και οι δύο από μία τεφροδόχο υδρία.

Επίσης στον κεντρικό χώρο του οικοπέδου ερευνήθηκαν τρεις ακόμη κιβωτιόσχημοι τάφοι, διαμορφωμένοι σε ορθογώνιο λάξευμα του φυσικού βράχου, από τους οποίους οι δύο ήταν εντελώς κατεστραμμένοι. Ο νότιος από τους τρεις τάφους, παρότι ήταν αναμοχλευμένος, περιείχε πολλά κτερίσματα, κυρίως μεγάλο αριθμό μυροδοχείων που χρονολογούνται από το 2ο αι. π.Χ.

67. Βλ. ό.π., σ. 608.

68. Βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 602-603.

69. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 609-610.

Σχέδ. 14. Ρόδος. Οδός Κ. Υδραίου. Κάτοψη, τομές και όψη της ανασκαφής.

έως τον 1ο αι. μ.Χ., και πλήθος σκελετών, ανάμεσα στους οποίους και ορισμένοι παιδιών ή βρεφών. *(Ε.Α.)*

Οδός Δημ. Αναστασιάδη

Κατά την εκσκαφή του ορύγματος του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού Ρόδου στην οδό Δημ. Αναστασιάδη αποκαλύφθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό πωρόβραχο, θήκες, καθώς και δυό χτιστοί τάφοι-θάλαμοι[70]. Οι παραπάνω ταφικές κατασκευές ανήκουν στον ευρύτερο ταφικό χώρο των μνημειωδών συνόλων του οικοπέδου Καραγεωργίου που εκτείνεται στα βόρεια της οδού Δημ. Αναστασιάδη[71].

Η έρευνα στο όρυγμα της οδού Δημ. Αναστασιάδη ολοκληρώθηκε σε δύο φάσεις που απέχουν χρονικά μεταξύ τους. Από τον Απρίλιο έως το Μάιο ερευνήθηκε το ανατολικότερο τμήμα του ορύγματος (ανασκαφική ενότητα 1), όπου αποκαλύφθηκαν δύο θήκες και τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό πωρόβραχο. Μέσα στο μικρό τάφο 4 (διαστ. 0,80 × 0,60 μ.) βρέθηκε το εξαίσιο χρυσό στεφάνι, Μ 1082, λαμπρό δείγμα του πλούτου της αρχαίας νεκρόπολης, που μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Το

70. Απόσπασμα του παραπάνω χρονικού πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό Αρχαιολογία, τχ. 37 (Δεκέμβριος 1990), σ. 51.

71. Βλ. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 315-316.

στεφάνι είναι σχεδόν άθικτο και αποτελείται από δύο χρυσά κλαδιά ελιάς με είκοσι οκτώ φύλλα το καθένα, που στην κορυφή τους συνδέονται με μικρό «ηράκλειο» κόμβο. Τα φύλλα «βλασταίνουν» από τα χρυσά στελέχη ανά τρία, εκτός από δύο ζεύγη στην αρχή και στο τέλος κάθε κλαδιού. Το κάθε κλαδί αποτελείται από έναν κούφιο λεπτό χρυσό σωλήνα μέσα στον οποίο έχουν εφαρμόσει τα στελέχη των φύλλων. Οι δύο άκρες του «ηράκλειου» κόμβου, που ενώνει τις κορυφές των κλαδιών, «θηλυκώνουν» μέσα στο κούφιο στέλεχός τους, ενώ στην άλλη άκρη τους τα κλαδιά μένουν ασύνδετα μεταξύ τους για την καλύτερη εφαρμογή του χρυσού κότινου στην κόμη (Π ί ν. 275 α). Στο ίδιο ταφικό σύνολο περιλαμβάνονται ακόμα ένας ακέραιος οξυπύθμενος αμφορίσκος, κομμάτια σιδερένιας στλεγγίδας, τρίμματα από μικρό σφαιρικό ασημένιο αντικείμενο, καθώς και δύο κομμάτια σιδερένιας αιχμής βέλους. Επίσης, περισυλλέχθηκαν δόντια ενήλικα με ίχνη καύσης.

Στο δυτικότερο τμήμα του ορύγματος (ανασκαφική ενότητα 2) ερευνήθηκαν από τον Αύγουστο έως το Σεπτέμβιο τρεις κτιστές θήκες, καθώς και δύο κτιστοί τάφοι-θάλαμοι. Οι τρεις θήκες έχουν κατασκευαστεί η μία δίπλα στην άλλη και σχηματίζουν σειρά με κατεύθυνση από Β. προς Ν., τέμνοντας σχεδόν κάθετα το όρυγμα. Οι θήκες 1 και 2 αποτελούν στην πραγματικότητα μια ενιαία ταφική κατασκευή, διαιρεμένη στα δύο με πρόχειρο διάφραγμα, προκειμένου να τοποθετηθούν οι οστεοθήκες που έφεραν τις παρακάτω επιγραφές υποδηλώνοντας μια στενότερη σχέση των αποτεφρωμένων νεκρών που περιείχαν: *ΕΥΦΡΟΣΥΝΑΣ / ΣΟΛΙΔΟΣ* στην οστεοθήκη της θήκης 1 και *ΚΟΡΙΝΘΟΥ / ΣΟΛΕΩΣ* στην οστεοθήκη της θήκης 2.

Η θήκη 3 περιείχε επίσης οστεοθήκη που έφερε την επιγραφή: *ΞΕΝΩΝΟΣ*. Περίπου 2,50 μ. δυτικότερα από τη σειρά των θηκών 1-3 ερευνήθηκαν δύο χτιστοί τάφοι-θάλαμοι (τάφος 1 και τάφος 2) που η ευθυγραμμία της πρόσοψής τους (στην ανατολική στενή πλευρά) τέμνει λοξά το όρυγμα. Ο τάφος-θάλαμος 1 (διαστ. 2,08 × 1 μ.) έχει επίπεδη οροφή, ενώ ο τάφος-θάλαμος 2 (διαστ. 2,20 × 0,93 μ.) είναι καμαροσκεπής. Το κτισμένο τοίχωμα της δυτικής τυφλής πλευράς τους «ακουμπούσε» σε κάθετο κόψιμο του εύθριπτου πωρόβραχου. Ίχνη εσωτερικής επένδυσης με κονίαμα παρατηρήθηκαν στον τάφο-θάλαμο 1. Και οι δύο τάφοι βρέθηκαν συλημένοι και τελείως άδειοι. *(Ε.Κ.)*

Οδός Ρόδου - Λίνδου (οικόπεδο Καββάδα - Μορφωπού)

Το οικόπεδο Καββάδα - Μορφωπού βρίσκεται στην οδό Ρόδου-Λίνδου στην περιοχή του Ροδινιού και περιλαμβάνεται στο Ο.Τ. 455. Αμέσως βόρεια του οικοπέδου έχει ήδη ερευνηθεί το οικόπεδο Στ. Κακά[72].

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σύνολο πενήντα τριών ορθογώνιων λακκοειδών τάφων και ένας αριθμός ταφικών θηκών λαξευμένων στο φυσικό βράχο. Οι τάφοι ήταν διευθετημένοι σε δύο άξονες ΒΑ.-ΝΔ. και ΒΔ.-ΝΑ. Από τους λαξευτούς ορθογώνιους τάφους οι πέντε ήταν προθάλαμοι ενός ή και δύο θαλαμωτών τάφων. Συνολικά ερευνήθηκαν εννέα θάλαμοι.

Το ταφικό αυτό σύνολο χρονολογείται στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ. *(Σ.Ε.)*

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οικόπεδο Γ. Κυπριάδη (Κ.Μ. 320)

Η ανασκαφή του οικοπέδου, όπου αποκαλύφθηκε σημαντικό τμήμα της ανατολικής νεκρόπολης, θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης από τον ανασκαφέα αρχαιολόγο Φίλιππο Κωστομητσόπουλο.

Οικόπεδο Μ. Παπανικολάου

Το οικόπεδο Μ. Παπανικολάου βρίσκεται στην περιοχή Φανερωμένης, ακριβώς δυτικά του αρχαιολογικού χώρου του Καρακόνερου (Π ί ν. 275 β)[73].

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου υπήρχε λαξευμένος στο βράχο ταφικός περίβολος που όριζε το χώρο, δυτικά του οποίου εντοπίστηκαν δεκαέξι τάφοι και τέσσερις θήκες. Ο ίδιος ταφικός περίβολος αποκαλύφθηκε στα οικόπεδα Καραμανώλη και Γ. Πογιά, τα οποία βρίσκονται ακριβώς βόρεια (ανασκαφή 1990), ενώ νότια του οικοπέδου Παπανικολάου είναι άγνωστο πόσο συνεχιζόταν. Οι τάφοι, λακκοειδείς, με προσανατολισμό Α.-Δ., βρέθηκαν λαξευμένοι σε δύο επίπεδα, από τα οποία το δυτικό ήταν ψηλότερο κατά 0,80 μ. Σε συνδυασμό με την ανασκαφή των δύο βόρειων οικοπέδων που προαναφέρθηκαν, διαπιστώθηκε η διαμόρφωση του χώρου του περιβόλου σε επίπεδα κλιμακωτά με ανηφορική κλίση από Α. προς Δ.

Οι περισσότεροι από τους τάφους ήταν συλημένοι· βρέθηκαν μόνον όστρακα και ελάχιστα κτερίσματα. Χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια.

Ασύλητοι βρέθηκαν δύο τάφοι στο ανατολικό και χαμηλότερο επίπεδο του χώρου, οι οποίοι χρονολογούνται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Στον τάφο 1 βρέθηκαν δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι και μικρή άβαφη πρόχους. Στον τάφο 2 βρέθηκαν συγκεντρωμένα στα πόδια του νεκρού, μελαμβαφές πινάκιο, μικρή άβαφη πρόχους, δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, μελαμβαφής κάνθαρος, σιδερένια στλεγγίδα στη θέση της αριστερής πα-

72. Βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 394-395.

73. Βλ. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, Αρχαία Ρόδος, 1986, σ. 226-229.

λάμης, μικρό ασημένιο ομφαλωτό φιαλίδιο και δίπλα σε αυτό σιδερένιο δακτυλίδι. Βρέθηκαν ακόμη λίγα σιδερένια καρφιά και χάλκινη βελόνα.

Ασύλητοι ήταν και επτά μικρότεροι λακκοειδείς τάφοι στους οποίους δε διαπιστώθηκε κανονική ταφή· διασώζονταν μερικά ανθρώπινα οστά ή μόνο κάποια υπολείμματά τους. Στους τάφους αυτούς υπήρχαν αξιόλογα ευρήματα. Ενδεικτικά αναφέρεται ο τάφος α, στον οποίο βρέθηκαν ασημένιο φιαλίδιο, σιδερένιο εγχειρίδιο, χάλκινος καθρέπτης, χρυσό δακτυλίδι ανάμεσα σε σωρό χρυσών ελασμάτων (τα περισσότερα έφεραν διακοσμητικό μοτίβο από σπείρες, ενώ σε δέκα ελάσματα αποδίδονταν μορφές μαινάδων) κ.ά. Ακόμη, στον τάφο δ βρέθηκαν: χάλκινος καθρέπτης, χρυσό δακτυλίδι και χρυσά ελάσματα, όπου εικονίζεται Νίκη σε μετωπική στάση, αργυρό φιαλίδιο, χρυσό περίαπτο κ.ά. *(Ε.Α.)*

Οικόπεδο Γ. Κατσαρά (Σ χ έ δ. 15· Π ί ν. 277 α)

Το οικόπεδο Γ. Κατσαρά βρίσκεται στη Φανερωμένη, 35 μ. περίπου βόρεια του οικοπέδου Μ. Παπανικολάου. Εντάσσεται στο χώρο του ταφικού περιβόλου που αναφέρθηκε στο παραπάνω οικόπεδο.

Αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε ταφικό μνημείο, λαξευμένο στο φυσικό βράχο σε σχήμα Π, ανοικτό στα ανατολικά, με μικρές διακοσμητικές βαθμίδες και στις τρεις πλευρές του εσωτερικά και με τρεις λαξευμένες θήκες, μάλλον μεταγενέστερες, κάτω από το επίπεδο των βαθμίδων. Οκτώ λαξευμένες θήκες τεφροδόχων αγγείων, κατεστραμμένες, βρίσκονταν στη δυτική εσωτερική παρειά του μνημείου. Ανατολικά και βόρεια του μνημείου ερευνήθηκαν τέσσερις λακκοειδείς τάφοι, αναμοχλευμένοι, που χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια. Νότια του πειόσχημου μνημείου και κάτω από σωρό δουλεμένων πωροπλίνθων αποκαλύφθηκε κτιστός κεραμοσκεπής τάφος, κατεστραμμένος στο πάνω τμήμα του, με τέσσερις μικρούς θαλάμους εσωτερικά.

Ο τάφος είχε συληθεί κατά την αρχαιότητα και είχε επιχωσθεί έως τον πυθμένα με τις πωροπλίνθους που ίσως προέρχονταν από το πάνω κατεστραμμένο τμήμα του, ανάμεσα στις οποίες υπήρχαν αρκετά επιτύμβια μέλη (επιτύμβιες στήλες, βάσεις από στήλες και οστεοθήκες)[74]. *(Ε.Α.)*

Κεντρικός αποχετευτικός αγωγός ΔΕΥΑΡ

Κατά την εκσκαφή του ορύγματος του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού Ρόδου στην περιοχή της Φανερωμένης[75] αποκαλύφθηκε ευρύτερο σύνολο τάφων σε πυκνή διάταξη που αποτελεί προέκταση προς τα νοτιοανατολικά του ταφικού χώρου που είχε ήδη ερευνηθεί κατά τη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου του Αναμορφωτηρίου[76]. Οι εκσκαφές του ορύγματος του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού στην περιοχή αυτή έφτασαν, εξαιτίας της διαμόρφωσης του εδάφους, σε μεγάλα βάθη (μέχρι 20 ή 25 μ.) με ανάλογη αύξηση του πλάτους του ορύγματος για την κατασκευή κλιμακωτών πρανών και ραμπών για την ασφαλή διακίνηση των εκσκαφικών μηχανημάτων και των φορτηγών.

Στην ευρύχωρη έκταση του σκάμματος ερευνήθηκαν 61 τάφοι, οι περισσότεροι από τους οποίους χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου και στον 3ο αι. π.Χ. Αρκετοί από αυτούς είναι υπόγειοι «συρταρωτοί» με δίδυμους τάφους-προθάλαμους που αποτελούν μια χαρακτηριστική κατασκευαστική ιδιορρυθμία, η οποία είχε ήδη επισημανθεί στην περιοχή της Φανερωμένης κατά τη σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Σταματάκη[77].

Στην ίδια περιοχή, κατά την εκσκαφή του ορύγματος του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού κατά μήκος του υπό διάνοιξη δρόμου που πλαισιώνει από Δ. το Ο.Τ. 396 (που εκτείνεται δυτικότερα του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου του Καρακόνερου), περισυλλέχθηκαν από διαταραγμένες επιχώσεις πάνω από 40 ταφικά μέλη (οστεοθήκες, βάσεις επιτύμβιων στηλών, ορθογώνιοι και κυλινδρικοί επιτύμβιοι βωμοί κ.ά.). Τα μέλη αυτά θα πρέπει να προέρχονται από τα ταφικά μνημεία που αποκαλύφθηκαν κατά μήκος της δυτικής πλευράς του Ο.Τ. 396 στα οικόπεδα Κατσαρά, Πογιά-Καραμανώλη και Παπανικολάου[78]. Από τα μέλη που περισυλλέχθηκαν, αξίζει να αναφερθεί κυλινδρικός επιτύμβιος βωμός με γιρλάντες και βουκράνια και, στο κατώτερο μέρος του, ανάγλυφη παράσταση νεκρόδειπνου μέσα σε έγκοιλο πλαίσιο. Διασώζεται η επιγραφή:

ΝΟΥΜΗΝΙΟΣ
ΧΡΗΣΤΕ ΧΑΙΡΕ
ΚΑΙ ΣΥΓΕ

Ο βωμός χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ., ίσως και λίγο αργότερα. *(Ε.Κ.)*

Ιαλυσός

Με τη συστηματική παρακολούθηση των εργασιών στην ευρύτερη περιοχή της Ιαλυσίας συνεχίστηκε και

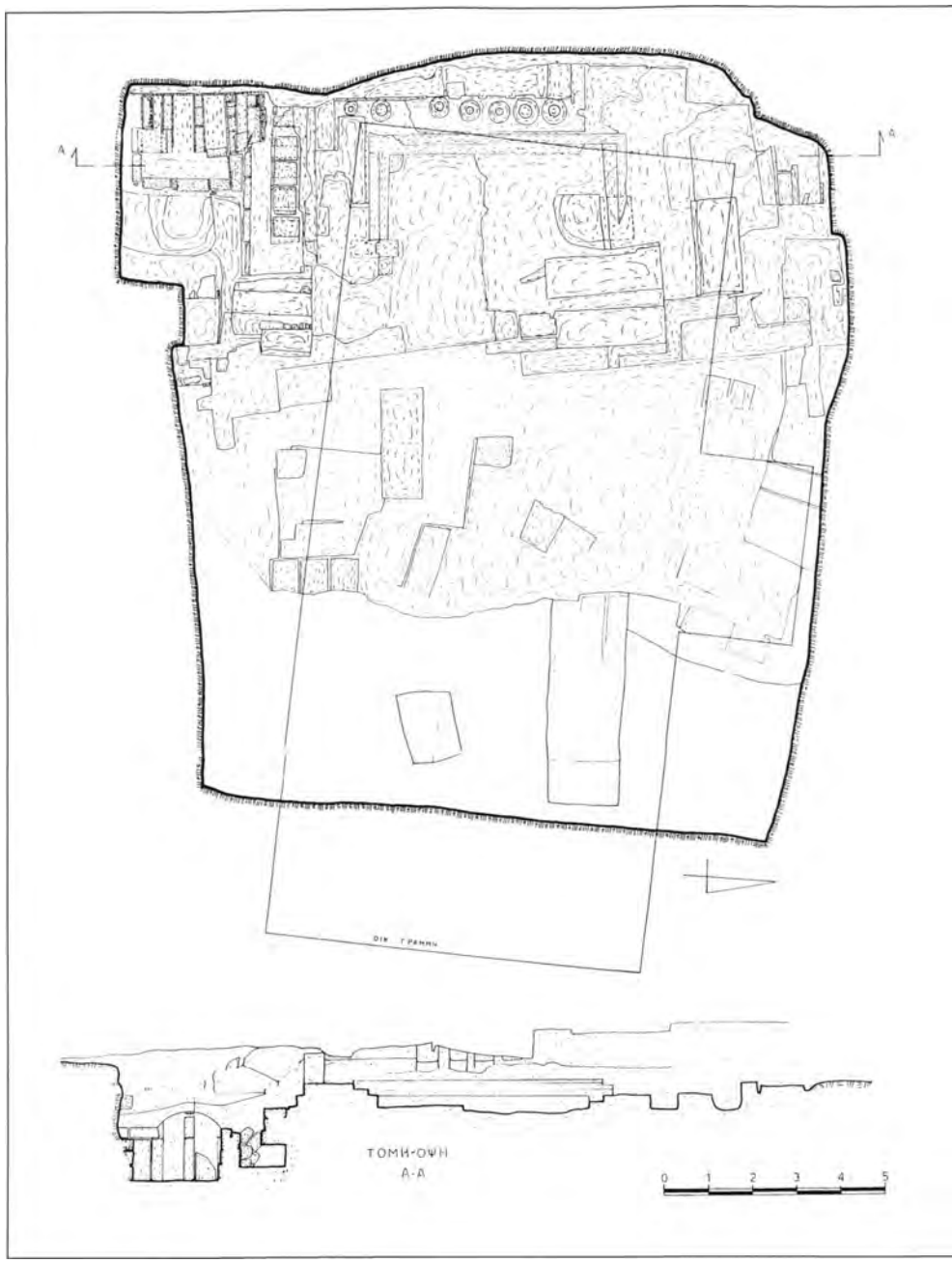
74. Η μελέτη και η δημοσίευση των δύο παραπάνω ανασκαφών, Γ. Κατσαρά και Μ. Παπανικολάου, θα γίνει από την ανασκαφέα.

75. Βλ. και περιοδικό Αρχαιολογία, τχ. 37 (Δεκέμβριος 1990), σ. 51-52.

76. Βλ. ΑΑΑ Ι (1968), σ. 256. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 476-480.

77. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 613.

78. Βλ. παραπάνω.

Σχέδ. 15. Ρόδος. Οικόπεδο Γ. Κατσαρά. Κάτοψη και τομή-όψη της ανασκαφής.

φέτος η ανασκαφική δραστηριότητα στην περιοχή, χάρη στη συνεχή επαγρύπνηση των αρχιτεχνιτών του ανασκαφικού συνεργείου της περιοχής, Π. Σπάρταλη, Ε. Μπαλάκη και Στ. Κώττη, με τη βοήθεια των τεχνιτών Χρ. Χούλη και Ν. Χαβιαρά, οι οποίοι παράλληλα με το ανασκαφικό τους έργο, παρακολουθούσαν όλες τις οικοδομικές εργασίες της περιοχής προλαβαίνοντας τυχόν καταστροφές αρχαίων ή τυχόν επεμβάσεις στις αρχαιολογικές ζώνες της περιοχής.

Ουσιαστική ήταν επίσης η συμβολή της έκτακτης αρχαιολόγου Ελένης Φαρμακίδου, η οποία συμμετείχε σε όλες σχεδόν τις ανασκαφές, ενώ για μεγάλο χρονικό διάστημα είχε αναλάβει και μόνη της την παρακολούθηση των ανασκαφών Ηλ. Λιαμή, έργων κοινότητας

Ιαλυσού Ποταμού Τριαντών, Γ. Χατζηκαλημέρη, Στ. Λιαμή και είχε εξ ολοκλήρου την ευθύνη των ανασκαφών Ν. Βεργωτή και Μιχ. Χ. Κουλούμπρη.

Συνεχίστηκε έτσι η συμπλήρωση του τοπογραφικού χάρτη της περιοχής από το τέλος της πρώιμης εποχής του Χαλκού έως τα μεταγενέστερα χρόνια. Σημαντικά ήταν επίσης τα νέα στοιχεία για την τοπογραφία και τη ρυμοτομία του προϊστορικού οικισμού στα Τριάντα. Τα έστω και λιγοστά ίχνη της μεσοχαλκής εγκατάστασης στα νότια της μινωικής πόλης μαζί με τη νέα τυπολογία της κεραμικής άρχισαν να φωτίζουν τη σκοτεινή ακόμη για τα Δωδεκάνησα μεσοχαλκή περίοδο. Τέλος, με την ανασκαφή του για πρώτη φορά γνωστού πρωτοχαλκού οικισμού στον Ασώματο Κρεμαστής αποδεικνύεται ότι και η Ρόδος έπαιξε ένα πολύ σπουδαίο ρόλο στις σημαντικές εξελίξεις του Αιγαίου κατά το τέλος της πρώιμης εποχής του Χαλκού, σε μια περίοδο σχεδόν άγνωστη έως σήμερα για το νοτιοανατολικό Αιγαίο.

Οδός Ιερού Λόχου (οικόπεδο Ηλ. Λιαμή) (Π ί ν. 276 α)

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή που άρχισε το 1988[79] σε απόσταση 34-44 μ. περίπου Δ.-ΒΔ. του οικοπέδου Κ. Μάρκου[80] στη δυτική πλευρά του δρόμου, απέναντι από το μεγάλο ποταμό των Τριαντών (βλ. παρακάτω, σ. 502), και 160-172 μ. περίπου βόρεια από τη συμβολή της οδού Ιερού Λόχου με τη λεωφόρο Ρόδου-Παραδεισίου. Η ανασκαφή αποτελεί το νοτιοδυτικότερο γνωστό όριο του οικισμού, ενώ παράλληλα διαπιστώνεται ότι το ποτάμι, με τη σημερινή μορφή του, δεν αποτελεί το δυτικό όριο της μινωικής πόλης, όπως είχε θεωρηθεί παλαιότερα. Συνεχίζονται τα αρχιτεκτονικά λείψανα από την πρώιμη ΥΜ ΙΑ εποχή έως και την ΥΕ ΙΙΙΑ, που είναι γνωστά από τα έως σήμερα ερευνημένα τμήματα του βόρειου τμήματος του οικισμού.

Στο μεγαλύτερο τμήμα του βόρειου τμήματος του οικοπέδου ερευνήθηκε λιθόστρωτος ΥΜ ΙΑ ύστερος δρόμος, προσανατολισμού Ν.-Β., που είχε καλυφθεί με ηφαιστειακή τέφρα, πάχ. μέχρι 0,35 μ. (Π ί ν. 276 β). Ο δρόμος αυτής της φάσης ερευνήθηκε σε μέγιστο μήκος 9,40 μ. και μέγιστο ορατό πλάτος 3,10 μ. σε βάθος 2,73 - 2,90 μ., παρακολουθώντας την προς Β. κλίση του εδάφους. Βρέθηκε τμήμα του δυτικού ορίου του δρόμου, του οποίου αποκαλύφθηκε η ανατολικότερη πλευρά σε ορατό πάχος μέχρι 0,76 και μέγιστο ορατό μήκος 3,95 μ. Μόνο το κεντρικό τμήμα του δρόμου αποτελείται από το λιθόστρωτο, πλ. 1,40-1,45 μ., το οποίο απέχει από το δυτικό όριο κατά 0,90 μ. Δεξιά και αριστερά του λιθόστρωτου τμήματος ο δρόμος ήταν στρωμένος με πατημένο χώμα και ψιλό χαλίκι.

Στην περίπτωση που το λιθόστρωτο ήταν κατά μήκος του κεντρικού τμήματος, ο δρόμος φαίνεται πράγματι μνημειώδης, καθώς υπολογίζεται στο πλάτος των 3,20 μ. Ένας τέτοιος δρόμος, θα μπορούσε να οδηγεί από το λιμάνι στην πόλη. Για τον ίδιο λόγο πιθανότατα συνεχίζεται η χρήση του έως την ΥΕ ΙΙΙΑ εποχή πάνω από την τέφρα, όπου σε ψηλότερα επίπεδα βρέθηκαν αλλεπάλληλα οδοστρώματα με πατημένο χώμα και χαλίκια.

Τα βαθύτερα κτιριακά λείψανα της πρώτης φάσης της μινωικής πόλης, ΥΜ ΙΑ πρώιμα[81], εντοπίστηκαν σε βάθος 4,08-4,41 μ. Βρέθηκαν συνολικά πέντε αποσπασματικοί τοίχοι που ορίζουν τρεις μεγάλους χώρους με δάπεδα στο βάθος των 4,34-4,61 μ., ακολουθώντας κλίση προς Ν. Στο νοτιοδυτικότερο από τους χώρους αυτούς σώθηκε τμήμα κιονοστοιχίας.

Ακόμη πιο αποσπασματικά ήταν τα κτιριακά λείψανα της επόμενης φάσης, ΥΜ ΙΑ ύστερης, λόγω των βαθιών επεμβάσεων των μετέπειτα φάσεων. Το δυτικό όριο του δρόμου, που αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,77-3,61 μ., αμέσως κάτω από την ηφαιστειακή τέφρα, στο βορειότερο άκρο του κάμπτεται σε ορθή γωνία προς τα δυτικά, όπου σώζεται σε μήκος 1,06 και έχει πάχος 0,60 μ. Φαίνεται ότι στα δυτικά του βορειότερου τμήματος του δρόμου υπήρχε κάποια ευρυχωρία για διαμόρφωση πλατείας, η οποία διατηρήθηκε, όπως άλλωστε και ο δρόμος, έως την ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο.

Τα ΥΜ ΙΑ ύστερα στρώματα που υπήρχαν στα δυτικά του βορειότερου τμήματος του δρόμου έχουν καθαιρεθεί από πολύ βαθιές ΥΜ ΙΒ επεμβάσεις που έφθαναν μέχρι βάθους 4,50 μ. Πρόκειται για τις αποθέσεις εργαστηρίου χαλκοτεχνίας, που έδωσαν αξιόλογα δείγματα τόσο από τα σκεύη επεξεργασίας, όσο και διάφορα χάλκινα τμήματα (ελάσματα, εργαλεία και άλλα), που θα αποτελέσουν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης, όταν συντηρηθούν. Οι αποθέσεις χρονολογούνται από έναν ικανό αριθμό ΥΜ ΙΒ κεραμικής, εισηγμένης και ντόπιας, που περιλαμβάνει όστρακα θαλάσσιου ρυθμού και άλλα με φυτική διακόσμηση, μαζί με ενδιαφέρουσα ντόπια κεραμική. Τμήματα τριών τοίχων της ΥΜ ΙΒ φάσης βρέθηκαν σφραγισμένα κάτω από τα ΥΕ ΙΙΙΑ1 δάπεδα στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Τα ΥΜ ΙΒ στρώματα στην περιοχή αυτή έφθαναν μέχρι βάθους 4,05 μ. Ο δρόμος περιορίζεται σε πλάτος με ένα πρόχειρο ανάλημμα, κατασκευασμένο στην επιφάνεια της τέφρας με μονή σειρά μικρών πωρολίθων, κατεύθυνσης Ν.-Β., που σώζεται σε μήκος 2,50 μ.

79. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 617-618.

80. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 325-326.

81. T. Marketou, Santorini Tephra from Rhodes and Kos, D. A. Hardy and A. C. Renfrew (eds), Thera and the Aegean World, III, τ. 3, σ. 104-112, πίν. 1.

Τα οδοστρώματα του δρόμου συνεχίζονται ψηλότερα, μέχρι το επίπεδο της ΥΕ ΙΙΙΑ φάσης. Στο ψηλότερο επίπεδο, σε βάθος 2,40 μ., βρέθηκε σκληρό στρώμα με βότσαλα και πατημένο χώμα, που σώζεται αποσπασματικά όχι μόνο στην ευθεία του δρόμου, αλλά και στον ανοικτό χώρο (πλατεία), στα δυτικά του βορειότερου τμήματος του δρόμου, όπου δε βρέθηκαν λείψανα τοίχων. Η βορειοανατολική γωνία που σχηματίζουν ο ΥΕ ΙΙΙΑ τοίχος (δυτικό όριο του δρόμου αυτής της φάσης) με τον τοίχο που ορίζει από νότια τον ανοικτό χώρο παρακολουθεί την προγενέστερη ΥΜ ΙΑ ρυμοτομική γραμμή με μια μετατόπιση δυτικότερα και νοτιότερα αντίστοιχα.

Οι τοίχοι των οικοδομικών φάσεων της ΥΜ ΙΙ έως και την ΥΕ ΙΙΙΑ χρησιμοποιούνται συνεχώς με διάφορες προσθήκες και επισκευές.

Στο οικόπεδο υπήρχε δυνατότητα να γίνουν ορισμένες δοκιμαστικές τομές μέχρι το παρθένο έδαφος (βάθος 5,15 μ.), πάνω από το οποίο βρέθηκαν λίγα όστρακα, κυρίως γωνιωτών κυπέλλων, χωρίς να διαπιστωθούν αρχιτεκτονικά λείψανα.

Λεωφόρος Ρόδου - Παραδεισίου (οικόπεδο Ν. Βεργωτή)

Το οικόπεδο βρίσκεται στα ανατολικά του οικοπέδου Ν. Χαλκιόπουλου - Δ. Παπαεμμανουήλ, νοτιοανατολικά του κτήματος Ν. Καργάκου[82] και στα δυτικά του κτήματος Ν. Βομβύλα[83] στην Κ.Μ. 606. Συνεχίστηκαν οι δοκιμαστικές τομές σε όλη την έκταση του οικοπέδου[84]. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα βρίσκονται σε βάθος 2 μ. από την επιφάνεια και απλώνονται, όπως άλλωστε ήταν αναμενόμενο, σε όλο το οικόπεδο. Θα ακολουθήσει συστηματική ανασκαφή.

Πάροδος 9ης Μαΐου (οικόπεδο Γ. Χατζηκαλημέρη, Κ.Μ. 568)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή του νότιου τμήματος της μινωικής πόλης, 65 μ. βόρεια του οικοπέδου Ν. Ξενάκη[85], 30 έως 60 μ. νότια της λεωφόρου Ρόδου - Παραδεισίου και νοτιοανατολικά του οικοπέδου Ν. Δουκάκη[86].

Έγιναν δύο δοκιμαστικές τομές στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου, 2 × 4 και 4 × 4 μ. Η αρχαία επίχωση άρχιζε σε βάθος 2 μ. από την επιφάνεια.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που βρέθηκαν σε βάθος 2,85-3,09 μ. ανήκουν στην ΥΜ ΙΑ ύστερη περίοδο της μινωικής πόλης, στην περίοδο δηλαδή πριν από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Βρέθηκε στρώμα ηφαιστειακής τέφρας, σε βάθος 2,71-2,95 μ. και δύο τοίχοι, κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΑ., σε βάθος 2,85-3,09 μ. από την επιφάνεια.

Ο ένας, που βρέθηκε στη μικρή τομή στο ανατολικότερο τμήμα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,85 μ. και είχε πάχος 0,50 μ. Ο δεύτερος, που βρέθηκε στη μεγαλύτερη τομή, περίπου 11 μ. νοτιοδυτικότερα, έχει παράλληλη κατεύθυνση με αυτόν, ορατό μήκος 3,57 και πάχος 1 μ. Πρόκειται για ισχυρό τοίχο με ξεστή όψη προς τη βόρεια πλευρά του. Στα βόρεια του τοίχου βρέθηκε στρώμα ηφαιστειακής τέφρας.

Στη νοτιοδυτικότερη τομή κάτω από το μεγάλο τοίχο, όπου βρέθηκε και το δάπεδο σε βάθος 3,66-3,68 μ., εντοπίστηκαν λείψανα της ΥΜ ΙΑ πρώιμης περιόδου.

Οδός Δωριέα (οικόπεδο Γ. Ιωαννίδη, Κ.Μ. 623 Ε)

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στο δυτικό τομέα του οικοπέδου[87]. Στο ανατολικότερο τμήμα αποκαλύφθηκαν σποραδικά παλαιοχριστιανικά λείψανα, συνέχεια του συγκροτήματος της παλαιοχριστιανικής εκκλησίας. Στην υπόλοιπη έκταση βρίσκονται τοίχοι της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου και βαθύτερα λείψανα της ΥΜ ΙΑ που ανήκουν στο βορειοανατολικότερο άκρο του προϊστορικού οικισμού.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Επίσης, κατά τη διάνοιξη σκάμματος για βόθρο στο βορειότερο τμήμα της παραπάνω ιδιοκτησίας όπου δεν είχαν διαπιστωθεί άλλα αρχαία και δόθηκε άδεια για οικοδόμηση, εντοπίστηκε σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια παλαιοχριστιανικός τοίχος, κατεύθυνσης Β.-Ν., πάχ. 0,95, σωζ. μήκ. 1,30 και ύψ. 0,50 μ.

Οικόπεδο Α. Μαρίνου (Κ.Μ. 557)

Το οικόπεδο βρίσκεται βόρεια από το βορειότερο τμήμα της ζώνης του μινωικού και μυκηναϊκού οικισμού, στα βορειοδυτικά του οικοπέδου Αφών Κώστα[88]. Έγιναν τέσσερις δοκιμαστικές τομές όπου βρέθηκαν λίγα μινωικά όστρακα σε βάθος 2,80-3,50 μ. Στη νοτιότερη από τις τομές βρέθηκε μικρό τμήμα ενός κατεστραμμένου τοίχου σε βάθος 3,30 μ. Ο τοίχος αποτελούνταν από μια σειρά πωρόλιθων και εδράζεται στην άμμο. Δυτικότερα από τον τοίχο, στο ίδιο βάθος, βρέθηκε άμορφος λιθοσωρός.

82. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 615.
83. Ό.π.
84. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 617.
85. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 614.
86. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 617.
87. Ό.π., σ. 615-616.
88. Ό.π., σ. 616-617.

Στις υπόλοιπες τομές στο βορειότερο τμήμα του οικόπεδου δε βρέθηκαν άλλα αρχαία. Διαπιστώθηκε ότι το οικόπεδο βρίσκεται στις παρυφές του προϊστορικού οικισμού και του νεκροταφείου των οικοπέδων Γ. Ιωαννίδη και Αφών Κώστα.

Οδός Ιερού Λόχου (έργα κοινότητας Ιαλυσού)

Κατά την παρακολούθηση των εργασιών κατασκευής νέου δρόμου πάνω από το μεγάλο ποταμό στα Τριάντα, όπου ανοίχτηκαν δύο σκάμματα για υπόγειους αγωγούς κατά μήκος της κάθε πλευράς της κοίτης του ποταμού, βρέθηκαν σποραδικά λείψανα της ΥΜ ΙΑ περιόδου.

Τα ευρήματα εντοπίστηκαν στο σκάμμα κατά μήκος της δυτικής πλευράς της κοίτης, περίπου 33 μ. βορειοδυτικά της ανασκαφής του οικοπέδου Κ. Μάρκου[89].

Πρόκειται για τμήμα τοίχου, κατεύθυνσης Β.-Ν., σωζ. μήκ. 1,47, πάχ. 0,50-0,55 μ., που βρίσκεται σε βάθος 3,90 μ. και σώζεται σε ύψος 0,30 μ. στο δυτικότερο τμήμα της σημερινής κοίτης του ποταμού. Στην ίδια περιοχή βρέθηκαν σποραδικές πέτρες και στρώμα καταστροφής με θραύσματα αγγείων, άωτων κωνικών κυπέλλων, καθώς και μία γεφυρόστομη πρόχους της ΥΜ ΙΑ ύστερης περιόδου (Π ί ν. 277 β). Η σημερινή κοίτη του ποταμού βρίσκεται σε βάθος 2,40 μ. από το κατάστρωμα της οδού Ιερού Λόχου και έχει πλάτος 7 μ. Επειδή στο σκάμμα κατά το μήκος της ανατολικής πλευράς της κοίτης και ανατολικότερα του προϊστορικού τοίχου βρέθηκε μόνο χαλίκι, είναι πολύ πιθανό ο ποταμός να είχε και κατά την αρχαιότητα την ίδια κοίτη περίπου.

Οικόπεδο Στ. Λιαμή

Το οικόπεδο βρίσκεται στη δυτική πλευρά του μεγάλου ποταμού Τριαντών, στα νότια της λεωφόρου Ρόδου - Παραδεισίου και απέχει 100 μ. Δ.-ΝΔ. από το οικόπεδο Ν. Ξενάκη[90] και 170 μ. Δ.-ΒΔ. από το σκάμμα του βόθρου Τσακίρη - Μαρούκλα[91].

Ερευνήθηκε το κεντρικό τμήμα του οικοπέδου. Στο μέσο του βόρειου τμήματος βρέθηκε τμήμα τοίχου, κατεύθυνσης Α.-Δ., σε βάθος 3,26-3,38 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Ο τοίχος αποτελείται από ένα δόμο, πάχ. 0,30-0,40 μ., με μονή σειρά πωρολίθων, που σώζεται σε μήκος 2,28 μ. και βρίσκεται μέσα σε μεσοχαλκό στρώμα με τη χαρακτηριστική για την περιοχή κεραμική της περιόδου, όπως το γωνιωτό κύπελλο που βρέθηκε κατά χώραν κοντά στο ανατολικό άκρο του. Το στρώμα έφθανε μέχρι βάθους 3,56 μ.

Πυκνότερο στρώμα με κεραμική της ίδιας περιόδου εντοπίστηκε νοτιότερα, όπου σε βάθος 3,28 μ. βρέθηκε πυκνή απόθεση κεραμικής με απορρίμματα από θραύσματα αγγείων, οστών ζώων, λίθινων εργαλείων, αγνύθων και κατά τόπους κάρβουνο (Π ί ν. 278 α).

Η κεραμική της απόθεσης αυτής έδωσε μια μεγάλη ποικιλία σχημάτων της μεσοχαλκής περιόδου, που θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης. Στο υπόλοιπο τμήμα του οικοπέδου δε βρέθηκαν αρχαία.

Οδός Μεταξά (βόθρος οικοδομής Καΐκη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του οικοπέδου Γ. Γαβριλιώτη[92]. Κατά τη διάνοιξη του βόθρου νοτιοδυτικά της οικοδομής, βρέθηκε σε βάθος 1,80 μ. από την επιφάνεια του δρόμου κυκλικό κτιστό μεταγενέστερο πηγάδι, διαμ. 1,36 μ., κτισμένο με πωρόπετρες και κεραμίδι ανάμεσα, που σώζεται σε δόμους, ύψ. μέχρι 1,24 μ. Δυτικότερα και στο ίδιο επίπεδο με τη σωζόμενη επιφάνεια του πηγαδιού βρέθηκε υπόλειμμα αργολιθοδομής ύψους ενός μόνο δόμου, σε μήκος 3,15 και μέγ. πάχος 0,56 μ., με κατεύθυνση Ν.ΝΑ.-Β.ΒΔ. (Π ί ν. 278 β).

Πρόκειται για κατεστραμμένα μεταγενέστερα λείψανα κάποιας αγροτικής εγκατάστασης, που δυστυχώς δεν είναι δυνατό να χρονολογηθεί, καθώς δεν εντοπίστηκαν άλλα ευρήματα.

Οδός Ιερού Λόχου (οικόπεδο Ελ. Αλούπη)

Άρχισε η ανασκαφή στο οικόπεδο που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού Ιερού Λόχου, στην Κ.Μ. 560 Γ, αμέσως βόρεια του οικοπέδου Μ. Χριστοδούλου[93]. Βρέθηκε τμήμα εργαστηριακής εγκατάστασης των ελληνιστικών χρόνων, που αποτελεί συνέχεια των αρχιτεκτονικών λειψάνων του οικοπέδου Μ. Χριστοδούλου. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Μόσχου Βουνάρα

Βόθρος οικοδομής Μιχ. Κουλούμπρη (Κ.Μ. 228)

Το σκάμμα βόθρου, διαστ. 4 × 3 μ., ανοίχτηκε 12 μ. βόρεια της βορειοανατολικής γωνίας της υπάρχουσας οικοδομής, όπου δεν είχαν διαπιστωθεί αρχαία. Στα ανατολικά της ιδιοκτησίας του Μιχ. Κουλούμπρη, έχει εντοπιστεί σειρά ελληνιστικών αμφορέων, που αποτε-

89. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 325-326.
90. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 614.
91. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 612 κ.ε.
92. Ό.π., σ. 618-619.
93. Ό.π., σ. 618.

λούσε πιθανότατα ένα είδος φράχτη αγροτικής εγκατάστασης των ελληνιστικών χρόνων[94].

Στη νότια πλευρά του σκάμματος και σε βάθος 0,81 μ. αποκαλύφθηκε λιθοσωρός, με κατεύθυνση Δ.ΝΔ.-Ν., που αποτελείται από μέτριες πωρόπετρες, όστρακα, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων και κεραμίδες.

Μέσα στο λιθοσωρό, που έφθανε μέχρι βάθους 1,60 μ., βρέθηκε και τμήμα από γωνία πήλινου αγωγού (διαμ. 0,16 μ.). Τα παραπάνω ευρήματα πρέπει να συσχετιστούν με τη σειρά αμφορέων που έχει εντοπιστεί νοτιοανατολικότερα.

Έργα κοινότητας Ιαλυσού - Τριάντα

Με ευθύνη της κοινότητας Τριαντών, έγινε η διάνοιξη καναλιού με σκοπό τη διέλευση του αποχετευτικού δικτύου της κοινότητας. Το κανάλι με κατεύθυνση Β.-Ν., διαστ. 30 × 1,80 μ. περίπου, είναι πάνω στο δρόμο, ο οποίος εκτείνεται παράλληλα προς το δυτικό μανδρότοιχο της εκκλησίας της Θεοτόκου και σε απόσταση 2,20 μ. περίπου από αυτόν. Κατά την πορεία των εργασιών, σε βάθος 0,90 μ. περίπου από το οδόστρωμα, αποκαλύφθηκε τοίχος στη δυτική πλευρά του σκάμματος, αποτελούμενος από κτιστές πέτρες σε δύο σειρές.

Κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικής τομής κάθετα στον τοίχο, εντοπίστηκε σε βάθος 1,20 μ. περίπου ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα (διαστ. 0,80 × 0,85 μ.), στην επιφάνεια της οποίας υπάρχει λαξευμένη αυλακοειδής εσοχή (πλ. 0,065, ύψ. 0,04, σωζ. μήκ. 0,75 μ.) και στη συνέχεια διαμορφώνεται ορθογώνια κοιλότητα (διαστ. 0,23 × 0,13 μ.).

Σε βάθος 0,35 μ. περίπου από το οδόστρωμα και στις δύο πλευρές του σκάμματος υπήρχε στρώση από κεραμίδια, τοποθετημένα πλάγια μέσα σε παχύ στρώμα από κουρασάνι.

Στην άλλη άκρη του σκάμματος, σε βάθος περίπου 0,90 μ., βρίσκεται τμήμα τοίχου όπου πατάει ο παλιός αγωγός. Κοντά σε αυτόν, εντοπίστηκε τμήμα μαρμάρινου ημικίονα. Στην επίχωση της τομής στην περιοχή αυτή βρέθηκαν λιγοστά όστρακα από αγγεία τουρκικής περιόδου.

Την εποπτεία της ανασκαφής είχε η Άννα Νίκα.

Κρεμαστή (Ασώματος)

Κτήμα Μ. Παμπάκα

Άρχισε συστηματική ανασκαφική έρευνα[95] του οικισμού της πρώιμης εποχής του Χαλκού στα νότια του δυτικότερου άκρου του αποχετευτικού ορύγματος, όπου είχε βρεθεί τμήμα υστεροαρχαϊκού-κλασικού νεκροταφείου της Ιαλυσίας μέσα στα προϊστορικά στρώματα του οικισμού[96]. Η ανασκαφή περιορίστηκε σε έκταση 75 τ.μ., όπου, καθώς ήταν αναμενόμενο, δε συνεχίζεται το υστεροαρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο και επομένως η στρωματογραφία ήταν καθαρή από μεταγενέστερες επεμβάσεις.

Χαράχτηκε κάνναβος με τετράγωνα 5 τ.μ. και η έρευνα περιορίστηκε σε τρία από αυτά. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα αποκαλύφθηκαν σε βάθος 2,50-3,09 μ. από την επιφάνεια του δρόμου με κλίση προς Β. και Δ. Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για δύο μεγαρόσχημα κτίρια, από τα οποία το νοτιοδυτικότερο, προσανατολισμού Α.ΝΑ.-Δ.ΒΔ., έχει μέγιστες ορατές προς το παρόν διαστάσεις 10 × 3,52 μ. και συνεχίζεται προς ΝΑ. και ΒΔ. Η «αίθουσα» του κτιρίου έχει μήκος 6,30 μ.· ενδιαφέρον παρουσιάζουν μερικά σημεία στο εσωτερικό των τοίχων της, όπου σώζεται επένδυση από στρώμα πηλού. Το δεύτερο μεγαρόσχημο κτίριο έχει προσανατολισμό Α.-Δ., με απόκλιση προς ΒΑ. και ΒΔ. και βρίσκεται αμέσως νότια του πρώτου, ενώ ένα τρίτο παρόμοιο κτίριο είχε ήδη βρεθεί, κατά τη διάνοιξη του ορύγματος, ανατολικότερα με παρόμοιο προσανατολισμό.

Αμέσως κάτω από αυτή την οικοδομική φάση διακρίνονται ισοπεδωμένα τμήματα τοίχων μιας προγενέστερης, που δεν είναι δυνατό να χρονολογηθεί προς το παρόν. Η έρευνα περιορίστηκε στην κατ' έκταση αποκάλυψη της τελευταίας φάσης του οικισμού, η οποία χρονολογείται στο τέλος της πρώιμης εποχής του Χαλκού από τη χαρακτηριστική για την περιοχή κεραμική της επίχωσης.

Βρέθηκε μεγάλος αριθμός τροχήλατων στιλβωτών πορτοκαλέρυθρων φιαλών, όστρακα από δέπατα του σαμιακού τύπου[97], αμαυρόχρωμα εγχάρακτα από πτηνόμορφους ασκούς, τμήματα πίθων και εγχάρακτα αμαυρόχρωμα σφονδύλια. Αντίστοιχη κεραμική έχει βρεθεί στα Σεράγια της Κω[98]. Η ανασκαφή θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης δημοσίευσης αφού ολοκληρωθεί. *(Τ.Μ.)*

94. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 326.

95. Η ανασκαφή αυτή δε θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την επιχορήγηση του Institute for Aegean Prehistory, το οποίο ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή.

96. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 618.

97. V. Milojčić, Samos I. Die prähistorische Siedlung unter dem Heraion, Grabung 1953 und 1955, Bonn 1961, σ. 23, πίν. 14-7,8· 15-4, 6· 21-5. Hesperia 33 (1964), πίν. 49, a. S. Lloyd - J. Mellaart, Beycesultan, τ. Ι, Λονδίνο 1962, σ. 263, εικ. 476.

98. Τ. Marketou, ό.π. (υποσημ. 81), σ. 102. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 329· ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 620-621, 625 (οικόπεδο Γεροβασίλη - Σαρούκου και Κούκουνα).

Θεολόγος

Ιερό Ερεθιμίου Απόλλωνος

Στο χώρο του ιερού του Ερεθιμίου Απόλλωνος, όπου είχαν διεξαχθεί ανασκαφές προπολεμικά[99] και είχαν διενεργηθεί από την Εφορεία δοκιμαστικές τομές το 1978[100], ξανάρχισε από εφέτος συστηματική έρευνα με συνεργασία του Τομέα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και της ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Η έρευνα αποσκοπεί αφ' ενός στην ολοκλήρωση της ανασκαφής του σπουδαίου αυτού ροδιακού ιερού και στη λύση των προβλημάτων που είχαν μείνει αναπάντητα από την παλαιότερη έρευνα και αφ' ετέρου στη σωτηρία του από την επικείμενη οικοπεδοποίηση, καθώς και στη δημιουργία ενός επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου.

Η έρευνα εντοπίστηκε στα παρακάτω σημεία:

1) Στο κτήμα Πότσου, όπου είχαν διενεργηθεί δοκιμαστικές τομές το 1978[101].

2) Στο κτήμα Αντωνίου Γρηγοριάδη, που βρίσκεται ανάμεσα στο κτήμα Πότσου και τα λείψανα του αρχαίου θεάτρου[102].

3) Στα λείψανα του θεωρούμενου κλασικού ναού μέσα στο κτήμα Μαστή-Αρζερίκ, που βρίσκεται στην απέναντι πλευρά του δημόσιου δρόμου που οδηγεί στο χωριό Θεολόγος[103].

Στον τομέα 1 έγινε κυρίως καθαρισμός των παλιών τομών Α και Γ του 1978 και συμπληρωματική έρευνα περιορισμένης κλίμακας. Στην τομή Α, κοντά στην οποία είχε βρεθεί τυχαία η ενεπίγραφη βάση Ε 1578[104], είχαν αποκαλυφθεί επάλληλα δάπεδα ενός παλαιοχριστιανικού κτίσματος, το οποίο έχει πιθανότατα σχέση με τα λείψανα εκκλησίας που είχε πρώτος επισημάνει ο L. Ross. Έγινε μικρή διεύρυνση της αρχικής τομής και έρευνα σε βάθος 0,70 μ. από το ανώτερο δάπεδο, όπου αποκαλύφθηκε το σκληρό φυσικό χώμα. Επίσης, 0,30 μ. ψηλότερα από το παραπάνω βάθος επισημάνθηκε χονδρό δάπεδο από ποταμίσιες πέτρες.

Στην τομή Γ καθαρίστηκε ο πώρινος ισοδομικός τοίχος από δύο επάλληλους δόμους, ο οποίος είχε ήδη αποκαλυφθεί (Π ί ν. 279 α) και διευρύνθηκε η τομή. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο επάλληλων δαπέδων διαφορετικών οικοδομικών φάσεων, όπως επίσης η παραβίαση και αποξήλωση του τοίχου στο νότιο ήδη αποκαλυφθέν τμήμα του. Σε νέα τομή, που ανοίχθηκε βόρεια της τομής Γ, διαπιστώθηκε η ύπαρξη λειψάνων τριών (;) κεραμοσκεπών τάφων. Η εικόνα είναι όμοια με άλλα σημεία του κτήματος, όπου είχαν επίσης επισημανθεί όμοιοι τάφοι και ανθρώπινα οστά.

Πρόκειται πιθανότατα για κατάλοιπα παλαιοχριστιανικού κοιμητηρίου που συνδέεται με το παλαιοχριστιανικό κτίσμα (πιθανώς βασιλική), ενώ ο πώρινος τοίχος και τα άλλα παλιότερα λείψανα ανήκουν στην αρχαιότερη ιστορία του χώρου, η οποία ελπίζεται ότι θα αποσαφηνιστεί με τη συνέχιση της έρευνας.

Στο κτήμα Γρηγοριάδη αποκαλύφθηκαν σε δοκιμαστική τομή γωνία δύο τοίχων από ποτάμιους χάλικες και μικρούς ακανόνιστους πωρόλιθους και υπόστρωμα δαπέδου, που ανήκαν στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει σύντομη έρευνα που έγινε στο κτήμα Μαστή-Αρζερίκ μετά από τον επιφανειακό καθαρισμό και συγκεκριμένα κατά μήκος της εσωτερικής όψης του δυτικού τοίχου του σηκού του ναού, που είχε ανασκαφεί από τον ιταλό αρχαιολόγο G. Jacopi (Π ί ν. 279 β). Η έρευνα έφθασε έως το παρθένο έδαφος, σε βάθος 2,70 μ. από το ψηλότερο σημείο του δυτικού τοίχου του ναού. Στα βαθύτερα, αδιατάρακτα προφανώς από την πρώτη ανασκαφή στρώματα, περισυλλέχθηκαν όστρακα από αγγεία μελαμβαφή κλασικών χρόνων, λίγα αρχαϊκά, καθώς και προϊστορικά. Η μελέτη των ευρημάτων αυτών, σε συνδυασμό με μελλοντικές έρευνες, είναι βέβαιο ότι θα φωτίσει σε σημαντικό βαθμό τα προβλήματα σχετικά με τη μορφή, τον προορισμό και τη χρονολογία του κτίσματος, καθώς και την παλαιότερη ιστορία του χώρου του ιερού[105].

Λ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ - Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Ίστριος

Αγρός Ν. Ψέλλα

Ο αγρός βρίσκεται στη νότια είσοδο του χωριού, σε χαμηλό λόφο στα ανατολικά του αμαξιτού δρόμου που οδηγεί από το χωριό Προφύλια στην Απολακκιά. Στο βορειοανατολικό τμήμα του κτήματος, καθώς και μέσα στην αγροτική οδό στα βόρειά του, διάβρωση του εδάφους που προκλήθηκε από βροχοπτώσεις, αποκάλυψε τρεις ταφές με προσανατολισμό Β.-Ν.

Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί απευθείας επάνω στο φυσικό έδαφος και καλυφθεί με μεγάλα πιθάρια από μισοψημένο πηλό, που είχαν κοπεί το καθένα καθ' ύψος

99. ClRh II (1932), σ. 79 κ.ε.

100. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 447-448.

101. Ό.π.

102. ClRh, ό.π., σ. 112 κ.ε.

103. Ό.π., σ. 79 κ.ε.

104. Βλ. Ι. Παπαχριστοδούλου, Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι, Αθήνα 1989, σ. 115, σημ. 548 και 183, αριθ. 29.

105. Λεπτομερής έκθεση για την ανασκαφή αυτού του έτους, καθώς και των επομένων ετών θα δημοσιευθεί στο περιοδικό Δωδώνη.

σε δύο τμήματα και σφηνωθεί στο χώμα με τα χείλη των δύο αντιθετικά τοποθετημένων τμημάτων να εφάπτονται (Π ί ν. 280 α). Εσωτερικά και εξωτερικά είχαν χρησιμοποιηθεί πέτρες για την καλύτερη στήριξη των πιθαριών.

Από τα υπολείμματα του σκελετού της ταφής Ι διαπιστώθηκε ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί εκτάδην, με το κεφάλι προς Β. Ερυθροβαφές μυροδοχείο του α' μισού του 3ου αι. π.Χ. είχε τοποθετηθεί ως εξωτερικό κτέρισμα της ταφής. Δύο άωτα κυάθια – το ένα άβαφο, το άλλο με γραπτή ταινία από μαύρο, θαμπό γάνωμα, εξωτερικά στο χείλος – και ένας μεγάλος άβαφος άωτος σκύφος, πιθανώς του 3ου αι. π.Χ., αποτελούσαν τα εξωτερικά κτερίσματα της ταφής ΙΙ, ο σκελετός της οποίας δε σώθηκε. Από την τρίτη ταφή σώθηκε μικρό μόνο τμήμα του καλυπτήριου πιθαριού και ελάχιστα οστά. *(Σ.Κ.)*

Αγρός Εμμ. Ψέλλα

Στη βορειοδυτική γωνία του αγρού, στα νότια της βυζαντινής εκκλησίας του Αγίου Μερκουρίου και του νεκροταφείου της σύγχρονης κοινότητας, αποκαλύφθηκε, κατά τη διάρκεια άροσης, ορθογώνιος τάφος με κτιστά τοιχώματα, χωμάτινο δάπεδο και αμφικλινή κάλυψη από πλάκες. Ο τάφος, εσωτ. διαστ. 2,20 (Α.-Δ.) × 0,58 (Β.-Ν.) και βάθ. 0,47 μ., είχε προσανατολισμό Α.-Δ., Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί εκτάδην με το κεφάλι αρχικά προς τα Δ., αλλά το κρανίο βρέθηκε αποκομμένο και μετακινημένο στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου, στη θέση του δεξιού άκρου ποδιού που δε σωζόταν. Η θέση αυτή του κρανίου θα πρέπει να αποδοθεί στη δράση των νερών της βροχής που πλημμύρισαν τον τάφο, μετά την καταστροφή ορισμένων καλυπτήριων πλακών του κατά την άροση.

Στο ανατολικό τμήμα του τάφου, κάτω από το σκελετό του νεκρού, βρέθηκαν δύο κηλίδες από μαύρο καμένο χώμα και κάρβουνα, υπολείμματα πιθανώς κάποιας τελετουργίας που προηγήθηκε της ταφής. Μοναδικό κτέρισμα του τάφου ήταν αρυβαλλοειδές ληκύθιο με μελανόγραφο ανθέμιο, βάσει του οποίου ο τάφος μπορεί να χρονολογηθεί στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Το σύγχρονο χωριό είναι κτισμένο σε δύο χαμηλούς λόφους που χωρίζονται μεταξύ τους από τον αμαξιτό δρόμο Προφυλίων - Απολακκιάς. Η ύπαρξη «ελληνικής» νεκρόπολης στο δυτικό ύψωμα του Αγίου Μερκουρίου (όπου ο αγρός Εμμ. Ψέλλα) είχε επισημανθεί από τον R. U. Inglieri[106]. Στην περιοχή αυτή, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων, είχαν εντοπιστεί και συληθεί, στο α' μισό του αιώνα, τάφοι με πλούσια κτέριση: ένας στα βόρεια του Αγίου Μερκουρίου, απ' όπου προήλθε σύνολο κοσμημάτων και ένας στα βόρεια-βορειοδυτικά του. Ένας ακόμη τάφος, ανάλογης κατασκευής με αυτόν που αποκαλύφθηκε στον αγρό του Εμμ. Ψέλλα, εντοπίστηκε το 1948, κατά τη διάνοιξη της οδού Ιστρίου - Απολακκιάς, στη νότια είσοδο του χωριού, δυτικά της οδού, στα κτερίσματα του οποίου περιλαμβάνονταν χάλκινη αρύταινα με λαβή που απολήγει σε κεφαλή πτηνού και οξυπύθμενος αμφορέας (εξωτερικά κτερίσματα: αριθ. ΒΕ 240, 241), ένα αλάβαστρο και τεμάχια χάλκινου, επιχρυσωμένου στεφανιού από φυλλοφόρο κλάδο (μυρτιάς;) με πήλινους, επιχρυσωμένους καρπούς (αριθ. ΒΕ 242, αριθ. ευρ. Μ 1149).

Τα πρόσφατα ευρήματα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη νεκροταφείου – και αντίστοιχου οικισμού[107] – των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων, το οποίο φαίνεται να εκτείνεται και στα δύο υψώματα του σημερινού χωριού. *(Σ.Κ.)*

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Λίνδος

Συνεχίστηκαν και εφέτος κανονικά οι εργασίες στην ακρόπολη της Λίνδου.

Προκηρύχθηκε δημοπρασία για το έργο της συντήρησης των πλακών των ανδήρων των προπυλαίων και της στοάς και ανατέθηκε στην κατασκευαστική εταιρεία ΕΤΑΝ Α.Ε.

Έγινε εξόρυξη πέτρας από το λατομείο στη θέση Σφουγγάρια, περιοχής Αρχαγγέλου, για τις ανάγκες της αναστήλωσης των αρχαίων μνημείων της ακρόπολης της Λίνδου. Το υλικό που εξορύχθηκε μεταφέρθηκε στη θέση Κράνα, κοντά στον οικισμό της Λίνδου, όπου θα γίνεται η αρχική επεξεργασία του πριν μεταφερθεί στην ακρόπολη.

Αντικαταστάθηκαν, λόγω φθοράς, τμήματα των βαθμίδων και του στυλοβάτη στην ελεύθερη κιονοστοιχία της ελληνιστικής στοάς. Όλες οι αντικαταστάσεις αφορούσαν τμήματα που είχαν συμπληρωθεί κατά την ιταλική αναστήλωση και όχι αρχαία μέλη.

Κατασκευάστηκε ξύλινη εξέδρα στην ανατολική κλιτύ του βράχου, σε προέκταση του υπάρχοντος δρόμου, ώστε να είναι δυνατή η πρόσβαση των απαραίτητων για

106. R. U. Inglieri, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 58, Foglio Sud, αριθ. 27.

107. Ο οικισμός αυτός ανήκε σε έναν από τους δώδεκα δήμους της αρχαίας Λινδίας.

τις αναστηλωτικές εργασίες υλικών και η παραλαβή τους από το ανυψωτικό μηχάνημα.

Άλλα έργα υποδομής που έγιναν κατά τη διάρκεια του έτους ήταν:

1) Ολοκλήρωση της εγκατάστασης του ανυψωτικού μηχανήματος (γερανού) που είχε αρχίσει στα τέλη του 1988. 2) Επέκταση του υπάρχοντος ηλεκτρικού δικτύου μέχρι το σημείο εγκατάστασης του γερανού. 3) Εγκατάσταση πιεστικού μηχανήματος για την ύδρευση του αρχαιολογικού χώρου. 4) Αντικατάσταση του παλαιού τύπου αλεξικέραυνου.

Την επίβλεψη του εργοταξίου είχε στο διάστημα Μαρτίου - Οκτωβρίου ο πολιτικός μηχανικός Δ. Σαγιάνης.

Παράλληλα, συνεχίστηκε η μελέτη για την αναστήλωση των τεσσάρων κιόνων της ελληνιστικής στοάς (1η φάση επέμβασης). Η σχετική πρόταση, που συντάχθηκε από την αρχιτέκτονα μηχανικό Β. Ελευθερίου και τον πολιτικό μηχανικό Β. Παπαδημητρίου, εγκρίθηκε από την Ομάδα Εργασίας Ακρόπολης Λίνδου και έχει υποβληθεί για έγκριση στο ΚΑΣ. Η πρόταση θέτει το γενικό πλαίσιο της μορφής της αναστήλωσης στο σύνολο του μνημείου και αντιμετωπίζει ειδικότερα την επέμβαση σε καθέναν από τους τέσσερις κίονες.

Τον Οκτώβριο, αφού προηγήθηκε συστηματική καταγραφή και ταξινόμηση των φωτογραφιών του Ιταλικού αρχείου της ΚΒ' Εφορείας Αρχαιοτήτων και του αρχείου της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής, που αφορούσαν τις ιταλικές αναστηλώσεις στην ακρόπολη της Λίνδου, εκπονήθηκε συνοπτική μελέτη σχετικά με το θέμα αυτό από την αρχιτέκτονα μηχανικό Β. Ελευθερίου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΚΩΣ

Πόλη Κω

Οδός Γρηγορίου Ε' (οικόπεδο αδελφών Κασσιώτη)

Στο οικόπεδο είχε αποκαλυφθεί το 1987 αρχαίος δρόμος με κατεύθυνση Β.-Ν. και ανατολικά του δρόμου τμήμα οικίας ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής εποχής[108].

Τη φετινή περίοδο η έρευνα προχώρησε σε βάθος στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, ανατολικά του αρχαίου δρόμου (χώροι Ι και IV).

Μετά την αφαίρεση του παλαιοχριστιανικού δαπέδου του χώρου IV, που το αποτελούσαν πήλινες τετράγωνες πλάκες, και την αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου των χώρων Ι και IV, που στα ρωμαϊκά χρόνια αποτελούσαν ενιαίο δωμάτιο, αποκαλύφθηκε τμήμα της αρχαιότερης φάσης της οικίας, που ανήκει στην εποχή του συνοικισμού (366 π.Χ.).

Πρόκειται για ορθογώνιο χώρο, μήκ. 7,70 (Α.-Δ.) και αποκαλ. πλ. 3,85 μ., που βρίσκεται αμέσως ανατολικά του από Β.-Ν. δρόμου, η αρχική φάση του οποίου ανήκει επίσης στην ίδια εποχή (Π ί ν. 280 β).

Το ανατολικό όριο του δρόμου και οι τοίχοι του κτιρίου είναι κτισμένοι με μικρές ημικατεργασμένες πλακοειδείς πέτρες, που σώζονται σε μικρό ύψος. Ο δρόμος και εν μέρει το κτίριο έχουν κατασκευαστεί πάνω σε αποθέσεις με σπασμένους αμφορείς, που αποτελούν απορρίμματα κεραμικού εργαστηρίου κλασικής εποχής, όπως διαπιστώθηκε και από την έρευνα του προς Ν. γειτονικού οικοπέδου Ι. Τσόχα[109].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει κυκλικό σφράγισμα σε ταινιωτή λαβή αμφορέα με παράσταση καρκίνου και ρόπαλου και συντομογραφημένη επιγραφή *ΦΙ* εκατέρωθεν του καρκίνου (αριθ. ευρ. Μουσείου Κω Α 425) (Π ί ν. 281 β). Η παράσταση μοιάζει με τον οπισθότυπο των κωακών νομισμάτων του 4ου αι. π.Χ.[110] ενώ η ίδια επιγραφή *ΦΙ* απαντά σε νομίσματα της ίδιας εποχής[111].

Έως σήμερα πιστεύεται ότι τα νομίσματα αυτά χρονολογούνται μετά το συνοικισμό (366-300 π.Χ.), καθώς η επικρατούσα άποψη είναι ότι το νομισματοκοπείο της Κω παρέμεινε κλειστό μετά το 450 π.Χ., σύμφωνα με τις διατάξεις που ορίζονται από το αττικό νομισματικό ψήφισμα και έως την εποχή του συνοικισμού[112].

Οι Paton και Hicks[113] χρονολογούν τα παραπάνω νομίσματα στην περίοδο Ι (400-330 π.Χ.). Το σφράγισμα, που από τα συνευρήματα χρονολογείται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ., αποτελεί ισχυρή ένδειξη για την ύπαρξη νομισματοκοπείου στην Κω πριν από το συνοικισμό του 366 π.Χ.

108. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 641.

109. Χ. Κάντζια, Ένα κεραμικό εργαστήριο αμφορέων του α' μισού του 4ου αι. στην πόλη της Κω, Ανακοίνωση στη Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμεική (Θεσσαλονίκη 1991), Αθήνα 1994, σ. 323-354.

110. Βλ. BMC, Coins, Caria and Islands, πίν. XXX, 6, με όνομα επωνύμου Φιλεωνίδας.

111. Ό.π., πίν. XXX, 10.

112. Βλ. C. M. Kraay, Archaic and Classical Greek Coins, Λονδίνο 1976, σ. 256-257. S. Sherwin-White, Ancient Cos, 1978, σ. 23, 375-377.

113. W. R. Paton - E. L. Hicks, The Inscriptions of Cos, Οξφόρδη 1981, σ. 303-306, αριθ. νομισμάτων 4 και 14.

Βαθύτερα βρέθηκε καθαρό αρχαϊκό στρώμα του 6ου αι. π.Χ., που περιείχε πλήθος θραύσματα ιωνικών κυλίκων, οινοχοών, πίθων με έντυπη διακόσμηση και λίγων κορινθιακών αγγείων (Π ί ν. 281 α), ενώ στα βαθύτερα επίπεδα βρέθηκε καθαρό μυκηναϊκό στρώμα. Προς το παρόν δεν έχει διευκρινιστεί αν το αρχαϊκό και το προϊστορικό στρώμα συνδέονται με τον οικισμό του λόφου Σεράγια ή αποτελούν επίσης απορρίμματα κεραμικών εργαστηρίων που λειτουργούσαν στις παρυφές του οικισμού. *(Χ.Κ.)*

Οικόπεδο Χ. Λαγού (Ο.Τ. 165) (Σ χ έ δ. 16)

Βρίσκεται νοτιοδυτικά του αρχαίου Σταδίου, στη συμβολή των οδών Αργυροκάστρου και Κορυτσάς, βορειοανατολικά του οικοπέδου Ε. Ματθαίου[114] και δυτικά του οικοπέδου Ι. Μαλαματένη[115].

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα από τη θεμελίωση ισχυρού τοίχου, κατασκευασμένου από μεγάλες πλίνθους από πρασινόπετρα (σωζ. μήκ. 1,15, πλ. 2,05, ύψ. πλίνθων ±0,50 μ.). Από τη γεμισμένη με όστρακα κοίτη του αποξηλωμένου τοίχου παρατηρούμε την πορεία του, από Β. προς Ν. Σύμφωνα με την παλαιότερη έρευνα που έγινε στην περιοχή[116], ο τοίχος βρίσκεται στην πορεία της δυτικής πλευράς του περιφερειακού τείχους της πόλης.

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκαν, στην παρειά του άσκαφτου τμήματος του μη οικοδομήσιμου χώρου, κατεστραμμένα οδοστρώματα, των οποίων η κατεύθυνση δε στάθηκε δυνατό να προσδιοριστεί.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε θεμέλιο τοίχων από μεγάλες πλίνθους πρασινόπετρας, που σχηματίζουν αμβλεία γωνία και αποτελούσαν τμήμα πολυγωνικού κτίσματος (τοίχος ΝΔ.-ΒΑ., μήκ. 9,50, πλ. 1,10, τοίχος ΝΑ.-ΒΔ., μήκ. 1,90, πλ. 1,55 μ.).

Ο τοίχος, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., διασώζει τρεις σειρές πλίνθων καθ' ύψος, ανά μία σε κάθε σειρά, συνολ. ύψ. 1,83 μ. (Π ί ν. 281 γ). *(Δ.Μ.)*

Οικόπεδο Κ. Καπρινιώτη (Κ.Μ. 496 Α) (Π ί ν. 282 α)

Βρίσκεται μέσα στη ζώνη προστασίας του Ασκληπιείου, βορειοανατολικά του ιερού.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου αποκαλύφθηκε καμαροσκεπές ταφικό κτίσμα (η αρχή της καμαροσκεπούς οροφής διακρίνεται μόνο στη νότια εσωτερική πλευρά του τάφου), ορθογώνιου σχήματος (εξωτ. διαστ. 4,30 × 5 μ.) με στενόμακρη είσοδο από τη βορειοδυτική γωνία, με δύο βαθμίδες (εσωτ. διαστ. 2,40 × 1,32 μ.).

Στο εσωτερικό του, ανατολικά και δυτικά, υπάρχουν απλά υπερυψωμένα έδρανα, ύψ. 0,50 μ., που σώζουν στις κάθετες πλευρές επίχρισμα από κουρασάνι (5,30 × 1,06 και 2 × 1,02 μ., αντίστοιχα) και ενδιάμεσα μεσολαβεί στενός χώρος, πλ. 0,70 μ., από τον οποίο σώζεται μόνο το υπόστρωμα του δαπέδου. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από μικρές πέτρες με πορσελάνα και ασβέστη και εσωτερικά φέρουν επίχρισμα, επίσης, από πορσελάνα και ασβέστη.

Από το εσωτερικό του τάφου συγκεντρώθηκαν θραύσματα λύχνων και γυάλινων μυροδοχείων.

Πρόκειται για κατασκευή ρωμαϊκών χρόνων. *(Δ.Μ.)*

Περιοχή αεροδρομίου Αντιμάχειας

Οικόπεδο εταιρείας «Κως Τροφοδοσίες Α.Ε.» (Π ί ν. 282 β-γ)

Στο οικόπεδο που βρίσκεται στην περιοχή των αρχαίων νεκροταφείων της Αντιμάχειας[117] βρέθηκαν 42 τάφοι, οι οποίοι μπορούν να διακριθούν σε δύο κύριες ομάδες: α) απλοί ορθογώνιοι λάκκοι, λαξευμένοι στο φυσικό πέτρωμα και β) υπόγειοι θαλαμωτοί λαξευτοί τάφοι.

Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. με μικρές αποκλίσεις. Οι τάφοι της πρώτης ομάδας αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1 έως 1,75 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της οδού Κω - Κεφάλου. Ορισμένοι από αυτούς έσωζαν την κάλυψή τους από λίθινες πλάκες· σε αυτούς βρέθηκαν καλά διατηρημένοι σκελετοί.

Ως κτερίσματα υπήρχαν δύο ή τέσσερα δίωτα φιαλίδια, όλπες, μυροδοχεία, μικρά αλάβαστρα και αμφορίσκοι. Σε δύο τάφους (αριθ. 25 και 42) βρέθηκε στεφάνι από λεπτά φύλλα χρυσού γύρω από το κρανίο του νεκρού.

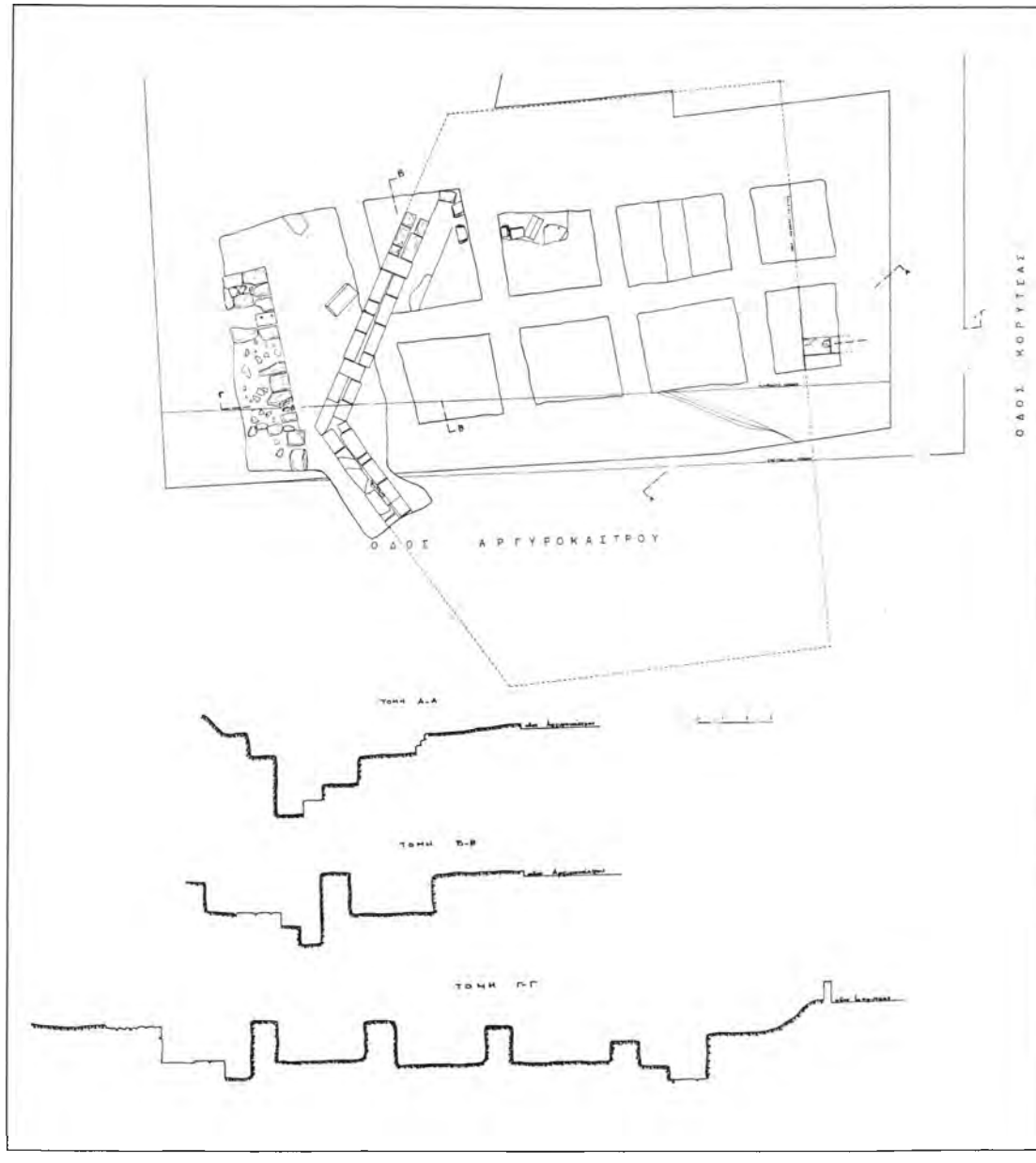
Οι υπόγειοι τάφοι αποτελούνται από δρόμο με βαθμίδες και νεκρικό θάλαμο. Από τους τέσσερις τάφους αυτής της ομάδας, οι καλύτερα διατηρημένοι ήταν οι τάφοι 12 και 37, που είχαν το δρόμο στη δυτική και το θάλαμο στην ανατολική πλευρά. Μέσα στο θάλαμο υπήρχαν τρεις υπερυψωμένες κόγχες στις τρεις πλευρές, μέσα στις οποίες υπήρχαν ταφές· από μία ταφή υπήρχε και στο μεσαίο τμήμα του κάθε θαλάμου.

114. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 335.

115. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 645.

116. Βλ. Οικ. Ζ. Αλαχιώτη, ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 397. Κτήμα Γιαβάση και Ν. Γρηγοριάδη, ΑΑΑ XIII (1980), σ. 102-105. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 647-648.

117. Βλ. παλιότερες ανασκαφές στο χώρο του αεροδρομίου, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 683-685, Πίν. 635-639.

Σχέδ. 16. Κως. Οικόπεδο Χ. Λαγού. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

Οι δύο τάφοι ήταν εν μέρει συλημένοι· περιείχαν μόνο μικρά αγγεία και τα οστά ήταν διαταραγμένα.

Στο θαλαμωτό τάφο 13, ο οποίος δεν είχε βαθμίδες όπως οι υπόλοιποι, καθώς και στον τάφο 22, βρέθηκαν χρυσά κοσμήματα.

Κατά μήκος της νότιας πλευράς του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα από την κοίτη πιθανώς ταφικού περιβόλου, βάθ. 0,10-0,25 μ.

Την ανασκαφή διενήργησε η έκτακτη αρχαιολόγος Δέσποινα Κολοβού, υπό την εποπτεία της Εφορείας.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Μανδράκι

Οικόπεδο ΟΤΕ

Το οικόπεδο, όπου πρόκειται να χτιστεί το νέο κτίριο του ΟΤΕ, βρίσκεται στην περιοχή Λίμνες, απέναντι από το νεκροταφείο. Στην περιοχή αυτή πρέπει να εισχωρούσε το αρχαίο λιμάνι, το οποίο φαίνεται πως

έχει προσχωθεί, ήδη από την ύστερη αρχαιότητα[118].

Η επιφάνεια του οικοπέδου, όπως και του ευρύτερου χώρου των Λιμνών, βρίσκεται κατά 1,70 μ. βαθύτερα από το σημερινό δρόμο. Κατά μήκος του οικοπέδου έγιναν πέντε παράλληλες τομές, στις οποίες εντοπίστηκαν δύο τοίχοι: ο ένας με προσανατολισμό Β.-Ν., πλ. 1,15 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,10 μ. και συνέχιζε προς Β. κάτω από την άσκαφτη επίχωση. Ήταν κτισμένος με ογκώδεις ακατέργαστες σκληρές μαύρες πέτρες και μικρότερες ανάμεσά τους. Η ανώτερη επιφάνειά του βρισκόταν κατά 2,10 μ. χαμηλότερα από το επίπεδο του σημερινού δρόμου. Στο νότιο άκρο του κατέληγε δεύτερος λεπτότερος τοίχος, όμοιας κατασκευής, με λοξό προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., που αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 5,60 μ.

Τα όστρακα της επίχωσης προέρχονταν από ρωμαϊκά αγγεία με ραβδώσεις και διακόσμηση με χτένι, κυρίως δε από άβαφα χρηστικά αγγεία. *(Μ.Φ.)*

ΠΑΡΟΡΑΜΑ

ΑΔ 42 (1987): Χρονικά

Σελ. 628, Σχέδ. 10: αντί Κως. Οδός Βεροιοπούλου 1. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές, διάβ. Κως. Τοπογραφικό της Αρχαίας Αγοράς.

Σελ. 639, Σχέδ. 14: αντί Κως. Τοπογραφικό της Αρχαίας Αγοράς, διάβ. Κως . Οδός Βεροιοπούλου 1. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

Με την ευκαιρία αυτή πρέπει να αναφερθεί ότι το ιερό της οδού Βεροιοπούλου, που αναφέρεται στις σ. 626-629 ως ιερό Δήμητρας, δεν συμπίπτει με τη θέση του ιερού που έσκαψε το 1901 ο R. Herzog (ΑΑ 1901, σ. 134-137) και το οποίο βρίσκεται λίγο νοτιότερα, όπως φαίνεται από το τοπογραφικό που δημοσιεύει ο ίδιος στον τόμο Kos I, Asklepieion, Berlin 1932. Η εσφαλμένη ταύτιση βασίστηκε στον αδημοσίευτο χάρτη του L. Laurenzi, όπου δίνεται λάθος θέση του ιερού και στην πληροφορία του R. Herzog ότι το ιερό της Δήμητρας βρέθηκε δυτικά της άφεσης του αρχαίου σταδίου. Κατόπιν αυτού το ιερό της οδού Βεροιοπούλου παραμένει προς το παρόν αταύτιστο και πρέπει να αποσυνδεθεί από τη Δήμητρα. *(Χ.Κ.)*

118. Βλ. ΑΔ 35 (1980): Μελέτες, σ. 60-62, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1989 η 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων διενήργησε ανασκαφές στην πόλη και στην ύπαιθρο της Ρόδου, την Κω, την Κάλυμνο, την Αστυπάλαια και το Καστελλόριζο. Οι περισσότερες από αυτές τις ανασκαφές άρχισαν με αφορμή έργα ιδιωτών και είχαν αρχικά σωστικό χαρακτήρα, αλλά όλες σχεδόν στη συνέχεια εξελίχθηκαν σε συστηματικές ανασκαφικές έρευνες, που έφεραν στο φως σημαντικά ιστορικά στοιχεία. Συντηρήθηκαν φορητές εικόνες, ψηφιδωτά δάπεδα, μεσαιωνικά έπιπλα της Ρόδου, της Λέρου και της Αμοργού.

Στον τομέα της στερέωσης και αποκατάστασης μνημείων η Εφορεία και το Γραφείο της Μεσαιωνικής Πόλης έφεραν σε πέρας ένα τεράστιο έργο στην πόλη. Η Εφορεία επίσης συντήρησε μνημεία στην ύπαιθρο της Ρόδου, την Κω, την Κάλυμνο, τη Νίσυρο, την Πάτμο και την Τήλο. Συνεχίστηκε επίσης η καταγραφή των μνημείων και των φορητών αντικειμένων.

Το έργο της Εφορείας και του Γραφείου της Μεσαιωνικής Πόλης ήταν πολύ σημαντικό και εκτεταμένο. Η επιτυχία του οφείλεται στο μεγαλύτερο μέρος στην ολόψυχη συμπαράσταση και στην εργατικότητα των συνεργατών μου: διοικητικών υπαλλήλων, συντηρητών, φυλάκων αρχαιοτήτων, αρχαιολόγων και σχεδιαστών, των οποίων είναι δύσκολο να παραθέσω τα ονόματα για οικονομία του κειμένου των χρονικών της Εφορείας.

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΛΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

Οδός Αγησάνδρου (οικόπεδο Φ. Πεκμετζή)[1]

Η μορφή, η έκταση και η αμυντική οργάνωση της πόλης της Ρόδου, μετά από τα ελληνιστικά και πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια και έως την ιπποτοκρατία, ήταν άγνωστα. Οι αραβικές πηγές μιλούν για φρούριο, ο Θεοφάνης και ο Κεδρηνός για κάστρο, που όμως δεν περιλαμβάνεται στο μακρύ κατάλογο του Προκοπίου. Ο Harun al Rashid δεν μπόρεσε να καταλάβει το κάστρο αυτό το 807[2].

Τα τελευταία χρόνια αποδείχθηκε ότι η πόλη, τόσο στα χρόνια της ιπποτοκρατίας όσο και στη βυζαντινή περίοδο, χωριζόταν με εσωτερικό τείχος σε δύο μέρη: το Κολλάκιο, μικρό σε έκταση, στα βόρεια, και ένα άλλο μεγαλύτερο, που περιλάμβανε την πόλη. Το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου αποτελούσε την τελευταία γραμμή άμυνας. Η 4η Εφορεία ερευνά από το 1987 συστηματικά το τείχος του Κολλάκιου, καθορίζοντας σε ικανοποιητικό βαθμό τα όριά του στα βυζαντινά χρόνια[3]. Ίχνη από το εξωτερικό θαλασσινό τείχος της πόλης εντοπίστηκαν πιο αποσπασματικά στα νοτιοανατολικά.

Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Πεκμετζή ξεκίνησε κατά τα μέσα Μαρτίου 1989 στην οδό Αγησάνδρου, την πρώτη νότια παράλληλο της Ιπποτών, πίσω από την αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ρόδου. Ήταν ήδη γνωστό τμήμα του τείχους του Κολλάκιου της περιόδου της ιπποτοκρατίας και ο βυζαντινός πύργος σε αρκετά μεγάλο ύψος, 8 μ. περίπου από το οδόστρωμα. Ο πύργος ορθογώνιου σχήματος, με τις τέσσερις πλευρές του να συγκλίνουν προς τα πάνω, είναι χτισμένος με μεγάλες πωροπλίνθους με τεμάχια από κεραμίδια ή μικρές πέτρες και ασβεστοκονία στους αρμούς, όπως και οι υπόλοιποι πύργοι και το τείχος.

Νότια από τον πύργο, σε απόσταση 6 μ., ορθώνεται τείχος, μέσου ύψ. 5,71 και μέσου πλ. 2,30 μ. Μέρος του είχε χρησιμοποιηθεί ως μαντρότοιχος σπιτιού της τουρκοκρατίας και σώζεται σε όλο το ύψος του, μέχρι και τις επάλξεις του. Η τοιχοποιία του είναι ισόδομη και

1. Η έρευνα στο οικόπεδο της οδού Αγησάνδρου παρουσιάστηκε από το γράφοντα για πρώτη φορά στη Λέρο, τον Αύγουστο του 1989, στο ΣΤ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανησου. Τον Απρίλιο του 1990 παρουσιάστηκε σε Στρογγυλή Τράπεζα που οργάνωσε η ΧΑΕ κατά το 1ο Συμπόσιό της. Το Μάρτιο του 1991 παρουσιάστηκε στο Διεθνές Σεμινάριο του Istituto di Antichità Ravennati e Bizantine στη Ραβέννα που είχε ως θέμα «La Grecia insulare tra Tardoantico e Medioevo» (Eleni Papavassiliou - Theodoros Archontopoulos, Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale, XXXVIII Corso di Cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ραβέννα 1991, σ. 307-350).

2. Α. Στράτος, Το Βυζάντιον στον Ζ' αιώνα, Ε', Αθήνα 1974, σ. 33. Θεοφάνης, έκδ. Βόννης, σ. 749. Κεδρηνός, έκδ. Βόννης, 1838, τ. 2, σ. 36. E. Kollias, The City of Rhodes and the Palace of the Grand Master, Αθήνα 1988, σ. 61.

3. E. Kollias, ό.π., εικ. 1. Η. Κόλλιας, Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του νότιου τείχους του Κολλάκιου «Versus civitatem», Επιστημονική συνάντηση «Ιστορία και προβλήματα Συντήρησης της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου» 1986, Αθήνα 1992, σ. 81-108. Αποκαλύφθηκαν, εξάλλου, οι πύλες του τείχους στη σημερινή οδό Λάχητος, ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 662-663· 43 (1988): Χρονικά, σ. 652-653.

έμπλεκτη, ενώ διακρίνεται η scarpa του πάνω από τη στάθμη του οδοστρώματος της οδού Αγησάνδρου. Η πορεία του προς Α. φαίνεται να διακόπτεται και αλλού να συμπλέκεται με κτίσματα. Το οικόπεδο είχε χρησιμοποιηθεί ως κήπος με επίχωση, 3,30 μ. από το ύψος του κράσπεδου της οδού Αγησάνδρου.

Η επίχωση χαρακτηριζόταν από όστρακα διάφορων περιόδων, από ελληνιστικά έως ύστερα ισλαμικά. Σε απόσταση 5,80 μ. από το φράχτη του Μουσείου αποκαλύφθηκε στέρνα των νεότερων χρόνων, με λείψανα επικάλυψης από υδραυλικό κονίαμα, η οποία καθαιρέθηκε για να διευκολυνθεί η περαιτέρω έρευνα. Πολύ σύντομα, από την πρώτη ήδη μέρα, το μηχάνημα συνάντησε τοίχους στο ύψος του δρόμου. Οι τοίχοι αυτοί έφεραν τοιχογραφίες. Ξεχώρισαν αμέσως μετωπικοί άγιοι, τα υπολείμματα δρακοντοκτονίας, μέσα δε στο χώμα μία πέτρα με κεφάλι ιεράρχη και άλλη, όπου διέκρινε κανείς το φολιδωτό θώρακα στρατιώτη. Μιά πρόχειρη εκτίμηση τότε τοποθέτησε τις τοιχογραφίες στο ρεύμα της ζωγραφικής των Κομνηνών, και ιδιαίτερα στα τέλη του 12ου αι.

Τομή, διαστ. 1,70 × 2 μ., κάθετα στη νότια πλευρά του πύργου, εμφάνισε σε βάθος 0,56 μ. λείψανα από αποχέτευση και στα 0,64 μ. ίχνη δαπέδου από πέτρες και επίστρωση από υδραυλικό κονίαμα που πρέπει να χρονολογούνται στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Σε βάθος 1,75, 2 και 3 μ. βρέθηκαν δάπεδα από πατημένη ασβεστοκονία πάνω σε στρώμα λατύπης. Ενώ οι επιχώσεις περιόριζαν την έρευνα από το βάθος των 2,50 μ., η στρωματογραφία έγινε πιο σαφής: πρώτα, επίχωση με όστρακα χρηστικά και κυρίως μελαμβαφή και στη συνέχεια της ιπποτοκρατίας, αλλά κυρίως της βυζαντινής περιόδου, χρηστικά, εφυαλωμένα και εγχάρακτα, του 12ου-13ου αι.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας διαπιστώθηκε ότι ο πύργος περιβάλλεται στη νότια και την ανατολική πλευρά από κατασκευή ανάλογης τοιχοδομίας, μέγ. ύψ. 3,33 μ., και αβέβαιης χρήσης, που ονομάσαμε περιτείχισμα.

Στο χώρο ανάμεσα στον πύργο και το τείχος της οδού Αγησάνδρου αποκαλύφθηκε ναΰδριο που ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 283 α). Οι τοίχοι του σώζονται σε ύψος 1,87 μ. Ο βόρειος τοίχος του έχει χτιστεί με μεγάλες πέτρες, προφανώς κτιρίου των παλαιοχριστιανικών χρόνων, ενώ ο νότιος, χωρίς υποθεμελίωση, χαρακτηρίζεται από αμελή τοιχοδομία, με παρεμβολές κεραμιδιών και αποτμημάτων μαρμάρινων πλακιδίων στους αρμούς. Η αψίδα του ιερού, χορδής 1,04 μ., δε διατηρείται, παρά μόνο κατά ένα μέρος της, ενώ υφίσταται το φράγμα του ιερού με οπές για την τοποθέτηση ξύλινου τέμπλου μικρών διαστάσεων, αφού το άνοιγμα του φράγματος φτάνει τα 2 μ. Κατά μήκος όλης της βόρειας πλευράς του δυτικού σκέλους υπάρχει χτιστό θρανίο από λάρτιο και πωρόλιθους, ύψ. 0,45 μ., ενώ όλο σχεδόν το πλάτος του δαπέδου του βόρειου σκέλους καταλαμβάνει τάφος με πώρινες καλυπτήριες πλάκες. Το δάπεδο του κυρίως ναού, που ελάχιστα διατηρείται, αποτελείται από υλικό σε β΄ χρήση — π.χ. αποτμήματα θωρακίων — από λάρτιο ή από μάρμαρο.

Σκαλοπάτι από πλάκες λάρτιου, επίσης σε β΄ χρήση, οδηγεί στο νάρθηκα, το δάπεδο του οποίου βρίσκεται 0,15 μ. ψηλότερα από εκείνο της υπόλοιπης εκκλησίας. Βόρεια και νότια υπάρχουν αρκοσόλια, από τα οποία το νότιο είναι ακέραιο, ενώ από το βόρειο διατηρούνται μόνον οι γενέσεις των τόξων. Το νότιο αρκοσόλιο διατηρεί καλυπτήριες πλάκες της ψευδοσαρκοφάγου, από λάρτιο. Πώρινες πλάκες καλύπτουν την ψευδοσαρκοφάγο του βόρειου αρκοσόλιου.

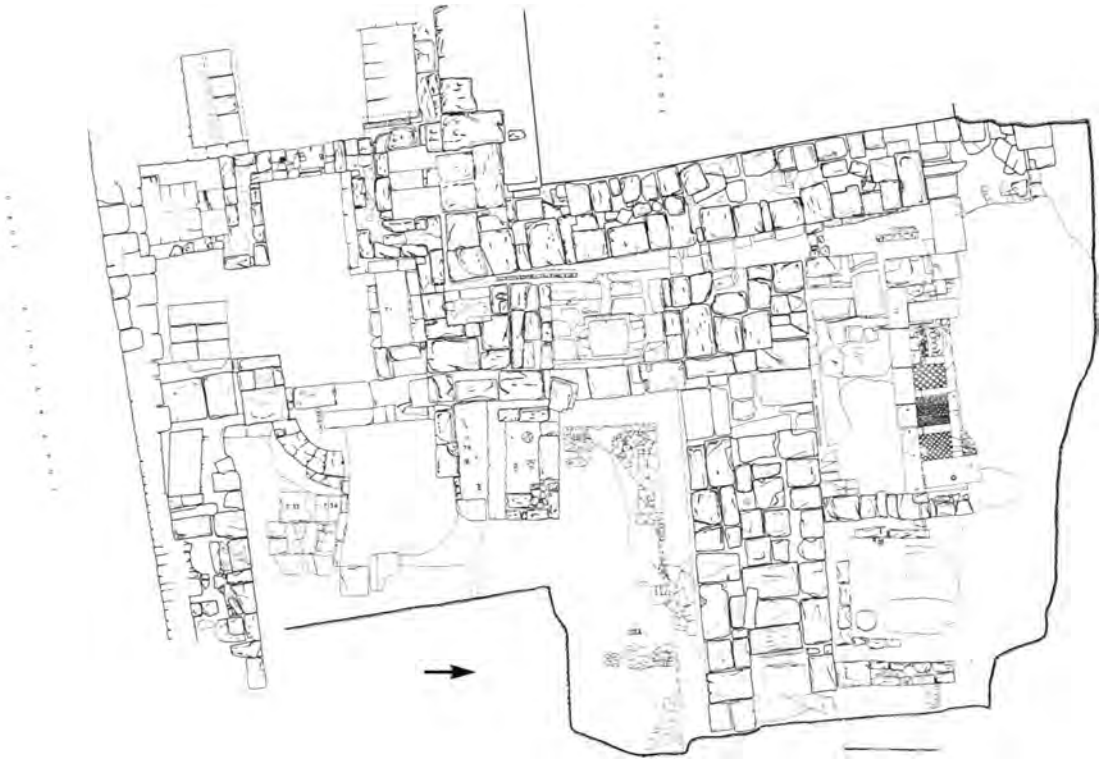
Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στο εσωτερικό του ναΰδριου ανασύρθηκε αριθμός αποτμημάτων μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και πλακιδίων, όπως επίσης μεγάλος όγκος κονιαμάτων από τον επιτοίχιο διάκοσμο και βυζαντινά νομίσματα. Χαρακτηριστικό είναι το στρώμα καταστροφής, σε βάθος 3,95 μ. από το οδόστρωμα: πεσμένες πέτρες, από τις οποίες μερικές με ίχνη τοιχογραφιών, όστρακα του 12ου αι., χάλκινα σφαιρικά κουμπιά και ελάσματα, κονιάματα, αποτμήματα από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και πλακίδια επίστρωσης δαπέδου.

Στο χώρο του νάρθηκα βρέθηκε πλάκα από λάρτιο, διαστ. 0,15 × 0,12 × 0,6 μ., των ελληνιστικών χρόνων, με την επιγραφή *ΕΠΙΝΙΚΙΟΣ / ΑΤ. Β...*, ενώ κοντά στη νότια πλευρά του φράγματος του ιερού, πλάκα, διαστ. 0,22 × 0,24 × 0,5 μ., με την επιγραφή *.../ ΤΟΥΑΒ...../...../ ΟΤΑΔΕΚ.../ ΗΗΡΑΡΧΗΣΑ.../ (..ΣΚ..)*.

Από το χώρο του ιερού προέρχονται: τμήμα εικονιδίου από πράσινο στεατίτη, διαστ. 0,025 × 0,025 μ., με υπολείμματα της παράστασης Παναγίας Βρεφοκρατούσας, τμήμα εικονιδίου από μαύρο στεατίτη με ίχνη επιχρύσωσης και πυράς, διαστ. 0,07 × 0,04 μ., που απεικόνιζε όρθιο στρατιωτικό άγιο να ακουμπάει σε απιόσχημη ασπίδα[4].

Ο τοιχογραφικός διάκοσμός του παρουσιάζει τρία αλλεπάλληλα στρώματα· σε ορισμένα σημεία φαίνεται ότι τα δύο τελευταία επαναλαμβάνουν τα ίδια θέματα. Οι σωζόμενες τοιχογραφίες, τόσο στους τοίχους όσο και στις πέτρες που βρέθηκαν πεσμένες στο εσωτερικό της εκκλησίας, είναι ιδιαίτερα αξιόλογες: Παναγία Βρεφοκρατούσα σε απόσταση 0,50 μ. από το βόρειο τοίχο με

4. Πρβλ. το εικονίδιο με τον άγιο Γεώργιο από το Βατοπέδι, του 11ου αι. (I. Kalavrezou-Maxeiner, Byzantine Icons in Steatite, Βιέννη 1985, πίν. 8).

Σχέδ. 1. Ρόδος. Οδός Αγησάνδρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

υπερκείμενο και ένα τουλάχιστον υποκείμενο στρώμα (Π ί ν. 283 β), άγιος Παντελεήμων, ιεράρχης, αγία Μαρίνα, πόδι αλόγου – προφανώς από παράσταση καβαλάρη στρατιωτικού αγίου, Χριστός με ένσταυρο φωτοστέφανο σε κονιάματα.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής:

Αψίδα: ιεράρχες (ίχνη). Φράγμα ιερού (σε δύο τουλάχιστον στρώματα): δρακοντοκτονία στη βόρεια και στρατιωτικός άγιος στη νότια πλευρά. Βόρεια κεραία, βόρειος τοίχος: άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη (ίχνη), νότιος τοίχος: στρατιωτικός άγιος και ιεράρχης. Νότια κεραία, βόρειος τοίχος (δύο στρώματα τουλάχιστον): δύο ιεράρχες (Π ί ν. 284 β), νότιος τοίχος: αδιάγνωστα ελάχιστα υπολείμματα. Νάρθηκας, νότιο αρκοσόλιο: αδιάγνωστη σκηνή και στο μέτωπο υπολείμματα των συμβόλων του Πάθους μέσα σε στεφάνι.

Η επιγραφή: *ΔΕ(ΗCΙC) ΚΟΝ/ΣΤΑΝΤΗΝΟΥ / ΤΟΥ ΑΡΜΕΝΟ/ΠΟΥΛΟΥ*[5] (Π ί ν. 284 α) βρέθηκε σε πεσμένη πέτρα κοντά στο βόρειο τοίχο του ναού, που είναι τοιχογραφημένος με δύο ιεράρχες. Παρατηρείται προτίμηση στους ιεράρχες και στους στρατιωτικούς αγίους. Οι στρατιωτικοί άγιοι, δεξιά και αριστερά του τέμπλου, συνηθίζονται το 12ο αι. και θα πρέπει να ταυτιστούν με τους πάτρονες της εκκλησίας.

Το ύφος των τοιχογραφιών είναι υστεροκομνήνειο: αντίθεση φωτεινού-σκοτεινού, βαριά πτυχολογία, ρεαλιστικές διαστάσεις, λυρικοί τόνοι και κομψότητα στις μορφές. Το πλάσιμο των προσώπων είναι μαλακό, τα φρύδια καμπυλόγραμμα, τα χείλη σαρκώδη. Εντοπίζονται συγγένειες με τους διακόσμους του παρεκκλησίου της Παναγίας στη μονή του Αγίου Ιωάννη στην Πάτμο, των Αγίων Αναργύρων της Καστοριάς, του Kurbinovo, της Εγκλείστρας του Αγίου Νεόφυτου στην Πάφο, αλλά και της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι[6].

5. Η επιγραφή *Ν(Ι)ΚΟΛΑ(ΟC) ΑΡΜ[...]*, χαραγμένη σε μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος που είχε βρεθεί τυχαία πολύ κοντά στην ανασκαφή (Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 227, εικ. 172), σχετίζεται δίχως άλλο με την οικογένεια των Αρμενόπουλων.

6. Η. Κόλλιας, Πάτμος, Αθήνα 1986, σ. 15, εικ. 5, 17, 18. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού, Θεσσαλονίκη 1981, εικ. 148, 154. Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης,

Στα δάπεδα της βόρειας κεραίας του ναού και του νάρθηκα βρέθηκαν εγκιβωτισμένοι τάφοι, που χρονολογούνται από τα τέλη του 11ου έως τα τέλη του 12ου αι. (Σ χ έ δ. 2). Αλλεπάλληλες ταφές είχαν γίνει στο χώρο ανάμεσα στα δύο αρκοσόλια. Όπως φαίνεται από τις τοιχογραφίες που έχει καλύψει η ανατολική παρειά της γένεσης του βόρειου αρκοσόλιου, το τελευταίο είναι μεταγενέστερο της εκκλησίας, όπως και το νότιο και επομένως όλος ο νάρθηκας.

Η έρευνα των τάφων έγινε κατά ένα μεγάλο μέρος με τη συμβολή του ανθρωπολόγου Θεόδωρου Πίτσιου, επίκουρου καθηγητή στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Κυρίως ναός

Τάφος Τ1. Περιείχε δύο σκελετούς. Ευρήματα: αποτμήματα γυάλινων αγγείων, καρφιά, follis Ρωμανού Δ' (1068-1071).

Νάρθηκας

Βόρειο αρκοσόλιο. Περιείχε τρεις αλλεπάλληλους σκελετούς και ίχνη από ταφή παιδιού. Στη βορειοδυτική γωνία του οστά από παιδικούς σκελετούς. Στη δυτική απόληξη της ψευδοσαρκοφάγου βρέθηκαν μέσα σε λάκκο δύο κρανία. Ευρήματα: χάλκινος σταυρός με τριπλά μήλα και κρίκο ανάρτησης, ύψ. 0,035 μ., χάλκινο σφαιρικό κουμπί, καρφιά, εγχάρακτα βυζαντινά όστρακα.

Από κάτω βρέθηκε σκελετός γυναίκας, στρώση από πατημένο χώμα, δύο σύνολα οστών από σκελετούς, οστά παιδιών κοντά στα τοιχώματα και άλλα διάσπαρτα. Ευρήματα: Τμήμα μολύβδινου κουτρούβιου μύρου με την παράσταση της Σταύρωσης στον αριστερό μηρό του ανδρικού σκελετού, καρφιά, βυζαντινά εγχάρακτα όστρακα και ένα τραχύ σκυφωτό του Μανουήλ Α' του Κομνηνού (1143-1180)[7]. Μολύβδινο κουτρούβιο, διακοσμημένο με σταυρό εγγεγραμμένο σε δίσκο, βρέθηκε έξω από τον τάφο[8].

Τάφοι στο δάπεδο του νάρθηκα

Τάφος Τ2. Περιείχε σκελετό και οστά παιδιού στο ύψος των ποδιών, καθώς και σκελετό νεαρού άνδρα μετά από σκληρή στρώση, ο οποίος έφερε στο στήθος ασημένιο σταυρό. Ευρήματα: γυάλινα θραύσματα, οξειδωμένος κρίκος-σκουλαρίκι, καρφιά με ίχνη ξύλου, follis ανώνυμος (1070-1075) με νεότερο χτύπημα μετά από την εποχή του Κωνσταντίνου του Μονομάχου.

Τάφος Τ3. Διανοιγμένος στην ανατολική απόληξη του Τ2 είχε διαστάσεις 0,77 × 0,74 μ. και περιείχε οστά παιδιών. Ευρήματα: θραύσμα γυάλινου αγγείου, οξειδωμένο μολυβδόβουλλο με τον άγιο Θεόδωρο στηθαίο και λογχοφόρο στον εμπροσθότυπο, ενώ στον οπισθότυπο την επιγραφή: .../ *[C]KE[Π]OIC/ [Λ]EONTA [T]ON [Π]ITO/[N]IT[HN]*[9].

Τάφος Τ4. Περιείχε τρία κρανία στη δυτική παρειά του. Ευρήματα: γυάλινα θραύσματα, κυλινδρική αγνύθα από πορφυρίτη, κεραία σταυρού από μαύρο στεατίτη, ψηφίδες με συνδετικό κονίαμα, σπασμένο οξειδωμένο δαχτυλίδι από χαλκό, όστρακα με εφυάλωση, καντηλήθρα, τραχύ σκυφωτό Μανουήλ Κομνηνού (1143-1180), ιστάμενον σκυφωτό Αλεξίου Κομνηνού (πριν το 1081-1085), ανώνυμος follis Αλεξίου Κομνηνού (1092-1118), follis Νικηφόρου Γ' (1078-1081).

Τάφος Τ5. Περιείχε ανδρικό σκελετό. Ευρήματα: σταυρός από μελανοπράσινο στεατίτη, διαστ. 0,017 × 0,021 μ., ψηφίδες με συνδετικό κονίαμα, χάλκινο έλασμα. Δύο αρκοσόλια ακόμη βρέθηκαν ανατολικά από την αψίδα, δηλώνοντας πρώιμη φάση του ναΰδριου.

Βόρειο αρκοσόλιο. Είχε ήδη διανοιχθεί και περιείχε ένα σκελετό, καθώς και οστά σε μεγάλη ποσότητα από ανακομιδή.

Τάφος Τ6. Προσκολλημένος στον προηγούμενο, περιείχε σκελετό σχεδόν διαλυμένο και διάσπαρτα οστά. Ευρήματα: σταυρός από στεατίτη, καρφιά, γραπτά και εγχάρακτα βυζαντινά όστρακα, ανώνυμος follis, κατηγορίας Β, εποχής Μακεδόνων και διαδόχων (970-1092).

Συνολικά ερευνήθηκαν τριάντα έξι τάφοι και τρεις ελεύθερες ταφές[10], μέσα και έξω από το ναΰδριο. Οι ταφές εκτός του ναΰδριου ήταν σε διάφορα επίπεδα, καλυμμένες από στρώμα με πλούσια κεραμική, κυρίως

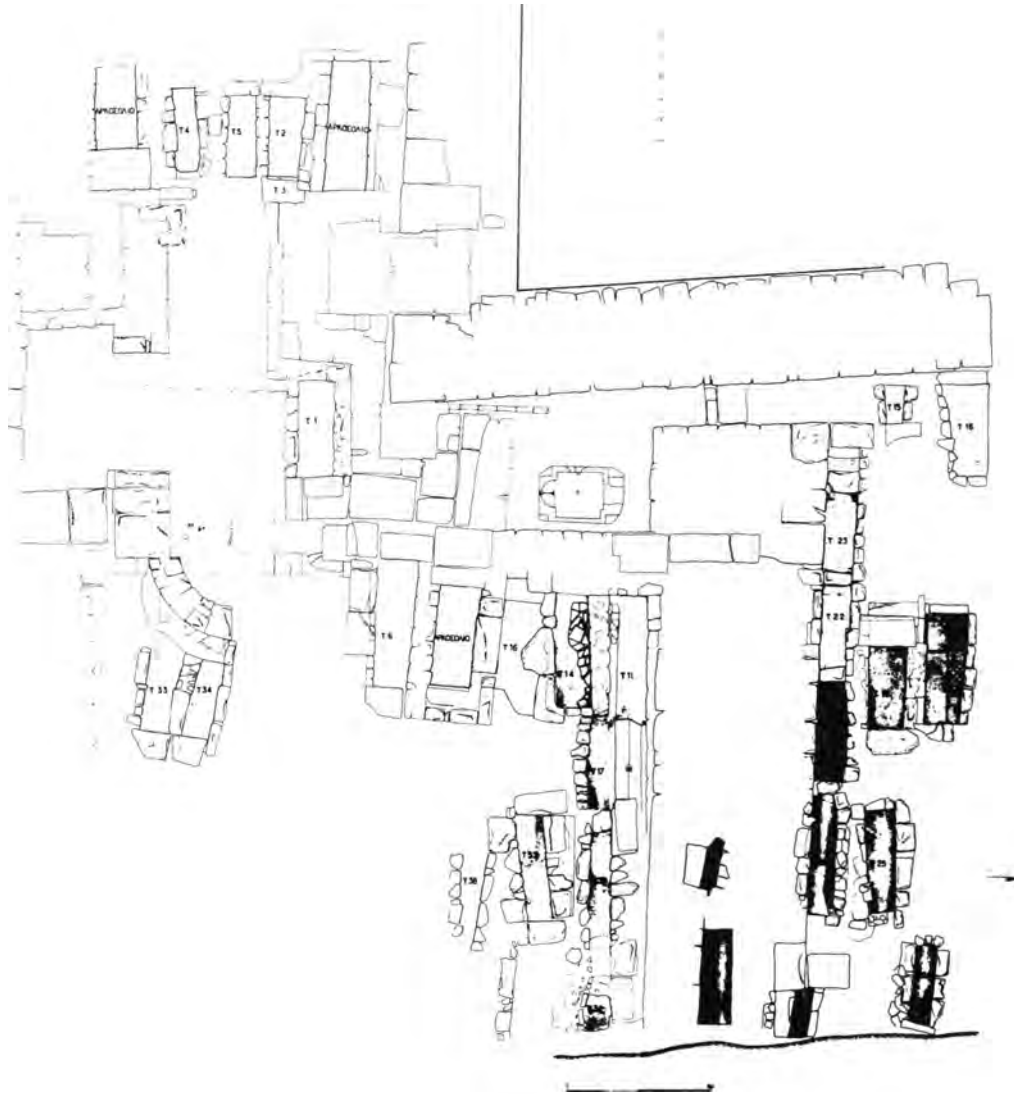
Καιπριώ, Αθήνα 1984, σ. 44, εικ. 27-30. A. και Judith Stylianou, The Painted Churches of Cyprus, Λονδίνο 1985, εικ. 213. Πιο γενικά: D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the 11th and the 12th Centuries, DOP 24-25 (1980-81), σ. 77-124. Ε. Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες της Μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα, Θεσσαλονίκη 1986.

7. Για τις ταυτίσεις των νομισμάτων, βλ. Philip Grierson, Byzantine Coins, Λονδίνο 1989.

8. Ch. Bakirtzis, Κουτρούβια μύρου από τη Θεσσαλονίκη, XVI Internationaler byzantinischen Kongress, Akten II/3, Βιέννη 1982, σ. 523-528. E. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, ό.π., σ. 342, σημ. 159.

9. Βλ. το μολυβδόβουλλο του Λέοντα Πηγονίτη δημοσιευμένο (έχει διαβαστεί ως Πηγανίτης) από τον G. Schlumberger (Sigillographie de l'empire byzantin, Παρίσι 1884, σ. 692) με την παράσταση του αγίου Θεοδώρου ολόσωμου (*ΤΗΡΟΝ CΚΕΠΟΙC ΛΕΟΝΤΑ ΤΟΝ ΠΗΓΟΝΙΤΗΝ*). E. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, ό.π., σ. 343, σημ. 160.

10. Σύμφωνα με τις πρώτες μετρήσεις, στην εκκλησία βρέθηκαν δεκαπέντε σκελετοί, ενώ στο κοιμητήριο είκοσι επτά.

Σχέδ. 2. Ρόδος. Οδός Αγησάνδρου. Κάτοψη των τάφων.

όστρακα πινακίων με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση 12ου-αρχών 13ου αι. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για ένα κοιμητήριο, το οποίο αναπτύχθηκε γύρω από το βυζαντινό ναΰδριο. Σε ψηλότερο επίπεδο, περίπου εκείνο του κράσπεδου της οδού Αγησάνδρου, και παράλληλα με το πρώιμο βόρειο αρκοσόλιο, αποκαλύφθηκαν δύο πώρινες μονολιθικές σαρκοφάγοι (Π ί ν. 285 α), οι οποίες ήταν κατεστραμμένες και σε β' χρήση.

Μόνον η σαρκοφάγος 2 διατηρούσε τις καλυπτήριες πλάκες της κάτω από τάφο. Περισυλλέχθηκε ένας σκελετός.

Η σαρκοφάγος 1 διατηρούσε μόνο τα τοιχώματά της και πέντε κρανία στο εσωτερικό της. Ως πυθμένα είχε τις καλυπτήριες πλάκες του τάφου Τ14, που βρισκόταν από κάτω.

Τάφος Τ14. Κιβωτιόσχημος, χτισμένος πάνω σε δάπεδο καλυμμένο με λευκές μαρμάρινες πλάκες: περιείχε λείψανα σκελετού και ένα οξειδωμένο νόμισμα.

Κατά μήκος του ανατολικού περιτειχίσματος του πύργου αποκαλύφθηκαν άλλοι τάφοι. Αρχίζοντας από Ν., οι τάφοι Τ9 και Τ10 είχαν καταλάβει το χώρο του φωτιστηρίου παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου.

Τάφος Τ9. Περιείχε διαταραγμένα οστά και πολλαπλές ανακομιδές. Ευρήματα: χάλκινος σταυρός, διαστ. 0,06 × 0,09 μ., με ίχνη από ίνες υφάσματος και χαράγματα *ΑΓΙΟC*.

Τάφος Τ10. Περιείχε ελάχιστα οστά και όστρακα εφυαλωμένα.

Τάφος Τ15.

Τάφος Τ16. Περιείχε υπολείμματα σκελετού και βυζαντινά όστρακα με διακόσμηση από πλατιά ακίδα.

Υπόνοιες για τη χρήση του χώρου στα παλαιοχριστιανικά χρόνια δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της αποκάλυψης του βυζαντινού ναού. Τα αποσπασματικά αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί στο δάπεδο και στα κατώφλια, το τμήμα αμφικιονίσκου στο φράγμα του ιερού, τα τμήματα από θωράκια, από δύο πολύλοβες τράπεζες σε τάφους και από λεκανίδες αγιασμού, ο σταυρός από το διάκοσμο δίζωνου κιονόκρανου, όπως και τα ίχνη ορθομαρμάρωσης και πλακόστρωσης στη συνέχεια, πιστοποιούν την ύπαρξη κτιρίου των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Βάσεις δύο πεσσών βρέθηκαν στη συνέχεια εγκλωβισμένες ανάμεσα στους τοίχους του ναΐσκου, του πύργου στα βόρεια και του νεότερου τείχους στα νότια. Γύρω από αυτούς περισυλλέχθηκαν κονιάματα[11], καθώς και τμήματα από εντοίχιο ψηφιδωτό.

Νοτιοανατολικά του πύργου αποκαλύφθηκε η ανατολική πλευρά βαπτιστηρίου, του οποίου το υπόλοιπο τμήμα έχει καλυφθεί από τον πύργο. Πάνω σε δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες, βρέθηκαν θωράκιο εξώστη άμβωνα[12] και κολυμβήθρα μονολιθική, σταυρόσχημη σε κάτοψη και με λοβούς στις δύο πλευρές της, καθώς και οπή εκροής του νερού[13] (Π ί ν. 285 β). Πήλινος σωλήνας με κατεύθυνση Β.-Ν. σχετίζεται με τη λειτουργία του βαπτιστηρίου. Ίχνη από ορθομαρμάρωση και από κονιάματα, που μιμούνται μαρμάρινες πλάκες, διατηρούνται στο νότιο και το βόρειο τοίχο.

Με την καθαίρεση των τάφων αποκαλύφθηκε πλακοστρωμένος χώρος ανατολικά και βορειοανατολικά του βαπτιστηρίου. Τμήμα της πλακόστρωσης κάλυπταν τάφοι, σαρκοφάγοι και ένα αρκοσόλιο της πρώτης φάσης του βυζαντινού ναού, όπως και η αψίδα του. Το δάπεδο αυτό είχε κατασκευαστεί σε δύο τουλάχιστον χρονικές περιόδους, όπως δείχνουν τα αλλεπάλληλα στρώματα. Τοίχος, με κατεύθυνση Α.-Δ. και ίχνη ορθομαρμάρωσης, ορίζει άλλο χώρο βορειότερα, με δάπεδο που δε διατήρησε παρά λίγες πλάκες, υπόστρωμα από κουρασάνι και μέρος διακόσμησης opus sectile σε τρία διάχωρα.

Ο παραπάνω τοίχος περιστοιχιζόταν από συστάδα τάφων. Οι Τ21, Τ22, Τ23, Τ26, Τ27 έχουν χτιστεί κατά μήκος της βόρειας παρειάς του, με χρήση αρχαιότερου υλικού. Παράλληλοί τους, νότια και βόρεια αντίστοιχα, έχουν χτιστεί οι Τ24, Τ25 και Τ30, Τ31, Τ32. Οι Τ28 και Τ29 είχαν λαξευτεί πάνω στον τοίχο.

Οι Τ21, Τ22, Τ23 είχαν ως βόρεια παρειά τον παραπάνω τοίχο και χωρίζονταν μεταξύ τους με πλάκα από λάρτιο και ένα τμήμα πολύλοβης τράπεζας από λευκό μάρμαρο.

Τάφος Τ21. Περιείχε ένα σκελετό και δύο κατεστραμμένα βυζαντινά νομίσματα.

Τάφος Τ22. Περιείχε υπολείμματα ενός σκελετού, γυάλινα θραύσματα, γραπτά βυζαντινά όστρακα, χάλκινο οξειδωμένο αντικείμενο (ίσως γραφίδα).

Τάφος Τ23. Περιείχε υπολείμματα ενός θώρακα, οξειδωμένο χάλκινο δακτυλίδι, ένα ιπποτικό δηνάριο και ένα χάλκινο follis Ιουστίνου Α' και Ιουστινιανού (527;).

Τάφος Τ26. Περείχε τέσσερις αλλεπάλληλους σκελετούς, από τους οποίους οι δύο παιδικοί, και πλήθος άτακτα τοποθετημένων οστών. Ευρήματα: σφαιρικό χάλκινο κουμπί, όστρακα με γραπτή διακόσμηση, χάλκινο επιχρυσωμένο βυζαντινό σκουλαρίκι σε σχήμα μηνίσκου, δύο κατεστραμμένα από την οξείδωση νομίσματα. Σε βάθος 0,70 μ. βρέθηκε σταυρός από στεατίτη.

Τάφος Τ27. Περιείχε οστά από παιδικό σκελετό.

Τάφος Τ28. Περιείχε δύο αλλεπάλληλους σκελετούς καλυμμένους από διασκορπισμένα οστά. Ευρήματα: κάτω από τον κατώτερο σκελετό θραύσματα κεραμιδιών και πλακιδίων, βάση γυάλινου ποτηριού, ψηφίδα από υαλόμαζα, χείλος γυάλινου αγγείου και τέσσερα χάλκινα πολύ οξειδωμένα νομίσματα — αναγνωρίσιμο το ένα μόνο, ίσως follis Τραπεζούντας, 11ου-12ου αι.

Τάφος Τ29. Σχηματίστηκε μετά από την αφαίρεση μιας πέτρας από την ανωδομή του τοίχου. Βρέθηκαν δύο σύνολα σκελετών μικρών παιδιών, στην ανατολική και τη δυτική πλευρά. Υπόλειμμα κρανίου διατηρούσε δόντια παιδιού 4-5 χρόνων.

11. Στο ένα από τα κονιάματα του νότιου πεσσού διακρίνεται το μεγάλο μάτι και η κομψή μύτη με τα ανασηκωμένα πτερύγια. Η απουσία του ασκού από το κάτω βλέφαρο και το όχι ιδιαίτερα καμπύλο φρύδι παραπέμπουν στον Χριστό από τον Άγιο Βιτάλιο (546-547) ή ακόμη στην Παναγία την Αγγελόκτιστο (α' μισό 7ου αι.) (A. Crabar, Die Kunst im Zeitalter Justinianus, Μόναχο 1967, εικ. 144, 150. Ε. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, ό.π., σ. 344-345).

12. Το θωράκιο του άμβωνα προϋποθέτει εξώστη άμβωνα με κλίμακες, όπως της Λάρδου Ρόδου (6ος αι.), ενώ ο δίσκος που στεφόταν από σταυρό θυμίζει εκείνους της Νίκαιας (6ος αι.), της βασιλικής των Λουτρών Λέσβου, του Αγίου Απολλινάριου και του Αγίου Πνεύματος στη Ραβέννα (Ε. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, ό.π., σ. 344, σημ. 30, 162).

13. Η μονολιθική κολυμβήθρα, καθώς και το σταυρικό σχήμα της είναι φαινόμενα συχνά στη Ρόδο από τον 4ο έως τον 6ο αι.· ανάλογες είναι στην Αρνίθα, στον Μεσαναγρό, στον Άγιο Φραγκίσκο, στην Παναγιά του Κάστρου, στον Άγιο Γεώργιο Λαχανιάς, στην κρήνη στη θέση Κουφά (Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 72-76, εικ. 59-60. Ι. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος, Αθήνα 1976, σ. 129-130. Ο ίδιος, Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου, ΔωδΧρον 12 (1987), σ. 96-67, 79, 111. Ε. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, ό.π., σ. 317, 343-344, σημ. 162).

Οι τάφοι Τ30 και Τ31 κατασκευάστηκαν κατά μήκος της νότιας παρειάς του τοίχου.

Τάφος Τ30. Κατασκευασμένος πάνω στην πλακόστρωση, περιείχε γυναικείο σκελετό με ενωμένα τα κάτω άκρα και ένα κρανίο εμπρός στη λεκάνη, ανάμεσα στα πόδια.

Τάφος Τ31. Περιείχε ένα σκελετό, καθώς και ένα κατεστραμμένο χάλκινο νόμισμα.

Τάφος Τ32. Βρισκόταν παράλληλα και νότια προς τον Τ30. Περιείχε τρεις αλλεπάλληλους σκελετούς, από τους οποίους ο ενδιάμεσος παιδικός, και ένα κατεστραμμένο χάλκινο νόμισμα.

Βόρεια του τοίχου υπήρχε χώρος, στον οποίο βρέθηκαν επίσης τάφοι, οι Τ18, Τ19, Τ24 και Τ25. Ιδιαίτερα οι Τ18 και Τ19 χαρακτηρίζονται από το οικοδομικό υλικό[14] με το οποίο ήταν κατασκευασμένοι. Ήταν χτισμένοι πάνω στα υπολείμματα δαπέδου με διακοσμήσεις opus sectile σε τέσσερα διαφορετικά διάχωρα, διαστ.: α) 0,70 × 0,60, β) 0,70 × 0,68, γ) 0,70 × 0,48 και δ) 0,70 × 0,64 μ.

Τάφος Τ18. Εκτός από μεγάλο αριθμό συσσωρευμένων οστών, περιείχε δύο παιδικούς σκελετούς, σταυρό από οξειδωμένο σίδερο με ίχνη ξύλου και δύο μικρές γαλάζιες χάντρες.

Τάφος Τ19. Τα οστά που βρέθηκαν στο εσωτερικό του, αν και διαταραγμένα, προφανώς ανήκουν σε παιδί, σε έφηβο και σε ενήλικα. Ίχνη καύσεων παρατηρήθηκαν στον πυθμένα. Ευρήματα: follis Ηρακλείου με δεύτερο χτύπημα (610-641), εικοσανούμμιο χτυπημένο σε δεκανούμμιο Κώνσταντα (641-648), εικοσανούμμιο Ηρακλείου, follis Ηρακλείου και Μαρτίνου και τέσσερα numis. Βρέθηκε επίσης, μία μολυβένια σπάτουλα, γυάλινα θραύσματα κτλ.

Τάφος Τ24. Περιείχε δύο σκελετούς, οστά στην ανατολική πλευρά του, τμήμα τσουκαλιού με λαβή και ένα φθαρμένο νόμισμα. Στο επίπεδό του βρέθηκαν σε σωρό τμήματα δύο αμφορέων, από τους οποίους ο ένας για λάδι, του 7ου αι. μ.Χ.

Τάφος Τ25. Περιείχε γυναικείο σκελετό· στο ύψος της λεκάνης είχε τοποθετηθεί πεπλατυσμένο οστούν. Ευρήματα: γυάλινα θραύσματα, όστρακα γραπτά και χρηστικά, οξειδωμένο χάλκινο σκουλαρίκι και αδιάγνωστο οξειδωμένο νόμισμα.

Νοτιοανατολικά της αψίδας του ιερού και κάτω από το κατεστραμμένο δάπεδο βρέθηκαν ακόμη δύο τάφοι, οι Τ33 και Τ34.

Τάφος Τ33. Περιείχε υπολείμματα σκελετού. Το δεξί χέρι του νεκρού ακουμπούσε στη λεκάνη. Ευρήματα: αδιάγνωστο χάλκινο αντικείμενο κοντά στον ώμο, κεραία οξειδωμένης θήκης για ξύλινο σταυρό.

Τάφος Τ34. Περιείχε ένα σκελετό.

Με την καθαίρεση των τάφων πιστοποιήθηκε ότι οι Τ24, Τ25 και Τ26 είχαν χτιστεί πάνω σε στρώση από χώμα, στάχτη και κεραμίδια, η οποία δεν εντοπίζεται σε σταθερό βάθος (1,87-2,29 μ.). Ειδικά στο χώρο γύρω από το δάπεδο με διακόσμηση opus sectile διατηρούνταν το υπόστρωμα από κουρασάνι μαρμάρινης πλακόστρωσης, όστρακα χρηστικών αγγείων, λυχνάρια τύπου Εφέσου (550-650 μ.Χ.)[15]. Ανατολικότερα, βρέθηκε κυκλική εστία κατασκευασμένη με κεραμίδες, με ίχνη καύσης στο εσωτερικό της, προφυλαγμένη από Α. και Ν. με πρόχειρα χτισμένο τοιχάριο.

Παρόλο που η ανασκαφή είναι σε εξέλιξη, είναι δυνατό να ορίσουμε τρεις βασικές οικοδομικές περιόδους που ανταποκρίνονται στη χρήση του χώρου και που σχετίζονται με το χτίσιμο του βυζαντινού τείχους:

Ένα συγκρότημα βασιλικής της παλαιοχριστιανικής περιόδου βρίσκεται στο πέρασμα του εσωτερικού τείχους της πόλης των βυζαντινών χρόνων. Είναι φανερό ότι η οργάνωση του αμυντικού συστήματος της πόλης θα πίεζε τόσο έντονα, ώστε ορίστηκε με τέτοιο τρόπο, χωρίς να ληφθεί υπόψη το σύμπλεγμα των κτιρίων της βασιλικής. Ο πύργος έχει χτιστεί πάνω σε βαπτιστήριο (Πίν. 286 α).

Ναΰδριο, του οποίου το ύστερο στρώμα τοιχογραφιών χρονολογείται γύρω στα τέλη του 12ου αι., καταλαμβάνει μέρος της βασιλικής. Γύρω από αυτό σχηματίστηκε νεκροταφείο, το οποίο, σύμφωνα με τις νομισματικές ενδείξεις και τα δείγματα κεραμικής, άρχισε να λειτουργεί πριν από το 12ο αι.

Ο χώρος του ναΰδριου καλύφθηκε με πρόχειρο στέγαστρο και οι έρευνες συνεχίζονται.

Θ. Α. ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

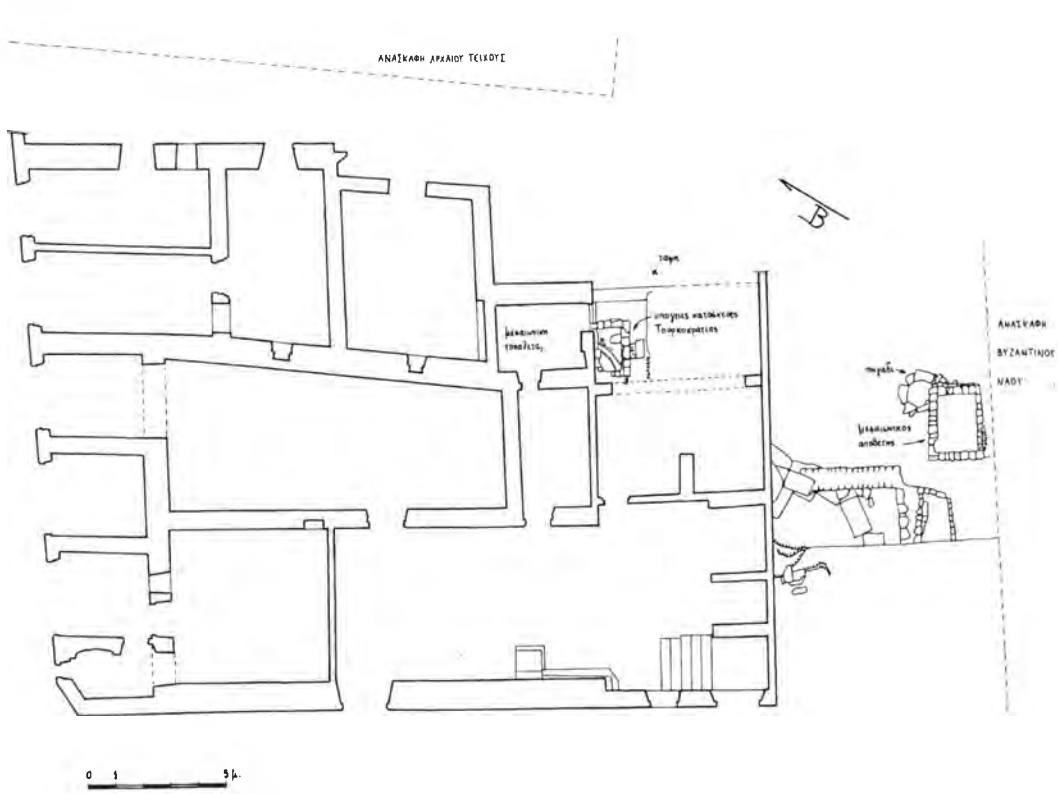
Πλατεία Πεισιδώρου[16] (ξενώνας Αγίας Αικατερίνης) (Σχέδ. 3)

Η έρευνα του χώρου μεταξύ του ιπποτικού ξενώνα

14. Πεσσίσκος τέμπλου με βάση συμφυούς κιονίσκου και ανάγλυφη διακόσμηση βρέθηκε στον τάφο Τ19. Είναι παραπλήσιος αντίστοιχου της πρωτοβυζαντινής βασιλικής της Μυτιλήνης του 6ου αι. ή του τέλους του. Ίδιος πεσσίσκος είναι εντοιχισμένος στον περίβολο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, γνωστού ως Χουρμαλί, ενώ κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας στην Αγία Τριάδα της οδού Ιπποτών (Ε. Ευαγγελίδης, Πρωτοβυζαντινή βασιλική Μυτιλήνης, ΑΔ 13 (1930-31), σ. 19, 20, 23, εικ. 12, 14. E. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, ό.π., σ. 344, σημ. 144).

15. O. Broneer, Corinth IV, II, Terracotta Lamps, 1930 (τύποι 3 και 4).

16. Βλ. και ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 653-657.

Σχέδ. 3. Ρόδος. Πλατεία Πεισιδώρου. Κάτοψη του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης.

της Αγίας Αικατερίνης και της προς Ν. παρακείμενης βυζαντινής εκκλησίας απέδωσε στοιχεία μάλλον πενιχρά για τη σχέση των δύο κτιρίων. Σημαντικό εμπόδιο για τη σύνθεση μιας πλήρους εικόνας των διασωθέντων στοιχείων είναι ο πέτρινος φράχτης του αρχαιολογικού χώρου της εκκλησίας, που καθιστά αδύνατη τη σύνδεση των δύο οικοπέδων. Η ίδια η ανασκαφή της εκκλησίας, ειδικά στις παρυφές του αρχαιολογικού χώρου, δεν έχει συμπληρωθεί. Μπορούμε πάντως να πούμε με σχετική βεβαιότητα τα εξής:

α) Η περιοχή αυτή κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους ήταν χώρος απόθεσης απορριμμάτων, όπως και άλλα τμήματα του ελληνιστικού τείχους.

β) Τουλάχιστον κάποιο τμήμα των μεσαιωνικών στρωμάτων, καθώς και αυτών της τουρκοκρατίας, έχει διαταραχθεί.

γ) Τα υπολείμματα βυζαντινής στρώσης σε επαφή με το νότιο τοίχο του ξενώνα είναι ίσως ένδειξη δραστηριότητας στο χώρο κατά το 12ο αι., που πιθανώς σχετιζόταν με την εκκλησία. Όμως η εξαφάνιση των υπόλοιπων στοιχείων, για την ενίσχυση της θέσης αυτής δε μας επιτρέπει κάποια βεβαιότητα. Ακόμα και το πηγάδι που έχει εν μέρει καταστραφεί από το μεσαιωνικό αποθέτη δεν είναι βέβαιο ότι ανήκει στην περίοδο αυτή.

δ) Η ύπαρξη του μεσαιωνικού αποθέτη σε συνδυασμό με το περιεχόμενο (μεσαιωνικό γυαλί καλής ποιότητας κτλ.) δηλώνει τη βοηθητική λειτουργία του χώρου σε σχέση με το μεσαιωνικό κτίριο.

ε) Οι υπόλοιπες κατασκευές δεν είναι δυνατό να χρονολογηθούν: αφ'ενός η ανεξέλεγκτη αφαίρεση μεγάλου όγκου επίχωσης στο παρελθόν, ακριβώς πάνω από αυτές, αφ'ετέρου η απουσία ευρημάτων που θα βοηθούσαν τυχόν τη χρονολόγηση, δε μας επιτρέπουν συμπεράσματα. Δεν αποκλείεται πάντως να είναι έργο της πρώιμης τουρκοκρατίας πριν επιχωθεί ο χώρος για τη μετατροπή του σε κήπο ή αν υποθέσουμε ότι οι διαδοχικές επεμβάσεις στο χώρο εξαφάνισαν τα μεσαιωνικά στρώματα – το πιο πιθανό – ότι είναι κατασκευές των σκοτεινών χρόνων με χρήση όμως που δεν άφησε σαφή ίχνη.

Ερευνήθηκε επίσης τμήμα του ανοιχτού χώρου στην ανατολική πλευρά του ξενώνα στη θέση του κατεστραμμένου από τους βομβαρδισμούς του 1944 ανατολικού τμήματος. Αποκαλύφθηκαν κατ' αρχήν βοτσαλωτά δάπεδα και χαμηλότερα αμυδρά ίχνη της υποθεμελίωσης

του αρχαίου τείχους (κυρίως επίστρωση του φυσικού βράχου με πολύ ισχυρό κονίαμα). Εξάλλου, η έρευνα της επίχωσης μικρού δωματίου στη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου αποκάλυψε κατασκευή τουαλέτας με κάθισμα χτισμένο πάνω από υπόγειο θολοσκέπαστο βόθρο, διαστ. 1,50 × 3 και βάθ. 1,70 μ., από το κλειδί του θόλου. Η κατασκευή μάλλον χρονολογείται στην ύστερη ιπποτοκρατία. Στον ανοιχτό χώρο που έχει δημιουργηθεί στη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου από το βομβαρδισμό, αποκαλύφθηκαν οι υπόγειες κατασκευές των αποχωρητηρίων της τουρκοκρατίας και σε απόσταση περίπου 2 μ. ανατολικότερα ελεύθερη ταφή σε βάθος ±0,40 μ., με προσανατολισμό Ν.-Β. χωρίς στοιχεία που να καθιστούν δυνατή την εξαγωγή οποιουδήποτε συμπεράσματος σχετικά με αυτήν.

Οδός Γαβαλά 6 (Σ χ έ δ. 4)

Το ισόγειο της κτηματολογικής αυτής μερίδας (ΜΟ IV 2077) αποτελεί τμήμα μεγάλου κτιρίου της ιπποτοκρατίας, μέρος του οποίου (Γαβαλά 2-4, ΜΟ IV 2078) έχει ήδη επισκευαστεί και λειτουργεί ως δημοτικό ιατρείο.

Οι οικοδομικές εργασίες, που άρχισαν στη μερίδα 2077, αποκάλυψαν στη μεγάλη καμαροσκέπαστη αίθουσα του ισογείου ίχνη τοιχογραφιών του τελευταίου τέταρτου του 15ου αι., που παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον. Η αίθουσα αυτή, με ιπποτική έξοδο κατευθείαν στο δρόμο προς την οδό Γαβαλά, σώζεται σήμερα σε μήκος 7,20 μ. Ήταν μεγαλύτερη, όπως δείχνουν τα ενισχυτικά τόξα, που αρχικά τη χώριζαν μάλλον σε τρία μέρη: η νότια πλευρά της όμως φράχθηκε από λιθοδομή της ύστερης ιπποτοκρατίας, μετά από σοβαρή ζημιά που κατέστρεψε το νότιο τμήμα, και προήλθε μάλλον από το σεισμό του 1481, ή από την πολιορκία του Μεχμέτ Β' που προηγήθηκε (γνωρίζουμε ότι το τουρκικό πυροβολικό είχε προκαλέσει εκτεταμένες ζημιές στην περιοχή αυτή της πόλης). Η αίθουσα, απ' όσο φαίνεται σήμερα, επικοινωνούσε με το ισόγειο της προς Α. μερίδας 2078 με μια ημικυκλική καμάρα, πλ. 2,20 μ., και με τον όροφο του κτιρίου με κλειστό κλιμακοστάσιο. Άλλα μικρότερα ανοίγματα εξυπηρετούσαν την επικοινωνία με την προς Δ. μερίδα 2076 και το δωμάτιο που ορίζει προς Ν. τη μερίδα 2078.

Το ισόγειο του ιπποτικού κτιρίου παρουσιάζει ασυνήθιστα μορφολογικά στοιχεία: η ύπαρξη εσωτερικού κλειστού κλιμακοστάσιου, η στενή λειτουργική επικοινωνία δύο μεγάλων ισόγειων αιθουσών και η τοιχογράφηση με θέματα κοσμικά της μιας από αυτές ξεφεύγουν από τους κανόνες της ιπποτικής διαρρύθμισης, όπως τους γνωρίζουμε μέχρι τώρα. Στα μεγάλα κτιριακά συγκροτήματα της εποχής αυτής η εξωτερική θύρα συνήθως ανοίγει σε εσωτερική συχνά καμαροσκέπαστη αυλή, η οποία με ανοιχτό κλιμακοστάσιο δίνει πρόσβαση στον όροφο, όπου βρίσκονται και οι χώροι κατοικίας. Οι κλειστοί χώροι του ισογείου κατά κανόνα είναι βοηθητικοί ή ανεξάρτητοι (καταστήματα) και δεν έχουν απευθείας επικοινωνία με τον όροφο[17]. Η επιμελημένη τοιχογράφηση, όσο και το κλειστό κλιμακοστάσιο, πρέπει να συνδέονται με κάποια ιδιαίτερη χρήση, μάλλον κοινή, των αιθουσών του ισογείου. Το κτίριο διέθετε πάντως και άλλη πρόσβαση στον όροφο, με ανοιχτό κλιμακοστάσιο που σώζεται ακόμα σε εσωτερική αυλή, η οποία είχε διέξοδο στην οδό Ταυρίσκου (ΜΟ IV 2079).

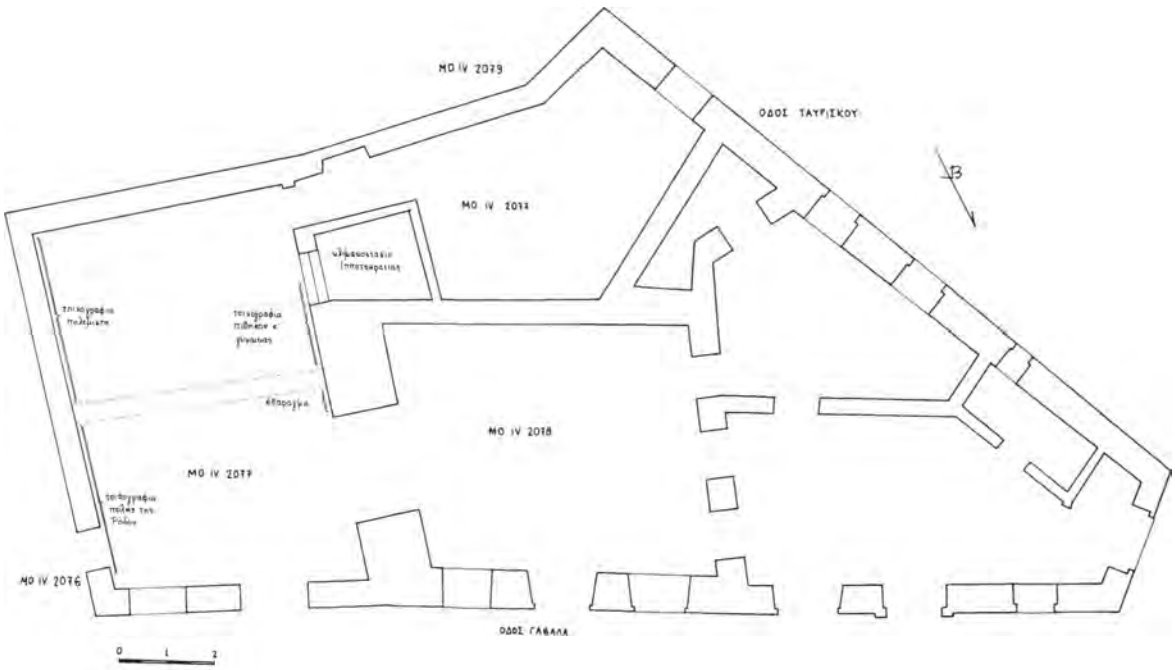
Ο τοιχογραφικός διάκοσμος, υπολείμματα του οποίου σώζονται σήμερα, κατελάμβανε τμήματα του ανατολικού και του δυτικού τοίχου της αίθουσας, από το ύψος των 2,50 μ. ως το μέσο περίπου του ημιθολίου, που σχηματίζει η καμάρα του θόλου σε ύψος 4,50 μ. Το ενισχυτικό τόξο που χωρίζει στα δύο το θόλο «έσπασε» σε δύο τμήματα — επομένως και σε χωριστά θέματα — τη διακόσμηση του δυτικού τοίχου. Στο βόρειο, κοντά στην είσοδο, απεικονιζόταν άποψη της πόλης της Ρόδου από τη θάλασσα[18]. Διακρίνονται ακόμα μερικά σπαράγματα από την καμπύλη των επάλξεων του θαλασσινού τείχους, ένα ιστίο ελλιμενισμένου πλοίου και πύργοι των προς Ν. τειχών της πόλης, ένας από τους οποίους σημαιοστολίζεται με το έμβλημα του μεγάλου μαγίστρου Pierre d'Aubusson (1476-1503).

Στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου σώζεται η μορφή πολεμιστή με στρογγυλή ασπίδα που, στραμμένος δεξιά, αντιμετωπίζει μορφή σχεδόν τελείως κατεστραμμένη. Κάτω από την παράσταση εκτείνεται ζώνη κοσμημένη με θυρεούς: σώζονται οι έξι από τους επτά που υπήρχαν αρχικά. Από αριστερά είναι οι ακόλουθοι: α) σε κίτρινο πεδίο τελαμώνας κόκκινος ρομβωτός, β) σε κίτρινο πεδίο σταυρός του αγίου Ανδρέα κόκκινος, που όμως μάλλον δεν εκτείνεται σε όλο το πεδίο, γ) πεδίο ρομβωτό κίτρινο και πράσινο, δ) σε κίτρινο πεδίο τελαμώνας πράσινος με τρεις μικρούς σταυρούς του αγίου Ανδρέα, ε) σε κίτρινο πεδίο ηγεμονική σφαίρα που περικλείει το γράμμα Β, στ) κατεστραμμένο, ζ) χωρισμένο κατά πάλο, Ι: σε κόκκινο πεδίο όρθιο κίτρινο λιοντάρι, ΙΙ: πεδίο ρομβωτό κίτρινο και πράσινο.

Και στις δύο τοιχογραφίες σώζονται υπολείμματα από επιγραφές με γοτθικούς χαρακτήρες.

17. Πρβλ. A. Gabriel, La cité de Rhodes, τ. 2, Architecture civile et religieuse, Παρίσι 1923, σ. 128, 147-148.

18. Προσεκτική απεικόνιση της πόλης της Ρόδου έχουμε και σε μικρογραφία του χειρόγραφου κώδικα του G. Caoursin (cod. Par. Lat. 6067), που φιλοτεχνήθηκε την ίδια περίπου περίοδο, αλλά σε καθαρά γοτθική τεχνοτροπία. Βλ. E. Kollias, ό.π. (υποσ. 2), εικ. 72.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Οδός Γαβαλά 6. Κάτοψη κτιρίου της ιπποτοκρατίας.

Στον ανατολικό τοίχο, αντίκρυ από τον πολεμιστή, σώζεται περίεργη σύνθεση αλληγορικού χαρακτήρα. Στα αριστερά, πίθηκος στη χαρακτηριστική καθιστή στάση κραδαίνει γιαταγάνι προς το μέρος γυμνής γυναικείας μορφής με ξανθή κόμη, στα δεξιά. Η γυναίκα φαίνεται δεμένη σε κορμό δέντρου, πάνω στον οποίο στηρίζεται και έχει την πλάτη γυρισμένη προς το ζώο που την απειλεί. Ο θεατής μπορεί να δει από πλάγια το συστραμμένο κορμό της γυναίκας, καθώς και το πρόσωπό της που έχει τα μάτια κλειστά. Είναι βέβαιο ότι και κάτω από την παράσταση αυτή υπήρχε ζώνη με θυρεούς, ανάλογη με αυτή της απέναντι πλευράς.

Παρά την κακή κατάσταση διατήρησης, οι τοιχογραφίες επιτρέπουν ορισμένα προκαταρκτικά συμπεράσματα. Η δυτική επιρροή είναι έντονη παντού. Η απόδοση της γυναικείας μορφής, οι γοτθικοί χαρακτήρες των επεξηγηματικών επιγραφών και η μορφή του πιθήκου ανήκουν όλα στη δυτική παράδοση. Η νατουραλιστική απόδοση της απεικόνισης της πόλης με την προσπάθεια να δοθεί το βάθος με φυσικότητα, η ένδυση του πολεμιστή, που μάλλον μιμείται αρχαία πρότυπα παρά τους πάνοπλους ήρωες του μεσαίωνα, και η δραματικότητα στη στάση της γυναίκας, παρουσιάζουν έκδηλα την επιρροή της Αναγέννησης.

Οι συνθέσεις που περιέχουν μορφές είναι αλληγορικές και δεν είναι εύκολο να ερμηνευθούν, όμως ο χαρακτήρας όλων των συνθέσεων είναι αναμφίβολα κοσμικός και τίποτε δεν τις συνδέει με την πολιτική εξουσία του νησιού. Οι θυρεοί είναι οικόσημα κοσμικών και όχι Ιωαννιτών: η βυζαντινή επίδραση στο πέμπτο κατά σειρά οικόσημο είναι έντονη, ενώ οι οικογένειες που αντιπροσωπεύονται από το τρίτο και το έβδομο οικόσημο μάλλον είχαν συγγενικούς δεσμούς. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η σημαία του Aubusson στολίζει τους πύργους της οχύρωσης της πόλης. Υπάρχουν όμως και άλλες, που είναι δύσκολο να διακρίνουμε αν είναι στημένες πάνω στην οχύρωση ή στον ανοιχτό χώρο κάτω από τα τείχη. Αν συνδέσουμε το γεγονός αυτό με τις άλλες δύο παραστάσεις, η πολεμόχαρη ατμόσφαιρα που αποπνέει ο διάκοσμος δεν μπορεί να αγνοηθεί. Το πνεύμα της πόλης του Aubusson, που με επιτυχία είχε απωθήσει τον Μεχμέτ τον Πορθητή, συνδέεται άμεσα με το σθένος του ήρωα στα δεξιά, ενώ η αντιστροφή των όρων στον απέναντι τοίχο (η ένοχη, άτολμη γυμνή γυναικεία μορφή στρέφει την πλάτη στον εχθρό) έχει ίσως διδακτικό χαρακτήρα.

Οδός Ιπποτών (κτίριο Villaragut)

Η εκπόνηση μελέτης για αναψυκτήριο στο εσωτερικό του αρχαιολογικού μουσείου στην περιοχή του ιπποτικού κτιρίου του Villaragut δημιούργησε την ανάγκη

ανασκαφικής διερεύνησης στην κατεστραμμένη νότια πτέρυγα του κτιρίου και στο χώρο του αιθρίου.

Το πρώτο στάδιο της έρευνας αποκάλυψε την έκταση προς Ν. της καμαροσκέπαστης ισόγειας αίθουσας, στη νότια πτέρυγα. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η θεμελίωση του δυτικού τοίχου της αίθουσας αυτής, που απέδωσε δύο τουλάχιστον παλαιοχριστιανικές φάσεις σε βάθος από 3,50 ως 4,40 μ., καθώς και κορινθιακό κιονόκρανο, που βρέθηκε εντοιχισμένο στη θεμελίωση του πεσσού εσωτερικής τούρκικης καμάρας.

Το δεύτερο στάδιο της έρευνας είχε ως σκοπό την έρευνα της θεμελίωσης των πεσσών του αιθρίου. Έγιναν τρεις τομές που αποκάλυψαν ρηχά ιπποτικά θεμέλια. Η τομή στη νοτιοανατολική γωνία του αιθρίου προχώρησε σε βάθος 2,50 μ. και αποκάλυψε ισχυρό τοίχο, πάχ. 1 μ., αρχαιότερο από το ιπποτικό κτίριο, με κατεύθυνση Β.-Ν. Στη λιθοδομή του τοίχου αυτού βρέθηκε ενσωματωμένο κοσμημένο αρχαίο μέλος.

Πλατεία Σύμης (αρχοντικό Χασάν Μπέη)

Η λήψη άμεσων σωστικών μέτρων στο κτίριο υπαγόρευσε τη διενέργεια ερευνητικών τομών στα θεμέλια. Η πρώτη τομή, στο βορειοδυτικό δωμάτιο, έγινε παράλληλα με το βόρειο τοίχο, σε απόσταση 1 μ. από αυτόν, και είχε μήκος περίπου 6 μ. Προς Δ. η παρειά της έφτασε τη θεμελίωση του δυτικού τοίχου του σπιτιού, που φτάνει σε βάθος τα 2,90 μ. Στο ανατολικό μέρος της τομής, εγκάρσια δευτερεύουσα τομή επέτρεψε τη διερεύνηση της θεμελίωσης τμήματος του βόρειου τοίχου σε πλάτος ±1,20 μ. Το θεμέλιο του βόρειου τοίχου εδράζεται, σε βάθος 1,92 μ., πάνω σε υπόλειμμα μεγαλύτερου τοίχου, από τον οποίο σώζονται δύο δόμοι, ύψ. 0,43 μ. Η τάφρος θεμελίωσης του αρχαιότερου τοίχου σχετίζεται με στρώμα λατύπης και η επίχωση, που βρίσκεται στο ίδιο με αυτό βάθος, χρονολογείται μάλλον στην ιπποτοκρατία.

Δύο ακόμα τομές, στο βορειοανατολικό δωμάτιο, δεν απέδωσαν περισσότερα στοιχεία.

Οδός Περικλέους 25Θ

Η επισκευή της μικρής κατοικίας στην οδό Περικλέους 25Θ δεν παρουσίαζε ανασκαφικό ενδιαφέρον. Όμως η ιδιοκτησία αυτή αποτελεί κατάληψη μεσαιωνικού δρόμου, η συνέχεια του οποίου είχε ήδη εντοπιστεί στην κατοικία της οδού Ταυρίσκου 12. Η κατάληψη του δρόμου στο τμήμα που τώρα καλύπτεται από την κατοικία της οδού Περικλέους 25Θ φαίνεται να έχει γίνει, τουλάχιστον όσον αφορά στο ισόγειο, κατά την τουρκοκρατία.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

ΥΠΑΙΘΡΟΣ

Λαχανιά

Οικόπεδο Αντ. Φραγκεσκάκη

Νοτιοδυτικά της πόλης της Ρόδου και σε απόσταση 79 χλμ. από αυτήν, 2 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά της Λαχανιάς, στην περιοχή Άγιος Ιωάννης και στη θέση Αμπακού, σε απόσταση 30 μ. από την παραλία και σε επίπεδο και επίκαιρο σημείο (υψόμετρο 15 μ.), αποκαλύφθηκαν τα λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής, δηλαδή λείψανα τοίχων, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και πλήθος από παλαιοχριστιανικά όστρακα.

Πρόκειται για βασιλική του απλού ελληνιστικού τύπου με νάρθηκα, εσωτ. διαστ. 17,07 × 14,97 μ., που χωριζόταν σε τρία κλίτη με δύο κιονοστοιχίες. Το δάπεδο καλυπτόταν με τετράγωνες ή ορθογώνιες πλάκες Λάρδου, μικρών διαστάσεων, ενώ το βόρειο και το νότιο κλίτος με κεραμιδάκι.

Η βασιλική χτίστηκε πιθανώς στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. και εξυπηρετούσε τις ανάγκες παρακείμενου οικισμού. Ερειπώθηκε κατά τον 7ο αι. και έκτοτε εγκαταλείφθηκε.

Αγρόκτημα Αντ. Ερίνη

Νοτιοδυτικά της βασιλικής, στη θέση Αμπακού Λαχανιάς και σε απόσταση 200 μ. περίπου από αυτήν, στη θέση Αρμενί και κατά μήκος της παραλίας, βρίσκονται τα ερείπια μεγάλου παλαιοχριστιανικού οικισμού. Από παλιά ήταν ορατά θεμέλια οικοδομημάτων, δάπεδα κτισμάτων, κεραμίδια και άφθονα όστρακα από αγγεία καθημερινής χρήσης, της όψιμης αρχαιότητας και της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Στη σωστική δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν: τμήματα τοίχων από μεγάλων διαστάσεων οικοδομήματα, πιθανώς αποθηκευτικούς χώρους, λείψανα οικιών και βοηθητικών χώρων, μεγάλη δεξαμενή νερού, οι τοίχοι της οποίας έφεραν επίχρισμα από υδραυλικό κονίαμα, τεμάχια από κεραμίδια στέγης και οπτοπλίνθους, καθώς και πλούσια κεραμική, κυρίως των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Η έρευνα του παλαιοχριστιανικού αυτού οικισμού παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και θα συνεχιστεί. Φαίνεται ότι η πλησίον του οικισμού αυτού κείμενη παλαιοχριστιανική βασιλική εξυπηρετούσε ακριβώς τις λατρευτικές ανάγκες των κατοίκων του οικισμού του Αρμενί.

Μονόλιθος

Νοτιοδυτικά του οικισμού του Μονολίθου και σε απόσταση 5 χλμ. περίπου από αυτόν, στη θέση Φούρ-

νοι, υπάρχει βραχώδης χερσόνησος, η οποία προχωρεί σε ικανό μήκος μέσα στη θάλασσα. Αποτελείται από μαλακό, σιτόχρου, ψαμμιτικό πέτρωμα και έχει κατεύθυνση περίπου από Β. προς Ν. Στην ανατολική πλευρά υπάρχουν σπηλαιώδεις κοιλότητες, εν μέρει φυσικές και εν μέρει τεχνητές, με παλαιοχριστιανικά σύμβολα και επιγραφές. Οι κοιλότητες αυτές, επειδή μοιάζουν με φούρνους, έδωσαν το όνομα στην περιοχή.

Φαίνεται ότι κατά την αρχαιότητα υπήρχε στην περιοχή εγκατάσταση αλιέων, όπως συνάγεται από αρχαίο ενυδρείο λαξευμένο στους μαλακούς βράχους, το οποίο χρησίμευε για τη διατήρηση των αλιευμάτων, μέχρι τη διάθεσή τους. Το ενυδρείο αυτό ονομάζεται «Λουτρό της Βασίλισσας» από τους κατοίκους της περιοχής και πρόκειται για ενδιαφέρουσα κατασκευή, ίσως μοναδική στον ελλαδικό χώρο.

Επίσης, στο νότιο άκρο της χερσονήσου αυτής υπάρχει αρχαίος φάρος, κυκλικής κάτοψης, από τον οποίο διατηρούνται έως σήμερα τα κατώτερα σημεία της τοιχοποιίας. Στο μέσο περίπου της χερσονήσου διατηρούνται θεμέλια δεξαμενών νερού.

Στη νοτιοανατολική πλευρά της χερσονήσου έχει λαξευθεί μέσα στο βράχο μικρών διαστάσεων σταυρικό παρεκκλήσιο, το οποίο προφανώς εξυπηρετούσε τις ανάγκες μικρής μοναστικής κοινότητας κατά τους μέσους χρόνους. Έχει περίπου τετράγωνη κάτοψη (διαστ. 1,45 × 1,40 μ.) και καλύπτεται με σταυροθόλια.

Το Μάρτιο του 1989 άγνωστοι επενέβησαν στον εσωτερικό χώρο του παρεκκλησίου, αφαίρεσαν την επίχωση, αποκάλυψαν το δάπεδο, σκαλισμένο στο φυσικό φαιόχρωμο πέτρωμα και άνοιξαν έναν κιβωτιόσχημο τάφο, που υπήρχε στο χώρο της βόρειας κεραίας.

Ο τάφος καλυπτόταν με πλάκες, από τις οποίες διατηρούνται: α) Τμήμα πλάκας από εγχώριο φαιόχρωμο σχιστόλιθο (διαστ. 0,25 × 0,20 και πάχ. 0,03 μ.). β) Τμήματα από παλαιοχριστιανικά θωράκια από φαιόχρωμο μάρμαρο, με ανάγλυφο κυμάτιο το ένα και με ανάγλυφο διπλό κυμάτιο το άλλο σε β΄ χρήση. Σημειωτέον ότι στην περιοχή του Μονολίθου έχουν επισημανθεί και εν μέρει ερευνηθεί και άλλες παλαιοχριστιανικές βασιλικές[19].

Ο τάφος περιείχε τουλάχιστον τέσσερις ταφές, όπως συνάγεται από τα οστά, τα οποία διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση. Κτερίσματα δε βρέθηκαν.

19. Ι. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου, Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα, επί τη συμπληρώσει τεσσαράκοντα ετών αρχιερατείας, Αθήναι 1988, σ. 338-339.

Σάλακος

Νοτιοδυτικά του οικισμού της Σαλάκου και σε απόσταση 500 μ. περίπου από αυτή, στη θέση Παληοκλησιά σε σημείο που δεσπόζει σε ολόκληρη την περιοχή, σώζονται λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Τον Ιούλιο του 1989 καθαρίστηκε ο αρχαιολογικός χώρος και περιφράχθηκε· έγινε επίσης περιορισμένης έκτασης δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα, προκειμένου να καθοριστεί η έκταση, η μορφή και το όλο περίγραμμα του μνημείου.

Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του απλού ελληνιστικού τύπου με νάρθηκα. Το μεσαίο κλίτος, πλ. 6,60 μ. περίπου, κατέληγε σε μεγάλη ημικυκλική αψίδα προς Α., ενώ τα άλλα δύο κλίτη κατέληγαν σε ευθεία. Γύρω από τη βασιλική υπήρχαν διάφορα προσκτίσματα.

Η τοιχοποιία της βασιλικής είναι από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, παρεμβάλλονται δε μεταξύ των λίθων τεμάχια από οπτοπλίνθους. Το πάχος των εξωτερικών τοίχων είναι 0,65 μ., διατηρούνται δε σε ύψος 0,70 μ. Ο τοίχος στην αψίδα του ιερού διατηρείται σε ύψος άνω των 3 μ.

Το δάπεδο του μεσαίου κλίτους καλύπτεται με καλής τέχνης ψηφιδωτά. Το δάπεδο του νότιου κλίτους καλύπτεται με οπτοπλίνθους, ενώ εκείνο του βόρειου κλίτους με κεραμιδάκι. Το δάπεδο του νάρθηκα καλύπτεται με καλής τέχνης και διατήρησης ψηφιδωτά.

Η βασιλική της Σαλάκου χτίστηκε κατά πάσα πιθανότητα στα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 6ου αι. και εξυπηρετούσε τις ανάγκες του παρακείμενου οικισμού. Καταστράφηκε πιθανώς τον 7ο αι., είτε από πειρατές, σύμφωνα με την επικρατούσα παράδοση, είτε από σεισμούς, σύμφωνα με μιά άλλη εκδοχή, μαζί με τον παρακείμενο οικισμό, οπότε και εγκαταλείφθηκαν. Φαίνεται ότι έτσι μεταφέρθηκε ο οικισμός στη θέση όπου βρίσκεται έως σήμερα.

Βόρεια της βασιλικής και σε απόσταση 150 μ. περίπου από αυτή βρίσκεται η λίθινη βάση ελαιοπιεστηρίου από φαιόχρωμο ασβεστόλιθο. Όλη η περιοχή είναι διάσπαρτη από λείψανα οικοδομημάτων, τεμάχια από οπτοπλίνθους και κεραμίδια στέγης, όστρακα από χονδροειδή αγγεία καθημερινής χρήσης της ύστερης αρχαιότητας και των παλαιοχριστιανικών χρόνων κτλ.

Γύρω από τη βασιλική υπάρχουν τάφοι, ορισμένοι από τους οποίους ανασκάφηκαν από την Εφορεία το έτος 1965, κατά τη διάνοιξη του νότια της βασιλικής διερχόμενου δρόμου. Κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, καλυπτόμενοι με πλάκες, είναι ορατοί έως σήμερα, βόρεια της βασιλικής και σε απόσταση λίγων μόλις μέτρων από αυτή. Χρονολογούνται πιθανότατα στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Επίσης, βόρεια της βασιλικής και σε απόσταση 150 μ. περίπου από αυτή, στην κορυφή χαμηλού υψώματος, υπάρχουν λείψανα αρχαίου πύργου, ο οποίος εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και χρονολογείται στην ελληνορωμαϊκή εποχή. Συνεπώς, στη θέση αυτή υπήρχε αρχαίος οικισμός, που διατηρήθηκε έως και το τέλος περίπου της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Οι εργασίες προβλέπεται να συνεχιστούν, προκειμένου να αποκαλυφθεί η παλαιοχριστιανική βασιλική και πιθανώς τμήματα του παλαιοχριστιανικού οικισμού.

Σιάννα

Ανατολικά του μεσαιωνικού ναΰδριου της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής[20], που βρίσκεται στη θέση Στελλιές της κοινότητας Σιάννων και σε απόσταση 150 μ. περίπου από αυτό, αριστερά του παρακαμπτήριου δρόμου, ο οποίος οδηγεί από την κεντρική αμαξιτή οδό στην Κυμισάλα και τη Γλυφάδα, κατά τη διάρκεια εργασιών διεύρυνσης του δρόμου, αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με οστά σε καλή διατήρηση.

Στην ίδια θέση υπάρχουν και άλλοι παρόμοιοι τάφοι. Πρόκειται συνεπώς για νεκροταφείο, το οποίο εξυπηρετούσε τις ανάγκες οικισμού που βρισκόταν βορειοανατολικά του ναΰδριου της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής και σε απόσταση 70 μ. περίπου από αυτό, και διατηρούνταν έως τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας. Λείψανα κτισμάτων είναι ορατά έως σήμερα.

Ο οικισμός αυτός βρισκόταν σε ακμή κατά το Μεσαίωνα, φαίνεται δε ότι αποτελεί τη συνέχεια αρχαίου οικισμού της ευρύτερης περιοχής της Κυμισάλας, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη λειψάνων αρχαίων κτισμάτων, αρχιτεκτονικών μελών, επιγραφών, οστράκων κτλ.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Αρχάγγελος

Ναός Αγίου Νικολάου

Τον Ιούλιο άρχισε η έρευνα στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου που βρίσκεται πάνω στο νησάκι[21], σε μικρή απόσταση από την απέναντι ακτή των Στεγνών Αρχαγγέλου. Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές πρόκειται για καθολικό μοναστηριού με μεγάλη κτηματική περιουσία που υφίσταται στα μέσα του 15ου αι.[22].

Συγκεκριμένα, στο έγγραφο Α' της 17 Μαΐου 1451[23] ορίζεται από το μεγάλο μάγιστρο J. de Lastic (1437-1454) ο ιερομόναχος Γαβριήλ, καταγόμενος από τον Αρχάγγελο, ως ισόβιος ηγούμενος. Στο έγγραφο Ε' της 1 Μαρτίου 1452 η φροντίδα για επισκευή και συντήρηση της μονής ανατίθεται στο λαϊκό ρόδιο Ιωάννη Ιωσήφ[24]. Από τις πληροφορίες του Bosio[25], το 1521 ο μεγάλος μάγιστρος Philippe Villiers de l'Isle Adam αποφασίζει να ξαναχτίσει το μοναστήρι που, προφανώς, θα καταστράφηκε από εχθρική επίθεση και ορίζει ηγούμενο τον ιερομόναχο Μακάριο. Επίσης, αναφέρεται ότι ενίσχυσε την άμυνά του με ένα κανόνι (batteria da mano). Από τις αρχές του 15ου αι. η εκκλησία πάνω στο νησί σημειώνεται σχηματικά στους χάρτες των διάφορων περιηγητών που επισκέφθηκαν τη Ρόδο κατά διαστήματα[26].

Το καθολικό του μοναστηριού, που σώθηκε με τον πύργο που το περιβάλλει (εξωτ. διαστ. 13 × 8,10 μ.), πιθανώς καταστράφηκε κατά την τουρκοκρατία. Οι επάλξεις του πύργου και η στέγη της εκκλησίας που κατέρρευσαν κάλυψαν τον εσωτερικό χώρο, ενώ πέτρες και ολόκληρα τμήματα των τοίχων διασκορπίστηκαν σε μικρή απόσταση περιμετρικά. Η τοιχοποιία του πύργου συνίσταται από μικρές πέτρες με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα ως συνδετικό υλικό, που εξωτερικά περιβάλλονται με μια άλλη σειρά λαξευτών, ορθογώνιων και τετράγωνων πωρόλιθων (Πίν. 286 β). Σποραδικά παρατηρείται η χρήση κεραμιδιών στους αρμούς.

Στην αρχή συγκεντρώθηκαν σε σωρούς οι διάσπαρτοι πωρόλιθοι, από τους οποίους μερικοί φέρουν ανάγλυφη κυματοειδή διακόσμηση, προερχόμενοι πιθανότατα από περιθυρώματα, ενώ σε αρκετούς διατηρούνται ίχνη τοιχογραφικού διακόσμου. Στη συνέχεια άρχισε η προσεκτική απομάκρυνση των χωμάτων και των λίθων από τον εσωτερικό χώρο της εκκλησίας, που γινόταν με μεγάλη δυσκολία για λόγους στατικούς. Κατ' αυτό τον τρόπο, στα ανατολικά αποκαλύφθηκε η ημι-

20. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει ορθογώνιου σχήματος κάτοψη και καλύπτεται με χτιστή καμάρα. Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών.

21. I. Bosio, Dell'istoria della sacra religione et illustrissima militia di S. Giovanni il Gerosolimitano, Βενετία 1695, II, σ. 630.

22. Ζ. Τσιρπανλής, Μελέτες για την ιστορία της Ρόδου στα χρόνια των Ιπποτών, Δωδεκανησιακά Ανάλεκτα, Ι, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 12-14, όπου και

23. Ό.π., σ. 30-32.

24. Ό.π., σ. 41-43.

25. I. Bosio, ό.π.

26. G. Gerola, Le Tredici Sporadi nel codice Classense di Cristoforo Buondelmonti, «Atti e memorie della R. Deputazione di Storia Patria per le provincie di Romagna», IV, serie IV, Bologna 1914, σ. 465, σημ. 4. G. S. Picenardi, Itinéraire d'un chevalier de Saint-Jean de Jérusalem dans l'île de Rhodes, Lille 1900, σ. 176, εικ. έναντι σ. 178 και 192.

εξαγωνική εξωτερικά αψίδα του ιερού (χορδής 3 μ.), που εφάπτεται στον τοίχο του πύργου, και η ποδιά του παραθύρου της κόγχης. Η εξωτερική της επιφάνεια είναι επιχρισμένη. Στα δυτικά βρέθηκε το δάπεδο από σκληρό ασβεστοκονίαμα, πέτρινο κατώφλι (διαστ. 1 × 0,40 μ.) με οπές για τους τόρμους πάκτωσης της εισόδου που οδηγούσε από το νάρθηκα στον κυρίως ναό. Επίσης, στη νοτιοδυτική εξωτερική πλευρά της εκκλησίας ήρθε στο φως στενή κλίμακα με δεκατέσσερις βαθμίδες (πλ. 0,60-0,69 και ύψ. 0,22-0,29 μ.), που χρησίμευε για την άνοδο στον πύργο (Π ί ν. 287 α). Στο νοτιοδυτικό εσωτερικό άκρο του πύργου αποκαλύφθηκε λαξευτή υδρορρόη που κατά πάσα πιθανότητα θα κατέληγε σε υπόγεια δεξαμενή[27] (Σ χ έ δ. 5).

Όσον αφορά στις οικοδομικές φάσεις της εκκλησίας σε σχέση με τον πύργο είναι δυνατό να γίνουν οι εξής παρατηρήσεις: α) Στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου προϋπήρχε τοξωτό άνοιγμα, όπως διαπιστώνεται από τη διατήρηση μόνο του νότιου άκρου του. Μετά την καταστροφή αυτού του ανοίγματος, θα πρέπει να χτίστηκε ο πύργος και κατά συνέπεια η νέα είσοδος, μικρότερων διαστάσεων, όπως διατηρείται έως σήμερα. Στη βόρεια παραστάδα της σώζεται κατά χώραν τοιχογραφία, αρκετά κατεστραμμένη, με παράσταση ολόσωμης, μετωπικής μορφής, αδιάγνωστου αγίου. β) Στο νότιο τμήμα του νάρθηκα προϋπήρχε τόξο, με κατεύθυνση Α.-Δ., που στα δυτικά κατέληγε σε τοίχο που θα συνεχιζόταν και πέρα από το σημερινό δυτικό τοίχο, όπως αποδεικνύεται από ίχνη τοιχογραφικού διακόσμου που διατηρεί ακόμη. Πάνω στον τοίχο αυτό στηρίχτηκε η νότια παραστάδα της μεταγενέστερης διαμορφωμένης θύρας. Από το τόξο αυτό σώζεται μόνο το ανατολικό άκρο της γένεσής του. γ) Στην τοιχοποιία των πεσμένων τόξων της στέγης της εκκλησίας βρέθηκαν πωρόλιθοι με ίχνη τοιχογραφιών σε β' χρήση.

Με βάση τις προηγούμενες παρατηρήσεις είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι: 1) Η αρχική εκκλησία θα ήταν μεγαλύτερων διαστάσεων και εσωτερικά τοιχογραφημένη. 2) Αφότου καταστράφηκε από άγνωστη μέχρι στιγμής αιτία, με χρήση των μερών της τοιχοποιίας που είχαν διατηρηθεί σε καλή κατάσταση, ξαναχτίστηκε μονόχωρη, σε μικρότερη κλίμακα, τοιχογραφήθηκε εκ νέου και στη συνέχεια περικλείστηκε από τον πύργο για αμυντικούς λόγους. Με την ύπαρξη τόξου στο δυτικό τοίχο, που σε κάποια εποχή καταργήθηκε, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο δυτικός τοίχος του πύργου, στο νότιο τμήμα του, επισκευάστηκε και συγχρόνως ανοίχτηκε η νέα είσοδος.

Από τα ευρήματα σημειώνονται τα εξής: ένα χάλκινο νόμισμα ιπποτοκρατίας (ακόμη δεν έχει καθαριστεί), ελάχιστα γυάλινα θραύσματα, πλήθος από κονιάματα και όστρακα από άβαφα χρηστικά αγγεία της τουρκοκρατίας με διακόσμηση από παράλληλες αυλακώσεις και κυματιστές γραμμές, καθώς και μερικά με εφυάλωση και εγχάρακτη γεωμετρική διακόσμηση, που χρονολογούνται στα χρόνια της ιπποτοκρατίας.

Επίσης, βρέθηκαν αρκετά αποτμήματα αρχιτεκτονικών μελών από διαφορετικό υλικό, τα περισσότερα από τα οποία φέρουν ίχνη κονιάματος, ένδειξη ότι χρησιμοποιήθηκαν στην οικοδόμηση μεταγενέστερου κτίσματος. Συγκεκριμένα:

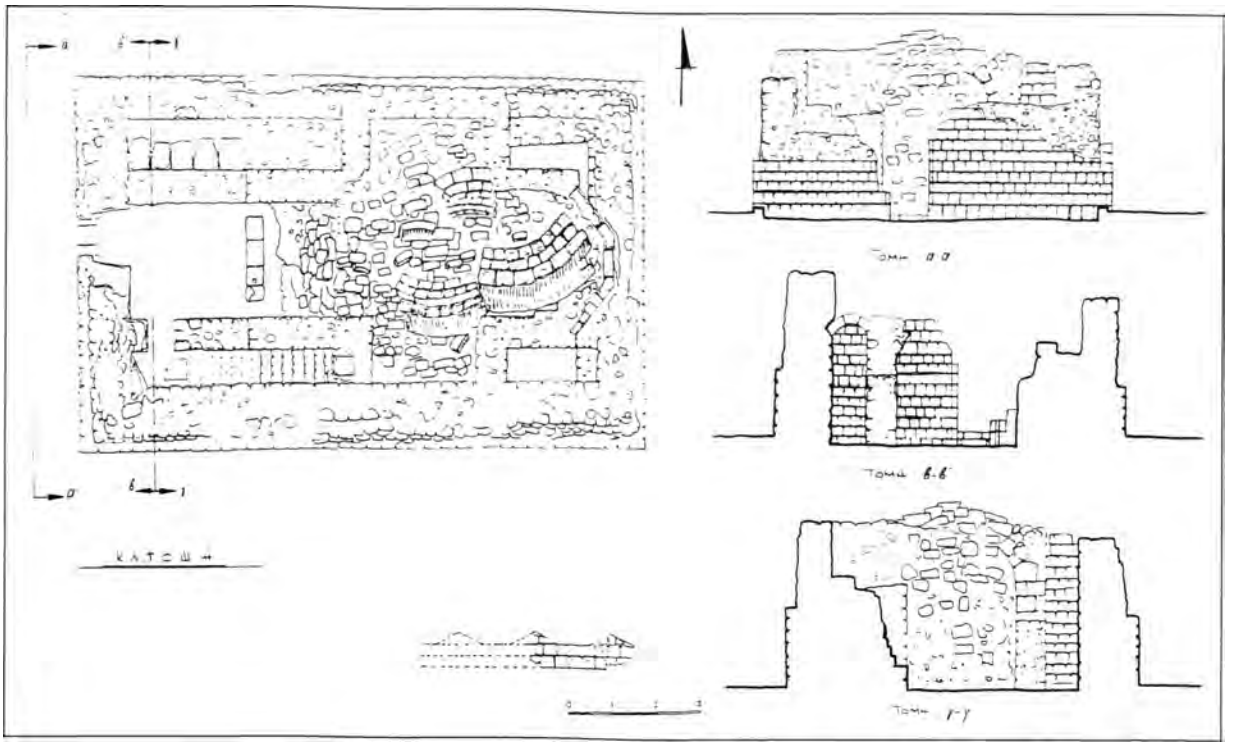
1) Δύο θραύσματα μαρμάρινης τράπεζας με υπερυψωμένο χείλος (διαστ.: α) σωζ. μήκ. 0,235, πάχ. χείλους 0,08 μ., β) σωζ. μήκ. 0,25, πάχ. χείλους 0,095 μ.). 2) Δύο τμήματα κιονίσκου από κιβώριο από λάρτιο λίθο (σωζ. ύψ. 0,09 και 0,125, διαμ. 0,17 μ.). 3) Τμήμα θωράκιου από λευκό μάρμαρο (σωζ. μήκ. 0,07, πάχ. 0,04 μ.). 4) Θραύσμα μαρμάρινης πεταλόμορφης τράπεζας με περιχείλωμα[28] ή σιγμοειδούς[29] (σωζ. μήκ. 0,215, πάχ. 0,02-0,045 μ.). 5) Τμήμα θωράκιου από σκληρό ασβεστόλιθο με φυτική διακόσμηση εκατέρωθεν κεραίας σταυρού (διαστ. 0,165 × 0,14 × 0,08 μ.). 6) Τμήμα θωράκιου (;) από γκριζωπό μάρμαρο με κυμάτια (διαστ. 0,165 × 0,17 × 0,07 μ.). 7) Τμήμα μαρμάρινου θωράκιου (διαστ. 0,11 × 0,09 × 0,045 μ.). 8) Θραύσμα μαρμάρινης ορθογώνιας τράπεζας[30] (σωζ. μήκ. 0,21, πλ. 0,13, πάχ. 0,06 μ.). 9) Τμήμα μαρμάρινου θωράκιου (διαστ. 0,22 × 0,13 × 0,06 μ.). 10) Τμήμα κιονίσκου κιβώριου από κοκκινωπή πέτρα (σωζ. ύψ. 0,25, διαμ. 0,10 μ.). 11) Τμήμα κοσμήτη από σκληρό ασβεστόλιθο, διακοσμημένο με συνεχόμενα φύλλα άκανθας (σωζ. ύψ. 0,16, πλ. 0,15, πάχ. 0,11 μ.). 12) Τμήμα θωράκιου από το ίδιο υλικό με το προηγούμενο. Από τη διακόσμηση σώζεται μέρος μεταλλίου από διμερή ταινία (διαστ. 0,27 × 0,20 × 0,055 μ.). 13) Τμήμα αδιάγνωστου αρχιτεκτονικού μέλους από ασβεστόλιθο (διαστ. 0,135 × 0,14 × 0,06-0,10 μ.). 14) Τμήμα θωράκιου από το ίδιο υλικό με φυτική διακόσμηση (διαστ. 0,21 × 0,185 × 0,08 μ.). 15) Τμήμα θωράκιου από το ίδιο υλικό. Από τη διακόσμηση σώζεται ρόδακας σε μετάλλιο από διμερή ταινία (διαστ. 0,33 × 0,20 × 0,08 μ.).

27. Τμήμα του συστήματος ύδρευσης του νησιού σώζεται κοντά στη θάλασσα. Προφανώς θα προμηθευόταν το νερό με υποθαλάσσιους αγωγούς από την απέναντι ακτή.

28. Ε. Χαλκιά, Παλαιοχριστιανικές τράπεζες από τη Νικόπολη Ηπείρου, ΗπειρΧρον 23 (1981), σ. 263-265, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

29. J.-P. Sodini, Aliki II, La basilique double, Études Thasiennes X, Παρίσι 1984, σ. 194-196.

30. Ό.π., σ. 197-201, πίν. 3 (d).

Σχέδ. 5. Ρόδος. Αρχάγγελος. Κάτοψη, τομές και όψη τμήματος των επάλξεων του πύργου του ναού του Αγίου Νικολάου.

Η εύρεση τέτοιων θραυσμάτων από αρχιτεκτονικά μέλη[31], τα περισσότερα από τα οποία ανήκουν χρονολογικά στην παλαιοχριστιανική περίοδο, αν και έχουν σωθεί πολύ αποσπασματικά, οδηγεί στην υπόθεση ότι προέρχονται από παλαιοχριστιανική βασιλική, πράγμα που η μελλοντική έρευνα ίσως αποδείξει.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΚΩΣ

Πόλη Κω

Οδός Ιωαννίδου (οικόπεδο Γκίκα) (Π ί ν. 287 β)

Το οικόπεδο Γκίκα βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της πόλης Κω, δυτικά του οικοπέδου Πλατανίστα[32], βορειοανατολικά του οικοπέδου Χατζηχριστοφή[33] και ανατολικά του οικοπέδου Σταμόγλου[34].

Η ανασκαφή του οικοπέδου, στην οποία συμμετείχαν για μικρό χρονικό διάστημα και οι αρχαιολόγοι Μαρία Βαϊοπούλου και Μαρία Σιγάλα, διήρκεσε (με κάποιες διακοπές) από τον Αύγουστο του 1987 έως το τέλος του 1989.

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε, σε βάθος 1,50 μ. περίπου (από το πεζοδρόμιο της οδού Ιωαννίδου), τμήμα μεγάλου δημόσιου κτιρίου, που στάθηκε δυνατό να ερευνηθεί σε έκταση 700 τ.μ.

Στα ανατολικά το κτίριο έφθανε μέχρι τον αρχαίο δρόμο που έχει αποκαλυφθεί στο κοντινό οικόπεδο Πλατανίστα[35], ενώ τα υπόλοιπα όριά του βρίσκονται έξω από το ανασκαφικό σκάμμα. Εντός του οικοδομή-

31. Ο Χ. Παπαχριστοδούλου αναφέρει ότι κίονες από το νησί του Αγίου Νικολάου μεταφέρθηκαν για το κτίσιμο της εκκλησίας της Παναγίας της Τσαμπίκας (Ιστορία της Ρόδου, Αθήναι 1972, σ. 396).

32. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 639-643.

33. Βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 555.

34. Βλ. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 409.

35. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 639. Το δυτικό όριο του αρχαίου δρόμου, που βρέθηκε στο οικόπεδο Πλατανίστα, είναι της ίδιας κατασκευής με τους τοίχους του κτιρίου του οικοπέδου Γκίκα.

σιμου χώρου του οικοπέδου στάθηκε δυνατό να ερευνηθούν δέκα χώροι του κτιρίου αυτού, το οποίο σώζεται σε κακή κατάσταση διατήρησης: ελάχιστοι τοίχοι διατηρούν την ανωδομή τους (στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου), ενώ οι περισσότεροι τοίχοι βρίσκονται σε επίπεδο θεμελίου.

Το κτίριο φαίνεται ότι είχε μια αυλή που περιβαλλόταν από στοά, στο πίσω μέρος της οποίας ανοίγονταν δωμάτια. Η αυλή αυτή, που είχε δάπεδο από χώμα, βρέθηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και ερευνήθηκε σε έκταση 90 τ.μ. Προς το παρόν είναι άγνωστη η συνολική της έκταση, αφού έχει αποκαλυφθεί τμήμα μόνο του βόρειου και ανατολικού ορίου της.

Αμέσως νότια της αυλής, το κεντρικό τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνει μεγάλος ορθογώνιος χώρος (πλ. 5,60 μ. και αποκαλ. μήκ. 23 μ.), πιθανώς στοά, του οποίου έχει βρεθεί μόνο το νότιο και το βόρειο όριο. Ο βόρειος τοίχος (πλ. 2,75 μ.) του χώρου σώζεται σε επίπεδο θεμελίου. Το θεμέλιο αυτό παρουσιάζει μια ιδιόμορφη κατασκευή: στη βόρεια παρειά αποκαλύφθηκε θεμέλιο χυτής τοιχοποιίας που εδράζεται σε βάθος 3,85 μ. Πάνω στη χυτή κατασκευή πατούν αδρά δουλεμένες πώρινες πλίνθοι, οι οποίες ανήκουν επίσης στο θεμέλιο του τοίχου. Στη νότια παρειά ο τοίχος θεμελιώνεται μόνο με μια σειρά πώρινες πλίνθους που εδράζονται σε βάθος 2,85 μ. Ανάμεσα στις πώρινες πλίνθους της βόρειας και της νότιας παρειάς υπάρχει μείγμα από μικρές πέτρες και πορσελάνα (χυτή κατασκευή). Ο τοίχος στο επίπεδο του ανώτερου δόμου θεμελίωσης έχει συνολικό πλάτος 2,75 μ., ενώ δε στάθηκε δυνατό να διαπιστωθεί το πλάτος του θεμελίου κάτω από τη βόρεια παρειά του τοίχου.

Πάνω από το θεμέλιο ακολουθεί η ευθυντηρία του τοίχου που αποτελείται από πώρινες πλίνθους στις δύο παρειές, με χυτή τοιχοποιία ανάμεσά τους. Η βόρεια σειρά πλίνθων της ευθυντηρίας βρίσκεται ακριβώς επάνω από τη βόρεια σειρά πλίνθων του θεμελίου, ενώ η νότια σειρά πλίνθων της ευθυντηρίας είναι τοποθετημένη σε υποχώρηση, σε σχέση με τη σειρά πλίνθων της νότιας παρειάς του θεμελίου.

Ο νότιος τοίχος έχει θεμέλιο χυτής τοιχοποιίας επάνω από το οποίο ακολουθεί η ευθυντηρία, που αποτελείται από δόμο με διπλή σειρά πλίνθων, με συνδετικό υλικό ασβέστη και πορσελάνα (πλ. 1,25 μ.).

Ο χώρος ανάμεσα στους δύο τοίχους παρουσιάζει τρεις επάλληλες σκληρές στρώσεις που περιέχουν λατύπη και από κάτω σχετικά μαλακό χώμα . Οι σκληρές αυτές στρώσεις φθάνουν μέχρι την ευθυντηρία των τοίχων, βρίσκονται δηλαδή πάνω από τη σειρά πλίνθων του θεμελίου. Πάνω από τις σκληρές στρώσεις, επιφανειακά, υπάρχουν κατά τόπους θραύσματα από λεπτές μαρμάρινες πλάκες, ενώ στο δυτικό τμήμα του χώρου σώζονται δύο τεράστια ημίεργα αρχιτεκτονικά μέλη, ρωμαϊκής εποχής[36]. Οι μαρμάρινες αυτές πλάκες μάλλον δεν αποτελούσαν το δάπεδο του χώρου. Οι περισσότερες βρέθηκαν σε σωρό κοντά στα αρχιτεκτονικά μέλη και πιθανώς είχαν μεταφερθεί για την επισκευή ή κατασκευή του παρακείμενου μαρμαρόστρωτου δαπέδου.

Για το χώρο αυτό είχε διατυπωθεί αρχικά η άποψη ότι πρόκειται για δρόμο με κατεύθυνση Α.-Δ., η έλλειψη όμως αποχετευτικού συστήματος και οδοστρωμάτων στα βαθύτερα στρώματα, κάνει πιθανότερη την υπόθεση ότι πρόκειται για στοά δημόσιου κτιρίου.

Νότια του προαναφερθέντος χώρου ανοίγονται ευρύχωρα δωμάτια.

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου υπάρχει χώρος με δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες. Ο χώρος έχει πλάτος 10,40 και αποκαλυφθέν μήκος 8,50 μ. Το δάπεδο σώζεται μόνο στο νότιο τμήμα του χώρου. Με τομές που έγιναν στο βόρειο τμήμα του ίδιου χώρου διαπιστώθηκε η ύπαρξη και προγενέστερων τοίχων. Η είσοδος στο χώρο βρισκόταν στη βόρεια πλευρά, όπου σ' επαφή με το νότιο τοίχο της «στοάς» βρέθηκαν τρεις βάσεις πεσσών (;) χυτής κατασκευής, σε απόσταση 1,80-2 μ. μεταξύ τους.

Δυτικά του προηγούμενου χώρου και νότια του χώρου της «στοάς» αποκαλύφθηκε χώρος, διαστ. 8,27 × 4,10 μ., το εσωτερικό του οποίου καταλαμβάνεται από το θεμέλιο μεγάλης κόγχης. Η είσοδος στο χώρο με την κόγχη θα πρέπει να γινόταν από το χώρο της «στοάς».

Νότια του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε εν μέρει ένα ακόμη δωμάτιο, διαστ. 8,27 × 9 μ.

Δυτικά του χώρου με την κόγχη βρέθηκε σύμπλεγμα τοίχων με ασαφή σχέση μεταξύ τους, ίδιας κατασκευής με το νότιο τοίχο της στοάς. Δυτικά των τοίχων αυτών αποκαλύφθηκε τμήμα χώρου με δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες (διαστ. 3,75 × 1,30 μ.), ενώ στα νότιά του ένας ακόμη χώρος σε ψηλότερο επίπεδο, που σώζει υπόλειμμα δαπέδου.

Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου βρέθηκαν τρεις χώροι, η σχέση των οποίων με το υπόλοιπο κτίριο είναι εντελώς ασαφής. Η τοιχοποιία τους, που είναι σχετικά πρόχειρη και καθόλου μνημειώδης, σώζεται σε ύψος 1,30 μ. Στον έναν από αυτούς τους χώρους (διαστ. 5,30 × 3,15 μ.) βρέθηκαν αποθηκευμένα πέντε πιθάρια και ένας οξυπύθμενος αμφορέας (Π ί ν. 288 α). Το ένα από τα πιθάρια φέρει επιγραφή *ΕΙΣΙΩΝ ΕΠΟΕΙ*. Στον

36. Πρόκειται για επίκρανα παραστάδων. Ένα όμοιο επίκρανο υπάρχει στο Μουσείο του Κάστρου Κω και προέρχεται από τις ιταλικές ανασκαφές (ο ακριβής τόπος εύρεσής του δεν είναι γνωστός).

αμέσως δυτικά χώρο βρέθηκε πλήθος αγγείων και δύο αγαλμάτια Αφροδίτης. Οι χώροι αυτοί πρέπει να ήταν σε λειτουργία την ίδια εποχή με το υπόλοιπο κτίριο και δεν αποκλείεται να πρόκειται για βοηθητικούς χώρους.

Το κτίριο φαίνεται ότι χτίστηκε καθ' ολοκληρίαν κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Στα βαθύτερα στρώματα βρέθηκαν κάποια πενιχρά λείψανα ενός ελληνιστικού, ιδιωτικού μάλλον, κτιρίου. Μια πρώτη χρονολόγηση της κεραμικής μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το κτίριο κατασκευάστηκε κατά τον 1ο αι. μ.Χ., ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι έχει τουλάχιστον δύο φάσεις. Η χρήση του φαίνεται να σταματά στον 3ο αι., ενώ τα λίγα παλαιοχριστιανικά όστρακα χρονολογούν πιθανότατα την εποχή της σύλησης του κτιρίου. Το κτίριο συλήθηκε έντονα[37], με αποτέλεσμα σήμερα να μην έχει σωθεί παρά μόνο το θεμέλιό του (χαρακτηριστικό είναι ότι το μόνο τμήμα του κτιρίου που δε συλήθηκε είναι οι αποθηκευτικοί χώροι που δεν παρουσιάζουν μνημειώδη κατασκευή). Ελλείψει επαρκών στοιχείων, δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί η χρήση του κτιρίου, δεν υπάρχει ωστόσο αμφιβολία ότι πρόκειται για σημαντικό δημόσιο οικοδόμημα.

ΕΡΣΗ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

Κέφαλος

Αγρόκτημα Σ. Κεφαλιανού

Δυτικά του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος των βασιλικών του Αγίου Στεφάνου Κεφάλου Κω και σε απόσταση 200 μ. περίπου από αυτό, στη θέση Ωνιάτα και στο αγρόκτημα της Σεβαστής Κεφαλιανού, σε μικρή απόσταση από την παραλία, βρίσκονται τα λείψανα μικρής παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία είχε ερευνηθεί εν μέρει παλαιότερα από ιταλούς αρχαιολόγους[38].

Από τότε η βασιλική είχε καλυφθεί με επίχωση και απορρίμματα, συνεργείο δε του Μουσείου της Κω προέβη στον καθαρισμό και την εκ νέου αποκάλυψή της.

Ο κυρίως χώρος της βασιλικής εμφανίζει ακανόνιστη κάτοψη, σχεδόν τετράγωνη (εσωτ. διαστ. 9,86 × 9,67 μ.). Το μεσαίο κλίτος έχει εσωτερικό μήκος 9,67 μ. Το εσωτερικό πλάτος του είναι στο μεν ανατολικό τμήμα 4,72 μ. στο δε δυτικό 5,82 μ. και καταλήγει σε μια ημικυκλική αψίδα προς Α., μέσα στην οποία περικλείεται πεταλοειδές σύνθρονο.

Σε απόσταση 2,20 μ. από την ανατολική εσωτερική παρειά του ανατολικού τοίχου της βασιλικής βρέθηκε στυλοβάτης τέμπλου, που χώριζε το ιερό από τον κυρίως ναό. Το δάπεδο του ιερού ήταν 0,34 μ. ψηλότερα της στάθμης του δαπέδου του κυρίως ναού. Η άνοδος σε αυτό γινόταν με κλίμακα από τρεις βαθμίδες. Στο δυτικό τμήμα του μεσαίου κλίτους ανοίγεται είσοδος (πλ. 1,57 μ.).

Το νότιο κλίτος (πλ. 1,87 μ.) καταλήγει προς Α. σε ευθεία, ενώ το βόρειο (πλ. 1,87 μ.) σε ημικυκλική αψίδα. Δυτικά του κυρίως χώρου της βασιλικής υπήρχε νάρθηκας (εσωτ. πλ. 3,20 μ.). Δυτικά του νάρθηκα υπήρχε πιθανότατα αίθριο. Η βασιλική παρουσιάζει τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις: αρχικά χτίστηκε στη θέση αυτή μία τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του απλού ελληνιστικού τύπου (πιθανώς κατά τον 5ο αι. μ.Χ.). Στη συνέχεια η βασιλική ερειπώθηκε και αργότερα χτίστηκε στο χώρο του μεσαίου κλίτους μονόκλιτη βασιλική με νάρθηκα.

Η βασιλική εξυπηρετούσε τις ανάγκες του παρακείμενου οικισμού[39] μαζί με άλλες γνωστές έως σήμερα παλαιοχριστιανικές βασιλικές (Αγίου Στεφάνου, στην Καμάρα). Ερειπώθηκε και εγκαταλείφθηκε τον 7ο αι. μ.Χ. από πειρατικές επιδρομές.

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Λειβάδι

Οικόπεδο Δημ. Καλή

Βόρεια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Βασιλείου[40] στο Λειβάδι, σε απόσταση 150 μ. περίπου από αυτή και σε χαμηλότερο επίπεδο, βρίσκονται τα λείψανα παλαιοχριστιανικού λουτρώνα[41].

Νότια των ορατών τμημάτων του λουτρώνα και σε επαφή με αυτά βρίσκεται το οικόπεδο του Δημ. Καλή, στο οποίο έγιναν δοκιμαστικές τομές με μηχανικό εκ-

37. Δεν αποκλείεται αρχιτεκτονικό υλικό από το οικόπεδο Γκίκα να μεταφέρθηκε και να ξαναχρησιμοποιήθηκε στο παλαιοχριστιανικό κτίριο του οικοπέδου Πλατανίστα.

38. H. Balducci, Basiliche protocristiane e bizantine a Coo (Egeo), Παβία 1936, σ. 14, εικ. 8 (κάτοψη).

39. Στην παραλία της Κεφάλου υπήρχε μεγάλος αρχαίος οικισμός που ονομαζόταν «Αστυπάλαια». Ήκμασε κατά τους προχριστιανικούς χρόνους και για μια ορισμένη εποχή ήταν η πρωτεύουσα του νησιού. Διατηρούνται, μεταξύ άλλων, θέατρο, ιερό, λείψανα οικοδομημάτων, εκτεταμένες λιμενικές κατασκευές κτλ.

40. Ι. Βολανάκης, Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Βασιλείου στο Λειβάδι Αστυπάλαιας, ΔωδΧρον, τ. ΙΓ' (1989), σ. 103-134.

41. Π. Η. Λαζαρίδης, Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων Δωδεκανήσου, Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, τ. Α', Αθήναι 1955, σ. 238.

σκαφέα. Από αυτές, οι μεν τομές στο βόρειο μισό του οικοπέδου παρουσίασαν λείψανα τοίχων μεγάλου πάχους, οι οποίοι ανήκουν προφανώς στο οικοδομικό συγκρότημα του παλαιοχριστιανικού λουτρώνα, οι δε τομές στο νότιο μισό του οικοπέδου δεν αποκάλυψαν αρχαία λείψανα.

Θα ακολουθήσει ανασκαφή.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Βαθύς

Οικόπεδο Μιχ. Χαλκίτη

Κατά το έτος 1989 και συγκεκριμένα στο χρονικό διάστημα από 20-10 έως 20-11, έγιναν διερευνητικές τομές και μερική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο του Μιχ. Χαλκίτη στον Βαθύ Καλύμνου. Κατά την αρχαιότητα οι φυσικοί βράχοι λαξεύτηκαν για να δημιουργηθούν χώροι για τα κτίρια και τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές του ομώνυμου οικισμού.

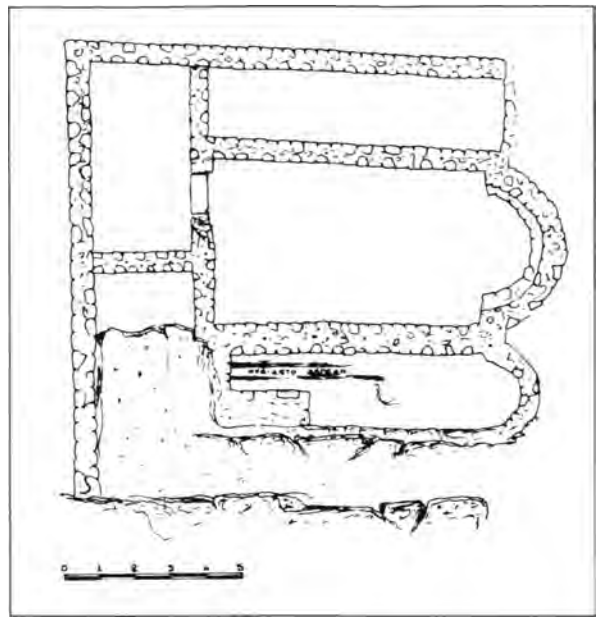
Στο κτήμα αυτό υπάρχουν δύο κτίσματα: το πρώτο είναι κτίριο μεγάλων διαστάσεων, το οποίο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, δίπλα στη θάλασσα, και το δεύτερο είναι τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική στη νότια πλευρά του οικοπέδου[42] (Σ χ έ δ. 6-7).

Η περιοχή με τις δύο απόκρημνες και απροσπέλαστες βραχώδεις πλαγιές δημιουργούν τον όρμο του Βαθέος που εισχωρεί αρκετά στην εύφορη κοιλάδα. Θεωρείται βέβαιο ότι κατά την αρχαιότητα η θαλάσσια αυτή γλώσσα εισχωρούσε πολύ περισσότερο στην κοιλάδα και ότι πρέπει να ήταν ο αρχαίος δήμος «Ορκάτου», γνωστός από τις επιγραφές.

Σύμφωνα με τις απόψεις των πρώτων ερευνητών, αλλά και των νεοτέρων, ο χώρος κατοικήθηκε κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Η σωστική ανασκαφή έγινε υπό πιεστικές συνθήκες από πλευράς χρόνου και ιδιοκτητών. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε, διότι το οικόπεδο τελεί υπό απαλλοτρίωση (Σ χ έ δ. 7).

Το κτίριο, διαστ. 15,65 × 11 μ., αποτελείται από τέσσερις ισόγειους χώρους (Σ χ έ δ. 8). Η νότια πλευρά του ισογείου, καθώς και οι διαχωριστικοί τοίχοι είναι λαξευμένοι στο βράχο. Η βόρεια πλευρά αποτελείται από

Σχέδ. 6. Κάλυμνος. Βαθύς. Κάτοψη της βασιλικής.

ισχυρή και καλοχτισμένη φέρουσα τοιχοποιία, η οποία σώζεται σε ικανό ύψος και στην οποία διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις.

Στη βορειοανατολική γωνία υπάρχει ιδιαίτερη κατασκευή, διαστ. 2,22 × 5 × 0,95 μ., της οποίας τα εσωτερικά τοιχώματα καλύπτονται με ισχυρό και καλής ποιότητας υδραυλικό κονίαμα σε δύο επάλληλες στρώσεις. Στο κέντρο της ανατολικής πλευράς της παραπάνω κατασκευής και συγκεκριμένα στη βάση του δαπέδου υπάρχει εκροή, κατά τα 2/3 από πήλινο σωλήνα και κατά το υπόλοιπο λίθινη με λάξευση στομίου.

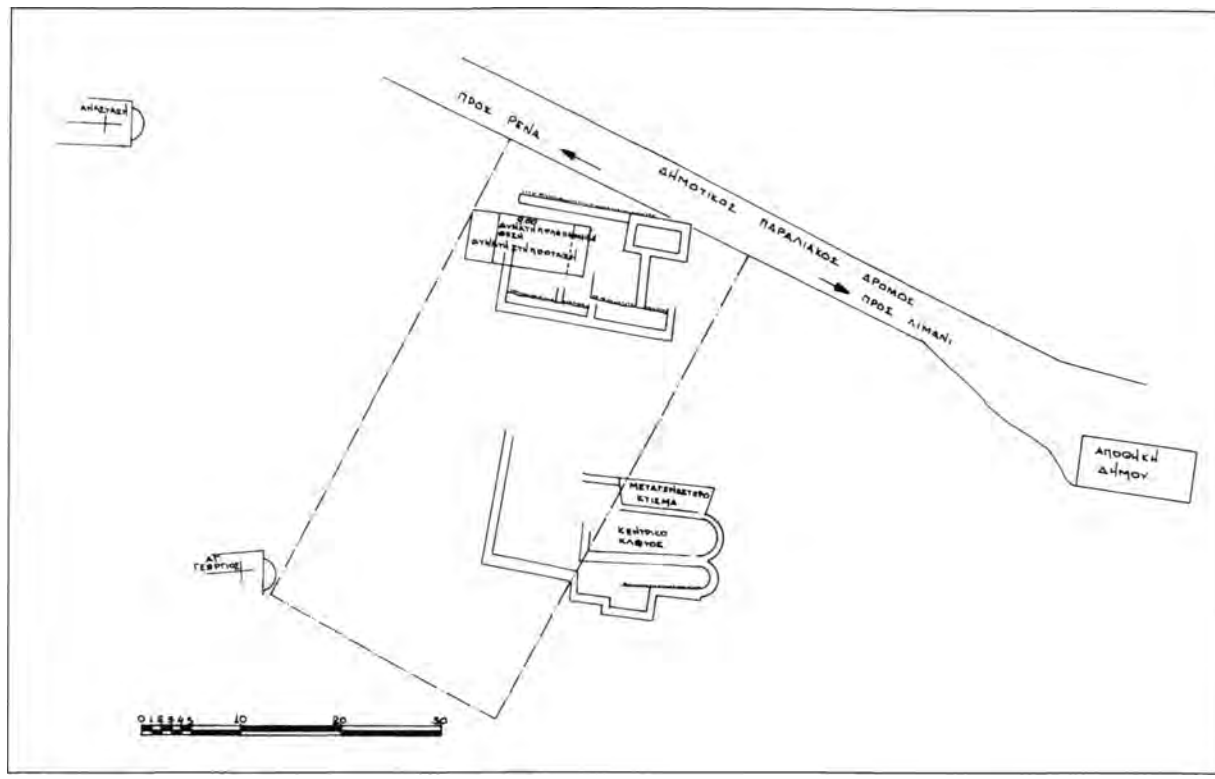
Στη νότια πλευρά του κτιρίου, πάνω από τη λάξευση στο βράχο, διακρίνονται μερικές από τις δοκοθήκες που θα στήριζαν το ξύλινο δάπεδο του ορόφου. Υπάρχει επίσης και η αρχή ανοίγματος, πλ. 0,60 μ., πιθανότατα παραθύρου.

Ανασκάφηκαν εν μέρει οι δύο χώροι προς Α. και έγιναν δοκιμαστικές τομές στους άλλους δύο. Αποδείχθηκε ότι το δάπεδο του ισογείου ήταν καλυμμένο με μέτριας ποιότητας ασβεστοκονίαμα, στρωμένο στο λαξευμένο φυσικό βράχο.

Τα δάπεδα των τριών χώρων, που έχουν κατεύθυνση Β.-Ν., βρίσκονται σε διαφορετικά βάθη λόγω της κατωφέρειας του εδάφους. Στην τομή που έγινε στον τέταρτο δυτικό χώρο (διαστ. 4,40 × 0,90 × 0,70 μ.) δε βρέθηκε δάπεδο.

Οι τοιχοποιίες είναι πολύ καλής ποιότητας, διαφέρουν κατά το πάχος και οι πέτρες είναι λαξευμένες στις

42. G. E. Bean and J. M. Cook, The Carian Coast, BSA 52 (1957), σ. 132. L. Ross, Reisen auf den griechischen Inseln des Aegaeischen Meeres, τ. III, 1843, σ. 114. Ch. T. Newton, Travels and Discoveries in the Levant, τ. I, 1865, σ. 319.

Σχέδ. 7. Κάλυμνος. Βαθύς. Τοπογραφικό της περιοχής.

δύο πλευρές. Το γέμισμα έγινε με μικρότερες πέτρες, ελάχιστο κεραμικό υλικό, αλλά με ισχυρότατο και άριστης ποιότητας κονίαμα. Συλλέχθηκαν αρκετά όστρακα, κυρίως χρηστικών αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση, πυκνή ή αραιή που έγινε κυρίως με χτένι, άλλοτε σε μεγάλες επιφάνειες ή σε ζώνες. Τα αγγεία ήταν άβαφα και ο πηλός πορτοκαλόχρωμος και καφεκίτρινος, καλής ποιότητας με ελάχιστη μίκα. Φαίνεται ότι ανήκουν σε ομάδες αγγείων που μπορούν να χρονολογηθούν στην περίοδο μεταξύ 4ου και 7ου αι. μ.Χ.

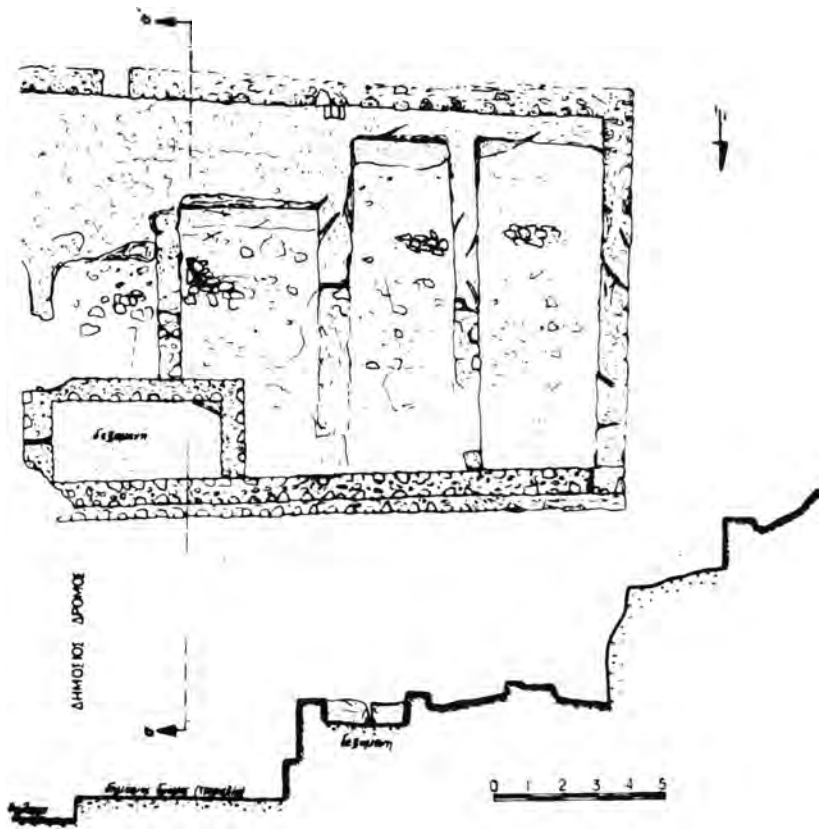
Στη συνέχεια, το συνεργείο μετακινήθηκε στο χώρο της βασιλικής νότια του κτιρίου που βρίσκεται στο ίδιο οικόπεδο.

Η βασιλική είναι τρίκλιτη, διαστ. 12,20 × 9,50 μ., με νάρθηκα και πιθανότατα μεγάλο αίθριο στα δυτικά. Το κεντρικό και το νότιο κλίτος απολήγουν στα ανατολικά σε ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά κόγχη. Το νότιο κλίτος έχει διαστάσεις 8,80 × 2,20 μ. Η νότια πλευρά του είναι λαξευμένη στο φυσικό βράχο και την περιτρέχει θρανίο λαξευμένο, πάχ. 0,30 και ύψ. ±0,25 μ.

Το νότιο κλίτος είχε τέμπλο, του οποίου δε βρέθηκαν τμήματα, παρά μόνον η λάξευση στο βράχο για τη στήριξη του θωρακίου και το αυλάκι στο δάπεδο, το οποίο χωρίζει το ψηφιδωτό δάπεδο σε δύο τμήματα. Το δάπεδο του νότιου κλίτους ήταν ολόκληρο καλυμμένο με ψηφιδωτή διακόσμηση, από την οποία σώθηκαν μερικά μεγάλα τμήματα και μερικά από τα κεντρικά θέματα. Ο χώρος δυτικά του τέμπλου πλαισιώνεται από διπλό αλυσοειδή πλοχμό, τον οφθαλμό του οποίου διακοσμεί σταυρός (Π ί ν. 288 β). Το δάπεδο του χώρου αυτού αποτελείται από τρία διάχωρα.

Το κεντρικό θέμα διακόσμησης είναι κυρίως σηρικοί τροχοί με μικρές παραλλαγές. Οι οφθαλμοί των τροχών διακοσμούνται με σταυρούς ή ρόμβους, ενώ ως παραπληρωματικά θέματα χρησιμοποιούνται τρίγωνα. Το διάχωρο που βρίσκεται προ του τέμπλου έχει διαφορετική διακόσμηση. Ως κεντρικό θέμα έχει αλυσοειδή πλοχμό σε σχήμα σταυρού, στα διάκενα των κεραιών τοποθετούνται επίσης σταυροί και άγνωστο γεωμετρικό θέμα σε διαγώνια διάταξη.

Το δάπεδο του ιερού είχε διακοσμηθεί με ψηφιδωτό του οποίου λείπει το κεντρικό θέμα. Στο τμήμα του πλαισίου, που και αυτό σώζεται αποσπασματικά, διακρίνονται εναλλασσόμενοι κύκλοι και ρόμβοι, ενώ στο ανα-

Σχέδ. 8. Κάλυμνος. Βαθύς. Κάτοψη και τομή του κοσμικού κτιρίου.

τολικότερο τμήμα κοντά στην κόγχη του ιερού το διακοσμητικό θέμα αλλάζει[43] (Π ί ν. 289 α).

Παρατηρήσαμε ότι ο διαχωριστικός τοίχος (ή στυλοβάτης) μεταξύ κεντρικού και νότιου κλίτους έχει ενισχυθεί από την πλευρά του νότιου κλίτους κατά τα 2/3 του μήκους του με πρόσθετη τοιχοποιία, πάχ. 0,35 μ. Συνολικά το πάχος του τοίχου φθάνει τα 0,90 μ., αλλά η προσθήκη αυτή καλύπτει τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου κατά την πορεία του, πράγμα που σημαίνει ότι στη βασιλική έχουμε και β' οικοδομική φάση. Στη συνέχεια έγινε μία τομή, διαστ. 3,30 × 1,40 × 1,85 μ., στη νοτιοδυτική γωνία του κεντρικού κλίτους, όπου σε βάθος 1,55 μ. βρέθηκε χτιστό θρανίο (πλ. 0,27 και βάθ. 0,30 μ.), το οποίο περιτρέχει τη νότια και τη δυτική πλευρά του κλίτους. Το θρανίο είναι κατασκευασμένο με αργούς και λαξευμένους ντόπιους λίθους, ενώ η πάνω επιφάνεια καλύπτεται με πήλινες πλάκες· στο θρανίο βρέθηκε εντοιχισμένη μαρμάρινη βάση κίονα, διαστ. 0,30 × 0,30 × 0,22 μ.

Ανασκάφηκε επίσης τμήμα του νάρθηκα, διαστ. 3,70 × 2,70 μ., στο οποίο βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης (Π ί ν. 289 β). Η ανασκαφή έφθασε μέχρι τη θύρα του κεντρικού κλίτους, στην οποία αποκαλύφθηκε λίθινο κατώφλι, πλ. 1,10 μ. Με την αφαίρεση τμήματος της επίχωσης στην εσωτερική παρειά του κατωφλίου και στο ίδιο επίπεδο με αυτό βρέθηκε τεσσαρακοντανούμμιο του Ιουστίνου Α', νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως, κοπής 518 μ.Χ. Το τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου που αποκαλύφθηκε πλαισιώνεται με ταινία που διακοσμείται με εναλλασσόμενους κύκλους και ρόμβους. Το κεντρικό θέμα είναι κύκλος (του οποίου σώζεται μέρος μόνο) με σειρά κομβίων που περικλείονται σε τετράγωνο με τέσσερις κόμβους, ένας σε κάθε πλευρά του. Το όλο σύμπλεγμα εγγράφεται σε μεγάλο κύκλο.

Οι ψηφίδες και η τεχνική του δαπέδου του νάρθηκα είναι όμοια με του νότιου κλίτους. Η εκτέλεση της ερ-

43. Στ. Πελεκανίδης - Π. Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος Ι, Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 39-42.

γασίας για τη διακόσμηση των ψηφιδωτών δαπέδων είναι πιθανότατα έργο του ίδιου συνεργείου ψηφωτών.

Στη δυτική πλευρά του νάρθηκα έχει προστεθεί τοιχοποιία, πάχ. 0,35 μ., που εφάπτεται του τοίχου για να τον ενισχύσει. Η τοιχοποιία αυτή καλύπτει τμήμα του πλαισίου της ψηφιδωτής διακόσμησης. Το ίδιο στοιχείο βρέθηκε στο νότιο κλίτος και έτσι ενισχύεται η άποψη για την ύπαρξη β΄ οικοδομικής φάσης στη βασιλική. Η μέχρι τώρα ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής απέδωσε πλήθος οστράκων, που ανήκουν σε χρηστικά αγγεία κυρίως, και αρκετά κονιάματα με ίχνη ζωγραφικής. Επίσης, επιφανειακό εύρημα είναι απότμημα λίθινου θωρακίου, διαστ. 0,40 × 0,35 × 0,13 μ.

Η άγνωστη μέχρι τώρα παλαιοχριστιανική βασιλική στο οικόπεδο Χαλκίτη, στον Βαθύ Καλύμνου, επιβεβαίωσε την άποψή μας ότι στις βασιλικές, καθώς και στα κτίρια του οικισμού, υπάρχουν στοιχεία επέμβασης για λόγους επισκευής ή ενίσχυσης των κτιρίων, τα οποία μαρτυρούν την ύπαρξη β΄ οικοδομικής φάσης.

Β. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟ

Παλαιόκαστρο

Εκκλησία του Αρχάγγελου Μιχαήλ

Στη βορειοδυτική πλευρά του Παλαιόκαστρου, στον ερειπωμένο, μετά τους βομβαρδισμούς του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, ναό του Αρχάγγελου Μιχαήλ, διενεργήθηκε μικρής κλίμακας έρευνα προκειμένου να αποκαλυφθούν οι διαστάσεις του κτιρίου, καθώς και ο τοιχογραφημένος διάκοσμος. Σύντομη έρευνα απέδειξε ότι η επίχωση ήταν μικρή (το ανώτερο 0,80 μ.) και αρχιτεκτονικό υλικό δεν υπήρχε στο χώρο του ναού — προφανώς θα είχε χρησιμοποιηθεί στις ξερολιθιές της γύρω περιοχής που συγκρατούσαν τα καλλιεργήσιμα χώματα.

Οι διαστάσεις του ναού ήταν 7 × 2,40 μ. Ήταν μονόχωρος, χτισμένος με αργολιθοδομή. Ο βόρειος τοίχος σωζόταν καλύτερα, αφού ακουμπούσε στην παρειά του βράχου, σε ύψος 1,80 μ., και είχε δύο τυφλά αψιδώματα. Ανάμεσά τους διακρίνονται ίχνη τοιχογραφιών σε τρία στρώματα. Το κτίσιμο ήταν αρκετά πρόχειρο και σε σημεία διαπιστώθηκε χρήση οικοδομικού υλικού από τον υπερκείμενο ελληνιστικό πύργο.

Περισυλλέχθηκαν λίγα θραύσματα κονιαμάτων.

Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου (Castello)

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης του οικοδομήματος του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννου της Ρόδου.

Ειδικότερα, έγινε συμπλήρωση φθαρμένων δόμων στο λεβητοστάσιο. Στους ισόγειους χώρους της βόρειας πτέρυγας έγινε αντικατάσταση δαπέδων.

Άγιος Γεώργιος / Χουρμαλί Μεδρεσέ (οδός Απολλωνίων)

Έγινε επισκευή, συντήρηση, στερέωση και αποκατάσταση της δυτικής πτέρυγας των κελιών και των τόξων της αυλής του μοναστηριακού συγκροτήματος του Αγίου Γεωργίου.

Ναός Αγίας Παρασκευής (οδός Ιπποδάμου)

Αρμολογήθηκαν εσωτερικά οι τοίχοι του ναού της Αγίας Παρασκευής και έγινε αποκατάσταση του μνημείου στην αρχική του μορφή.

Ναΰδριο Αγίων Αποστόλων / Ιμαρέτ (οδός Σωκράτους)

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της οδού Σωκράτους, νοτιοανατολικά του τεμένους Σουλεμανιέ, βρίσκεται το ναΰδριο των Αγίων Αποστόλων. Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του μνημείου και ειδικότερα έγιναν εργασίες αποκατάστασης της αρχικής μορφής της αψίδας του ιερού, που έχει σταυροθόλια με νευρώσεις.

Ναός Αγίου Αθανασίου (οδός Ομήρου)

Αποτοιχίστηκε η βόρεια είσοδος του ναού, που είχε εντοιχιστεί πιθανώς κατά την εποχή της τουρκοκρατίας και καθαρίστηκαν οι εσωτερικοί τοίχοι του οικοδομήματος από μεταγενέστερα επιχρίσματα.

Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ / Ντεμιρλί (πλατεία Αθηνάς)

Αρμολογήθηκε ο νότιος τοίχος του ναού και καλύφθηκε το δυτικό τμήμα της καμάρας του νότιου κλίτους του οικοδομήματος με στρώμα υδραυλικού κονιάματος.

Ιπποτικός θόλος πλατείας Σύμης

Στην πλατεία Σύμης, ανατολικά της Πύλης της Ελευ-

θερίας και απέναντι ακριβώς από τα γραφεία της ΔΕΗ Ρόδου, βρίσκεται μεγάλων διαστάσεων οικοδόμημα, με ορθογώνια κάτοψη και χτιστή καμάρα. Το κτίριο με την πάροδο του χρόνου κατέστη σχεδόν ετοιμόρροπο. Στην καμάρα και τους τοίχους υπήρχαν ρωγμές και σε αρκετά σημεία η τοιχοποιία είχε χάσει τη συνοχή της, παρουσιάζοντας κενά.

Άρχισαν οι εργασίες επισκευής, συντήρησης, στερέωσης και αποκατάστασης του οικοδομήματος στην αρχική του μορφή, προκειμένου να αποφευχθούν περαιτέρω βλάβες του οικοδομήματος και με σκοπό να χρησιμοποιηθεί μελλοντικά.

Οδός Θεοφιλίσκου 8 (γραφεία Βακούφ Ρόδου)

Στην οδό Θεοφιλίσκου 8 βρίσκεται ακίνητο, ιδιοκτησίας ΤΑΠΑ, χτισμένο στα ερείπια βυζαντινού πύργου. Έγιναν εργασίες στερέωσης, επισκευής και συντήρησης του οικοδομήματος. Ειδικότερα, αφαιρέθηκαν τα εξωτερικά επιχρίσματα και έγινε εξωτερικό αρμολόγημα του κτιρίου.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Πλατεία Ευδήμου (Σ χ έ δ. 9)

Στην πλατεία που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Απελλού και Ευδήμου, υπήρχαν τουρκικά λουτρά που καταστράφηκαν από βομβαρδισμό στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Από το οικοδόμημα των λουτρών σώθηκε ο νότιος τοίχος με εμφανείς τους αγωγούς του θερμού αέρα. Το 1965 έγινε ανασκαφική έρευνα σε αυτό το χώρο και ήρθε στο φως τμήμα του παραθαλάσσιου βυζαντινού τείχους (μήκ. 17 και πλ. 4 μ. περίπου). Εκ των υστέρων ο χώρος επιχωματώθηκε. Το 1989, προκειμένου να διαμορφωθεί η πλατεία, αποκαλύφθηκε πάλι το τμήμα του βυζαντινού τείχους[44], που έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και χρονολογείται από τους μελετητές στην περίοδο από τον 7ο έως το 13ο αι. Τμήματα του ίδιου τείχους της ανατολικής πλευράς της πόλης έχουν εντοπιστεί, κατά διαστήματα, μετά από ανασκαφική έρευνα στην οδό Πυθαγόρα[45], στην Παναγία του Κάστρου[46] και στο οικόπεδο Μαραβέλια[47].

Σχετικά με την ανάδειξη του βυζαντινού τείχους και των λουτρών, η διαμόρφωση του χώρου έγινε σε δύο επίπεδα: α) χτίστηκε, σε ορισμένο ύψος με διαφορετικό οικοδομικό υλικό, ο εξωτερικός περιμετρικός τοίχος των τούρκικων λουτρών και στερεώθηκε ο νότιος τοίχος αυτού του κτίσματος με τους αεραγωγούς. β) Καθαρίστηκε το τμήμα του τείχους σε βάθος 3 μ. και διαμορφώθηκε ο χώρος για την καλύτερη εξυπηρέτηση των επισκεπτών.

ΕΛ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - Α. ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ

Ιαλυσός (Φιλέρημος)

Στον αρχαιολογικό χώρο της ακρόπολης της Ιαλυσού, της μεσαιωνικής Φιλερήμου, έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

α) Αντικατάσταση φθαρμένων βαθμίδων στην κλίμακα ανόδου, που οδηγεί από την κύρια είσοδο του αρχαιολογικού χώρου στο ναό της Αθηνάς και την εκκλησία της Παναγίας Φανερωμένης. β) Νοτιοανατολικά του καθολικού κατεδαφίστηκε ετοιμόρροπος τοίχος. γ) Έγινε ελαιοχρωματισμός των κουφωμάτων και των σιδεριών των κελιών. δ) Δυτικά του ναού της Παναγίας τοποθετήθηκε ξύλινο δάπεδο (πλατφόρμα) για να διευκολύνει την πρόσβαση των επισκεπτών στο καθολικό της μονής και να εμποδίσει τη φθορά των λειψάνων του αρχαίου ναού της Αθηνάς.

Λίνδος

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης στην αρχική τους μορφή των προσκτισμάτων, βορειοανατολικά του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου της Λίνδου:

α) Καθαιρέθηκαν μεταγενέστεροι τοίχοι και αποκαταστάθηκαν οι εσωτερικοί χώροι στην αρχική τους μορφή. β) Αφαιρέθηκαν μεταγενέστερα κονιάματα και αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχογραφιών. γ) Συμπληρώθηκαν σποραδικά τα εσωτερικά επιχρίσματα και έγινε εξωτερικό αρμολόγημα. δ) Έγινε στεγανοποίηση της στέγης. ε) Έγινε σποραδική συμπλήρωση του δαπέδου με χοχλάκι. στ) Αντικαταστάθηκαν παλιά ξύλινα κουφωμάτα. ζ) Αντικατασπάθηκε ηλεκτρολογική και υδραυλική εγκατάσταση.

Ναός Αγίου Ιωάννη του Μερογλίτη

Ανατολικά του οικισμού των Πεύκων, στην κορυφή χαμηλού υψώματος, υπάρχει ο δίκογχος ναός του Αγίου Ιωάννου του Μερογλίτη (προφανώς από το «Μεροβιγλίτης»/ Μεροβίγλι = φρουρά της ημέρας).

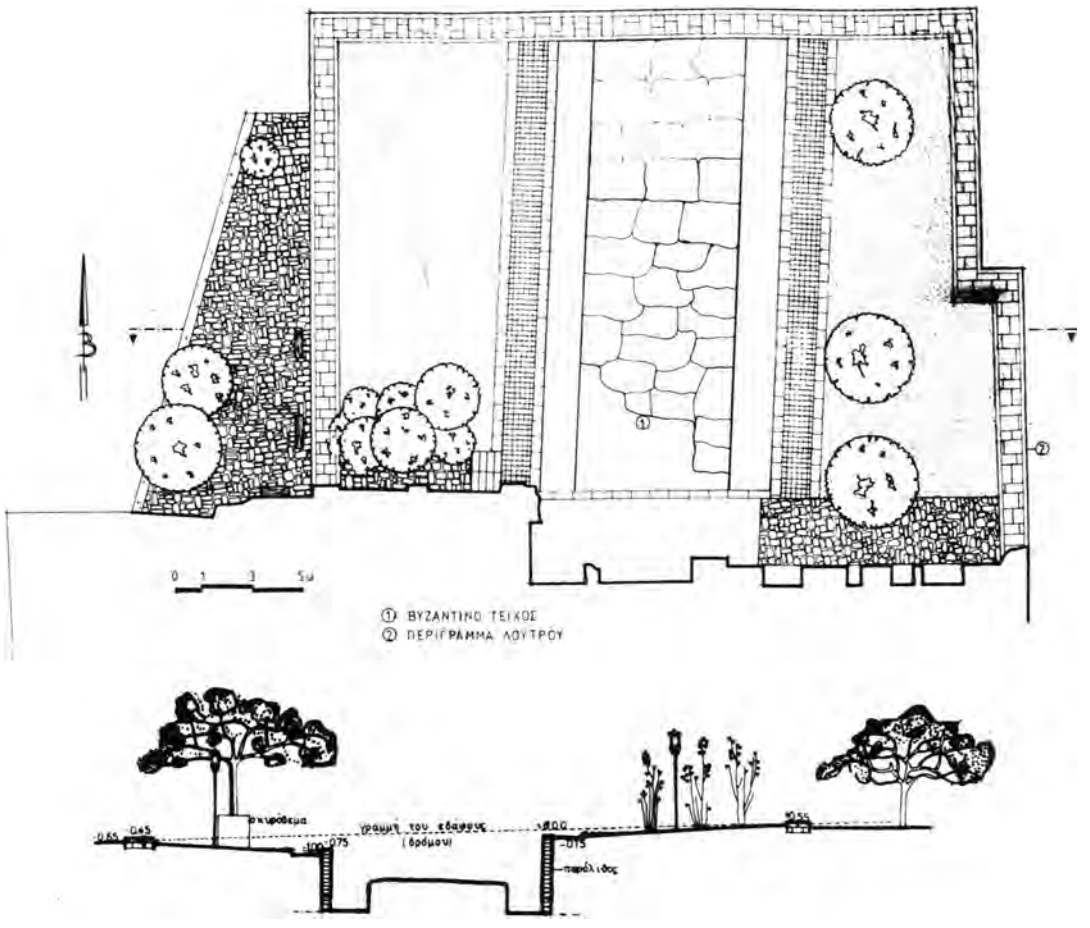
Έγιναν εργασίες στερέωσης και συντήρησης του μνημείου, δηλαδή σποραδική συμπλήρωση των εσωτε-

44. Η. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 3).

45. ΠΑΕ 1951, σ. 225-234, εικ. 6. Ε. Kollias, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 61, εικ. 20.

46. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 518-527.

47. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 583-584.

Σχέδ. 9. Ρόδος. Πλατεία Ευδήμου. Κάτοψη και τομή του διαμορφωμένου αρχαιολογικού χώρου.

ρικών επιχρισμάτων και σποραδικό εξωτερικό αρμολόγημα.

Λάρδος

Ναός Αγίου Γεωργίου

Νοτιοδυτικά της Λάρδου και σε απόσταση 1.500 μ. περίπου από αυτή, στην κορυφή χαμηλού γήλοφου, υπάρχει ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου, στον τύπο του σταυροειδούς συνεπτυγμένου ναού.

Στο κέντρο φέρει ημισφαιρικό τρούλο, που στηρίζεται σε κυλινδρικό τύμπανο. Έγιναν εργασίες επισκευής και στερέωσης του μνημείου, δηλαδή αφαίρεση εξωτερικών επιχρισμάτων και εξωτερικό αρμολόγημα, σποραδική συμπλήρωση εσωτερικών επιχρισμάτων και στεγανοποίηση στέγης.

Ναός Παναγίας της Καθολικής

Ένα χιλιόμετρο ανατολικά της Λάρδου στα λείψανα τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής του απλού ελληνιστικού τύπου, έχει χτιστεί κατά τους μέσους χρόνους, μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, με τοιχογραφίες σε δύο στρώματα.

Έγινε σποραδική συμπλήρωση επιχρισμάτων, αντικατάσταση παλιών κουφωμάτων και στερέωση των τοιχογραφιών.

Πυλώνα Κυρά

Ναός Παναγίας Ευαγγελίστριας

Στο ανατολικό άκρο του οικισμού της Πυλώνας και στην κορυφή χαμηλού υψώματος υπάρχει ο ναός της Παναγίας Ευαγγελίστριας.

Έγινε επισκευή των κουφωμάτων και σποραδική συμπλήρωση των εξωτερικών επιχρισμάτων.

Μεσαναγρός

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Στο κέντρο του οικισμού υπάρχει ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου, χτισμένος στα λείψανα τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής του απλού ελληνιστικού τύπου, με ψηφιδωτά δάπεδα.

Επειδή διαπιστώθηκε ότι το οικοδόμημα έφερε ρωγμές στο δυτικό τμήμα, έγινε στερέωση της τοιχοποιίας και ενισχύθηκε η υποθεμελίωσή του.

Μονόλιθος

Ναός Αγίου Θωμά (παλιός)

Στο κέντρο περίπου του οικισμού της Μονολίθου υψώνεται το ναΰδριο του Αγίου Θωμά. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα με ορθογώνια κάτοψη που καλύπτεται με χτιστή καμάρα και κοίλα κεραμίδια εξωτερικά. Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων διατηρούνται μεταβυζαντινές τοιχογραφίες.

Έγιναν διάφορες εργασίες στερέωσης και συντήρησης του μνημείου, δηλαδή σποραδική συμπλήρωση των εσωτερικών επιχρισμάτων, εξωτερικό αρμολόγημα, επισκευή και συμπλήρωση του δαπέδου του ναού, στερέωση των τοιχογραφιών, κατασκευή χτιστού στηθαίου στη βόρεια και την ανατολική πλευρά της αυλής του ναού, επίστρωση της αυλής με πλάκες από εγχώριο ασβεστόλιθο και επισκευή στέγης, αντικατάσταση σπασμένων κεραμιδιών και στεγανοποίηση.

ΚΩΣ

Πόλη Κω

Αρχαιολογικό Μουσείο

Επισκευάστηκε η ηλεκτρολογική εγκατάσταση του Μουσείου.

Μεσαιωνικό Φρούριο (ξενώνας)

Στον ξενώνα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ο οποίος λειτουργεί μέσα στο χώρο του μεσαιωνικού Κάστρου της Κω, έγιναν οι εξής εργασίες: τοποθέτηση νέας υδραυλικής εγκατάστασης, επισκευή ηλεκτρολογικής εγκατάστασης, παλιών κουφωμάτων, δαπέδου και τοποθέτηση τάπητα.

Ωδείον, Ξενώνας (πρώην οικία Ζαμάγια)

Κοντά στο αρχαίο Ωδείο λειτουργεί ξενώνας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στον οποίο συμπληρώθηκαν επιχρίσματα και τοποθετήθηκαν ξύλινες πόρτες.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Ποθέα

Αρχαιολογικό Μουσείο (αρχοντικό Βουβάλη)

Στο κέντρο περίπου της Ποθέας Καλύμνου βρίσκεται το αρχοντικό της οικογένειας Βουβάλη, το οποίο έχει επισκευαστεί και λειτουργεί ως Μουσείο. Έγιναν οι εξής εργασίες: στερέωση του οικοδομήματος και μόνωση της στέγης, τοποθέτηση κουφωμάτων και υδραυλικής εγκατάστασης στον ξενώνα, επισκευή αποχωρητηρίου, καθώς και συμπλήρωση επιχρισμάτων και υδροχρωματισμών.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Μανδράκι

Ναός Αγίου Ιωάννη Αρμά

Νοτιοανατολικά του Μανδρακίου Νισύρου και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτό, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννη Αρμά, στο εσωτερικό του οποίου διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών των μεταβυζαντινών χρόνων.

Επειδή τα παλιά κουφώματα ήταν φθαρμένα, κατασκευάστηκαν νέα και τοποθετήθηκαν στο ναό.

Εμπορειό

Ναός Ταξιάρχη Μιχαήλ

Βορειοανατολικά του Εμπορειού και μέσα στο μεσαιωνικό φρούριο, βρίσκεται ο ναός του Ταξιάρχη Μιχαήλ, στο εσωτερικό του οποίου διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών καλής τέχνης, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων καλύπτεται από μεταγενέστερα επιχρίσματα.

Επειδή τα παλιά κουφώματα ήταν κατεστραμμένα, κατασκευάστηκαν νέα και τοποθετήθηκαν στο ναό.

Νικειά

Ναός Μεταμόρφωσης του Χριστού

Κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν ξύλινα κουφώματα.

Σιώνες

Ναός Τιμίου Σταυρού

Κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν ξύλινα κουφώματα.

Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης

Κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν ξύλινα κουφώματα.

ΠΑΤΜΟΣ

Χώρα

Αρχοντικό Νικολαΐδη

Στο κέντρο περίπου της Χώρας Πάτμου βρίσκεται το αρχοντικό της οικογένειας Νικολαΐδη, το οποίο έχει δωρηθεί στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Οι εργασίες στερέωσης, συντήρησης και αποκατάστασης του οικοδομήματος έχουν αρχίσει προ πολλών ετών και συνεχίζονται. Ειδικότερα, έγιναν οι εξής εργασίες: συμπλήρωση εσωτερικών επιχρισμάτων, συμπλήρωση εξωτερικών αρμολογημάτων, επίστρωση δαπέδων με παλιά πλακίδια, τοποθέτηση υδραυλικής εγκατάστασης και διαρρύθμιση μαγειρείου.

ΤΗΛΟΣ

Μεγάλο Χωριό

Ναός Ταξιάρχη Μιχαήλ

Έγινε αρμολόγημα του ναού, η στέγη καλύφθηκε με λεπτή πλάκα από σκυρόδεμα και κατασκευάστηκαν ξύλινα κουφώματα.

Ναός Αγίου Νικολάου

Έγιναν οι εξής εργασίες: εσωτερικά και εξωτερικά αρμολογήματα, επίστρωση στέγης με λεπτό στρώμα από οπλισμένο σκυρόδεμα, κατασκευή και τοποθέτηση ξύλινης θύρας.

Κάστρο

Έγιναν εργασίες στερέωσης και στεγανοποίησης των στεγών.

Μονή Αγίου Παντελεήμονος

Στο καθολικό της μονής έγινε συμπλήρωση των εξωτερικών αρμολογημάτων και στεγανοποίηση της στέγης.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΓΡΑΦΕΙΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ ΡΟΔΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΗΜΟΥ ΡΟΔΟΥ - ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ

Τα έργα που εκτελέστηκαν ως επί το πλείστον με αυτεπιστασία από συνεργεία του Γραφείου Μεσαιωνικής Πόλης, είναι τα ακόλουθα.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΠΑΡΑΧΩΡΗΘΕΝΤΩΝ ΑΚΙΝΗΤΩΝ

Συγκρότημα κατοικιών οδού Περικλέους 25Κ

Προχώρησε η γ' φάση αποκατάστασης των κατοικιών του συγκροτήματος, η οποία περιελάμβανε τη συντήρηση των υπαρχόντων χώρων μιας κατοικίας και την προσθήκη δωματίου και βοηθητικών χώρων προς την εσωτερική αυλή της.

Οι εργασίες περιέλαβαν επισκευή επιχρισμάτων, ξύλινων οροφών και κουφωμάτων, καθώς και κατασκευή νέας επικάλυψης μόνωσης των δωμάτων και εγκαταστάσεων κουζίνας και λουτρού με τον απαραίτητο εξοπλισμό, όσον αφορά στο υπάρχον τμήμα. Η προσθήκη έγινε με συμβατική κατασκευή από ενισχυμένη οπτοπλινθοδομή και ξύλινες οροφές. Έγινε διαμόρφωση των ελεύθερων χώρων του συγκροτήματος, κατασκευή εξωθυρών κτλ.

(Αρχιτέκτων Μηχανικός: Κ. Μανούσου-Ντέλλα - Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

Κτίριο οδού Αγίου Φανουρίου 66-68

Στα πλαίσια εκτεταμένων εργασιών συντήρησης-αποκατάστασης ιπποτικού κτιρίου έγινε στερέωση-συρραφή ρωγμών των μεσότοιχων με αντικατάσταση μικρών λίθων και τοποθέτηση λίθινων κλειδιών εγκάρσια στις ρωγμές. Οι τοίχοι ενισχύθηκαν και περιδέθηκαν με περιμετρικά διαζώματα οπλισμένου σκυροδέματος στη στέψη τους. Σε αυτά πακτώθηκαν ξύλινες οροφές όμοιες με τις αρχικές. Η επικάλυψη των δωμάτων έγινε με στρώση ελαφρόπετρας ανάμεικτης με τσιμεντοκονία για τις ρύσεις, με επικάλυψη από οπλισμένη πατητή τσιμεντοκονία. Ως θερμομόνωση τοποθετήθηκαν χωρίς κονίαμα πλάκες πολυστερίνης. Τα κουφώματα ανακατασκευάστηκαν ξύλινα με τη μορφή και τις διαστάσεις των παλιών.

Στο κτίσμα έγινε διαμόρφωση δύο κατοικιών σε δύο επίπεδα.

(Αρχιτέκτονες Μηχανικοί: Π. Παπαθεοδώρου, Σ. Σωτηράκης - Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

Κτίριο οδού Γαβαλά 2-4

Στη συμβολή των οδών Ταυρίσκου και Γαβαλά βρισκόταν σημαντικό κτίριο με αξιόλογα αρχιτεκτονικά στοιχεία της ιπποτικής περιόδου, τόσο στο ισόγειο όσο και στον όροφο.

Κάποιες αναστηλωτικές εργασίες έγιναν κατά την ιταλική περίοδο, όμως η έκτασή τους δεν είναι πλήρως γνωστή γιατί το κτίριο έπαθε σημαντικές ζημιές στον πόλεμο, οπότε καταστράφηκε από βομβαρδισμό όλο το βόρειο τμήμα του. Στη δεκαετία του 1950 το τμήμα που απέμεινε έπαθε και αυτό ζημιές από πυρκαγιά.

Φωτογραφία του κτιρίου, όπως ήταν στις αρχές του αιώνα, έχει δημοσιευθεί από τον A. Gabriel, La cité de Rhodes, Architecture civile et religieuse. Βάσει αυτής της φωτογραφίας, των κτηματολογικών διαγραμμάτων, των στοιχείων που διασώζονταν και των σημερινών αναγκών έγινε η αποκατάσταση του κτιρίου.

Οι εργασίες αποκατάστασης διήρκεσαν δύο χρόνια και περιελάμβαναν εκτεταμένη συμπλήρωση των λιθοδομών, ενίσχυση με σενάζ, ανακατασκευή δαπέδων και δώματος, ανακατασκευή κουφωμάτων και νέες εγκαταστάσεις.

Η θέση του στο κέντρο της γειτονιάς, καθώς και οι μεγάλες του αίθουσες οδήγησαν στη χρησιμοποίησή του για Δημοτικό Ιατρείο.

(Αρχιτέκτων Μηχανικός: Ν. Ζαρίφης - Πολιτικός Μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

Κτίριο οδού Τληπολέμου 12

Πρόκειται για παλιά διώροφη κατοικία που παρουσίαζε σοβαρές βλάβες, με πιο σημαντική την κατάρρευση της οροφής και τμημάτων των τοίχων ενός από τα δύο δωμάτια του ορόφου.

Οι εργασίες που έγιναν είχαν στόχο τη μορφολογική αποκατάσταση του κτιρίου με την προσθήκη του τμήματος του ορόφου που είχε καταρρεύσει και τη συντήρηση των υπόλοιπων τμημάτων του.

Έγιναν οι εξής εργασίες: καθαίρεση των ετοιμόρροπων τμημάτων των φερόντων τοίχων στον όροφο, ανακατασκευή τοίχων και δώματος δωματίου ορόφου, ενίσχυση του σαθρού ξύλινου σκελετού οροφής ισογείου με παράλληλη ανάδειξη του βοτσαλωτού δαπέδου του ορόφου, αποκατάσταση κατεστραμμένου μπαλκονιού στην όψη, καθαιρέσεις σαθρών επιχρισμάτων, εσωτερικά και εξωτερικά νέα επιχρίσματα, αντικατάσταση ξύλινων κουφωμάτων, χρωματισμοί, μονώσεις.

(Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης

Στα πλαίσια των εργασιών αποκατάστασης του ιπποτικού κτιρίου ολοκληρώθηκε η επέμβαση αποκατάστασης των ιπποτικών καταστημάτων της βόρειας όψης του. Οι εργασίες περιελάμβαναν συντήρηση-τμηματική ανακατασκευή των διαχωριστικών τοίχων και των θόλων των καταστημάτων, καθώς και των τόξων των ανοιγμάτων της όψης, διερεύνηση των κατωφλιών των καταστημάτων και αποκατάσταση της αρχικής μορφής με ανακατασκευή των ιπποτικών θυρών και πάγκων, βάσει των σωζόμενων στοιχείων.

Η βορειοανατολική γωνία του προς το βομβαρδισμένο τμήμα ανακατασκευάστηκε. Η κατασκευή των νέων τμημάτων λιθοδομών γίνεται από λαξευτούς λίθους με λεπτούς αρμούς και διαστάσεις 0,21 × 0,30-0,50 μ. Το χρησιμοποιούμενο κονίαμα με πορσελάνη έχει αναλογία όγκου 1 πορσελάνη / 1 ασβέστη / 1 άμμο.

(Αρχιτέκτων Μηχανικός: Κ. Μανούσου-Ντέλλα - Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

Ιπποτικό συγκρότημα παρόδου Πυθαγόρα 49Ν

Πρόκειται για ιπποτικό συγκρότημα κτισμάτων με ενδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεία (βλ. σχέδιο της πόλης στο A. Gabriel, La cité de Rhodes, Architecture civile et religieuse), το ανατολικό τμήμα του οποίου έχει βομβαρδιστεί κατά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, με αποτέλεσμα να καταρρεύσει ο όροφος και να υποστεί ζημιές και το ισόγειο του κτιρίου.

Στο φωτογραφικό αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας υπάρχει φωτογραφική τεκμηρίωση τμήματος της γωνίας του ορόφου που είχε απομείνει μετά το βομβαρδισμό, πριν την οριστική κατάρρευσή του.

Το 1985 το κτίριο βρέθηκε μπαζωμένο μέχρι το επίπεδο του ορόφου στην εσωτερική αυλή και στο δρόμο που το συνδέει με την πάροδο Πυθαγόρα αποτελώντας την κύρια είσοδό του. Μετά τη διενέργεια προκαταρκτικών εργασιών που αφορούσαν στην απομάκρυνση μπάζων, διάνοιξη φραγμένων ανοιγμάτων και καθαίρεση επιχρισμάτων, έγινε δυνατή η κατανόηση της τυπολογίας και της αρχιτεκτονικής του κτίσματος, καθώς και η διάγνωση των ζημιών που παρουσίαζε. Η πλήρης τεκμηρίωση του κτιρίου παρουσιάζεται στα σχέδια αποτύπωσης της υπάρχουσας κατάστασης που οδήγησε στη γραφική αποκατάσταση της αρχικής του μορφής και των διαδοχικών οικοδομικών του φάσεων. Σε μία πρώτη επέμβαση συντήρησης-αποκατάστασης του κτίσματος το 1989 έγινε καθαίρεση και ανακατασκευή της βορειοανατολικής γωνίας του ισογείου, που ανήκει σε διπλανή ιδιοκτησία, αλλά αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του κτιρίου ιδιοκτησίας του Ελληνικού Δημοσίου, τόσο από μορφολογική όσο και από οικοδομική άποψη.

Η επέμβαση αυτή περιλαμβάνει:

α) Την πλήρη σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση της ανατολικής όψης του ισογείου και των εσωτερικών όψεων της αυλής εισόδου και της ιπποτικής κλίμακας (Σ χ έ δ. 10-11).

β) Την αρίθμηση των χαρακτηριστικών λίθων (θυρώματα, φεγγίτες, φουρούσια κτλ.) και ταξινόμησή τους, καθώς και την προσεκτική υποστύλωση των δύο θόλων του ισογείου.

γ) Την προσεκτική καθαίρεση της ανατολικής και της βόρειας όψης και τμήματος των δύο θόλων που παρουσίαζαν έντονα προβλήματα αποδιοργάνωσης και απόκλισης από την κατακόρυφο, σε συνδυασμό με έντονες ρηγματώσεις και υποχώρηση της θεμελίωσης.

δ) Την κατασκευή νέας θεμελίωσης και υποθεμελίωσης από οπλισμένο σκυρόδεμα της ανατολικής όψης και της βόρειας όψης προς την αυλή.

ε) Την ανακατασκευή των καθαιρεθέντων τμημάτων με νέους πωρόλιθους και όσους από τους παλιούς βρέθηκαν σε ικανοποιητική κατάσταση, ιδιαίτερα των χαρακτηριστικών σε οξυκόρυφα ανοίγματα κτλ., με σύγχρονη αποκατάσταση της αρχικής μορφής των στοιχείων που είχαν αλλοιωθεί στη σημερινή μορφή, σύμφωνα με την πρόταση αποκατάστασης.

στ) Την ταξινόμηση και μελέτη των διακοσμημένων λίθων που βρέθηκαν στις επιχώσεις των χώρων του κτίσματος και οι οποίοι οδήγησαν σε συμπεράσματα σχετικά με τη γραφική αποκατάσταση των οικοδομικών φάσεων του κτιρίου και την οριστική μελέτη αποκατάστασής του.

(Αρχιτέκτονες Μηχανικοί: Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Α. Παρασκευοπούλου - Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΕ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΑΠΑ

Κτίριο Καστελλανίας - Τμήμα Δημόσιας Βιβλιοθήκης

Το κτίριο, σημαντικό στοιχείο του πολεοδομικού ιστού της πόλης, απέκτησε τη σημερινή του μορφή μετά τις επεμβάσεις της Ιταλικής Διοίκησης, κατά την οποία σε τμήμα του ισογείου του κτιρίου στεγάζεται η Δημόσια Βιβλιοθήκη Ρόδου. Έγινε μελέτη νέας διαρρύθμισης της Δημόσιας Βιβλιοθήκης και το έργο χρηματοδοτείται από το Υπουργείο Παιδείας κατά φάσεις. Στα πλαίσια της μελέτης έγιναν επεμβάσεις στο αίθριο όπως: καθαίρεση παλιού δαπέδου, υγρομόνωση λόγω της ανερχόμενης υγρασίας, νέο δάπεδο, καθαρισμός όλων των λιθοδομών, διάνοιξη αρμών και αρμολογήματα του εσωτερικού και της όψης του αιθρίου, περιμετρική ενίσχυση θεμελίων της στοάς με οπλισμένο σκυρόδεμα. Υδραυλική και ηλεκτρολογική εγκατάσταση.

Η σημαντικότερη επέμβαση αφορούσε στην ανακατασκευή σταυροθολίου, που είχε καταρρεύσει στη δυτική πλευρά της στοάς του αιθρίου. Η στοά του αιθρίου αποτελείται από μια σειρά σταυροθολίων με επίπεδο δώμα. Το σύστημα κατασκευής των κατακόρυφων στοιχείων του είναι μεικτό και αποτελείται από υποστυλώματα οπλισμένου σκυροδέματος με ταυτόχρονη επένδυσή τους από λαξευτή λιθοδομή.

Για την κατασκευή του έγιναν κατά σειρά οι εξής εργασίες: 1) Δημιουργήθηκε ξύλινο δάπεδο πάνω σε σιδερένια ικριώματα, πάνω στο οποίο κατασκευάστηκε ειδικός ξυλότυπος της φόρμας του σταυροθολίου. 2) Κόπηκαν στο μηχάνημα παραλληλεπίπεδοι δόμοι, από τους οποίους προέκυψαν, μετά από επεξεργασία, τα ειδικά πολύπλευρα λιθοσώματα για τις ακμές του σταυροθολίου. 3) Με οδηγό τον ξυλότυπο κατασκευάστηκαν πρώτα οι τέσσερις ακμές και μετά τα υπόλοιπα τμήματα του σταυροθολίου. 4) Συμπληρώθηκαν κατόπιν με ελαφρόπετρα και άοπλο σκυρόδεμα. 5) Μετά την πάροδο του αναγκαίου για τη σταθεροποίηση της κατασκευής χρόνου καθαιρέθηκε ο ξυλότυπος. Καθαρίστηκε εσωτερικά το σταυροθόλιο και αρμολογήθηκε. Το τσιμέντο που χρησιμοποιήθηκε σε κάθε περίπτωση ήταν λευκό. 6) Τοποθετήθηκαν δύο ελκυστήρες εγκάρσια στο βόρειο πεσσό του επισκευασμένου σταυροθολίου που είχε παρουσιάσει ελαφρά απόκλιση από την κατακόρυφο για την προστασία του από νέες παραμορφώσεις (Π ί ν. 290 α-β).

(Αρχιτέκτονες Μηχανικοί: Ν. Ζαρίφης, Α. Παρασκευοπούλου - Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

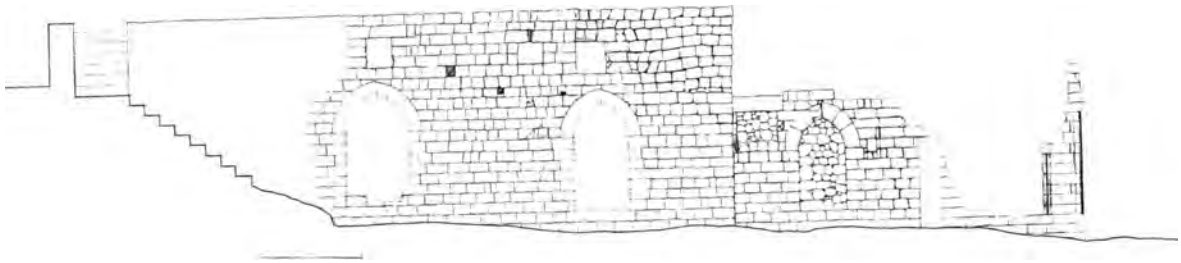
Κατάλυμα Αγγλίας

Πρόκειται για τμήμα του γνωστού ιπποτικού καταλύματος της Αγγλίας στην πλατεία Μουσείου. Είναι διώροφο κτίσμα με μεγάλο ενιαίο χώρο στο ισόγειο και στον όροφο και εσωτερική ξύλινη κλίμακα.

Το κτίριο αναστηλώθηκε από τους Ιταλούς.

Παρουσίαζε προβλήματα υγρασίας και σπασμένα δοκάρια στην ξύλινη οροφή που έφερε πατελιά, σαθρό μεσοπάτωμα από την υγρασία και από κακές επεμβάσεις, υγρασία στο βοτσαλωτό δάπεδο του ισογείου και αποσαθρωμένα κουφώματα.

Οι εργασίες συντήρησης του κτιρίου άρχισαν το φθινόπωρο του 1989, αφού υποστηρίχθηκε το μεσοπάτωμα και η στέγη, αφαιρέθηκε η πατελιά του δώματος, και καθαιρέθηκε προσεκτικά το ξύλινο δώμα. Αποφασίστηκε η αντικατάσταση της ξύλινης στέγης με νέα, όμοια με την παλιά, και τοποθετήθηκαν ξύλινα φουρούσια, περιμετρικά σενάζ από οπλισμένο σκυρόδεμα και μόνωση με υγρή άσφαλτο, φύλλο νάυλον, θερμομονωτικά φύλλα, ελαφρό σκυρόδεμα ρύσεων, τσιμεντοκονία,

Σχέδ. 10. Ρόδος. Πάροδος οδού Πυθαγόρα 43Ν. Λεπτομέρεια της ανατολικής όψης.

διπλή επάλειψη με ασφαλτόπανο και ψιλή άμμο. Οι εργασίες συνεχίζονται και εκτελούνται με εργολαβία (Π ί ν. 291 α).

(Αρχιτέκτων Μηχανικός: Γ. Ντέλλας - Πολιτικός Μηχανικός: Δ. Λαζαρίζου-Κολιάδη)

Κατάλυμα Ισπανίας

Στα πλαίσια συντήρησης κατοικίας του ορόφου του καταλύματος έγιναν διερευνητικές εργασίες στο τμήμα της εισόδου προς τη μεγάλη αίθουσα του καταλύματος, με στόχο την ιστορική-αρχαιολογική τεκμηρίωση και την ανάδειξη των στοιχείων στο προς επισκευή τμήμα. Αποκαλύφθηκε ιπποτικό δάπεδο από πλάκες πωρόλιθου στο τμήμα της εισόδου και έγινε καθαίρεση επιχρισμάτων και διάνοιξη της κεντρικής θύρας προς τη μεγάλη αίθουσα, η οποία αποκαταστάθηκε και αναδείχθηκε στη νέα διαρρύθμιση.

Έγινε επιφανειακή συντήρηση των ιπποτικών τοίχων με αντικατάσταση των σαθρών λίθων και αρμολόγημα, στους νεότερους τοίχους-προσθήκες, κατασκευάστηκαν νέα επιχρίσματα και έγινε συντήρηση της στέγης των κουφωμάτων και αντικατάσταση των πατωμάτων, με προστασία συγχρόνως των αυθεντικών.

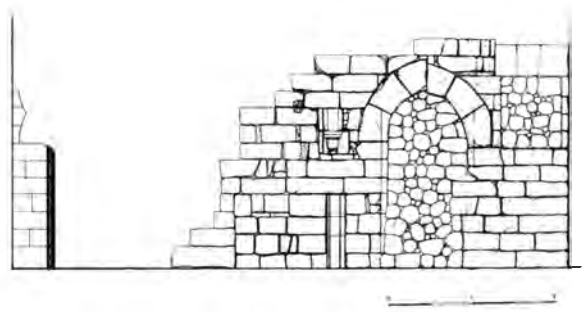
Στο βορειότερο δωμάτιο έγινε προσθήκη αυτοφερόμενου ξύλινου παταριού.

Κατασκευάστηκε νέα υδραυλική και ηλεκτρολογική εγκατάσταση και έγινε εσωτερική διαρρύθμιση με μεταφορά του μαγειρείου και του λουτρού που απέκτησαν τον απαραίτητο εξοπλισμό.

(Αρχιτέκτων Μηχανικός: Κ. Μανούσου-Ντέλλα - Πολιτικός Μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

Κατάλυμα Προβηγκίας

Έγινε συντήρηση των κοινόχρηστων χώρων του καταλύματος με αντικατάσταση των φθαρμένων, σε πολύ

Σχέδ. 11. Ρόδος. Πάροδος οδού Πυθαγόρα 43Ν. Η εσωτερική όψη της αυλής.

μεγάλο βαθμό, δαπέδων από πλάκες πωρόλιθου ιδιαίτερα κακής ποιότητας, στο ισόγειο (είσοδο) και στο πλατύσκαλο του ορόφου. Συντηρήθηκε η κύρια θύρα εισόδου από την οδό Ιπποτών και ξαναχρησιμοποιήθηκε, αφού έγινε ηλεκτρική εγκατάσταση κουδουνιών για τους ενοίκους. Η μικρή δευτερεύουσα θύρα κλείστηκε για λόγους ασφαλείας.

Έγιναν εργασίες συντήρησης του μεσαίου διαμερίσματος του ορόφου που χρησιμοποιείται ως κατοικία, με παράλληλη βελτίωση της εσωτερικής διαρρύθμισης της εισόδου και προσθήκες ξύλινων αυτοφερόμενων παταριών σε τρεις χώρους.

Αναλυτικά έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: τοπική επισκευή επιχρισμάτων στις ποδιές των παραθύρων και χρωματισμοί, φράξιμο της θύρας προς τον εξωτερικό διάδρομο και διάνοιξη παραθύρων, προσθήκη τοίχου στον εξωτερικό διάδρομο για δημιουργία ανεξάρτητης κεντρικής εισόδου, αντικατάσταση ντουλαπιών μαγειρείου, κατασκευή δεύτερης τουαλέτας στο πατάρι, τοπική επισκευή πατωμάτων.

(Αρχιτέκτων Μηχανικός: Γ. Ντέλλας)

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ

Οι εργασίες συντήρησης που έγιναν κατά τη διάρκεια του 1989 αφορούν αναλυτικά στα πιο κάτω προβληματικά σημεία της οχύρωσης.

Εσωτερικό τείχος Κολλάκιου προς την οδό Ορφέως

Έγινε επιφανειακή συντήρηση της λιθοδομής με συντήρηση-αντικατάσταση σαθρών πωρόλιθων, καθάρισμα των αρμών σε βάθος και νέο αρμολόγημα.

Τμηματική ανακατασκευή αποφασίστηκε σε περιοχές, όπου η αποδιοργάνωση της λιθοδομής ήταν πολύ προχωρημένη. Τέλος, έγιναν εργασίες στην επίστεψη του τείχους για προστασία από τα νερά της βροχής.

Τμήμα τείχους στο εσωτερικό του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου

Έγινε επιφανειακή συντήρηση τμήματος τοιχοποιίας με έντονα προβλήματα διάβρωσης στην κατώτερη ζώνη της και συμπλήρωση τμήματός της που είχε καταρρεύσει.

Εσωτερικό θαλάσσιας οχύρωσης στη θέση της Καστελλανίας

Το έργο περιέλαβε την επιφανειακή συντήρηση-αποκατάσταση της εσωτερικής όψης του τείχους προς το ερειπωμένο τμήμα του ορόφου της ιπποτικής Καστελλανίας. Έγινε επίσης αποκατάσταση ερειπωμένης καταχύστρας στο ίδιο σημείο. Ιδιαίτερη μέριμνα δόθηκε στη διατήρηση των σωζόμενων ιχνών (θόλων, ανοιγμάτων κτλ.) του ιπποτικού μνημείου σε συνδυασμό και με τις εργασίες στεγανοποίησης, συντήρησης και επέκτασης των χώρων της Δημόσιας Βιβλιοθήκης, που εκτελέστηκαν παράλληλα από συνεργείο του γραφείου.

Όψη πύλης D'Amboise

Έγινε επιφανειακή συντήρηση-συμπλήρωση πωρόλιθων, αποκατάσταση ανοίγματος και προστασία της επίστεψης της όψης της πύλης.

Τμήμα της θαλάσσιας οχύρωσης ανατολικά της πύλης της Παναγίας

Η περιοχή αυτή παρουσιάζει έντονα προβλήματα, αφ' ενός λόγω της επίδρασης της θαλάσσιας ατμόσφαιρας, πλούσιας σε άλατα, και αφ' ετέρου λόγω της ιδιαίτερα πυκνής κυκλοφορίας οχημάτων, σχεδόν σε επαφή με το τείχος, που προκαλεί προβλήματα χημικής επίδρασης του καυσαερίου στην πέτρα και κραδασμών στη λιθοδομή.

Η επέμβαση ήταν επείγουσα λόγω της έναρξης τμηματικής κατάρρευσης σε μια περιοχή που παρουσίαζε έντονη φθορά, τόσο της επιφάνειας όσο και της συνοχής της τοιχοποιίας.

Στην περιοχή αυτή έγινε καθαίρεση του διογκωμένου ετοιμόρροπου τμήματος και ανακατασκευή του με νέους, υγιείς πωρόλιθους και όσο το δυνατόν καλύτερη σύνδεσή του με τον πυρήνα του τείχους. Λόγω του ότι η ανακατασκευή του τμήματος αυτού μπορεί να θεωρηθεί σημειακή σε μια μεγάλη ενιαία επιφάνεια της θαλάσσιας οχύρωσης, αποφεύχθηκε ο ιδιαίτερος τονισμός του με δημιουργία εσοχής και θεωρήθηκε ότι η παρέμβαση θα είναι αναγνωρίσιμη λόγω της έντονης διαφοράς του υλικού (χρώμα και υφή πωρόλιθου).

(Αρχιτέκτονες Μηχανικοί: Ν. Ζαρίφης, Κ. Μανούσου-Ντέλλα - Πολιτικός Μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ

Λήψη επειγόντων σωστικών μέτρων

1. Επισκευή τόξων: αντικατάσταση φθαρμένων λίθων, συμπλήρωση και αρμολόγημα σε τρία τόξα στην οδό Αγίου Φανουρίου, τρία τόξα στην οδό Πραξιτέλους, δύο τόξα στην οδό Βυζαντίου, πέντε τόξα στην οδό Ομήρου και ένα ιπποτικό τόξο στην οδό Ομήρου επίσης (νέα κατασκευή στα ίχνη του παλιού).

2. Διαβατικό καταλύματος Ωβέρνης: καθαρισμός, αντικατάσταση φθαρμένων λίθων, αρμολόγημα στο διαβατικό. Οδός Ιπποδάμου: καθαρισμός, αντικατάσταση φθαρμένων λίθων, αρμολόγημα σε διαβατικό.

3. Κρήνες. Οδός Σωκράτους (Αγά τζαμί): επισκευές στα επιχρισμένα τμήματα, καθαρισμός.

4. Αντιστηρίξεις αρχαιολογικών χώρων. Ανασκαφές οδού Λάχητος, οδού Αγησάνδρου, ιδιοκτησία Χρυσοχόου στην οδό Μενεκλέους.

5. Αποχωμάτωση αρχαιολογικού χώρου μετά από κατάρρευση του τοίχου στην οδό Παναιτίου, αντιστηρίξεις και περίφραξη.

6. Αντιστήριξη τμήματος του τείχους στην οδό Κωνσταντίνου Ροδίου, επισκευή και πλακόστρωση του δρόμου στο τμήμα αυτό που είχε πάθει καθίζηση, καθαρισμός και απομάκρυνση μπάζων δύο θόλων.

7. Επισκευή ετοιμόρροπης τουαλέτας στην οδό Ομήρου.

8. Κατασκευή βόθρου για αντιμετώπιση καθίζησης της οδού Αντιφάνους (ξεμπάζωμα, πλάκα από μπετόν).

9. Υποστύλωση διαβατικού στην οδό Σοφοκλέους.

10. Κατεδάφιση ετοιμόρροπου κτίσματος στην πλατεία Αθηνάς (ιδιοκτησία Φαΐκ Πετμετζή).

11. Κατασκευή βοτσαλωτού σε πάροδο της οδού Ιπποτών.

12. α) Κατασκευή ξύλινου μπαλκονιού και αντικατάσταση στέγαστρου με επικεράμωση στην οδό Πυθαγόρα 49Β, β) κατασκευή ξύλινου μπαλκονιού (φέροντα δοκάρια, πέτσωμα, ξύλινο στηθαίο) στην οδό Περικλέους 25Β, γ) κατασκευή ξύλινου μπαλκονιού (φέροντα δοκάρια, πέτσωμα και επισκευή μεταλλικού κιγκλιδώματος) στην οδό Περικλέους 39.

13. Καθαίρεση, με χρήση καλαθοφόρου, επικίνδυνων ξύλινων διακοσμητικών στοιχείων και στερέωση των υπόλοιπων στο Αγά τζαμί επί της οδού Σωκράτους.

(Αρχιτέκτων Μηχανικός: Α. Παρασκευοπούλου - Πολιτικός Μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

Θέατρο μεσαιωνικής τάφρου

Το θέατρο της τάφρου κατασκευάστηκε το 1983 με φέροντα σκελετό από dexion. Είναι χωρητικότητας 1.200 θέσεων και στα πέντε χρόνια λειτουργίας του παρουσίασε αδυναμίες, κυρίως όσον αφορά στη χωρητικότητά του, το μέγεθος της σκηνής και τη λειτουργία των καμαρινιών στο Δ' πύργο της Προβηγκίας. Το 1989 προγραμματίστηκαν και εκτελέστηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

α) Καθαίρεση του σκελετού της σκηνής που υπήρχε και αντικατάστασή της στις ίδιες διαστάσεις με μεμονωμένα συναρμολογούμενα βάθρα. Συγχρόνως, έγινε επέκταση της σκηνής προς το τείχος, ως μόνιμο τμήμα της σε περίπτωση συναυλιών κτλ., οπότε το κινητό τμήμα απομακρύνεται και επεκτείνεται η πλατεία με καρέκλες, ώστε να αυξάνεται η χωρητικότητα σε θεατές.

β) Στο εσωτερικό του Δ' πύργου της Προβηγκίας, όπου στεγάζονται τα καμαρίνια του θεάτρου, κατασκευάστηκε μεσοπάτωμα, όπως υπήρχε στην αρχική του μορφή, ώστε να επεκταθούν και οι χώροι των καμαρινιών για τα μεγάλα συγκροτήματα. Η κατασκευή του μεσοπατώματος με τη διαφραγματική λειτουργία του συμβάλλει στη στατική επάρκεια του πύργου.

Το μεσοπάτωμα κατασκευάστηκε με ξύλινες δοκούς, που πακτώθηκαν στις ήδη υπάρχουσες παλιές δοκοθήκες, και με ξύλινα μαδέρια, πάχ. 0,05 μ. Έγινε επίστρωση του δαπέδου με κεραμικές πλάκες και κατασκευάστηκαν δύο τουαλέτες με αποχέτευση σε μικρό βόθρο, διαστ. 2 × 2 μ., έξω από τον πύργο.

Επίσης, έγινε επέκταση της ηλεκτρολογικής εγκατάστασης και προμήθεια πυροσβεστήρων.

γ) Για την εγκατάσταση, προστασία και χειρισμό των μηχανημάτων ήχου και φωτισμού (κονσόλες, ντήμερ κτλ.) κατασκευάστηκε κουβούκλιο, διαστ. 3,40 × 1,60 και ύψ. 2 μ., στα δύο τελευταία σκαλοπάτια των κερκίδων. Η κατασκευή του έγινε από σκελετό dexion και η επένδυση με κόντρα πλακέ θαλάσσης.

δ) Συντήρηση του υπάρχοντος θεάτρου: 1) Συντήρηση του σιδερένιου σκελετού (dexion) των κερκίδων του θεάτρου, τοπική απομάκρυνση της σκουριάς, μινιάρισμα, ελαιοχρωματισμός. 2) Συντήρηση καθισμάτων (μαδεριών) θεάτρου με αντικατάσταση των φθαρμένων μαδεριών σε ποσοστό 20% περίπου, λάδωμα και βερνικοχρωματισμός.

(Αρχιτέκτων Μηχανικός: Κ. Μανούσου-Ντέλλα - Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΑΜΟΡΓΟΣ

Κατάπολα

Ναός Ευαγγελισμού

Στο ναΐσκο του Ευαγγελισμού συνεχίστηκαν και εφέτος για μικρό σχετικά διάστημα οι εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών. Θερμότατες ευχαριστίες εκφράζονται στο Λυκειάρχη Μ. Μωραϊτάκη για την οικονομική και ηθική συμπαράστασή του για την περάτωση του έργου.

Ευχαριστίες, επίσης, εκφράζονται στη Διεύθυνση της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για τη συμμετοχή των συντηρητών Δ. Καμπούρη και Β. Πετροπούλου, στις εργασίες.

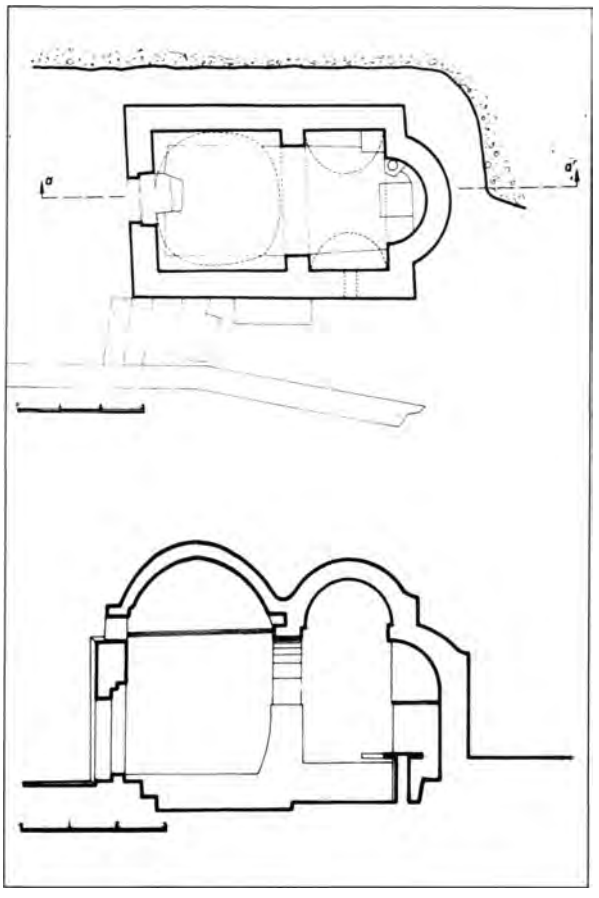
Σε κάτοψη η μικρή εκκλησία έχει σχήμα ορθογώνιο χωρίς νάρθηκα (Σ χ έ δ. 12). Αποτελείται από δύο χώρους: ο ανατολικός, που είναι ο χώρος του ιερού, είναι ορθογώνιος σε κάτοψη και στεγάζεται με ημικυλινδρική εγκάρσια καμάρα. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει ημικυλινδρική κόγχη, χορδής 1,95 και ακτίνας 0,90 μ.

Ο κυρίως ναός, σχεδόν τετράγωνος (διαστ. 2,40 × 2,70 μ.), στεγάζεται με ελλειψοειδή τρούλο που έχει ψηλό σχετικά τύμπανο.

Η ζεύξη του τρούλου του κυρίως ναού και της εγκάρσιας καμάρας του ιερού επιτυγχάνεται με τόξο που καταλήγει σε ισχυρά ποδαρικά. Η θύρα εισόδου έχει ανοιχτεί στο κέντρο της δυτικής πλευράς, διαστ. 1,10 × 1,55 μ. Ως Αγία Τράπεζα έχει χρησιμοποιηθεί ανεστραμμένη βάση ιωνικού κίονα και ως στήριγμα ραβδωτός κιονίσκος περιρραντηρίου (Π ί ν. 291 β).

Στη σημερινή του μορφή ο ναός είναι ασβεστωμένος εξωτερικά. Εσωτερικά ασβεστώματα καλύπτουν όλες τις επιφάνειες του κυρίως ναού, καθώς και τα πλάγια τύμπανα της καλυπτήριας καμάρας του ιερού. Οι τοιχογραφημένες επιφάνειες που δεν έχουν καλυφθεί με ασβεστώματα είναι επιζωγραφισμένες με υδροχρώματα.

Στον ημικύλινδρο της κόγχης εικονίζεται στο κέντρο ο αρχάγγελος Μιχαήλ, μετωπικά, με τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες εκατέρωθεν. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Παναγία ένθρονη με το

Σχέδ. 12. Αμοργός. Κατάπολα. Κάτοψη και τομή του ναού του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου.

Χριστό στα γόνατά της και δύο σεβίζοντες αγγέλους· όλη η παράσταση σε κακή κατάσταση διατήρησης. Στον ημικύλινδρο της καμάρας απεικονίζονται τέσσερις παραστάσεις του χριστολογικού κύκλου: Υπαπαντή, Βάπτιση, Έγερση του Λαζάρου και Ανάληψη.

Στο ανατολικό μέτωπο του ενισχυτικού τόξου εικονίζονται τέσσερις ιεράρχες, μετωπικοί ανά ζεύγη, από τους οποίους διατηρούνται οι του αριστερού μετώπου προς τη νότια πλευρά. Μετά την αφαίρεση των επιχρισμάτων κάτω από την ένθρονη Παναγία στο τεταρτοσφαίριο διαφάνηκαν κεραίες μεγάλου σταυρού που εγγράφονται σε πυραμιδοειδή δόξα.

Στη θέση του μη σωζόμενου ιεράρχη στον ημικύλινδρο της κόγχης, μετά την αφαίρεση των επιχρισμάτων, αποκαλύφθηκε σπάραγμα νωπογραφίας που απεικονίζει άνθος λωτού με δύο πουλιά σε παράταξη. Μετά την αφαίρεση των επιχρισμάτων στο αριστερό πλάγιο μέτωπο της αψίδας, φάνηκε διπλός σταυρός με μεγαλογράμματες επιγραφές σε έντονο κόκκινο χρώμα (Π ί ν. 292 ε).

Στο ουδέτερο βάθος, σε μερικές από τις παραστάσεις της εγκάρσιας καμάρας, έγιναν δοκιμαστικά δείγματα και αποκαλύφθηκε ότι υπάρχουν τοιχογραφίες με φυτικό διάκοσμο.

Στο βόρειο και το νότιο τύμπανο της εγκάρσιας καμάρας και μετά την αφαίρεση των πολλαπλών στρωμάτων από επιχρίσματα, αποκαλύφθηκαν σπαράγματα δύο τουλάχιστον ζωγραφικών στρωμάτων. Το παλαιότερο είναι διακοσμημένο με γεωμετρικά θέματα, ενώ στο νεότερο σώζονται σπαράγματα αδιάγνωστης μετωπικής μορφής με φωτοστέφανο.

Το ενισχυτικό τόξο που στηρίζει το ναό έχει πλατιά μέτωπα. Στο νότιο είναι ζωγραφισμένες δύο μετωπικές μορφές αδιάγνωστων ιεραρχών, ενώ στο βόρειο, μετά την αφαίρεση των επιζωγραφήσεων, φάνηκε γεωμετρική διακόσμηση. Το θέμα αποτελείται από επάλληλα τρίγωνα που αποδίδονται ελεύθερα σε τρία τουλάχιστον χρώματα: μαύρο, σκούρο γκρίζο και σταχτί γκρίζο.

Στη συνέχεια έγιναν δοκιμαστικά δείγματα στον κυρίως ναό και συγκεκριμένα στο τύμπανο του τρούλου. Αν και τα δείγματα ήταν περιορισμένης έκτασης, μετά την αφαίρεση των επιχρισμάτων αποκαλύφθηκε διακόσμηση αποτελούμενη από ισοσκελείς σταυρούς εγγεγραμμένους σε κύκλους που εγγράφονται σε μεγαλύτερους κύκλους.

Στα μέχρι στιγμής γνωστά πρωτοβυζαντινά μνημεία στο νησιωτικό χώρο, πρέπει να ενταχθεί και η εκκλησία του Ευαγγελισμού της Παναγίας στο Ξυλοκεραμίδι Καταπόλων Αμοργού.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ - ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Οι εργασίες συντήρησης που έγιναν εφέτος αφορούσαν φορητές εικόνες, τοιχογραφίες, ψηφιδωτά δάπεδα και ξυλόγλυπτα.

Από την ύπαιθρο της Ρόδου μεταφέρθηκαν φορητές εικόνες για συντήρηση.

Συγκεκριμένα, από το ναό του χωριού Βάτι μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια της Εφορείας και συντηρήθηκαν τέσσερις μεταβυζαντινές εικόνες: Χριστός Παντοκράτορας, άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, σταυρός του τέμπλου και άγιος Γεώργιος.

Από τον Φιλέρημο μεταφέρθηκαν και συντηρήθηκαν τέσσερις φορητές εικόνες: Παναγία Βρεφοκρατούσα (τύπου Οδηγήτριας), Παναγία Πλατυτέρα και δύο εικόνες Παντοκράτορα.

Από το χωριό Μάσσαρι μεταφέρθηκε εικόνα Παναγίας Βρεφοκρατούσας (τύπου Οδηγήτριας) για συντήρηση. Έγινε στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας και του ξύλου και στη συνέχεια μηχανικός και χημικός καθαρισμός.

Από το ναό Κοίμησης της Θεοτόκου της κοινότητας Μεσαναγρού μεταφέρθηκε στα εργαστήρια της Εφορείας και συντηρήθηκε εικόνα αγίου Γεωργίου μεταβυζαντινών χρόνων. Στην αρχή έγινε στερέωση του ξύλου και της ζωγραφικής επιφάνειας και στη συνέχεια χημικός και μηχανικός καθαρισμός.

Από τη Λέρο μεταφέρθηκαν 22 εικόνες και ένα βημόθυρο για συντήρηση. Έγινε απεντόμωση, στερέωση του ξύλου και της ζωγραφικής επιφάνειας, στη συνέχεια χημικός και μηχανικός καθαρισμός, καθώς και μερική αποκατάσταση φθαρμένων επιφανειών.

Στερεώθηκαν, απεντομώθηκαν και συντηρήθηκαν τέσσερις κασέλες της Κοσμητικής Συλλογής Ρόδου, καθώς και η ξυλόγλυπτη κασέλα αριθ. 23 και δύο άγγελοι στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου.

Σε ιπποτική κατοικία της οδού Γαβαλά 6 στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου, αποκαλύφθηκαν λείψανα κοσμικών τοιχογραφιών (τέλους 15ου - αρχών 16ου αι.), οι οποίες καθαρίστηκαν, στερεώθηκαν και συντηρήθηκαν.

Στο χωριό Μεσαναγρός σώζεται ο ναός Κοίμησης της Θεοτόκου μεταβυζαντινών χρόνων. Ο ναός είναι χτισμένος πάνω στα ψηφιδωτά δάπεδα παλαιοχριστιανικών βασιλικών τριών διαδοχικών οικοδομικών φάσεων. Το μνημείο παρουσίασε στατικά προβλήματα και για να ενισχυθεί η θεμελίωση έπρεπε να αποτοιχιστούν τα ψηφιδωτά δάπεδα που περιτριγυρίζουν το ναό. Έγινε αποτοίχιση ψηφιδωτών δαπέδων, διαστ. 12 × 1 μ., τα οποία συντηρήθηκαν και επανατοποθετήθηκαν.

Έγιναν επίσης εργασίες στερέωσης, καθαρισμού και συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων που έχουν εκτεθεί στην αυλή της Παναγίας του Κάστρου, στο ναό Ζωοδόχου Πηγής στο Πλημμύρι και των ψηφιδωτών δαπέδων που έχουν εκτεθεί στους χώρους του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου. Ακόμη, έγινε η αποτοίχιση ψηφιδωτού δαπέδου απο το οικόπεδο Κασιώτη της πόλης Κω και συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά δάπεδα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Αγίου Στεφάνου Κεφάλου στην Κω.

Β. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΓΛΥΠΤΩΝ

Η καταγραφή αρχιτεκτονικών μελών και αποτμημάτων τους, που ήταν συγκεντρωμένα στον εσωτερικό χώρο της Παναγίας του Κάστρου και στην αυλή, είχε αρχίσει από παλιά, χωρίς όμως να ολοκληρωθεί. Με τις εργασίες συντήρησης του μνημείου τα γλυπτά μεταφέρθηκαν σε αποθήκες, με αποτέλεσμα την ανάγκη νέας καταγραφής και φωτογράφησης. Από αυτά τα περισσότερα, δημοσιευμένα από τον Α. Ορλάνδο στο ΑΒΜΕ, προέρχονται από παλαιοχριστιανικές βασιλικές στην ύπαιθρο του νησιού και συγκεκριμένα από τη βασιλική στο Αφάντου[48], στη Λάρδο[49], στο Γεννάδι[50], στην Αρνίθα[51], στο Πλημμύρι[52], στην Κατταβιά[53] και στην Ιαλυσό[54]. Αρκετά είναι άγνωστης προέλευσης και είχαν συγκεντρωθεί κατά τη διάρκεια της ιταλοκρατίας[55]. Μερικά προέρχονται από την ανασκαφή στην Άφωτη Καρπάθου[56].

Σε αυτά περιλαμβάνονται: α) Κιονόκρανα (κορινθιακά, θεοδοσιανά, δίζωνα, κολουροπυραμιδοειδή και λεβητοειδή τεκτονικά, καθώς και ιωνικά με συμφυή επιθήματα). β) Βάσεις και κορμοί κιόνων. γ) Διαχωριστικοί αμφικιονίσκοι παραθύρων και επιθήματα. δ) Πεσσίσκοι τέμπλου, θωράκια και επιστύλια. ε) Επίκρανα παραστάδων. στ) Θωράκια αμβώνων με συμφυείς πεσσίσκους. ζ) Κιονίσκοι και κιονόκρανα κιβωρίου, καθώς και αποτμήματα από Άγιες Τράπεζες. η) Κοσμήτες. θ) Περιθυρώματα. ι) Σαρκοφάγοι, βάσεις περιρραντηρίων, λεκανίδες, κάλυμμα λειψανοθήκης. Από αυτά ελάχιστα είναι ακέραια. Αρκετά είναι τόσο σπασμένα και απολεπισμένα που δεν είναι δυνατή η αναγνώριση του μέλους στο οποίο ανήκαν.

Εκτός από τα αρχιτεκτονικά μέλη που μεταφέρθηκαν στις αποθήκες, η καταγραφή συνεχίστηκε και σε άλλα που υπήρχαν στην αυλή της Εφορείας (περβόλα) και που προέρχονται από διάφορες ανασκαφές, τόσο στη Μεσαιωνική Πόλη όσο και στην ύπαιθρο. Συγκεκριμένα: αποτμήματα α) από την ανασκαφή του οικοπέδου Χατζηανδρέου στην οδό Χειμάρρας[57] και του οικοπέδου Αναστασιάδου, β) από την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Τζεδάκη (τέρμα οδού Χειμάρρας), γ) από το ναό Αγίου Ιωάννη Κυρωνιάτη στα Μαριτσά[58], δ) από τη βασιλική στο Χαράκι Μαλώνας[59], ε) από το ναό Αγίας Τριάδας (Ντολαπλί)[60], στ) από το ναό του Αγίου Μάρκου (Σαντρί Τσελεπή μεστζίδ), ζ) από το ναό του Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης (Καδί μεστζίδ), η) από το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου

48. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 24-28, εικ. 21.
49. Ό.π., σ. 28-30, εικ. 23-24.
50. Ό.π., σ. 30-31, εικ. 26.
51. Ό.π., σ. 32-35, εικ. 27.
52. Ό.π., σ. 40-46, εικ. 36.
53. Ό.π., σ. 46, εικ. 38.
54. Ό.π., σ. 47-54, εικ. 42-47.
55. Ό.π., σ. 8-19, 215-221, εικ. 2-14, 159-167.
56. ΑΕ 1973, σ. 143-160, πίν. 148α, 227α.
57. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 442-443· 24 (1969): Χρονικά, σ. 464-469· 26 (1971): Χρονικά, σ. 552-555· 34 (1979): Χρονικά, σ. 473. Γρ. Κωνσταντινόπουλος - Η. Κόλλιας, ΑΑΑ Ι (1968), σ. 262.
58. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 578.
59. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 412-413, Σχέδ. 1.
60. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 473-475.

(Καστέλλο), θ) από το ναό του Αγίου Δημητρίου στο Γεννάδι, ι) από την ανασκαφή στο οικόπεδο Ιωαννίδη στα Τριάντα, ια) από το ναό του Αγίου Αρτεμίου (Σικιντί τζαμί)[61], ιβ) από το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μεσαναγρό[62], ιγ) από την ανασκαφή στο οικόπεδο της οδού Αγησάνδρου[63] και ιδ) από το ναό του Αρχάγγελου Μιχαήλ (Δεμιρλί)[64].

Το υλικό κατασκευής τους είναι: α) από μάρμαρο Προκοννήσου, β) από λάρτιο λίθο (είδος τοπικού μάρμαρου που εξάγεται στο χωριό Λάρδος), γ) από ασβεστόλιθο σκληρό, δ) από πορφυρίτη και ε) ελάχιστα από πωρόλιθο. Συμπερασματικά, με βάση τη μελέτη του υλικού κατασκευής τους, της επιλογής των θεμάτων και της τεχνικής απόδοσης, είναι δυνατό να υποτεθεί η ύπαρξη ενός τοπικού εργαστηρίου στο νησί[65].

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΜΕΤΑΛΛΙΝΩΝ

Η καταγραφή των μετάλλινων αντικειμένων-ευρημάτων της Συλλογής της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων άρχισε από όσα έχουν συντηρηθεί και φυλάσσονται στις αποθήκες της Εφορείας (χαλκοθήκη).

Σε αυτά περιλαμβάνονται:

α) Ορειχάλκινος δίσκος-διακοσμητική λαβή πολυκάνδηλου (ΜΒ 35) παλαιοχριστιανικής περιόδου[66].

β) Χάλκινο λυχνάρι (ΜΒ 44)[67] από την ανασκαφή του οικοπέδου Τσιμέττα (Π ί ν. 292 α).

γ) Χάλκινο λυχνάρι με λυχνοστάτη (ΜΒ 19) παλαιοχριστιανικής εποχής, άγνωστης προέλευσης, που είχε συλλεγεί κατά την ιταλοκρατία (Π ί ν. 292 β).

δ) Χάλκινο περίαπτο (ΜΒ 42) με οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου F. del Carretto (Π ί ν. 292 γ).

ε) Στέμμα από αντιμόνιο (ΜΒ 45).

στ) Σιδερένιο κράνος ιπποτικής περιόδου (ΜΒ 46). Ανήκει στη Συλλογή του Τάγματος των Ιπποτών της Μάλτας.

ζ) Μετάλλινα ευρήματα (ΜΒ 202-220) από την ανασκαφή της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής πόλης Ρόδου (χάλκινη πόρπη, δέσμες από χάλκινα ελάσματα για ανάρτηση κανδήλας, χάλκινος διαβήτης, χάλκινο κλειδί, χάλκινα δαχτυλίδια, χάλκινες βελόνες)[68].

η) Δύο σύνολα (ΜΒ 37-41) και (ΜΒ 195-199) από χάλκινες πλάκες-μήτρες για την αναπαραγωγή εμπίεστων καλυμμάτων ευαγγελίων.

θ) Σιδερένιο μάγγανο (;) με ξυλόγλυπτο διάκοσμο (ΜΒ 193) ιπποτικής περιόδου.

Καταγράφηκαν επίσης τέσσερα χάλκινα κανόνια (ΜΒ 47-50) (Π ί ν. 292 δ) του 16ου αι., που εκτίθενται στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, στην έκθεση της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου, και δεκαοκτώ σιδερένια που φυλάσσονται σε αποθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου[69].

Έχουν επίσης καταγραφεί είκοσι δύο μετάλλινα αντικείμενα (ΜΒ 13-34) που φυλάσσονταν σε αποθήκες του Καστέλλου και μεταφέρθηκαν σε αποθήκες της Εφορείας το 1988 κατά τη διάρκεια των εργασιών για τη Σύνοδο της ΕΟΚ. Σε αυτά περιλαμβάνονται ασημένιο αγγείο, καθώς και χάλκινα και ορειχάλκινα διακοσμητικά αντικείμενα, όπως δίσκοι με ομφάλιο, κανάτες και άλλα σκεύη διακοσμητικά και καθημερινής χρήσης.

Καταγράφηκαν, τέλος, όλα τα μετάλλινα αντικείμενα (ΜΒ 69-192) της Κοσμητικής Συλλογής Δωδεκανήσου (αποθήκες και προθήκες). Πρόκειται για αντικείμενα από χαλκό και ορείχαλκο καθημερινής χρήσης, μαγειρικά σκεύη της τουρκοκρατίας και μερικά νεότερα.

ΛΟΥΚΙΑ ΟΡΦΑΝΟΥ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ - ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Στην αποθήκη της Εφορείας φυλάσσεται ένας σημαντικός αριθμός βυζαντινών και μεσαιωνικών πήλινων αγγείων που προέρχονται κυρίως από παλιές ανασκαφές (1950-1979) οικοπέδων της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου. Έχει γίνει ήδη μια πρώτη ταξινόμηση του υλικού και έχει σχεδόν ολοκληρωθεί η καταλογογράφηση και φωτογράφησή του. Έως τώρα έχουν καταγραφεί γύρω στα 1.000 αγγεία (ΠΧ 1-997), που χρονολογούνται

61. Σχετικά με την ανασκαφική έρευνα στα υπ' αριθ. στ-ια μνημεία, βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 655-656, 669-670· 43 (1988): Χρονικά, σ. 647-650, 660-661.

62. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 475-476.

63. Σχετικά με την ανασκαφή σε αυτό το οικόπεδο, βλ. παραπάνω, σ. 510 κ.ε.

64. E. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, ό.π., σ. 337.

65. V. Vemi, Les chapiteaux ioniques à l'imposte de Grèce, BCH XVI, 1989, Suppl., σ. 23, 45, 215. E. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, ό.π., σ. 318, σημ. 35.

66. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 23, εικ. 18.

67. Ημ. Εφορ. 58 (1971-72), Μεσαιωνική Πόλη.

68. Ανασκαφική περίοδος 1970-71.

69. Τα κανόνια που εκτίθενται, καθώς επίσης και μερικά της αποθήκης του Αρχαιολογικού Μουσείου, συντηρήθηκαν το 1983 από τους συντηρητές της Υπηρεσίας Α. Γκατσάρα και Η. Αυγενικό.

από τον 7ο έως το 17ο αι. και έχουν ταξινομηθεί περίπου 600, που ανήκουν στο γενικό τύπο της εφυαλωμένης κεραμικής (11ος-17ος αι.).

Ένα μεγάλο και ενδιαφέρον σύνολο αποτελεί η εισηγμένη στα χρόνια της ιπποτοκρατίας (1309-1522) κεραμική από την Ανατολή και τη Δύση. Από τον τόπο προέλευσης του υλικού, διαπιστώνεται ότι το 13ο αλλά κυρίως το 14ο αι. εισάγονται αγγεία από αιγυπτιακά ή συριακά κέντρα και από την Κύπρο. Από τα μέσα του 14ου αρχίζουν οι εισαγωγές από τη Δύση. Ένα μεγάλο μέρος είναι η ισπανική κεραμική που χρονολογείται από το τέλος του 14ου έως τις τελευταίες δεκαετίες του 15ου, ενώ από τις αρχές του ίδιου αιώνα εισάγεται η εγχάρακτη πολύχρωμη κεραμική, που σύμφωνα με τα τυπολογικά της γνωρίσματα προέρχεται μάλλον από εργαστήρια της ευρύτερης περιοχής της Βενετίας, και η πολύχρωμη γραπτή των πρώιμων αναγεννησιακών τύπων, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 16ου αι.[70]. Οι εισαγωγές από τη Δύση διακόπτονται με την κατάληψη της Ρόδου από τους Τούρκους (1522), όταν το κράτος των Ιωαννιτών Ιπποτών διαλύεται και το νησί αποτελεί πλέον επαρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας[71]. Από την εποχή αυτή χρονολογούνται αγγεία «τύπου Νικαίας»[72]. Η ύστερη φάση αυτής της κεραμικής ήταν πολύ διαδεδομένη, τόσο στην πόλη της Ρόδου όσο και στη Λίνδο, ώστε να είναι γνωστή ως «ροδιακή κεραμική»[73].

Από την εισηγμένη μεσαιωνική κεραμική ένας αριθμός χαρακτηριστικών τύπων βρίσκεται στην έκθεση Μεσαιωνικής Πόλης στο Καστέλλο.

Στους καταλόγους της Εφορείας έχουν καταγραφεί επίσης βυζαντινά και μεσαιωνικά αγγεία που εκτίθενται ή φυλλάσονται στις αποθήκες των νησιών και προέρχονται κυρίως από δωρεές, παραδόσεις ή κατασχέσεις.

Στην Κάλυμνο, στο αρχοντικό Βουβάλη, το οποίο λειτουργεί προσωρινά και ως Αρχαιολογικό Μουσείο, βρίσκονται δεκαοκτώ ιταλικά μεσαιωνικά αγγεία (ΠΧ 393, ΠΧ 407-423), που χρονολογούνται στις αρχές του 16ου αι. και προέρχονται από ναυάγιο πλοίου στη θαλάσσια περιοχή του νησιού (Συλλογή Ζουρντού - Κουλιανού - Ευστρατίου)[74].

Στο Μουσείο Καστελλόριζου, στην αίθουσα Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, εκτίθεται μέρος από το φορτίο βυζαντινών πινακίων ενός πλοίου που ναυάγησε κοντά στο νησί (ΠΧ 299-392)· χρονολογούνται στα τέλη του 12ου-αρχές του 13ου αι.[75].

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σύμης βρίσκονται επτά βυζαντινά πινάκια (ΠΧ 395-400, ΠΧ 424) του «τύπου Καστελλορίζου», που σύμφωνα με πληροφορίες του αείμνηστου φύλακα αρχαιοτήτων Κοκκιμήδη Πατατούκου «αγοράσθηκαν από Συμιακούς από τις μικρασιατικές ακτές και δωρήθηκαν στο Μουσείο»[76].

Παράλληλα με την καταγραφή συνεχίζεται η συντήρηση των αγγείων που περιλαμβάνει καθαρισμό, συγκόλληση και συμπλήρωση μερικών με γύψο από τους συντηρητές της Υπηρεσίας, με την προοπτική ότι σύντομα θα εκτεθούν σε ένα μουσείο.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ

70. M. Michailidou, Ceramica veneziana dalla città medievale di Rodi (1309-1522). Nota preliminare στα Πρακτικά του Σεμιναρίου La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia (υπό εκτύπωση).

71. M. Efthymiou-Hadzilacou, Rhodes et sa région élargie au 18ème siècle: Les activités portuaires, Αθήνα 1988, σ. 19.

72. Y. Petsopoulos, Kunst und Kunsthandwerk unter der Osmanen, Μόναχο 1982, σ. 73 κ.ε., εικ. 71, 74.

73. Αναφέρουμε ενδεικτικά: A. Lane, Later Islamic Pottery. Persia, Syria, Egypt, Turkey, Λονδίνο 1953, σ. 54 κ.ε. M. Monte Santo, La ceramica di Lindo (Rodi), Rivista delle Colonie Italiane, III (1929), n. 6-7 (giugno-luglio), σ. 558-572.

74. Αδημοσίευτα.

75. Γ. Φιλοθέου - Μ. Μιχαηλίδου, Φορτίο πινακίων από ναυάγιο βυζαντινού πλοίου κοντά στο Καστελλόριζο, ΑΔ 41 (1986): Μελέτες, σ. 271-330.

76. Ό.π.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ - ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Καλαμπάκα

Σπήλαιο Θεόπετρας

Συνεχίστηκε για τρίτη χρονιά η έρευνα στο σπήλαιο της Θεόπετρας, όπου ήδη έχουμε ζητήσει να γίνει συστηματική ανασκαφή, λόγω του μεγάλου επιστημονικού ενδιαφέροντος που παρουσιάζει.

Η ανασκαφή διήρκεσε ένα μήνα[1] και ανοίχτηκαν τέσσερα νέα σκάμματα, ενώ συνεχίστηκε το σκάψιμο και στα σκάμματα των προηγούμενων ετών (Σ χ έ δ. 1). Η φετινή ανασκαφή είχε ως σκοπό:

1. Να ενωθούν τα δύο βαθύτερα σκάμματα του κέντρου (Z8-Z9), γιατί πλέον σε μεγάλα βάθη δημιουργούνται διάφορα τεχνικά προβλήματα, και να σκαφούν ενιαία μέχρι το φυσικό πυθμένα του σπηλαίου.

2. Να ολοκληρωθεί το σκάψιμο στο σκάμμα Ε13 που βρίσκεται στο νότιο άκρο του σπηλαίου, ώστε να αναζητήσουμε κι εκεί τον πυθμένα του, που στο σκάμμα Λ9 βρέθηκε το 1988 σε βάθος 3,30 μ.

3. Να αναζητηθεί η συνέχεια ή η διακοπή της στρωματογραφίας μεταξύ του σκάμματος Λ9 (ανατολικό άκρο σπηλαίου) και των κεντρικών σκαμμάτων, όπου (στα δεύτερα) υπάρχει παχύ στρώμα φωτιάς και έντονη διατάραξη, πράγμα που δεν παρατηρήθηκε καθόλου στην περιοχή του Λ9. Έτσι ανοίχτηκαν τα σκάμματα Κ10 και Ι10.

4. Να αναζητηθεί η συνέχεια της λιθοκατασκευής που είχε εντοπιστεί στο σκάμμα Η10, ενώ δε συνεχιζόταν στα γειτονικά Θ10 και Η9, που ελέγχθηκαν το 1988. Για το σκοπό αυτό ανοίχτηκε φέτος το σκάμμα Ζ10.

5. Τέλος, έχοντας ελέγξει τα προηγούμενα χρόνια τα τρία άκρα του σπηλαίου (ανατολικά - Λ9, βόρεια - Η4, νότια - Ε13), δοκιμάζουμε εφέτος και το δυτικό με το σκάμμα Γ10.

Αναλυτικότερα:

α) Η ανασκαφή στο Z8-Z9 συνεχίστηκε ενιαία από βάθος 3,23 μ., όπου βρισκόταν από πέρυσι το Z8, αφού προηγουμένως κατέβηκε και το Z9 στο ίδιο βάθος και συνεχίστηκε μέχρι τα 3,78 μ. χωρίς να βρεθεί ο πυθμένας. Τα ευρήματα εδώ ήταν εργαλεία Μέσης Παλαιολιθικής εποχής και κάρβουνα, τα οποία παραδόθηκαν στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Ερευνητικού Κέντρου Δημόκριτος για ραδιοχρονολόγηση και ήδη μας έχουν δοθεί τα πρώτα αποτελέσματα, που είναι 38579 (+3963, -2642), χρονολόγηση που ανταποκρίνεται σε γενικές γραμμές στην αντίστοιχη των εργαλείων Μέσης Παλαιολιθικής του Πηνειού, που βρήκε ο V. Milojčić και χρονολογήθηκαν γύρω στα 44.000 χρόνια πριν.

β) Η ανασκαφή στο Ε13 συνεχίστηκε από βάθος 1,35 μ., αφού ήδη είχαν σταματήσει τα κεραμικά ευρήματα. Το σκάψιμο εδώ ολοκληρώθηκε σε βάθος 3,20 μ. περίπου αφού φθάσαμε σε σκληρό πυθμένα. Είναι πλέον φανερό ότι ο σκληρός πυθμένας στα ακρινά σκάμματα (Λ9, Ε13) βρίσκεται σε ψηλότερο σημείο απ' ό,τι στα κεντρικά (Z8-Z9), όπου έχουμε ξεπεράσει το ίδιο βάθος, χωρίς ενδείξεις ότι πλησιάζουμε στο τέλος. Και σε αυτό το σκάμμα, στα βαθύτερα στρώματά του, βρέθηκαν εργαλεία από πυριτόλιθο, χαρακτηριστικά του τέλους της Μέσης Παλαιολιθικής εποχής.

γ) Με τα νέα σκάμματα Κ10 και Ι10 βεβαιωθήκαμε ότι η φωτιά των κεντρικών σκαμμάτων δεν έφθασε έως εκεί και ασφαλώς αυτό οφείλεται στην εποχή της μεταγενέστερης χρήσης του σπηλαίου, αφού χρονολογήθηκαν καμένα κόπρανα αιγοπροβάτων από το σκάμμα Ζ10 που έδωσαν ηλικία γύρω στα 150 χρόνια (δηλαδή εποχή τουρκοκρατίας).

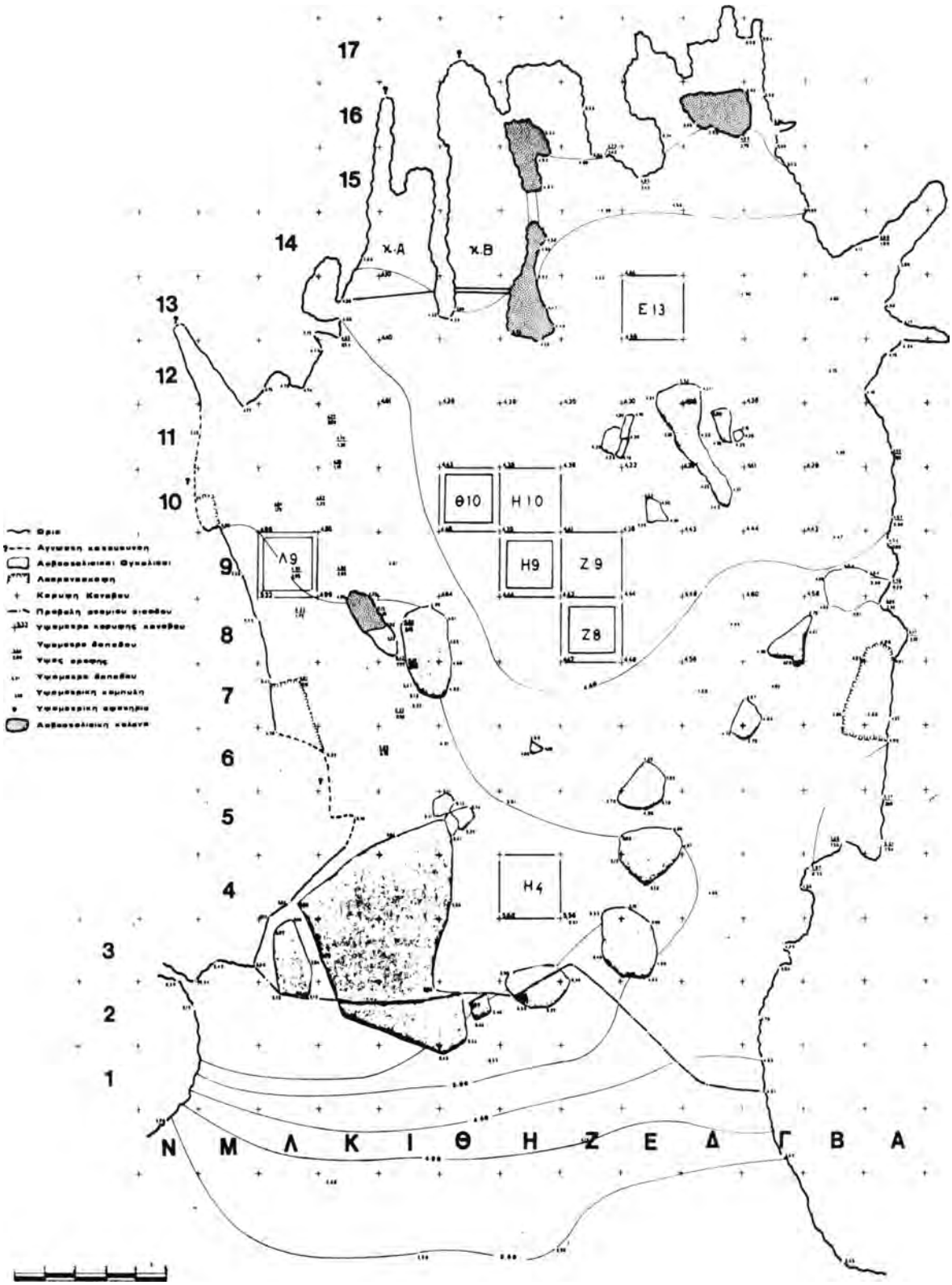
Βεβαιωθήκαμε ακόμη ότι η κατοίκηση στα ακρινά αυτά σημεία (Λ9, Κ10) ήταν περιορισμένη σε σχέση με το κέντρο και η νεολιθική επίχωση είχε πάχος μόλις 0,70 μ., δηλαδή ήταν περίπου η μισή από τα σκάμματα του κέντρου. Αυτό σημαίνει ότι κατά τη Νεολιθική εποχή το δάπεδο της σπηλιάς ήταν ανισόπεδο, βαθύτερο στο κέντρο και ψηλότερο στο ανατολικό (Λ9) και το βόρειο (Η4) άκρο.

Κάτω από τη νεολιθική επίχωση τα ευρήματα ανήκαν στην Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή, χωρίς προς το παρόν να υπάρχουν ενδείξεις παρουσίας της λεγόμενης Μεσολιθικής φάσης.

δ) Το νέο σκάμμα Ζ10 ανοίχτηκε πολύ δύσκολα, λόγω των πεσμένων μεγάλων βράχων από την οροφή. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι συνεχίζεται και εδώ η λιθοκατασκευή του σκάμματος Η10, ενώ θα πρέπει στη συνέχεια ν' ανοιχθούν νέα σκάμματα προς Ν. για να την αναζητήσουμε κι εκεί και να διαπιστωθεί περί τίνος ακριβώς πρόκειται.

ε) Το νέο σκάμμα Γ10 στο δυτικό άκρο του σπηλαίου έδινε κεραμικά ευρήματα μέχρι βάθους 1,30 μ. περίπου, δηλαδή όσο και τα κεντρικά σκάμματα, και όχι όσο το ανατολικό άκρο του. Το αξιοσημείωτο αυτό γεγονός προφανώς θα πρέπει να αποδοθεί στο ότι, ενώ το ανατολικό άκρο του είναι σκοτεινό και τα τοιχώματα κατεβαίνουν χαμηλά εμποδίζοντας την εύκολη κυκλοφορία στο χώρο, το δυτικό είναι φωτεινό και ανοι-

1. Σε αυτήν πήραν μέρος πλην της υπογράφουσας οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Ελένη Στραβοπόδη, Ελένη Κοτζαμποπούλου, Χρυσάνθη Κονταξή και Λίνα Καγκάλου, επίσης η αρχαιολόγος Μαρία Μαγκαφά που ανέλαβε και την επεξεργασία του νεροκόσκινου και την ταύτιση των καμένων καρπών, καθώς και οι συντηρητές Πάνος Πολυδωρόπουλος, Μαρία Δεϊλάκη και Β. Παπαμίκου και οι σχεδιαστές Δήμητρα Μπακογιαννάκη και Διονύσιος Γιαννάτος.

Σχέδ. 1. Καλαμπάκα. Σπήλαιο «Μούτα» Θεόπετρας. Κάτοψη της ανασκαφής.

χτό, όπως και ο κεντρικός χώρος του σπηλαίου, επομένως προσφέρεται για κατοίκηση.

Τα στρώματα αυτού του σκάμματος (νοτιοανατολική περιοχή) είχαν μια έντονη κλίση προς το κέντρο του σπηλαίου· την αιτία αυτής της διαμόρφωσης θα πρέπει να αναζητήσουμε στο μέλλον. Το σκάψιμο εδώ σταμάτησε σε βάθος 1,75 μ., όπου βρέθηκαν εργαλεία Ανώτερης Παλαιολιθικής εποχής, και θα συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο.

Απ᾽ όλα τα σκάμματα συλλέχθηκαν χώματα με ίχνη φωτιάς, που πέρασαν από τη διαδικασία του νεροκόσκινου για την αναζήτηση καρπών, και αναμένεται ότι σύντομα θα έχουμε τα πρώτα αποτελέσματα.

Για το οστεολογικό υλικό της νεολιθικής φάσης έχουν αναφερθεί οι πρώτες εκτιμήσεις στο ΑΔ 43 (1988), σ. 678.

ΝΙΝΑ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Σύντ. Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Το 1989 στην Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών υπηρέτησαν οι υπογράφουσες, η αρχαιολογική γραμματεύς Βασιλική Κολόμβα, ο διοικητικός υπάλληλος Δημήτρης Ακρίβος και η δακτυλογράφος Σοφία Τσάτσαρη. Η αρχαιολόγος Μαρία Καζανάκη-Λάππα απουσίασε με ετήσια εκπαιδευτική άδεια, ενώ από το Σεπτέμβριο εργάστηκαν, στα πλαίσια των Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων της ΕΟΚ ο Γεώργιος Κακαβάς και η Αναστασία Κουτσή. Με το προσωπικό αυτό διενεργήθηκε ο έλεγχος, η καταγραφή και η φωτογράφηση: 1) των αρχαίων και των εικόνων νέων κατόχων, 2) των νέων αποκτημάτων των ιδιωτικών αρχαιολογικών συλλογών και των αρχαιοπωλείων και 3) των αρχαίων με προέλευση το εξωτερικό. Ουσιαστική ήταν η συμμετοχή του Νομισματικού Μουσείου στο έργο της καταγραφής των νομισμάτων, αρχαίων και βυζαντινών.

Από τον ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό των αρχαίων και των εικόνων που καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν, λίγα παρουσιάζουν ενδιαφέρον για να αναφερθούν.

Η κάτοχος Θεανώ Κιοσέογλου δήλωσε συμπληρωματικά 19 αρχαία, από τα οποία αξιόλογα είναι πέντε γλυπτά:

α) Αγαλματίδιο κούρου με ιμάτιο από πωρόλιθο, κυπριακού εργαστηρίου του ύστερου 6ου αι. (αριθ. 80, σωζ. ύψ. 0,40 μ.) (Π ί ν. 293 α).

β) Απότμημα αναθηματικού αναγλύφου με παράσταση ανδρικής ιματιοφόρου μορφής και γυναικείας, σε κατατομή προς τα δεξιά (αριθ. 91, διαστ. 0,26 × 0,71 × 0,70 μ.). Στο ζεύγος, του οποίου τα κεφάλια έχουν αποκοπεί από το επίπεδο του ανάγλυφου βάθους, προβάλλεται ντυμένη παιδική μορφή με το πρόσωπο κατ' ενώπιον, πολύ φθαρμένη. Το ανάγλυφο είναι έργο αττικού εργαστηρίου του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. και χρησιμοποιήθηκε σε β' χρήση ως κατώφλι, όπως δείχνουν οι δύο τόρμοι για τη στρόφιγγα στην πίσω όψη του.

γ) Επιτύμβια στήλη με αετωματική επίστεψη, ελλιπής στο κατώτερο τμήμα της, με παράσταση ντυμένης γυναικείας μορφής στραμμένης προς τα αριστερά, που προτείνει το χέρι του βάθους προς μικρό σκυλί (αριθ. 89, σωζ. ύψ. 0,45 μ.). Η επιγραφή της στήλης σε τρεις στίχους: *ΙΣΗΠΕΝΕΙΑ / ΠΥΡΡΟΥ / ΡΟΔΙΑ* και ο ρυθμός της ανάγλυφης παράστασης χρονολογούν τη στήλη στην ελληνιστική εποχή.

δ) Μικρό ακέφαλο άγαλμα όρθιας γυναικείας μορφής με συμφυή πλίνθο (αριθ. 79, σωζ. ύψ. 0,35 μ.) (Π ί ν. 293 δ), το οποίο αποτελεί αντίγραφο της εποχής των Φλαβίων – όπως μαρτυρεί ο τρόπος που αποδίδονται οι πτυχές του χιτώνα και του ιματίου – ενός κοινού αγαλματικού τύπου του 4ου αι. π.Χ.

ε) Επιτύμβια στήλη από ασβεστόλιθο, ρωμαϊκών χρόνων, η οποία φέρει ανάγλυφη προτομή γυναικείας μορφής κατ' ενώπιον σε ημικυκλική βάθυνση, της οποίας η κορύφωση έχει αποκοπεί (αριθ. 90, σωζ. ύψ. 0,86 μ.). Στο πεδίο της στήλης και κάτω από την ευθύγραμμη παρυφή της βάθυνσης με την ανάγλυφη προτομή είναι χαραγμένη μία επιγραφή σε δύο στίχους: *ΜΥΡΣΙΝΗ ΠΡΩΤΟΛΑΟΥ / ΗΡΩ ΣΕΒΑΣΤΗ ΧΑΙΡΕ* και το περίγραμμα ερμαϊκής στήλης. Αυτό το εγχάρακτο εικονογραφικό στοιχείο τοποθετεί το ταφικό μνημείο στο χώρο της Θεσσαλίας με αρκετή πιθανότητα.

Στην κατοχή της Αικατερίνης Εξάρχου, πρώην κατοίκου Παρισίων, περιήλθαν από κληρονομιά του αποθανόντος συζύγου της δύο κυκλαδικά ειδώλια του πολιτισμού Κέρου-Σύρου (αριθ. 1-2, ύψ. 0,33 και 0,21 μ.). Ύστερα από έγκριση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδας τα ειδώλια περιήλθαν δι' αγοράς στη νόμιμη κάτοχο Μαριάννα Λάτση.

Μετά το θάνατο του κατόχου Ιωάννη Γ. Παυλίδη περιήλθαν στους κληρονόμους του 73 αγγεία διάφορων σχημάτων και εποχών, από τα οποία έντεκα είναι τα πιο αξιόλογα, ενώ για τα υπόλοιπα κρίθηκε σκόπιμη η ελεύθερη διάθεσή τους. Από τα έντεκα αγγεία, που στεγάζονται στην οικία του κληρονόμου Γεωργίου Παπαδοπούλου επισημαίνονται δύο: πιθαμφορίσκος ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου (αριθ. 1, ύψ. 0,285 μ.) (Π ί ν. 293 γ) και απιόσχημο πρωτοκυκλαδικό μικροσκοπικό αγγείο με δικτυωτό κόσμημα σε όλη την επιφάνεια από κέρνο πιθανότατα, που προέρχεται από τη Μήλο (αριθ. 24, ύψ. 0,75 μ.) (Π ί ν. 293 β).

Η νέα κάτοχος Μαρία Αργυριάδου αγόρασε δεκατέσσερα αρχαία (ειδώλια, λύχνο, κοτυλίσκες και αγνύθα) από νόμιμες πηγές, στο πλαίσιο των ενδιαφερόντων της για την κούκλα-παιχνίδι ανά τους αιώνες. Από τα αρχαία επισημαίνονται τρία πολύσπαστα γυναικεία ειδώλια (πλαγγόνες, αριθ. 8-10, ύψ. 0,125 έως 0,19 μ.), που χρονολογούνται στον 4ο και τον 3ο αι. π.Χ. και ένα οστέινο πολύσπαστο ειδώλιο (αριθ. 11, ύψ. 0,10 μ.), κοπτικής τέχνης του 6ου-7ου αι. μ.Χ.

Από τα 22 αρχαία που περιήλθαν στην κατοχή του Ανδρέα Πετρόπουλου επισημαίνονται μυκηναϊκό ξίφος (αριθ. 14, σωζ. μήκ. 0,345 μ.) και δύο σιδερένιες αιχμές με φυλλόσχημη λεπίδα του τύπου Α, σύμφωνα με την κατάταξη του A. Snodgrass (Early Greek Armour and Weapons, 1964, σ. 116 κ.ε., εικ. 7a), που το χρονολογεί στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου.

Από τα οκτώ αρχαία που βρίσκονται στην κατοχή της Ελένης Στράτου επισημαίνονται δύο: ένας μαρμάρινος πρωτοκυκλαδικός κρατηρίσκος του τύπου της «καντήλας» της 3ης χιλιετίας (αριθ. 1, ύψ. 0,17 μ.) και το μαρμάρινο κεφάλι γυναικείας μορφής από επιτύμβια

αττική στήλη με πολυπρόσωπη (;) παράσταση του 4ου αι. π.Χ. (αριθ. 9, σωζ. ύψ. 0,28 μ.). Ο τύπος της κόμης επιτρέπει την απόδοση της κεφαλής σε μορφή, που στέκει κατά κανόνα δίπλα σε καθιστή.

Από ανασκαφές του 19ου αι. στην Πλατεία Κλαυθμώνος προέρχεται η μαρμάρινη αττική στήλη του 2ου αι. μ.Χ. που βρισκόταν στην κατοχή του Λάμπρου Ευταξία και εκτίθεται τώρα στο Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών (αριθ. 12, ύψ. 1,59 μ.) (Π ί ν. 293 ε). Στο επιστύλιο της αετωματικής επίστεψης υπάρχει επιγραφή σε τρεις στίχους: *ΙΛΑΡΑ ΜΗΤΡΟΔΩΡΟΥ ΜΕΙΛΗΣΙΑ / ΛΑΥΠΟΥ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΔΩΡΟΥ / ΣΦΥΤΤΙΟΥ ΓΥΝΗ.*

Οι συλλογείς Κωνσταντίνος και Μαρίκα Μητσοτάκη απέκτησαν πρόσφατα είκοσι εικόνες, τις οποίες στη συνέχεια μεταβίβασαν στα τέσσερα παιδιά τους. Από αυτές ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εξής:

1) Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (διαστ. 0,80 × 0,535 μ.). Εικονίζεται πτερωτός, ολόσωμος και στρέφεται προς τα αριστερά, όπου στην επάνω γωνία μέσα σε σύννεφα το χέρι του Θεού τον ευλογεί. Το δεξί χέρι είναι υψωμένο σε σχήμα λόγου, ενώ με το αριστερό κρατεί κυματιστό ειλητάριο με ημιεξίτηλη την επιγραφή-επίκληση προς το Χριστό, που συνοδεύει συνήθως αυτό τον εικονογραφικό τύπο του Προδρόμου. Στα πλάγια δύο απόκρημνα κωνικά βουνά και κάτω αριστερά δοχείο με την κομμένη κεφαλή του αγίου και δεξιά δέντρο με την αξίνα στη ρίζα του. Στην πίσω όψη υπάρχει επιγραφή ενθυμήσεως που αναφέρει το έτος 1719, αλλά τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της εικόνας προδίδουν κρητικό εργαστήριο του β' μισού του 17ου αι.[1].

2) Κοίμηση της Θεοτόκου (διαστ. 0,675 × 0,53 μ.). Η εικόνα που φέρει την υπογραφή του ζωγράφου Θεοδώρου Πουλάκη και αφιερωματική επιγραφή, προέρχεται από την πρώην συλλογή Καρούζου, είναι δημοσιευμένη και χρονολογείται στο β' μισό του 17ου αι.[2]. Στην αριστερή κάτω γωνία γράφεται με μαύρα γράμματα: *ΧΕΙΡ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΟΥΛΑΚΗ* και στη δεξιά με κόκκινα γράμματα: *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΟΚΚΟΛΙ.*

3) Δέηση (διαστ. 0,347 × 0,294 μ.). Και η εικόνα αυτή προέρχεται από την πρώην συλλογή Καρούζου. Ο Χριστός ένθρονος στον τύπο του Παντοκράτορα, αριστερά η Παναγία δεόμενη και δεξιά, στη θέση του Προδρόμου, ο άγιος Νικόλαος δεόμενος· απεικόνιση που θα πρέπει να σχετίζεται με το όνομα του αφιερωτή της εικόνας ή με την εκκλησία στην οποία ήταν αφιερωμένη. Η εικόνα είναι πολύ καλής τέχνης, ακολουθεί παλαιολόγειο πρότυπο και χρονολογείται στις αρχές του 16ου αι.[3].

4) Βάπτιση του Χριστού (διαστ. 0,448 × 0,36 μ.). Η εικόνα, εικονογραφικού τύπου που συνηθίζουν οι κρητικοί ζωγράφοι ακολουθώντας παλαιότερα πρότυπα, χρονολογείται στα μέσα του 17ου αι. Οι φθορές στο κάτω μέρος της δεν επιτρέπουν να συμπεράνουμε εάν μέσα στο ποτάμι εικονίζονταν προσωποποιήσεις, ψάρια κτλ.[4] (Π ί ν. 294 α).

5) Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,585 × 0,395 μ.). Εικονίζεται καθισμένη λοξά σε ξύλινο θρόνο που κοσμείται με πολύχρωμες πέτρες και έχει ημικυκλικό ερεισίνωτο, ντυμένο με πολύχρωμο κεντημένο ύφασμα. Η Παναγία στον τύπο της Οδηγήτριας φορεί γαλάζιο φόρεμα και βαθυκόκκινο μαφόριο με χρυσά σιρίτια και κρόσσια. Ο Χριστός φορεί ανοικτό γαλάζιο χρυσοκεντημένο χιτώνα και ωχροκάστανο ιμάτιο, ευλογεί και κρατεί κλειστό ειλητό. Στις επάνω γωνίες της παράστασης δύο άγγελοι σε προτομή σεβίζοντες. Οι φωτοστέφανοι των μορφών κοσμούνται με στικτή κοκκιδωτή διακόσμηση. Η εικόνα μπορεί να αποδοθεί σε καλό ελλαδικό εργαστήριο του β' μισού του 17ου αι.[5] (Π ί ν. 294 β).

6) Δέηση - Τρίμορφη (διαστ. 0,598 × 0,45 μ.). Ο Χριστός στον τύπο του Παντοκράτορα κάθεται σε ξύλινο θρόνο με διακοσμήσεις μπαρόκ και μαξιλάρι, ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί στο αριστερό τη σφαίρα του κόσμου. Αριστερά η Παναγία, με βαθύ γαλάζιο φόρεμα και κόκκινο μαφόριο, φέρει το αριστερό χέρι μπροστά στο στήθος και αφήνει το δεξί να πέσει προς τα κάτω σε χειρονομία ικεσίας. Δεξιά ο Πρόδρομος, με μηλωτή και πράσινο ιμάτιο, έχει τα χέρια σταυρωμένα μπροστά στο στήθος. Χρυσό βάθος. Η εικόνα προέρχεται από την Κύπρο και χρονολογείται στα τέλη του 17ου αι.

7) Άγιος Σπυρίδων (διαστ. 0,36 × 0,31 μ.). Εικονίζεται σε προτομή μετωπικός, ευλογεί με το δεξί υψωμένο χέρι

1. Η εικόνα παρουσιάζει μεγάλες εικονογραφικές ομοιότητες με εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε σε ιδιωτική συλλογή της Κέρκυρας, Π. Βοκοτόπουλος, Εικόνες της Κέρκυρας, Αθήνα 1990, σ. 121-122, εικ. 234.

2. Ι. Κ. Ρηγόπουλος, Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική χαλκογραφία, Αθήνα 1979, σ. 75, πίν. 106.

3. Η εικόνα παρουσιάστηκε από τη Μαρία Καζανάκη-Λάππα στο 10ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1990 (βλ. Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 26).

4. Πρβλ. εικόνα του Θεοφάνη στο Άγιον Όρος, Αγ. Καρακατσάνη κ.ά., Μονή Σταυρονικήτα, έκδ. Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, 1974, σ. 74. Επίσης, εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε με το ίδιο θέμα, Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 156, εικ. 334.

5. Η εικόνα παρουσιάζει ομοιότητες με την αριθ. 107 της συλλογής Τσακύρογλου, Αγ. Καρακατσάνη, Εικόνες συλλογής Γεωργίου Τσακύρογλου, Αθήνα 1980, σ. 76, 103.

και κρατεί με το καλυμμένο αριστερό όρθιο ευαγγέλιο. Φορεί φαιλόνιο κοσμημένο με μικρούς σταυρούς, ένσταυρο ωμοφόριο και το χαρακτηριστικό σκούφο στην κεφαλή. Χρυσό βάθος. Παρατηρούνται επιζωγραφίσεις, ιδιαίτερα στο πρόσωπο του αγίου. Την εικόνα μπορούμε να αποδώσουμε σε επτανησιακό εργαστήριο του τέλους του 17ου αι.

8) Βημόθυρο με παράσταση του Ευαγγελισμού και των Προφητών Δαβίδ και Σολομώντα (διαστ. 1,18 × 0,33 μ. το αριστερό φύλλο και 1,18 × 0,315 μ. το δεξί). Στο αριστερό φύλλο ο αρχάγγελος Γαβριήλ ολόσωμος με πλατύ διασκελισμό, υψώνει το δεξί χέρι σε σχήμα λόγου. Στο πάνω μέρος ο Προφήτης Δαβίδ σε προτομή κρατεί ειλητό με την επιγραφή: *ΑΚΟΥΣΟΝ ΘΥΓΑΤΕΡ ΣΙ(Ο)Ν ΚΑΙ ΗΔΕ*. Στο δεξί φύλλο η Παναγία όρθια δέχεται το μήνυμα προβάλλοντας το δεξί χέρι μέσα από τις πτυχές του μαφορίου σε κίνηση αποδοχής, ενώ με το αριστερό κρατεί αδράχτι. Στο πάνω μέρος ο προφήτης Σολομών κρατεί ανοικτό ειλητό με την επιγραφή: *ΠΟΛΕ ΘΥΓΑΤΕΡΕΣ ΑΙΠΗΗΣΑΝ*. Στους φωτοστέφανους του αρχαγγέλου και της Παναγίας ανάγλυφο φυτικό κόσμημα επιχρυσωμένο. Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις, όπως η απότομη μετάβαση από τον προπλασμό στις σκληρά φωτισμένες επιφάνειες και η κάποια τραχύτητα στα πρόσωπα των μορφών, οδηγούν σε ελλαδικό εργαστήριο των αρχών του 18ου αι. Προέρχεται από την πρώην συλλογή Καρούζου.

9) Παναγία από Μεγάλη Δέηση (διαστ. 0,58 × 0,348 μ.). Εικονίζεται ως τη μέση, στραμμένη προς τα δεξιά, απλώνει το δεξί χέρι σε δέηση και φέρει το αριστερό στο στήθος σε χειρονομία σεβασμού. Φορεί βαθυγάλαζο χιτώνα με χρυσές παρυφές και βαθύ κόκκινο μαφόριο με χρυσή παρυφή και σταυρούς πάνω από το μέτωπο και στους ώμους. Στικτοί ρόδακες διαγράφουν το φωτοστέφανο. Η εικόνα παρουσιάζει επιδράσεις από τη δυτική τέχνη, πιθανότατα είναι έργο κυπριακού εργαστηρίου και χρονολογείται στις αρχές του 18ου αι. (Πί ν. 296 α).

10) Τρίπτυχο με συνεπτυγμένη παράσταση Μεγάλης Δέησης (διαστ. 0,25 × 0,33 μ., ανοικτό). Στο κεντρικό φύλλο εικονίζεται ο Χριστός Παντοκράτωρ σε μεγάλο ξύλινο θρόνο και στα πλάγια, σε μικρότερη κλίμακα, η Παναγία και ο Πρόδρομος όρθιοι δεόμενοι. Στα πλάγια φύλλα εικονίζονται αντίστοιχα οι άγιοι Πέτρος και Παύλος ολόσωμοι, γυρισμένοι προς το μέσον. Χαρακτηριστικό του τριπτύχου είναι η τεθλασμένη απόληξη του μεσαίου φύλλου και η αντίστοιχη των πλάγιων φύλλων. Η εικόνα χρονολογείται στο α΄ μισό του 18ου αι. (Πί ν. 295 α).

11) Τρίπτυχο ακριβώς χρονολογημένο στο 1795 με παραστάσεις θεμάτων που σπάνια εικονίζονται σε τρίπτυχα (διαστ. 0,315 × 0,475 μ., ανοικτό). Στο μεσαίο φύλλο εικονίζεται η Κοίμηση της Θεοτόκου σε πυραμιδωτή σύνθεση με το Χριστό που κρατεί την ψυχή της Παναγίας στο πάνω μέρος και το επεισόδιο του Ιεφωνία μπροστά. Στο κάτω μέρος του πλαισίου αφιερωματική επιγραφή με κόκκινα γράμματα: *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΗ) ΣΥΜΒΗΑΣ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΤΕΚΝΩΝ 1795* +. Στο αριστερό φύλλο εικονίζεται επάνω ο άγγελος του Ευαγγελισμού και κάτω η Παναγία που κρατεί το Χριστό νεκρό (pietá) με την επιγραφή: *Η ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΗΣ*. Στο δεξί φύλλο, επάνω, εικονίζεται η Παναγία του Ευαγγελισμού και κάτω ο αναστημένος Χριστός μπροστά στην ανοικτή σαρκοφάγο με τρεις στρατιώτες στα πλάγια και την επιγραφή: *Η ΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤ)ΟΥ* (Πί ν. 295 β).

Από τις εικόνες που καταγράφηκαν σε διάφορους κατόχους αξίζει να αναφερθούν οι παρακάτω:

Η Ευδοκία Ζωγράφου δήλωσε την κατοχή μιας ιταλοκρητικής εικόνας που παριστάνει την Παναγία Γαλακτοτροφούσα, σε παραλλαγή της Madre della Consolazione, με τον άγιο Ιωάννη Πρόδρομο (διαστ. 0,39 × 0,313 μ.). Η Παναγία με πράσινο χρυσοκεντημένο φόρεμα και βαθυκόκκινο μαφόριο κρατεί στα αριστερά της το Χριστό, που παριστάνεται στη γνωστή στάση του εικονογραφικού τύπου της Γαλακτοτροφούσας. Φορεί λευκό κεντημένο χιτώνα και κόκκινο ιμάτιο με χρυσογραφίες που τυλίγεται ακατάστατα στο σώμα του και δένει στον αριστερό ώμο. Δεξιά εικονίζεται ο Πρόδρομος μέχρι τα γόνατα, κρατεί ράβδο στην οποία στηρίζεται ξετυλιγμένο ειλητό με την επιγραφή: *ECCE AGNUS DEI* και μπροστά του ζωγραφίζεται αμνός σε κατατομή. Οι φωτοστέφανοι των μορφών κοσμούνται με στικτά και εγχάρακτα σχέδια[6]. Η εικόνα, παρά τις επιζωγραφίσεις που έχει υποστεί, διακρίνεται για την εξαιρετική ποιότητα της ζωγραφικής και χρονολογείται στο 16ο αι.

Επειδή η κάτοχος ζήτησε άδεια πώλησης της εικόνας απευθυνθήκαμε στο Βυζαντινό Μουσείο, το οποίο και την αγόρασε.

Ο Δημήτριος Σαμπάς-Σαμπανίδης είναι κάτοχος μιας ιδιαίτερα ενδιαφέρουσας εικόνας (διαστ. 0,405 × 0,345 μ.) που παριστάνει την Αποκαθήλωση και εντάσσεται στον κύκλο της ζωγραφικής των κρητικών εργαστηρίων. Η εικόνα παρουσιάζει εικονογραφικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες με τη γνωστή εικόνα των αρχών του 17ου αι., που υπογράφει ο κρητικός ζωγράφος Ιωάννης Απακάς και βρίσκεται στη μονή της Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος. Όπως έχει αποδείξει ο Μ. Χατζηδάκης, ο εικονογραφικός αυτός τύπος της Αποκαθήλωσης προέκυψε στην ορθόδοξη εικονογραφία

6. Για τον εικονογραφικό τύπο, βλ. P. Angiolini Martinelli, Le icone della collezione classense di Ravenna, Bologna 1982, σ. 155-197, ιδιαίτερα σ. 189.

από τη χρησιμοποίηση ως προτύπου μιας χαλκογραφίας του Marcantonio Raimondi[7].

Η εικόνα του Δημητρίου Σαμπά διαφέρει από την εικόνα της Λαύρας στις λεπτομέρειες, όπως στον αριθμό των θρηνουσών γυναικών που είναι μικρότερος, στο αρχιτεκτονικό βάθος που είναι λιτότερο, καθώς και στη θέση της ακραίας γυναικείας μορφής, η οποία ενώ στην εικόνα της Λαύρας εικονίζεται στη δεξιά άκρη, στραμμένη προς το μέσον να συμμετέχει στο θρήνο, στην εικόνα του Δ. Σαμπά έχει μεταφερθεί αυτούσια στην αριστερή άκρη, απομονωμένη από τον όμιλο των άλλων γυναικών. Οι λεπτομέρειες αυτές, καθώς και η συντηρητικότερη τάση που διαφαίνεται στην έκφραση των μορφών, μας οδηγεί στη χρονολόγηση της εικόνας προς το τέλος του α' τετάρτου του 17ου αι. (Π ί ν. 297 α).

Η εικόνα είναι ακαθάριστη και είναι πιθανό να υπάρχει κάπου η υπογραφή του ζωγράφου της. Το Βυζαντινό Μουσείο έχει προχωρήσει στη διαδικασία αγοράς, που όμως δεν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί.

Ο Νικ. Πατρικουσάκης έχει στην κατοχή του μια μεγάλη εικόνα με την παράσταση του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέως (διαστ. 0,90 × 0,50 μ.). Η εικόνα είναι κομμένη στις δύο μακρές πλευρές. Ο Χριστός κάθεται σε ξύλινο θρόνο με δύο μαξιλάρια και πατεί σε μαξιλάρι. Φορεί αρχιερατικά άμφια — στιχάριο, σάκκο, ωμοφόριο και μίτρα — ευλογεί με το δεξί χέρι και με το αριστερό κρατεί ανοικτό ευαγγέλιο με την επιγραφή που συνοδεύει συνήθως την παράσταση του Μεγάλου Αρχιερέως: *Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ Η ΕΜΗ ΟΥΚ ΕΣΤΙΝ ΕΚ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΟΥΤΟΥ ΛΑΒΕΤΕ ΦΑΓΕΤΕ ΤΟΥΤΟ ΕΣΤΙ ΤΟ ΣΩΜΑ ΜΟΥ ΤΟ ΥΠΕΡ ΥΜΩΝ ΚΛΩΜΕΝΟΝ.* Στις άκρες του θρόνου εικονίζονται τα σύμβολα των ευαγγελιστών. Τα μονογράμματα *ΙC ΧC* γράφονται μέσα σε κόκκινους κύκλους και χαμηλότερα πάνω στο χρυσό βάθος η επιγραφή: *Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΩΝ ΚΑΙ ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ.* Η εικόνα χρονολογείται στο β' μισό του 17ου αι.[8] (Π ί ν. 296 β).

Στην κατοχή της Β. Παπαγεωργοπούλου βρίσκεται εικόνα με την παράσταση του αγίου Ιωάννη Προδρόμου (διαστ. 0,43 × 0,37 μ.). Ο άγιος εικονίζεται μετωπικός, πτερωτός, μέχρι την οσφύ, υψώνει το δεξί χέρι σε σχήμα ομιλίας, ενώ με το αριστερό κρατεί την κεφαλή του από όπου στάζει αίμα μέσα σε πορτοκαλόχρωμη λεκάνη. Με το ίδιο χέρι κρατεί ραβδί που απολήγει σε σταυρό και ανοικτό ειλητό με την επιγραφή: *ΜΕΤΑΝΟΥ/ΤΕ ΗΓΓΙΚΕ / ΓΑΡ Η ΒΑCΙ/ΛΗΑ ΤΟΝ / ΝΟ/-ΡΑ(ΝΩΝ).* Φορεί τρίχινο σάκκο σε χρώμα ανοικτό πράσινο και βαθύτερο πράσινο ιμάτιο που αφήνει το δεξί ώμο ακάλυπτο. Τα φτερά έχουν χρώμα βαθύ καστανό και το βάθος της παράστασης είναι χρυσό. Η κόκκινη ταινία που πλαισιώνει την παράσταση λείπει στο κάτω μέρος και αυτό αποτελεί ένδειξη ότι η εικόνα είναι κομμένη. Η παράσταση είναι αδέξια αντιγραφή καλού προτύπου και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, σκληρή πτυχολογία και άτεχνο πλάσιμο στα γυμνά μέρη, οδηγούν στα τέλη του 17ου αι.[9].

Στην κατοχή του Ιωάννη Λεοντή βρίσκεται μια εικόνα που προέρχεται από την Πάρο και παριστάνει την Παναγία να κρατεί το Χριστό Εσταυρωμένο (διαστ. 0,405 × 0,295 μ.) στον εικονογραφικό τύπο που συνηθίζεται στις βενετοκρητικές εικόνες[10]. Η εικόνα του Ιωάννη Λεοντή παρουσιάζει ιδιαίτερες ομοιότητες με την εικόνα αριθ. 239 της συλλογής Τσακύρογλου και χρονολογείται στα τέλη του 17ου αι.[11].

Στην κατοχή του Σωτηρίου Σκαναβή περιήλθαν δύο εικόνες μεγάλων διαστάσεων, οι οποίες θα πρέπει να προέρχονται από κάποια εκκλησία, αλλά οι έρευνες της Εφορείας δεν έδωσαν κανένα αποτέλεσμα και προς το παρόν οι εικόνες παραμένουν στην κυριότητα του κατόχου που υπέβαλε τη νόμιμη δήλωση.

1) Ο αρχάγγελος Γαβριήλ (διαστ. 1,325 × 0,69 μ.) προέρχεται μάλλον από θύρα παραβήματος. Εικονίζεται ολόσωμος, μετωπικός, φορεί αυλική στολή και κρατεί στο αριστερό χέρι τη σφαίρα του κόσμου με τα μονογράμματα *ΙC ΧC / ΝΙ ΚΑ* και στο δεξί μακρύ δόρυ. Την πλούσια κόμμωση συγκρατεί λευκή κορδέλα που δένεται πάνω από το μέτωπο σε σχήμα κρινάνθεμου. Η εικόνα, που έχει αποκολληθεί από την αρχική της θέση και έχει μεταφερθεί σε καινούριο ξύλο, χρονολογείται στο β' μισό του 17ου αι. (Π ί ν. 297 β).

2) Ο άγιος Δημήτριος έφιππος (διαστ. 0,855 × 0,435 μ.). Το άλογο καλπάζει προς τα δεξιά και ο άγιος καρφώνει το δόρυ του στον έφιππο Σκυλογιάννη, που εικονίζεται στο δεξί κάτω μέρος της εικόνας, ενώ δίχρωμος θυρεός με βούκρανο περασμένος σε κοντάρι βρίσκεται καταγής στο αριστερό μέρος. Κάτω από το άλογο του αγίου υπάρχει μικρογράμματη επιγραφή: *δέησις του δούλου του θεού ζάχου (;) μίνου (;).* Το βάθος της παράστασης είναι χρυσό κατά το μεγαλύτερο πάνω τμήμα και πράσινο στο κάτω μέρος. Λείπουν τμήματα της ζωγραφικής επιφάνειας, ιδιαίτερα στο κάτω μέρος. Η ει-

7. Βλ. M. Chatzidakis κ.ά., The Icon, Νέα Υόρκη 1987, σ. 314-315, 365. Επίσης, Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830), Αθήνα 1987, σ. 175-176.

8. Για τον εικονογραφικό τύπο, βλ. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 44-45, εικ. 332.

9. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 122-123.

10. P. Angiolini Martinelli, ό.π., σ. 59, 253.

11. Αγ. Καρακατσάνη, ό.π., σ. 177, 195.

κόνα είναι κομμένη στο δεξί τμήμα (λείπουν τα άκρα πόδια του αλόγου), όπου κατά τη συντήρηση προστέθηκε στενό κομμάτι ξύλου. Χρονολογείται και αυτή στο β΄ μισό του 17ου αι. (Π ί ν. 298 α).

Ο Παναγιώτης Κοσμετάτος-Μπλέσσας έχει στην κατοχή του δύο εικόνες που προέρχονται από την Κεφαλλονιά και χρονολογούνται γύρω στο 1700.

1) Η Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα με δύο αγγέλους που τη στεφανώνουν και την επιγραφή: *Η ΚΥΡΙΑ Η ΚΑΣΣΩΠΙΤΡΑ* (διαστ. 0,535 × 0,425 μ.).

2) Το λείψανο του αγίου Σπυρίδωνος με δύο ολόσωμους αγγέλους που κρατούν ψηλούς κηροστάτες και την παράσταση του αναστημένου Χριστού στην κορυφή του κιβωρίου (διαστ. 0,535 × 0,415 μ.)[12].

Ενδιαφέρον, περισσότερο για την ξυλόγλυπτη παρά για τη ζωγραφική διακόσμηση, παρουσιάζει ζεύγος βημόθυρων του β΄ μισού του 18ου αι. που περιήλθε στην κατοχή του Σωτηρίου Νάνου (μέγ. διαστ. 1,49 × 0,95 μ.). Η ζωγραφική περιορίζεται στο κάτω τμήμα, όπου σε δύο ζώνες παριστάνονται οκτώ ιεράρχες κάτω από τόξα. Στο πάνω τμήμα των φύλλων του βημόθυρου αναπτύσσεται πλούσιος ξυλόγλυπτος διάκοσμος με ολόγλυφες παραστάσεις ζώων (ελάφια, γρύπες, μοσχάρι, πουλιά) ανάμεσα σε χρωματιστά φυτικά σχέδια, ενώ στο αρμοκάλυπτρο και στην επίστεψη τερατόμορφα και ερωτιδείς σε διάφορες στάσεις συμπληρώνουν το θεματολόγιο.

Ο Αγάπιος Παπαδόπουλος είναι κάτοχος ενός διπτύχου με χρονολογία 1824, που έχει μεταφερθεί από τη Μικρά Ασία και παρουσιάζει επιβιώσεις σημαντικών και σχετικά σπάνιων εικονογραφικών τύπων (διαστ. 0,165 × 0,26 μ.). Στο αριστερό φύλλο παριστάνεται η Θεία Λειτουργία στον εικονογραφικό τύπο που δημιούργησε ο Μιχαήλ Δαμασκηνός και αντιγράφηκε από άλλους μεταβυζαντινούς ζωγράφους[13]: γύρω από το κεντρικό θέμα της Αγίας Τριάδας εικονίζονται σε κύκλο ομάδες αγγέλων· στο πάνω μέρος οι άγγελοι κρατούν τον Επιτάφιο, στα πλάγια κρατούν λαμπάδιο και εξαπτέρυγα, κάτω κρατούν θυμιατά και ανοικτό βιβλίο. Στο κάτω μέρος ο Αδάμ και η Εύα, εκπρόσωποι του ανθρώπινου γένους, σε στάση προσκύνησης. Το δεξί φύλλο του διπτύχου είναι δίζωνο: επάνω εικονίζεται *ο άγιος απόστολος Λουκάς* καθισμένος σε θρόνο να ζωγραφίζει την Παναγία Βρεφοκρατούσα στον τύπο της Ελεούσας του Κύκκου και κάτω ο άγιος Σάββας σε προτομή και ο άγιος Δανιήλ ο Στυλίτης. Στην εξωτερική όψη του αριστερού φύλλου η αφιερωματική επιγραφή: *Δέησις του δούλου του θεού Σάββα Παπαδοπούλου 1824 στις 10 Σεπτεμβρίου*.

Ενδιαφέρον, λαογραφικό μάλλον, παρουσιάζει μια εικόνα που βρίσκεται στην κατοχή του Ευάγγελου Φωτιάδη και παριστάνει θαλασσινό θαύμα της Παναγίας (διαστ. 0,40 × 0,33 μ.). Πάνω από σύννεφα εικονίζεται η Παναγία σε προτομή και κάτω σε θάλασσα φουρτουνιασμένη το καράβι με φουσκωμένο πανί και κουπιά (γαλέρα). Μέσα στο καράβι πέντε κωπηλάτες με ασπροκόκκινες ανατολίτικες καλύπτρες και στην πλώρη ένας νέος άνδρας με ναυτικό σκούφο. Ανάμεσα στην Παναγία και το καράβι δυσανάγνωστη μεγαλογράμματη επιγραφή σε έξι στίχους επεξηγεί την παράσταση. Η εικόνα είναι μαυρισμένη, αλλά από τις διακρινόμενες τεχνοτροπικές λεπτομέρειες χρονολογείται στο 18ο αι.[14].

Το 1989 χορηγήθηκε άδεια αρχαιοπώλου στον Νικόλαο Ρούσσο, γιο του Όμηρου Ρούσσου. Περιορισμένος ήταν ο αριθμός των αρχαίων και των νομισμάτων που αποκτήθηκαν από τα αρχαιοπωλεία (συγκεκριμένα το αρχαιοπωλείο Τρίτση απέκτησε επτά αρχαία κοινών τύπων και 73 νομίσματα). Τα αντικείμενα βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης — 83 εικόνες, ένα χάλκινο νόμισμα και δύο τηνιακοί φεγγίτες από αγορές ιδιωτών στο εσωτερικό — αυξήθηκαν με την εισαγωγή 57 εικόνων και αντικειμένων μικροτεχνίας από το εξωτερικό.

Οι τηνιακοί φεγγίτες — λίθινα διάτρητα υπέρθυρα με ανάγλυφες και ολόγλυφες παραστάσεις — (διαστ. 0,72 × 1,02 και 0,71 × 0,96 μ.) διακινήθηκαν από το αρχαιοπωλείο Καψουλάκη και, επειδή αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της λαϊκής νησιώτικης λιθογλυπτικής, με πρόταση της Εφορείας αγοράστηκαν από το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης (Π ί ν. 296 γ).

Από τις εικόνες οι περισσότερες είναι κοινής θεματολογίας και τέχνης του 18ου και του 19ου αι., αρκετές ρωσικές και λίγες είναι αυτές που παρουσιάζουν εικονογραφικό ή τεχνοτροπικό ενδιαφέρον. Αξιόλογες κρίνονται δύο εικόνες που αγοράστηκαν στο αρχαιοπωλείο Μιχαλαριά από ιδιώτες του εσωτερικού: 1) Τρί-

12. Οι εικόνες αριθ. 1 και 2 παρουσιάστηκαν από την Ανδρομάχη Κατσελάκη στο 12ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1992 (βλ. Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 25).

13. Πρβλ. την εικόνα του Ιωάννου Μόσκου στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας, M. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut, Βενετία 1962, σ. 166, εικ. 161.

14. Για τις εικόνες με θαλασσινά θαύματα, βλ. Αγ. Καρακατσάνη, Ναυτικά θέματα στη μεταβυζαντινή τέχνη και στη δυτική χαρακτική, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, έκδ. Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1972, σ. 235. Πρβλ. επίσης εικόνα με θαλασσινό θαύμα του αγίου Νικολάου στη συλλογή Γεωργίου Τσακύρογλου, Αγ. Καρακατσάνη, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 122, 157.

μορφη Δέηση με το Χριστό όρθιο στο μέσον, την Παναγία δεόμενη στα αριστερά και τον άγιο Ιωάννη Θεολόγο που κρατεί γραφίδα, μελανοδοχείο και μισάνοικτο βιβλίο με την αρχή του ευαγγελίου του στα δεξιά, εικόνα ακριβώς χρονολογημένη με επιγραφή στα 1600 (διαστ. 0,355 × 0,283 μ.) (Π ί ν. 298 β). 2) Προτομή της Παναγίας (διαστ. 0,285 × 0,235 μ.) ιταλοκρητικής τέχνης με πλούσια διακόσμηση στο μαφόριο και στο φωτοστέφανο και ιδιαίτερα επιμελημένη εργασία, στοιχεία που οδηγούν στην απόδοση της εικόνας στον κύκλο του εργαστηρίου του Εμμανουήλ Τζάνε. Η εικόνα με πρόταση της Εφορείας αγοράστηκε από το Βυζαντινό Μουσείο.

Από τις εικόνες και τα αντικείμενα μικροτεχνίας που εισήγαγε από το εξωτερικό ο ίδιος αρχαιοπώλης αξίζει να αναφερθούν τα εξής:

1) Εικόνα του αγίου Ιωάννη Προδρόμου πτερωτού (διαστ. 0,78 × 0,44 μ.) με αφιερωματική επιγραφή και χρονολογία 1638. 2) Εικόνα της αγίας Μαρίνας (διαστ. 0,80 × 0,52 μ.) με παράσταση αφιερωτή και χρονολογία 1651. 3) Εικόνα του Ελκόμενου Χριστού (διαστ. 0,475 × 0,36 μ.), που αποδίδεται σε εργαστήριο της βόρειας Ιταλίας και χρονολογείται στο 16ο αι. 4) Αποτειχισμένη τοιχογραφία με παράσταση του Χριστού Παντοκράτορα (διαστ. 1,19 × 0,845 μ.), που προέρχεται από την Ιταλία και χρονολογείται στο 12ο αι. 5) Σταυρός χάλκινος με εγχάρακτη παράσταση δεομένου αγίου και με τις αλυσίδες ανάρτησης (ύψ. 0,08 μ.). 6) Σταυρός χάλκινος με εγχάρακτο διάκοσμο από μικρούς κύκλους (ύψ. 0,27 μ.). 7) Λύχνος χάλκινος με τα εξαρτήματα ανάρτησης (ύψ. 0,27 μ.). 8) Πολυκάνδηλο χάλκινο με τις αλυσίδες ανάρτησης (διαμ. 0,23 μ.). Τα τελευταία τέσσερα αντικείμενα προέρχονται από την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου και χρονολογούνται από τον 6ο έως το 10ο αι. Το Βυζαντινό Μουσείο ενδιαφέρθηκε για την απόκτηση του λύχνου και του πολυκάνδηλου, αλλά η αγορά αυτή δεν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί.

Πολλά ήταν επίσης τα αρχαία από το διεθνές εμπόριο τέχνης που εισήγαγαν ιδιώτες-νόμιμοι κάτοχοι αρχαίων. Με την εισαγωγή κατωιταλιώτικου ασκού, τύπου Canosa, της ελληνιστικής εποχής και τεσσάρων αποτυπωμάτων μωσαϊκών δαπέδων – τριών ρωμαϊκών και ενός βυζαντινού – έγινε νόμιμη κάτοχος η Μαριάννα Λάτση. Η Τράπεζα Πίστεως ως κάτοχος εισήγαγε ένα οκτάδραμο Αλεξάνδρου του Α′ και ένα στατήρα Μεταποντίου. Για λογαριασμό του Ναυτικού Μουσείου Αιγαίου στη Μύκονο αγοράστηκαν από τον οίκο Sotheby's τα ακόλουθα αρχαία: 1) Ακροκέραμος με ανάγλυφο γοργόνειο του 6ου αι. (διαστ. 0,375 × 0,425 μ.), εργαστηρίου της Κάτω Ιταλίας. 2) Κιβωτιόσχημη τεφροδόχος κάλπη με δικλινές κάλυμμα από μάρμαρο του 2ου αι. μ.Χ. (διαστ. 0,45 × 0,53 × 0,39 μ.), που κοσμείται στην κύρια όψη με γιρλάντα από καρπούς, άνθη και φύλλα, της οποίας κάθε άκρη κρέμεται από κεφάλι κριού, και πάνω από τη γιρλάντα φέρει επιγραφή σε δύο στίχους: *ΦΙΛΟΚΑΛΟΣ ΓΕΛΛΙΩΝΟΣ ΧΑΙΡΕ*. 3) Ρωμαϊκό τριγωνικό μολύβδινο σταθμίο του 2ου-1ου αι. π.Χ. με επιγραφή: *ΕΤΟΥΣ / ΙΒ ΕΠΙ / ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ / ΤΟΥ ΕΠΙ / ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΙΩΝ / ΔΙΜΝΟΥΝ*.

Η συλλογέας Ρένα Αργυροπούλου προσέφερε στο Νομισματικό Μουσείο 148 νομίσματα Τρωάδας και Αιολίδας, από τα οποία 4 είναι αργυρά, ενώ 111 νομίσματα των Κυκλάδων περιήλθαν στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης του Ιδρύματος Ν. Π. Γουλανδρή. Το Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης προσέφερε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 45 αρχαία και στο Βυζαντινό Μουσείο 31 εικόνες, που προέρχονται από το κληροδότημα Μποδοσάκη. Η παλαιά κάτοχος Ουρανία Ασκαρίδου πώλησε στο Νομισματικό Μουσείο 78 νομίσματα, από τα οποία 48 είναι χάλκινα βοιωτικά και 30 άσπρα τραχέα. Και τα δύο σύνολα αποτελούν μέρος «θησαυρού» από τη Βοιωτία και τη Μακεδονία αντίστοιχα.

Από τις περιπέτειες της πρώην συλλογής Αλεξάνδρου Ιόλα διασώθηκαν 121 αρχαία και 15 εικόνες, που φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και στο Βυζαντινό Μουσείο αντίστοιχα, έως ότου εκδικαστούν οι σχετικές με την κλοπή αρχαίων και εικόνων διώξεις κατά αγνώστων.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ - ΡΟΔΟΝΙΚΗ ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ

ΠΙΝΑΚΕΣ

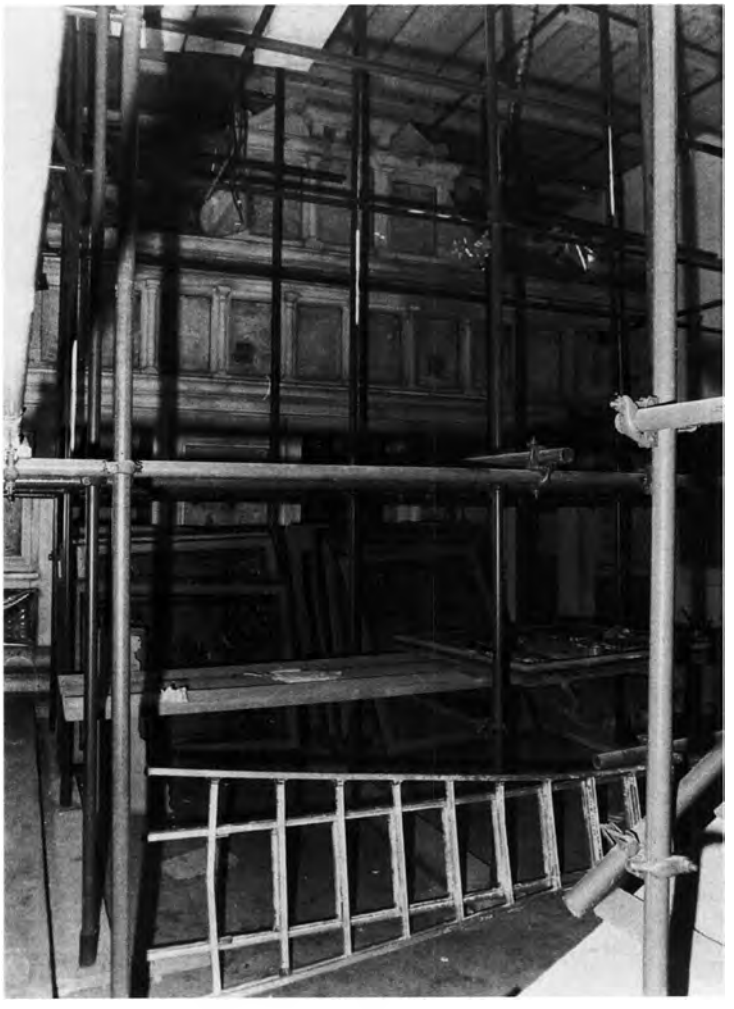

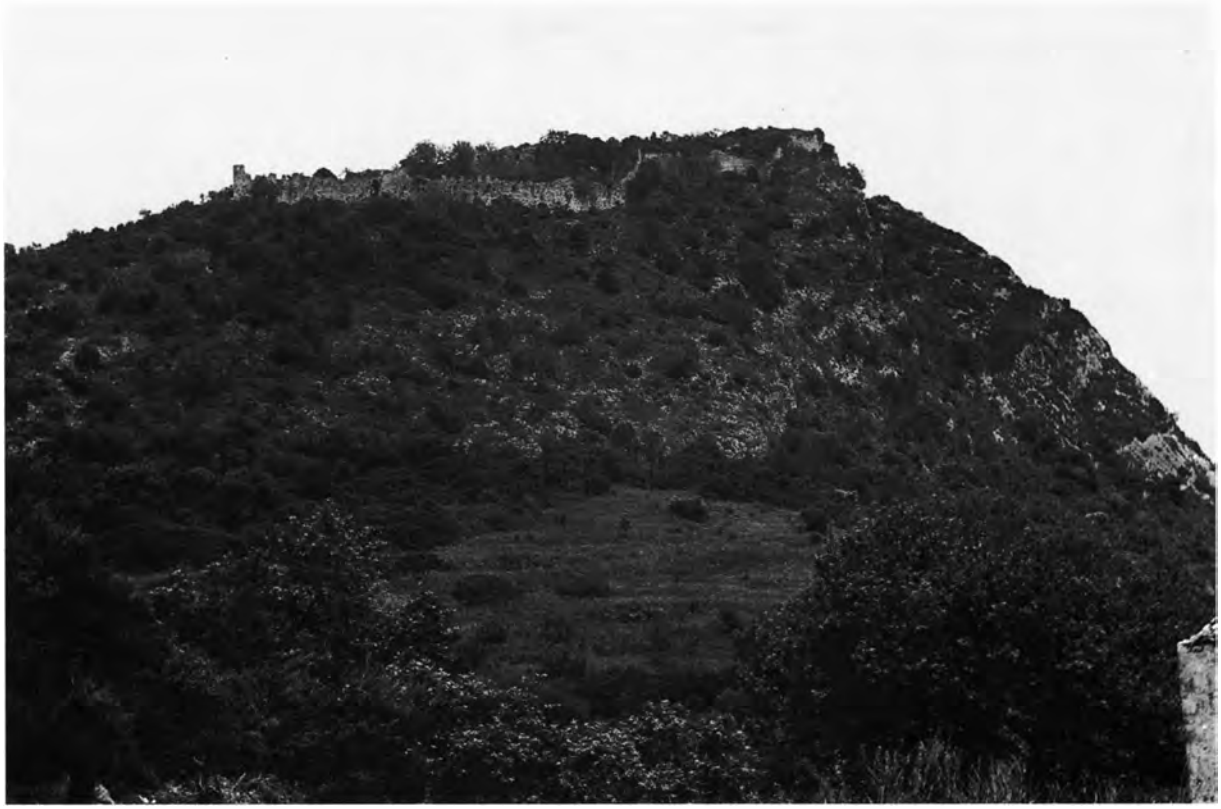
α) Θεσπρωτία. Παραμυθιά. Η είσοδος του Κάστρου πριν από τις εργασίες καθαρισμού,
β) Παξοί. Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Μαρίνας στην Οξιά.

α, γ) Κέρκυρα. Μουσείο Αντιβουνιώτισσας. Τμήμα της ξυλόγλυπτης ουρανίας και το εσωτερικό του ναού κατά τη διάρκεια των εργασιών, β) Άρτα. Στρογγυλή. Ναός Αγίας Αικατερίνης. Εντοιχισμένο ανάγλυφο.

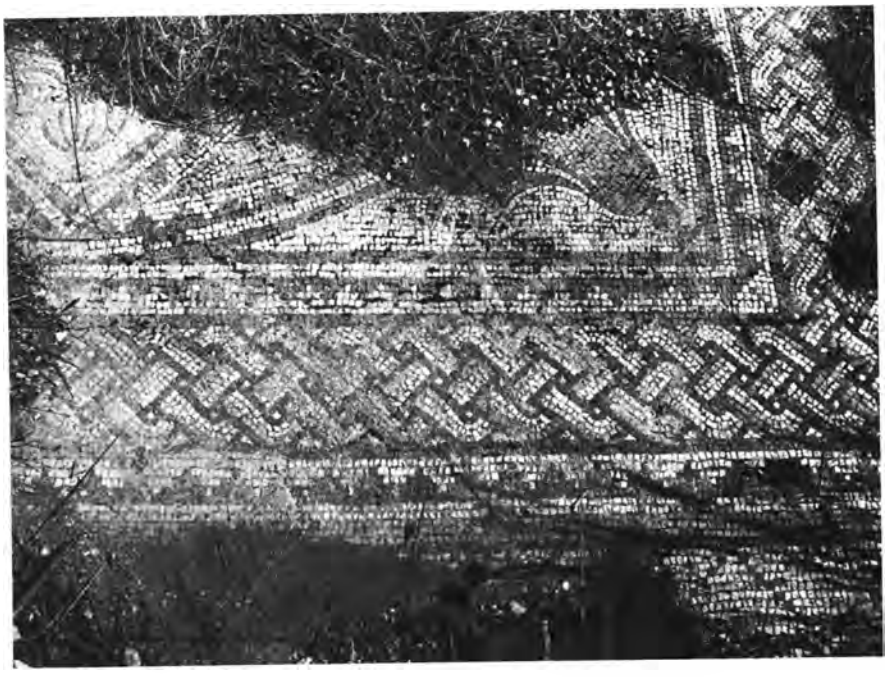
α) Πρέβεζα. Ριζά. Το κάστρο της Ρινιάσας, β) Άρτα. Στρογγυλή. Λείψανα ρωμαϊκού λουτρού.

Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Άρτα. Στρογγυλή: α-β) Λίθινα τριβεία.

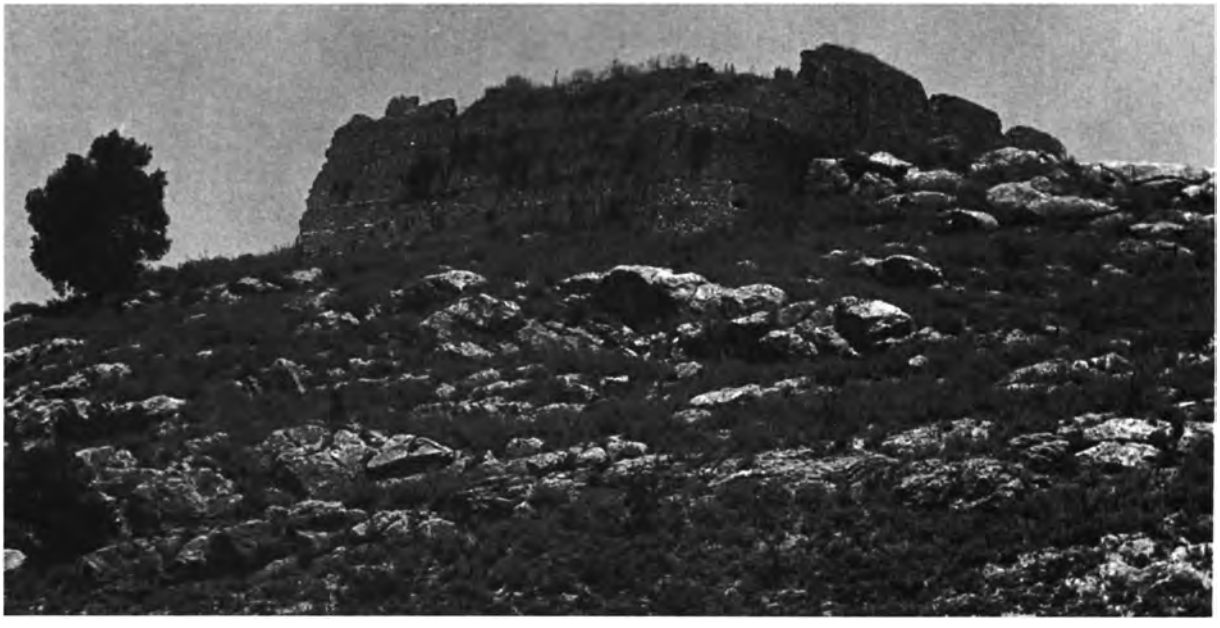
Άρτα. Στρογγυλή: α-β) Τμήματα ψηφιδωτών δαπέδων.

α) Άρτα. Στρογγυλή. Τμήμα αρχαίου τείχους, β) Θεσπρωτία. Παραμυθιά. Λόφος Γαλατά. Ερείπια παλαιοχριστιανικού κτιρίου.

Θεσπρωτία: α) Παραμυθιά. Τζαμί, β) Μαργαρίτι. Κάστρο. Άποψη του φρουρίου από Ν.

Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Θεσπρωτία: α) Μαργαρίτι. Πίνακας με θέμα την πολιορκία του Κάστρου (Παλάτσο Ντουκάλε, Βενετία), β) Καταβόθρα. Το «Κάτω τζαμί».

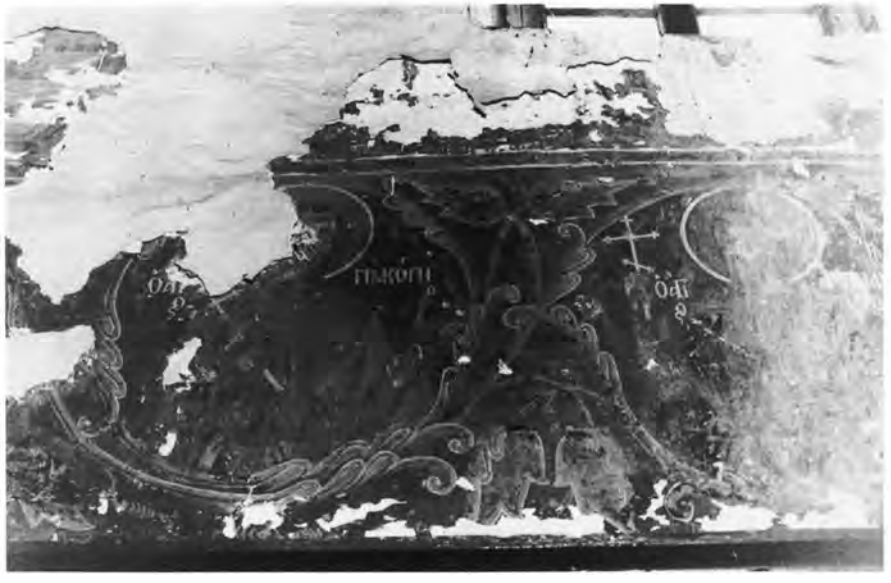

Θεσπρωτία. Καταβόθρα: α) Το «Επάνω τζαμί», β) Το κτίριο δίπλα στο «Επάνω τζαμί».

Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

α) Θεσπρωτία. Τσαμαντάς. Ναός Αγίου Γεωργίου Καμύτσανης. Ανάγλυφη πλάκα, β) Κέρκυρα. Αγραφοί. Ναός Αγίου Νικολάου Γουλάτων. Τμήμα τοιχογραφιών, γ) Κέρκυρα. Άφρα. Ναός Παναγίας Λαμποβίτισσας. Το προσκυνητάρι μετά την πυρκαγιά.

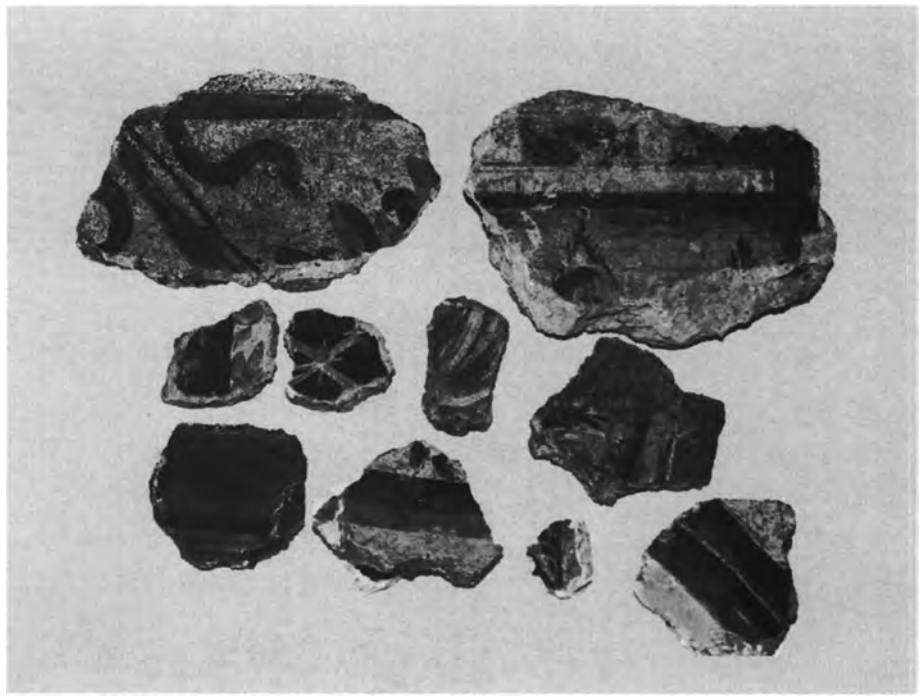
Κέρκυρα. Νυφές: α-β) Ναός Αγίου Γεωργίου Ξαχειράδων. Τοιχογραφία στο εσωτερικό της αψίδας και η αψίδα εξωτερικά.

Κέρκυρα. Νυφές: α) Ναός Παναγίας στη θέση Βαριές, β) Ναός Αγίου Νικολάου Καλυβιών.

Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Ιωάννινα. Κάστρο Ιτς-Καλέ: α) Σπαράγματα τοιχογραφιών, β) Άποψη του μικρού κήπου μετά την ανασκαφή.

Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

α) Ιωάννινα. Κάστρο Ιτς-Καλέ. Τμήμα της δυτικής πτέρυγας του σεραγιού του Αλή Πασά,
β) Άρτα. Ναός της Ελεούσας. Το κάτω τμήμα της αψίδας.

α) Άρτα. Οδός Κομμένου. Η βόρεια πλευρά υστεροβυζαντινού κτιρίου, β) Κέρκυρα. Μουσείο Αντιβουνιώτισσας. Ο παρανάρθηκας.

Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

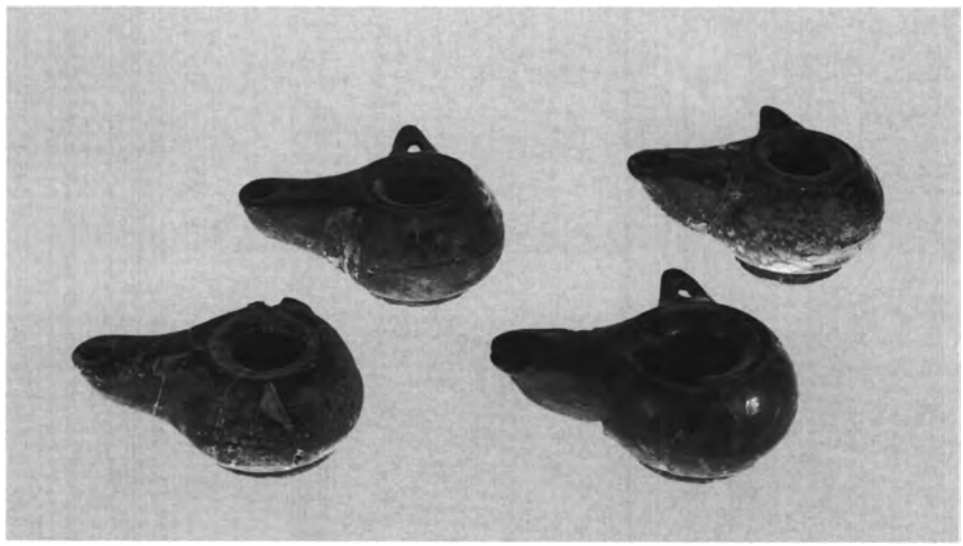

Κέρκυρα. Φιγαρέτο. Οικόπεδο Μικάλεφ: α) Αμφορείς και μύκης κοντά στον κλίβανο 9, β) Μήτρα ειδωλίου, γ) Ο αποθέτης με τα λυχνάρια.

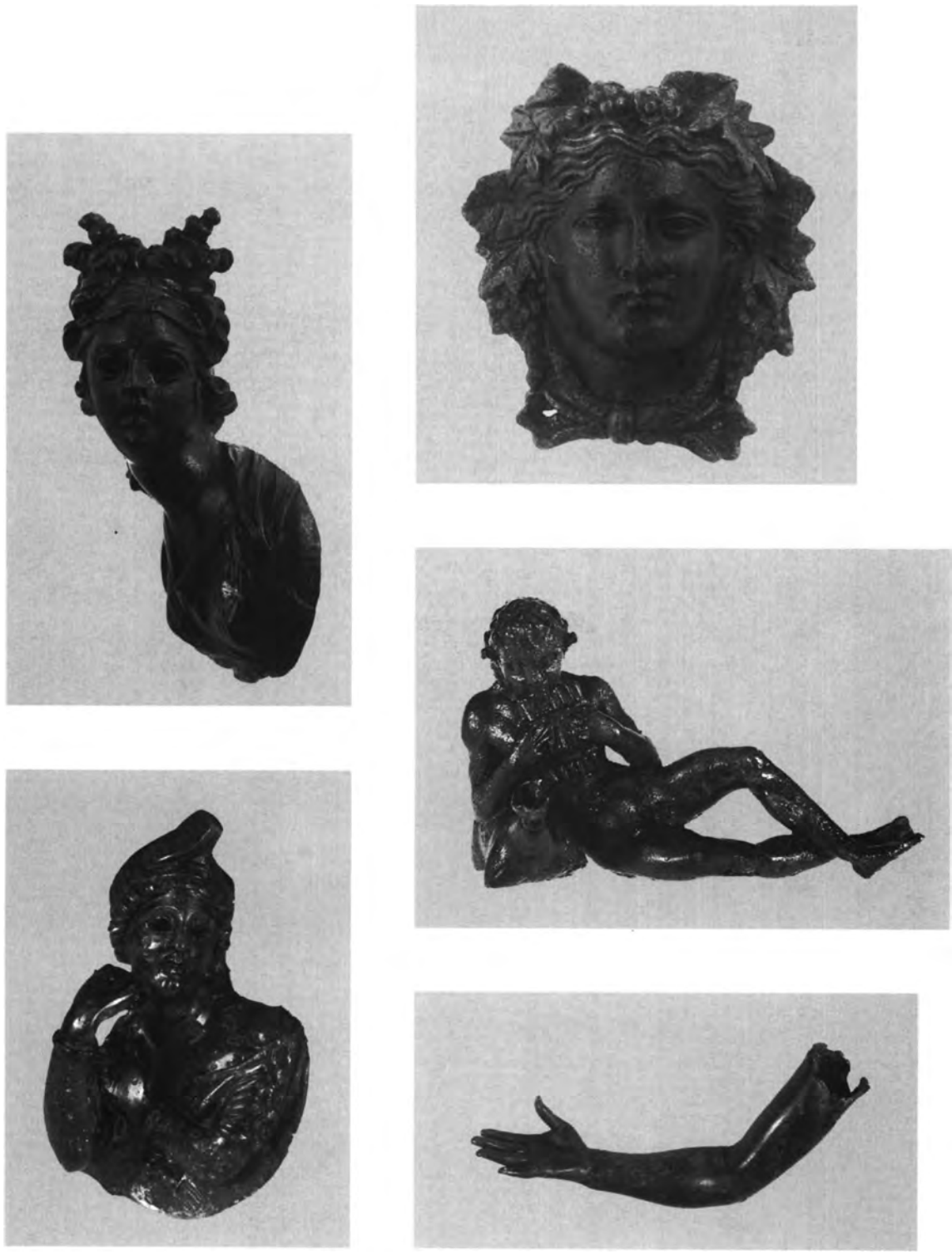
Κέρκυρα: α-β) Φιγαρέτο. Οικόπεδο Μικάλεφ. Λυχνάρια από τον αποθέτη, γ-δ) Γαρίτσα. Οδός Κύπρου 13. Λεκανίδα και λήκυθος από το μεγάλο ταφικό πίθο 25.

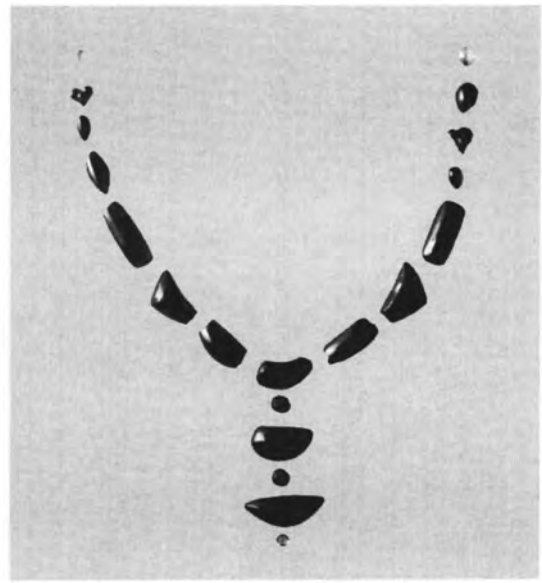
Κέρκυρα: α-β) Οδός Κύπρου 13. Άποψη της θεμελίωσης του ταφικού μνημείου και λίθινο κεφάλι λιονταριού, γ) Αχαράβη. Άγιος Παντελεήμονας. Τοιχάριο οικοπέδου Μαρτζούκου από Α.

Θεσπρωτία. Γιτάνη: α-ε) Χάλκινα ευρήματα από το κτίριο Α.

Κ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Θεσπρωτία: α-β) Γιτάνη. Ευρήματα από το κτίριο Α, γ, ε) Γιτάνη. Ευρήματα από το «μικρό ναό», δ) Δυμόκαστρο. Χάλκινο αγγείο από το νεκροταφείο της Ελίνας.

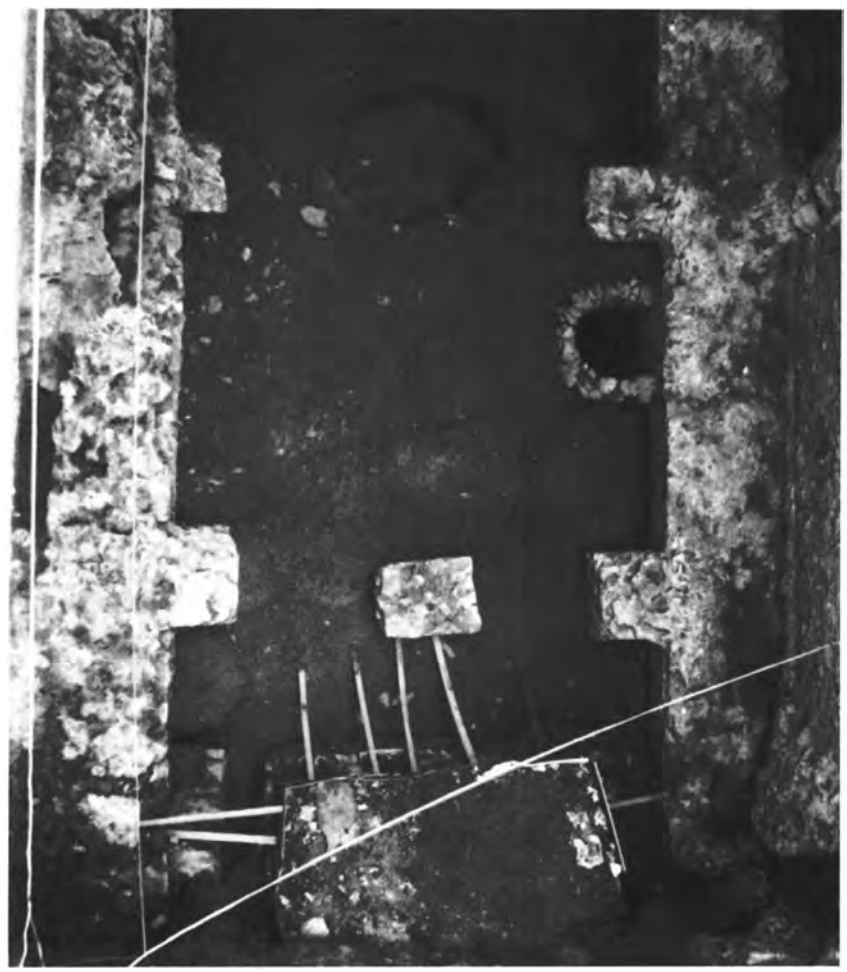
Κ. ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

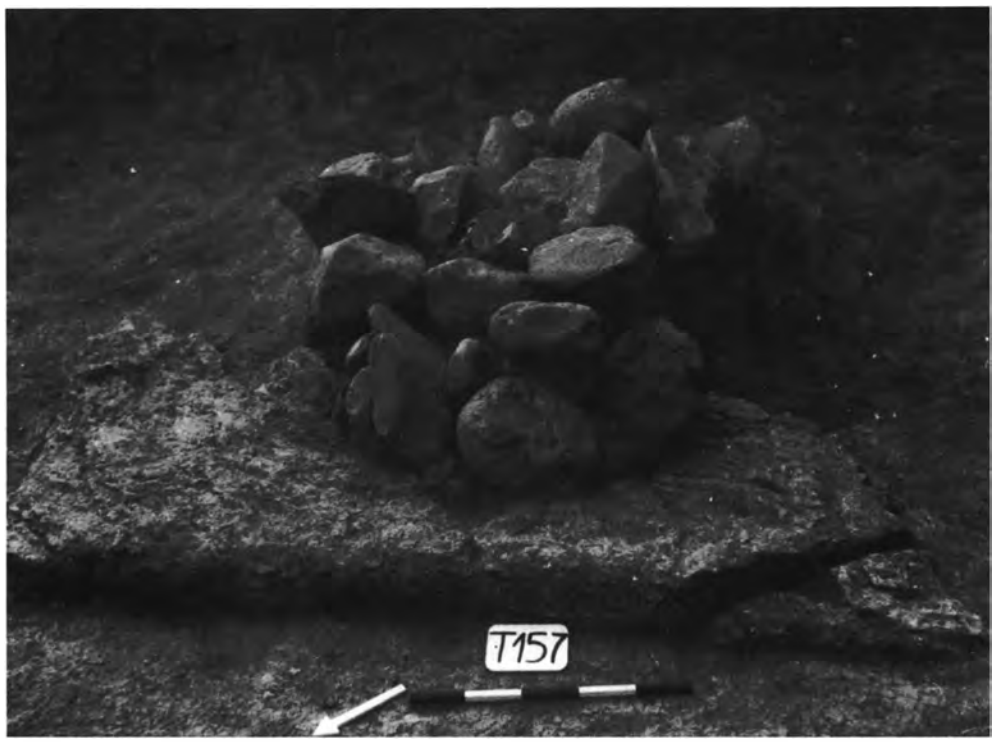
Θεσπρωτία: α) Κεστρίνη. Άποψη του νεκροταφείου της Μαυρομανδήλας, β) Μασκληνίτσα. Άποψη του βορειοανατολικού τμήματος του τείχους.

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Κασσάνδρου - Μακεδονικής Αμύνης - Παστέρ. Άποψη του οικοπέδου από ΒΔ.,
β) Οδός Σελευκιδών 4. Γενική άποψη του κτιρίου.

Π. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ - Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

Θεσσαλονίκη. Αρχαϊκό νεκροταφείο Θέρμης: α) Ταφικός λιθοσωρός, β) Γενική άποψη των τάφων.

Κ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

Θεσσαλονίκη: α) Αρχαϊκό νεκροταφείο Θέρμης. Λακκοειδής τάφος, β) Τούμπα. Οδός Εμπεδοκλέους 17. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Κ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ - Κ. ΣΟΥΕΡΕΦ

α) Θεσσαλονίκη. Τούμπα. Οδός Εμπεδοκλέους 17. Άποψη της ανασκαφής, β) Χαλκιδική. Πολύχρονο. Το οικοδομικό συγκρότημα στο πρανές του λόφου Γηρομοίρι.

Κ. ΣΟΥΕΡΕΦ - Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Πιερία. Μακρύγιαλος: α-γ) Οι ταφές 47, 109 και 45.

Μ. ΜΠΕΣΙΟΣ

Χαλκιδική. Μένδη: α) Η λεωφόρος και δεξιά η οικία Α, β) Η οικία Β.

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Χαλκιδική: α) Μένδη. Μερική άποψη του παράλιου νεκροταφείου, β) Ποτίδαια. Γωνία ελληνιστικού κτίσματος.

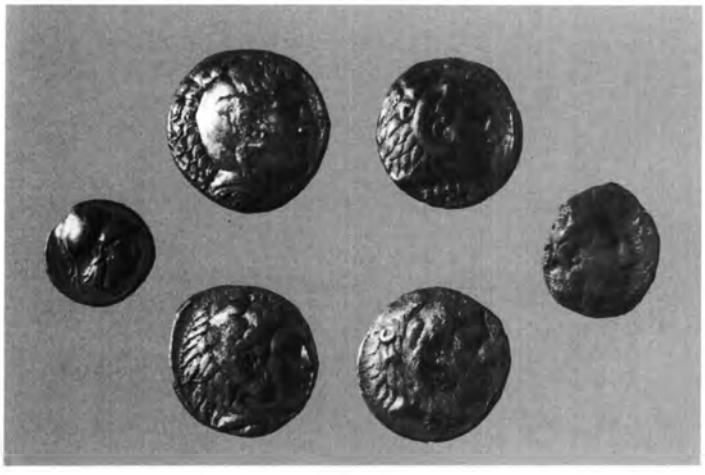
Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

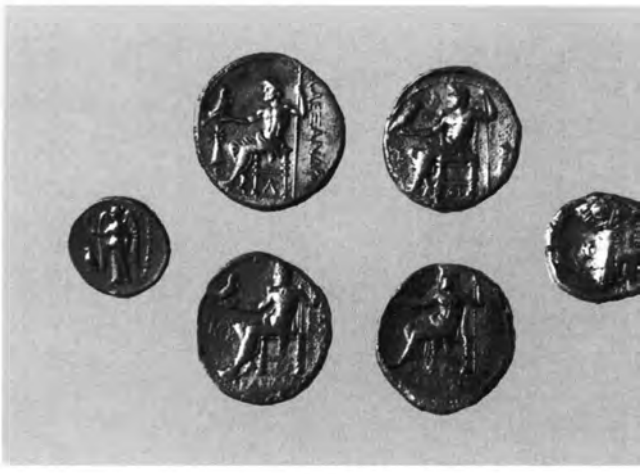

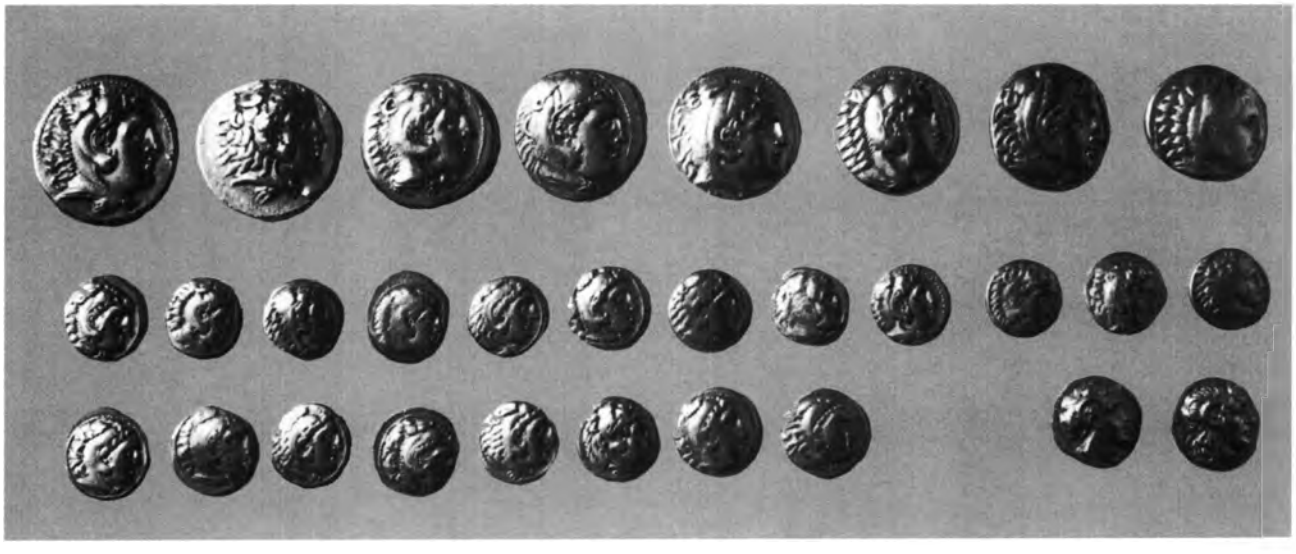

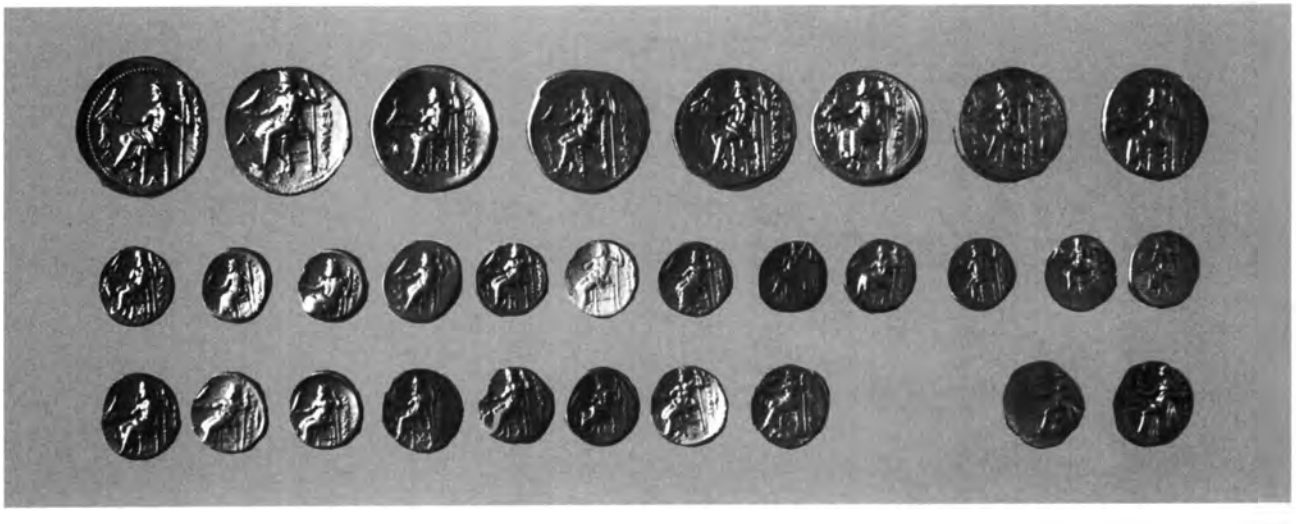
Χαλκιδική. Ποτίδαια: α) Μαρμάρινο τραπεζοφόρο, β) Γυναικεία εικονιστική προτομή.

Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Χαλκιδική. Ποτίδαια: α-δ) Μικρός και μεγάλος νομισματικός θησαυρός. Εμπροσθότυποι και οπισθότυποι.

Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

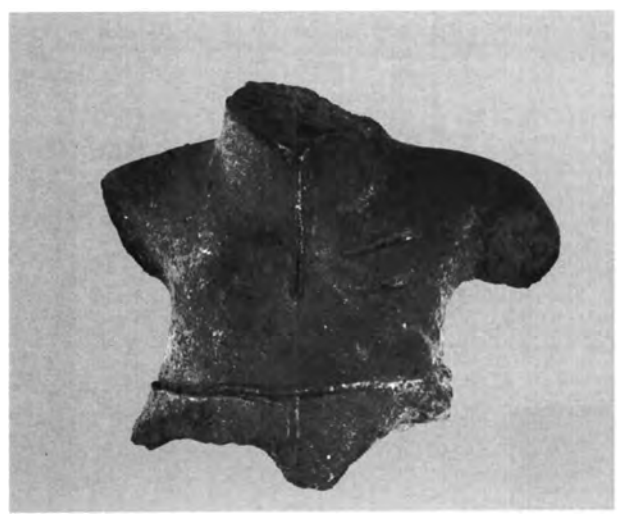
Χαλκιδική: α) Όλυνθος. Άποψη του σπιτιού BVIII από ΝΔ., β) Άγιος Μάμας. Λεπτομέρεια από το φυτικό διάκοσμο του τάφου 2.

Σ. ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΟΥ

Κιλκίς: α-γ) Χωρύγι. Χάλκινο κράνος και λεπτομέρεια, αμφικωνικές χάνδρες, δ-ε) Κολχίδα. Πήλινο ειδώλιο και πήλινο νεολιθικό αγγείο.

Θ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

Θεσσαλονίκη: α) Άνω Τούμπα. Αγωγός ύδρευσης, β) Κοιμητήριο Δημοτικού Νοσοκομείου. Βωμοειδείς κατασκευές πάνω από τους ταφικούς θαλάμους.

Κ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ

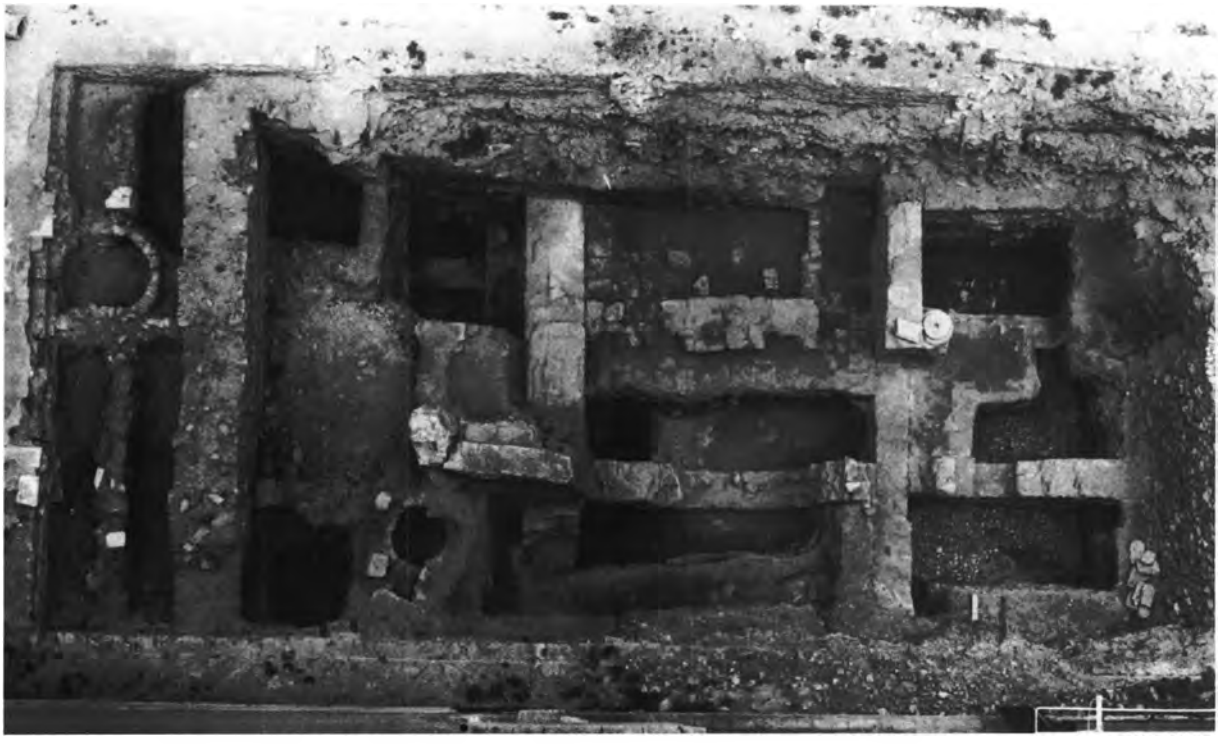

Θεσσαλονίκη. Ναός Προφήτη Ηλία: α) Νεότεροι τάφοι πάνω στο βυζαντινό τοίχο,
β) Η νότια όψη του βυζαντινού τοίχου με τις αντηρίδες.

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Σακελλαρίου 13. Μερική άποψη της ανασκαφής, β) Οδός Ολύμπου 140 και Μ. Κυριακού 5. Ψηφιδωτό δαπέδου.

Θεσσαλονίκη: α-β) Οδός Μενελάου, Εγνατίας και Μητροπολίτου Γενναδίου. Γενική άποψη και βορειοδυτική γωνία της ανασκαφής, γ) Οδός Απολλωνιάδος 41. Τάφος με όρυγμα.

Δ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ - Ε. ΜΑΡΚΗ

Θεσσαλονίκη. Οικόπεδο Βυζαντινού Μουσείου: α) Το κτίσμα στη βόρεια γωνία του οικοπέδου, β) Οι χώροι Α, Β και Γ από Δ.

Δ. ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ

Θεσσαλονίκη. Οδός Ολυμπιάδος 90: α) Η κινστέρνα από ΝΑ., β) Κίονας με ιωνικό κιονόκρανο.

Δ. ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ

Πιερία. Μεσοβυζαντινή επισκοπή Κίτρους: α) Λίθινο πατητήρι, β) Εσωτερική όψη του παλαιοχριστιανικού τείχους.

Θεσσαλονίκη. Ροτόντα Αγίου Γεωργίου: α) Η σωζόμενη οδοντωτή ταινία στη νότια πλευρά της στέγης του Ιερού Βήματος, β) Το νοτιοανατολικό παράθυρο.

α) Θεσσαλονίκη. Οδός Δημητρίου Πολιορκητού. Κρήνη, β) Κιλκίς. Μικρό Δάσος. Ο ναός των Αγίων Ταξιαρχών.

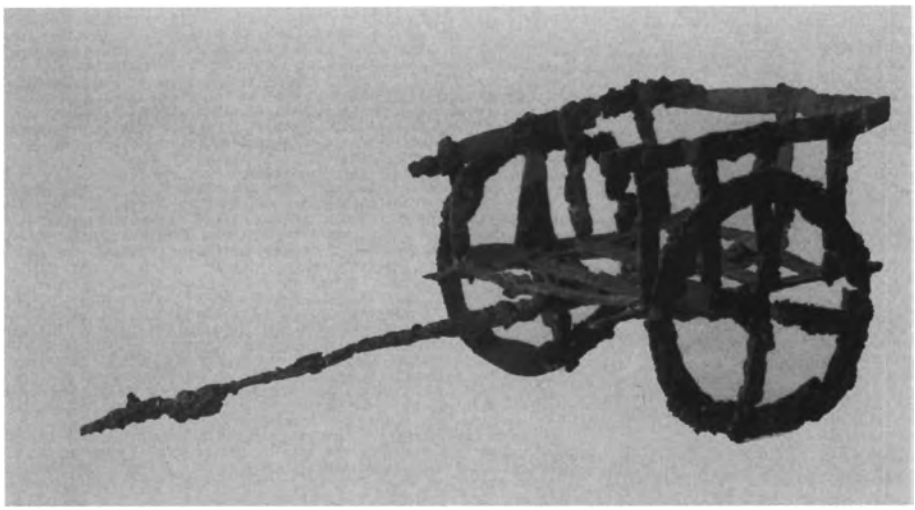
Ξ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Επταπυργίου και Βενιζέλου. Διαμορφωμένη ζώνη προστασίας σε τμήμα των βορειοανατολικών τειχών της ακρόπολης, β) Δήμος Συκεών. Διαμόρφωση έξω από το δυτικό τείχος της ακρόπολης.

Ξ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

Αιανή Κοζάνης. Θέση Λειβάδια: α) Σιδερένιο ομοίωμα αμαξιού, β) Αρχαϊκός λακκοειδής τάφος, γ) Αμαυρόχρωμος κάνθαρος, δ) Μυκηναϊκό αλάβαστρο.

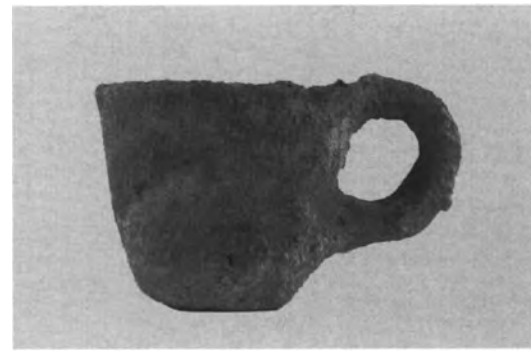
Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

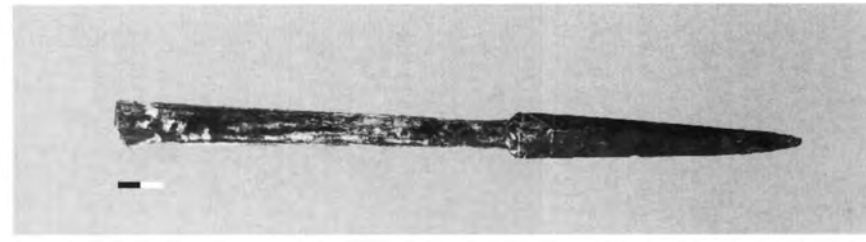

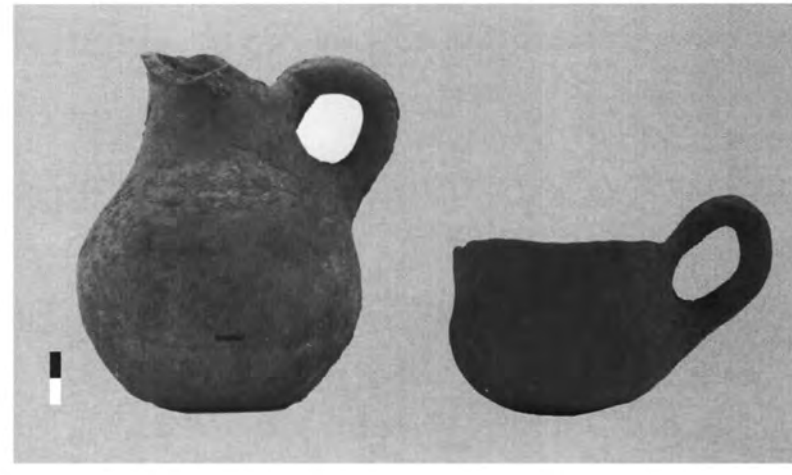
Αιανή Κοζάνης: α) Θέση Μύλοι. Τμήμα ανάγλυφης στήλης, β) Θέση Ούτσινα. Λείψανα λουτρών.

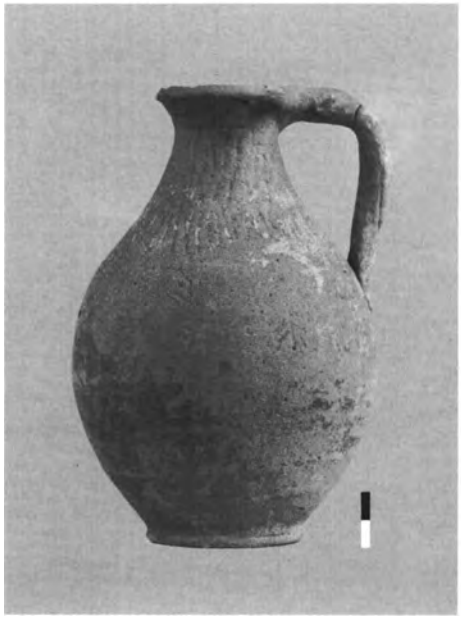
Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

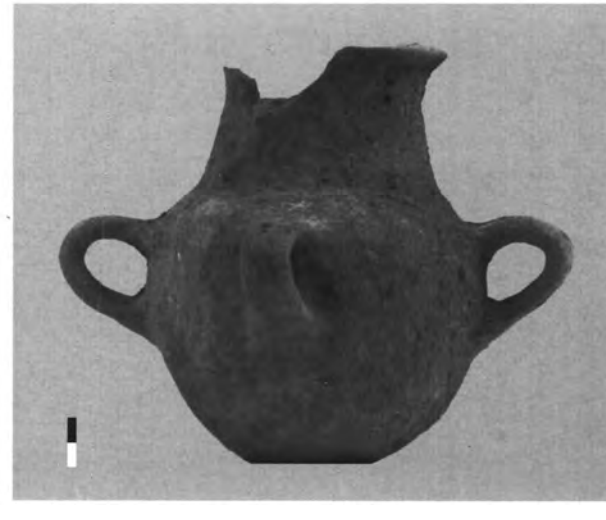

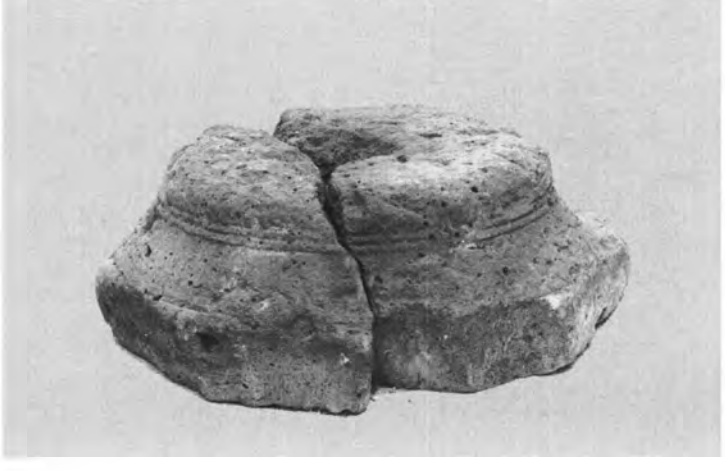
α-β) Αιανή Κοζάνης. Κύαθος και πρόχους, γ, ε) Γούλες, θέση Πλατάνια. Σιδερένιος σαυρωτήρας και πρόχους, δ, στ) Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης. Πρόχους, κύαθος και τετράωτος αμφορέας πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ - Α. ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ

Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης: α-β) Επιτύμβιες στήλες ρωμαϊκών χρόνων, γ-δ) Δωρικά κιονόκρανα, ε) Ενεπίγραφη ρωμαϊκή στήλη.

Θάσος. Λιμένας: α-β) Οικόπεδο Καρακατσάνη. Οι τοίχοι Α, Γ, Δ και ο αγωγός του τοίχου Β, γ) Οικόπεδο Μουσείου. Ο στυλοβάτης του περιστυλίου της αυλής της οικίας Β.

ΑΙΚ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ - Β. ΠΟΥΛΙΟΣ

Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Μουσείου: α) Αποχετευτικός αγωγός, β) Ο τοίχος Ηε.

Β. ΠΟΥΛΙΟΣ - ΑΙΚ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Μουσείου: α-β) Οικία Β. Το δωμάτιο 4 και το πηγάδι με τμήμα ελληνιστικού τοίχου.

Β. ΠΟΥΛΙΟΣ - ΑΙΚ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Θάσος. Σκάλα Σωτήρος. Λόφος Προφήτη Ηλία: α) Τομή VII. Παλαιοχριστιανική φάση, στρώματα 4ου-6ου αι. π.Χ. και διαταραγμένο στρώμα προϊστορικών χρόνων, β) Τομή VI. Δυτικός περίβολος, πρόσκτισμα και αναλήμματα ιστορικών χρόνων (α, β).

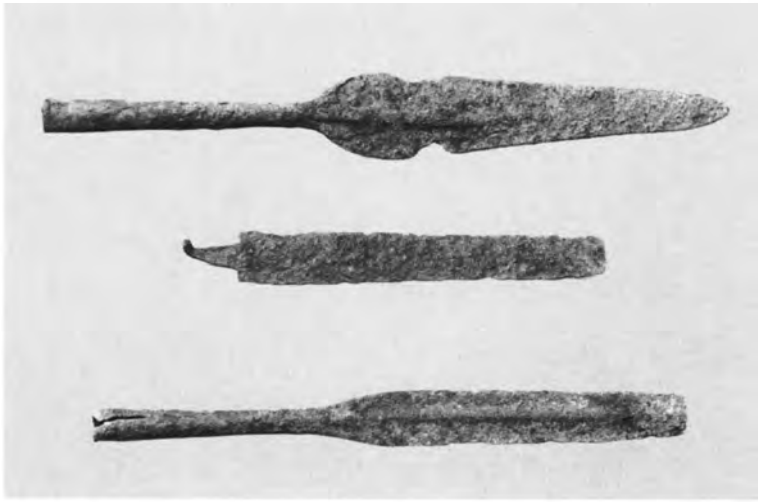
Θάσος. Σκάλα Σωτήρος. Λόφος Προφήτη Ηλία: α) Τομή VI. Δυτικός περίβολος και «πύργος», β) Τομή VI. Δάπεδο «πύργου» και υποκείμενο στρώμα λιθορριπής, γ) Τομές I, III. Τοίχος αψιδωτού κτιρίου εσωτερικά του περιβόλου.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

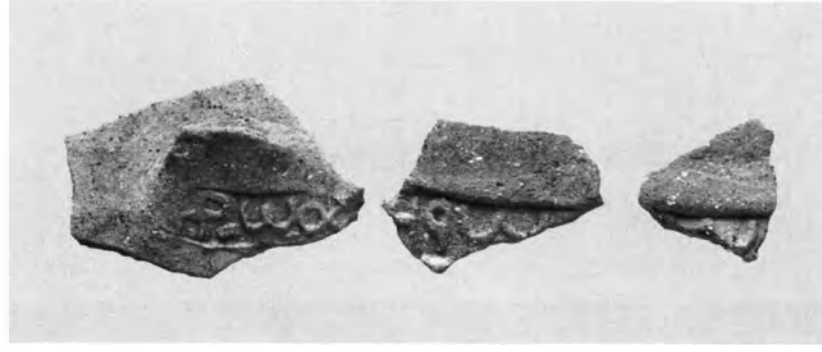
Κηπιά Παγγαίου. Ιερό Ήρωος Αυλωνείτου: α) Άποψη της ανασκαφής του βόρειου σκέλους του κτιρίου, β) Άποψη του βορειοδυτικού τμήματος του κτιρίου.

Κηπιά Παγγαίου. Ιερό Ήρωος Αυλωνείτου: α) Σιδερένιες αιχμές δοράτων από το στρώμα καταστροφής, β) Άποψη της βόρειας στοάς και της αυλής με το βωμό.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ - Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ

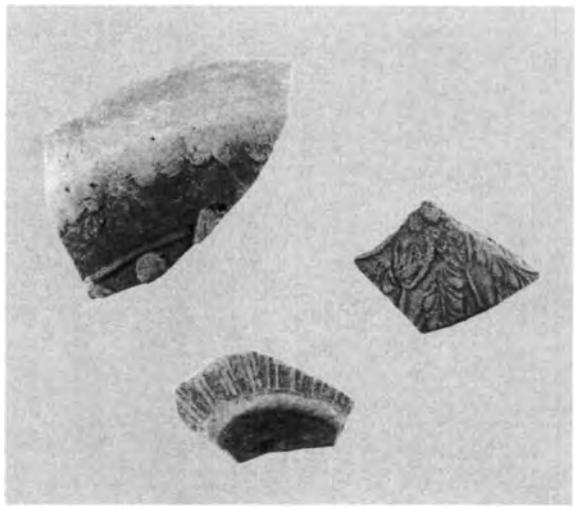
Κηπιά Παγγαίου. Ιερό Ήρωος Αυλωνείτου: α) Θραύσματα ενσφράγιστων αναθηματικών αγγείων, β) Άποψη της αυλής και του βωμού με τη φιάλη.

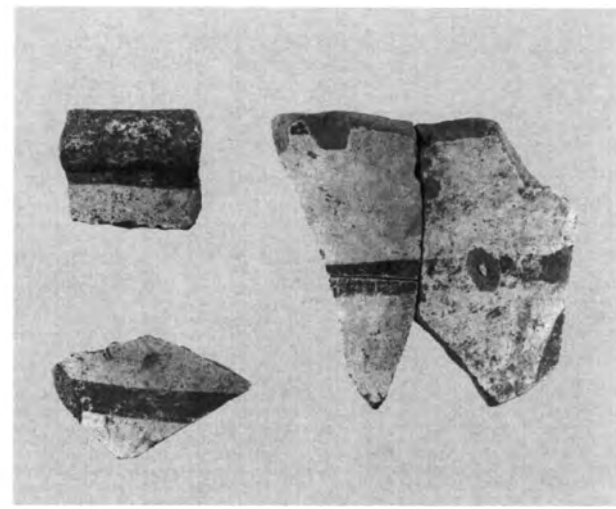
Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ - Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ

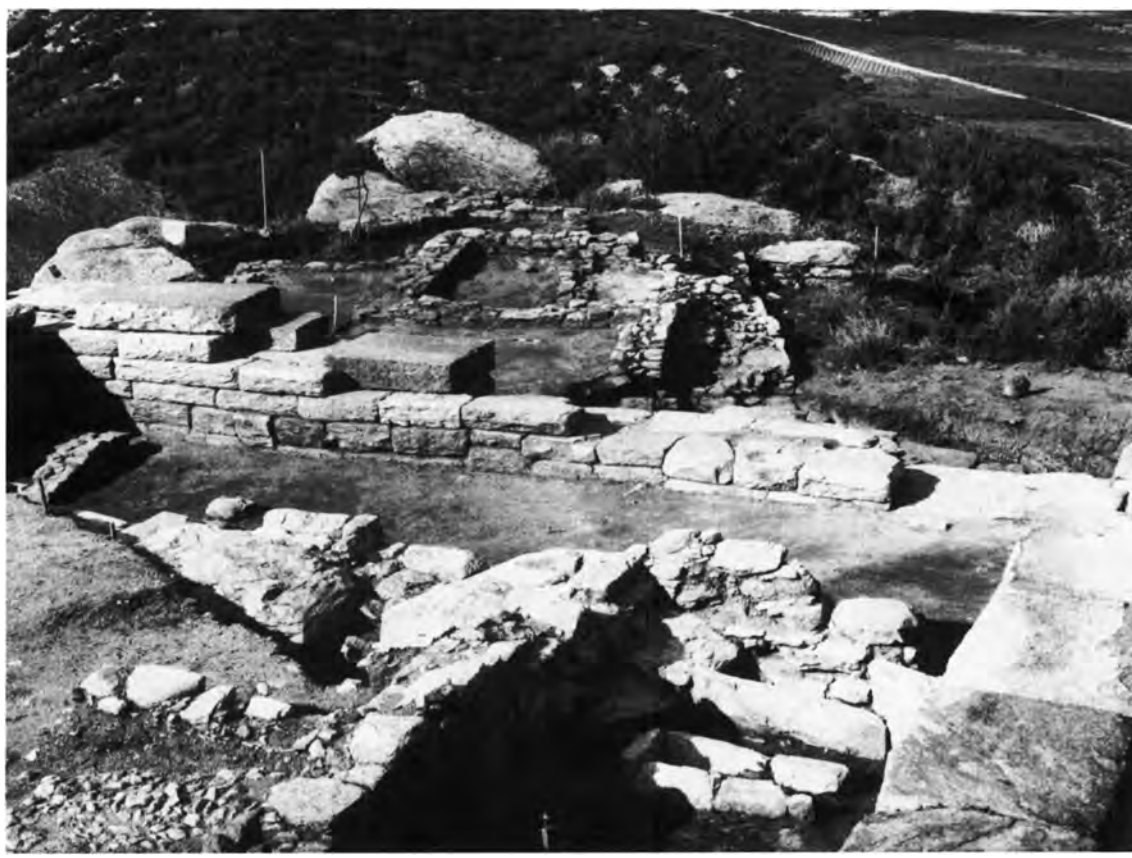

Νέα Πέραμος. Ακρόπολη αρχαίας Οισύμης. Άποψη της ανασκαφικής τομής νότια του βυζαντινού ναΐσκου.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

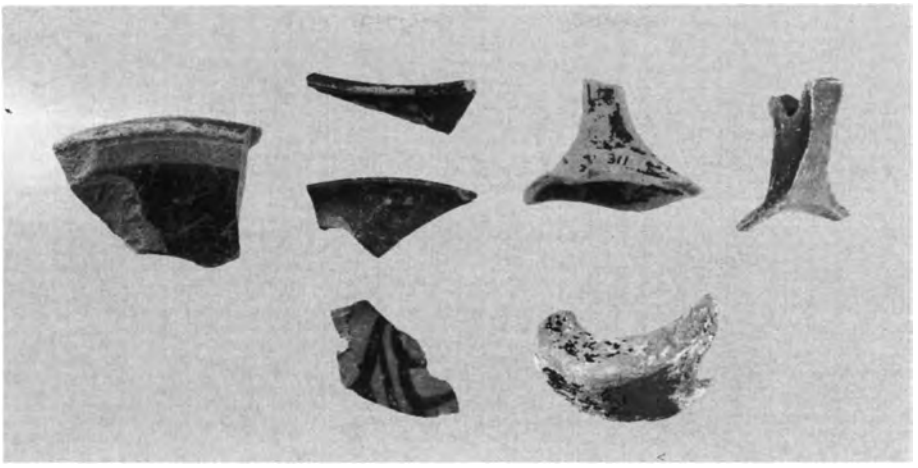

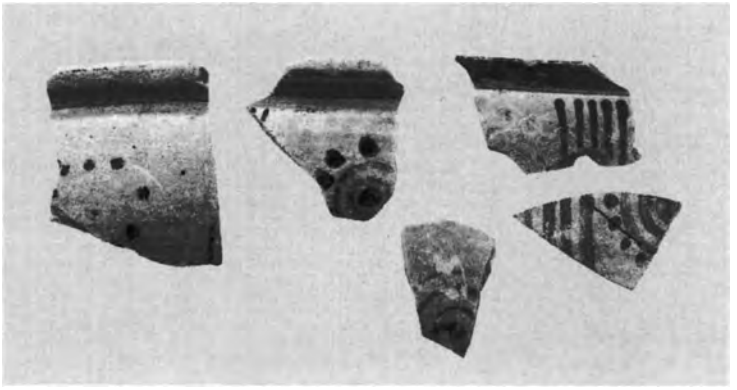

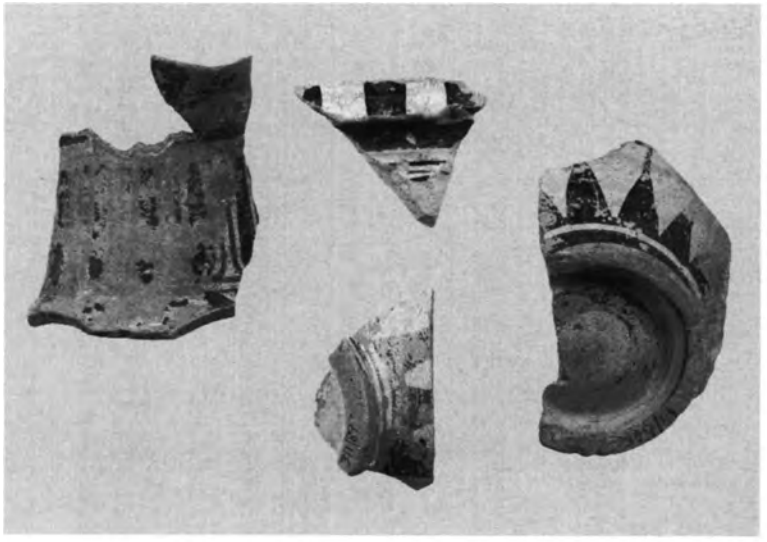

Νέα Πέραμος. Ακρόπολη αρχαίας Οισύμης: α) Κεραμική 2ου αι. π.Χ., β) Χιακή κεραμική 7ου αι. π.Χ., γ) Άποψη του ιερού και του ανδήρου βόρεια του ιερού.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Νέα Πέραμος. Ακρόπολη αρχαίας Οισύμης: α) Κεραμική 4ου αι. π.Χ., β) Κεραμική 6ου αι. π.Χ., γ) Κυκλαδική κεραμική 7ου αι. π.Χ., δ) Ενσφράγιστη λαβή θασιακού αμφορέα.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Νέα Πέραμος. Ακρόπολη αρχαίας Οισύμης: α) Στρώμα καταστροφής κάτω από βράχους, β) Άνδηρο στα βόρεια του ναού. Ο αναλημματικός τοίχος του ανδήρου και η λαξευτή δεξαμενή.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

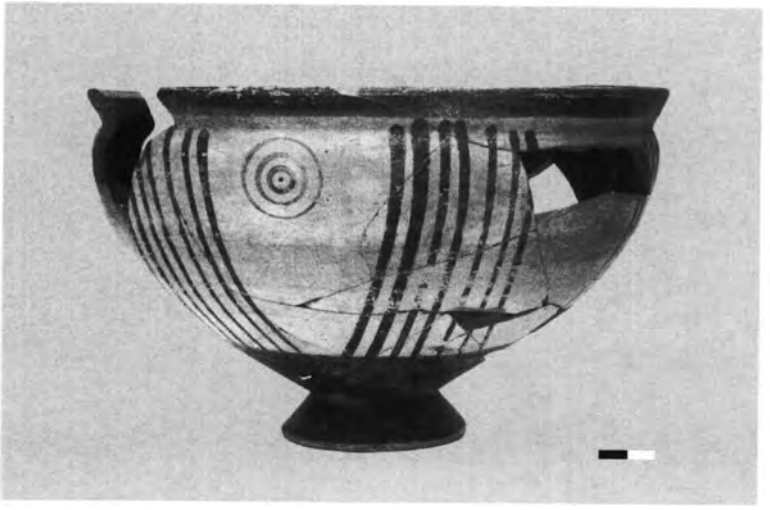

Νέα Πέραμος. Ακρόπολη αρχαίας Οισύμης: α) Κτίρια του βόρειου ανδήρου, β) Τοίχοι αρχαϊκών χρόνων.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

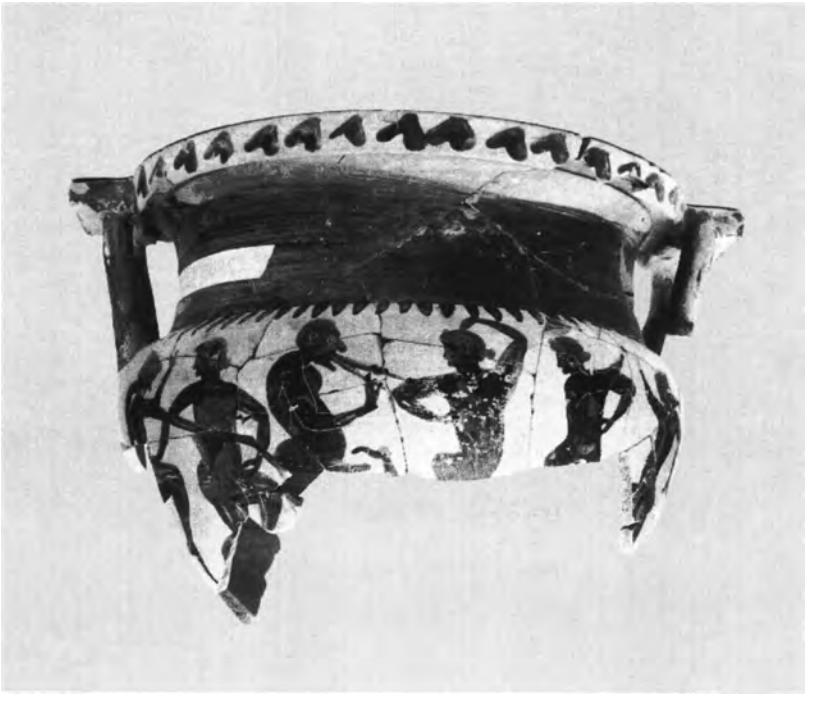

Ορφάνι Καβάλας. Αρχαίος Φάγρης (;): α-β) Κύλικες τοπικού εργαστηρίου, γ) Άποψη του συγκροτήματος των λάκκων.

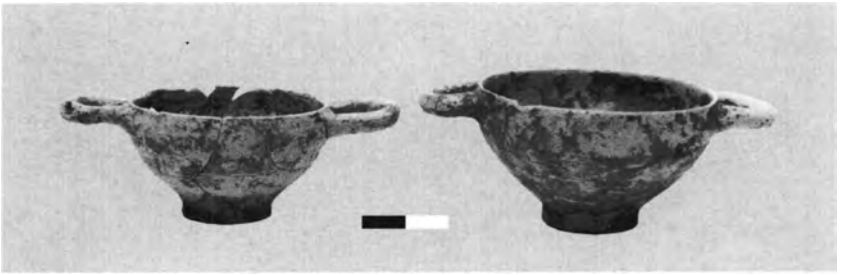
Μ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ

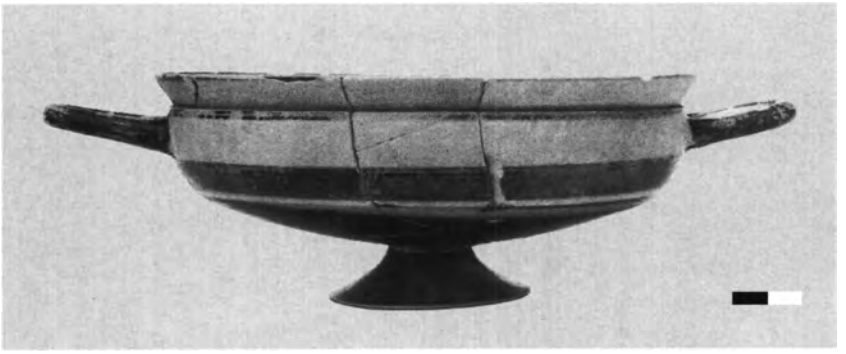

α-β) Ορφάνι Καβάλας. Αρχαίος Φάγρης(;). Μελανόμορφα αττικά αγγεία, γ) Αηδονοχώρι Σερρών. Αρχαία Τράγιλος. Νεκρόπολη. Τομέας Ι, τάφος 12.

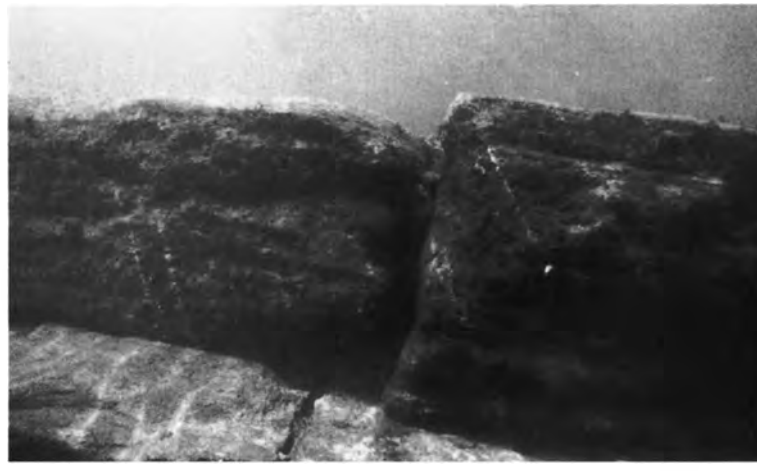

Αηδονοχώρι Σερρών. Αρχαία Τράγιλος: α-ε) Ευρήματα από το νεκροταφείο.

Θάσος. Αρχαίο λιμάνι: α) Τομή 28. Δύο από τους δόμους της θεμελίωσης της αποβάθρας, β) Η συνέχεια του τείχους του 5ου αι. π.Χ., γ) Η κατασκευή κάτω από τη σύγχρονη αποβάθρα του κόκκινου φανού.

α) Θάσος. Αρχαίο λιμάνι. Βάση αγάλματος ενσωματωμένη στη βυζαντινών χρόνων (;) κατασκευή, β-γ) Ντικιλί-Τας. Τομέας VA. Τοίχος και τμήμα δαπέδου προς ΝΑ. και κλίβανος και αγγείο με σπόρους καμένου σταριού προς Β.

J.-Y. EMPEREUR - Α. ΣΙΜΩΣΙ - R. TREUIL

Ντικιλί-Τας. Τομέας VA: α) Σύνδεση με το ανατολικό τοίχωμα της τομής ΑΑ29, β) Τετράγωνο κρηπίδωμα προς Ν., γ) Κύπελλο με εγχάρακτη διακόσμηση.

R. TREUIL

Σέρρες. Σιδηρόκαστρο. Ανασκαφή κάστρου: α) Το εσωτερικό της βασιλικής με τους λαξευτούς τάφους, β) Ανθρωπόσχημος τάφος.

Καβάλα. Νέα Πέραμος. Ανακτορούπολη: α) Άποψη του ανασκαφικού χώρου πάνω από τα τείχη, β) Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ.

α) Καβάλα. Κάρυανη. Καμαροσκεπής τάφος, β) Θάσος. Οικόπεδο Αρχαιολογικού Μουσείου. Άποψη της ανασκαφής από Ν.

α) Διδυμότειχο. Κάστρο. Κτίριο στο μεταπύργιο 10-11. Άποψη από τον πύργο 11, β) Φίλιπποι. Βασιλική του Μουσείου. Το διαμέρισμα του κλιμακοστασίου.

Φίλιπποι. Βασιλική του Μουσείου: α) Το διαμέρισμα του κλιμακοστασίου, β) Ο πύργος του κοχλία.

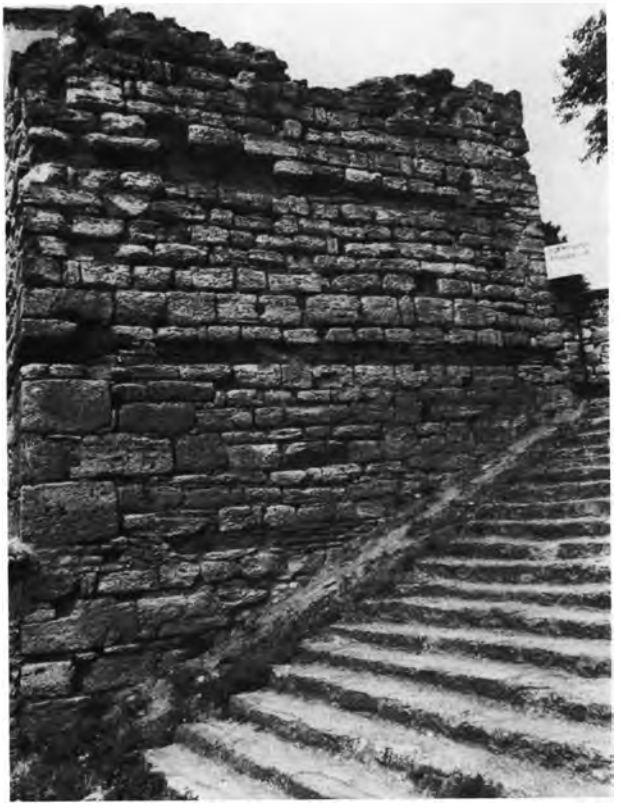
α) Φίλιπποι. Βασιλική του Μουσείου. Ο πύργος του κοχλία, β) Σέρρες. Οδός Βοσπόρου 16. Λουτρό.

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σέρρες: α) Οδός Βοσπόρου 16. Λεπτομέρεια της τοιχοποιίας, β) Οδός Εμμ. Παπά 26. Λουτρό.

Φέρρες. Μονή Κοσμοσώτειρας. Νοτιοδυτικός πύργος της οχύρωσης: α-β) Η ανατολική πλευρά, πριν και μετά τις εργασίες αναστήλωσης.

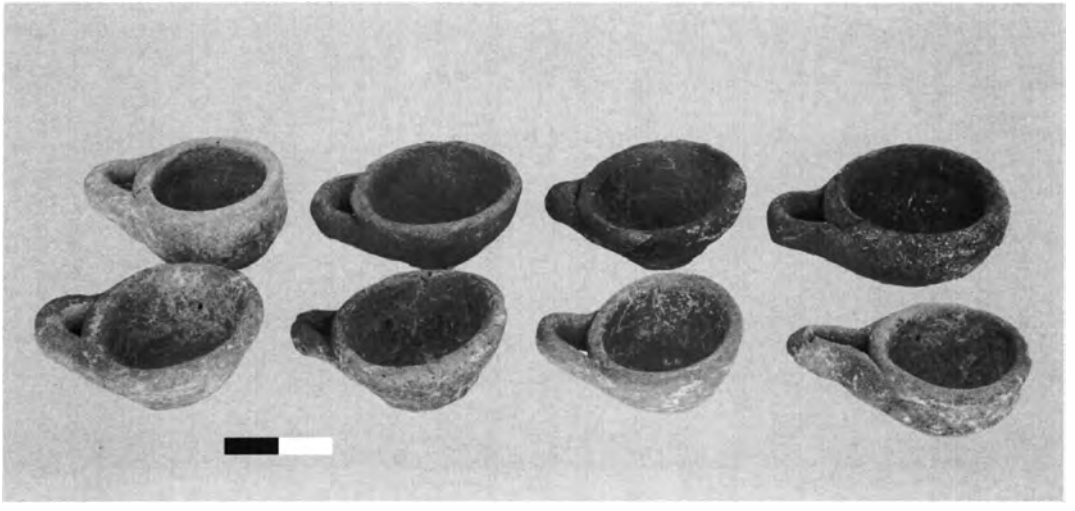

α) Φέρρες. Μονή Κοσμοσώτειρας. Άποψη του νοτιοδυτικού πύργου της οχύρωσης από ΝΑ.,
β) Διδυμότειχο. Κάστρο. Τομή του τείχους δίπλα στον πύργο 10.

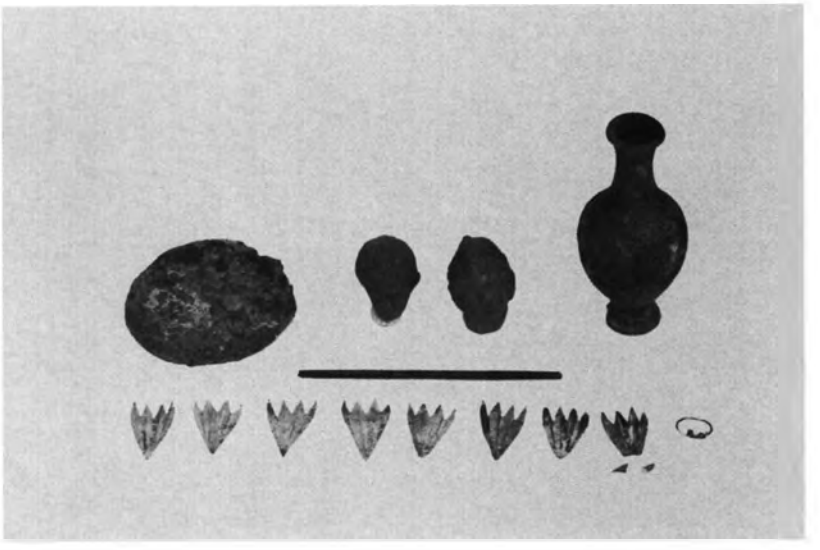

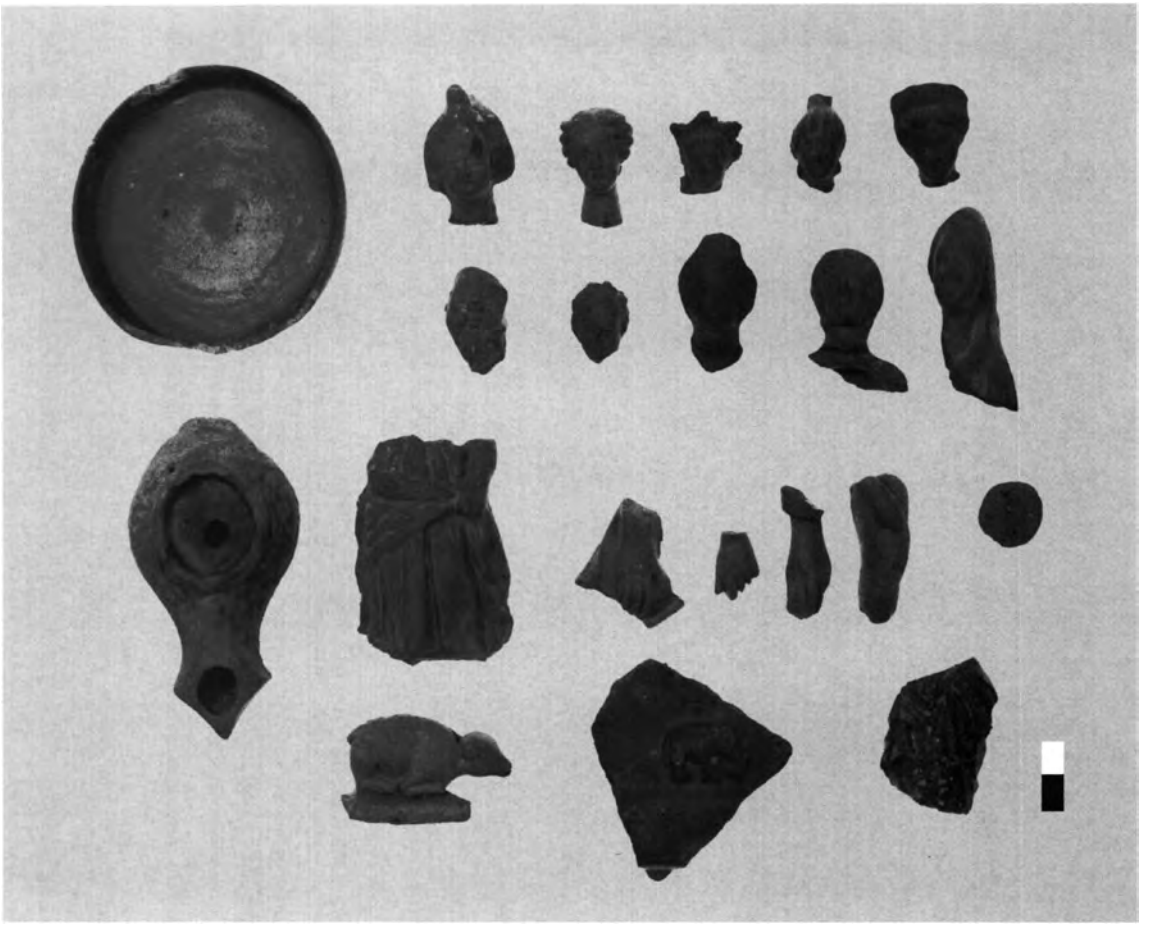
Χίος. Οδός Γ. Βοριά: α-β) Ταφή σε οξυπύθμενο πιθάρι πρωτογεωμετρικών χρόνων.

Χίος: α) Οδός Αλ. Βρατσάνου 43. Ευρήματα της ανασκαφής, β) Οδός Καλουτά 7. Μερική άποψη της ανασκαφής.

α) Χίος. Έργα ΔΕΥΑΧ. Οδός Κουντουριώτου. Κτερίσματα από τον τάφο, β) Μυτιλήνη. Περιοχή Καμάρες. Κεραμική και ειδώλια.

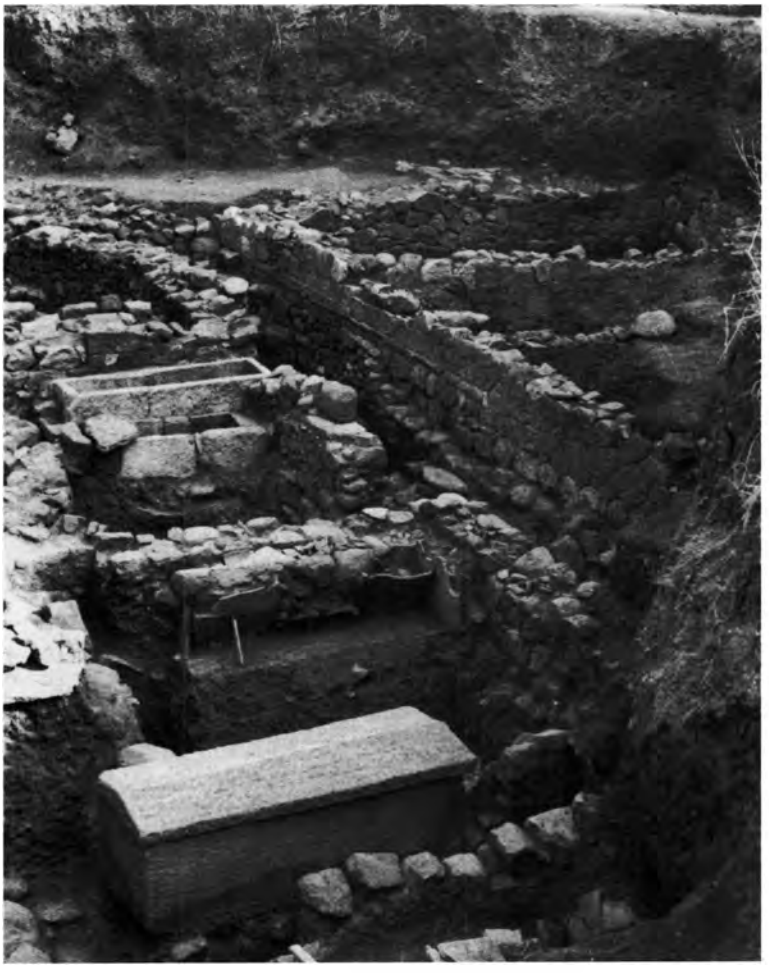
Μυτιλήνη: α) Οικόπεδο Ζουμπαδέλλη. Τιμητική επιγραφή, β) Οικόπεδο Βενέτα. Υπόστρωμα δαπέδου μεταβυζαντινής εποχής.

α-β) Μυτιλήνη. Οδός Κατσακούλη. Τύποι ειδωλίων, γ) Μήθυμνα. Οικόπεδο Μύγια. Τάφοι του ελληνιστικού νεκροταφείου.

Μήθυμνα: α) Οικόπεδο Μύγια. Λείψανα λιθόστρωτης οδού και του κτιρίου στα ανατολικά της, β) Οικόπεδο Δημητρίου. Λεπτομέρεια του αναλημματικού τοίχου.

Λήμνος. Μύρινα: α) Οικόπεδο Σοφρά. Πήλινες κουβαρίστρες, β) Οικόπεδο ΤΕΛ. Ελεύθερες ταφές.

Α. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ

Λήμνος. Μύρινα: α) Οικόπεδο Σοφρά. Μήτρα κεφαλής γυναικείου ειδωλίου, β) Οικόπεδο ΤΕΛ. Ελεύθερες ταφές.

Πάρος. Οικόπεδο Κυριαζάνου. Κιβωτιόσχημος τάφος.

Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

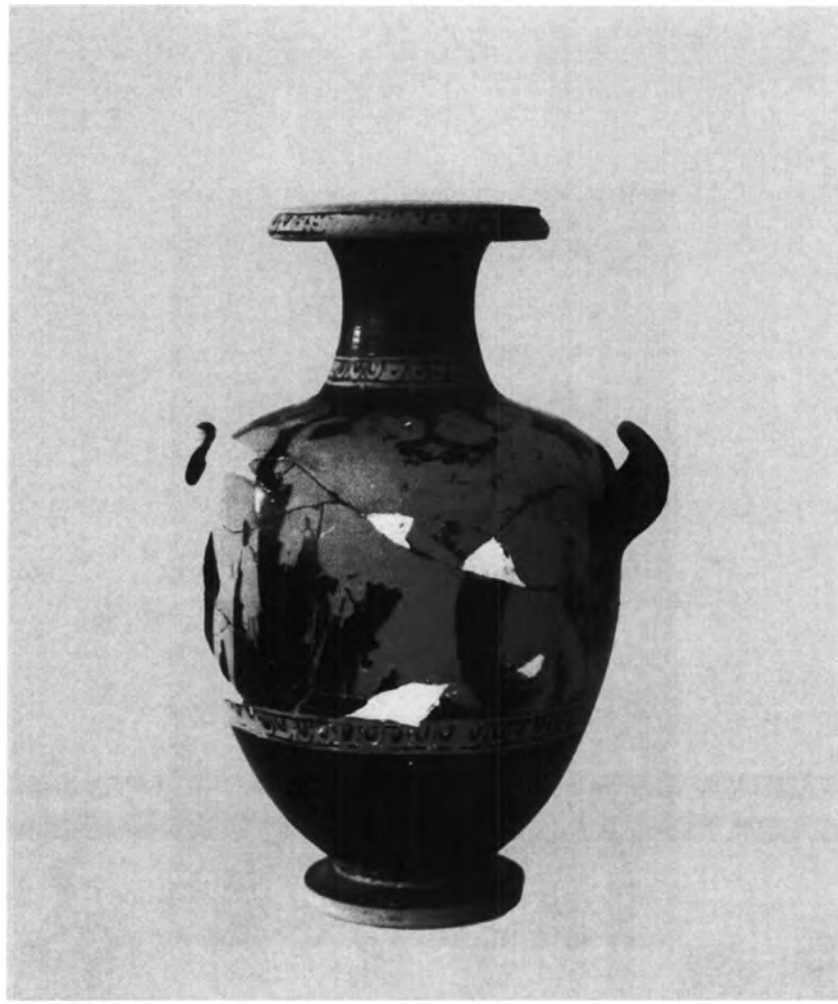
Νάξος. Μουσείο. Εκθέματα αίθουσας Τσικαλαριού.

Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ικαρία. Άγιος Κήρυκος. Μουσείο. Προθήκες ευρημάτων.

Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ικαρία. Άγιος Κήρυκος: α-β) Εκθέματα του Μουσείου.

Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

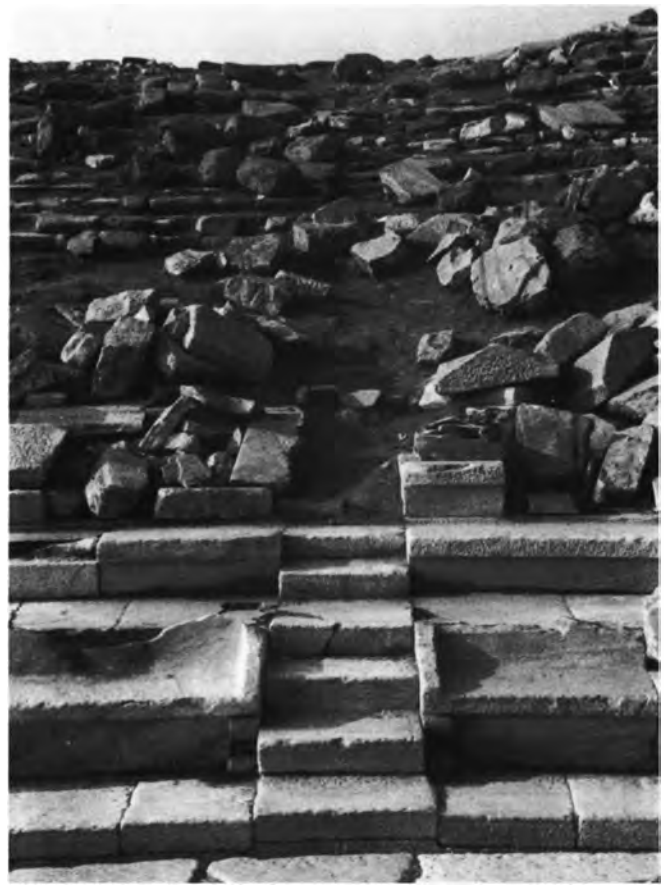
Ικαρία. Άγιος Κήρυκος: α-β) Εκθέματα του Μουσείου.

Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ικαρία. Άγιος Κήρυκος. Επιτύμβια στήλη του Μουσείου.

Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

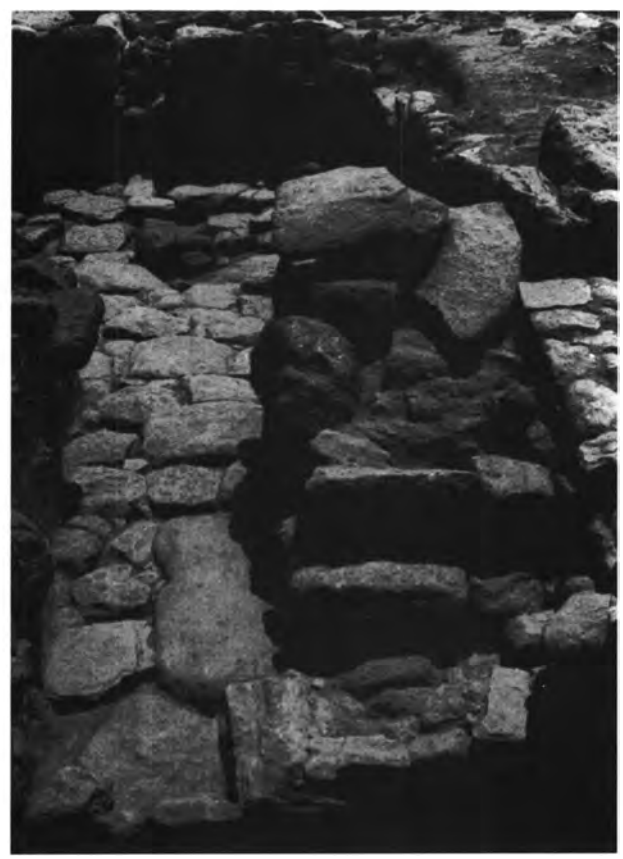

Δήλος. Θέατρο: α-β) Κλίμακες και αναβαθμίδες του βόρειου και του νότιου τμήματος του κοίλου.

J.-CH. MORETTI

Δήλος. Αγροικία με παραστάδες από γρανίτη: α) Δύο αμφορείς του τύπου Lamboglia 2, β) Κλίμακα.

M. BRUNET

α) Θήρα. Γουλάς Εμπορείου, β) Κέα. Ελληνικά. Ο ναός του Αγίου Νικολάου.

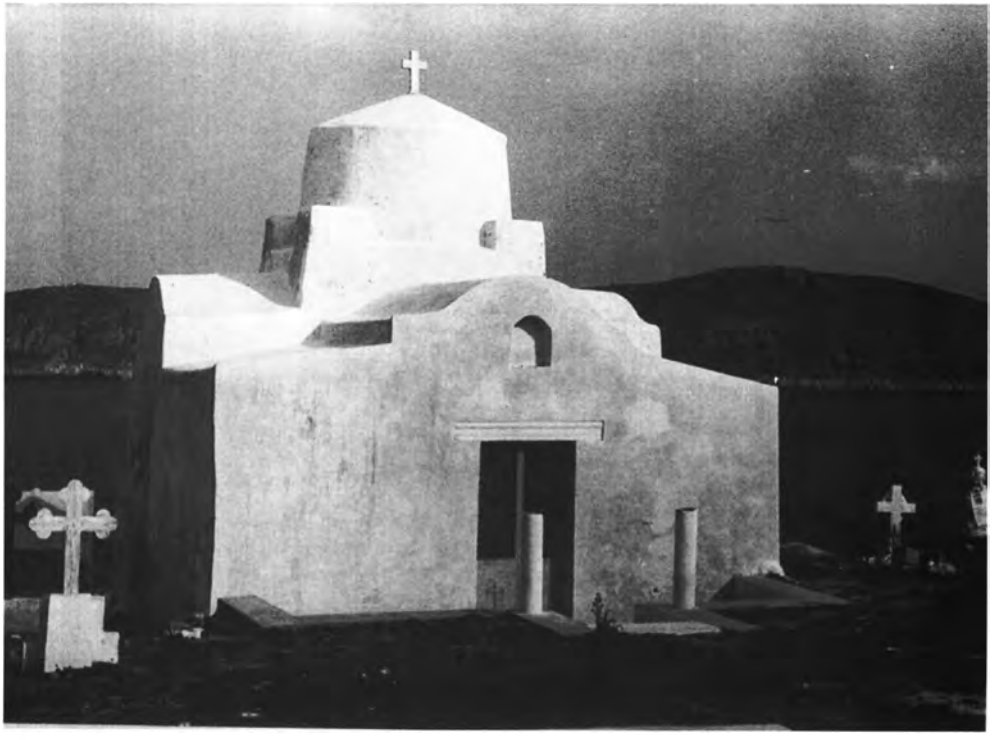
ΕΥΓ. ΜΠΕΝΤΕΡΜΑΧΕΡ-ΓΕΡΟΥΣΗ

α) Σέριφος. Μεγάλο Λιβάδι. Εικόνα της Αγίας Τριάδας από το ναό Αγίας Τριάδας,
β) Κέα. Ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα «Στο νερό».

Σέριφος: α) Κάστρο. Ο ναός του Χριστού, β) Λιβάδι. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Νεκροταφείο.

ΕΥΓ. ΜΠΕΝΤΕΡΜΑΧΕΡ-ΓΕΡΟΥΣΗ

α) Μύκονος. Οικία Δρακοπούλου. Νεότερο υπέρθυρο, β-γ) Θήρα. Περίσσα. Μαρμάρινος αμφικιονίσκος παραθύρου (οικόπεδο Μαυρομμάτη) και βάση κίονα με οκταγωνική πλίνθο (οικόπεδο Δαρζέντα),
δ) Θήρα. Φηρά. Ο ναός του Χριστού.

ΕΥΓ. ΜΠΕΝΤΕΡΜΑΧΕΡ-ΓΕΡΟΥΣΗ

Καστέλλι Πεδιάδος: α) Βυζαντινή-ενετική οχύρωση, β) Η αίθουσα με το πολύθυρο και τα δύο πλευρικά δωμάτια.

Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

Καστέλλι Πεδιάδος: α) Η ανατολική όψη του κτιρίου, β) Σπονδικά αγγεία κατά χώραν.

Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

Χανιά. Οικόπεδο Παπαδοπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

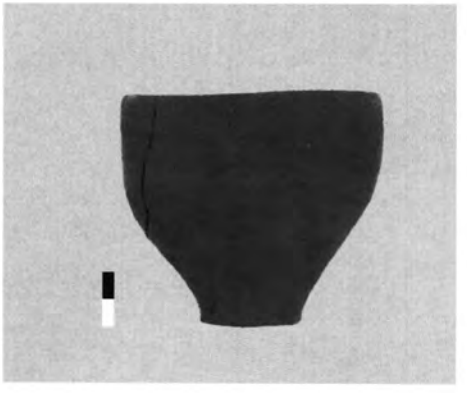

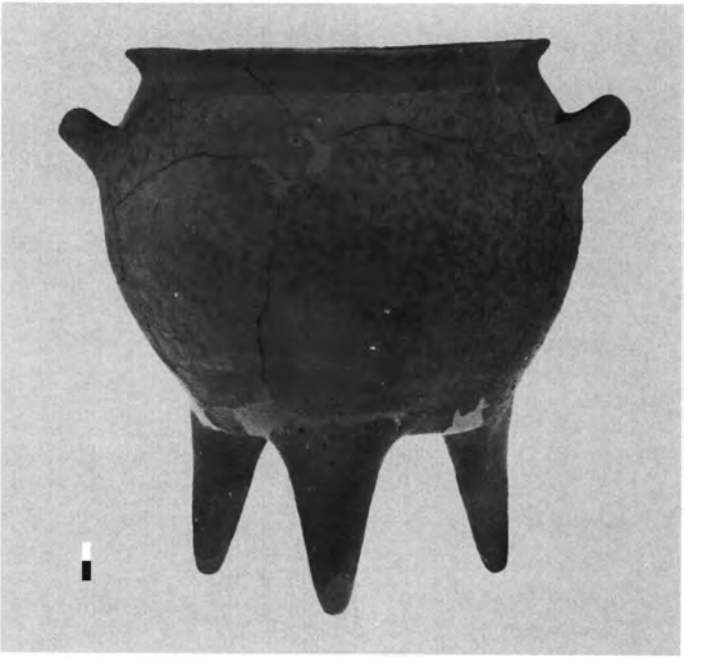
Χανιά. Οικόπεδο Παπαδοπούλου. Άποψη της ανασκαφής από Δ.

Χανιά. Οικόπεδο Παπαδοπούλου: α-ε) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Χανιά. Οικόπεδο Παπαδοπούλου: α-β) Κάτοψη της δεξαμενής καθαρμών και άποψη από ΝΔ.

Χανιά. Αγία Ειρήνη Κολυμβαρίου: α) Άποψη του τομέα 1 της ανασκαφής από Β., β) Ο αποθηκευτικός χώρος με τις θήκες των πιθαριών από Ν.

Σ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - Π. ΔΡΟΣΙΝΟΥ

α) Χανιά. Αγία Ειρήνη Κολυμβαρίου. Άποψη του ΥΜ ΙΙΙ κτιρίου από Β., β) Πατσός Αμαρίου. Ιερό Ερμή Κραναίου. Άποψη του χώρου με τη βραχοσκεπή και το ναό του Αγίου Αντωνίου.

Σ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - Π. ΔΡΟΣΙΝΟΥ - Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

α) Πατσός Αμαρίου. Ιερό Ερμή Κραναίου. Τμήμα της πυράς με κέρατο ταύρου κατά χώραν,
β-γ) Σφακάκι Παγκαλοχωρίου. Ευρήματα από τους τάφους.

Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ - ΕΙΡ. ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ

Σφακάκι Παγκαλοχωρίου: α-δ) Ευρήματα από τους τάφους.

ΕΙΡ. ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ

Άγιος Νικόλαος. Θέση Σταυρός: α) Οι τάφοι 41 και 42, β) Ο τάφος 43.

ΣΤ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

Άγιος Νικόλαος: α) Θέση Σταυρός. Ο τάφος 51, β) Οδός Πλαστήρα και Νίκωνος 1. Άποψη των τάφων.

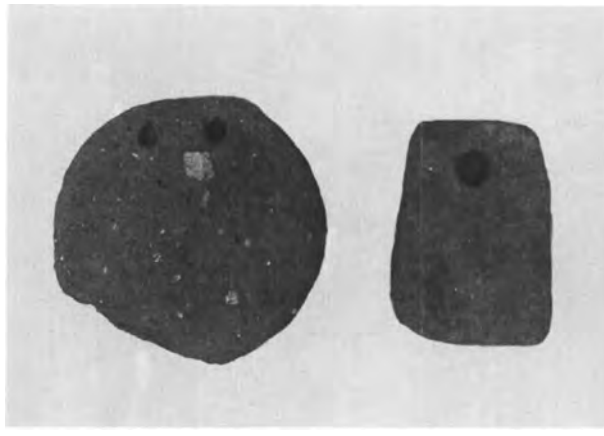
ΣΤ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

α) Άγιος Νικόλαος. Οδός Πλαστήρα και Κνωσού. Άποψη των λακκοειδών τάφων, β) Καρφί Πεδιάδος. Θέση Μνήματα. Ο θολωτός τάφος.

ΣΤ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

Μάλια: α) Μινωικά σφονδύλια, β) Βάση βυζαντινού κίονα, γ) Μινωική οικία με κατώφλι, δ) Μινωικός δρόμος με κράσπεδα.

Μάλια: α) Μινωικός δρόμος, β-γ) Εργαστήριο των Σφραγίδων. Θραύσμα γυναικείου ειδωλίου και πλατύ αγγείο-συλλέκτης.

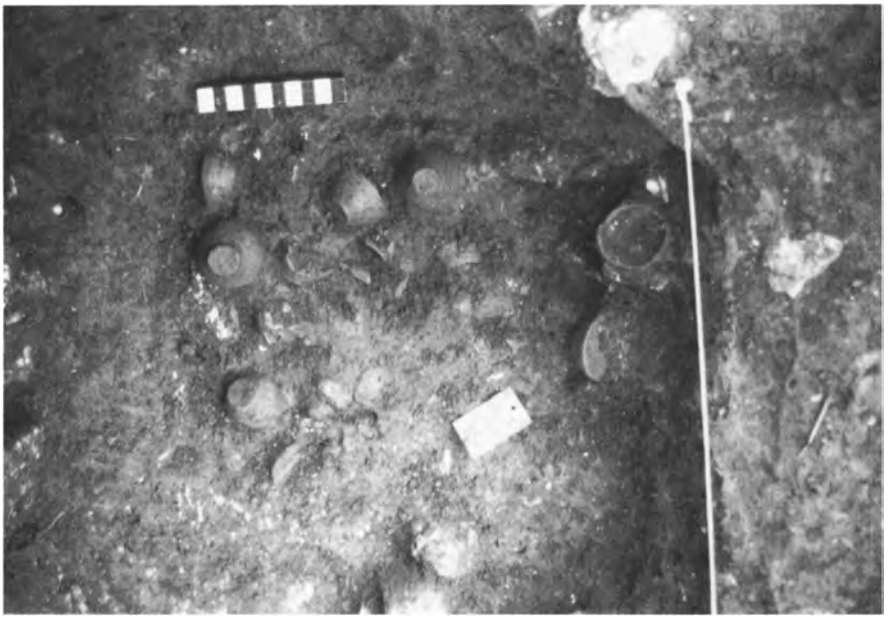
S. MÜLLER - A. FARNOUX

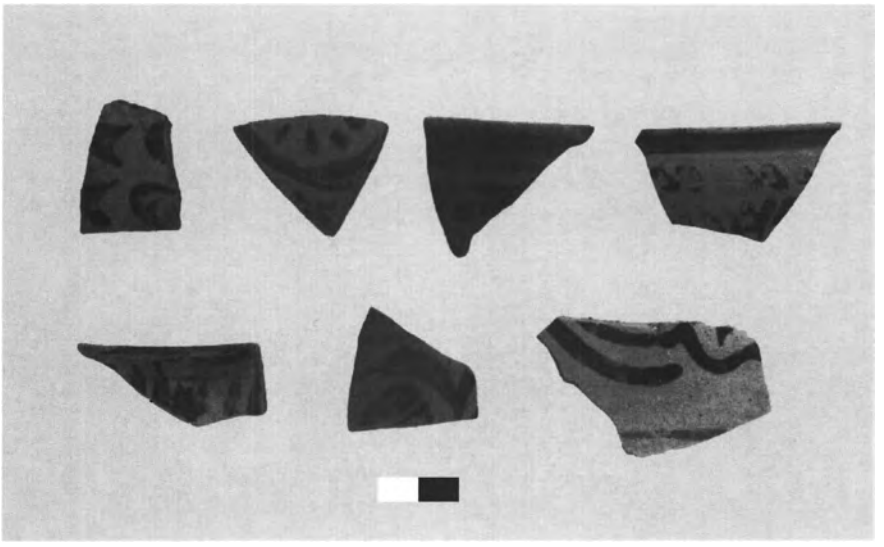

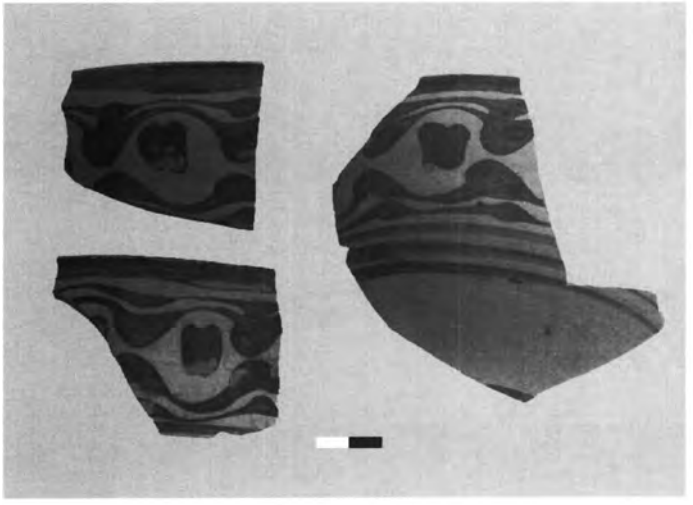
Μάλια: α-β) Εργαστήριο των Σφραγίδων. Γενική άποψη του δαπέδου και των αγγείων στο δωμάτιο ΙΙ, 2 και αγγεία μετά την αποκατάσταση, γ) Συνοικία «Μ». Δοκιμαστική τομή 10. Πρωτοανακτορικός οικισμός.

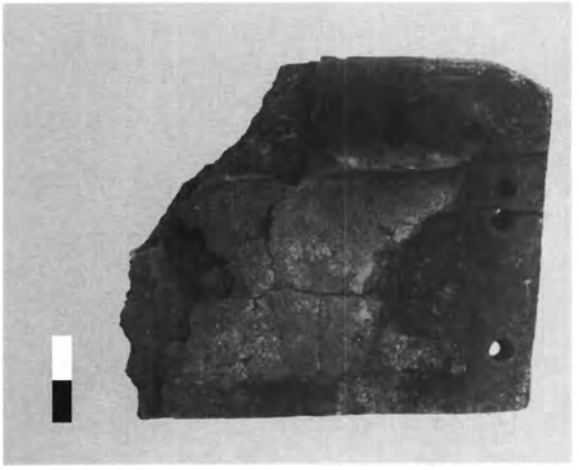

Μάλια. Συνοικία «Μ»: α) Δοκιμαστική τομή 10. Το στρώμα καταστροφής,
β) Δοκιμαστική τομή 35. Πλακόστρωση.

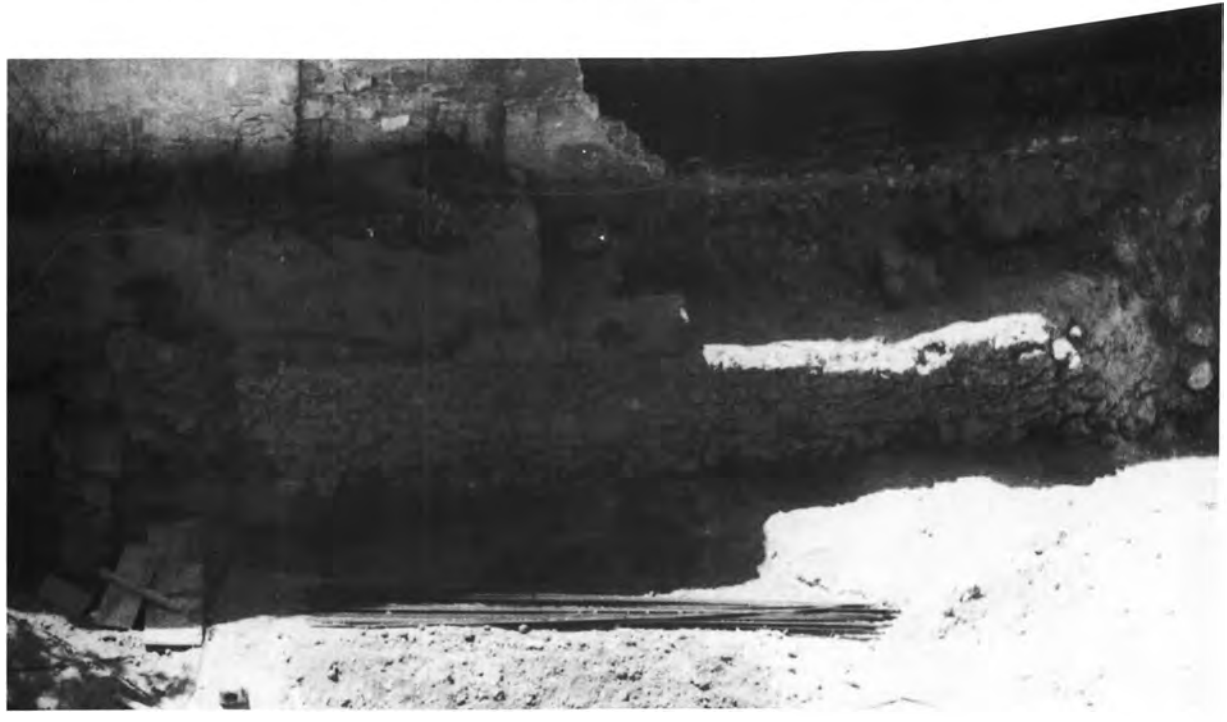
Μάλια. Συνοικία «Μ»: α-β) Όστρακα ΥΜ ΙΙ από τη δοκιμαστική τομή 28, γ) Μήτρα μεταλλουργού, δ) Η δοκιμαστική τομή 22.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Κακά. Άποψη του τείχους από Ν., β) Οικόπεδο ΑΒΕΤΕ Κ. Κωσταρίδη. Στρωματογραφία στο εσωτερικό του μεγάλου αγωγού.

Ρόδος. Οικόπεδο ΑΒΕΤΕ Κ. Κωσταρίδη: α) Δυτικό τμήμα αγωγού με τοξωτή κάλυψη, β) Ο τοίχος 11 στο νότιο τμήμα του οικοπέδου.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Κασαπίδη. Το τείχος από Δ., β) Οδός Αμαράντου 43. Άποψη της ανασκαφής από ΒΔ.

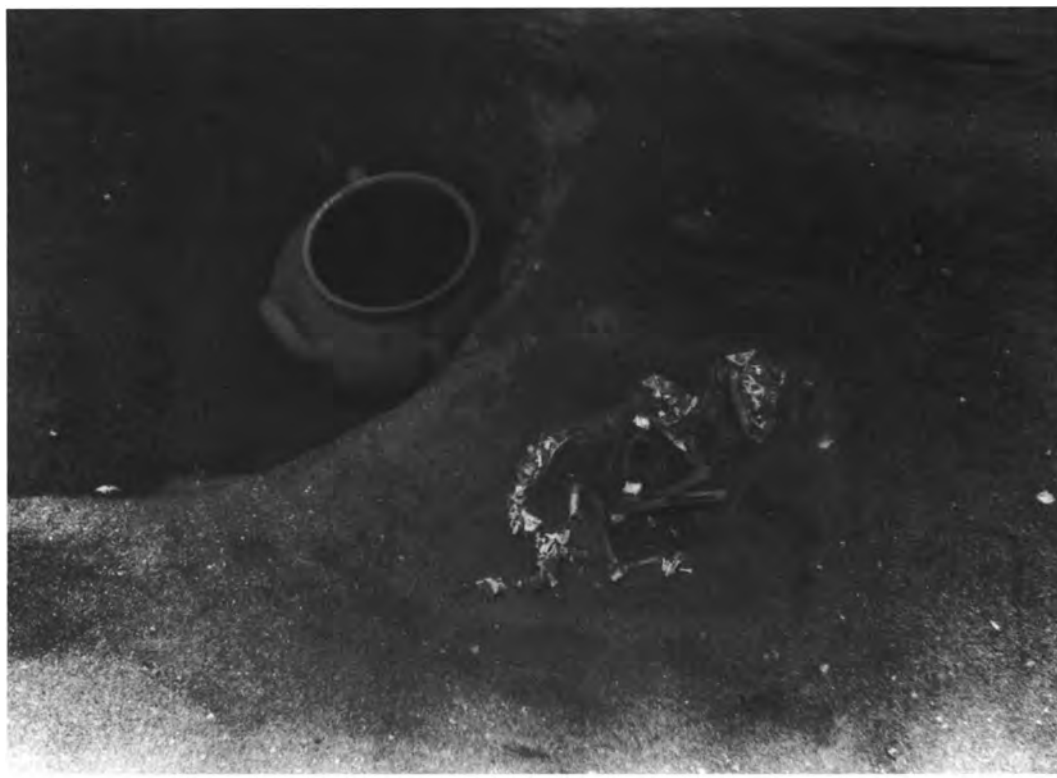
ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ρόδος. Οδός Αμαράντου 43: α) Η δυτική όψη του τοίχου Β από ΝΔ., β) Τα δύο πώρινα κρηπιδώματα βάθρων από ΒΑ.

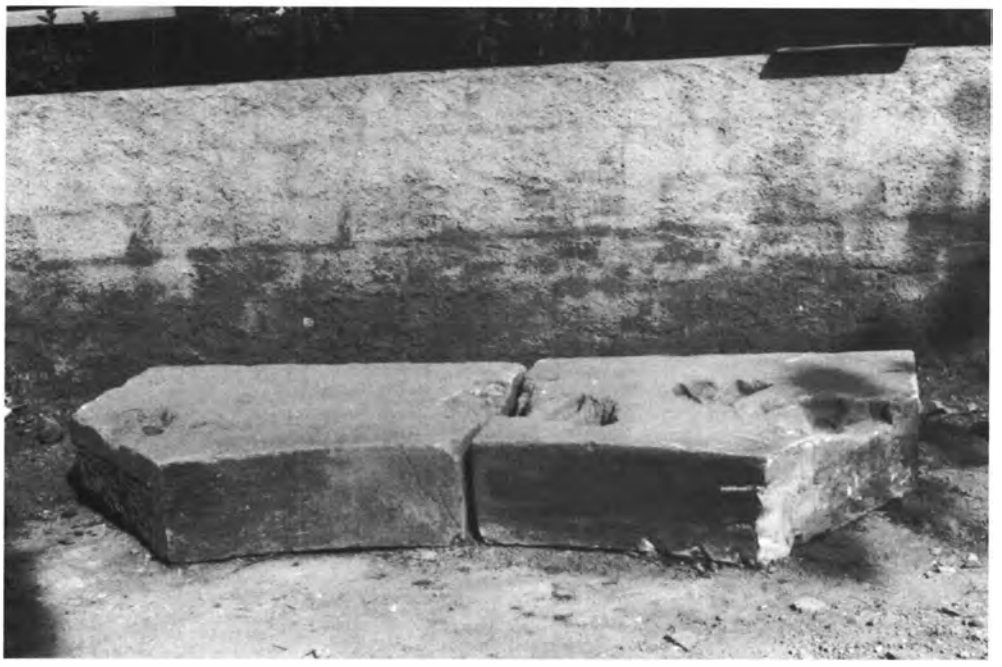
ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ρόδος: α) Οικόπεδο Χατζηνικόλα. Τεφροδόχος κάλπη και ταφή ζώου, β) Οδός Αρκαδίου 5. Ο αναλημματικός τοίχος.

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

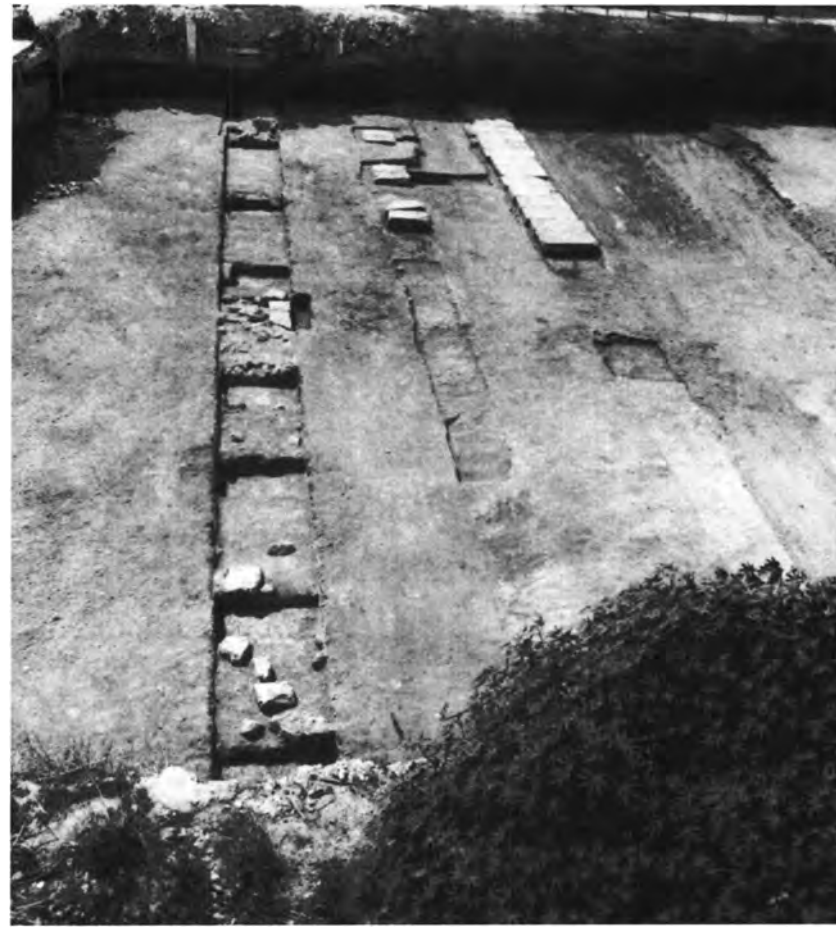
Ρόδος: α) Οδός Π. Μελά. Τα δύο μη συνανήκοντα τμήματα της μαρμάρινης εξέδρας, β) Οδός Σοφούλη και Πίνδου. Γενική άποψη από Β.

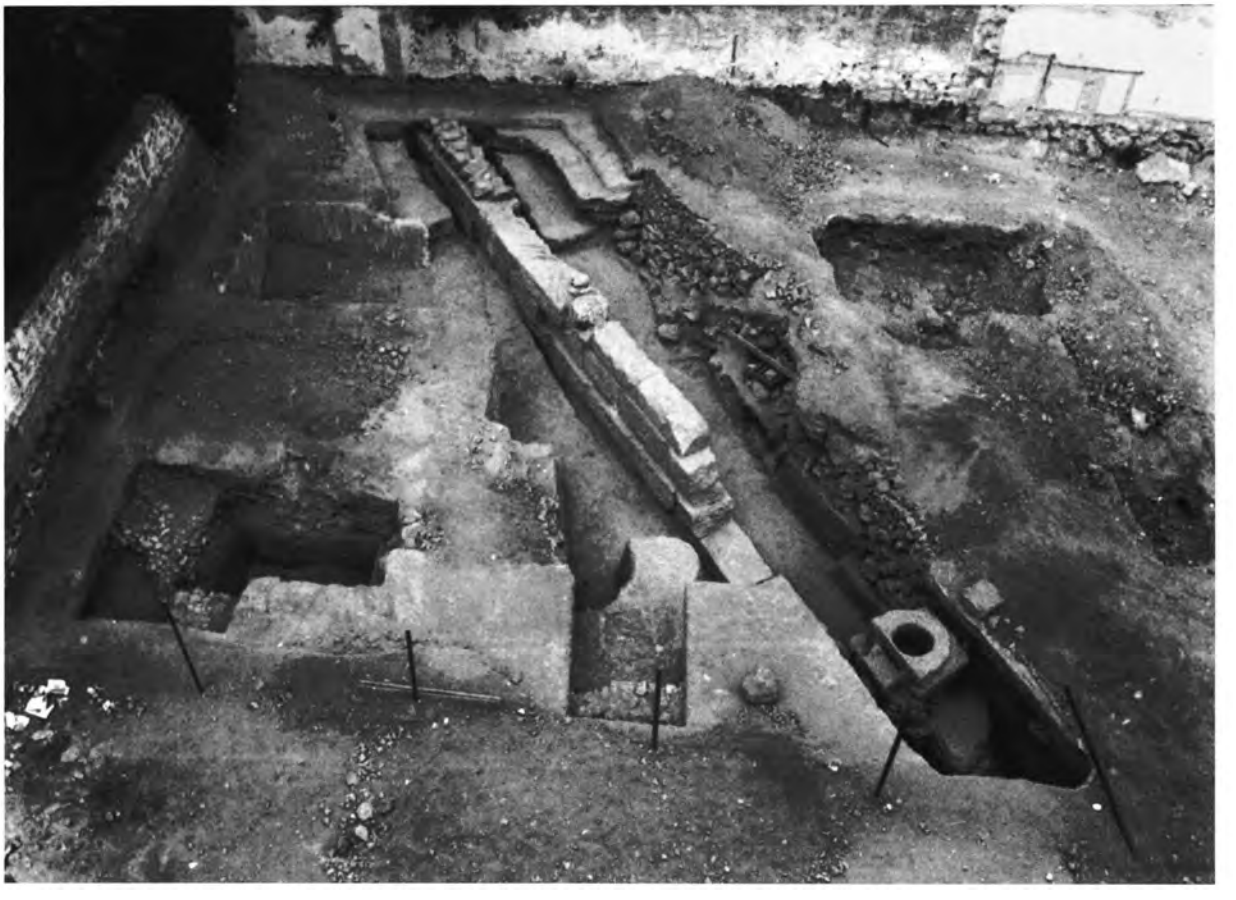
Ρόδος. Οδός Σοφούλη και Πίνδου: α) Κτιστός αγωγός και οδοστρώματα της αρχαίας οδού Ρ 27 από Β., β) Το παλαιοχριστιανικό δάπεδο από μαρμαροθέτημα.

Ρόδος: α) Οδός Σοφούλη και Πίνδου. Ο μεταγενέστερος αγωγός στο όριο της αρχαίας οδού,
β) Οδός Αγίας Αναστασίας και Παλαιών Πατρών Γερμανού. Άποψη της θεμελίωσης της στοάς από Β.

Ρόδος. Οδός Αγίας Αναστασίας και Παλαιών Πατρών Γερμανού: α) Όστρακο ερυθρόμορφου αγγείου, β) Γενική άποψη της ανασκαφής από Α.

Ρόδος: α) Οδός Αγίας Αναστασίας και Παλαιών Πατρών Γερμανού. Η νοτιοανατολική όψη του τοίχου, β) Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου και Γαριβάλδη. Ο υπόνομος της οδού Ρ 40.

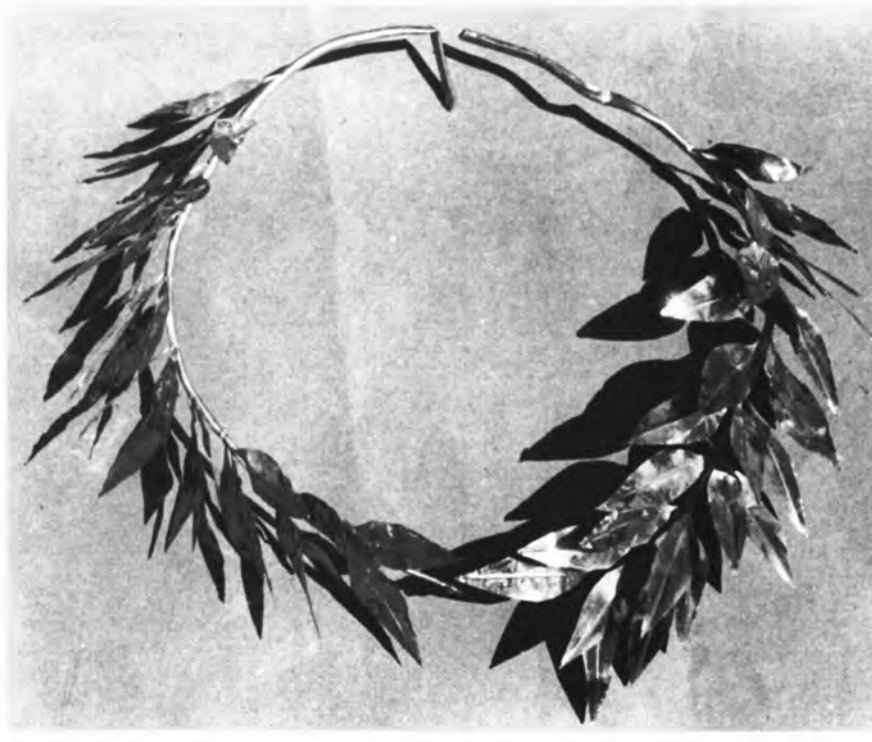

Ρόδος: α) Βόθρος οικοπέδου Χαστά. Οι πήλινοι σωλήνες και το αγγείο για τον καθαρισμό του νερού,
β) Οδός Μ. Πετρίδη. Άποψη των θηκών από Δ.

Ρόδος: α) Οδός Πλατανίων. Το ταφικό συγκρότημα στη βορειοδυτική πλευρά του βράχου,
β) Οδός Κ. Υδραίου. Οι τέσσερις θαλαμοειδείς τάφοι.

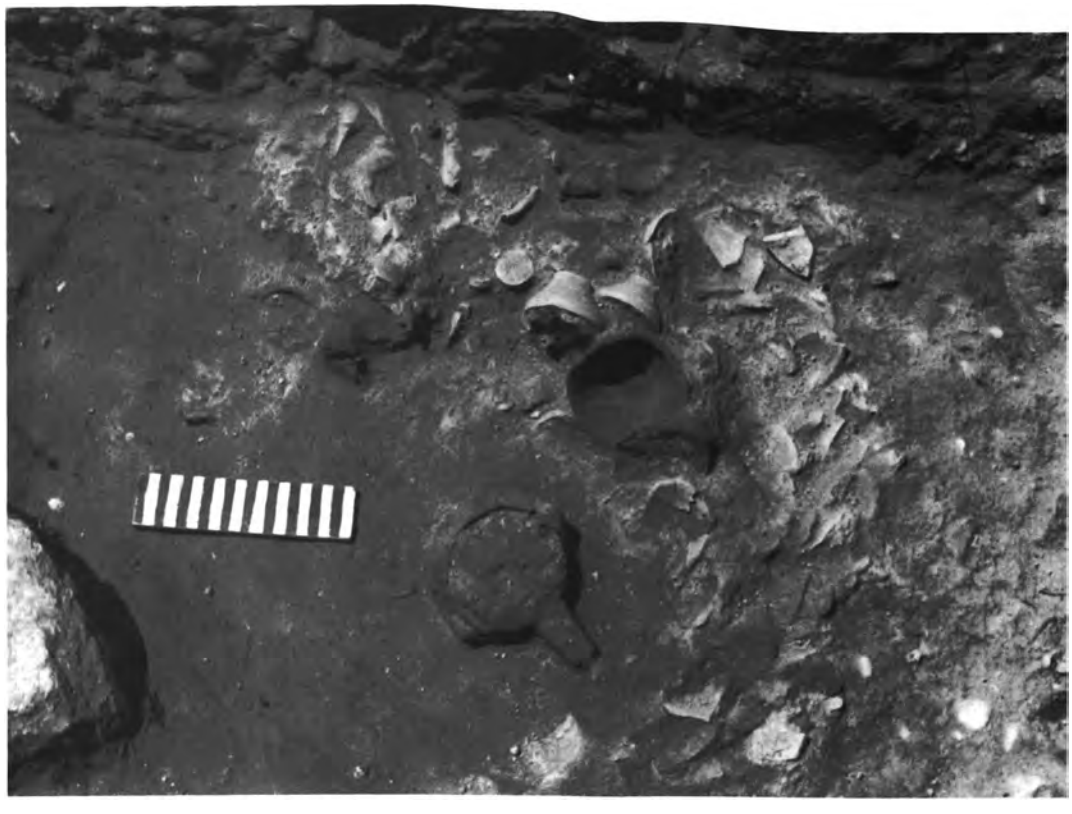
Ρόδος: α) Οδός Αναστασιάδη. Το χρυσό στεφάνι Μ 1082, β) Οικόπεδο Παπανικολάου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β.

Ρόδος. Ιαλυσός. Οδός Ιερού Λόχου (οικόπεδο Ηλ. Λιαμή): α) Γενική άποψη της ανασκαφής από Β., β) Μερική άποψη του δρόμου από Β.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Κατσαρά. Άποψη του ταφικού μνημείου από Α., β) Ιαλυσός. Οδός Ιερού Λόχου. Το στρώμα καταστροφής στα Δ.-ΒΔ. του τοίχου από Α.

Ρόδος. Ιαλυσός: α) Οικόπεδο Στ. Λιαμή. Απόθεση μεσοχαλκής κεραμικής από Ν., β) Οδός Μεταξά. Μεταγενέστερο πηγάδι και τμήμα τοίχου από Β.

Ρόδος. Θεολόγος: α) Κτήμα Πότσου. Άποψη της τομής Γ από Β.-ΒΑ., β) Κτήμα Μαστή-Αρζερίκ. Ο ναός του Ερεθιμίου Απόλλωνος, μετά τον καθαρισμό.

α) Ρόδος. Ίστριος. Αγρός Ν. Ψέλλα. Οι ταφές Ι και ΙΙ, β) Κως. Οδός Γρηγορίου Ε'. Ο δρόμος και η παλιότερη φάση της οικίας από Δ.

Κως: α-β) Οδός Γρηγορίου Ε'. Το κατώτερο τμήμα πρωτοκορινθιακού αλάβαστρου και σφράγισμα αμφορέα με παράσταση καρκίνου, γ) Οικόπεδο Λαγού. Ο τοίχος με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ.

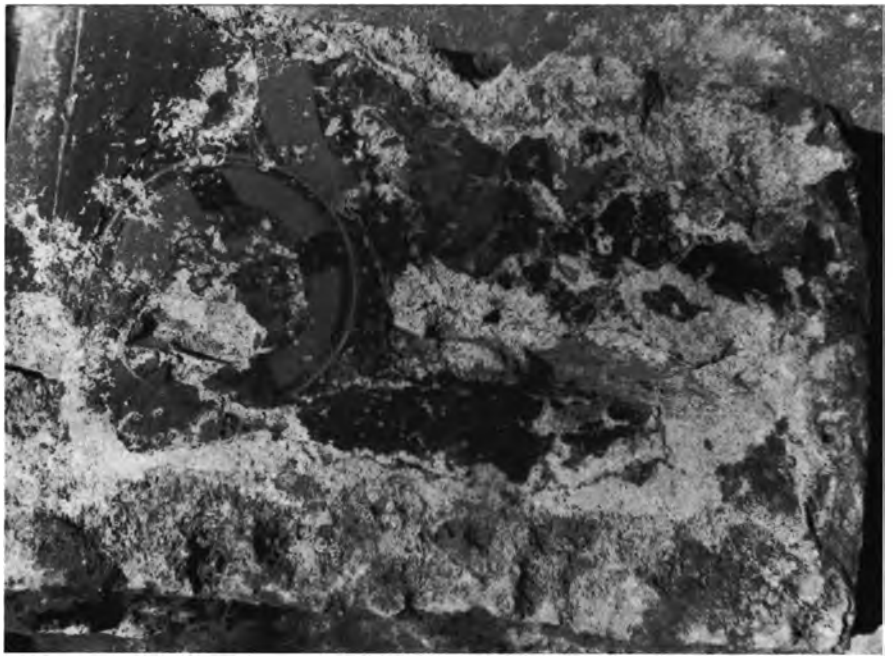

Κως: α) Οικόπεδο Καπρινιώτη. Άποψη του ταφικού κτίσματος, β-γ) Οικόπεδο Εταιρείας «Κως - Τροφοδοσίες Α.Ε.». Μερική άποψη των τάφων και ο δρόμος υπόγειου θαλαμωτού λαξευτού τάφου.

Ρόδος. Οδός Αγησάνδρου: α) Μεσοβυζαντινό σταυρόσχημο ναΰδριο, β) Λείψανα από τοιχογραφία της Παναγίας Βρεφοκρατούσας.

Θ. Α. ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ρόδος. Οδός Αγησάνδρου: α) Η κτητορική επιγραφή στο ναΰδριο, β) Οι τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου της νότιας κεραίας του ναΰδριου.

Ρόδος. Οδός Αγησάνδρου: α) Άποψη της ύστερης φάσης του νεκροταφείου από Δ.,
β) Το εσωτερικό του βαπτιστηρίου.

Θ. Α. ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

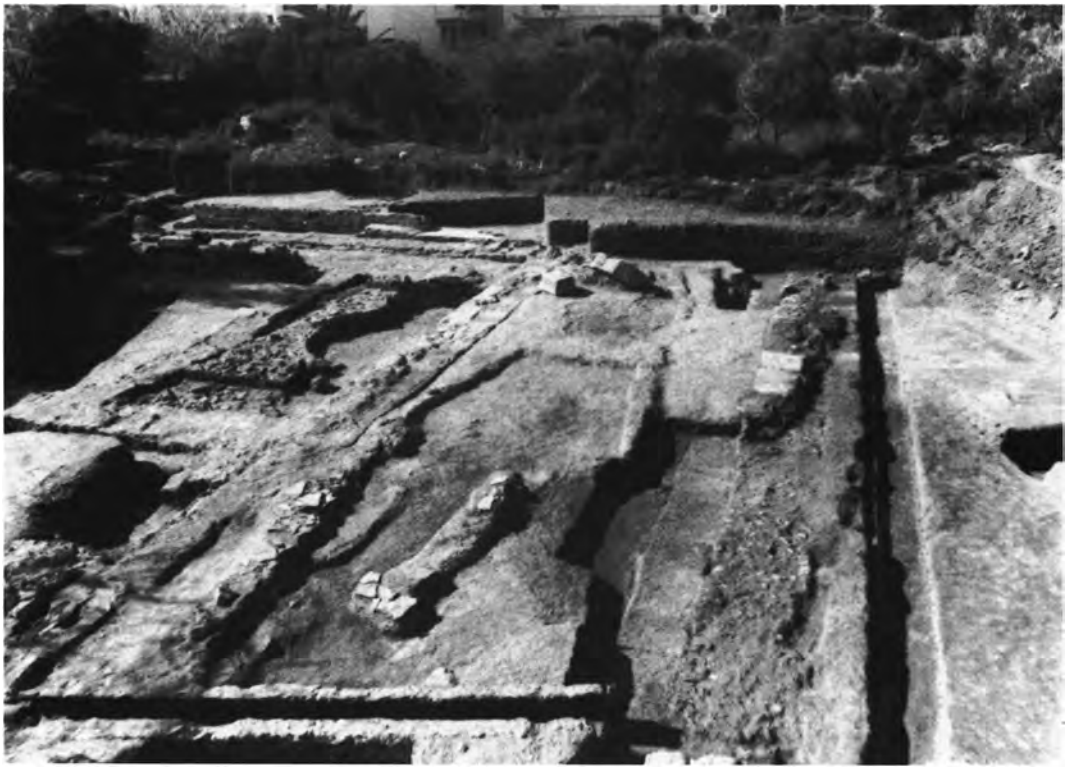

Ρόδος: α) Οδός Αγησάνδρου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α., β) Αρχάγγελος. Ναός Αγίου Νικολάου στο νησί. Άποψη του μνημείου από ΝΔ.

Θ. Α. ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ - Ε. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

α) Ρόδος. Αρχάγγελος. Ναός Αγίου Νικολάου στο νησί. Λεπτομέρεια της κλίμακας ανόδου στα νοτιοδυτικά του πύργου, β) Κως. Οδός Ιωαννίδου. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Ε. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - Ε. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

α) Κως. Οδός Ιωαννίδου. Αποθηκευτικός χώρος, β) Κάλυμνος. Βαθύς. Ψηφιδωτό δάπεδο του νότιου κλίτους της βασιλικής.

Κάλυμνος. Βαθύς: α-β) Ψηφιδωτά δάπεδα ιερού και νάρθηκα.

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-β) Κτίριο Καστελλανίας.

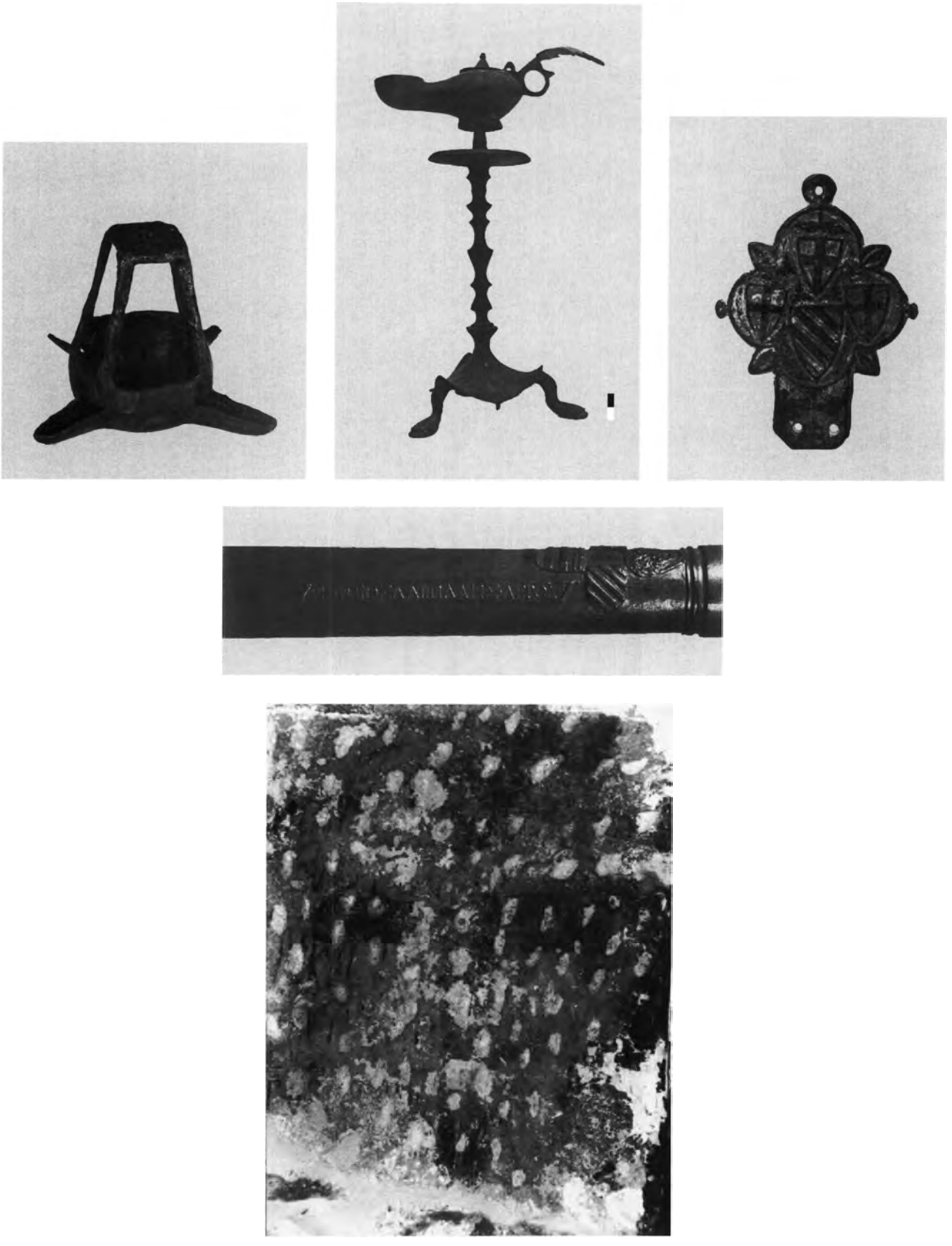
ΓΡΑΦΕΙΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ ΡΟΔΟΥ

α) Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Κατάλυμα της Αγγλίας (λεπτομέρεια), β) Αμοργός. Κατάπολα. Ναός Ευαγγελισμού Θεοτόκου. Αγία Τράπεζα.

ΓΡΑΦΕΙΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ ΡΟΔΟΥ - Β. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

α-δ) Χάλκινα αντικείμενα της Συλλογής της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ε) Αμοργός. Κατάπολα. Ναός Ευαγγελισμού Θεοτόκου. Επιγραφή.

Λ. ΟΡΦΑΝΟΥ - Β. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

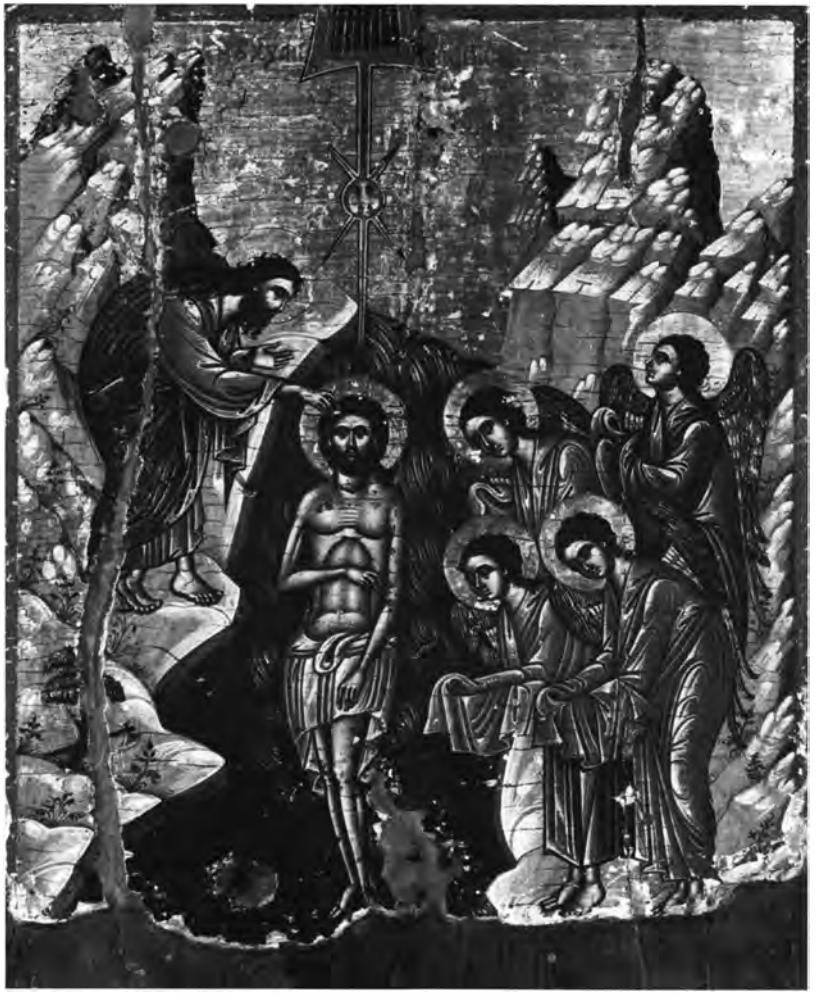

α, δ) Κάτοχος Θ. Κιοσέογλου. Κυπριακός κούρος και μικρό γυναικείο άγαλμα, β-γ) Κάτοχος Γ. Παπαδόπουλος. Πρωτοκυκλαδική κοτύλη κέρνου και μυκηναϊκός πιθαμφορίσκος, ε) Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών. Ρωμαϊκή επιτύμβια στήλη.

Α. ΛΕΜΠΕΣΗ - Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ

α) Κάτοχος Κατερίνα Μητσοτάκη-Δημητριάδη. Εικόνα της Βάπτισης του Χριστού, β) Κάτοχος Κυριάκος Μητσοτάκης. Εικόνα της Παναγίας ένθρονης Βρεφοκρατούσας.

Α. ΛΕΜΠΕΣΗ - Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ

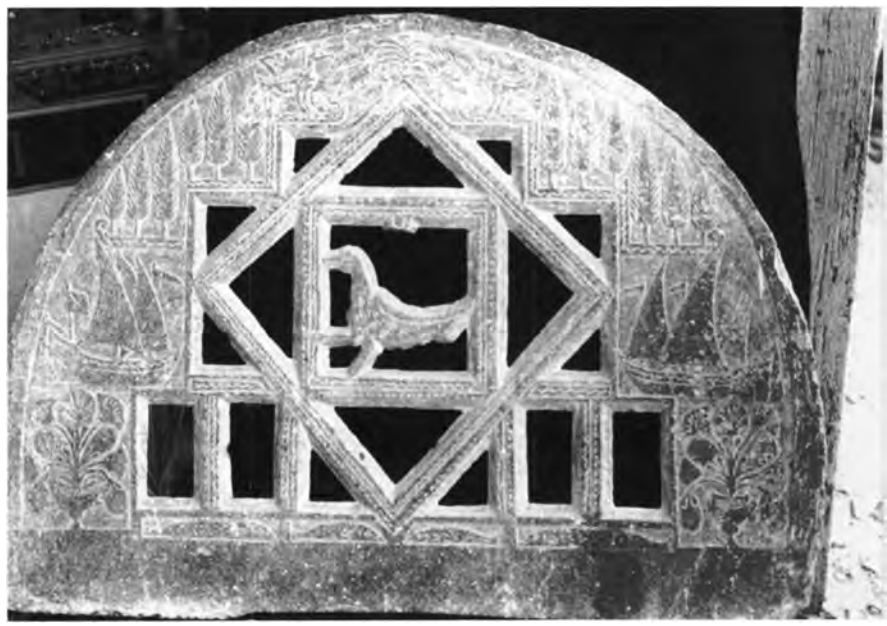

α) Κάτοχος Κατερίνα Μητσοτάκη-Δημητριάδη. Τρίπτυχο: Δέηση τρίμορφη και οι απόστολοι Πέτρος και Παύλος,
β) Κάτοχος Ντόρα Μητσοτάκη-Μπακογιάννη. Τρίπτυχο: Κοίμηση της Θεοτόκου, Ευαγγελισμός, Αποκαθήλωση, Ανάσταση.

α) Κάτοχος Αλεξάνδρα Μητσοτάκη-Gourdain. Εικόνα της Παναγίας δεομένης, β) Κάτοχος Νικόλαος Πατρικουσάκης. Εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέως, γ) Αρχαιοπωλείο Καψουλάκη. Τηνιακός φεγγίτης.

Α. ΛΕΜΠΕΣΗ - Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ

α) Κάτοχος Δημήτριος Σαμπάς-Σαμπανίδης. Εικόνα της Αποκαθήλωσης, β) Κάτοχος Σωτήριος Σκαναβής. Εικόνα του αρχαγγέλου Γαβριήλ.

Α. ΛΕΜΠΕΣΗ - Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ

α) Κάτοχος Σωτήριος Σκαναβής. Εικόνα του αγίου Δημητρίου έφιππου, β) Αρχαιοπωλείο Μιχαλαριά. Δέηση: Χριστός - Παναγία - Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος.

Α. ΛΕΜΠΕΣΗ - Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ

ISSN 0570-622X